

AZERBAYCAN DÜŞÜNCE TARİHİ

-I-

EVRELER, OLAYLAR VE ŞAHSİYETLER
(19. YÜZYILIN ORTALARI-20. YÜZYILIN BAŞLARI)

Editör
ALİ ASKER

T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
YURTDIŞI TÜRKLER VE AKRABA TOPLULUKLAR BAŞKANLIĞI

AZERBAYCAN DÜŞÜNCE TARİHİ
Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)

YTB Yayınları: 13-1
Düşünce Tarihi Serisi

Editör
Ali Asker

Tasarım
Ruhi Alagöz

Kapak
Yüksel Yücel

Baskı Yılı ve Yeri
Özyurt Matbaacılık
Saray Mah. 123. Cadde No: 2/1 Kahramankazan / Ankara
Tel: +90 312 384 15 36 Faks: +90 312 384 15 37
Matbaa Sertifika No: 46772
2021

Baskı Miktarı
1. Baskı, 500 adet

© TÜM YAYIN HAKLARI YURTDIŞI TÜRKLER VE AKRABA TOPLULUKLAR
BAŞKANLIĞI'NA AİTTİR.

Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı tarafından desteklenen
Azerbaycan Siyasi Düşünce Tarihi Projesi kapsamında hazırlanan bu yayın/mecranın
içeriği, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı görüşlerini yansıtmaz ve yayın
içeriği ile ilgili tek sorumluluk kitap editörü Prof. Dr. Ali Asker'e aittir.

YURTDIŞI TÜRKLER VE AKRABA TOPLULUKLAR BAŞKANLIĞI
Oğuzlar Mah. Mevlâna Bulvarı No. 145 PK.06520 Balgat, Çankaya/Ankara
Tel: 0312 218-40-00 Faks: 0312 218-40-49
info@ytb.gov.tr

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record
Ali Asker

AZERBAYCAN DÜŞÜNCE TARİHİ (Cilt 1)
Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)
1. Azerbaycan tarihi, 2. Türk düşünce tarihi, 3. Modernleşme, 4. Aydınlanma
ISBN: 978-975-17-5013-6

AZERBAYCAN DÜŞÜNCE TARİHİ

-I-

EVRELER, OLAYLAR VE ŞAHSİYETLER
(19. YÜZYILIN ORTALARI-20. YÜZYILIN BAŞLARI)

Editör
ALİ ASKER

İÇİNDEKİLER

Ön Söz (Mehmet Nuri ERSOY - Kültür ve Turizm Bakanı).....	VII
Takdim (Abdullah EREN).....	IX
Giriş (Ali ASKER).....	XI
Azerbaycan’da Milli Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Ortaları - 20. Yüzyılın Başları).....	1
<i>Ali ASKER</i>	
Azerbaycan’da Modernleşme ve Kültür: 19. Yüzyılın İkinci Yarısı – 20. Yüzyılın Başı.....	43
<i>Mübariz SÜLEYMANLI</i>	
Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Basımının Oluşum ve Gelişimi.....	71
<i>Nesrin SARIAHMETOĞLU</i>	
20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan’da Siyasi Partiler.....	111
<i>İrade BAĞIROVA</i>	
Milli Mefkûre ve Devlet İnşası: “Azerbaycan Ülkesi’nden” “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’ne”.....	143
<i>Kamran İSMAYILOV</i>	
Geleneksel Toplumdan Cumhuriyete Yönetim ve Hukuk Sisteminin Tarihi Gelişimi.....	173
<i>Ali ASKER</i>	
Milli Kimlik İnşasında Dil Unsuru ve Dil Politikası.....	219
<i>Kâmil Veli NERİMANOĞLU - Ali ASKER</i>	
Bağımsızlık Düşüncesi ve Dış Politika: Varoluş Mücadelesinin Zorlu Yolu.....	245
<i>Nesib L. NESİBLİ</i>	
Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde Edebiyat.....	283
<i>Vagif SULTANLI</i>	
Üç Dönem Kesitinde Azerbaycan Tiyatrosu: Aydınlanma, Bağımsızlık ve Sosyalizm Evrelerine Bir Bakış.....	315
<i>Ali ASKER - Mahire ASKER</i>	
Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Yıkılışı, Sovyet Düşünce Sistemi ve Kimliğinin Şekillenmesi (1920-1940’lı Yıllar).....	351
<i>Şelale MEMMEDOVA</i>	
Dizin.....	385

ÖN SÖZ

Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ikili ilişkiler, dünyada eşine rastlanmayan bir niteliğe sahiptir dersek yanılmayız. Bu ilişkilerin temelinde tarihten gelen soy, dil, din ve kültür birlikteliği yatmaktadır. Azerbaycan’da yaşanan kültürel gelişmeler, fikir dünyasını etkileyen ve şekillendiren olaylar, dönem ve şahsiyetler aynı zamanda genel Türk kültür hazinesinin önemli bileşenleridirler. Bu anlamda dost ve kardeş Azerbaycan’ın düşünce tarihinin önemli olaylarına vâkıf olmak; düşünce dünyasına önemli katkıda bulunan insanların, siyasilerin ve kanaat önderlerinin Türkiye’de de tanınmasını sağlamak ortak kültür dünyamızın maddi ve manevi değerlerinin idrak edilmesi bakımından önemlidir. Anadolu ve Kafkasya Türklüğü yolunda aynı gayret ve sevgiyle çaba gösteren; her iki ülkenin içtimaî, siyasi ve kültürel hayatında önemli hizmetleri bulunan büyük dava insanları, aydın, yazar, şair ve siyasilerin hayatını ve mücadelesini tanımak ve tanıtmak ortak manevi borcumuzdur.

Bu itibarla Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı tarafından desteklenen ‘Düşünce Tarihi Dizisi’ne yeni bir eser olarak eklenen “Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)” adlı iki ciltlik kitap, bu yöndeki çalışmalarımıza güzide bir örnektir.

Azerbaycan ve Türkiye’nin akademik camiasının saygıdeğer mensuplarının yazmış oldukları 29 bölümden müteşekkil eserin birinci cildinde döneme ilişkin evreler ve olaylar ele alınmıştır. 19. yüzyılın ortalarından itibaren Azerbaycan’da gelişmeye başlayan aydınlanma ve kimlik mücadelesi; 20. yüzyılın başlarında tarihi, toplumsal ve siyasi olayların, ayrıca dünya siyasetinde yaşanan gelişmelerin etkisiyle yeni ivme kazanarak ulus inşa sürecini hızlandırmış ve nihayetinde Doğu’nun ilk demokratik cumhuriyet idaresini benimsemiş Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kuruluşuyla sonuçlanmıştır.

Eser, görece kısa zaman diliminde yaşanan büyük dönüşümleri, tarihi olayları ve bu süreç içinde yer alan şahsiyetleri ilmî kıstaslarla olduğu kadar her kesime hitap edebilen bir dille okuyuculara sunmaktadır. Bu yönüyle, Azerbaycan düşünce tarihini ele alan bu kıymetli çalışma başta iki ülkenin üniversiteleri olmak kaydıyla dünyanın değişik üniversite ve kütüphanelerinde kullanılabilecek bir eser hüviyeti kazanmıştır.

Türkiye ve Azerbaycan birbirlerine aynadırlar. Birbirlerinin hem tarihi tecrübelerinden hem de fikir dünyalarından öğrenecekleri çok şey vardır. Bu pencereden bakıldığında soydaş, kardeş, komşu, dost ve müttefik sıfatlarının hepsine aynı anda sahip olan bu iki ülkenin insanların birlikte yararlanacakları yeni bir ilmî kaynağın oluşmasına katkı sağlayan herkesi gönülden tebrik ederim.

Mehmet Nuri ERSOY
Kültür ve Turizm Bakanı

TAKDİM

Merhum Bahtiyar Vahapzade'nin "Dinimiz bir dilimiz bir/ Ayımız bir yılımız bir/ Aşkımız bir yolumuz bir/ Azerbaycan-Türkiye" mısralarıyla ifade ettiği; aynı geçmişi paylaştığımız, aynı kültürden geldiğimiz, aynı dine inandığımız ve aynı dili konuştuğumuz dost ve kardeş ülkemiz can Azerbaycan, zengin ve köklü bir siyasî geleneğe sahiptir. Bugün büyük bir mutlulukla müşahede ettiğimiz güçlü, müreffeh ve istikrarlı Azerbaycan'ın sosyolojik ve siyasî yapısının temellerini oluşturan bu gelenek, bünyesinde Azerbaycan için çok kıymetli olan ve bizlerin de son derece saygı duyduğu önemli isimlerden hasıl olmuş ve büyük kitleleri etkilemiş fikirleri ihtiva etmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan topraklarında ortaya konulan düşünsel irade ve mücadele, Azerbaycan Türklüğünün millî kimlik şuurunun ve bağımsızlık fikrinin uyanıp şekillenmesi açısından büyük önem taşımıştır. Bu düşünceden beslenen Azerbaycan Türkleri bir taraftan toplumsal aydınlanma sürecini yaşarken, diğer taraftan kendi kimliğine sahip çıkmıştır; bu yolda büyük bedeller ödese de istiklaline kavuşmuştur. Ne yazık ki sadece 23 ay yaşamış bu cumhuriyet Nisan 1920'de bağımsızlığını kaybetmiş, bundan sonraki süreçte Sovyet totaliter rejiminin baskı ve şiddet politikalarına maruz kalmış, büyük maddi, manevi ve düşünsel kayıplar yaşamıştır. 19. yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın başlarına kadar devam eden bu süreçteki gelişmeleri, ayrıca düşünce, aydınlanma, hürriyet ve bağımsızlık mücadelesinde önemli rol oynamış şahsiyetlerin hayat ve mücadelelerini ele alan bu eser, bilimsel literatüre önemli katkıda bulunacağı gibi, Türk okuyucusunun, dost ve kardeş Azerbaycan'ın milli düşünce ve mücadele tarihini daha yakından öğrenmesine fırsat sunacaktır. Yetmiş yıl Sovyet sisteminde yaşamaya mahkûm edilmiş Azerbaycan 1991'de yeniden bağımsızlığına kavuşmuştur.

Türkiye, bağımsızlık ilanı sonrası Azerbaycan'ı tanıyan ilk ülke olma şerefini elinde bulundururken, tarih sayfasına altın harflerle yazılmış bu büyük olay birlik ve beraberliğin sağlam temeller üzerine inşa edilmesine vesile olmuştur. İki dost ve kardeş ülke olarak Türkiye ve Azerbaycan, "Bir Millet İki Devlet" söyleminden

hareketle siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkileri geliştirmek için büyük çaba sarf etmişlerdir. Bugün, Türkiye-Azerbaycan ilişkileri üst düzey stratejik ortaklık düzeyine yükselirken tarihinin en güçlü dönemini yaşamaktadır. Türk büyüklerinden, merhum İsmail Gaspıralı'nın ifade ettiği üzere "dilde, fikirde, işte birlik" şiarı çerçevesinde her alanda tesis edilen dayanışma ve iş birliği ruhunu sürdürmeye gayret ettiğimiz Azerbaycan'ın düşünce tarihini inceleyen bu çalışmanın faydalar getirmesini temenni ediyor, çalışmada emeği geçen herkese teşekkürlerimi sunuyorum.

Abdullah EREN

YTB Başkanı

GİRİŞ

Bu eser, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığının doğrudan önerisiyle gerçekleşen uzun soluklu ve zahmetli bir çalışmanın ürünü olarak ortaya çıkmıştır. İlk başta Azerbaycan'ın siyasi düşünce tarihini konu edinen bu eserin kapsamı taslak çalışmaları sırasında edebi, toplumsal ve siyasi düşünürleri içerecek bir şekilde genişletildi. Dolayısıyla eser; siyasi düşünceler tarihinden farklı olarak daha geniş, zaman dilimi itibariyle Azerbaycan'da milletleşme sürecini, ayrıca edebî, sosyal ve siyasi düşünceleri kapsayan, aynı zamanda bu süreçlerin gelişim seyrini ortaya koyan geniş çaplı ve zengin içerikli bir çalışma olarak tasarlandı. Böyle bir çalışma ancak Azerbaycan'da ve Türkiye'de konuya ilişkin önemli çalışmalara imza atmış bilim adamlarının bir araya gelmesiyle mümkün olacaktır. Nitekim üzerinde çalıştığımız eserde “düşünce” olgusu uzun bir zaman kesitinde, tarihi, içtimaî, edebî, siyasi ve kültürel yönden ele alınacaktır. Sonuçta, bu kadar zor ve mesuliyetli bir eserin “Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar, Şahsiyetler” şeklinde bütüncül ve kapsayıcı bir adla yayımlanmasına karar verildi. Keza bir toplumun, halkın ve milletin belli bir zaman kesitinde ortaya çıkarak gelişen içtimaî düşünce yapısı tarihi, sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel gelişmelerle doğrudan bağlantılıdır.

Kitabın birinci kısmı Azerbaycan düşünce tarihinde yaşanmış önemli evreleri ve olayları içermektedir. Bu evre ve olayları anlamadan tarihsel gelişim süreçlerinin fikrî alt yapısını idrak etmek imkânsızdır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan'da gelişen aydınlanma hareketi, belli başlı olayların yaşandığı ve değişik merhalelerden geçtiği son derece önemli bir dönemdir. Bu dönemde Azerbaycan'da maarif, mektep, edebiyat, basın, tiyatro, ana dilde eğitim talepleri zamanla millet şuurunun gelişerek siyasi içerikli hak ve taleplere dönüşmesine, millet anlayışının ümmet olgusundan ayrılarak gelişmesine zemin hazırlamıştır.

Azerbaycan'da millet şuurunun gelişimi ve ulus inşası Birinci Cumhuriyetin (1918-1920) kuruluşuyla zirveye ulaşmıştır. Maalesef bağımsız Azerbaycan

Giriş

Cumhuriyeti sadece 23 ay yaşayabilmiş, Nisan 1920’de Rus Bolşevik Ordusunun müdahalesiyle ortadan kaldırılmıştır. Sovyet totaliter sisteminin inşasıyla devam eden yeni dönemde Azerbaycan Türklerinin bir millet olarak serbest yaşam hakkı elinden alınmış, milli, dini, manevi kimlik unsurları baskı ve şiddete maruz bırakılmıştır.

Çalışmanın birinci kısmı bu süreçlere ışık tutan olaylar ve evreleri kapsarken ikinci kısımda bu süreçte yer alan, edebî ve siyasi fikir hayatında büyük hizmetleri olan şahsiyetlerin yaşamı, faaliyetleri ve düşüncelerine yer verilmiştir. Bu kısımda büyük mütefekkir Mirza Fethali Ahundzade’den başlayarak 19. yüzyılın ortalarından itibaren 20. yüzyılın başlarına, ayrıca bağımsız cumhuriyetin işgalinden sonraki döneme dek uzayan süreçlerde millet şuurunu diri tutmaya çalışan, yurt içinde ve yurt dışında açık veya gizli mücadele veren aydınların faaliyetleri ele alınmıştır. Bu kısımda yer alan bazı şahsiyetler doğrudan düşünce tarihine yazılı miras bırakamamışlarsa da hareket ve söylemleriyle halkın milli uyanışı, millet şuurunun gelişimi, bağımsız cumhuriyet düşüncesinin ortaya çıkışı ve pekişmesi yolunda büyük işlere imza atmışlardır. Bunların arasında büyük servet sahibi, sanayici ve hayırsever faaliyetleriyle tanınan iş adamı Hacı Zeynelabidin Takiyev’in hizmetlerini özellikle vurgulamak gerekir. Dolayısıyla, bu çalışma salt düşünce tarihi üzerine yazılmış bir eserin sınırlarını aşan, düşünce olgusunu tarihi, sosyal, siyasi ve kültürel yönleriyle ele alan, ayrıca bütüncül ve kapsayıcı bakış açısıyla inceleyen bir eserdir.

Toplamda yirmi dokuz bölümden oluşan bu eserde yer alan konuları aşağıdaki şekilde özetleyebiliriz.

Prof. Dr. Ali Asker’in telif ettiği Azerbaycan’da Milli Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Sonu-20. Yüzyılın Başı) adlı ilk makalede Azerbaycan Türklerinde millet bilincinin uyanışı ve gelişimindeki sosyo-ekonomik etkenler, sömürge yönetiminin ve ilerleyen tarihlerde kapitalizmin yükselişinin ülke ve kimlik bilinci üzerindeki etkisi, milli burjuvazinin ortaya çıkışı, Rusya’nın sömürge sistemi tarafından uygulanan demografik tahribatın kimlik şuurunu tetikleme olgusu ele alınmıştır. Bu makalede millet olgusunun fikrî temelleri zemininde Azerbaycan’da maarifçilik hareketinin başlaması, ayrıca kimlik şuurunun uyanışı ve gelişimi süreçlerinde aydın kuşakları, kuşak mensuplarının rolü ve hizmetleri ele alınmıştır.

Prof. Dr. Mübariz Süleymanlı tarafından kaleme alınan “Azerbaycan’da Modernleşme ve Kültür: 19. Yüzyılın İkinci Yarısı – 20. Yüzyılın Başı” konulu makalede, Azerbaycan toplumundaki yenilenme hareketinin kültüroloji tahlili yapılırken, reform girişimlerinin toplumsal tezahürlerine, ayrıca milli-içtimaf şuurun şekillenmesinde etkili olan tarihî-kültürel muhitin rolüne değinilmiştir. Bu

bölümde; milli uyanış ve dayanışma düşüncesi ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) dönemindeki kültürel yapılanma süreci ana hatlarıyla sunulmuştur. Yazar 19. yüzyılda milli uyanış ve yenilenme yönünde atılan adımların etkisine vurgu yaparak, ileri görüşlü aydınların kültür alanlarının geliştirilmesi yönünde yoğun mücadele verdiklerini yazmaktadır.

Uzun süre devlet geleneğinden yoksun bırakılmış Azerbaycan toplumunda milli mekteplerin, kültür ve eğitim kurumlarının yokluğunun derinden hissedildiği bir ortamda Azerbaycan'da gerek Türkçe basının gerekse Türk/Müslüman aydınlarının çıkardıkları gazete ve yayınların millet inşası sürecindeki hizmetleri büyüktür. Türkiye'de Azerbaycan'la ilgili ilmî literatüre önemli eserler kazandırmış Prof. Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu'nun telif ettiği "Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Basınının Oluşum ve Gelişimi" adlı makalede Azerbaycan'da milli basının gelişim süreci; Hasan Bey Zerdabi'nin çıkardığı *Ekinci* gazetesinden başlayarak Cumhuriyetin kuruluş dönemine dek uzanan süre zarfında, matbuatın, Azerbaycan'da millet şuurunun gelişmesindeki önemli rolü, gazetelerin neşri, ayrıca muharrir, yazar ve naşirlerin faaliyetleri ele alınmıştır. Yazarın da vurguladığı gibi Azerbaycan aydınları halkın bilinçlenmesini sağlayarak, geleceği belirleyecek fikirlerini öncelikli olarak matbuat sayfalarında ifade etmişlerdir. Milli matbuata yönelik baskılar ve yıldırma siyaseti bu alanda azimle mücadele eden aydınlar için pek de engelleyici olmamıştır. Ardı ardına açılıp kapatılan gazete ve dergiler bu azmin bir göstergesidir.

Siyasi partiler ve içtimai hareketler konusunda çok kıymetli çalışmalara imza atmış Prof. Dr. İrade Bağirova'nın kaleme aldığı "20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Siyasi Partiler" başlıklı makalede düşünce tarihinin en önemli olaylarından biri olarak siyasi partilerin ortaya çıkması, gelişimi ve faaliyetleri ele alınmaktadır. Yazara göre milli bilincin yükselişi ve belli siyasi güçlerin bir araya gelmesi sonucunda 1905-1911 yıllarında dört milli parti örgütlenebilmişti: Gayret, Difai, Müdafaa ve Müsavat. Yazar bu konuyu, daha önce yayımladığı monografi ve makalelerinde arşiv belgeleri ve diğer yazılı kaynaklara dayanarak derinlemesine incelemiştir. Makalede siyasi partiler sosyalist, liberal ve milli partiler olarak sınıflandırılmış, bu teşkilatları ortaya çıkaran siyasi koşullar ve etkenler de dikkate alınarak Azerbaycan düşünce tarihindeki rolü ve yeri ortaya konulmuştur.

Doç. Dr. Kamran İsmayılov'un yazdığı "Milli Mefkûre ve Devlet İnşası 'Azerbaycan Ülkesi'nden 'Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ne" başlıklı makalede Azerbaycan Türklerinin milli düşüncesinde şekillenen kimlik bilincinin evriminden, Azerbaycan coğrafyasında yaşayan ahalinin millet inşası sürecinin nihai aşaması olarak cumhuriyetin teşekkülündeki rolünden bahsedilmektedir. Bu

Giriş

bölümde Rus işgali döneminde Müslüman/Türk toplumunun vatan algısı ve kimlik mücadelesi, Azerbaycan Devleti'nin ilan ve inşa süreci, tanınma talebi, milli ve demokratik devlet inşası gibi hususlar ele alınmıştır.

Bilindiği üzere her bir halkın ve milletin milli kimlik inşasının vazgeçilmez unsuru olan dil, Azerbaycan Türkleri açısından da büyük değer taşımaktadır. Azerbaycan Türkçesinin tarihsel gelişim süreçleri günümüzde dil bilimi, dil tarihi ve genel olarak tarih araştırmalarının çokça tartışılan konuları arasında yer almaktadır. Prof. Dr. Kâmil Veli Nerimanoğlu ve Prof. Dr. Ali Asker tarafından yazılan “Milli Kimlik İnşasında Dil Unsuru ve Dil Politikası” konulu makalede Azerbaycan Türkçesinin tarihi gelişim aşamaları, dilin adı üzerine tartışmalar, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde, ayrıca Sovyet döneminde izlenen dil politikaları ana hatlarıyla ele alınmıştır.

Toplumlarda hukuk kültürünün gelişiminde halkın ve milletin benimsediği hukuk sistemi, ayrıca kimlik algısı büyük önem taşımaktadır. Prof. Dr. Ali Asker'in yazdığı “Geleneksel Toplumdan Cumhuriyete Yönetim ve Hukuk Sisteminin Tarihi Gelişimi” konulu makalede değişik dönemlerde Azerbaycan'da uygulanan hukuk sisteminin özellikleri, bu uygulamaların içtimaî-siyasi hayattaki etkisi, bağımsız cumhuriyet döneminde oluşturulan milli hukuk sistemi ve temel kurumlar kamu hukuku ve özel hukuk düzleminde ele alınarak incelenmiştir.

Prof. Dr. Nesib Nesibli'nin telif ettiği “Bağımsızlık Düşüncesi ve Dış Politika: Varoluş Mücadelesinin Zorlu Yolu” başlıklı makalede Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık uğruna verdikleri mücadele dış politika bağlamında ele alınarak irdelenmiş, büyük güçlerin tutumu, bağımsızlığın tanınması, yerel komünistlerin milli istiklale karşı düşmanca tavırları bilimsel kaynaklar ve arşiv belgeleri ışığında ele alınarak incelenmiştir. Makalede, yazarın “ikinci işgal” olarak adlandırdığı Nisan 1920 faciasının tarihi-siyasi değerlendirmesi yapılırken, bağımsızlık mücadelesinin gelişim seyri sağlam argümanlar ışığında tahlil edilmiştir.

Prof. Dr. Vagif Sultanlı'nın kaleme aldığı “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde Edebiyat” başlıklı makalede edebî muhitin oluşumuna tesir eden etkenler, şiir, nesir, sahne eserleri, tenkit ve edebiyat araştırmacılığı edebî ve tenkidi eserlerden iktibas edilen zengin içerikli örnekler verilerek incelenmiştir. Yazara göre bu dönemde oluşan edebiyat; üslup ve konu bakımından oldukça özgün bir niteliğe sahiptir. Devletin bayrağında simgelenen Türkleşmek, Çağdaşlaşmak ve İslamlaşmak ülküsü cumhuriyet dönemin düşünce yapısı, siyaseti, kültür politikaları ve edebiyatına derinden sirayet etmiştir.

Milletlerin ve toplumların gelişimi ve modernleşmesinde önemli role sahip kültür alanlarından birisi de tiyatrodur. Azerbaycan’da düşünce sisteminin oluşum ve gelişiminde tiyatronun rolü büyüktür. Prof. Dr. Ali Asker ve Mahire Asker tarafından yazılan “Üç Dönem Kesitinde Azerbaycan Tiyatrosu: Aydınlanma, Bağımsızlık ve Sosyalizm Evrelerine Bir Bakış” başlıklı makalede Azerbaycan tiyatrosunun söz konusu dönemlerde karşılaştığı sorunlar, geleneksel toplum tepkisi, buna rağmen aydınların çaba ve fedakârlıklarından bahsedilmektedir. Tiyatro mevzusunun üç dönem (Rusya sömürgesi, bağımsız cumhuriyet ve Sovyet dönemleri) kapsamında ele alınması konuyla ilgili dönemsel karşılaştırma fırsatı vermektedir.

İçtimaî-siyasi gelişmeler bağlamında Azerbaycan düşünce tarihinin en önemli kırılma noktalarından biri Azerbaycan’da Bolşevik darbesi ve milli devletin yıkılışıdır. Doç. Dr. Şelale Memmedova’nın yazdığı “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Yıkılışı, Sovyet Düşünce Sistemi ve Kimliğinin Şekillenmesi (1920-1940’lı Yıllar)” başlıklı makalede Bolşevik hakimiyetinin ilk dönemlerinde yaşanan iç siyasi çekişmeler, merkez-yerel çatışması, totaliter sistemin şekillenme süreciyle ilgili birçok konu bilimsel kaynaklar ve arşiv belgeleri ışığında ele alınarak irdelenmiştir. Yazarın sadece tarihi veriler ışığında değil, aynı zamanda siyasi tahlil ve tespitlerde bulunarak kaleme aldığı bu yazıda düşünce sisteminin dönüşümü bütüncül bir yaklaşımla ele alınmakta ve dönemin önemli olaylarını gözler önüne serilmektedir.

Yukarıda bahsi geçen yazılar kitabın evreler ve olaylar kısmını oluştururken sonraki bölümlerde bu süreçlerde yer alan birçok edip, yazar, kanaat önderi ve siyasetçilerin hayat ve faaliyetleri, ayrıca düşünce tarihindeki rolü ve hizmetleri ele alınmıştır.

Türkiye’de uzun yıllar Azerbaycan edebiyatı ve düşünce hayatına dair önemli çalışmalara imza atmış Prof. Dr. Yavuz Akpınar’ın yazdığı “Azerbaycan Düşünce Tarihinde Mirza Fethali Ahundzade (Ahundov). (1812-1878)” başlıklı makalede büyük mütefekkir Mirza Fethali Ahundzade’nin hayatı, faaliyetleri ve düşünceleri ele alınmıştır. Bu makalede yazar; modern Azerbaycan edebiyatının kurucusu, pozitif düşüncenin, demokratik ideallerin öncüsü olan inkılapçı, reformcu, rasyonalist düşünür ve yazar Ahundzade’nin düşünce dünyasına farklı bir bakış açısıyla bakarak son derece önemli ve orijinal değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Rusya Müslümanları ve Türk dünyasıyla ilgili çok sayıda akademik çalışmaya imza atmış Prof. Dr. Okan Yeşilot’un yazdığı “Hasan Bey Zerdabi, Maarifçilik Faaliyetleri ve ‘Ekinci’ Gazetesi” başlıklı makalede Azerbaycan maarifçilerinin önemli temsilcilerinden olan Hasan Bey Zerdabi’nin hayatı ve eğitim, kültür, basın, hayır cemiyetlerindeki faaliyetleri sistematik bir şekilde okuyuculara su-

Giriş

nulmaktadır. Makalede; Hasan Bey Zerdabi'nin ilim ve eğitim, kadın ve eğitim, ana dili, vatanseverlik gibi konularda sergilediği düşünceleri büyük maarifçinin eserlerine ıktibasta bulunarak değerlendirilmiştir.

Daha önceleri aynı konuda monografi ve birçok makalesi yayımlanmış Doç. Dr. Alaattin Uca'nın kaleme aldığı "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Avrupalılaşmak Yolunda Ali Bey Hüseyinzade" başlıklı makalede doktor, gazeteci, eğitimci, yazar, şair, ressam, mütercim gibi sıfatları ihtiva eden, büyük düşünür Ali Bey Hüseyinzade'nin hayatı, faaliyetleri ve düşünceleri bir bütün olarak ele alınmıştır. Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak şeklinde ifade edilen üçlü formül bağlamındaki yorumlar büyük düşünürün fikir dünyasına ışık tutmaktadır.

Prof. Dr. Fahri Sakal'ın kaleme aldığı "İki Devlette Bir Adam: Ağaoğlu Ahmed" başlıklı yazıda Ahmet Bey Ağaoğlu'nun hayatı, yetiştiği muhit, Azerbaycan'da ve Türkiye'de verdiği mücadeleler dönemin içtimaî-siyasi, sosyal ve kültürel koşulları bağlamında okuyuculara sunulmaktadır. Ahmet Bey Ağaoğlu konusunda çok önemli araştırmalara imza atan yazar büyük düşünür ve siyaset adamı olarak Ahmet Bey'in karakteristik portresini başarılı bir şekilde çizmekte olup, düşüncelerini ayrı bir başlık altında sunmaktadır.

Dr. Ferhad Cabbarov tarafından kaleme alınan "Azerbaycan Türklerinin Milli Uyanış Hareketinde Hacı Zeynelabidin Takîyev" başlıklı makalede kanaat önderi ve hayırsever biri olarak Azerbaycan'da yenilenme hareketinde derin iz bırakan, Türk ve Müslüman kimliğine yeni şekil kazandıran ileri görüşlü sermaye sahibi Hacı Zeynelabidin Takîyev'in hayat ve faaliyetleri ele alınmıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki Dr. Ferhad Cabbarov son zamanlarda Azerbaycan'da bu konu ile ilgili önemli çalışmalara imza atmıştır.

Sovyet döneminin sonlarına doğru yaptığı çalışmalarla Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin tarihi ve manevi mirasını tanıtan, ona hak ettiği değeri vererek objektif ve gerçekçi bir biçimde sunan bilim insanlarımızdan Prof. Dr. Aydın Balayev'in yazdığı "Muasır Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Mimarı ve Kurucusu Mehmet Emin Resulzade" başlıklı makalede büyük önderin yaşamı ve faaliyetleri, siyasi mücadelesi son derece anlaşılır bir dille ifade edilmektedir. Resulzade ile ilgili "Azerbaycan ulus devleti projesinin müellifi" şeklindeki gerçekçi tespitin Prof. Dr. Aydın Balayev'e ait olduğunu da ayrıca vurgulamak gerekir.

Prof. Dr. Cemil Hasanlı'nın yazdığı "Rusya Müslümanları ve Azerbaycan Türklerinin Varoluş Mücadelesinde Alimerdan Bey Topçubaşov (1863-1934)" başlıklı yazıda büyük mücadele adamı Alimerdan Bey Topçubaşov'u sadece Azerbaycan Türklerinin değil, belli bir dönemde Rusya Müslümanlarının siyasi liderlerinden biri olarak okuyuculara takdim etmektedir. Bu makalede Alimerdan

Bey'in yaşamı, eğitimi, çalışmaları, Rusya'da Müslüman kurultaylarının düzenlenmesindeki rolü, ayrıca bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde ve Nisan 1920 işgali sonrası büyük fedakârlıkla yürüttüğü diplomatik ve siyasi faaliyetleri ele alınmıştır. Şunu da vurgulamak gerekir ki son dönemde Prof. Dr. Cemil Hasanlı'nın Alimerdan Bey Topçubaşov konusundaki araştırmaları ulusal ve uluslararası yayınevleri tarafından basılmıştır.

Doç. Dr. Firdovsiyye Ahmedova'nın yazdığı "İstiklal Mücadelesine Adanmış Ömür: Nesib Bey Yusifbeyli (1881-1920)" başlıklı makalede Azerbaycan bağımsızlık mücadelesinin liderlerinden ve milli devlet kuruluşunun mimarlarından olan Nesib Bey Yusifbeyli'nin hayat ve faaliyetleri ele alınmıştır. Yazarın vurguladığı gibi Nesib Bey'in düşünce ve emellerinin içtimai-siyasi karakteri, onun kısa ömrünün ana gayesini oluşturmuştur. Kuşkusuz ki Nesib Bey Yusifbeyli'nin faaliyetlerinin fikrî temellerini, düşünce ve emellerini okuyuculara sunmak büyük çaba gerektirmektedir. Aynı tespit yine Doç. Dr. Firdovsiyye Ahmedova tarafından kaleme alınan "Cumhuriyetin İlk Başbakanı Fethali Han Hoyski (1875-1920)" başlıklı yazı için de geçerlidir. Bilindiği üzere Nisan 1920'de bağımsız Cumhuriyetin işgalinden hemen sonra Tiflis'e giden Fethali Han Hoyski, 19 Haziran 1920'de Taşnaksütyun mensubu bir Ermeni terörist tarafından hunharca şehit edilmiştir. Bu yüzden Fethali Han Hosityki'nin düşünce katlarının derinliğine inmek için onun siyasi faaliyetlerini, parlamento konuşmalarını ve Başbakan makamındayken yaptığı icraatları yakından ve çok dikkatle okumak gerekmiştir.

Prof. Dr. Rafael Ahmedli tarafından kaleme alınan "Mirza Bala Mehmetzade ve Bağımsız Azerbaycan Davası" adlı yazıda büyük mücadele ve düşünce insanı Mirza Bala Mehmetzade'nin hayatı, faaliyetleri ve düşünce sistemi incelenmiştir. Genç yaşından itibaren milli mücadeleye atılan ve Cumhuriyetin işgalinden sonra hayatını bu yola adayan Mirza Bala Mehmetzade, Azerbaycan düşünce tarihinde önemli yere sahiptir. Mirza Bala'nın yaşam ve faaliyetlerini Azerbaycan ve siyasi muhaceret dönemleri bağlamında ele alan yazar, istiklal davası ve düşüncelerini ayrı bir başlık altında inceleyerek, birçok yönden tahlil etmiştir.

Estetik ve yaratıcı tesiri bundan sonraki kuşaklar üzerinde de devam edecek Üzeyir Bey Hacıbeyli, aynı zamanda Azerbaycan düşünce tarihinde önemli yere sahip aydınlardan biridir. Sovyet döneminde Üzeyir Bey'in sadece sanat ve yazarlık yönü öne çıkarılırken özellikle bağımsız Cumhuriyet dönemindeki faaliyet ve düşünceleri görmezden gelinmiştir. Prof. Dr. Ali Asker tarafından yazılan "Azerbaycan Türklerinin Düşünce Hayatında Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin Rolü" adlı makalede Üzeyir Bey'in düşünce adamı kimliği öne çıkarılmıştır. Bu bölümde büyük düşünürün ana dili, eğitim, mektep, hürriyet, dünya siyaseti,

Giriş

yönetim, Ermeni-Müslüman davası ve Kafkaslarda barış meselesi, bağımsızlık ülküsü vd. konularda sergilediği fikrî yaklaşımlar ortaya konulmuştur.

Prof. Dr. Ali Erol'un kaleme aldığı "Azerbaycan Şiirinde Bir Ekol: Ali Ekber Sabir:(1862-1911)" başlıklı yazıda dil ve anlatım itibarıyla Azerbaycan şiirinde özgün bir yere sahip Mirza Ali Ekber Sabir'in hayatı, faaliyetleri ve düşünceleri ele alınmıştır. Sabir hayatı boyunca cehalete, gericiliğe, kötü yönetime karşı mücadele etmiş ve bu yolda ağır meşakkatlerle karşılaşmış bir edipti. Sabir, yazdığı şiirleriyle devrin haksızlıklarına, yönetimin baskı ve şiddetine, halkı karanlık dünyaya mahkûm etmiş gerici düşüncelere karşı amansızca mücadele etmiştir. Sabir'in eserlerine iktibasta bulunarak yapılan değerlendirmeler şairin düşüncelerine ışık tutmaktadır.

Dr. Mehdi Genceli'nin yazdığı "Hürriyet Âşığı Mehemed Hâdi'nin Hayatı ve Düşünce Dünyası" başlıklı makalede Azerbaycan'ın büyük istiklal şairi Mehemed Hâdi'nin hayatı, faaliyetleri ve şiirleriyle ilgili tahlil ve tespitler yer almaktadır. Yazar, Hâdi'nin fikir dünyasını Türklük, İslam âlemi, vatan ve millet, istiklal ve hürriyet, maarif ve mektep, cehalete karşı mücadele ekseninde ele alarak incelemektedir.

Dr. Elhan Necefov'un kaleme aldığı "Celil Memmedguluzade'nin (1869-1932) Yaşamı, Faaliyetleri ve Düşünce Dünyası" adlı makalede büyük edip ve düşünce adamı Celil Memmedguluzade'nin hayat ve yaratıcılığı ele alınmış, Azerbaycan'da milli düşüncesinin uyanışında etkili olan edebî faaliyetleri irdelenmiştir. Bu yazıda büyük edibin nesir eserleri, tiyatro oyunları, satirik (kara mizah) şiirleri, ayrıca gazetecilik faaliyeti ve düşünce dünyası konusunda kayda değer tespitlerde bulunulmuştur.

Dr. Nazım Muradov'un kaleme aldığı "Ömer Faik Numanzade ve Azerbaycan Düşünce Tarihindeki Yeri" konulu makalede öncelikli olarak aydın ve düşünce adamı olabilmenin kıstasları ele alınmış, ardından Ömer Faik'in hayatı, muhiti, mücadele ve yaratıcılığı kronolojik sırayla verilmiştir. Dr. Nazım Muradov, Azerbaycan düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olan Numanzade'nin düşünce dünyasının yeni katlarını açmaya çalışmış, edebî-tenkidî bakımdan yeni sayılabilecek değerlendirme ve tespitlerde bulunmuştur. Bu doğrultuda, yazıda yer alan Mehmet Emin Resulzade'nin Ömer Faik Efendi'ye ilgili atıfları özellikle dikkat çekmektedir.

Dr. İrfan Murat Yıldırım'ın yazdığı "Ahmet Cevat'ın Düşünce Dünyası: Türklük, Vatan Sevgisi ve İstiklal Mefkûresi" başlıklı yazıda 20. yüzyılın Azerbaycan milli romantik edebiyatının şiirdeki en kudretli temsilcilerinden olan Ahmet Cevat'ın hayatı ve eserleri konusunda değerlendirmeler yapılmıştır. Bu

makalede Ahmet Cevat'ın 1920 sonrası şiirlerinde kullandığı sembolik tarzla ilgili önemli tespitlerde bulunmaktadır.

Azerbaycan edebiyatı ve gazetecilik tarihine ilişkin çok önemli çalışmalara imza atmış Prof. Dr. Asif Rüstemli tarafından kaleme alınan “Milli Sanatkâr: Cafer Cabbarlı (1899-1934)” başlıklı makalede edibin hayat ve yaratıcılığı farklı yönleriyle ve değişik dönemler bağlamında ele alınmıştır. Bu yazıda Cafer Cabbarlı'nın sanat mirası konusunda Sovyet edebiyat araştırmalarında gözlemlenen çelişkili yaklaşımlar ve edibin eserleriyle ilgili metodolojik sapmalar, çağdaş düşünce ve milli sanat kıstasları doğrultusunda yeniden değerlendirilmiştir.

Doç. Dr. Şemil Sadıqov tarafından kaleme alınan Azerbaycan Romantizminin Parlak Yüzü: Hüseyin Câvid (1882-1941)” başlıklı makalede Azerbaycan romantizminin ünlü simalarından olan Hüseyin Câvid'in eserleri düşünsel zeminde değerlendirmelere tabi tutulmuştur. Yazar bu makalede zengin içerikli iktibaslarla bulunarak Azerbaycan romantizminde Câvid'in yerini ve rolünü tespit etmeye çalışmıştır.

Bu çalışma gergin ve uzun soluklu bir emeğin sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Eserin ortaya çıkmasına vesile olan, hazırlık, yazım ve yayım süreci boyunca her türlü maddi, teknik ve diğer gereksinimlerin karşılanmasında desteğini esirgemeyen, Türkiye Cumhuriyeti'nin önemli kurumlarından olan Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığının saygıdeğer yöneticileri ve uzmanlarına teşekkürü bir borç bilmekteyim. Çalışmanın her safhasında yanımda olan kurum uzmanları Sevilay Yıldırım ve Gürkan Polat'a, yayına hazırlık ve baskı aşamasının her anında desteğini yakından hissettiğim uzman yardımcısı Umut Deniz Öncel'e ayrıca teşekkür ediyorum.

Kitabın hazırlanması sırasında yardımını esirgemeyen tüm meslektaşlarım, dostlarım ve sevgili öğrencilerimin emeğini ayrıca vurgulamak isterim. Kitapta yer alan bölümlerin çevirileri Dr. Nazim Muradov, Şirali Memmedov, Orhan Zahidov ve Ulviye Filyeva tarafından yapılmıştır. Azerbaycan Türkçesinde yazılan kitap bölümlerinin Türkiye Türkçesine uyarlanması, terminoloji ve üslup bakımından hiç de kolay değildi. Şunu da vurgulamak gerekir ki ilmî tercüme kıstasları doğrultusunda yapılacak kaliteli bir aktarım sadece tarih, edebiyat ve kültür konusunda kayda değer bilgi birikimi sayesinde mümkündür.

Türkçeye aktarılmış bölümlerin kontrolünü yapan, ayrıca kitabın önemli bir kısmını okuyup tashih eden Dr. Emine Tuğcu-Kılıç'a Azerbaycan Milli İlimler

Giriş

Akademisi Folklorşinaslık Enstitüsü çalışanlarından, kıdemli uzman-araştırmacı Dr. Aynure Seferova'ya teşekkür ediyorum.

Her aşamada desteğini hissettiğim, proje asistanlarımız Orhan Zahidov ve Tugay Saydam'ın, metinlerin aktarımı sırasında ön kontrolleri yapan Büşra Erbil'in, zaman zaman yardımına başvurduğum Neslihan Kibar Önder ve Büşra Kulaksız'ın emeklerini çokça takdir ediyorum. Yazım ve tashih sürecinde ulaşamadığımız birçok önemli kaynağı temin etmek, ayrıca Azerbaycan'daki yazarlarımızla iletişim sağlamak açısından desteğini esirgemen araştırmacı-yazar Mübariz Göyüşlü'ye ayrıca teşekkür etmek isterim.

Kitabın fotoğraflarla zenginleşmesinde şahsıma kişisel koleksiyonundan yararlanma fırsatı tanıyan, ilginç ve orijinal yazılarıyla tanınan yetenekli gazeteci-yazar, Cumhuriyet araştırmacısı Dilgam Ahmed'e bu jestinden dolayı teşekkür ediyorum. Ayrıca, uzun yıllar boyunca Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin hayat ve faaliyetlerini tetkik eden, araştırmacı yazar Saadet Hanım Mirzazade (Karabağlı)'ya gerek ilgili metni okuyup önerilerde bulunduğu gerekse orijinal fotoğraflarla projemize destek verdiği için teşekkürü kendime borç bilirim.

Editörlüğüm sırasında zaman zaman uzman görüşlerine başvurduğum, tavsiyelerini aldığım, düşünce ve önerilerinden faydalandığım çok kıymetli meslektaşlarıma büyük bir teşekkür borcum var: Özellikle Azerbaycan tarihiyle ilgili makalelerde geçen bilgi, veri, tarih ve muhteva unsurları konusunda önemli tavsiyelerde bulunan ve değerli katkılarını esirgemeyen Doç. Dr. Şelale Memmedova'ya, edebiyat konulu makalelerin tercüme ve tashihine önemli katkı sağlayan Dr. Nazım Muradov'a, hukuk, ayrıca düşünce tarihini konu alan birçok makalenin tashihi sırasında desteklerini esirgemeyen kıymetli hocam Prof.Dr. Mehman Demirli'ye teşekkürü bir borç bilirim.

Kitabın her bir bölümünü son derece titizlikle okuyarak tashih eden Doç. Dr. Serhan Afacan'ın emekleri sayesinde okuyucuların anlamakta zorlanacakları her bir sözcük, ifade ve cümle yeniden düzenlenmiş ve muhtemel yanlışlıklar asgari düzeye indirilmiştir.

Kitapta geçen şahıs adlarının Türkiye'deki yayınlarda farklı yazılım şekillerinin olduğunu dikkate alarak (mesela, Mehmed, Mehmet, Muhammed, Feteli, Fethali, Tağıyev, Tagiyev, Takiyev vs.) tercüme ve tashih sırasında yazarların tercihlerine öncelik tanınmıştır. Kitapta geçen maarifçilik, maariflenme, guberniya, pud vd. terimleriyle ilgili açıklamalar yapılmış, zaruri durumlarda editör ve çevirmen tarafından yapılan açıklamaların sonunda (e.n.) ve (ç.n.) şeklinde not düşülmüştür. Kitapta geçen şahıs ve eser adları, ayrıca edebi

metinlerden aktarılan alıntılarda Azerbaycan Türkçesindeki orijinal şekli büyük ölçüde korunmuş, Ortak Türk Alfabesi'nde de yer alan harfler kullanılmıştır.

Kitapta geçen özel isimlerin yazılışında yazarların tercihlerine öncelik verdiğimiz için, kitabın sonuna eklediğimiz dizin bölümünde birçok isim farklı şekillerde yer almıştır (Mesela, Memmedguluzade, Mehmetkuluzade vs.).

Azerbaycan düşünce tarihini geniş içtimaî-siyasi süreçler kapsamında ele alan, evreler, olaylar ve şahsiyetler bağlamında sunan bu çalışmanın Azerbaycan'da ve Türkiye'de bilimsel literatüre önemli katkı sağlayacağını düşünmekteyiz. Kıymetli okuyuculardan gelecek eleştiri ve tavsiyelerin kitabın tekrar basımı sırasında son derece faydalı olacağını vurgulayarak, kendilerine şimdiden teşekkür ederim.

Prof. Dr. Ali ASKER

Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Ortaları - 20. Yüzyılın Başları)

Ali ASKER*

Giriş

19. yüzyılın başlarında Rus İmparatorluğu'nun yayılmacılık politikası sonucunda çıkan savaşlarda Azerbaycan toprakları parçalanmıştır. Bölgede yaşanan kanlı savaşların nihai halkası 1828 Türkmençay Antlaşmasıyla son bulurken Araz nehrinden kuzeydeki Azerbaycan toprakları tamamen Rusya'nın egemenliği altına girmiş, diğer kısmı Kaçarlar yönetiminde kalmaya devam etmiştir. Rus sömürge politikasının ağır baskısı altında bulunan Azerbaycan toplumu ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan geri kalmışlığın her türlü olumsuz etkisini kendi üzerinde hissetmiştir. Bu dönemde Azerbaycan halkının Rus sömürgeciliğine karşı verdiği mücadele Çar yönetimi tarafından acımasızca bastırılmıştır.

19. yüzyılın başlarından itibaren bölgede uygulanan yönetim modellerinin başarısızlığı ve idari reformların beklentileri karşılamaması nedeniyle Çar yönetimi, Kafkasya politikalarını sıkça gözden geçirmek zorunda kalmıştır.

* Karabük Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi, Prof.Dr.

İlerleyen dönemlerde müterakki görüşlü Batı ve Rus düşünürlerinin etkisiyle Kafkasya aydınları köhne fikir kalıplarını kırarak Azerbaycan tarihinde “maarifçilik” olarak tanımlanan aydınlanma sürecini başlatmışlardır. Bu süreç siyasi olayların etkisi altında uzun zaman dilimine yayılmıştır.

1861’de Rusya’da serflik sisteminin kaldırılması kapitalizmin gelişim yolunu açan önemli bir reform olarak tarihe geçmiştir. Kafkaslara yaklaşık on sene sonra gelen reform sonuçları Bakü’de petrol sanayisinin gelişmesine ivme kazandırmıştır. Bir petrol kenti olan Bakü’de kapitalist sanayinin yükselişi eş zamanlı olarak eğitim, basın ve kültür alanında önemli gelişmelerin yaşanmasına yol açmış, kimlik bilincinin uyanışına ve berraklaşmasına neden olmuştur. Kentleşme ve sanayideki hızlı dönüşüm sayesinde Bakü’nün çehresi tamamen değişmiş, yeni inşa edilen çok kimlikli ortamda Çar yönetimi tarafından Müslüman/Türlere karşı uygulanan ötekileştirme siyaseti yeni ivme kazanmıştır. Bu siyaset, Müslüman/Türk aydınlarını daha fazla çaba göstermeye zorlarken, millet inşasının gelişmesi, olgunlaşması ve cumhuriyet rejiminin kurulması önünde engelleyici rol oynamıştır. Yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen Azerbaycan Türklerinin milli kimlik mücadelesi 28 Mayıs 1918 tarihinde Doğu’da ilk demokratik cumhuriyetin kurulmasıyla sonuçlanmıştır.

1. Millet Bilincinin Gelişmesindeki Sosyo-Ekonomik Etkenler

1. 1. Sömürge Yönetiminin Ülke ve Kimlik Bilinci Üzerindeki Etkisi

Rusya’nın Kafkasları işgal etmesinden sonra eski idari yapı bir müddet devam etmiş, Bakü ve Gence hanlıklarının ilgası dışında çok fazla değişikliğe gidilmemiştir. Bu hanlıkların ilga nedeni, onların Rus işgaline karşı silahlı direniş göstermelerinden kaynaklanmıştır. Karabağ, Şeki, Şirvan ve Lenkeran hanlıkları ise silah kullanılmadan ilhak edildikleri için Rusya ile aralarındaki ilişkiler iki taraflı anlaşmalarla tesis edilmiştir. Kısa süre sonra hanlıklar ortadan kaldırılarak Rusya’nın bir idari birimi haline getirilmiştir.¹ Rus yönetimi bu hanlıkları İran’daki Kaçar hükümdarının gizli taraftarı olarak gördüğü için tasfiye etmiş, arazi ve mülklerine el koymuştur.²

İşgalin ilk dönemlerinde Çar yönetimi bu bölgeyi, başında Rus subayların bulunduğu “komendant usul-i idaresi” ile yönetiyordu. Askeri yönetim tarzındaki

1 Ö.C.Sumbatzadə, M.Ə.İsmayılov vd., XIX əsrin birinci yarısında – Azərbaycan iqtisadiyyatı və sosial münasibətlər, İçində: *Azərbaycan tarixi*, Dördüncü cild (XIX əsr), “Elm”, Bakı 2000, (ss. 54-126), s. 95.

2 1819’da Şeki hanlığının, Gazah ve Şemşeddil sultanlıklarının, 1820’de Şirvan hanlığının ve 1826’da Talış hanlığının mevcudiyetine son verilmiştir. 1820 yılına gelindiğinde Türk topraklarında yedi Rus vilayeti kurulmuştur: Bakü, Derbent, Şeki, Karabağ, Şirvan, Talış ve Revan. İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası’nda Siyasi ve Etnik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Ötüken, İstanbul 2009, s. 490.

idari yapılanma son derece masraflıydı. Rus idaresine bağlı memurlar toplanan vergilerin önemli bir kısmını zimmetlerine geçirirken hazine toprak ve kaynaklarını keyfi şekilde kullanıyorlardı.³ Bu yüzden Güney Kafkasya'nın istila edilmesinden sonraki ilk on yıl içinde bölgede Rus bürokrasisine özgün yolsuzluk ve keyfilik doruğa yükselmişti; rüşvet alma ve vazifeyi kötüye kullanma bölge yönetimindeki memurlar için sıradan bir durumdu. Yerlilere, yani Müslümanlara karşı uygulanan vergi ve diğer mali yükümlülükler keyfi bir şekilde belirlenmiştir.⁴ 1829-1830'lu yıllarda Güney Kafkasya'daki duruma ilişkin teftiş raporu hazırlayan senatörler Kutaysov ve Meçnikov Müslümanların yaşadıkları bölgelerde çoğu zaman vergilerin iki kat, hatta üç kat fazla toplandığını, ayrıca vergi toplama görevinin gözü aç "Ermeni tacirlerinin" iltizamına verildiğini rapor etmişlerdir.⁵ Tüm bunlar sömürge yönetimine karşı itirazların artmasına neden oluyordu. Ayrıca Kuzey Kafkasya dağlılarının Çar hükûmetine karşı sürdürdükleri savaşlar bölge halkının başkaldırısını tetikleyen bir diğer etkendi. 19. yüzyılın 30'lu yıllarında sömürge politikasına karşı birkaç kez büyük ayaklanma yaşanmışsa da Çar yönetimi tarafından bastırılmıştı.⁶

Rusya'nın döneme ilişkin sömürge politikasını ele aldığımızda şöyle bir manzarayla karşılaşmaktayız: İşgal edilmiş Kafkasya bölgesinde Çar idaresi Müslüman ahaliye karşı ikinci sınıf tebaa muamelesinde bulunmuştur. Mevcut ekonomik yapı ve tarım sistemi, vergiler ve diğer yükümlülükler halkın sosyal ve ekonomik durumunun daha da ağırlaşmasına neden olmuştur. Kötü yönetime karşı şiddetlenen ayaklanmaları bastırmak, halkı sürekli baskı altında tutmak mevcut sorunlarla ilgili kalıcı çözüm getirememiştir. Bu sorunların aşılması için yeni idari reformlara ihtiyaç duyulmuştur. 1830'larda Kafkasya Başkomutanı M.F.Paskeviç ve Maliye Bakanı Y.F.Kankrin tarafından hazırlanarak Çar I. Nikolay'a takdim edilen idari reform tasarısı uzun süren müzakerelerin ardından, 10 Nisan 1840 tarihinde kabul edilmiştir. "Güney Kafkasya Diyarının İdaresine İlişkin Düzenleme" olarak adlanan bu belgeye göre eskiden uygulanan "komentant sistemi" kaldırılarak iki büyük idari birim oluşturulmuştur: 1) Merkezi Tiflis olan Gürcistan-İmereti Gubernatörlüğü, 2) Merkezi Şamahı olan Kaspi [Hazar] Vilayeti. Bugünkü Azerbaycan topraklarının büyük bir kısmı Kaspi Vilayetine

3 Sumbatzadə, İsmayılov vd., s. 111.

4 Эльдар Исмаилов, *Очерки по истории Азербайджана*, Издательство "Флинт", Москва 2010, s. 167.

5 Bkz: Məmmədli Babaşov "XIX əsrdə Cər Rusiyasının Azərbaycanda yeritdiyi milli və dini ayrı-seçkilik siyasətinin mahiyyəti", *Journal of Qafqaz University*, 2002, Number 10, (ss. 39-51), s. 43-44.

6 1830 yılına dek Cər-Balaken cemaati iç özerkliğini koruyabilmiştir. Rus yönetimi bu yapıyı değiştirmeye kalkışınca Cər-Balaken cemaati ayaklanmış, bölgedeki Cər ordusunu 15 Ekim 1830'da mağlup etmişlerdi. Cər ordusuna gelen takviye güçler sonucunda Cər-Balakenliler Aralık 1830'da eşit olmayan savaşta yenilmişlerdi. Birkaç ay sonra Azerbaycan'ın güneyindeki Talış eyaletinde meydana gelmiş ayaklanma, 19. yüzyılın en büyük isyanlarından olan 1837 Kuba isyanı, 1838 Şeki isyanı da aynı şekilde Cər yönetimi tarafından şiddetli bir şekilde bastırılmıştır. Bkz: Sumbatzadə, İsmayılov vd. s. 100-108.

dâhil idi. Vilayet ve gubernatörlükler kazalara (uyezd=daiirelere), kazalar ise nahiyelere (uçastok) bölünmüştür.⁷ Yeni düzenleme gereği mahkeme sisteminde de önemli değişiklikler yapılmıştır. Önceleri askeri mahkemeler tarafından görülen ceza davaları umumi mahkemelerde görüşülmeye başlanmıştır. Nikâh ve miras davaları din görevlilerinin yetki alanında kalırken, diğer tüm davalar yargı sistemine devredilmiştir. Azerbaycanlı memurlar yönetimden ve yargı sisteminden uzaklaştırılarak, yerlerine Rus memurlar atanmıştır. Yeni düzenlemeye göre mahkeme yazışmaları sadece Rusça yapılacaktır. Çar yönetimi eski Müslüman/Türk ağaların ve büyük toprak sahiplerinin mülklerine el koymayı, onları köylerin yönetiminden dışlamayı ve el konulmuş topraklara Rus zadegânlarını yerleştirmeyi düşünüyordu. Bu düzenleme kısmen uygulanmış olsa da beklentileri karşılamayarak tepkilere yol açmıştır. Toprağı ellerinden alınan ağalar yönetime karşı ayaklanmalara katılmış, hatta bu tür eylemleri organize etmişlerdir. Ayaklanmaları önlemek ve sömürge politikasını istikrarlı şekilde devam ettirmek amacıyla Çar yönetimi bu uygulamayı durdurmak, yerli ağaların yetki ve imtiyazlarını gözden geçirmek zorunda kalmıştır.⁸ Uzun süren müzakerelerin ardından, 1846-1847 yıllarında Güney Kafkasya'nın Müslüman ağalarının toprak mülkiyeti hakkını iade eden yeni düzenleme çıkarılmıştır. 6 Aralık 1846'da Çar I. Nikolay tarafından Kafkasya Naibine gönderilen reskripte⁹ feodalitenin hem miras toprakları hem de "Müslüman eyaletlerinin Rusya ile birleştirilmesi sırasında onların nesillerinin sahip oldukları ve halen tartışmasız şekilde onların tasarrufunda bulunan" topraklar (tiyul) üzerindeki tam mülkiyet haklarını onaylanmıştır. Reskriptte yer alan ve toprak sahipleri ile köylüler arasındaki ilişkileri düzenleyen ilkeler 20 Nisan ve 28 Aralık 1847 tarihli "Köylü Esasnameleri"nde daha da somut hale getirilmiştir.¹⁰ Esasnamelerde toprak sahiplerine, topraklarında yaşayan köylüler üzerinde polis ve sınırsız yargı yetkisi tanınmıştır. Zaten esasnamelerin çıkarılma amacı yerel toprak sahipleri aracılığıyla halkı denetim altında tutmak ve sömürge idaresini güçlendirmektir.¹¹ İdari reformların temel hedefi Türklerin yaşadığı bölgeleri parçalı hale getirmek ve sosyal-demografik bütünlüğü bozmaktır. Bu bütünlüğün bozulması ekonomik yapıları da etkiliyordu. Rus yönetiminin gözünde burası Müslüman bir topluluğun, "Muhammedî", "Müslüman-Tatar", "Kafkasya Tatarları" gibi değişik şekillerde

7 Sumbatzadə, İsmayılov vd. s. 112, Исмаилов, s. 169.

8 Sumbatzadə, İsmayılov vd. s.114-117. Исмаилов, s. 169-170.

9 Reskript (Latince- rescritum): Rusya'da İmparatorun genelde yüksek makamda bulunan bir yetkiliye şahsen yazdığı teşekkür, ödüllendirme veya talimat içeren belge.

10 Bu esasnameler özel uygulamalar idi. Birinci esasname Şamahı ve Derbent guberniyaları köylülerine (Şamahı, Şuşa, Nuha, Lenkeran, Bakü, Kuba ve Derbent gazaları), ikinci esasname ise Tiflis guberniyasının Yelizavetpol gazasındaki Gazah ve Şemşeddil nahiyeleri ağalarının yaşadıkları köylülere ilişkin çıkarılmıştır.

11 Bkz: Sumbatzadə, İsmayılov vd. s. 120-126.

tanımlanan bir halkın yaşadığı sömürge bölgesi idi. Bu yaklaşım Rus yayılcılığına özgü bir özellikti. Kafkasya'yı, aynı zamanda Azerbaycan'ı istila ettiği zaman Çar Rusyası “dünyanın Avrupa merkezli” olduğu doktrininden hareket ediyordu. Bu doktrine göre Şark'a hareket etmek boş, ıssız, sahipsiz topraklara doğru hareket etmek anlamına gelmektedir. Sömürgecilerin yolu üzerindeki etnik oluşumlar, halklar ve topluluklar birer sürü ve çetedir.¹² Rus İmparatorluğu Türk ve Müslüman toplumların tarih boyu yaşadıkları alan üzerinden genişlemişlerken bu toplumlar sömürge yönetimine karşı sürekli ayaklanmışlardır. Çar yönetimi bölgede yaşayan halkları “içselleştirmenin” zorluklarını görünce (dini ve etnik farklılıklardan kaynaklanan) asimilasyon ve yabancılaştırma politikaları ikileminde devam eden bir çizgi takip etmiştir; bir taraftan Ruslaştırma politikası doğrultusunda bölgenin demografik dengesini bozmuş, diğer taraftan kendi hakimiyetini sürgün, şiddet, sindirme ve kıyım eylemlerinde bulunarak tesis etmeye çalışmıştır. Bu anlamda Türk ve Müslümanların “Rus uygarlığı” alanına dâhil edilmesi zor olduğu kadar sancılı bir süreçtir. Paradoksal ve mantık dışı bir bakış açısına sahip Rus yayılcılık stratejisi gereğince işgal edilen bölgelerdeki halklar Rus tebaasına alınsalar da birer yabancı topluluk olarak görülmüşlerdir.¹³

Rus imparatorluk ideolojisine göre Slav ve Ortodoksluk bir ayrıcalıktı. Bu bakış açısı “yabancı”, “öteki” olanları “yeteri kadar gelişmemiş”, “uygarlıktan uzak topluluklar” olarak görüyordu. Bu insanlar tebaa olsalar bile sınırlı haklara sahipti. Türkler de bu kesime dâhildi. Bu iki grup arasında kalan sömürge halklar ise Slav olmayan Hristiyanlardan oluşuyordu. Bunlar Gürcü, Ermeni, Fin, Baltık halkları vb. idi. Bu Hristiyan gruplara Müslüman ve Türklere oranla daha fazla haklar tanınmıştı. Özellikle Ermeni tebaa Türklere kıyasla çok daha fazla ayrıcalığa sahipti.¹⁴ Bu “kast sistemi” Kafkasya'nın sömürgeleştirilmesi sürecinde kendini daha bariz şekilde göstermekteydi. Dini ve etnik mensubiyeti nedeniyle bölge halkını üçüncü sınıf (Slav ve diğer Hristiyanlardan sonra) bir tebaa olarak görmek, yönetimden dışlamak, şiddet ve baskı yoluyla “Ruslaştırmak” söz konusu politikanın bir uzantısıydı. Rus senatörler Kutaysov ve Meçnikov, hazırladıkları raporda “bölgenin toplumsal ve siyasi açıdan Rusya ile bütünlük teşkil etmesi, yerel halkın kendisini Rus gibi hissetmesi, düşünmesi ve davranmasını sağlamak

12 E.Анисимов, “Геополитика”, Родина, 1989, № 2, с. 51. Naklen: Захида Ализаде, “Национально-колониальная политика царского правительства на Центральном Кавказе”, http://www.ca-c.org/c-g/2007/journal_rus/c-g-4/14.shtml [Erişim tarihi: 12.10.2019]

13 Ali Asker, “Nogay Toplumu: Siyasal Bölünmüşlüğü Etnik Bütünlüğü Tahribi”, *Tehlikedeki Diller*, Sayı:2, Cild:2, Yaz 2013 (ss. 243-254), <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/305281>, [Erişim tarihi: 12.10.2019].

14 Ализаде, http://www.ca-c.org/c-g/2007/journal_rus/c-g-4/14.shtml, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında, III. Aleksandr ve II. Nikolay dönemlerinde Ermenilerle ilgili Çar yönetiminin baskıcı uygulamalarının söz konusu olduğunu ifade etmek gerekiyor.

için” ahalinin tamamen Ruslaştırılmasını öngören yeni reform planı takdim etmişlerdi.¹⁵ Bu öneri, aslında Rus sömürge yönetiminin bakış açısının bir yansımasıydı. Fakat bu politikanın uygulanmasını zorlaştıran iki hususu özellikle dikkat çekmektedir. Birincisi, Çar yönetimi yerli yöneticileri (eski hanları, toprak ağalarını) bertaraf ettikten sonra bölgenin yönetilmesinin çok zor olduğunu, hatta imkânsız olduğunu anlamış ve onların itibarlarını iade etmek mecburiyetinde kalmıştı. İkincisi; bölge halkını tam olarak Ruslaştırmanın, “Rus gibi düşünmesi ve davranmasının” imkânsız olduğunu görerek ilerleyen dönemlerde Rus eğitimi almış ve rejime sadık memur ve yöneticilerin yetiştirilmesine yönelik bir politika izlemiştir. Bu durum bölge halkının kendini öteki olarak görmesine, işgalci ve “gâvur yönetim tarafından yönetildiği” bilincinin diri tutulmasına neden olmuştur. Bu gelişmeler ilerleyen dönemlerde eğitilmiş Müslüman/Türklerin Rus ve Batı düşüncesinden pay almaları sonucunu doğuracak ve toplumun aydınlanmasına hizmet etmelerine olanak sunacaktır.

Bilindiği gibi 19. yüzyılın başlarında Azerbaycan Türk toplumunun İran ve Rus imparatorlukları tarafından parçalanması sonucunda sosyo-kültürel birliği ciddi yara almıştır. Bu durumun ortaya çıkardığı önemli hususlardan biri Kuzey Azerbaycan Türklerinin sömürge yönetiminde buldukları sürede Rus ve Batı aydınlarının düşüncelerini benimseme fırsatına sahip olmalarıdır. Rusya o dönemde Avrupa ülkelerine kıyasla gelişmiş bir sanayi ülkesi değildir. Serflik sistemi, hantal idari yönetim, memurların keyfi uygulamaları vs. imparatorluk genelinde olduğu gibi yeni işgal edilmiş bölgelerde de gelişimi engelleyen faktörlerdendi. İşgal sonrası dönemde sömürge idaresine yönelik birçok reform uygulanırken ekonomik çıkar sağlamak adına bölgenin sahip olduğu potansiyel de yakından incelenmiştir. Ekonomik kaynakların kullanılması yerel sanayinin gelişmesine olanak sağlanmıştır. Yeni ölçme ve ağırlık sisteminin kullanılması, ortak para biriminin uygulanması, “rahdar” adlı dâhili gümrük sisteminin zamanla kaldırılması vb. uygulamalar ticaretin canlanmasına açısından fırsat sunarken bölgedeki feodal yapının kırılarak kapitalist ilişkilerin gelişmesine yol açmıştır.¹⁶ Bu anlamda söz konusu uygulamalar bölgenin ekonomik yönden gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Reformlara paralel olarak ticaretin gelişmesi, yeni üretim alanlarının ortaya çıkması, iletişim ve ulaşım yollarının artması ve sosyo-kültürel yaşamın canlanması süreci de yaşanıyordu.

15 Babaşov, s. 44.

16 Özellikle Şeki, Karabağ, Şirvan ve Car-Balaken bölgelerinde ipek üretimi gelişirken halı üretiminin ve balık sanayisinin de geliştiğini söylemek gerekmektedir. Çok eskiden petrolü ile tanınan Bakü’de 1848’de teknisyen Semenov tarafından dünyanın ilk petrol kuyusu kazılmıştır. 1855’te ise Gedebey bölgesinde küçük çaplı bir bakır eritme fabrikası kurulmuştur. Исмаилов, s. 164-165.

1. 2. Kapitalizmin Yükselişi, Bakü Petrolleri ve Milli Burjuvazi

Azerbaycan'ın kuzey topraklarının Rusya'nın sömürgesi altına girmesinden sonra feodal yapının çözülmesine yönelik ilk hareketlenmeler 1850'lerden sonra başlamıştır. Avrupa yayılmacılığında farklı olarak Rus yayılma stratejisinde jeopolitik çıkarlar öncelikliydi. Ayrıca, Rusya'da bölgeler bazında ve değişen düzeylerde seyreden, yarı askeri ve feodal ilişkileri de bünyesinde barındıran kapitalist sistem 1830-1840'lı yıllardan itibaren gelişmeye başlamıştır. Ardından 1861'de serflik sisteminin kaldırılması kapitalizmin gelişmesine ivme kazandırmıştır. Azerbaycan'da kapitalist yapının 1850-60'lı yıllarda oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu oluşumun en ciddi etkeni petrol üretiminde yaşanan artış idi. 1866'da petrol üretimi 591.820 pud¹⁷ iken 1870 yılına gelindiğinde bu miktar 1.704.465 puda yükselmişti.¹⁸ 1867'de petrol üreten on beş fabrika bulunuyordu.¹⁹ Üretimin bu kadar düşük olmasının nedeni petrol alanında uygulanan politikalardan kaynaklanıyordu. Bu politikalar gereken verimliliği sağlamadığı için bir an önce reformların başlatılması gerekiyordu.²⁰ Çar yönetimi ise yeniliğe ve reforma kapalıydı. Fakat 1850'lerde yaşanan önemli gelişmeler reform ihtiyacını bir daha gündeme getirmiştir. 2 Mart 1855'te Kırım Savaşı sırasında Çar I. Nikolay'ın ölmesinin ardından tahta çıkan ve ileride "Kurtarıcı Çar" olarak adlandırılacak II. Aleksandr (yönetim yılları 1855-1881) savaşı devam ettirmeye karar vermişti.²¹ Fakat Rusya bu savaşta yenilmiş, 1856'da Paris Barış Antlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. Bu yenilginin bir sebebi de ülkedeki kalkınma sorunuyla ilgiliydi. Yüksek vergi ve mali yükümlülükler, ticaret ve sanayide yaşanan tahribat yoksul kesimin sayısını ciddi şekilde artırmıştır. Ayrıca, savaştaki yenilgi burjuvazi ve ayanlar sınıfı içinde bir muhalif kesimin oluşmasına neden olmuştur.²² Ülkeyi, içinde bulunduğu bu ağır durumdan kurtarmak ve yeniden toparlamak amacıyla Çar II. Aleksandr reformlara başlamaya karar vermişti. Uygulanan reformlar, bireysel özgürlükler ve yasa önünde eşitlik

17 16.3 kilogramlık ağırlık birimi.

18 С.Л.Першке, *Русская нефтяная промышленность ее развитие и современное положение в статистических данных*, тип. К.П.Козловского, Тифлис 1913, s. 5-6; Rusya'da petrol üretimiyle ilgili bkz: Александр Матвейчук, "Из истории начального периода акционерного учредительства в нефтяной промышленности России", *Экономическая история. Обзорение* (Под ред. Л.И.Бородкина), Вып. 10, Москва 2005 (ss. 9-27).

19 1840 yılında Bakü'de petrol çıkarılması için açılmış 133 petrol kuyusu bulunurken bu sayı 1860'ta 232'ye ulaşmıştır. Mehmetov, s. 494.

20 Матвейчук, s. 9.

21 II. Aleksandr'la ilgili bkz.: Леонид Ляшенко, *Царь-освободитель: Жизнь и деяния Александра II*, Москва, 1994; Л.Г. Захарова, *Александр II и отмена крепостного права в России*, РОССПЭН, Москва 2011.

22 *История государства и права России*, (Отв. редактор С.А.Чибиряев), Былина, Москва, 2002, с. 196-197.

rejimine geçiş sürecini başlatırken Rusya’da kapitalizmin gelişimini de hızlandırmıştı.²³ Bu reformlar arasında en önemlisi, serflik sisteminin ortadan kaldırılmasını öngören 1861 Manifestosu idi.²⁴ ar tarafından imzalanmış serflik durumundan azat edilmiş köylülerle ilgili 19 şubat 1861 tarihli Genel Tüzük ve köylü reformuna dair düzenlemeler dört sorunun çözümüne odaklanmıştır: 1) köylülerin şahsen azat edilmesi, 2) azat köylülerin toprak parselleri ve yükümlölüklerinin belirlenmesi, 3) köylülerin kendi toprak parsellerini almaları, 4) köylü yönetiminin örgütlenmesi.²⁵ Bu uygulama Rus tarihinin en önemli reformlarından biriydi. S.Anderson’un tabiriyle “daha önce meşru olan kölelik sistemi içinde yaşayan 20 milyondan fazla insana bireysel özgürlüğün ve asgari sivil hakların tanınması yönündeki bu adım, tüm Avrupa modern tarihi boyunca, tek seferdeki en büyük özgürleştirme tasarrufuydu.”²⁶ Yeni düzenlemeyle artık köylülere özel yaşamlarını düzenleme, mülk edinme, uyuşmazlıkları yargıya taşıma ve ticaret yapma hakkı tanınmıştır. Bu reformlar Kafkaslara bir kadar geçiş ulaştı. Müslümanların yaşadığı guberniyalarda serflik 14 Mayıs 1870’te kabul edilen bir esasnameyle kaldırılmıştır.²⁷

Reformlar, kapitalizmin gelişmesi için yeni fırsatlar sunuyordu. Serflik sisteminin kalıntılarına rağmen “1861 sonrası Rusya’da kapitalizmin gelişmesi o kadar hızlandı ki Avrupa’nın bazı eski ülkelerinde yüzyıllar boyunca devam eden değişiklikler Rusya’da on yıllar içinde gerçekleşti.”²⁸ Azerbaycan açısından kapitalizmin gelişimini hızlandıran en önemli uygulamalar serfliğin kaldırılmasının ardından, 1872 tarihli petrol sanayisi alanındaki düzenlemeler oldu. Bu reformlar sayesinde, sanayinin önündeki engeller aşılmış oldu. Petrol arazileriyle ilgili uygulanan iltizam sisteminin kaldırılması sanayinin gelişmesi açısından son derece önemliydi. Nitekim 1859’dan 1872 yılına dek Rusya’da petrol sanayisi iltizam sistemi yüzünden neredeyse hiç gelişmemiştir. Büyük sermaye sahipleri satın aldıkları topraklar üzerinde herhangi bir mülkiyet hakkının

23 “Kurtarıcı ar”ın reformları Rusya’yı 19. yüzyıla taşıyan ve II. Nikolay (1894-1917) döneminde yaşanacak daha ileri düzeydeki değişiklikler için arka bir plan da oluşturmuştur. Stephen J. Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler, 1789-1980*, Dost Kitabevi, Ankara 2004, s. 112-114.

24 Toprak kölelerini özgürleştirme girişimi, köleliği Rusya’nın gelişmesi yönünde bir engel olarak gören I. Nikolay tarafından başlatılmış, fakat belli engeller yüzünden devam etmemiştir. 1861 kararnameyi bir anlamda, uzun süredir var olan, fakat kesintiye uğramış bir girişimin sonuçlanması olarak da görülebilir. Lee, s. 114; Manifesto metni için bkz.: *Крестьянская реформа в России 1861 года: Сборник законодательных актов*, 1954.

25 *История государства и права России*, 2002, с. 197.

26 M.S.Anderson, *The Ascendancy of Europe 1815-1914*, Ch. 5, London 1972. Naklen; Lee, S.J., s. 114.

27 Serflik sisteminin kaldırılmasına ilişkin reformlar konusunda bkz. П.А. Зайончковский, *Отмена крепостного права в России*, Изд. 3-е, “Просвещение”, Москва 1968.

28 M.Ə.İsmayılov, P.ř.Milman, Kapitalist münasibətlərinin meydana çıxması. Aqrar, inzibati-məhkəmə və şəhər islahatları, *Azərbaycan tarixi*, Dördüncü cild (XIX əsr) “Elm”, Bakı 2000 (ss. 162-203), s.178

olmaması yüzünden uzun vadeli yatırımları riskli buluyorlardı.²⁹ İltizam sistemini ortadan kaldıran iki düzenlemeyi özellikle vurgulamak gerekir. Bunlardan birincisi 1 Şubat 1872 tarihli “Petrol Üretimi ve Fotogen Üretiminde Aksize İlişkin Kurallar”, ikincisi ise 17 Şubat 1872 tarihli “Kafkas ve Güney Kafkas’ın İltizamdaki Hazineye Bağlı Petrol Kaynaklarının Müzayede Yoluyla Özel Şahıslara Verilmesine İlişkin Kurallar” idi.³⁰ İltizam sisteminin kaldırılması sayesinde Abşeron yarımadasında petrol üretimi ciddi şekilde artmış,³¹ bir yıl sonra bu artış iki katına, 1872-1879 yıllarında ise on katına çıkarak 1898 yılına kadar devam etmiştir.³² Petrol sanayisinin gelişmesi diğer üretim alanlarının da (petrol imalatı, petrol ürünleri sanayisi, taşımacılık, gemicilik vs.) gelişmesine neden oluyordu. Halkın yakıt tüketimi³³ ve sanayi işletmelerinin gereksinimleri petrol üretimini tetikleyen bir başka nedendi. Bu dönemde Bakü petrolü Rusya pazarında Amerikan gazyağıyla rekabette üstünlük kazanabilmiştir.³⁴

Petrol üretiminin artmasına paralele olarak 1860-1870’li yıllarda bakır sanayisi, ipek üretimi, balıkçılık, şarapçılık, tuz üretimi gibi alanlarda da ilerleme sağlanmıştır. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde petrol sanayisi gelişim hızı ve üretim miktarına göre Rusya dünyada ilk sıradaydı. 1901 yılında dünyada üretilen petrolün yarısından fazlası (672 mln. pud) Rusya’ya ait idi. Rusya’daki petrolün %95’i ise Bakü petrolü idi. Fakat 1900-1903 yıllarında dünya çapında yaşanan ekonomik kriz Bakü petrol sanayisini de etkilemiştir.³⁵ Krizin etkisiyle petrol satışında ciddi zorluklar meydana gelmişti. Petrol depolama gücüne sahip olmayan küçük sanayiciler ürününü “Nobel Kardeşleri”, “Kaspi-Karadeniz Cemiyeti”, “Kaspi şirketleri” vs. büyük şirketlere ucuz fiyattan satmak zorunda idiler. Ekonomik kriz petrol üretiminde temerküzleşmeye neden olmuştur. 1901 yılında Bakü’de üretilen toplam petrolün dörtte biri “Nobel Kardeşleri,” “Kaspi-

29 M.Ю.Егоров, “Роль таможенного тарифа в становлении и развитии нефтяной промышленности Российской империи”, *Экономический журнал*, №: 19, 2010 (с. 102-106), с.102.

30 İsmayılov, Milman, s. 164; Матвейчук, s. 17.

31 Матвейчук, s. 17.

32 Егоров, s. 103.

33 Ekonominin kalkınma ve sanayide yakıt talebinin artması petrol artımındaki tek neden değildir. Bu artımı sadece mekanize ulaştırma araçlarının ve ağır makine sanayisinin gelişmesiyle ilişkilendirmek çok doğru bir yaklaşım değildir. Önemli olan başka bir husus 19. yüzyılın 70’li yıllarından itibaren insanların günlük yaşamsal ihtiyaçları için kullandıkları gazyağına olan talebin artmasıydı. 1800-1870 yılları arası Rusya nüfusunun 26.7 milyondan 50 milyona ulaştığını dikkate aldığımız piyasadaki gazyağına olan talebin petrol üretiminin artmasına neden olduğunu görebiliriz. Матвейчук, s. 11.

34 Piyasa rekabetinde çok esnek pozisyonda olan Bakü gazyağı petrol sanayicilerinin hükümet nezdindeki lobi faaliyetleri sayesinde ithalat gümrüklerini artırmakla konumunu sağlamlaştırabilmiştir. М.Ю.Егоров, s. 103.

35 M.İsmayılov, D.Hüseynova, vd. “Azərbaycanın sosial-iqtisadi vəziyyəti (1901-1914-cü illər)”, *Azərbaycan tarixi*, Beşinci cild (1900-27 aprel 1920), “Elm”, Bakı 2000 (ss. 18-97), s. 24.

Karadeniz Cemiyeti”, “A.İ.Mantaşev ve Kompanyası” firmalarına ait idi. 20. yüzyılın başlarında meydana gelen olaylar, Rus-Japon Savaşı ve 1905-1907 halk ayaklanmaları petrol sanayisindeki düşüşü daha da hızlandırmıştır.³⁶ Azerbaycan’da petrol sanayisinin gelişme sürecini incelerken özellikle bazı hususların altını çizmek gerekmektedir. Doğal kaynaklar üzerinde mülkiyet ve kullanım hakkı açısından bakıldığında petrol sanayisinin gelişmesi uzun vadede Azerbaycan halkının yararına olmamıştır. Doğal servetlerin yoğun tüketimi, usulsüz kullanımı, ekonomik alanda yabancı sermayenin egemenliği, Türk iş adamlarının toplam üretim içindeki payının azlığı gibi hususlar petrolün milli servet olarak kullanılmasını engellemiştir. 1918-20 Cumhuriyet yılları hariç³⁷ Bakü petroleri sonraki dönemde de acımasızca sömürülmüştür.

Azerbaycan’da kapitalizmin yükseliş dönemine ilişkin aşağıdaki tespitler söz konusu dönemin karakterize edilmesi bakımından önemlidir:

- 1) Rus sömürge sistemi Kuzey Azerbaycan’ı bir hammadde deposuna dönüştürmüş, bu yetmezmiş gibi öncelikli sanayi alanlarında, özellikle petrol üretiminde Türk burjuvazisinin girişimcilik faaliyetlerini kısıtlamıştır. Neticede Azerbaycan ekonomisinde birçok alanda Rus ve Ermeni kapitalistler ayrıcalıklı kesim haline gelmişlerdir.³⁸
- 2) Yabancı sermaye girişine paralel olarak önemli oranda yabancı (göçmen) nüfus (Ermeniler ve Ruslar) Bakü’ye akın etmiştir. Ülkenin sosyo-kültürel potası içinde yabancı unsurların yoğun şekilde birikmesi milli kimlik bilincinin (toplumsal çapta) körelmesine neden olmaktadır. Bu yüzden sanayinin geliştiği ve işçi sınıfı mücadelesinin yoğunlaştığı dönemlerde, sayıları azımsanmayacak kadar kalabalık olan gayrı Türk işçilerin sol partilerde yer aldıklarını, Azerbaycan’da milli devlet kuruluşunu kabullenmediklerini, en esas da yerel halka karşı etnik çatışma potansiyeli oluşturduklarını görmekteyiz. Bu potansiyel “böl-yönet” politikası doğrultusunda defalarca kullanılırken, Çar yönetiminin desteği ile Ermeniler tarafından Türk ve Müslümanlara yönelik büyük katliamlar yapılmıştır.
- 3) Petrol sanayisindeki kalkınma Azerbaycan’da kapitalizmin hızlı gelişimine neden olmuştur. Kapitalist ilişkilerin gelişmesi sayesinde sosyo-kültürel alanda da önemli dönüşümler yaşanmıştır. Eğitim ve kültür alanlarındaki gelişmeler (okul, eğitim, ilerleyen dönemlerde anadilde eğitim, basın, tiyatro vs.) sayesinde millet bilincinde uyanış ve yükseliş süreçleri

36 İsmayılov, Hüseynova, vd. s. 31.

37 Bakü’de üç ay boyunca Bolşevik rejiminin olduğunu, ayrıca Cumhuriyet döneminde İngilizlerin İran üzerinden büyük miktarda petrol ihraç ettiğini vurgulamak gerekir..

38 Ализаде, http://www.ca-c.org/c-g/2007/journal_rus/c-g-4/14.shtml

yaşanmıştır. Kapitalizmin gelişmesi Türk sanayici ve iş adamlarının zenginleşmesine, milli burjuvazinin meydana gelmesi ve büyümesine neden olmuştur.

Rusya İmparatorluğu'nda milli uyanış süreçlerinde burjuvazinin rolüne dikkat çeken Yusuf Akçura'ya göre o dönemde Türk dünyasında bir yeni sosyal tabaka – burjuvazi (mutavassıt sınıf) oluşuyordu. Kuzey ve Azerbaycan Türklüğünün en mühim merkezleri olan Kazan, Orenburg ve Bakü şehirlerinde büyük tüccar, fabrikacı ve maden sahipleri ortaya çıkmıştır. Milletçi safta yer alan orta sınıfın ekonomik çıkarları milli düşünce ve duygularının gelişmesini gerektiriyordu.³⁹

Yabancı sermaye ve sömürge idaresi karşısında varoluş mücadelesinin önemini anlayan milli burjuvazinin meydana gelmesi kültür ve eğitim kurumlarının oluşum ve gelişimi açısından oldukça önemliydi. Azerbaycan'ın önde gelen iş adamlarının sağladıkları yardımlar milli şuura sahip olan aydın sınıfının ortaya çıkmasına yol açıyordu. Hüseyin Baykara'ya göre Çarlık rejiminin engellemelerine rağmen ortaya çıkan milli kapitalistler bir taraftan bu engelleri ortadan kaldırmaya, diğer taraftan petrol dâhil sanayinin tüm alanlarında kendi vatanlarında hak ettikleri yere sahip olmaya çalışıyorlardı. Azerbaycan Türk milli burjuvazisi bir halkın sadece servetiyle var olamayacağını, milli medeniyet olmadan servet ve ticaret hayatını geliştiremeyeceğini anlamıştı. O yüzden millet ve toplum hayatının milli kültür, mektep, tiyatro, sahne ve basına, daha ziyade manevi ve ahlaki kurumlara ihtiyacı olduğunu idrak etmiş ve öğrenmişti.⁴⁰

Türk burjuvazisinin önde gelen isimlerinden H.Z.Takîyev, M.Nakîyev, Ş.Esedullayev, M.Muhtarov vb. servet sahibi Türklerin bu yöndeki faaliyetleri Azerbaycan coğrafyasıyla sınırlı olmayıp geniş Türk coğrafyasında köklü bir kültürleşme ve militleşme bilincinin altyapısını hazırlamıştır. Takîyev, *Hayat* ve *Füyûzat* gibi dergilerin yanı sıra çok sayıda okul, eğitim merkezi, tiyatro, kütüphane ve özellikle şehir altyapısının oluşturulmasına önemli maddi destek sağlamıştır. 20. yüzyılın ilk on yılında Türkçü, İslamcı ve Sosyalist görüşlere sahip olmalarına rağmen Türk aydınlarının neredeyse tamamı bu veya diğer şekilde Takîyev'in maddi ve manevi desteğinden faydalanmışlardır. Bakü'de 1901 yılında usul-i cedit tarzında eğitim veren ilk Türk kız okulu Darü'l-Muallime Mektebi de Takîyev'in çabalarıyla açılmıştır.⁴¹

Sömürge döneminde gelişmiş sanayi alanları, işletme ve fabrikalar bağımsız cumhuriyetin inşası sırasında milli ekonominin altyapısının oluşturulması açısından önemli rol oynamıştır. Sanayi, ekonomi, ticaret ve eğitim alanında edinilmiş

39 Yusuf Akçura Makaleleri (Hazırlayan: İbrahim Sarı), NoktaE-Book Publishing, Ankara 2017, s. 48.

40 Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Basımevi, [yy.y], 1975, s. 81.

41 Mehmetov, s. 508.

tecrübe birikimi milli devletin inşası sürecinde olağanüstü önemi haiz bir potansiyel teşkil etmiştir. Cumhuriyet, yirmi üç ay devam eden varoluş döneminde bu potansiyeli iyi değerlendirmiştir.

1. 3. Demografik Tahribatın Kimlik Şuurunu Tetiklemesi

Azerbaycan'da milli kimlik şuurunu etkileyen olgulardan biri de 19. yüzyılda bölgede uygulanan demografik siyaset idi. Nitekim Rus işgali sonrası bölgedeki demografik dengeleri Türkler aleyhine değiştiren bir siyaset izlemiştir. Rusya'nın bu siyaseti uygulamadaki temel amacı Osmanlı ve İran'la yürüttüğü rekabet ortamında güney sınırlarının güvenliğini sağlamaktır. Müslümanlara itibar etmeyen Çar yönetimi bölgede ileri karakol görevi ifa edecek idari bir yapı ve kendine sadık bir topluluk – Ermeni topluluğu oluşturmayı hedeflemiştir.⁴² Demografik politikanın başka bir hedefi de bölgeyi Slav ve Ortodoks nüfusla “zenginleştirmektir.” Rusya'nın iç bölgelerinden ve Ukrayna'dan göç ederek Kafkaslara yerleşen Slavlar bölgenin sosyo-etnik dokusuna önemli ölçüde tesir etmişlerdir. Ayrıca doğal nüfus hareketleri de demografik yapı üzerinde etkiliydi. Bu husus özellikle Bakü'de sanayinin gelişmesinden kaynaklanıyordu. Petrol üretimine bağlı olarak değişik sanayi alanlarının gelişmesi, ticaretin artması, yeni fabrika ve iş yerlerinin açılması Bakü'ye doğru yoğun bir nüfus akımının yaşanmasına neden olmuştur.

Azerbaycan'da ilk demografik veriler 28 Ocak 1897 tarihinde yapılan Rusya İmparatorluğu genel nüfus sayımı sonucunda tespit edilmiştir. 1897 yılında Azerbaycan'ın 560 binlik nüfusunun ekseriyeti Türklerden oluşuyordu. Fakat bu tarih öncesinde bölgenin nüfus yapısında ciddi değişiklikler yapılmış ve mevcut sosyal dengeler altüst edilmiştir. Rusya'nın demografik politikasının bir başka amacı da bölgede yoğun bir Hristiyan yerleşimini sağlamaktır. 1818'den başlayarak, önce Almanların, kısa süre sonra değişik cemaatlere mensup Rusların (Molokan, Subbotnik, Duhobor, Baptist vs.) Yunan⁴³ ve Ukraynalıların bölgeye göçü başlamıştır.⁴⁴

42 Karabağ'a ilk yerleşen Ermeniler de İran'ın Merâğa şehri civarındaki köylerden getirilmiş Ermenilerdir. Bu Ermenilerin torunları, 1978'de atalarının Karabağ'a yerleşen ilk Ermeniler olmaları ve bu topraklardaki varlıklarının 150. yılı şerefine onlara anıt dikmiş, üzerinde Ermeni alfabesi ile “Merâğa - 150” sözleri yazmışlardır. Sovyetler Birliği'nin dağılması sırasında, 1991'de bu anıt Ermenilerin kendisi tarafından dağıtılmıştır. Bkz: Cəlal Əliyev, Budaq Budaqov, *Türklər, azərbaycanlılar, ermənilər: tarixi həqiqətin soyqırımı*, Azərbaycan Nəşriyyatı, Bakı 2003, s. 12-13.

43 Yunan (Rum) göçleri ile ilgili bkz: A.В.Кокаева, “Появление греков на территории Северного Кавказа”, *Вестник РУДН*, серия Всеобщая история, 2010, № 1 (с. 46-64).

44 A.С.Юнусов, “Этнические и миграционные процессы в постсоветском Азербайджане”, *Материалы конференции «Проблемы миграции и опыт ее регулирования в полиэтничном Кавказском регионе»*, <http://chairs.stavsu.ru/geo/Conference/c1-67.htm> [Erişim tarihi: 10.08.2019].

Ermeni göçlerinin yaşanmasıyla sadece Azerbaycan'ın değil, tümüyle Güney Kafkasya'nın demografik yapısı değişmiştir. Rusya'nın İran'la yaptığı 1828 Türkmençay Antlaşması ve Osmanlı ile yaptığı 1829 Edirne Antlaşması sonrasında Azerbaycan Türklerinin yaşadıkları bölgelere yoğun bir Ermeni göçü başlatılmıştır. 20 Mart 1828'de Türkmençay Antlaşmasını onaylayan I. Nikolay, hemen ardından Ermeni Vilayetinin oluşturulmasına dair bir kararname imzalamıştır.⁴⁵ Ermeni Vilayeti Revan ve Nahçıvan hanlıklarının toprakları üzerinde oluşturuldu.⁴⁶ N.Şavrov'un yazdığına göre, sadece 1828-1830 yıllarında Güney Kafkasya'ya İran'dan 40 bin ve Osmanlı'dan 84 bin Ermeni göç ettirilerek Karabağ, Revan, Borçalı, Ahıska ve Ahılkelek kazalarının en verimli hazine topraklarına yerleştirilmişlerdir. Ermeni iskanı için 200.000 desyatinden fazla hazine toprağı tashih edilmiştir. Ayrıca Müslümanlardan satın alınan topraklar için hazineden 2 milyon rubleden fazla ödeme yapılmıştır. 1900'lü yılların başında Güney Kafkasya'daki 1 milyon 300 bin Ermeni nüfusun ancak 300 bini buranın yerlisiydi, geri kalan 1 milyon Ermeni ise bölgeye Ruslar tarafından göç ettirilmiştir.⁴⁷ Göçler aynı zamanda Gürcistan bölgesine de yapılıyordu. Göçler sonucunda 1800 yılında Gürcistan'da 47 bin olduğu tahmin edilen Ermeni nüfusu 1832'de 84 bine, 1865'de 122,6 bine, 1886'da 172, 9 bine, 1897'de ise 197 bine ulaşmış, Cavahetya'daki Ermeni nüfusu 37 binden 141 bine yükselmiştir.⁴⁸

Ermeniler, Kafkaslara göç ettirilirken, çok sayıda Müslüman da Azerbaycan'ın diğer bölgelerine ve Osmanlı'ya göç etmek zorunda kalmıştı. Göçten önce "Ermeni Vilayeti"nde Müslümanların sayısı 81 bin 749 (16 bin 78 aile) ve Ermenilerin sayısı 25 bin 131 (4 bin 428 aile) iken, Ermenilerin İran'dan göç ettirilmesinden sonra sayıları 60 bin 691'e (11 bin 377 aile), oran olarak % 24'ten % 43'e yükselmiştir. İran'dan göç ettirilen 8 bin 249 aileden 6 bin 949'u "Ermeni Vilayeti"nde yerleştiği halde, geriye kalan bin 300 aile Karabağ'a ve Zengezur'a göç ettirilmiştir.⁴⁹ Böylece Rusya'nın Kafkaslardaki iskân politikası bölgenin etnik yapısını ciddi şekilde değiştirmiştir. 1836 yılında bağımsız Alban Kilisesi'nin feshedilerek, Ermeni Gregoryen Kilisesi'ne devredilmesi Azerbaycan'ın en eski

45 Yaygın kanaate göre Ermenilerin Ruslar tarafından kullanılması 19. yüzyıldan itibaren başlar. Fakat tarihi kaynaklardan görüldüğü üzere Ermenilerin bu bağlam da Ruslarla temasları çok eskiye dayanır. Bölgenin diğer iki güçlü aktörü Osmanlı ve Kızılbaş devletinin (daha sonra Kaçarların) gerilemesi Rusya'nın bölgeye yönelik işgal planlarının hızlanmasına neden olmuştur. Bu konuda bkz: Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa, *Tarixin qara səhifələri: deportasiya, soyqırım, qaçqınlıq*, "Qartal", Bakı 1998.

46 *İrəvan xanlığı, Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi* (Müəlliflər: Yaqub Mahmudov, Tofiq Mustafazadə, Süleyman Məmmədov və s.), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı 2010, s. 352, s. 379.

47 Николай Шавров, *Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани ишородцам*, Санкт-Петербург 1911, s. 63-64.

48 Шота Тетвадзе, Отар Тетвадзе, *Армяне в Грузии (с древних времён до сегодняшнего дня)*, Национальная Академия Грузии, Тбилиси 2008, с. 50.

49 Arzumanlı, Mustafa, s. 15.

halklarından olan Hristiyan Albanların Gregoryenleşmesine ve Ermenileşmesine yol açmış, Alban Kilisesi'ne ait varlıklar yağmalanmış ve eski kaynakların tamamı imha edilmiştir.

Daha önce de vurguladığımız gibi Çar yönetiminin Kafkaslardaki demografik politikasının bir amacı da Kafkasya'da göçmen Hristiyan nüfusun artırılmasıydı. 19. yüzyılda ilk Hristiyan göçleri Almanlarla başlamıştır. 1818 yılında Kafkasya Baş Komutanlığının teşviki ve yardımıyla Helenendorf ve Annenfeld kolonileri kısa sürede Rus tebaası olmayı kabul etmişlerdir. Çar hükûmeti Alman kolonilerine en iyi bölgelerde 13 bin desyatın toprak ayırarak maddi yardımda bulunmuştur. Rusların ise bölgede yoğun bir şekilde artımı 1830'lardan itibaren gözlemlenmeye başlamıştır. 1830'larda hizmet süresi sona eren Ruslar geldikleri bölgelere geri dönmeyerek Azerbaycan'da yaşamaya devam etmişlerdir. 1830 ve 1840'lı yıllarda ise geleneksel Rus Ortodoks Kilisesi'ne muhalif tarikatçılar Çar hükûmeti tarafından Azerbaycan'ın Şamahı, Lenkeran, Yelizavetpol ve Gazah kazalarına göç ettirilmiştir.⁵⁰ Azerbaycan'a ve Güney Kafkasya'ya göçler sadece aileler olarak değil köyler halinde de yapıyordu. 1900 yılına gelindiğinde Kuzey Azerbaycan'da kırk bir Rus köyü vardı; bunlardan yirmi beşi Bakü guberniyasında, on beşi Yelizavetpol guberniyasında, biri ise Nahçıvan kazasında idi.⁵¹

Tarihçi Yorg Baberovski'ye göre ulusun doğduğu yer şehirdir.⁵² Nüfus dengelerinin hareketliliği bakımından Azerbaycan için en önemli bölge Bakü idi. Türk ulus bilincinin şekillenmesi ve doğduğu yer de şüphesiz bu şehirdi. Çarlık tarafından işgal edildiği sırada Bakü birkaç mahalleden ibaret 5 bin nüfuslu sıradan bir kasaba iken 1880'lere gelindiğinde yüzlerle petrol kuyusunun bulunduğu devasa bir şehir haline gelmişti. Daha önce de bahsettiğimiz gibi petrol sanayisinin gelişmesi sadece ekonomiyi değil, demografik yapıyı da önemli ölçüde değiştirmiştir. 1851 yılında Bakü'nün nüfusu 7 bin 431 iken, 1863'te 14 bin 500'e, 1897'de ise 11 bin 907'e yükselmiştir. 1903 yılında ise Bakü nüfusu çevre kasabalarla birlikte 143 bin 786, 1913 yılında ise 214 bin 670 idi.⁵³ 1897-1913 yılları arası Müslümanların sayısında artış gözlemlenirken Ermeni ve Rus yerleşimcilerin iskânı artan bir hızla devam etmiştir. Söz konusu dönemde Bakü'nün Türk nüfusu 33 bin 826'dan 45 bin 962'ye, Ermeni nüfusu 10 bin 33'ten 41 bin 680'e yükselmiştir. Aynı dönemde Rus nüfusu 38 bin 975'ten 76 bin 288'e

50 Ə.Sumbatzadə., M.Ə.İsmayılov, T.T. Vəliyev, vd. "İslahatdan sonrakı dövrdə kapitalist münasibətlərinin inkişafı", *Azərbaycan tarixi*, Dördüncü cild (XIX əsr), "Elm", Bakı 2000 (ss. 203-260) s. 270-271.

51 Sumbatzadə, İsmayılov, Vəliyev vd. s. 271-272.

52 Йорг Баберовски, *Враг есть везде: Сталинизм на Кавказе*, РОССПЭН, Москва 2010, s. 42.

53 *Известия Бакинской городской думы*, 1914, No: 5, c. 8; Audrey Altstadt-Mirhadi, "Baku. Transformation of a Muslim Town", *The City in Late Imperial Russia* (ed. M.F.Hamm), Bloomington, Ind. 1986 (pp. 288-293). Naklen: Баберовски, s. 43.

yükselmiştir.⁵⁴ 1903 yılında Bakü nüfusunun %30'unu oluşturan Türklerin oranı 1913'te %21'e düşmüştür.⁵⁵ Bakü'nün yerli ahalisi sadece azınlıkta kalmamış, ekonomik pozisyonlarını da önemli ölçüde Ermenilere kaptırmıştır. Rusya'nın hiçbir bölgesinde göçmenler yerel halkın ekonomik ve siyasi statüsünü bu kadar kırmamıştır. 1870'lerden itibaren Ermeniler ilkökul eğitim müfredatında ruhbanların rolünü sınırlarken eğitim sistemlerinin sekülerleşmesinde başarı sağlayabilmişlerdir.⁵⁶ Ermeni millî gücünün artması Rus yönetiminin Ermenilerle ilgili politikalarından kaynaklanıyordu. Çar yönetiminin doğrudan desteği ile Ermeniler arasında siyasi örgütlenme faaliyetleri komşu halklara nazaran daha erken başlamıştı. Bu örgütlenmenin bir başka nedeni 1878 tarihli Berlin Antlaşmasında Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyan azınlıkların, ayrıca Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde reform yapma zorunluluğu idi.⁵⁷ 20. yüzyılın başında terör ve şiddet eylemlerinde bulunan Ermeni örgütlerinin faaliyetleri Türkleri yurtlarından kovmaya, topraklarını işgal etmeye ve kendilerine engel olan yöneticileri terör yoluyla etkisiz hale getirmeye odaklanmıştır. Önceleri yer yer meydana gelen şiddet hareketleri 1905-1906 yıllarında "Ermeni-Müslüman davası" olarak tanımlanan büyük çaplı silahlı çatışmaya dönüşmüştür.⁵⁸ Bu savaşta yaşanan vahşet ve mezalim döneme tanıklık eden bazı yazarlar tarafından kaleme alınmıştır.⁵⁹ Güçlü örgüt yapıları, ayrıca bölgede görev yapan Çar memurlarını yanlarına çekebilecek seviyedeki ekonomik güçleri sayesinde Ermeniler Müslümanlar karşısında güç kazanmışlardır.⁶⁰ Rus yönetiminin Türk karşıtı nüfus

54 Alstadt-Mirhadi, s. 289. Naklen: Баберовски, s. 44.

55 *Известия Бакинской городской думы*, 1914, No: 5: s. 18; Баберовски, s. 44. Bakü'nün demografik durumuyla ilgili bkz: Hicabə Sadıqova, *XIX-XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhər əhalisinin etnik və ictimai tərkibi*, "Elm və təhsil", Bakı 2017.

56 Баберовски, s. 45.

57 Nesib Nesibli, *Azerbaycan Tarihi. Millet-Devlet-Siyaset*, Altınordu Yayınları, İstanbul 2019, s. 301.

58 20. yüzyılın başlarında yaşanan Müslümanlara karşı yapılan ikinci büyük katliam 1918 yılında gerçekleşmiştir. Azerbaycan'ın değişik bölgelerinde yaşanan kıyımlarda on binlerce masum insan hayatını kaybetmiştir.

59 Olaylara tanıklık etmiş Mir Möhsün Nevvab'ın "1905-1906 Yıllarında Ermeni Müslüman Çatışması" (Nevvab, 1993) ve Mirza Rahim Fena'nın "1905 Hadisesi" kitapları bu tür çalışmalardandır. Eserler, günümüz Azerbaycan Türkçesine uyarlanmıştır. Mir Möhsün Nevvab, *1905-1906-cı illərdə erməni-müsləman davası*, Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı 1993; Mirzə Rəhim Fəna, *1905-ci il hadisəsi*, "Nurlan", Bakı 2009; Ayrıca bu eserler üzerine yapılmış çalışmalar için bkz: Ali Asker, Serap Bozpolat Ayan, "Tarihe Tanıklık: Mir Möhsün Nevvab ve 1905-1906 Yıllarında Ermeni Müslüman Çatışması", İçinde: *Savaş ve Toplum: Savaş Üzerine Yazılar* (Editörler: Gursoy Akca-İkbal Vurucu), Eğitim yayımevi, Konya 2016 (ss. 381-400); Ali Asker, Esmə Özdaşlı, "Kafkaslarda Ermeni Mezalimi (1905-06) ve 'Kanlı Seneler'in Bitmeyen Öyküsü", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 59, Ankara 2018 (ss. 37-64).

60 Asker, Özdaşlı, s. 57. Türk (Müslüman) aydınların yanı sıra Gürcü münevverler de Ermeni yayımlıcağının plan, hedef, amaçlarını doğru bir şekilde tespit ederek uyarılarda bulunmuşlardır. Ali Asker, "Ermeni Sorunu", Kafkasya Aydınları ve Değişmeyen Gerçekler", *Ermeni Sorunu: Sanallık ve Gerçeklik Uluslararası Konferansı*, 22-23 Mayıs 2015, YTSAM Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2017 (ss. 293-308).

politikaları, aynı zamanda sanayileşme ortamında şekillenen demografik dengeler Azerbaycan'da ulusal mücadelenin zafere ulaşması önündeki en büyük engellerdendi.⁶¹ Bu olgu Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin tesis edildiği, cumhuriyetin varlığını devam ettirdiği ve yıkıldığı dönemlerde de etkisini göstermiştir.

2. Millet Olgusunun Fikri Temelleri

Rusya Müslümanları arasında Azerbaycan milliyetçi hareketi özel bir yere sahiptir. Önemli stratejik konuma sahip olan Azerbaycan'da Rus egemenliği altında gelişen kültürel ve toplumsal dönüşümler milliyetçi hareketin arka planını hazırlamıştır.⁶² Fakat ulus bilincinin şekillenmesinden önce uzun soluklu bir aydınlanma hareketinin yaşandığını özellikle vurgulamak gerekir. 19. yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın başlarına dek devam eden, Azerbaycan toplumunun ümmet kavramından sınırlanarak millet kavramına eriştiği bu süreçte üç aydın kuşağının önemli rol oynadığını görmekteyiz. Birinci kuşak, 19. yüzyılın 30-40'lı yıllarında faaliyet göstermiş olan Abbaskulu Ağa Bakühanov (1794-1847), Mirza Şefi Vazeh (1792 veya 1804-1852), İsmail Bey Kutkaşanlı (1806-1869), Kasım Bey Zakir (1784-1857) gibi aydınlardır. İkinci kuşak ise 1870'li yılların aydınlardır. Bunlar arasında Mirza Fethali Ahundzade (1812-1878), ulusal basın ve tiyatronun kurucusu Hasan Bey Zerdabi (1842-1907), ceditçilik hareketinin öncülleri Seyit Azim Şirvani (1835-1888), Muhammed Takî Sıdkî (1854-1903) ve Sultan Mecid Ganizade (1866-1937) gibi isimler özellikle öne çıkmaktadır. Bu aydınlar Avrupa ve Rus maarifçiliğinin da etkisiyle Azerbaycan'da kültürel anlamda bir kimlik arayışı içinde bulunmuşlardır. Politik kavram olması itibarıyla ulus bilincine erişilmemiş olmasına rağmen, bu dönem aydınları Türk bilincinin ve Azerbaycan vatanı algısının şekillenmesine önayak olmuşlardır.⁶³

Birinci ve ikinci kuşak aydınlar arasında Abbaskulu Ağa Bakühanov'un ve Mirza Fethali Ahundzade'nin ismini özellikle zikretmek gerekmektedir. Bakü hanlarının neslinden olan Bakühanov (1794-1846) yaşadığı dönemin standartlarına uygun olarak derin eğitim almış biriydi. 1920 yılında Rus ordusunda hizmete başlamış Bakühanov yirmi beş yıl Rusya'nın Kafkas Baş Yöneticisinin

61 Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Rusya Bolşevik hükümeti tarafından işgali arifesinde önce Karabağ bölgesinde ayaklanma çıkarılmıştır. Azerbaycan en seçkin birliklerini Karabağ'a nakletmek zorunda kalmıştır.

62 Cengiz Çağla, *Azerbaycan'da Milliyetçilik ve Politika*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 47.

63 Bkz: Kemale Necefova, "Azerbaycan'da Cumhuriyet Düzeninin Tarihsel ve Kültürel Arka Planı", içinde: *Büyük Devletler Kışkırcısında Azerbaycan (1918-1920)*, (Editörler: Qiyas Şükürov-Vasif Qafarov), IQ Kültür Yayınları, İstanbul 2010 (ss. 1-11).

Şark dilleri tercümanlığı görevinde bulunmuş, albay rütbesine kadar yükselmiştir.⁶⁴ Görevi gereği Kafkasya'nın değişik bölgelerinin tarihini yakından inceleyen Bakühanov, seyahat ettiği bölgelerde devlet adamları, yöneticiler, ünlü bilim adamlarıyla tanışmış ve “onlardan faydalanmaya çalışmıştır.” Bir maarifçi olarak Bakühanov'a göre “eğer siyasi istikrar ve zaruri terbiye Kafkas ahalisinin tabii yeteneğinin gelişimine imkân verseydi onlar maarifçilikte yüksek seviyeye ulaşabilirlerdi.”⁶⁵ Bakühanov Azerbaycan topraklarını Rusya ve Kaçarlar arasında bölen Türkmençay Antlaşması'nın (1828) imzalanmasına bizzat tanıklık etmiştir. 1843 yılında yazıp tamamladığı “Gülistan-i İrem” adlı eserini Rusçaya tercüme ederek 1846-48 yıllarında *Kafkas* gazetesinde neşrettirmiştir. Bu eserde Bakühanov Azerbaycan halkına tarihini öğretmeye, bu halkın geçmişte esir olmadığını, bilakis hâkim bir halk olduğunu göstermeye çalışmıştır.⁶⁶ Bu eser Azerbaycan Türklerinin tarihine hasredilmiş ilk kapsamlı çalışma olup birçok edebi kaynak, el yazmaları ve eski maddi abidelerin doğrudan araştırılması sonucunda yazılmıştır. “Gülistan-i İrem” eserinde vatanseverlik duygusu son derece güçlüdür.⁶⁷

19. yüzyılda Azerbaycan'ın düşünce hayatının önemli temsilcilerinden Mirza Fethali Ahundzade (1812-1878) Azerbaycan'da drama türünün banisi, edip, yazar ve maarifçi olarak bilinmektedir. 1812 yılında Azerbaycan'ın Şeki şehrinde dünyaya gelen Ahundzade'nin babası Tebriz civarından kuzeye gelmiştir. Mirza Fethali Ahundzade Azerbaycan'da birçok ilklere imza atmış aydın ve mütefekkir bir şahsiyettir. Azerbaycan realist edebiyatının banisi olarak bilinen Ahundzade aynı zamanda İslam dünyasındaki ilk oyun yazarıdır. 1850-55 yıllarında Türk toplumunun “cehalet ve geri kalmışlığını” mizahi bir dille anlatan Mirza Fethali Ahundzade “Şark'ın Molier'i” olarak tanımlanmıştır. Ahundzade 1857'de Türk fikir hayatında en büyük sorun olarak gördüğü “alfabe” meselesini gündeme getiren ilk aydındır. Hatta 1863'te Tiflis'ten İstanbul'a gelerek Latin alfabesinin kabul edilmesi yönünde girişimlerde bulunmuş, fakat herhangi bir sonuç elde edememiştir.⁶⁸ Ahundzade'nin edebiyatta Türkçeyi kullanması, yeni bir dönemi başlatmıştır. Bu anlamda o Azerbaycan Türklerinin edebi dilinin banisi

64 Ə.M.Əhmədov, N.A.Tahirzadə, N.Məmmədova, Mədəniyyət, *Azərbaycan tarixi*, Dördüncü cild (XIX əsr), “Elm”, Bakı 2000 (ss.127-161), s. 136-137.

65 Heydər Hüseynov, *Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən*, “Şərq-Qərb”, Bakı 2007, s. 71.

66 Aybeniz Aliyeva Kengerli, *Azərbaycan'da Romantik Türkçülük*, (Azerbaycan Türkçesinden aktaran: Metin Özarslan), Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008, s. 106-107.

67 Hüseynov, s. 72.

68 Cem Karakılıç, Oğuzhan Aydın, “Azerbaycan'daki Latin Alfabeti Tartışmalarına Türkiye'deki Azerbaycan Matbuatının Bakışı (1923-1930)”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (TAED), 43, Erzurum 2010 (ss. 181-203), s. 184-185.

sayılabilir.⁶⁹ Ahundzade'nin şuurlu bir millet anlayışından bahsetmek tabii ki doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Nitekim Azerbaycan'da milli şuur ve ideolojinin şekillenmesi 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında, yani Ahundzade'nin hayatta olmadığı bir dönemde gerçekleşmiştir. Fakat her şeye rağmen onun öncülüğünde Azerbaycan maarifçilerinin faaliyetleri milli kimlik bilincinin teşekkülünde eşsiz rol oynamıştır.⁷⁰ Ahundzade felsefi görüşlerini Orta Çağ Şark skolastiğinin tenkidi üzerine kurgulamıştır.⁷¹ Bunu yaparken dinle ilgili eleştirilerinde aşırıya kaçmış, ilim ve maarifin yayılması önünde dini ciddi bir engel olarak görmüştür.⁷²

Azerbaycan'ın düşünce tarihinde çok önemli yere sahip şahsiyetlerden biri de Hasan Bey Melikov (Zerdabi)'dir. Zerdabi, 28 Haziran 1837'de⁷³ eski Göyçay kazasının Zerdab köyünde doğmuştur.⁷⁴ İlk eğitimini mollahanede almış Hasan Bey Şamahı kaza mektebine devam etmiş, lise düzeyini Tiflis'te tamamlamıştır. 1861 yılında Moskova Üniversitesi'nin Tabiat-Matematik Fakültesi'nden mezun olmuştur. Üniversiteden mezun olduktan sonra bir müddet Tiflis'te, daha sonra Kuba'da mahkeme kurumunda çalışmış, ardından Bakü'ye gelerek Rus okulunda tabiat dersi vermiştir. Derin bilgisi ve yeteneği sayesinde Zerdabi birçok ilke imza atmıştır: 1873'te öğrencileriyle birlikte ilk Türkçe tiyatro oyunu sergilemiş, 1875'te Rusya'da ilk Türkçe gazeteyi çıkarmış, Bakü'de ilk kızlar okulunun açılmasını önermiş, Azerbaycan öğretmenlerinin ilk kurultayının organizatörü ve başkanlığını yapmıştır. Zerdabi'ye ilgili tanımlamalar içinde en önemlisi, neşrettiği *Ekinci* gazetesiyle “milli basının banisi” sıfatıdır. Şunu da belirtelim ki o dönemde böyle bir gazete çıkarmak için izin alınması son derece zordu. Nitekim bu

69 Şunu da vurgulamak gerekir ki Çarizm o dönemde Kafkaslarda İran'ın Azerbaycan Türkleri üzerindeki etkisini azaltmak için başlangıçta Ahundzade'nin çabalarını desteklemiştir. Çarlık yönetimi benzeri politikayı Finlandiya üzerindeki İsvetç etkisini azaltmak için kullanmış, Fincenin gelişmesini desteklerken, kendisi de istemeden Finlerin ulusal bilincinin uyanmasını sağlamıştır. Балаев, *Азербайджанская нация...*, s. 150.

70 Aliyeva Kengerli, s. 110-111.

71 Hüseyinov, s. 186 vd.

72 Onun ateist görüşleri, İslamla ilgili tek taraflı bakışı dönemin Türk aydınları tarafından haklı olarak itirazla karşılanmıştır. Kafkasya Şeyhülislamı Şeyh Ahmet Salyâni, Hasan Bey Zerdabi, İ.Gaspiralı, Ahmet Bey Ağaoğlu, Alimerdan Bey Topçubaşov, Mehmet Emin Resulzade İslam dini ve dünyevi ilimler arasında hiçbir çelişki olmadığını, İslamın Müslümanların geriliğinin ortadan kaldırılmasına asla engel olmayacağını ispatlamaya çalışmışlardır. Aliyeva Kengerli, s. 114.

73 Bazı kaynaklarda Hasan Bey Zerdabi'nin doğum yılı 1842 olarak belirtilmiştir.

74 Hasan Bey Zerdabi'nin hayatı, faaliyeti ve düşünceleriyle ilgili bkz: З.Б.Геюшев, *Мировоззрение Г.Б.Зардаби*, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку 1962; *Hasən bəy Zərdabi və “Əkinçi” : bioqrafik məqalələr, məktublar, xatirələr, tədqiqatlar* (red. hey. M.Yaqub, T.Aydinoğlu, V.Tofiqli, N.Zöhrabli), SAMF, Bakı 2010; Okan Yeşilot, “Kafkasya Müslüman Aydınlarının Manevi Atası: Hasan Melikzade Zerdabi'nin Hayatı ve Fikirleri”, *OAKA*, Cilt: 4, Sayı: 7, 2009 (ss. 97-121); Ali Asker, “Гасан бек Зардаби – основатель азербайджанской национальной печати”, *Современная научная мысль. Научный журнал НИИ Истории, Экономики и Права. НИИ ИЭП, № 4, Москва 2016* (сс.5-20).

konudaki ilk başvurusu 1873'te yapılsa da ciddi çabalar sonucunda gazetenin ilk sayısını 22 Haziran 1875'te çıkarabilmiştir. *Ekinci* o tarihten itibaren ayda iki kez olmak üzere, 29 Eylül 1877 tarihine kadar yayın hayatına devam etmiş ve toplamda elli altı sayı olarak yayınlanmıştır. Sosyal yaşam, siyaset, dil ve edebiyat konularında yazıların yer aldığı *Ekinci*⁷⁵ gazetesi Azerbaycan toplumunun çağdaş değerlerle buluşabilmesi adına Mirza Fethali Ahundzade'nin kültür sahasında başlattığı reformları devam ettirmiştir.⁷⁶ “Din ve dil birliği” sloganıyla çıkan bu gazete Türk toplumunun aydınlanmasının yanı sıra Türk aydınlarının fikri faaliyetlerinin gelişmesi açısından da iyi bir deneyim olmuştur. Zerdabi o dönemde ana dilinin içinde bulunduğu durumdan çok rahatsızdı. Azerbaycan Türkleri içinde eğitilmiş insanlar Arapça ibadet eder, Farsça yazar, Türkçeyi ise sadece konuşma dili olarak kullanırlardı. Ayrıca bunu yaparken ilk iki dildeki kelimeleri de karışık bir şekilde kullanıyorlardı. Bu Türkçenin aleyhine bir durumdu. Zerdabi “Türkler dillerini kaybetmişler onların dilini bulup verin ki ayakta dursunlar” diyordu. Gazetenin bu doğrultudaki en önemli hedefi Türkçeyi korumak ve geliştirmektir. Batılılaşma ve bilgilenmenin aynı zamanda güçle orantılı olduğunu vurgulayan *Ekinci*'nin başarısı sonraki dönemlerde daha iyi anlaşılacaktır.⁷⁷ Her maarifçi gibi halkın aydınlanması uğruna mücadele eden Zerdabi *Ekinci* gazetesinde yayımladığı makalelerde ilim ve kültürün öneminden bahsetmekle yetinmemiş, bu değerleri belli bir meslek ve sanatla ilişkilendirmişti.⁷⁸ Zerdabi zamanın ilim tahsil etme zamanı olduğunu, fakat ilim tahsil ederken dilin muhafaza edilmesi gerektiğini, hatta dilini kaybetmeye başlayan bir milletin zamanla yok olacağını yazıyordu. Onun nazarında vatanını ve milletini yürekten sevmeyeni, vatanın terakkisi için çalışmayanı “sözün esas manasıyla insan olarak kabul etmek” doğru değildir. Zerdabi'ye göre kişi millete olan sevgisini davranışlarıyla ve yaptığı icraatlarla göstermelidir. Onun vatanseverlik fikrinin temellerini; milletinin tarihi, örf ve âdeti, inancı, ana dili, türküleri, vatan toprağının her bir parçasına duyduğu sevgi oluşturmaktadır.⁷⁹ *Ekinci* dönemi ümmetçilik ve milletçilik kavramları arasındaki farkın ortaya çıktığı, Kafkasya Müslümanlarının etnik mensubiyetinin belirlenmesi yolunda ilk adımların atıldığı dönemdir. *Ekinci* gazetesi “dilde, fikirde, işte birlik” şiarını ileri süren İsmail Bey Gaspıralı'yı, İsmail Gaspıralı ise Azerbaycan muhitini, Ali Bey Hüseyinzade, Alimerdan Bey Topçubaşov ve Ahmet Bey Ağaoğlu gibi aydınların düşüncelerini etkilemiştir.⁸⁰ Maalesef *Ekinci*'nin

75 *Əkinçi: 1875-1877* (tam mətn), (Transliterasiya və tərtib edən: Turan Həsənzadə, Ön sözün müəllifi və redaktor: Əziz Mirəhmədov), Avrasiya Press, Bakı 2005.

76 Bkz: Ali Erol, “Türk Kültür ve Fikir Hayatında Ekinçi (1875-1877)”, *Bilgi*, Güz / 2006, Sayı: 39 (ss. 53-72).

77 Mehmetov, s. 514-515.

78 Hüseyinov, s. 316-317.

79 Yeşilot, s. 115.

80 Aliyeva Kengerli, s. 119.

ömrü çok kısa olmuştur. Gazetenin yaydığı düşünceleri zararlı bulan Çarlık yönetimi Osmanlı-Rus savaşı sırasında Osmanlıya destek verdiği gerekçesiyle 1877’de gazeteyi kapatmıştır.

19. yüzyılın son çeyreğinde milli basın yeni edebi dilin şekillenmesinde, özellikle dilin standardizasyonu üzerinde etkili olmuştur. Milli basın yeni terim ve sözcüklerin, yapıların, değişik yapıcı elemanların; yabancı dillerden kelimelerin alınmasını, işlenmesini, normalleşmesini, doğrudan dile dâhil edilmesini ve pekiştirilmesini sağlayan en önemli kurum idi.⁸¹ Bu sürece önyak oluşturmada M. F. Ahundzade ve H. Zerdabi’nin oynadıkları rolün önemini özellikle vurgulamak gerekmektedir. Mirza Bala Mehmetzade’nin bu konudaki tespitinin (toplumsal koşulları soyutladığımız zaman) çok da abartılı bir değerlendirme olmadığını görebiliriz: “Mirza Fethali ve Hasan Bey Zerdabi elli yıl sonra dünyaya gelseydiler, istiklal fikri de elli yıl sonra meydana gelecekti.”⁸² *Ekinci* (1875-1877), *Ziya-yı Kafkaziyye* (1879-1884)⁸³, *Keşkül* (1883-1891) dergisi (gazetesi)⁸⁴ kapatıldıktan sonra Çar yönetimi Türkçe gazete ve dergi yayımına müsaade etmemiştir. Uzun bir aradan sonra 1903’te Türkçe yayım yapan *Şark-ı Rus* gazetesi devreye girmiştir. *Keşkül* kendi sayfalarında Azerbaycan şair ve yazarlarının eserlerini halk arasında yaygınlaştırmakla milli şuurun uyanışını desteklemiş, sayfalarında A.Bakühanov, M.F.Ahundzade, S.A.Şirvani gibi Azerbaycan edebiyatı klasiklerinin yanı sıra genç yazarların eserlerine de yer vermiştir. Rus ve Avrupalı yazarların (A.S.Puşkin, M.Lermontov, N.Nekrasov, İ.Krılov, İ.Turgenev, V.Hugo, I.F.Schiller vs.) yanı sıra Gürcü ve Ermeni (İ.Çavçavadze, D.T.Eristavi, G.Ağayan vs.) eserlerinin Türkçe tercümesi *Keşkül* sayfalarında yayınlanmaktaydı.⁸⁵ Azerbaycan aydınları bir taraftan basın faaliyetlerine devam ederken diğer taraftan Türkçe gazete çıkarmak için resmi başvurularına devam etmişlerdir. Fakat bu başvurular sürekli geri çevrilmiştir. Bu yasaklama sadece Türklere ait olmayıp Çar yönetiminin Rusya’nın ücra bölgelerinde uygulandığı asimilasyon politikasının yoğunlaşmasıyla ilişkilidir.

Üçüncü kuşak aydınlarının önde gelen isimleri Ali Bey Hüseyinzade (1864-1941), Alimerdan Bey Topçubaşov (1863-1934), Mehmet Emin Resulzade

81 Балаев, *Азербайджанская нация...*, s. 166.

82 Mirza Bala Mehmetzade, *Azerbaycan Misak-i Millisi: 28 Mayıs İstiklal Beyannamesinin Tahlili*, (Aktarma ve şerhler: Alesker Aleskerli-Elşad Mahmudov), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 2002, s. 36.

83 “Ziya” adıyla 76 sayı çıktıktan gazetenin neşri “Ziya-yı Kafkasiyye” adıyla 1880 yılının aralık ayına kadar devam etmiştir.

84 1883’de dergi olarak faaliyete başlamış, 1884’den gazete olarak çıkmış ve faaliyeti belli aralıklarla 1891 yılına dek sürmüştür.

85 Балаев, *Азербайджанская нация...*, s. 162.

(1884-1955), Nesib Bey Yusufbeyli (1881-1920) ve Ahmet Bey Ağaoğlu (1869-1939) idiler.⁸⁶ Bu kuşağa ait düşünürlerin çoğu ulus ve cumhuriyet kavramının düşünsel temellerini işleyip hazırlarken cumhuriyetin kurulmasına da öncüllük etmişlerdir. Bu dönem, milletçiliğin ümmetçilikten kesin olarak ayrışması ve milli düşüncenin yükselişi bakımından Azerbaycan tarihinin önemli bir evresini teşkil etmektedir. Bir zamanlar Mirza Fethali Ahundzade ve Hasan Bey Zerdabi'nin savundukları medeni maarifçilik idealleri artık bu dönemde milli mazmun ve siyasi ehemmiyetiyle öne çıkmaya başlamıştır. Azerbaycan maarifçileri yüzyılların ümmet anlayışından yeni asrın millet düşüncesine geçme çağırısında bulunuyor, geleneksel Doğu medresesinden usul-i cedit sistemine geçişi milli kurtuluş yolu olarak görüyorlardı.⁸⁷ Kuşkusuz millet kavramının idraki ani gelişen bir olay olmayıp uzun soluklu bir zaman diliminde gerçekleşmiştir. Mehmet Emin Resulzade'nin bu konudaki tespiti söz konusu durumun tasviri bakımından son derece isabetlidir:

“O zamanki milliyetperverliğinin en benâm mürşitleri, başta Ağaoğlu Ahmed Bey olduğu halde, İslamcılıkla Türkçülüğü çok da tefrik etmiyor, Türkçülük namına değil, Müslümanlık namına mücadele ediyorlardı. Topçubaşovların, Raşit Gazilerin ve İsmayıl Bey Gasprinskilerin iştiraki ile Rusya Türklüğünde vücut bulunan siyasi teşekkülün ismi “İttifak-ı Müslimin” idi. Rus gazeteciliği 1918 senesine kadar Rus Türklüğünden değil, daima Rus Müslümanlığından bahsederdi. Milli hareketimizin ismi “Panislamizm” idi. Bu, yalnız Rusların hatası değildi. Kendimiz de İslamiyeti milliyet mefhumu yerinde kullanıyorduk. Bize verilen anket listelerinin “nasyonalite” cedveline “Müslümanın”⁸⁸ diye yazıyorduk. “Açık söz”de “Müslüman tiyatrosu, Müslüman artisti, Müslüman sahnesi demek yanlıştır; ancak Türk tiyatro, aktör ve sahnesi olabilir” dediğimiz zaman yalnız zamanın sansüründen değil, kendilerimizden de itiraz işitmiştik. “Millet-i İslam varken bu Türk de nereden çıktı?” diyenler az değildi.”⁸⁹

Zamanla, siyasi maarifçilik ümmet ve millet kavramlarının ayrışması gerektiğine vurgu yaparak Müslüman ve Türk kavramlarının; kimliği oluşturan iki farklı unsur olduklarına dikkat çekmişlerdir. Azerbaycan aydınlarının düşünceleri Kafkasya ile sınırlı kalmayıp Rusya'nın geniş İslam coğrafyasında yayılmıştır. 2 Mayıs 1908'de Bahçesaray'da *Tercüman* gazetesinin 25. yılı kutlanırken, Kırım'dan ve diğer bölgelerden gelen çok sayıda kişinin katıldığı dua

86 Necefova, s. 1.

87 Cəmil Həsənlı, *Tarixi şəxsiyyətin tarixi. Əlimərdan bəy Topçubaşov*, Azərbaycan Diplomatik Akademiyası, Bakı 2013, s. 6-7.

88 Rusça “Müslüman”- ed.n.

89 Mehmet Emin Resulzade *İstiklal Mefkuresi ve Gençlik: Esbab-ı Hezimetimize Aid Bir Mütalaa*, Amedi Matbaası, İstanbul 1341/1925, s. 5-6.

töreninde konuşma yapan imam, kalabalığa seslenerek; ünlü naşirler Alimerdan Bey Topçubaşov ve Ahmet Bey Ağayev için dua etmelerini, sağlık ve başarı dilemelerini istemişti. İmamın; “Yazıları ve halk işlerinde hizmetleriyle tanınan Alimerdan Bey Topçubaşov ve Ahmet Bey Ağayev efendilerin sağlık ve selametlerini Hüda’dan temenni ederiz, yaşasınlar. Âmin!” diyerek okuduğu duanın ardından törene katılmış binlerce kişi hep bir ağızdan “Yaşasınlar!” diyordu.⁹⁰ Ahmet Bey Ağaoğlu ve Ali Bey Hüseyinzade Kafkasya’yı terk ettiklerinde gazeteler onlardan; “aydınlanmadan yetim kalmış bir bölük Kafkas Türklerinin babaları”, “körlerin gören gözü, sağrıların işiten kulağı ve lalların konuşan dili” olarak bahsetmiştir.⁹¹

20. yüzyılın başlarında Rusya’nın sosyal ve siyasi hayatında yaşanan en önemli olay biri 1905 Devrimi olmuştur. 1904 yılının şubat ayında patlak veren ve 1905 yılının eylül ayında son bulan Rus-Japon Savaşı devrimi tetikleyen nedenlerden biri olarak görülse de gerçek nedenler daha köklü ve derindi.⁹² Çar yönetimi halkın o zamana kadar görülmemiş büyük çaplı kitlesel baskıları karşısında geri adım atmak zorunda kalmıştır. Bu bağlamda “Devlet Düzeninin Olgunlaştırılması Hakkında” 17 Ekim 1905’te ilan ettiği Manifestonun ilanı önemli bir gelişmeydi.⁹³ Mehmet Emin Resulzade 1905 Devriminin oluşturduğu içtimai-siyasi ortamı şöyle tasvir etmektedir:

“1905 senesi inkılâbından sonra çoğalan matbuat, bu gibi metâlibin tervici ile kuvvetli bir cereyan yaratmıştır. Bu metâlib yalnız gazete sütunlarında kalmayıp kısmen hayata tatbik edilmiş, kısmen dahi muhtelif zamanlarda hükûmete verilen istidalara ve içtimalar tarafından çıkarılan kararlara materyal teşkil eylemiştir. Bu maksadın tervici için alenî ve hafî olmak üzere muhtelif komiteler, cemiyetler ve firkalar teşekkül eylemişti. Bazen kuvvetli, bazen zayıf bir bünyeye mâlik olan bu siyasî uzviyetlerin başlıca talebini Çarizm usûl-i idaresinin değişmesi teşkil etmiştir. Bu cemiyetlerden ekseri birçok zaman Çarizm aleyhinde olan ihtilâl firkaları ile temasta ve bazen ittifakta bulunmuşlardı.”⁹⁴

90 Həsənli, s. 186.

91 Həsənli, s. 189.

92 Bkz: Kezban Acar, “1905 Rus Devrimin Genel Bir Değerlendirmesi”, *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Cilt 13 Sayı: 24 (2008/1), 79-98.

93 *Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье*, 1905. Отделение I. СПб., 1908, с. 754-755; *Российское законодательство X-XX вв.: в 9 т. Т.9. Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций* (Отв. ред. О.И.Чистяков), Юридическая литература, Москва 1994, с.41.

94 Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*, (Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın), Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, İstanbul 1990, s. 23-24.

22 Nisan 1905'te Türkçe günlük yayımlanacak *Hayat* isimli gazetenin neşrine izin verilmesi Azerbaycan'ın basın hayatında önemli bir gelişmeydi. İlk sayısı 7 Haziran 1905 tarihinde çıkan *Hayat* gazetesi Türk içtimai düşüncesine ve millî kimlik anlayışına kelimenin gerçek anlamıyla yeni bir hayat getirmiştir.⁹⁵ Fakat bu gazetenin de ömrü kısa olmuş ve 1906'da "zararlı" faaliyetlerinden dolayı kapatılmıştı. Kısa süre sonra Ahmet Bey Ağayev'in kurduğu *İrşad* (1906-1907) gazetesi Azerbaycan basın hayatında yaşanan bir başka önemli olaydı. M.E.Resulzade'nin tabirince, bu gazeteler "yeni intibah devrinin pek müheyyiç bir zamanında zuhur eden mürşidler idi." Keza "hem ruzmerre siyasete ait neşriyatta bulunuyor" ayrıca şiir ve edebiyatın, "Türkün fikrî ve içtimai hayatının pek mühim bir mürevvici ve makesi oluyorlardı."⁹⁶

"Milli basının en çok ele aldığı konular eğitimle ilgiliydi. Bu makalelerde usul-i cedit (Türkçenin fonetik yöntemle öğrenilmesi ve müfredata yeni derslerin dahil edilmesi), milli okulların açılması, bu okullarda Farsça yerine Türkçe dersler verilmesi, devlet okulları müfredatına Türkçe derslerin dahil edilmesi, eğitim derneklerinin kurulması gibi doğrudan eğitim düzeyinin yükseltilmesine yönelik konular ele alınmaktaydı.⁹⁷

1905-1907 Birinci Rus Devriminin siyasi sahneye çıkardığı şahsiyetlerden biri Azerbaycan'da siyasi maarifçiliğin temsilcisi, gerek düşünce gerekse eylem bakımından Rusya Müslümanlarının ve Azerbaycan Türklerinin içtimai ve siyasi hayatında önemli rol oynayan Alimerdan Bey Topçubaşov'dur (1863⁹⁸-1934).⁹⁹ Alimerdan Bey St. Petersburg İmparator Üniversitesi Hukuk Fakültesinden mezun olduktan sonra Tiflis'e dönmüş, 1893'te Hasan Bey Zerdabi'nin kızı Peri Hanım'la aile hayatı kurmuştur. O dönemde Tiflis Kafkasya'nın idari merkezi idi. Fakat Bakü'de petrol üretiminin hızlı artışı bu kenti bölgenin ekonomik ve kültürel merkezi haline getirmekteydi.¹⁰⁰ 1896'da Alimerdan Bey ailesiyle birlikte Bakü'ye taşınmasından kısa süre sonra H.Z.Takîyev Rusça yayın yapan *Kaspi* gazetesi ve matbaasını satın alarak Alimerdan Bey'i bu gazetenin editörü ve müdürü görevine

95 Bakü'ye döndükten sonra gazetenin sahibi olan Alimerdan Bey Topçubaşov onun neşrini Petersburg seyahatinde kendisine eşlik eden Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Bey Ağayev'e havale etmiştir. Həsənli, s. 110-111.

96 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 33.

97 Nesibli, s. 277.

98 Bazı kaynaklarda 1865 olarak geçmektedir.

99 Həsənli, 2013; Vügar İmanov. *Ali Merdan Topcubaşı (1865–1934). Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003; *Али Мардан-бек Топчибаши, Парижский архив 1919–1940*. в 4 кн. (Составители: Георги Мамоули и Рамиз Абуталибов), Художественная литература, Москва 2018.

100 А.М.б. Топчибашев, *Избранное*, В 4-х томах (Составитель: Гасан Гасанов), Т.1., Баку 2014, с. 21.

davet etmiştir.¹⁰¹ Topçubaşov 20. yüzyılın başında kültürel, içtimai ve manevi düşüncenin birçok istikametinde öncü rol üstlenmiş birisiydi. *Kaspi* gazetesinin ilk Türk redaktörüyken yine Bakü Şehir Duması'na başkanlık eden ilk Türk idi. Birçok önemli komisyon ve şuraya üye olan Alimerdan Bey, çok kimlikli bir şehir olarak tanınan Bakü'de etnik zeminde çıkabilecek muhtemel çatışmaları önlemek adına büyük işler görmüştü.¹⁰² Alimerdan Bey liberal değerleri savunan ve hürriyet mücadelesine öncülük eden bir şahsiyet olarak Rusya Müslümanlarının lideri seviyesine yükselmişti. Çalışma ve faaliyetleriyle sadece Bakü'de değil, Gence, Tiflis, Kuzey Kafkasya, St. Petersburg ve Volga boyunca yaşanan gelişmelerin merkezinde yer alıyordu. "Kadetler" (Anayasal Demokratlar)¹⁰³ olarak bilinen Halk Özgürlüğü Partisi ile yakın ilişkiler içinde bulunan Alimerdan Bey, aynı zamanda Azerbaycan liberalizminin kurucularındandır. 1907 yılında karşı devrimin şiddet ve baskısı karşısında birçok politikacı yurt dışına iltica ederken bir kısmı da yönetimle işbirliğini tercih etmişti. Alimerdan Bey ise siyasi hayatın durgun bir vaziyette olduğu 1907-1917 yıllarında savunduğu değerler uğruna onurlu mücadele vermişti.¹⁰⁴

Milli kimlik davasında önemli yer işgal eden aydın ve siyasetçiler arasında Nesib Bey Yusifbeyli (1881-1920) milli istiklal mücadelesine öncülük eden liderlerden biri olarak bilinmektedir. Nesib Bey 1902'de Novorossiysk Üniversitesi Hukuk Fakültesinde eğitime başladığı andan itibaren siyasi faaliyetlerde bulunmuş, büyük düşünce adamı İsmail Gaspıralı ile tanışmış ve *Tercüman* gazetesinde makaleler yazmıştır. Sosyal-demokratik maarifçi bir çizgide faaliyete başlayan Nesib Bey'in düşünceleri zamanla milliyetçi çizgiye kaymıştır. Böyle bir dönüşümün yaşanmasında İsmail Bey Gaspıralı ile yakın teması ve Türkiye seyahatinin büyük etkisi olmuştur.¹⁰⁵ Nesib Bey, *Tercüman*'da yazdığı yazılarında maarif meselelerine geniş yer vermiştir. "Rusya'da Maarif" başlıklı yazı dizisinde (1908, No: 44) eğitim kurumlarında öğrencilerin izlenmesi amacıyla bir ajan sistemi oluşturulduğuna vurgu yaparak bu yöndeki politikaları sert bir dille eleştirmiştir. Yine aynı yazı dizisinde (Tercüman, 24 Haziran 1908, No: 46, 27 Haziran 1908, No: 47) Devlet Duması'ndaki çeşitli partilerin maarifle ilgili,

101 Topçubaşov daha önceler, henüz gimnazyumda iken "samizdat" usulü ile dergiler çıkarmış, üniversite döneminde Kafkas gazetelerine yazılar yazmıştı. İmanov, s. 27-28.

102 Əlimərdan bəy Topçubaşov, "... Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq", Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, Bakı 2018 kitabına yazılan Ön söz (Vilayət Quliyev), s. 14.

103 Kadet veya Anayasal Demokrat Partisinin faaliyetleri ve milliyetler politikasıyla ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz: Ülkü Çalışkan, *Rusya İmparatorluğu'nda Anayasal Demokrat Partisi'nin Milliyetler Politikası (Kadet Partisi 1905-1907)*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2019.

104 Həsənli, s. 7-9.

105 Firdovsiyyə Əhmədova, "Azərbaycan milli istiqlal hərəkatında Nəsim bəy Yusifbəylinin rolu". *Nəsim bəy Yusifbəyli-milli istiqlal və dövlətçilik mücahidi* (Elmi redaktor: Firdovsiyyə Əhmədova), "Ziya", Bakı 2013, s. 108

özellikle millî mektep konusundaki tutumlarını ele almıştır. Aynı dönemde Nesib Bey Yusifbeyli Azerbaycan tiyatro yazarlarının eserlerini Bahçesaray'da sahnelenmesini sağlamış, bu oyunlarda kendisi de rol almıştır.¹⁰⁶ Nesib Bey'in, millî kimlik mücadelesinde maarifçilik yolunu izlediğini 1905 Devrimi öncesi Gence'deki faaliyetlerinde görebiliriz. O, kitap ticareti ve neşriyle de uğraşıyor, değişik cemiyet ve teşkilatlar aracılığıyla maarifçilik çalışmalarını yürütüyordu. Nesib Bey, Gence'de bulunan Müslüman Hayır Cemiyeti, Müslümanlar Arasında Maarifi Yayma Cemiyeti, Tiyatro Oyuncuları Cemiyeti ve çok sayıda dernek ve cemiyetlerin faaliyetlerine katılıyordu.¹⁰⁷

Nesib Bey Yusifbeyli 1908'de ve 1909'da kısa süreli de olsa Türkiye'de kalmış, burada aydınlar ve gençlerle temaslarda bulunmuştur. Mirza Bala Mehmetzade'ye göre Nesib Bey 1908'de İstanbul'da kurulan Türk Derneği'nin ilk üyeleri arasında yer almıştır. Azerbaycan'a döndükten sonra Nesib Bey Mehmet Emin Resulzade ile sıkı temasa geçerek 'Açık Söz'ün terviç ettiği milliyet nazariyesini savunmuştur.¹⁰⁸ Gence'de 1917'de Türk Adem-i Merkeziyet Halk Fırkasını tesis eden Nesib Bey Rusya'dan millî-mahalli muhtariyet talebinde bulunmuştu. Resulzade'nin tabirince "Türk federalizminin Rusya'da ilk memba-yı zuhuru Gence olmuştur. Ayrıca "Azerbaycan idesini siyasi bir talep maddesi şeklinde formüle etmek şerefi merhum Nesib Bey'indir."¹⁰⁹ Görüşleri örtüşen¹¹⁰ Türk Adem-i Merkeziyet ve Müsavat partileri 20 Haziran 1917'de ortak Merkez Komitesi kurulması suretiyle resmen birleşmişlerdir. Nesib Bey Yusifbeyli'nin, Azerbaycan'da millî kimlik mücadelesindeki faaliyetleri teorik olmaktan ziyade pratiktir. Millî istiklal ilkesine sonuna kadar sadık kalan Nesib Bey; Cumhuriyetin yıkılışının ardından Gürcistan'a geçmek için yola çıkmış, fakat faili meçhul bir cinayete kurban gitmiştir.¹¹¹

Büyük mücadele ve fikir adamı olan Ahmet Bey Ağaoğlu Azerbaycan'ın ve Türkiye'nin düşünce hayatına damgasını vurmuş bir şahsiyettir. O mücadelesini sadece yazdığı eserler, ürettiği fikirlerle sınırlı tutmamış, bir eylem adamı olarak

106 Adalet Tahirzade, "Nesib Bey Yusifbeyli", içinde: *Azerbaycan Türklerinin Önderleri* (Editör: Nesib Nesibli), (Türkiye Türkçesine aktaranlar: Orhan Uravelli, Selçuk Alkın), Berikan Yayınevi, Ankara 2017 (ss. 291-358), s. 299-304.

107 Tahirzade, s. 298.

108 Mirza Bala Mehmetzade, *Millî Azərbycan Hareketi* (Yayına hazırlayan: Ahmet Karaca), Azərbycan Kültür Derneği yayınları, Ankara 1991, s. 48.

109 M.Emin [Resulzade], Yusufbeyli Nasip bey, *Odlu Yurt*, Yıl: 1, Sayı: 3, 27 Nisan 1929 (ss. 110-112), s. 110.

110 Müsavat daha ziyade halkçı olup, işçi ve köylü meselesinde daha radikal bir programa sahipti. Bunun sebebi Bakü'de işçi muhitinde doğup gelişmesiydi. "Ademî merkezîyet" ise Gence'de aristokrasi muhitinde doğmuştur. Mirza Bala Mehmetzade, *Millî Azərbycan Hareketi*, 1991, s. 48.

111 Son dönemde Azerbaycan basınında yayımlanan yazılarda cinayetle ilgili bazı ihtimaller üzerinde durulmaktadır.

da büyük çaba sarf etmiştir.¹¹² Shissler'in "çok olağandışı ve ilginç zamanlarda yaşamış, yetenekli, inançlı, inisiyatif alabilecek kadar güçlü ve oldukça da varlıklı bir insan" olarak tanımladığı Ahmet Bey Ağaoğlu "en az beş dile (Azerbaycan Türkçesi, Osmanlı [Türkçesi – ed.n.], Rusça, Farsça ve Fransızcaya) tam anlamıyla hakimdi ve birden fazla üniversite diplomasına sahipti. O "kitap yazan, makale yayımlayan, gazete çıkaran; üniversite ve liselerde yabancı dil, edebiyat, hukuk, tarih, hukuk tarihi dersleri veren; üç ayrı ülkede devlet memurluğu yapmış ve siyasi görevlere getirilmiş bir kişiydi."¹¹³

Düşünce hayatına İslamcı bir bakış açısıyla¹¹⁴ dahil olan Ahmet Bey'in düşünceleri; eğitim aldığı, yaşadığı ve faaliyet gösterdiği ortama, dönemin siyasi, sosyal ve kültürel dönüşümlerine uygun olarak evrilmiş, liberal, demokrat ve Türkçü bir mecraya yönelmesini sağlamıştır. Yaşadığı dönemin çalkantılı olaylarının merkezinde yer alan bu büyük fikir adamı Türklerin milli mücadelesini hem eylemsel hem de düşünsel düzeyde yürüten bir aydındır.¹¹⁵ Vatana döndükten sonra halkın aydınlanması yolunda basının önemini göz önünde bulundurarak değişik yayın ve gazetelerde yazdığı yazılarda bir taraftan toplumsal sorunları gündeme taşımış diğer taraftan Çar yönetiminin şiddet ve baskısına maruz kalan, hakları gasp edilen yurttaşlarının haklarını savunmuş ve Müslümanlara yönelik ayrımcılık siyasetini sert bir dille eleştirmiştir. 4 Ocak 1904 tarihli Şark-i Rus gazetesinde yayımladığı "Otuz Milyonluk Ahali" makalesinde İmparatorluğun diğer halklarından farklı olarak Müslümanların mektepten, din okulundan, hayır cemiyetlerinden, matbaadan vs. yoksun bırakıldığını yazıyordu.¹¹⁶ Bir başka makalesinde Rusya'da yaşayan yirmi milyonluk toplumun dilden, edebiyattan mahrum olduğunu "iki zavallı gazete" ve Petersburg'da mukim zayıf bir hayır cemiyeti dışında hiçbir şeye sahip olmadığını, Müslümanların aslında "yaşamadıklarını, sadece süründüklerini" yazıyor, halbuki yaşamının düşünmek ve hareket etmekten ibaret olduğunu vurgulayarak "nerede bizim düşüncemiz, nerede bizim hareketlerimiz" diyordu: "Rusya'da yaşayan herkes konuşuyor, düşünüyor, hayata bu veya başka şekilde tepki veriyor. Sadece biz Müslümanlar devasa cansız, ölü vücut gibi sessiz ve sakin uzanmışız. Biz sanki her şeyden hoşnuduz ve sakin, ölü

112 Bkz: Ali Asker, "Ahmet Ağaoğlu'nun Hayatı ve Düşünceleri", *Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü, Yavuz Akpınar Armağanı* (Editörler: Nazim Muradov, Yılmaz Özkaya), Bengü Yayınları, Ankara 2018 (ss. 135-149).

113 A. Holly Shissler, *İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye* (Çev. Taciser Ulaş Belge), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 4.

114 Ağaoğlu Paris'te eğitim aldığı dönemde kendisini bir Türk olarak değil, bir İranlı olarak algılar. Onun için Azerbaycan İran toplumunun (Société persane) bir parçasıdır. Bkz: Айдын Балаев, *Патриарх тюркизма. Ахмед бек Агаоглы*, TEAS Press, Bakı 2018, c. 67.

115 Asker, Ahmet Ağaoğlu'nun Hayatı..., s. 146.

116 Əhməd bəy Ağaoğlu, *Qafqazda milli məsələ. Məqalələr və sənədlər toplusu* (Tərtibçi, ön sözün, qeyd və şərhlərin müəllifi Fərhad Cabbarov), "Mütərcim", Bakı 2019, s. 9.

vaziyetimizle yetiniyoruz.”¹¹⁷ Ahmet Ağaoğlu 1989-1905 yıllarında *Kaspi* gazetesinde ekonomi, etnik sorunlar, edebiyat, tarih, maarif, kadın hürriyeti, felsefe, etik, etnografi, mitoloji, din tarihi, İslam konularında yazılar yazmıştır. 1909 yılında *Kaspi*'ye Türkiye'den gönderdiği makalelerde ağırlıklı olarak Türklük mefkûresine vurgu yapmıştır.¹¹⁸

Ahmet Bey Ağaoğlu Azərbaycan Türklerinin nefsi-i müdafa mücadelesinin başında yer almıştı. Bu süreç, aynı zamanda Ağaoğlu'nun “ümmetten millete” doğru ilerlediği yolda önemli bir etkiye sahipti.¹¹⁹ Ermeni çeteleri karşısında Müslümanları savunmak amacıyla kurmuş olduğu Difai Fırkasının¹²⁰ faaliyetleri kısa sürede Azərbaycan'ın diğer bölgelerine de yayılmıştır. Genellikle halkın orta kesimini temsil eden fırkada toplumun ileri gelenleri ve nüfuzlu kişileri de yer alıyordu.¹²¹ Sovyet dönemi neşirlerde olumsuz olarak nitelendirilen, etnik düşmanlık yaymakla suçlanan Difai Fırkası aslında o dönemde Azərbaycan Türklerinin milli varoluşunu, şeref ve onurunu koruyan, Çar yönetiminin zulmü ve Ermeni terörüne karşı halkı örgütlemeye çalışan bir parti idi.¹²²

Ağaoğlu, geleneksel toplum yapısının hâkim olduğu, Kafkasya'da Müslümanların içinde bulunduğu durumu tarihi ve sosyolojik açıdan ele alarak irdeleyen önemli bir yapıta da imza atmıştır. 1901 yılında neşrettirdiği “İslam'da Kadın ve İslam'a Göre Kadın” adlı eserinde kadın hakları alanında yaşanan gelişmeler, İslamiyet öncesi İran ve Arap toplumunda kadının durumu, İslam dini, İslam kaynaklarına göre kadın, Hazreti Muhammed'in kadınlara tanıdığı haklar ve ayrıcalıklar, İslam tarihi boyunca Müslümanlıkta kadın hakları ve kadının güncel durumu ele alınmıştır.¹²³

Çar despotizminin baskısı karşısında hayatı tehlikeye girdiği bir zamanda İstanbul'a iltica eden Ahmet Bey Ağaoğlu'nun görüşleri Türkçülük akımından

117 A. Гаев, “Слова, слова...!”, *Каспий*, 18 января, 1905 г., No: 13, с. 3 ; Naklen: Əhməd bəy Ağaoğlu, *Qafqazda milli məsələ...*, s. 9.

118 Lalə Osmanqızı, *Əhməd bəy Ağaoğlunun publisistikası (“Kaspi” qəzetinin materialları əsasında)*, “Elm və təhsil”, Bakı 2012, s. 43-44.

119 Abdullah Gündoğdu, *Ümməten Millete (Ahmet Ağaoğlu'nun Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergilerindəki Yazıları Üzerinə Bir İnceleme)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 44.

120 Difai Partisinin kuruluş ve faaliyetleri konusunda bkz: Eldar Əzizov, *Difai XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münafiqəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri*, CBS matbaası, Bakı 2009.

121 Zafer Atar, Kurtuluş Demirkol, “Azərbaycan Topraklarında Rus-Ermeni İşbirliyinə Karşı Yüksələn Bir Ses: Difai Fırkası”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 45, Bahar 2015 (ss.167-180), s. 171.

122 Əhməd bəy Ağaoğlu, *Seçilmiş əsərləri*, “Şərqi-Qərbi”, Bakı 2007 kitabına Vilayət Quliyev tərəfindən yazılmış Önsöz (ss. 4-32), s. 15.

123 Ali Asker, Canan Yıldırım, Duygu Özkan, “Günümüz Penceresinden Ahmet Ağaoğlu ‘İslamiyette Kadın’ Eseri Üzerine Notlar”, *II. Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi*, 19-21 Ekim 2017, Bakü, Azərbaycan, Bildiri Kitabı, Ankara 2017 (ss. 40-50), s. 42.

etkilenmiştir. *Türk Yurdu Dergisi*'nde çıkan "Türk Âlemi I" adlı makalesinde görüşlerini paylaşan Ağaoglu, Türk dünyasının sınırlarını çizerek Türklerin çeşitli sebepler yüzünden birbirinden ayrı ayrı düştüklerini yazıyor, ayrılığın başlıca nedenleri arasında mezhep ihtilaflarını, siyasi anlaşmazlıkları ve milli şuurun olmayışını gösteriyordu.¹²⁴

Ağaoglu'yla aynı dönemde yaşayıp, Kafkaslarda, çoğu zaman ortak faaliyet sürdürmüş Azerbaycan düşünce hayatının, genel olarak Türk düşünce hayatının önemli şahsiyetlerinden biri de Ali Bey Hüseyinzade (Turan)'dir. Ali Bey Hüseyinzade¹²⁵ 24 Şubat 1864 tarihinde Azerbaycan'ın Salyan bölgesinde dünyaya gelmiştir. Babası Molla Hüseyin Hüseyinzade eğitilmiş birisiydi. Ali Bey'in anası Hatice Hanım ise Kafkasya Şeyhülislamı Ahund Ahmet Hüseyinzade'nin (Şeyh Ahmet Salyânî) kızıydı. Küçük yaşta ebeveynlerini kaybeden Ali Bey, dedesi Şeyh Ahmet Salyânî tarafından yetiştirilmiştir. İçinde bulunduğu ortam, aldığı eğitim ve yaşadığı muhit Ali Bey'in düşüncelerinin şekillenmesinde çok etkili olmuştur. Ali Bey Hüseyinzade bir taraftan Türk kimliğinin tasdiki için mücadele verirken diğer taraftan İslam kimliğinin de önemini idrak etmiş, Türk dünyasının geri kalmışlıktan kurtulması için çağdaşlaşmanın önemini vurgu yapmıştır. Ünlü "Türkleşmek, Çağdaşlaşmak, İslamlaşmak" formülü, bir kadar farklı şekilde, kaynağını Ali Bey Hüseyinzade'den almaktadır. Bu üçlü formül sonradan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin (1918-1920) bayrağına da yansımıştır.¹²⁶ Ali Bey Hüseyinzade Türk birliğinin, Türkler arasındaki dayanışma ve birliktelikten geçtiğine inanan ve bu doğrultuda çalışan bir düşünce adamı idi. O Türklük şuurunun gelişmesinde en önemli unsurun dil olduğuna inanıyordu. Bu yüzden Osmanlı Türkçesinin Türk dünyasında egemen olması fikrini savunmuş, bu

124 Ahmed Ağayev, "Türk Âlemi I", *Türk Yurdu*, No: 1, Yıl: 1(1327), s. 12-17. Naklen: Ebülfez Süleymanlı, *Millileşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, 'Ötüken', İstanbul 2006, s. 93.

125 Ali Bey Hüseyinzade'nin yaşamı ve faaliyetiyle ilgili bkz.: Əli bəy Hüseynzadə, *Seçilmiş əsərləri*, "Çaşıoğlu", Bakı 2007, s. 5-20; Əli bəy Hüseynzadə, *Seçilmiş əsərləri*, "Şərç-Qərb", Bakı 2007, s. 22-29; "Hüseynzadə Əli bəy Hüseyn bəy oğlu", *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, iki cildde, Lider nəşriyyatı, Bakı 2005 (ss. 468-470), Azər Turan, *Əli bəy Hüseynzadə*, Salam press, Moskva 2008; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiyə'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1981, s. 261-270; Ali Haydar Bayat, *Ali Bey Hüseynzadə*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 1998; Ali Haydar Bayat, *"Azerbaycan'ın Yiğit Evladı" Ali Bey Hüseynzadə (Prof. Dr. Hüseynzadə Ali Turan) ve Türkiyə'de Yayınladığı Eserleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1992; Ali Asker, "Türkçülük Düşüncesinin Abide Şahsiyeti Ali Bey Hüseyinzade (Turan) ve Görüşleri", *Türk Milliyetçiliği: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Tartışmalar* (ed. İkbal Vurucu), Türk Ocakları Denizli Şubesi Yayınları, Denizli 2014 (ss. 611-640).

126 Ali Bey Hüseyinzade'nin "Türk kanlı, İslam imanlı, Firenk kafalı, Avrupa kıyafetli" şeklindeki ifadesi Azerbaycan bayrağında simgelenen "Türkleşmek, Muasırlaşmak, İslamlaşmak" üçlü formülü şekline gelene kadar belli gerek içerik, gerekse unsurların sıralanması bakımından uygunlaşarak nihai şeklini almıştır. Bu formülün Ali Bey Hüseyinzade tarafından ilk haliyle ifade edildiğine, fakat sonraki düşünürler (özellikle Ziya Gökalp ve Mehmet Emin Resulzade) tarafından sistemleştirildiğine dair eleştirel nitelikli bir çalışma için bkz: Bədirxan Əhmədli, *Türkçülüyyənin üçlü formulu: nəzəri və tarixi aspektləri*, "Elm və təhsil", Bakı 2019.

düşüncesini Bakü'de çıkardığı *Füyûzat*¹²⁷ dergisiyle bizzat gerçekleştirmeye çalışmıştır. Ali Bey Hüseyinzade'nin amacı Türk halklarını Rus devriminden ayırmak, onların milli kurtuluş hareketine Türkçü bir karakteri kazandırmaktı. Bu vesileyle kaleme aldığı ve 1904 yılında Mısır'da çıkan *Türk* gazetesinde yayınladığı “Mektub-i Mahsusî” makalesi Türkçülük görüşlerinin olgunlaştığını ve ciddileştğini ortaya koymaktaydı. Ali Bey Hüseyinzade bu yazısında Türk halklarını milli mücadelede birlik olmaya davet ediyordu.¹²⁸

Ali Bey Hüseyinzade “Osmanlı Türklüğünü” Türk-İslam dünyasının uyanışı ve birliği açısından önemli olduğunu düşünüyordu. Bunun nedeni Osmanlıların diğer Türk topluluklarından (Azerbaycan Türkleri, Kırım Türkleri, Türkistan Türkleri, İran Türkleri vd.) farklı olarak siyasi bağımsızlığa ve güce sahip olmalarıydı. Ali Bey Hüseyinzade'ye göre Türkiye Türklüğü diğer Türk halkları için bir güç ve ideoloji merkezine dönüştüğü takdirde diğer Türk halkları da başarılı olacaktı. Bu yüzden “Osmanlı Türklüğü”nü bütün Türklüğün nüvesi olarak ele alıyor, onu Azerbaycan Türklüğü düşüncesine aykırı değil, bilakis güçlendirici bir ideoloji olarak görüyordu.¹²⁹

Türkler ve Türkçe konusu, Ali Bey Hüseyinzade'nin düşünce sisteminde öncelikli konuma sahipti. Türk halklarının dilleri arasındaki farkların derinleşmesi ve bu nedenle Türklerin birbirlerini anlamamaları, birbirlerini yeteri kadar tanımamaları bu mütefekkeri derinden düşündüren sorunlardandı.¹³⁰ Bu yüzden Ali Bey Hüseyinzade Türk dili kavramını “bütünleştirici” bir bakış açısıyla ele almıştır. O Türk halklarının dillerini ortak bir Türk dilinin değişik şiveleri olarak değerlendirmiştir. Ali Bey Hüseyinzade'nin bu tezini “kendi ana diline üvey bakış” şeklinde eleştirenler de olmuştur.¹³¹

Üçüncü kuşak düşünürler arasında şüphesiz ki en önemli yeri Azerbaycan bağımsızlık mücadelesi tarihine ebedi olarak adını yazdırmış, ünlü siyasetçi, devlet adamı, mütefekker, gazeteci ve yazar Mehmet Emin Resulzade işgal etmektedir. Tarihçi Aydın Balayev, Mehmet Emin Resulzade'yi çok doğru olarak “Azerbaycan ulus devleti projesinin müellifi” olarak adlandırmıştır.¹³²

127 Füyûzat: Sözlük anlamıyla hayat gerçeklerini hissetmek, anlamak, onlardan haz almak anlamına gelmektedir.

128 A. Turani, “Mektub-i Mahsusî”, *Türk* gazetesi, Sayı: 56, 24 Teşrin-i sani, 1904. A. Hüseyinzade'nin atıfta bulunduğumuz makaleleri Əli bəy Hüseynzadə, *Seçilmiş əsərləri* (Transliterasiya, tərtib, müqəddimə, şərh və izahların müəllifi Ofeliya Bayramlı), “Çaşıoğlu”, Bakı 2007 kitabından alınmıştır.

129 Faiq Ələkbərov, *Milli ideologiya problemına tarixi-fəlsəfi baxış (II hissə)*, “Gənc elektron elm”, N:55, 12-2014, s. 84-86.

130 Sədaqət Həsənova, *Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik görüşləri*, Bakı 2006, s. 9, http://www.anl.az/el/hs_ehdg.pdf [Erişim tarihi: 26.052019].

131 Həsənova, s. 10.

132 Балаев, *Азербайджанская нация...*, s. 258.

Mehmet Emin Resulzade 31 Ocak 1884 tarihinde Bakü'ye bağlı Novhanı kasabasında din görevlisi Hacı Elekber Resulzade'nin ailesinde dünyaya gelmiştir.¹³³ Babası eğitime önem veren ileri görüşlü birisiydi ve bu yüzden oğlunu İkinci Rus-Müslüman Okuluna vermişti. Daha sonra Resulzade, eğitimini Bakü Teknik Meslek Lisesi'nde devam ettirmiştir. Resulzade gerek Çarlık döneminde gerek Cumhuriyet döneminde (1918-1920) – gerekse de cumhuriyetin yıkılmasından sonra yurt dışında sürdürdüğü faaliyetleri sırasında yazdığı eserlerde Azerbaycan Türk milletinin en doğru şekilde tanımını veren ve bu tanıma çağdaş millet/ulus anlayışı çerçevesinde ifade eden bir düşündürdür. Cumhuriyet'in yıkılmasından sonra İstanbul'da yayınladığı Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti) adlı eserinde Resulzade, Azerbaycan'da millet bilincinin ve milli kimlik inşasının gelişim sürecini sade ve anlaşılır bir dille açıklamaktadır: Azerbaycanlılar milliyeti itibariyle Türk, dini itibariyle Müslüman, kültürü itibariyle Şarklılardır. Azerbaycan Türkleri Aras nehrinin iki tarafında yaşamaktadır. Yüzyıllar boyunca İran'da hâkim sınıf Türklerden ibaret olduğu için Azerbaycan Türkleri Fars kültür çerçevesine mahkûm olduğunu çok da idrak edememişler. Keza Fars eğitimi ve Fars terbiyesi almış, Fars gibi düşünerek kendisini İranlı olarak kabul etmiştir. Azerbaycan'ın ileri gelenleri ise böyle bir ortamda Türk ve Türkçeye hor bakmışlardır.¹³⁴ Zamanla Farslaşan Azerbaycan Türkleri Kuzey Azerbaycan'ın Rus hâkimiyeti altına girmesinden sonra bu kez Ruslaştırma siyasetinin etkisi altında kalmıştı. Çar yönetimi bu siyaset iki koldan – halkı Rusça eğitime zorlamakla ve halkın dini duygularını yöneten din adamlarını kontrol altına almakla - devam ettirilmiştir.¹³⁵ Fakat yıllar sonra bu durum değişmiş, 'Farslaşmış mirza' ve 'Ruslaşmış uçitel'ler farklı düşünmeye başlamışlardı: 'Sadi'yi de Tolstoy'u da Türk halkına öğretmek hem gerekli hem de faydalıdır. Fakat bununla beraber Türkü kendi Sadi'sinden ve Tolstoy'undan mahrum etmek olmaz.' Böyle bir ortamda ve 1905 Rus Devrimi'nden sonra Azerbaycan Türklerinde milli hareket gelişmeye başlamıştı.¹³⁶

Resulzade, ümmet ve millet kavramlarının yanlışı olarak özdeşleştirildiğini vurgulayarak, bu konudaki eleştirilerini açıklayıcı bir dille ifade etmektedir. *Dirilik* dergisinde milletin tanımını yapan Resulzade hatta 'yüksek eğitim almış, kültürel

133 Mehmet Emin Resulzade'nin hayatı ve faaliyeti ile ilgili bkz.: "Rəsulzadə Məhəmməd Əmin Hacı Molla Ələkbər oğlu", İçində: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, İki Cildə, II Cild, Lider nəşriyyatı. Bakı 2005, (ss. 301-305); Айдын Балаев, *Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955)*, Издательство "Флинта", Москва 2009; Балаев, *Азербайджанская нация...*, s. 261-302; Джамил Гасанлы, "Эмиграция, которая еще продолжается", *Зеркало*, янв. 31, 2009; Yavuz Akpınar, "Baıraklaşan Şahsiyet: Mehmet Emin Resulzade", İçinde: Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 33.

134 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 7.

135 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 13.

136 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 15-17.

hayat ve medeni memleketler görmüş' kişilerin 'hangi millettensiniz' sorusuna 'Müslümanım' diyerek cevap verdiğini ve bunun uygun bir cevap olmadığını, milliyetini Müslüman olarak tanımlayan kişi bir Rusa 'tı iz kakoy natsii' (siz hangi millettensiniz) sorusunu sorduktan sonra 'xristianin' (Hristiyan) cevabını alırsa bu cevabı gülünç bulacağını, aynı zamanda cevap veren şahsı cahillikle suçlayabileceğini yazıyordu. Bu örnekle o, 'ümme't' kelimesiyle 'millet' kelimelerinin farkının birbirinden ayrılmadığına işaret etmektedir. Resulzade'ye göre 'kavmiyet-narodnost' sadece nesil ve dil birliğini; 'milliyet' (*natsyonalnost*) dil ve kültür birliğini ve "millet" (*natsiya*) da kültür ve milli diriliğin idrak edilmesi sayesinde ortaya çıkar.¹³⁷

Siyasi mücadeleye çok genç yaşlarda atılmış Resulzade o dönemde kendi kuşağına mensup birçok politikacı gibi radikal ve sosyalist akımları tercih etmiş, fakat Azerbaycan'ın istikbalinin, Azerbaycan Türk milletinin varoluşunun sadece milli çizgide yürütülen bir politika izlemek sayesinde mümkün olacağını düşünerek mücadele yönünü değiştirmiştir. Şubat 1917 devriminden sonra Resulzade Rusya'nın "millî toprak özerkliği" ilkesi doğrultusunda demokratik bir yapıya kavuşması gerektiğini savunmuş, bu görüşünü Kafkasya Müslümanlarının Bakü Kurultayı'nda (15-20 Nisan 1917), Rusya Müslümanlarının Moskova (1-11 Mayıs 1917) Kurultayı'nda savunmuştur. Onun Moskova Kurultayı'nda sunduğu "millî-toprak özerkliği" programı Ahmed Salikov'un sunduğu "millî-kültürel özerklik" programından daha çok oy almıştır (446/291).¹³⁸ Bu gelişme Mehmet Emin Resulzade'nin Türk dünyasında artan nüfuzunun bir göstergesiydi. Bu yüzden o, Rusya'nın gelecek yönetim şeklini belirleyecek Kurucu Meclis'e Azerbaycan'ın yanı sıra Türkistan'dan da delege olarak seçilmiştir.

Mehmet Emin Resulzade istiklalciydi ve 25-31 Ekim 1917 tarihinde partinin Bakü'de yapılan birinci kurultayında *Müsavat* Partisi'nin başkanı seçilmiştir. Kurultaydaki konuşmasında partinin mücadele çizgisini şu ifadelerle tanımlamıştır: "Millî istiklale malik olmayan bir millet hürriyet ve medeniyetini de koruyamaz. İnsanlara hürriyet, milletlere istiklal!"¹³⁹ Mehmet Emin Bey, Bolşevik tehdidi yakın ve reel iken Azerbaycan'ın bağımsızlığından yana olmuş, bu konuda son derece ilkeli bir duruş sergilemiş, hayatının sonuna kadar bu özelliğini terk etmemiştir.

137 M.Ə. Rəsulzadə, "Milli Dirilik - II" *Dirilik*, No: 3, 14 Ekim 1914. İçinde: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Əsərləri*. 2. Təhsil, Bakı 2014 (466-468).

138 Bkz: *Azərbaycan tarixi*, Yeddi cildə, V cild (1900-1920-ci illər), "Elm", Bakı 2001, s. 273-278.

139 "Rəsulzadə Məhəmməd Əmin Hacı Molla Ələkbər oğlu", İçinde: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, s. 302.

Resulzade dil konusunda pragmatik bir görüş sergiliyor ve edebi dil meselesinde Osmanlı Türkçesini tüm Türkler için ortak dil olarak kullanmayı öneren Ali Bey Hüseyinzade'nin düşüncelerini desteklemiyordu. Resulzade'ye göre Osmanlı Türkçesi diğer Türk şivelerinden daha ziyade Arapça, Farsça ve diğer dillerin etkisi altındadır. Türkiye, siyasi kapitülasyonlarla, Türkçe ise edebi kapitülasyonlarla karşı karşıyadır.¹⁴⁰

Resulzade hem İslam birliği hem de Türk birliği konusunda gerçekçi bir bakış açısına sahiptir: Müslümanlar arasındaki 'İttihat-i İslam' (İslam birliği) olarak öngörülen birlik hayal ve ütopyadır. Müslüman olarak tüm Türk, Fars ve Arapların bir birlik halinde birleşmeleri arzu edilen bir haldir. Ama bu birlik 'ittihat' değil 'ittifak' şeklinde olacaktır. Yani Müslümanların öncelikle birer millet ve devlet haline gelmeleri gerekir. Resulzade'ye göre "Yeni Turan, kültür birliği üzerine tesis edilip ancak müstakbel birer Türk hükümetlerinin federasyonu şeklinde tasavvur olunabilir."¹⁴¹

Görüldüğü gibi Resulzade "Türk Birliği" kavramını tüm Türk halklarının tek bir devlet çatısı altında bir araya gelmesi şeklinde değil, eşit haklara sahip bir ittifak olarak görüyordu. Bu yaklaşım Azerbaycan Türklerinin ulusal kimliğinin tasdiki ve milli devlet inşası için yeni ve orijinal bir doktrin temelinin hazırlıyordu.¹⁴²

Resulzade ve arkadaşlarının verdikleri büyük mücadele, 28 Mayıs 1918'de Doğu'nun ilk demokratik ve dünyevi devletini - Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni tarih sahnesine çıkarmıştır.

Sonuç

Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgali sonrası Rus yayılcılık konsepti doğrultusunda Kafkasya Türklerinin hem etnik kimliği hem de dini kimliği üzerinde büyük tahribatlar yapılmıştır. Rusya'nın sömürge politikası çerçevesinde "öteki", "yabancı" ve üçüncü sınıf bir tebaa muamelesi gören Azerbaycan Türkleri varoluş mücadelesini sürdürmek amacıyla zaman zaman ayaklanarak sömürge yönetimine karşı ciddi mücadele vermişlerdir. Bu mücadelenin nedenleri ekonomik ve sosyal hayattaki ağır yaşam koşullarının yanı sıra kültürel değerler ve kimlik üzerinde yapılan baskı ve şiddetten kaynaklanmıştır. Azerbaycan Türkleri işgal altına girdikleri 19. yüzyılda uzun süre ötekileştirme politikası

140 Балаев, Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955), s. 35-36.

141 Mehmet Emin Resulzade, *Asrıımızın Siyavuş'u*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1989, s. 37..

142 Балаев, *Азербайджанская нация...*, s. 269-270.

karşısında kendilerini bir “Müslüman” olarak görmüşlerdir. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde yeni bir kimliğin oluşumuna zemin hazırlayacak Türklük şuurunun da yeşerdiğini söyleyebiliriz. Bu dönemden itibaren kapitalist ekonominin oluşumu ve gelişimi içtimai hayattaki düşünce kalıplarının da değişmesini beraberinde getirmiştir. Azerbaycan Türk aydınları Müslüman kimliğinin bir dini kimlik olduğunu, bunun yanında kültürel, sosyal ve siyasal anlamda bir Türk kimliğine de sahip olduklarını ortaya koyarak milletleşme sürecini hızlandıran fikri temelleri işleyip hazırlamışlardır.

Azerbaycan Türkleri sömürge yönetiminde yaşayan bir halk olarak sadece eğitim, basın ve kültürde değil, aynı zamanda ekonomik anlamda da ilerlemenin önemine vurgu yapmışlardır. Milli burjuvazi sınıfının ortaya çıkışı Azerbaycan'da kimlik mücadelesinin daha da pekiştirmiştir. Keza bu kesim milli şuurun gelişmesine yardımcı olarak eğitim ve kültüre büyük destek sağlamış, milli kimlik inşasına önemli katkıda bulunmuştur. Millet kavramının modern anlamda algılanması ve Türklüğün kültürel alandan siyasi alana taşınması gibi olgular milli mücadeleye zemin hazırlamış ve bu zemin üzerinde Şark'ın ilk demokratik cumhuriyeti –Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) vücut bulmuştur.

Ali ASKER

Kaynakça

Acar Kezban, “1905 Rus Devrimin Genel Bir Değerlendirmesi”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Cilt 13 Sayı: 24 (2008/1).

Ağaoğlu Əhməd bəy, *Seçilmiş əsərləri*, “Şərq-Qərb”, Bakı 2007.

Akpınar Yavuz, “Bayraklaşan Şahsiyet: Mehmet Emin Resulzade”, İçinde: Mehmet Emin Resulzade, *Azərbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyyət-i teşəkkülü və şimdiki vaziyeti)*, (Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın), Azərbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, İstanbul 1990, (ss.IX-XXVII).

Aliyeva Kengerli Aybeniz, *Azərbaycan'da Romantik Türkçülük*, (Azərbaycan Türkçesinden aktaran: Metin Özarslan), Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008.

Arzumanlı Vaqif V., Mustafa Nazim, *Tarixin qara səhifələri: deportasiya soyqırım. qaçqınlıq*, “Qartal”, Bakı 1998.

Asker Ali, “Ahmet Ağaoğlu'nun Hayatı ve Düşünceleri”, *Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü, Yavuz Akpınar Armağanı* (Editörler: Nazim Muradov, Yılmaz Özkaya), Bengü Yayınları, Ankara 2018 (ss. 135-149).

Asker Ali, “Ermeni Sorunu”, *Kafkasya Aydınları ve Değişmeyen Gerçekler*, *Ermeni Sorunu: Sanallık ve Gerçeklik Uluslararası Konferansı*, 22-23 Mayıs 2015, YTSAM Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2017 (ss. 293-308).

Asker Ali, “Nogay Toplumu: Siyasal Bölünmüşlüğü Etnik Bütünlüğü Tahriri”, *Tehlikedeki Diller*, Sayı:2, Cild:2, Yaz 2013 (ss. 243-254).
<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/305281>, [Erişim tarihi: 12.10.2019]

Asker Ali, “Türkçülük Düşüncesinin Abide Şahsiyeti Ali Bey Hüseyinzâde (Turan) ve Görüşleri”, *Türk Milliyetçiliği: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Tartışmalar* (ed. İkbâl Vurucu), Türk Ocakları Denizli Şubesi Yayınları, Denizli 2014 (ss. 611-640).

Asker Ali, Bozpolat Ayan Serap, “Tarihe Tanıklık: Mir Möhsün Nevvab ve 1905-1906 Yıllarında Ermeni Müslüman Çatışması, İçinde: *Savaş ve Toplum: Savaş Üzerine Yazılar* (Editorler: Gursoy Akca-İkbâl Vurucu), Eğitim yayınevi, Konya 2016 (ss. 381-400).

Asker Ali, Özdaşlı Esmé, “Kafkaslarda Ermeni Mezalimi (1905-06) ve ‘Kanlı Seneler’in Bitmeyen Öyküsü”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 59, Ankara, 2018 (ss. 37-64).

Asker Ali, Yıldırım Canan, Özkan Duygu, “Günümüz Penceresinden Ahmet Ağaoğlu ‘İslamiyette Kadın’ Eseri Üzerine Notlar”, *II. Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi*, 19-21 Ekim 2017, Bakü, Azerbaycan, Bildiri Kitabı, Ankara 2017 (ss. 40-50).

Atar Zafer, Demirkol Kurtuluş, “Azerbaycan Topraklarında Rus-Ermeni İşbirliğine Karşı Yükselen Bir Ses: Difâi Fırkası”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 45, Bahar 2015, (ss.167-180).

Azərbaycan tarixi, Yeddi cildə, V cild (1900-1920-ci illər), “Elm”, Bakı 2001.

Babaşov Məmmədli “XIX əsrdə Car Rusiyasının Azərbaycanda yeritdiyi milli və dini ayrı-seçkilik siyasətinin mahiyyəti”, *Journal of Qafqaz University*, 2002, Number 10, (ss. 39-51).

Bayat Ali Haydar, “Azerbaycan'ın Yiğit Evladı” *Ali Bey Hüseynzâde (Prof. Dr. Hüseynzâde Ali Turan) ve Türkiye'de Yayınladığı Eserleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.

Bayat Ali Haydar, *Ali Bey Hüseynzâde*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 1998.

Baykara Hüseyn, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Basımevi, [yy.y], 1975.

Çağla Cengiz, *Azerbaycan'da Milliyetçilik ve Politika*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2002.

Çalışkan Ülkü, *Rusya İmparatorluğu'nda Anayasal Demokrat Partisi'nin Milliyetler Politikası (Kadet Partisi 1905-1907)*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2019

Əhməd bəy Ağaoğlu, *Qafqazda milli məsələ. Məqalələr və sənədlər toplusu* (Tərtibçi, ön sözün, qeyd və şərhlərin müəllifi Fərhad Cabbarov), “Mütərcim”, Bakı 2019.

Əhmədli Bədirxan, *Türkcülüyün üçlü formulu: nəzəri və tarixi aspektləri*, “Elm və təhsil”, Bakı 2019.

Əhmədov Ə. M., Tahirzadə N.A., Məmmədova N., Mədəniyyət, *Azərbaycan tarixi*, Dördüncü cild (XIX əsr), “Elm”, Bakı 2000 (ss.127-161).

Əhmədova Firdovsiyyə, “Azərbaycan milli istiqlal hərəkatında Nəsim bəy Yusifbəylinin rolu”. *Nəsim bəy Yusifbəyli-milli istiqlal və dövlətçilik mücahidi* (Elmi redaktor: Firdovsiyyə Əhmədova), “Ziya”, Bakı 2013

Ali ASKER

Əkinçi: 1875-1877 (tam mətn), (Transliterasiya və tərtib edəni: Turan Həsənzadə, Önsöz müəllifi və redaktor: Əziz Mirəhmədov), Avrasiya Press, Bakı 2005.

Ələkbərov Faiq, *Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (II hissə)*, “Gənc elektron elm”, N:55 (12-2014).

Topçubaşov Əlimərdan bəy “... *Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq*”, Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, Bakı 2018.

Əliyev Cəlal, Budaqov Budaq, *Türklər, azərbaycanlılar, ermənilər: tarixi həqiqətin soyqırımı*, Azərbaycan Nəşriyyatı, Bakı 2003.

Erol Ali, “Türk Kültür və Fikir Hayatında Ekinçi (1875-1877)”, *Bilic*, Güz / 2006, Sayı: 39 (ss. 53-72).

Əzizov Eldar, *Difai XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri*, CBS matbaası, Bakı 2009.

Gündoğdu Abdullah, *Ümmetten Millete (Ahmet Ağaoğlu'nun Sırat-ı Müstakim ve Səbilürreşad Dergilerindeki Yazıları Üzerine Bir İnceleme)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.

Həsən bəy Zərdabi və “Əkinçi”: bioqrafik məqalələr, məktublar, xatirələr, tədqiqatlar (red. hey. M. Yaqub, T. Aydınoglu, V. Tofiqli, N. Zöhrəbli), SAMF, Bakı 2010.

Həsənli Cəmil, *Tarixi şəxsiyyətin tarixi. Əlimərdan bəy Topçubaşov*, Azərbaycan Diplomatik Akademiyası, Bakı 2013.

Həsənova Sədaqət, *Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik görüşləri*, Bakı 2006, http://www.anl.az/el/h/hs_ehdg.pdf [Erişim tarixi: 26.052019].

Hüseynov Heydər, *Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən*, “Şərq-Qərb”, Bakı 2007.

“Hüseynzadə Əli bəy Hüseyn bəy oğlu”, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, iki cildə. Lider nəşriyyatı, Bakı 2005 (ss. 468-470).

Turan Azər, *Əli bəy Hüseynzadə*, Salam press, Moskva 2008.

Hüseynzadə Əli bəy, *Seçilmiş əsərləri* (Transliterasiya, tərtib, müqəddimə, şərh və izahların müəllifi Ofeliya Bayramlı), “Çaşıoğlu”, Bakı 2007.

Hüseynzadə Əli bəy, *Seçilmiş əsərləri*, “Şərq-Qərb”, Bakı 2007.

- İmanov Vügar. *Ali Merdan Topçubaşı (1865–1934). Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azərbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili*, Boğazici Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2003.
- İrəvan xanlığı, Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi* (Müəlliflər: Yaqub Mahmudov, Tofiq Mustafazadə, Süleyman Məmmədov və s.), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı 2010.
- İsmayılov M. Ə., Milman P.Ş., Kapitalist münasibətlərinin meydana çıxması. Aqrar, inzibati-məhkəmə və şəhər islahatları, *Azərbaycan tarixi*, Dördüncü cild (XIX əsr), “Elm”, Bakı 2000 (ss. 162-203).
- İsmayılov M., Hüseynova D., vd. Azərbaycanın sosial-iqtisadi vəziyyəti (1901-1914-cü illər), *Azərbaycan tarixi*, Beşinci cild (1900-27 aprel 1920), “Elm”, Bakı 2000 (ss. 18-97).
- Karakılıç Cem, Aydın Oğuzhan, “Azərbaycan'daki Latin Alfabesi Tartışmalarına Türkiye'deki Azərbaycan Matbuatının Bakışı (1923-1930)”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (TAED), 43, Erzurum 2010, (ss. 181-203).
- Lee Stephen J. , *Avrupa Tarihinden Kesitler, 1789-1980*, Dost Kitabevi, Ankara 2004.
- M.Emin [Rezulzade], Yusufbeyli Nasip bey, *Odlu Yurt*, Yıl: 1, Sayı: 3, 27 Nisan 1929 (ss. 110-112).
- Mehmetov İsmail, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Ötüken, İstanbul 2009.
- Mehmetzade Mirza Bala, *Azərbaycan Misak-i Milli: 28 Mayıs İstiklal Beyannamesinin Tahlili*, (Aktarma ve şərhler: Alesker Aleskerli-Elşad Mahmudov), Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 2002.
- Mehmetzade Mirza Bala, *Milli Azərbaycan Hareketi* (Yayına hazırlayan: Ahmet Karaca), Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991.
- Mehmetzade Mirza Bala, *Milli Azərbaycan Hareketi* (Yayına hazırlayan: Ahmet Karaca), Azərbaycan Kültür Derneği yayınları, Ankara 1991.
- Mir Möhsün Nəvvab, *1905-1906-cı illərdə erməni-musəlman davası*, Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı 1993.
- Mirzə Rəhim Fəna, *1905-ci il hadisəsi*, “Nurlan”, Bakı 2009.

Ali ASKER

Necefova Kemale, “Azerbaycan’da Cumhuriyet Düzeninin Tarihsel ve Kültürel Arka Planı”, İçinde: *Büyük Devletler Kıskaçında Azerbaycan (1918-1920)*, (Editörler: Qiyas Şükürov-Vasif Qafarov), IQ Kültür Yayınları, İstanbul 2010 (ss. 1-11).

Nesibli Nesib, *Azerbaycan Tarihi. Millet-Devlet-Siyaset*, Altınordu Yayınları, İstanbul 2019.

Osmanqızı Lalə, *Əhmədbəy Ağaoğlunun publisistikası (“Kaspi” qəzetinin materialları əsasında)*, “Elm və təhsil”, Bakı 2012.

“Rəsulzadə Məhəmməd Əmin Hacı Molla Ələkbər oğlu”, İçində: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, İki Cilddə, II Cild, Lider nəşriyyatı. Bakı 2005 (ss. 301-305).

Rəsulzadə M.Ə., “Milli Dirilik - II” *Dirilik*, No: 3, 14 Ekim 1914. İçində: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Əsərləri*. 2. Təhsil, Bakı 2014 (466-468).

Resulzade Mehmet Emin *İstiklal Məfkuresi ve Gençlik: Esbab-ı Hezimetimize Aid Bir Mütalaa*, Amedi Matbaası, İstanbul 1341/1925.

Resulzade Mehmet Emin, *Asrımızın Siyavuş’u*, Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1989.

Resulzade Mehmet Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*, (Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın), Azərbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, İstanbul 1990.

Sadiqova Hicabə, *XIX-XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhər əhalisinin etnik və ictimai tərkibi*, “Elm və təhsil”, Bakı 2017.

Seyidzadə Dilarə, *Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar*, İkinci nəşr, OKA ofset, Bakı 2004.

Shissler A. Holly, *İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye* (Çev. Taciser Ulaş Belge), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

Sumbatzadə Ə., İsmayılov M.Ə., Vəliyev T.T., vd. “İslahatdan sonrakı dövrdə kapitalist münasibətlərinin inkişafı”, *Azərbaycan tarixi*, Dördüncü cild (XIX əsr), “Elm”, Bakı 2000 (ss. 203-260).

Sumbatzadə Ə.C., İsmayılov M.Ə. vd., XIX əsrin birinci yarısında – Azərbaycan iqtisadiyyatı və sosial münasibətlər, İçində: *Azərbaycan tarixi*, Dördüncü cild (XIX əsr), “Elm”, Bakı 2000, (ss. 54-126).

- Tarhierzade Adalet, “Nesib Bey Yusifbeyli”, İçinde: *Azerbaycan Türklerinin Önderleri* (Editör: Nesib Nesibli), (Türkiye Türkçesine aktaranlar: Orhan Uravelli, Selçuk Alkın), Berikan Yayınevi, Ankara 2017 (ss. 291-358).
- Turani A., “Mektub-i Mahsusi”, *Türk gazetesi*, Sayı: 56, 24 Teşrin-i sani, 1904.
- Ülken Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1981.
- Yeşilot Okan, “Kafkasya Müslüman Aydınlarının Manevi Atası: Hasan Melikzade Zerdabi'nin Hayatı ve Fikirleri”, *OAKA*, Cilt: 4, Sayı: 7, 2009 (ss. 97-121).
- Yusuf Akçura Makaleleri* (Hazırlayan: İbrahim Sarı), NoktaE-Book Publishing, Ankara 2017.
- Агаев А., “Слова, слова....!”, *Каспий*, 18 января, 1905 г., No: 13.
- Али Мардан-бек Топчибаши, Парижский архив 1919–1940.* в 4 кн. (Составители: Георги Мамоулия и Рамиз Абуталибов), Художественная литература, Москва 2018.
- Ализаде Захида, “Национально-колониальная политика царского правительства на Центральном Кавказе”, http://www.ca-c.org/c-g/2007/journal_rus/c-g-4/14.shtml, [Erişim tarihi: 12.10.2019]
- Аскер Али, “Гасан бек Зардаби – основатель азербайджанской национальной печати”, *Современная научная мысль. Научный журнал НИИ Истории, Экономики и Права.* НИИ ИЭП, № 4, Москва 2016 (сс.5-20).
- Баберовски Йорг, *Враг есть везде: Сталинизм на Кавказе*, РОССПЭН, Москва 2010.
- Балаев Айдын, *Азербайджанская нация: основные этапы становления на рубеже XIX-XX вв.*, Типография Тиражи.Ру, Москва 2012.
- Балаев Айдын, *Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955)*, Издательство “Флинта”, Москва 2009.
- Балаев Айдын, Патриарх тюркизма. Ахмед бек Агаоглу, TEAS Press, Баку 2018.
- Гасанлы Джамиль, “Эмиграция, которая еще продолжается”, *Зеркало*, янв. 31, 2009.

Ali ASKER

Геюшев З. Б., *Мировоззрение Г.Б. Зардаби*, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку 1962.

Егоров М. Ю., “Роль таможенного тарифа в становлении и развитии нефтяной промышленности Российской империи”, *Экономический журнал*, №: 19, 2010 (сс. 102-106).

Исмаилов Эльдар , *Очерки по истории Азербайджана*, Издательство “Флинта”, Москва 2010.

История государства и права России, (Отв. редактор С.А. Чибиряев), Былина, Москва, 2002.

Кокаева А.В., “Появление греков на территории Северного Кавказа”, *Вестник РУДН*, серия Всеобщая история, 2010, № 1 (сс. 46-64).

Крестьянская реформа в России 1861 года: Сборник законодательных актов, 1954.

Ляшенко Леонид, *Царь-освободитель: Жизнь и деяния Александра II*, Москва, 1994; Л.Г. Захарова, *Александр II и отмена крепостного права в России*, РОССПЭН, Москва 2011.

Матвейчук Александр, “Из истории начального периода акционерного учредительства в нефтяной промышленности России”, *Экономическая история. Обзорение* (Под ред. Л.И.Бородкина), Вып. 10. Москва 2005 (ss. 9-27).

П.А. Зайончковский, *Отмена крепостного права в России*, Изд. 3-е, “Просвещение”, Москва 1968

Першке С. Л., *Русская нефтяная промышленность ее развитие и современное положение в статистических данных*, тип. К. П. Козловского, Тифлис 1913.

Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье, 1905. Отделение I. СПб., 190.

Российское законодательство X-XX вв.: в 9 т., Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций (Отв. ред. О.И.Чистяков), Юридическая литература, Москва 1994.

Тетвадзе Шота, Тетвадзе Отар, *Армяне в Грузии (с древних времён до сегодняшнего дня)*, Национальная Академия Грузии, Тбилиси 2008.

Azərbaycan'da Milli Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikrî Temelleri
[19. Yüzyılın Ortaları - 20. Yüzyılın Başları]

Топчибашев А.М.б., *Избранное*, В 4-х томах (Составитель: Гасан Гасанов), Т.1., Баку 2014.

Шавров Николай, *Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам*. Санкт-Петербург 1911.

Шахтагинский М., “Письма в редакцию”, *Возрождение*, 13 октября 1905, No: 9, с. 3.

Юнусов А.С., “Этнические и миграционные процессы в постсоветском Азербайджане”, *Материалы конференции «Проблемы миграции и опыт ее регулирования в полиэтничном Кавказском регионе»*, <http://chairs.stavsu.ru/geo/Conference/c1-67.htm> [Erişim tarihi: 10.08.2019].

Azerbaycan'da Modernleşme ve Kültür: 19. Yüzyılın İkinci Yarısı – 20. Yüzyılın Başı

Mübariz SÜLEYMANLI*

(Azerbaycan Türkçesinden aktaran: Ali ASKER)

Giriş

Azerbaycan tarihini umum Türk tarih ve kültüründen tecrit etmek, her zaman maksatlı politikaların ana hedefi olmuştur. Keza Türk halklarını ayırıştırmak, onların devlet ve kültür tarihinin çok eskilere uzayan köklerini tekzip, gerçekleri tahrif etmek Sovyet ideolojisinin temel siyasi önceliklerindendi. Bu nedenle Azerbaycan kültürünün birçok önemli aşama, olay ve hususları uzun süre unutturulmuş, söz konusu tarihi süreçlerle ilgili konular bilimsel araştırmaların dışında bırakılmıştır. Bu yüzden 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan kültüroloji düşünce tarihinin hala birçok karanlık noktası vardır.

Sovyet döneminde kültür olaylarının önemli bir kısmı halktan ya tamamen gizletilmiş ya da tahrif edilerek yansıtılmıştır. Bilim, eğitim ve basının gelişmesinde çağdaşlaşma ve *Rönesans Dönemi* olarak tanımlanan dönem uzun bir süreyi kapsar. Birçok kültürel olayla zengin olan, milli düşüncenin, istiklal davasının, milli devlet şuurunun şekillendiği 20. yüzyılın başlarına ait kültürel

* Azerbaycan Devlet Medeniyet ve İncenanat Üniversitesi Kültüroloji Bölümü öğretim üyesi, Prof. Dr.

miras uzun süre ilgi odağı dışında bırakılmış, bu mirasa karşı çoğu zaman subjektif ve ön yargılı yaklaşımlar sergilenmiştir. Hatta bu mirası unutturmaya, halkın belleğinden silmeye çalışmışlardır.

Bu yüzden, bağımsızlığa kavuştuktan sonra Azerbaycan'ın milli kültür tarihinin objektif bakış açısıyla araştırılması ve tanıtılması alanında bir hareketlilik müşahade edilmiştir. Sovyet rejiminin oluşturduğu stereotiplerin dağıtılması bazı konuları yeniden tahlil ve tetkik etme fırsatı vermiştir. Milli devletin yeniden inşası sürecinde halkın manevi, tarihi ve kültürel geçmişinin araştırılması için mümbit ortam oluşmuştur. Milli uyanış sürecinin güçlendiği, milli kültür tarihine ilginin arttığı bu dönemden itibaren Azerbaycan kültürünün karanlık sayfalarında yer alan, uzun süre halka unutturulmuş aydınların, şair ve yazarların yaratıcılığının araştırılması bilim adamlarının önünde yeni vazife olarak belirmiştir. Günümüzde Azerbaycan kültür tarihinde *Çağdaşlaşma ve Milli Kültürel Rönesans Dönemi* olarak bilinen 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarına dair çeşitli konularda yeni araştırmalar yapılmaya başlanmıştır.

1. Azerbaycan Toplumundaki Yenilenme Hareketinin Kültüroloji Tahlili

20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da yaşanan milli kültürel Rönesans süreci kuşkusuz aniden gelişen bir kültür olayı değildi. Bu sürecin temelinde 19. yüzyıl boyunca şekillenmiş bir yenilenme hareketi duruyordu. Milli kültürel Rönesans döneminde ileri görüşlü aydınların ve öncül şahsiyetlerin yetişmesi, şüphesiz ki 19. yüzyılın uyanış ve yenilenme hareketlerinin bir sonucuydu. Bu zamana kadar Azerbaycan'da Abbaskulu Ağa Bakühanov, Mirza Şefi Vazeh, İsmail Bey Kutkaşanlı ile başlayan aydınlanma, Mirza Fethali Ahundzade ve Hasan Bey Zerdabi ile sürdürülmüştü. Bu büyük *Kültürel Hareket* noktası daha sonra Ali Bey Hüseyinzade, Alimerdan Bey Topçubaşov, Ahmet Bey Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade, Mirza Bala Mehmetzade, Nesib Bey Yusufbeyli gibi aydınlarla temsil edilen kısa bir *Siyasi Hareket* dönemine dönüşmüştür.

Bu anlamda kültürel Rönesans döneminin kültürel ve siyasi görüşlerinin düşünsel kaynağı ulusal ve evrensel değerlerden besleniyordu. Kültüroloji düşüncesinin zemininde Doğu'nun yüzyıllar boyunca kazandığı fikri ve kültürel kazanımlar duruyordu. O dönemin aydınları evrensel fikri gelişmeleri izleyerek, Avrupa'nın demokratik düşüncesini benimsemiş ve yeni tarihi şartlar doğrultusunda büyük ustalıklarla Azerbaycan muhitine tatbik etmişlerdir. Onlar kendi yaratıcılıklarını milli geleneklerle sınırlandırmadan evrensel kültür, düşüncüyü sınırlama, kalıpları kırma cesaretinde bulunarak evrensel kültür seviyesine yükselmenin yollarını aramışlardır. Bu yüzden zengin milli edebî, felsefi-kültüroloji fikir zemininde Doğu kültürü ve uygarlık değerleri bağlamında yeni

dünya görüşü şekillenmiştir. Milli ve manevi değerlerle sentez etmeye çalıştıkları evrensel kültür tecrübesinin benimsenmesi ise Azerbaycan aydınlarına, toplumu çağın talepleri seviyesine yükseltmek fırsatı sunmuştur.

Azerbaycan'da gelişen yenilenme süreçlerini inceleyen araştırmacılar bu tarihsel aşamayı *Uyanış* ve *Yenilenme* dönemleri olarak ikiye ayırıyorlar. Ayrıca 19. yüzyılın birinci yarısı *Uyanış Çağı*, ikinci yarısı ise *Yenilenme Çağı* olarak bilinmektedir. Bu aşamayı Avrupa'daki *Rönesans* ve *Reform* süreçleri ile kıyaslayan Hüseyin Baykara'ya göre her iki çağın sosyal ve ekonomik şartları kuşkusuz farklı olmuştur.¹ Bu kültürel uyanış olgusu hem sosyo-ekonomik şartlar, hem de sosyo-politik faktörler bağlamında değerlendirilmelidir. Çünkü Rusya tarafından işgal edildiği 19. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Azerbaycan Türklüğüne ön yargılı ve şoven bir siyaset uygulanmıştır. İmparatorluk politikasının başlıca amacı Türk halklarını birbirinden soyutlamak, sahip oldukları eski kültür mirasını görmezden gelmek ve gelişimini engellemek, kültürel mirasın tevarüsünü yeni kuşakların belleğinden yok etmektir. İşgalin ilk yıllarından itibaren Rus ve Ermeni nüfusunun Azerbaycan'a göç ettirilmesi, eğitim kurumlarının idari merkez olarak Tiflis'te yer alması Azerbaycan Türklerinde kültürel muhitin oluşumunu engelleyen başlıca etkenlerdir. Milli birliği ve kültürel Rönesans'ı zorlaştıracak önlemler Çar siyasetinin dikkat merkezindeydi. Dini ayrımcılık derinleştirilirken planlı bir siyasetle mezhep ihtilafı kışkırtılıyordu. Sünniler Ömer, Şiiler ise Ali okullarında okutuluyordu. Çar yönetimi; Gürcü soyluları ile Azerbaycan beyleri arasında gözettiği farkı, İslam ulemasıyla ilgili tesis ettiği bu kurumda da gözden kaçırmamıştı. Gürcü ve Ermenilerde Patrik olduğu gibi Müslümanlarda da Şeyh ve Müftü vardı. Fakat onların rütbe ve ihtiramına gelince, Müslümanlara karşı garazlı politika apaçık hissediliyordu. Ermeni ve Gürcü din adamları kiliseyi ve cemaati temsil eden muhterem temsilciler iken Müslüman din adamları hatta polis subayından bile düşük maaşa çalışan birer memur seviyesine indirilmişti.² Çar yönetiminin Ruslaştırma siyaseti İslam dininin ulema ve mollalarını denetim altına almış, halkı Rus mekteplerinde okumaya zorlamıştı. Birinci amaca ulaşmak için iki ayrı dini idare tesis edilirken ikinci amacına ulaşmak için Ruslaştırma programı kapsamında uşkollar (okullar) açılmıştı. Fakat halk hükümet memuru mollalara güvenmiyor, Rus okullarını bitirmiş beyzadelere itibar etmiyordu. Çarlık hükümetinin memuru olan mollaları “Defter Mollası”, Rus okulunda okuyan gençleri de “Rus Balası” olarak adlandıran halk kendi duyguları ile sezdiği Ruslaştırma politikasına karşı başarılı bir şekilde mücadele

1 Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri (XIX. Yüzyıl)*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 16, Ankara 1966, s. 9.

2 Mehmet Emin Resulzade, *Kafkasya Türkleri* (Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın). Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993, s. 24.

etmiş, kendi *Ahund*'unu, *Mektephane*'sini “Defter Mollası”na ve Rus okuluna karşı koymuştu.³

İşgal döneminin her türlü yasak ve sıkıntılarına, imparatorluğun ayrımcılık politikasına rağmen Azerbaycan halkı medeni dünyaya kavuşmak için en azından küçük bir çığır açabilmişti. Bu yolda halkın milli kültürel uyanışını tetikleyen birçok etken söz konusudur. Bu anlamda 19. yüzyılın başlarından itibaren Kafkasya'ya sürgün edilen muhalif düşünceli aydınların ve *Dekabristlerin*⁴ yerel halk üzerindeki etkisi yadsınamaz. Bu devrimcilerin Azerbaycan aydınlarına aktardıkları fikirler Batının hürriyet fikirleriydi.⁵ Tüm bu gelişmeler Azerbaycan'ın toplumsal düşüncesini yakından etkilemiştir. Azerbaycan'da yenileşme, kültür ve medeniyet hareketi de o dönemde başlamıştır. Örneğin, Azerbaycan milli tiyatrosunun (1873) ve Azerbaycan milli basınının (1875) teşekkülü bu kültür hareketinin ürünü idi. Medeni uyanışa ivme kazandıran etmenlerden biri de Azerbaycan muhitinde tanınmış şahsiyetlerin yetişmesi idi. Dini inanç yönüyle birçokları tarafından eleştirilen Mirza Kazım Bey bu şahsiyetlerdendi:

“(..) o, yine Azerbaycan ve Şark'ın özlü ve vatanperver bir evladı olarak kalmıştır. Rus istibdadına ve köleliğe düşman olan İngiliz misyonerlerinin tesiri ile Hristiyanlığı kabul etmesi, ona, esir Türkler hakkında daha cesur adımlar atmaya ve söz söylemeye imkân sağlamıştır. Misal olarak Rus Çarına verdiği tasarıda, Rusya'da yaşayan bütün Müslüman Türkler için, hepsinin anlayabileceği tek bir Türk dili projesini gösterebiliriz.”⁶

20. yüzyılın başlarından itibaren A.Bakühanov, İ.Kutkaşınlı, M.Ş.Vazeh'le temsil edilen Azerbaycan aydınlanmasında, ilim ve maarifi yaymak; kişi hürriyetini savunmak; batıl inanca ve despotluğa karşı mücadele konuları belirgin şekilde kendini gösteriyordu. Azerbaycan aydınları yaşam tarzının iyileştirilmesini halkın eğitilmesinde görüyorlardı. Bilim ve eğitim yoluyla toplumsal belalardan, aynı zamanda medeni gerilikten kurtulmak mümkündü.⁷ Mirza Şefi Vazeh Gence'de ilk *usul-i cedit* okulunu açmıştır. Bu okul Azerbaycan'a Mirza Fethali Ahundzade gibi bir reformist kazandırmıştır. Mirza Kazım Bey çocuklar için ders kitabı tertip etmiş, okul açmanın önemini belirtmiştir. İsmail Bey Kutkaşınlı ve

3 Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*, (Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın), Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları: 1, Birinci Baskı, İstanbul 1990, s. 14.

4 Dekabr-Aralık ayında (26 Aralık 1925) gerçekleşen, fakat başarısızlığa uğrayan, çoğunluğu soylu ailelerden gelen devrimcilerin bazıları isyan bastırıldıktan sonra idam edilmiş, diğerleri Sibiryaya sürgün edilmişlerdi.

5 Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri (XIX. Yüzyıl)...*, s. 59.

6 Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri (XIX. Yüzyıl)...*, s. 57.

7 Yaşar Qarayev, *Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər (İki min ili tamamlayan iki yüz il – XIX və XX yüzillər)*. “Elm” nəşriyyatı, Bakı 2002, s. 217-218.

Kasım Bey Zakir her zaman cehaletle mücadele etmeyi tavsiye etmişlerdir. Bu büyük şahsiyetlerin başlattıkları yenileşme faaliyetlerinin temelinde her zaman okul meselesi ve cehaletin ortadan kaldırılması konusu öncelikli yere sahipti. Modern düşünce sahibi olan bu yenilikçi aydınlar halkın cehalet girdabından kurtulmasının teşhisini koyarak, sabır ve kararlılıkla Azerbaycan'ın maddi ve manevi yönden gelişmesi yolunda çalışmışlardı. Gerek M.F.Ahundzade, gerekse onun yolunu devam ettirenler (Hasan Bey Zerdabi, Seyid Azim Şirvani, Necef Bey Vezirov, Abdurrahim Bey Hakverdiyev, Neriman Nerimanov, Süleyman Sâni Ahundzade, Üzeyir Bey Hacıbeyli, Zeynelabidin Meragalı, Abdurrahim Talıbov, Firudin Bey Köçerli, İbrahim Bey Musabeyov, Sultan Mecid Ganizade, Reşit Bey Efendiyev vd.) okul, basın, ilim ve maarif, tarım, sanayi ve ticaretin çağdaş kültürel temeller üzerinde yeniden teşkili ve gelişiminin halkın içtimaî ve inkılâbî terakkisinin temel şartı olduğunu düşünüyorlardı. Baskı ve şiddet politikası altında bile Abbaskulu Ağa Bakühanov okul açmak için Çar yönetimine öneride bulunarak “Dünyadaki tüm şeylerin hepsi bütün faziletlerin devleti olan ilimle ilgilidir” demiştir.⁸

Kuşkusuz, yenilenme döneminde Azerbaycan kültürünün gelişmesinde Doğu, Batı veya Rusya unsurlarından hangisinin daha çok etkin olduğuna dair görüşler farklı olabilir. Fakat bunlardan birini öne çekerek diğerlerini gölgede bırakmak ne kadar sübjektif ise Rusya faktörünün rolünü abartmak da bir o kadar yanlıştır. Ayrıca Azerbaycan'ın milli kültürel mirası hiçbir zaman göz ardı edilmemiş, her yeni kuşak kendinden önceki yaratıcılık tecrübesinin değer ve kıstaslarına saygıyla yaklaşmıştır. Azerbaycan Rönesans döneminin eşliğinde bulunan A.A.Bakühanov, M.Ş.Vazeh, M.F.Ahundzade da bu anlamda istisna değildir. Bu hususa dikkat çeken A.Caferoğlu'na göre Abbaskulu Ağa gerçek Azerbaycan “tarih yazımını” inşa ederken, Mirza Fethali gerçek realizmin temelini oluşturan sosyal tenkit edebiyatını vücuda getirmiştir. Mirza Şefi ise Azerbaycan kültürünün memleketi dışında yayılmasına öncüllük etmiştir. A.Caferoğlu'nun görüşüne göre birbirine destek olan bu üçlünün en büyük özelliği hem kendilerini yetiştirmede hem de Azerbaycan kültürünün gelişmesinde ciddi iş birliği yapmaları olmuştur.⁹

Ekonomik ve siyasi hayatın genel görünümünün değişmesi de kültürel canlanmaya yol açan etkenlerden biri olmuştur. 19. yüzyılın sonlarından itibaren Çar yönetimi yabancı sermayenin Rusya imparatorluğuna girmesine izin vermesi Avrupa sermayesinin Azerbaycan'a akın etmesine neden olmuştu. Nobel, Rotshild, Siemens, Vishau ve diğerleri petrol çıkarılan arazileri çok yüksek fiyata satın

⁸ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri (XIX. Yüzyıl)...*, s. 59.

⁹ Ahmet Caferoğlu, *Azerbaycan dil ve edebiyatının dönüm noktaları* (“Azerbaycan kültür derneği”nin teşebbüsü ile 5 Nisan 1952 de eski Halkevinde verilen konferans), Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara 1953, s. 22-23.

almışlardı. Petrol tesislerinden bazılarını Rus kapitalistleri Kogorev, Şibayev, Bengendorf, Çubonin ve diğerleri, Ermenilerden ise Mirzoyev, Sarkisov, Gukasov ve diğerleri ele geçirmişlerdi. Yabancı kapitalist şirketler Azerbaycan'dan petrol, bakır, tuz, tarım ürünleri vs. ham maddeleri Rusya'ya ve Batı ülkelerine taşıyorlardı. Sanayide Azerbaycan Türklerini Hacı Zeynelabidin Takîyev, Musa Nakîyev, Murtuza Muhtarov, Şemsi Esedullayev, Mirbabayev vd. temsil ediyorlardı. "Artık Bakü Avrupa anlamında sanayi kentine dönüşmüştü."¹⁰ O yıllarda yerli kapitalistlerin yanı sıra yabancı kapitalistler arasında da keskin bir rekabet söz konusuydu. Yabancılara karşı mücadelede yerli kapitalistlerin milli aydın kesime büyük ihtiyacı vardı. Gerek bu nedenle gerekse 19. yüzyılın 70-80'li yıllarından başlayarak Azerbaycan'ın içtimai siyasi düşüncesine sızan değişik devrim düşüncelerinin tesiriyle milli hassasiyete sahip zenginlerle ileri görüşlü aydınlar arasında bir dayanışma şekillenmeye başlamıştır. Onların maarif ve kültür faaliyetlerine destek vermeleri, hayır cemiyetleri kurmaları, basın, neşriyat işlerini himaye etmeleri bu ihtiyaçtan ileri geliyordu.¹¹

Rusya'da yayımlanan birçok gazeteyle kıyasla *Kavkaz* ve *Kaspi* gazeteleri Doğu konularına daha fazla önem verdikleri için M.Şahtatinski, H.Zerdabi, S.Mehmandarov, E.Sultanov, T.Bayramalibeyov, A.Ağaoğlu gibi Azerbaycan aydınları bu gazeteler aracılığıyla halkı aydınlatmaya çalışıyorlardı. Bu gelişmeler sonucunda 19. yüzyılın başında "Zakir"le doğan *Vatan*" kavramı aynı yüzyılın sonlarına doğru evirilerek *Millet* kavramıyla bütünleşmişti.¹²

Azerbaycan aydınları zamanla toplumsal hafızanın taşıyıcısı sayılan gazete ve dergiler etrafında toplanıyorlardı. Onlar değişik kültürel maarif cemiyetlerinde bir araya gelerek Azerbaycan toplumunun o dönemdeki sorunlarını tartışıyorlardı. Kitaplıklar ve kıraathaneler (okuma odaları) oluşturuluyordu. Azerbaycan'da ilk kıraathaneleri Bakü'de Habib Bey Mahmudbeyli ve Sultan Mecid Ganizade açmıştır. Neriman Nerimanov 1894 yılında kıraathane açmak için Bakü'deki Rus valisinden izin almıştır. Bu olay dönemin Türk aydınları ve okuryazarlar tarafından sevinçle karşılanmıştı. 1887'de Şamahı, Kuba, Lenkeran'da birer kütüphane vardı. M.T.Sıtkî, C.Memmedkuluzade, G.A.Şerifov ve A.M.Ekberov'un girişimiyle Nahçıvan'da kıraathaneler faaliyete başlamıştır. Ayrıca 19. yüzyılın son çeyreğinde Azerbaycan'ın vilayet ve ilçelerinde kitap ticareti ile uğraşan mağaza ve dükkânlar açılmaya başlamıştı.¹³ Böylece 19. yüzyılın sonlarına doğru halkın sabırsızlıkla

10 Ağarəfi Zeynalzadə, "Mirzə Bala Məmmədzadənin həyat və fəaliyyətinin Bakı dövrü", *Mədəniyyət dünyası*, IX buraxılış, ADMİU, Bakı 2004, s. 95-96.

11 Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azərbaycan hərəketi*. Azerbaycan Kültür Dərneği Yayınları, Ankara 1991, s. 35; Zeynalzadə, s. 96.

12 Əziz Mirəhmədov, "Rus jurnalistikasına ilk addımlar ("Əhməd Ağaoğlu" monoqrafiyasının əlyazmasından bir parça)", *Mədəniyyət dünyası*, ADMİU, XIV buraxılış, Bakı 2007, s. 45.

13 Hüseyn Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Genclik Basımevi, İstanbul 1975, s. 59-61.

beklediği yeni toplumsal tabaka – sanayi burjuvazisi ve Avrupaî aydın zümresi meydana gelmişti.¹⁴ Bu dönemde Azerbaycan kültürü için özel önem arz eden üç önemli olay yaşandı: Azerbaycan tiyatrosunun, basın ve yeni tıp okulunun temeli atıldı. İlk önemli olay 1873 yılının mart-nisan aylarında H.Zerdabi ve N.Vezirov'un yönettiği ilk tiyatro grubu tarafından *Sergüzeşt-i Vezir-i Han-i Lenkeran* ve *Hacı Kara* oyunları ile Azerbaycan'da profesyonel milli tiyatronun temeli atılmış oldu.¹⁵ Böylece realist nesir, demokratik felsefi ve estetik düşüncenin, ilk alfabe devrimi düşüncesinin, genel olarak, manevi kültürün tüm alanlarında yeni dönemin kurucusu olan M.F.Ahundzade'nin bir düşüncesi daha gerçekleşmiş oldu.

Dönemin ikinci önemli olayı ise H.Zerdabi'nin yayımladığı *Ekinci* gazetesi (1875-1877) ile Azerbaycan'da periyodik basının temelinin atılmasıdır. "Tiyatroculukta bütün Türk İslam âleminde birincilik şerefine nail oldukları gibi, Azerbaycan, bu tecrübeye de Rusya Türkleri arasında birincilik şerefini kazanmıştır."¹⁶ Bu anlamda, milli basın düşüncesinin tecrübî olarak hayata geçirilmesinde H.Zerdabi'nin rolü tabi ki yadsınamaz. Mirza Bala Mehmetzade şöyle yazıyordu:

"Azerbaycan'ın sömürge altında olmasına rağmen işgalden sonra geçen 25-26 yıl içerisinde Azerbaycan'da dram ve komedi, genellikle ilk tiyatro eserlerini yazan Mirza Fethali aynı yüzyılın ortalarında Azerbaycan edebiyatında Avrupa fikri, dram ve komedi yöntemleri yaymağa muvaffak olmuştu. Bu görüşleri daha yaygınlaştırmak ve evrenselletirmek için ikinci bir reformcuya ihtiyaç hissediyordu. O reformcu da on dokuzuncu yüzyılın ortalarında – 1841 yılında Azerbaycan'ın Zerdab adlı bir köyünde doğan Hasan Bey Melikov Zerdabi oldu."¹⁷

Yenilenme hareketinin üçüncü önemli olayı ise 1887 yılında Bakı'de yeni tipte ilk Rus-Müslüman okulunun açılmasıydı. Azerbaycan kültür tarihinde önemli bir yere sahip bu tür okulların açılması öncelikle S.M.Ganizade (1866-1937) ve H.N.Mahmudbeyov'un (1864-1928) çabaları sayesinde gerçekleşmişti. Kuşkusuz yeni tipli okullar önceki eğitim tecrübesine karşı tamamen inkârcı konumda değildi. Bir zamanlar büyük tarihi önemi haiz geleneksel Doğu medrese sistemi 19. yüzyılda da değişmeden devam ediyor ve Orta Çağ düşüncesinin bir uzantısı olarak kalıyordu. Dünyanın modern kültüre sahiplendiği bir dönemde

14 Mirzə Bala Məmmədzadə, *Milli Azərbaycan hərəkəti*, "Nicat", Bakı 1992, s. 17.

15 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu)*, "Elm" nəşriyyatı, Bakı 1998, s. 43.

16 Resulzadə, *Kafkasya Türkleri...*, s. 32.

17 Mirzə Bala Məmmədzadə, *Azərbaycan türk mətbuatı*, Bakı, Birinci hökumət mətbəəsi, 1922, s. 6.

Azerbaycan'da hala Orta Çağ eğitim yöntemlerinin, yabancı dilde ilahiyat ve şariat derslerinin, fen öğretisinde skolastik ve ilkeliliğin mevcudiyeti açık şekilde fark ediliyordu. Bu nedenle okullarda milli dil mücadelesi yükselişe geçmeye başlamıştı:

“Açık ki, eski medrese yeni aydınlanmanın fikir ve kurumsal merkezi hareket ve faaliyet organı olamaz. Nitekim “Usul-i Cedid” hareketinin karşısında onu değiştirmek, yeni dönem okuluna dönüştürmek vazifesi vardı. Hem eğitimin hem de içeriğin demokratikleşmesini (okulun tümüyle milletin evlatlarının yüzüne açılmasını), dünyevi ilimlerin, Rus ve ana dillerinin programa dâhil edilmesini öngören reform mücadelesi çar yönetiminin ve yerel gerici ruhani zümrenin kuvvetli direnişi ortamında devam ediyordu.”¹⁸

Bu dönemden başlayarak Azerbaycan'ın milli kültüründe köklü değişiklikler ve gelişim eğilimleri kendini göstermektedir. M.F.Ahundzade ekolünün devamçıları milli basın, tiyatro, okul ve pedagojik düşünce, tercüme, tenkit, estetik gibi alanlarda yoğun bir şekilde faaliyet gösteriyorlardı. Teorik karakter taşıyan M.F.Ahundzade döneminin milli maarifçiliği yerini zamanla kitleselliği, canlı ve pratik özellikleri ile karakterize edilen milliyetçi maarifçiliğe devrediyordu. A.Gorani ve R.Efendiyev tarafından temeli atılan yeni tür realist çocuk edebiyatı oluşmaya başlamıştı. A.Çernyayevski, A.Şaik, S.M.Ganizade, N.Nerimanov, C.Memmedkuluzade gibi aydınlar modern pedagojik ilkeler temelinde ana dilinde ders kitaplarının hazırlanması için yoğun çaba harcıyor ve Rusçadan kitap örnekleri tercüme ediyorlardı. Halk folkloruna ilgi artıyor, halk edebiyatı örnekleri düzenli bir şekilde toplanıyordu. Bilhassa aydınlanma akımı ve eğitimci faaliyetleriyle edebiyata yeni gelen yazarlardan Necef Bey Vezirov, Abdurrahim Bey Hakverdiyev, Üzeyir Bey Hacıbeyli, Celil Memmedkuluzade ve Neriman Nerimanov sahne çalışmaları ve basını, öğretmenlikle yazdığı, folklorcu ve mütercimlik faaliyetlerini bir araya getiriyorlardı.¹⁹ Bu dönemin kültürel yaşamının karakteristik özelliklerinden biri okul ve edebiyatın, pedagoji ve sanatsal düşüncenin genel olarak, manevi alanların birbiriyle etkileşim içinde olması ve kaynaşmasıdır. Sosyo-kültürel terakkiyi kuvvetli bir şekilde etkileyen okul; tiyatro ve basından sonra maarifçiliğin üçüncü düşünsel ve eylemsel silahına dönüşüyordu. Artık basın, okul ve eğitimle birlikte milli ve dini mensubiyet farkı da aydınları düşündürmeye başlamıştı.

20. yüzyılda sahne eserleri, tiyatro, basın, yeni tip okulların teşekkülü ile daha da geniş yankı bulan aydınlanma ve medenileşme süreçleri tabii ki birbirine bağlı

18 Yaşar Qarayev, *Azərbaycan ədəbiyyatı...*, s. 254-255.

19 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti...*, s. 46.

ve karşılıklı etkileşim içinde ilerliyordu. Mesela ana dilinde ders kitaplarına olan ihtiyaç çocuk nesrinin, şiir ve piyes yazarlığının hızlı yükselişine neden oluyordu. Bu kültürel ihtiyaçları karşılama arayışları ise maarifçi okul ve basın mensuplarının dikkatini sözlü halk edebiyatına, ayrıca, maarifçi dünya (Avrupa ve Rus) edebiyatından tebdil ve tercüme teşvik ediyordu. Kültür alanlarının bu tür karşılıklı etkilenmeler yoluyla gelişmesi, aydınları ihtiyaç duyulan diğer kültürel faaliyetlere yönlendiriyordu. Diğer taraftan 19. yüzyılın 70-80'li yıllarında *Cedidcilik* bir siyasi hareket olarak şekillenmişti. Mollahanede *usul-i kadim* adlanan eski yöntemle okuma, yazma ve öğrenme süresi 3-5 yıl devam ederken *usul-i cedid* yöntemi ile sadece bir yılı kapsıyordu. Azerbaycan'da da 1870'li yıllarda açılmaya başlayan *usul-i cedid* okullarının ana hedefi dini okulların reformuydu. Söz konusu okulların açılması, aynı zamanda Rusya Müslümanlarında/Türklerinde yeni düşüncenin şekillenmesine yol açıyordu. 19. yüzyılın sonlarına doğru Rusya üzerinden Batı'ya "kültür penceresi" açan ve aldıkları yeni fikirlerle Azerbaycan toplumunu modernize etmeye çalışan aydınlar, bu dönemden itibaren yapılacak mücadeleyi sadece bir terakki meselesi olarak görmeyip milli bilinç çerçevesinde değerlendirmeye başlamışlardı. Bu anlamda;

"Başta Türkiye olmak üzere, diğer Türk toplumlarındaki çalışmalarla koordinasyon sağlanmış; birlik ve beraberlik düşüncesi içerisinde hareket edilmiş; Molla Nasreddin, Füyûzat, İrşad ve Hayat gibi gazete ve dergiler, diğer Türk coğrafyalarındaki basın organları ile iş birliği içerisinde sayfalarında başta Tercüman olmakla aynı amaç uğruna çalışan diğer periyodik yayın organlarının yazılarına yer vermişlerdi."²⁰

Tabii ki, her alanda olduğu gibi tiyatro, basın, okul ve eğitimde de yenilikler herkes tarafından olumlu karşılanmıyordu. Çarlık siyasetinin tezahürleri ile birlikte hurafe ve batıl inançlar bu gelişmeler önündeki en büyük engellerdendi. Bu dönemde seçkin aydınların düzenledikleri edebi-kültürel meclisler içerisinde M.Ş.Vazeh'in *Divan-i Hikmet* (Tiflis), H.Natevan'ın *Meclis-i Üns* (Şuşa), M.M.Nevvab'ın *Meclis-i Hamuşan* (Şuşa), M.Sitkî'nin *Encümen-i Şuara* (Ordubad), S.A.Şirvani'nin *Beytü-s Sefa* (Şamahı) Azerbaycan toplumunun kültürel gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Şamahı'da Mahmut Ağa'nın himaye ettiği musiki meclisleri ilim ve sanatın gelişmesinde, bir bütün olarak kültür hayatında önemli rol oynamıştır. Genel olarak maarifçilik dönemi aydınlarını meşgul eden ortak bir amaç vardı: Gaflet uykusundan uyanmak, bilimi sahiplenmek ve terakki etmek.

Rus işgalinden sonraki yaklaşık yüz senelik süre zarfında milli kurumları yıkma politikası güden Çarlık rejimi hedefine ulaşamadı. 1904 yılında başlayan

20 Ali Erol, *Azerbaycan Şiirinde Romantizm (1905-1917)*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, No: 53, İzmir 2007, s. 24.

Rus-Japon Savaşı'nda önce Rus savaş gemilerinin batırılması, ardından Port-Arthur'un düşmesi ve birbirini takip eden Japon zaferleri Çar ordusunu hezimete uğrattı. Tüm dünyayı, özellikle Rusya ile Orta Doğu'yu heyecanlandıran bu olay yüzyılları devirmiş Çarlığın temellerini sarstı. Rusya'nın hürriyet ve devrim liderlerinin önderliğinde Çarlık rejiminden rahatsız olan halk kitleleri harekete geçti; her tarafta hürriyet ve demokrasi fikirlerini yayan örgütler kuruldu.²¹ Bu gelişmeler ilerideki devrimlere önyak oldu. Olayların dramatik yönde geliştiği dönemde Bakü ekonomik gücü ve kültürel kalkınmasıyla dikkat merkezinde idi:

“(Bu şehir) petrol burjuvazisi sayesinde Kafkasya'da tek dünya şehri seviyesine yükselmişti. Bu statü 19. yüzyılda Rusya İmparatorluğunun idari kurumlarının yer aldığı ve Rusya'nın Doğu politikasının ana karargâhı olan Tiflis'ten Bakü'ye geçmişti. Bakü bir yandan Rusya'da sosyalist akımlarının ve Çar karşıtı hareketlerin kaynayan ocağı, diğer yandan Kafkasya Müslümanlarının, özellikle Azerbaycan Türklerinin milli hareketine önderlik eden bir merkez rolü oynuyordu. Milli Azerbaycan hareketinin her türlü siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel örgütlerinin merkezleri de çoğunlukla burada bulunuyordu.”²²

Milli burjuvazi sadece iktisadi meselelerle değil aynı zamanda milletin istikbali, eğitim ve basınla ilgileniyor, kuvvetli bir şekilde halkın seküler aydınlanmasını destekliyordu. Böyle bir ortamda Doğu bilgeliği ve Batı çağdaşlığı, milliliği ve evrenselliğini organik biçimde kendisinde birleştiren yeni tip Azerbaycan aydınları, önemli sorunların çözümünü üstlendiler. Rusya'da demokrasi ve hürriyet hareketinin yükselişi ve sömürge halklarının ulusal uyanış dönemi olarak nitelendirilen bu dönemde Alimerdan Bey Topçubaşov, Abdurrahim Bey Hakverdiyev, İsmail Han Ziyadhanov, Memmedtağı Aliyev, Esedulla Bey Muradhanov gibi parlak şahsiyetler Rusya'nın ilk parlamentosu olarak bilinen I. Devlet Duması'na (Meclis'ine) seçildiler.²³ Sosyo-politik ve kültürel hayatın en önemli sorunlarında milli burjuvazinin çıkarlarını gözeten aydınlara gelince, bu alanda “Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Bey Ağaoğlu, Alimerdan Bey Topçubaşov, Senetulla İbrahimov”²⁴ daha etkin idiler. Yeni aydın zümresi teorik altyapısı, çok yönlü faaliyetleri ve geniş bilgisiyle yetişmekte olan milliyetçi gençler üzerinde güçlü etkiye sahipti.

Azerbaycan'ın 20. yüzyılın başlarına kadarki yüzyıllık gelişim dönemi, millet ve kültür tarihlerinin birbirinden ayrı yazılamayacağını göstermiş oldu. Keza

21 Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Stalinlə ixtilal xatirələri*, “Elm” nəşriyyatı, Bakı 1991, s. 11.

22 Rəsulzadə, *Stalinlə ixtilal xatirələri...*, s. 13.

23 Ayrıca Revan (Erivan) guberniyasından Ağa Han İrevanski I.Devlet Duması'na seçilmiştir (ed. n).

24 Kamal Talıbzadə, *Tənqid və tənqidçilər*, “Yazıcı”, Bakı 1989, s. 99.

kültürde tevarüs faktörü her zaman güncelliğini korumaktadır. Bu anlamda gerek Azerbaycan toplumunun kültürel Rönesans olgusu gerekse hürriyet, istiklal ve milli devlet idealleri yüz yıllık yenileşme hareketine bağlanıyordu. Bu idealler öncelikle edebî-kültürel düşüncede şekillendikten sonra tecrübede doğrulanıyordu. Böylece yeni bir yüzyıla girmiş Azerbaycan toplumundaki kültürel kalkınma hareketi milli şekil ve içerik kazanmaya başlamıştı. Sosyo-politik ve kültürel olaylarla zengin olan 20. yüzyılın başlarında artık sınıf mücadelesi şiddetleniyor, milli istiklal hareketi yükselerek yeni bir aşamaya geçiyordu. Azerbaycan milli burjuvazisi ile milliyetçi aydınların dayanışması ve ona karşı rakip konumdaki sosyalist düşünce taraftarlarının çatışmaları bu dönemin karakteristik özelliği idi.

İmparatorluk siyasetinin Azerbaycan kültüründeki olumsuz tezahürlerine rağmen artık 20. yüzyılın başlarında milli kimlik ve bilinçlenme süreci hızlanmış, milli kültürün korunması ve gelişmesi mücadelesinde halkın direniş gücü artmıştır. Azerbaycan milli kültürünün 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa kültürüne doğru evrilmesi onun gelişim yönünü ve yaşam tarzını belirlemiştir. 20. yüzyılda ekonomik güce, siyasi etkinliğe, kültürel aydınlanma düzeyine erişmiş Azerbaycan toplumunda seçkin şahsiyetlerin yetişmesi için uygun ortam oluşmuştu. Bu şahsiyetlerin, milli hassasiyete sahip zenginlerin ve demokratik aydınların dayanışması sonucunda halk kendi istikbali için istiklale kavuşmanın önemli olduğunu idrak etmeye başlamıştı.

Ömrünü halkının, milletinin varlığına, kültürel intibahına adanmış Azerbaycan düşünürleri böyle bir ortamda yetişmişlerdi. Eski tarihe, zengin tevarüs geleneğine sahip Azerbaycan kültürü ile çağdaş Avrupa kültürü değerlerinin uyduğu yeni muhitte yetişen bu aydınlar ülkenin ve halkın istikbalinde önemli rol oynamışlardı. Azerbaycan kültürünün son yüzyıl boyunca elde ettiği başarılar, öncül fikirler aynı aydınların toplumsal, siyasi ve kültürel bakışlarının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

2. Islahatçılık Girişimlerinin Azerbaycan Toplumundaki Tezahürleri

Azerbaycan'da yüzyıl boyunca devam eden yenilenme sürecinde ileri görüşlü aydınlar toplumun kalkınması için tüm kültür alanlarının gelişmesine çalışmışlardı. İlmî, kültürel ve edebî faaliyet ortamının oluşması için okul ve basından başlayarak tiyatro ve müziğe kadar sanatın farklı dallarının gelişmesine yönelik bu faaliyetlerin ürünü, artık 20. yüzyılın başlarında göz önünde idi. Yenilenme süreci içinde M.F.Ahundzade'den beri çoğu aydın, sosyo-kültürel hayatın gelişmesine ve aile sorunlarına öncelik vermiş, toplumsal kalkınma sürecinde kadınların kültürel yaşama katılımına da duyarsız kalmamışlardır. Müslüman din adamlarının bu sorunların çözümüne dâhil olması, ayrıca ilahiyat

alanında yeteri düzeyde bilgi sahibi olan aydınların dinî reform yönündeki faaliyetleri kültürel yaşamın canlanmasına ivme kazandırmıştır.

20. yüzyılın başlarından itibaren Azerbaycan toplumunda dinî eğilimlerin farklı özellikler taşımasına bağlı olarak milli kimlik arayışları da gelişmiştir. İslamcılığa paralel olarak Türkçülüğün gelişmesi Azerbaycan Türklerinde milli bilincin tekamülünü hızlandırmıştır. Henüz 19. yüzyılın ileri görüşlü gazetelerinden *Keşkül*, ilk kez yerli dindar “cemaat” ve “millet” kavramları arasındaki farkı kesin olarak belirtmiş, hatta her ikisi için ortak olarak kullanılan “millet” teriminin gülünç olduğunu beyan etmiştir. Bu olgu Türklükle karışık Azerbaycan kimliği şeklinde doğmakta olan milli şuurun yazılı ifadesinin ilk örneği idi. Yeni nesil aydınlar (aynı zamanda Ahmet Bey Ağaoğlu'nun *Yeni Müslümanlar* olarak adlandırdığı kuşak) siyasi faaliyetlere yönelmişlerdi. Fakat bu geçiş döneminde grup örgütlenmelerinden daha çok bireysel faaliyetlerin üstünlük teşkil ettiğini belirtmek gerekir.

Kanaatimizce, Şeyh Cemaleddin Efgânî'nin düşünce dünyasının derinine inmeden ve Osmanlı'daki siyasi akımları dikkate almadan konuya ilişkin sağlıklı değerlendirmelerde bulunmak güç olacaktır. Bu bağlamda, tabii ki Osmanlı Sultanı ile İttihatçıların ilişkilerine de açıklık getirilmelidir. Görüşümüzü desteklemek için sadece bir hususa dikkat çekmek yeterli olacaktır: 20. yüzyılın başlarında Panislamist ve Pantürkist olarak bilinen Ahmet Bey Ağaoğlu ve Ali Bey Hüseyinzade sonradan birer ittihatçı olarak tanınmışlardır. Ayrıca Azerbaycan'daki Türkçülük hareketi ne kadar İsmail Bey Gaspıralı'nın görüşlerinden güç aldıysa, İslam akımı da Cemaleddin Efgânî'nin düşüncelerinden bir o kadar esinlenmiştir.

Azerbaycan aydınlarının reform girişimlerinin karşılaştırmalı tahlilini yapmak için yenilikçi İslamcıların (veya İslam reformistlerinin) bakış açıları, onların ortak ve farklı yönleri hakkında – ana hatlarıyla – bilgi vermek gerekir. Zira reformist akımlar sadece Azerbaycan toplumuna özgü bir girişim değildi. Bu akımların tarihi daha öncelere dayanır ve neredeyse İslam dünyasının tümünü kapsar. Bu anlamda, modernist İslamcılık söz konusu olduğunda ilk akla gelen isim Cemaleddin Efgânî'dir. İslam toplumunun dini reformlar yoluyla terakki edebileceği düşüncesi bir fikir olarak ilk kez Cemaleddin Efgânî'den gelmiştir. İran doğumlu seyyah filozof 20. yüzyıl İslamcı modernizmin en önde gelen simasıdır.²⁵ Sonradan Azerbaycan'ın birçok aydını tarafından da desteklenen yeni İslamcılık akımı, Mısır'da Muhammed Abduh ve takipçileri Ferid Vecdi, Kazanlı Musa Carullah, Hindistan'da Muhammed İkbâl tarafından geliştirilmiştir. İslam birliği hareketinin ideologu ve lideri Cemaleddin Efgânî, tüm Müslüman halkları Osmanlı hâkimiyeti

25 Ebulfez Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri (Rus işgalinden günümüze sosyolojik bir değerlendirme)*, Ötüken neşriyat, Ankara 2006, s. 53.

altında birleşmeye çağırıyordu. M.E.Resulzade'ye göre İslam birliğinin emperyalizme karşı mücadelesinin sadece bu yolla mümkün olduğunu savunan Cemaleddin Efgânî, milli şuurun yükselişine de katkıda bulunmuştu.²⁶ Azerbaycan aydınlarından bazıları Cemaleddin Efgânî'yle 19. yüzyılın 80'li yıllarında tanışmıştır. Henüz Paris'te talebe iken kendisiyle görüşmüş Ahmet Bey Ağaoğlu bu olayla ilgili izlenimlerine basında, daha sonra anılarında yer vermiştir.²⁷ Mehmet Emin Resulzade 1911 yılında Efgânî'nin dini görüşlerinden etkilenmiş ve onun *Vahdeti Cinsiye Felsefesi*'ni Farsçadan Türkçeye tercüme ederek *Türk Yurdu* dergisinde yayımlamıştır.²⁸ Efgânî'nin yaratıcılığında Mehmet Emin Resulzade'nin dikkatini çeken temel düşünce milli birlik felsefesi olmuştur. *Ümmet* dönemini yaşayan Şark'ta millet şuurunun gelişimine tesir eder bu eserdeki düşünceler Azerbaycan'ın ilmi ve kültürel düşüncesi üzerinde de yönlendirici etkisini göstermiştir.

20. yüzyılın başında Güney Kafkasya'da Azerbaycan Türkçesinde yayımlanan kitapların neredeyse yarısı İslam dini ile ilgiliydi. Bunlar genelde Güney Kafkasya müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov ve Güney Kafkasya şeyhülislamı Ahund Ahmed Hüseyinzade'nin ve Ebdüsselam Ahundzade'nin kaleminden çıkmış Arap, Fars ve kısmen Azerbaycan Türkçesi kelimelerinin karışımından oluşan ağır ve anlaşılması zor bir dilde yazılmış, tertip edilmiş yahut tercüme edilmiş dinî kitaplardır. 1901 yılında Şeyhülislam Ebdüsselam Ahundzade'nin üç ciltlik *Tarih-i Mukaddes-i Enbiya, Risale-yi Umdet'ül Ahkâm, Vaaz ve Nasihat*, dört ciltlik *Risale-yi Zübted-ül Ahkâm* adlı kitapları, 1904 yılında Bakü Şii Vilayet Meclisi Başkanı ve Bakü Kadısı Ahund Mirmehammed Kerim oğlunun *Kitab-i Keşf'ül Hakaik. Tefsir-i Kur'an-i Şerif* adlı üç ciltlik kitabı yayımlanmıştır. Cihadın zaruretine, Müslümanların birliği ilkesine uygun gelen ayet, hadis ve rivayetlerin çıkarıldığı bu kitapların başında veya sonunda Rus padişahı, ailesi ve saltanatın selameti için dualar yer alıyordu.²⁹

Müslüman toplumunun buhrandan kurtuluşunda işgalci güçlerin ön yargılı tutum ve saldırılarına karşı Ahmet Ağaoğlu etkin, hızlı ve yeniliğe açık tutumuyla seçilen bir aydındır. Ali Bey Hüseyinzade, rakipleri korkutan şeyin İslamcılık veya ittihad-i İslam değil, Müslümanların gaflet uykusundan kalkarak terakki etmeleri,

26 Resulzade, *İran Türkleri...*, s. 72-73.

27 Samet Ağaoğlu, *Babamdan Hatıralar*; Zerbamat matbaası, Ankara 1940; Holly Shissler, *İki İmparatorluk Arasında. Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye* (Çeviren: Taciser Ulaş Belge), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

28 *Türk Yurdu* (yeni harflerle basımı). 17 ciltte, 1-17-ci ciltler (1911-1931-ci illerde çıkan sayıların külliyatı). Tutubay Yayınları, Ankara 1999-2001, II c., s. 38-42.

29 Qədim Mustafayev, *XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanı islam ideologiyası və onun tənqidi*, "Maarif", Bakı 1973, s. 64.

kültür ve eğitimi sahiplenmeleri olduğunu yazıyordu. Müslüman toplumuna seslenerek “Gayret, vatandaşlar, gayret! (...) Maarife, temeddüne, tekâmül ve tealiye (yükselmeye) çalışalım, vaktimizi kaybetmeyelim, çünkü yol uzundur, yokuştur, arızalıdır!” diyordu.³⁰ Ömer Faik Numanzade de kurtuluşu reformda, çağdaşlaşmada, modernleşmede, zamanın ihtiyaçlarına cevap verecek toplum inşasında görüyordu:

Asıl İslamiyet’ten, zamanenin takazasından habersiz uyuyoruz, hâlbuki zaman değişiyor, dünya değişiyor, her şey değişiyor, her millet değişiyor, her zerre değişiyor. İnsaf ve mürüvvet midir bizler her şeyden dışarı olalım? Değişmeli, biz de mutlaka dünyevi amellerimizi, göz göre göre tehlikelere, sefalete sürükleyen eski geleneklerimizi, cahilane düşüncelerimizi, davranışlarımızı değiştirmeliyiz. Ve illah başkaları bizleri tüm başka yolda değiştirip yok ederler.³¹

Farklı düşünce sahibi aydınlar bile dinin toplumsal gelişimdeki rolünü kabulleniyorlardı. Fakat buhran durumundan çıkış yolu arayışı içine girmek artık Batı’nın bilimsel ve teknolojik başarıları karşısında Müslüman toplumunun aczinin itirafı demektir. Aslında teşhisin konulması, çıkış yolundaki ilk adım olarak değerlendiriliyordu. Nitekim 19. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa’nın baskısı altında sarsılmış ve şaşırıp kalmış Müslüman âlemi, düştüğü felaketin nedenlerini aramaya başlamış ve bu vicdan muhasebesi onu birbirine zıt olan iki sonuca ulaştırmıştı. Bazılarına göre bütün felaketler Müslümanların geri kalmışlığı ve dinin yaşam mücadelesi açısından yetersiz olmasından kaynaklanıyor ve bu durumu ortadan kaldırmak için hayat tarzını değiştirmek, Avrupa’yı taklit etmek gerekiyordu. Bu kısım aydınlar, Avrupa’nın gücüne aşırı derecede güvenerek, onu denemeden, araştırmadan ülkelerinde tatbik etmenin gerekli olduğunu savunuyorlardı. Bazılarına göre ise Müslümanların faciası eski gelenek ve göreneklerden yüz çevirmelerinden kaynaklanıyor. Bunun sonucunda ahlak bozukluğu, despotluk ve geçmişe saygısızlık gibi durumlar ortaya çıkmıştır. Kurtuluş yolu ne Avrupa’da ne de hayatın mantığındaydı. Sadece eski mutluluk çağına dönmek gerekliydi. Bu geçmiş; kendi icazkâr gücü ile Müslüman âlemini kurtaracaktı.

20. yüzyılın başlarında din konusunda farklı düşünmelerine rağmen tüm aydınlar, toplumun gelişmesi için reformların yapılması konusunda görüş birliği içindeydiler. Kuşkusuz herkes çareyi farklı şekilde görüyor, düşünce ve girişimlerini değişik şekilde ifade ediyordu. Mesela, Üzeyir Hacıbeyli toplumun geri kalmışlığına ilişkin düşüncelerini şöyle ifade ediyordu:

30 Əli bəy Hüseynzadə, *Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir*, “Mütərcim”, Bakı 1997, s. 86-87.

31 Ömər Faiq Nemanzadə, *Seçilmiş əsərləri* (Toplayanı, tərtib edəni, öz sözün və izahların müəllifi: Şamil Qurbanov), “Yazıçı”, Bakı 1992, s. 76-77.

“Eğer milletlerin kalkınmasını, yani ileri gitmesini ölçebilen bir ölçü olsaydı ve o ölçü ile Müslüman milletinin ileri gitmesi ölçülseydi, o zaman belli olurdu ki, biz bir adım öne, iki adım geriye, dört adım ileri, üç adım geriye, beş adım ileri şeklinde ilerliyoruz (...) Ama azalarımızın güçsüzlüğü cismani güçsüzlük değildir, yani azalarımız çolak, şil ve şikest değildir. Onların güçsüzlüğü manevi güçsüzlüktür!”³²

Bu dönemin birçok aydını din perdesi altında hurafe yayanların zararlı faaliyetlerini ifşa ediyor; onların hürriyet karşıtı, ilkesiz, ikiyüzlü karakterlerini ortaya koyuyorlardı. Aydınlar arasında genellikle dayanışmanın olmasına rağmen bazı konularda görüş ayrılıkları da söz konusuydu. Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Bey Ağaoğlu, Alimerdan Bey Topçubaşov, Mehmet Emin Resulzade gibi demokratik aydınlar, hayırsever faaliyetlerde bulunan milli burjuvazi ile ortak hareket ediyor, dönemin ahengi ile bağdaşan İslam hükümlerine sıkça atıfta bulunuyor, halkın yüzyıllar boyunca maneviyatına yerleşmiş kültürel ve milli mirası olan İslamiyet'ten yararlanıyorlardı. Dönemin taleplerinden, milli ihtiyaçlardan doğan bu birliği, İslam dininden faydalanma eğilimini farklı açıdan değerlendiren aydınlar da vardı. Diğer taraftan hiç kuşkusuz, aynı dönemde *Panislamist* adlandırılmalarına rağmen bir kısım aydınların, özellikle Ahmet Bey Ağaoğlu'nun, İslamiyet'in meydana gelmesi ve kökeni ile ilgili vardığı sonuçları, varmak istediği amaçları mümin bir dindarın idealleri ile eşitlemek tamamen yanlış olurdu.

“Ahmet Bey Ağaoğlu, görünüşte İslamiyet'e belli bir duyarlılıkla yaklaşmaya gayret göstermiştir. Oysa bu çabası, İslam dünyasının bütün unsurlarını kapsamaya, onun tarihsel tecrübesinden yararlanmaya veya İslam kimliğindeki geleneksel öğeleri canlandırmaya yönelik bir isteği içermemektedir. Üstelik bu duyarlılık, henüz belirsiz bir Batılılaşma programının toplum nezdinde kabul görmesi için bir tür kamufraj görevi görmüştür. Bu nedenle onun yazılarında dünyevi ve milli bilince yapılan vurgu, dinî bilince yapılan vurgunun da ötesine geçmektedir. Modernleşme dini de içine alarak dönüştüren bir yöneliştir.”³³

Farklı bakış açısı, farklı tür ve üslup tercih etmelerine rağmen Azerbaycan toplumunun sorunlarına çare arayan aydınların amaçları aynı idi. Mesela 1906-1908 yıllarında *İrşad* sayfalarında *Molla Nasreddin* hakkında onlarca takdir içerikli makale, mektup ve not yayımlanmıştır. Bunların çoğunu editör Ahmet Bey Ağaoğlu kendisi ve görkemli “İrşad”çılardan N.Nerimanov, Üzeyir Hacıbeyli,

32 *Azərbaycan publisistikası antologiyası* (Tartib edən: C.Bəydili-Məmmədov), “Şərq-Qərb”, Bakı 2007, s. 533-534.

33 Ufuk Özcan, *Yüzyıl Dönümünde Batıcı Bir Aydın: Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği*, Kitabevi, İstanbul 2010, s. 43.

ayrıca devrimcilerden M.Memmedyarov, S.Efendiyev ve başkaları yazmışlardı. Diğer taraftan Celil Memmedkuluzade ve Ömer Faik Numanzade gibi *Molla Nasreddin* yöneticilerinin *İrşad* gazetesinde yazmaları, bu tespitimizi doğrulamaktadır. 19-20. yüzyıllarda birçok din adamı, haysiyetli ruhani ve ilahiyatçı âlimler (Mir Cafer Mir Mehmet Kerim, Ahund Mirza Ebu Turab, Şeyh Ahmet Salyânî, Ahund Yusuf Talıbzade vd.) de Müslüman toplumunun refahı ve kültürel terakkisi için aydınlarla aynı safta yer almışlardır.

İslam ve Türkçülük konusunda Azerbaycan aydınlarının farklı bakışları ve birbiriyle uyuşmayan faaliyetlerine rağmen, bu süreç milli şuurun oluşması ile sonuçlanmıştır. Kuşkusuz 20. yüzyılın ilk yıllarında Azerbaycan Türklerinin içtimai şuurunda dinî ve bölgesel aidiyet duygusu etnik kimlik üzerinde açık bir üstünlük teşkil ediyordu. Bu yüzden Azerbaycan halkının etno-siyasi birlik şuur seviyesi çok düşüktü.³⁴ Hangi millete mensup olduğunu bile bilmeyen Azerbaycan Türkü kendisini sadece Müslüman olarak görüyorlardı. Aydınların aynı dönemde yazdıkları tüm yazılarda şu hususlara vurgu yapılıyordu: Azerbaycanlılar kendini Müslüman millete ait gördükleri hâlde aslında Türk'tür, dini İslam, dili Türkçedir ve "Müslüman" adlı bir millet yoktur. Böyle bir yaklaşım İslam dininin toplum hayatının her alanındaki egemen konumundan ve ülkenin bölünmüşlüğünden kaynaklanıyor.

Azerbaycan düşünce tarihinde milli düşüncenin ilk tezahürleri 19. yüzyılın sonlarından itibaren kendini göstermeye başlamıştır. Milli kimlik konusunu gündeme getirmek için yapılan ilk girişimler Hasan Bey Zerdabi'den esinlenen *Keşkül* ve *Kaspi* gazetelerinin sayfalarında yer alıyordu. Dar çerçevede olsa da 20. yüzyılın başında Hasan Bey Zerdabi'nin ve *Keşkül* gazetesinin tutumu Azerbaycan aydınlarının büyük bir kısmı tarafından destekleniyordu. O dönemde ağırlıklı olarak Azerbaycan Türklerinin büyük çoğunluğu kendilerini Türk değil, Müslüman olarak görüyorlardı. Rusya imparatorluğunun diğer Müslüman halklarında da gözlemlenen bu durumla ilgili Mehmet Emin Resulzade'nin tespitleri son derece isabetlidir:

"Milliyetperverlik duyguları Azerbaycan Türklerinin hürriyet ve istiklalini, hatta tüm Türklerin kurtuluşunu hedef kılmak suretiyle değil, bağımsız ve yarı bağımsız halde yaşayan diğer İslam ve Türk devletlerine karşı samimi hissiyat ve alaka göstermekle tezahür etmiş, siyasi eğilimleri çoğu zaman bu sınırı aşmamış, hatta "milliyet" kavramı bile son zamanlara kadar bütün açıklığı ile ortaya çıkmamıştır. Hatta başta Ahmet Ağaoğlu olmakla o dönemin milletçilik akımının önde gelenleri, İslamcılıkla Türkçülüğü çok da ayırmadan, Türklük namına değil, Müslümanlık namına mücadele

34 Aydın Balayev, *Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955)*, "Adiloğlu", Bakı 2011, s. 14.

ediyorlardı. Bu yüzden milli hareketin adı *Panislamizm* idi. Bu yalnız Rusların hatası değildi, keza Azerbaycan Türkleri İslamiyet'i milliyet kavramının yerine kullanıyorlardı.”³⁵

Azerbaycan'da cereyan eden reformculuk eğilimlerine baktığımızda geleneksel dindar halkın yaşam tarzına yönelik eleştirilerin ağır bastığı dikkati çeker. Azerbaycan'da, mezhep ayrımları aydınların öncelikli hedefi hâline gelmiştir. Ahmet Bey Ağaoğlu gibi yenilikçilerin mezhep ihtilafını ortadan kaldırma düşüncesi, aslında din birliğini gerçekleştirme iddiasından ziyade, yüzyıllardan beri Fars kültürüne bağlı olan Azerbaycan toplumunu bu kimlikten arındırma isteğinden kaynaklanıyordu. Azerbaycan Türk kimliğinin bu kimlikten arındırıldığı ve modern değerlerin benimsendiği takdirde toplumsal sorunları da çözülecektir.

3. Milli İçtimai Şuurun Şekillenmesinde Tarihi Kültürel Muhitin Rolü

20. yüzyılın başlarında milli bilinç, aydınlanma ve dayanışma eğilimlerine yön veren aydınlar, farklı düşünce akımlarını savunsalar da bu akımlar genelde milli mecraya yönelikti. Türkçeye daha fazla önem verilmesi, milli okulların kurulması yönünde başarılı adımların atılması, basın alanında o güne kadar görülmemiş bir canlanmanın yaşanması, Türkçe piyes, tiyatro ve opera sanatının gelişimi, diğer kültür ve eğitim faaliyetleri Azerbaycan Türklerinde milli bilincin gelişmesine ivme kazandıran önemli adımlar gelişmelerdi. Türk kimliğini bir bütün olarak görmek, Türk halkları arasında dil ve kültür birliğini geliştirmek düşüncesinin toplumda sosyal dayanak bulması Türkçülük akımının oluşması anlamına geliyordu. Rusya İmparatorluğunun bu süreci durdurma çabalarına rağmen yenilenme hareketinin ileri görüşlü düşünce yapısından yararlanan aydınlar, artık 20. yüzyılın başlarında milli bilincin gelişmesine yol açan önemli faaliyetlerde bulunuyorlardı. Türkçülük düşüncesinin yayılması öncelikle Rus sömürgesi altındaki Türk halklarının milli terakki ve kültürel gelişme çabalarının göstergesi idi. Mahiyet itibariyle Türkçülük düşüncesi, Türk halklarının milli kimlik bilincinin sekülerleşmesi sürecine ivme kazandırmıştır. 19. yüzyıldan başlayarak cereyan eden çağdaşlaşma sürecinde Azerbaycan toplumunun ümmetçilik düşüncesinden milletçilik düşüncesine geçişinde kültürel gelişmeye katkıda bulunan faktörlerin ön plana çıktığını görebiliriz. Keza yenilikçilik hareketinin, Gori Seminaryası³⁶ gibi ilmi ve kültürel olguların Azerbaycan Türklerinin milli kimlik

35 Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *İstiqlal məfkurəsi və gənclik*, Bakı 1991, s. 24.

36 1876'da Gürcistan'ın Gori şehrinde tesis edilmiş "Gori Seminaryası" veya Transkafkasya Öğretmenler Okulu Güney Kafkasya halklarının eğitim ve kültürünün gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Okulun amacı ilkokullar için öğretmen hazırlamaktır.

bilincinin oluşmasındaki etkileri yadsınamaz. Bu bağlamda, Gori Seminaryası mezunlarından Üzeyir Bey Hacıbeyli, Celil Memmedkuluzade, Sultan Mecid Ganizade, Neriman Nerimanov, Süleyman Sâni Ahundzade, Ferhad Ağazade, Seferali Bey Velibeyov, Reşid Bey Efendiyev, Mirza Şerif Mirzayev, Habib Bey Mahmudbeyov, Firudin Bey Köçerli gibi aydınların Azerbaycan'ın düşünce hayatındaki önemli hizmetlerini özellikle vurgulamak gerekir. Kafkasya Naibi Knez Vorontsov-Daşkov Gori dışında daha uygun olan yerde öğretmen okulu açılması ihtimali üzerinde duruyordu. 1914 yılında Gence'de öğretmenler okulu, 1916 yılında ise Bakü'de seminarya açıldı. 1918 yılında Gori Seminaryası'nın Azerbaycan şubesi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hükümeti tarafından Gazah'a taşınarak bağımsız bir okul olarak faaliyete başladı.

Azerbaycan'da milli uyanış sürecinin hızlanmasında hizmetleri olan bazı aydınların faaliyetlerini Türkiye bağlamında ele almak gerekir. Bir zamanlar Çarlığın takiplerinden İstanbul'a iltica etmiş aydınların çoğu oradaki Türkçü örgüt, dernek ve yayınlarda aktif rol alarak Türk dünyasına hizmet ediyorlardı. Bu bakımdan Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Bey Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade gibi aydınların bu derneklere, özellikle de *Türk Ocağı* ve *Türk Yurdu* dergisinin faaliyetlerine katılmaları, kanaatimizce ayrı bir araştırma konusudur. Bu aydınlar, kritik anlarda bile geri çekilmeden inandıkları değerler uğruna mücadele etmiş, yoğun basın faaliyetlerinin yanı sıra Bakü'de faaliyet gösteren birçok kültür ve eğitim derneğinin yönetiminde de yer almışlardır. Türkçülük hareketine katılımları, ilerleyen tarihlerde Azerbaycan'ın kültürel siyasi potansiyelini pekiştirmek açısından, bu aydınlara zengin tecrübe birikimi edinme fırsatı vermiştir. 1913 yılında Romanovlar hanedanının tahta çıkışının 300. yıl dönümü dolayısıyla çıkarılmış genel af sonrası M.E.Resulzade'nin Bakü'ye dönüşüyle Türkiye'nin kültürel muhitinin etkisinin hissedildiği yeni bir aşama – Azerbaycan'ın istiklal fikrinin oluşum dönemi – başlamıştır. Bu dönemde “Azerbaycan mefkûresi Türk milletperverliğinin mefkûresi ile izdivaç etti” ve “Turancılık, Türkçülük edebi mesleği [ülküsü – ç.n.] Türkiye ile Azerbaycan'ı birbirine bağlayan en devamlı bir bağ”³⁷ oldu. M.E.Resulzade 1915 yılının Ağustos ayında yayımına başladığı *Açık Söz* gazetesi aracılığıyla, kendi düşüncelerini bir program haline getirmekteydi:

“Turancılık mefkûresi doğunca beynelmilel İslamiyetçilik ve federasyon formüllerini çıkarmış, sosyolojide de ‘Türkleşmek, İslamlaşmak ve Çağdaşlaşmak’ gibi üçayaklı bir slogan ortaya atmıştı. İstanbul yurtçuları bu sloganları teorik olarak yaymakta iken, Azerbaycan Turancıları bunu

37 Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Əsrimizin Siyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi*, “Gənclik”, Bakı 1991, s. 35.

siyasi bir felsefe kabul ederek, kurdukları milli siyasi partinin ilkesi ilan ettiler.”³⁸

Bu temeller üzerinde gelişen millet inşası süreci 1918 yılında cumhuriyetin kurulmasıyla zirve noktasına ulaştı.

4. Milli Dayanışma Düşüncesini Canlandıran Kültüroloji Faaliyetler

Dönemin birçok aydını 1905 Devriminin, Azerbaycan Türkleri için önemli bir hareketin başlangıcı olacağı düşüncesinde idiler. Zira Azerbaycan Türkleri edebiyat, tiyatro, müzik ve eğitimde olduğu gibi sosyal ve siyasal alanda da ilerlemeye başlamışlardı. Milli basın ana konuları arasında aydınları düşündüren sorunlar önemli yer tutuyordu: *Usul-i cedid* sistemini yerleştirme, mahalle, köy ve molla okullarında Farsça yerine Türkçe eğitime geçilmesi ve eğitimin modernleştirilmesi; Şii ve Sünni dini kurumlarının birleştirilmesi, vakıf yöneticilerinin ve din adamlarının halkın genel oyuyla seçilmesi; Hayır kurumlarının, kültür ve eğitim cemiyetlerinin, sosyal cemiyet ve neşriyatların kurulması; Belediye ve Duma seçimlerine katılmak için Türklere yönelik kısıtlamaların ortadan kaldırılması, Müslümanlara da Ruslarla eşit haklar verilmesi vs.

Basında yer alan ciddi yazıların etkisiyle 1905 yılında Azerbaycan'da kültür ve eğitim cemiyetleri kurulmaya başlamıştı. Hasan Bey Zerdabi'nin girişimi ve Zeynelabidin Takîyev'in maddi yardımı ile *Müslüman Hayır Cemiyeti*, milli okullar açmak ve bu okullar için öğretmenler yetiştirmek amacıyla *Neşr-i Maarif Cemiyeti*, ayrıca *Nicat*, *Saadet*, *Edep Yurdu*, *Sefa* gibi yarı siyasi, yarı kültürel cemiyetler kurulmuştur. Bu faaliyetler milli burjuvazi ile aydınlar arasındaki dayanışmanın bir yansıması olup milli şuurun uyanmasını doğrudan etkiliyordu. H.Zerdabi, S.M.Ganizade, H.Mahmudbeyov, M.Mahmudbeyov, A.Hüseynzade, A.Ağaoğlu, A.Topçubaşov, F.Köçerli, N.Nerimanov, M.E.Resulzade, R.Efendiyev, Ü.Hacıbeyli, S.S.Ahundzade, C.Memmedkuluzade, M.Şahtahtılı, M.T.Sidkî, M.E.Sabir, A.Sehhet, A.Şaik, Ö.F.Numanzade, A.Nazmi, E.Sultanov gibi aydınlar halk maarifi alanında içtimaî ve ilmî açıdan önem taşıyan faydalı çalışmalar yapmışlardı. Bu çalışmalar arasında öncelikli olarak okul ağının genişletilmesi, yeni okulların açılması, ana dilde eğitim, ders kitapları ve eğitim programlarının hazırlanması konuları yer alıyordu.³⁹ Ciddi zorluk ve sıkıntılara rağmen aydınlar tedris ve talim faaliyetlerinin yanı sıra kıraathane ve kütüphaneler kuruyor; hevesi olan gençleri ve öğrencileri bir araya getirerek tiyatro oyunları düzenliyor;

38 Rəsulzadə, *Əsrimizin Siyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi...*, s. 36.

39 Mustafayev, s. 30.

cehaleti, gericiliği ve ataleti eleştiren sanat eserleri yaratıyor; milli edebî dil, edebiyat, basın ve tiyatronun gelişmesi için yorulmadan mücadele ediyorlardı. Ü.Hacıbeyli, Z.Hacıbeyli, H.Sarabski, H.Ereblinski, M.Aliyev, C.Zeynalov, S.Ruhulla gibi musiki ve tiyatro sanatının önde gelen mensupları çeşitli konser ve tiyatro gösterileri sergileyerek halkın aydınlatılması yolunda çalışıyorlardı.

Demokratik aydınlanmanın temsilcileri eğitim, bilim ve milli gelişmesi için çalışmış, cehalete, batıl inançlara, köhne geleneklere, dini hurafe ve fanatizme karşı mücadele etmişlerdi. Dönemin manevi kültürel yaşamında yer bulan düşünce eğilimleri milli uyanış, milli edebiyat, tiyatro ve basının gelişmesi, edebi dilin olgunlaşması, evrensel bilim ve kültür değerlerine ilginin artmasında kendini gösteriyordu. Bu süreçte zihinleri işgal etmiş eski sosyo-politik, felsefi-ahlaki ve dini görüşler ciddi değişime uğramaya başlamıştı. *Ekinci* (1875-1877), *Ziya* (1879-1880), *Ziya-yı Kafkaziyye* (1880-1884), *Keşkül* (1883-1891) gazeteleri kapandıktan sonra 1903 yılına kadar Azerbaycan'da ana dilde gazete ve dergi neşredilmemişti. Bu süre zarfında Azerbaycan'ın ileri görüşlü aydınları ana dilde gazete ve dergi neşretmek için defalarca girişimlerde bulunmuş, fakat resmi daireler tarafından değişik gerekçelerle geri çevrilmişlerdi. Zira Çar yönetimi Rus olmayan halklarda basın yoluyla milli bilincin canlanacağından endişe ediyordu. Bu dönemde ana dilinde periyodik basın olmadığından Azerbaycan aydınları kendi makalelerini Rus, Tatar, Fars, Arap vb. dillerde yayımlanan çeşitli basın organlarında: *Kaspi* (Bakü), *Kafkasya*, *Tiflisskiy listok*, *Novoye obozreniye* (Tiflis), *Moskovskiye vedomosti* (Moskova), *Tercüman* (Bahçesaray), *Hebl'ülmetin* (Kalküta), *Süreyya* (Kahire) ve diğer gazetelerde yayımlamak zorunda kalmışlardı. Bu dönemde Azerbaycan'da esas itibariyle Petersburg'dan, Moskova'dan ve kısmen de Yakın ve Orta Doğu ülkelerinden muhtelif yollarla ülkeye giren gazete ve dergiler okunuyordu.⁴⁰ 1905 Devriminin sağladığı görece hürriyetçi ortamda *Hayat*, *İrşad* ve *Terakki* gazetelerinden sonra *Füyûzat*, *Debistan* ve *Molla Nasreddin* gibi edebi, ilmi, ahlaki, eğitici ve mizahî dergiler yayımlanmaya başladı. Azerbaycan'ın edebiyat, basın ve düşünce hayatında yeni bir dönem açan bu yayınların başında A.Topçubaşov, A.Hüseynzade, A.Ağaoğlu, C.Memmedkuluzade gibi aydınlar duruyordu. Azerbaycan'ın milli şairi M.E.Sabir'in de yetişmesinde önemli rolü olan *Molla Nasreddin* mecmuası Tahran, İstanbul, Kalküta, Bağdat, Buhara, Semerkant, Aşkabat, Taşkent, Petersburg, Moskova, Astrahan, Ufa gibi şehirlerde okunuyordu. Değişik düşünsel eğilimlerine rağmen genelde yazarlar milli konularda dayanışma sergiliyorlardı.

Azerbaycan ve Türk dünyasının birçok şair ve edibi H.Z.Takîyev'in maddi yardımıyla 7 Haziran 1905 tarihinde yayına başlayan *Füyûzat*'ın etrafına

40 Mustafayev, s. 30-31.

toplanmıştı. A.Hüseynzade *Hayat*'la başladığı işi, genel olarak *Füyûzat* dergisinde sürdürmüştür. Ali Bey Hüseynzade *Hayat* gazetesinde Turancılık, Türkçülük meramını tam açık tebliğ edemezken *Füyûzat*'ta bu amacına ulaşmıştır.⁴¹ Ali Bey Hüseynzade'nin görüşlerinin basın yoluyla açık şekilde söylemek imkânını kazanması *Füyûzat* dergisini Turancılık mevkiinde duran bir dergi hâline getirmiştir. *Füyûzat* mecmuası etrafına toplanan kalem sahipleri 20. yüzyılın ilk on yılında Azerbaycan'da *Füyûzatçılık* adlı edebî akım oluşturmuşlardır. Bu akım Azerbaycan halkının toplumsal, siyasi, edebî ve estetik düşüncesinin gelişmesinde yeni bir aşamayı başlatmış ve ortak Türk kültürünün teşekkülü için zemin hazırlamıştır.

Yukarıda bahsi geçen yayın neşirler dışında Azerbaycan'da düşünce hayatını farklı yönlerden etkilemiş *Behlül* (1907), *Tekâmül* (1907), *Taze Hayat* (1907-1908), *İttifak* (1908-1909), *Zenbur* (1901-1910), *Seda* (1909-1911), *Seda-yi Vatan* (1911-1912), *Seda-yi Hakk* (1912-1916), *Seda-yi Kafkas* (1915-1916), *Hakikat* (1909-1910), *Güneş* (1910-1911), *Yeni Hakikat* (1911), *Malumat* (1911), *Yeni İrşad* (1911-1912), *Yeni Füyûzat* (1910-1911), *Hilal* (1910-1911), *İkbal* (1912-1915), *Yeni İkbal* (1915-1917), *Rehber* (1919)⁴² gibi günlük gazete, edebî ve mizahî dergiler yayımlanmıştır.

Cumhuriyet öncesi basın organları içerisinde milli kimliği ve birliği açık ve keskin bir şekilde ortaya koyan *Açık Söz* (1915-1918) gazetesi “İstiklal Davasının Bayraktarı” görevini üstlenmiştir. Haftalık *Basiret* (1914-1920), *Füyûzat* geleneğini sürdüren *Şelale* (1913-1914), milliyet ilkelerini yayan *Dirilik* (1914-1916), ilmi, edebî ve eğitici *Mekteb* (1911-1920) ve *Kurtuluş* gibi dergilerin her biri Azerbaycan'ın kültür hayatında belli bir role sahiptir. *Molla Nasreddin* kadar olmasa bile *Tuti*, *Baba-yi Emir* ve *Mezeli* gibi satirik dergiler de belli okuyucu kitlesine sahipti. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde yayımlanmış *Azerbaycan* (1918-1920) gazetesi, *Azerbaycan Hükümetinin Haberleri* (1918-1920), *İttihad* (İttihad-ı İslam Partisi'nin organı), *Yıl* (Ahrar Partisi'nin organı), *Doğru Yol* (Menşevik Sosyalistlerin organı), *Halkçı* (Azerbaycan Halkçı Sosyalistler Partisi organı), *Al Bayrak* (Bağımsız Sosyalistlerin organı), *Halk Sözü* (Bağımsız milliyetçi muharrirlerin organı), *Evrak-i Nefise* (sanat dergisi), *Zahmet Hayatı* ve *Kurtuluş Yolu* (kooperatifçiler dergisi), *Medeniyet Mecmuası* (milliyetçi münevverlerin dergisi) *Müsavat* ve *İstiklal* (Müsavat Partisi'nin organı) ülke basınının renkli bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.⁴³

41 *Füyûzat (1906-1907)*, (Transliterasiya edöni, çapa hazırlayarı və ön sözün müəllifi Ofelya Bayramlı), “Çaşıoğlu”, Bakı 2006, s. VI.

42 Mirza Bala Mehmetzade, “Azerbaycan Muhacirlik Matbuatının Otuz Yıllığı (1923–1953)” *Azerbaycan*, Yıl: 2, Ekim, Ankara 1953, Sayı: 7 (19), s. 8-12.

43 Mehmetzade, “Azerbaycan Muhacirlik...”, s. 9-10.

Azerbaycan aydınlarının kültürel gelişim ve milli dayanışma yolunda basının önemini idrak etmeleri, kitap, gazete ve dergi basımını önemsemeleri 1905 yılından sonraki kültürel atılımın temel nedenlerinden biriydi. Bir süre sonra yaşanan siyasi olaylar bu kültürel sürecin akışını engellemiş ve Çar rejiminin baskılarını şiddetlendirmişti. Fakat yasaklara rağmen halkın zihniyetinde oluşan dayanışma ruhu gittikçe artmış ve milli bilinç düzeyine yönelmişti. Zor koşullar altında çalışan aydınlar hayır cemiyetleri, eğitim, tiyatro ve sanat derneklerindeki faaliyetlerini devam ettirmekte kararlı idiler. Bu kültürel canlanmanın sembollerinden biri olarak 1908 yılında sahneye konulan *Leyla ve Mecnun* operası (Üzeyir Hacıbeyli) ile yeni bir kültür değeri oluşmuş oldu. Bu süreçte milli sermaye sahiplerinin basın, eğitim ve kültür hayatına verdikleri destek çok önemliydi. Bu faaliyetlere öncülük yapan H.Z.Takîyev *Kaspi* ve *Hayat*'la birlikte *Füyûzat* ve daha sonra çıkan günlük *Taze Haber*'in de finansmanını üstlenmişti. İsa Aşurbeyli bazı Hümmetçi yayınlarla birlikte bağımsız *İrşad*'ın ve daha sonra *Şelale* edebiyat dergisinin giderlerini karşılıyordu. Murtuza Muhtarov ise günlük *Terakki* gazetesine mali destek sağlıyordu. Kısmen de olsa “basın özgürlüğünün artması ile birleşen mali destek”⁴⁴ gazetecilik alanında birçok yeteneğin ortaya çıkmasına olanak sağladı. Aydınların fedakârlığı sayesinde edebiyat ve kültür, maarif ve milli ideolojinin gelişmesi yönünde büyük başarılar elde edildi. Araştırmacıların Azerbaycan kültür tarihinin 1905 yılına kadarki dönemini *Hazırlık Dönemi*, 1905 yılından 1918 yılına kadarki dönemini *Fikir ve İdeal Dönemi*, 1918-1920 yıllarını ise *İstiklal Dönemi - Eylem Dönemi* olarak nitelendirmeleri bir rastlantı değildir.⁴⁵ Cumhuriyet döneminde eğitim, kültür ve sanat alanlarında olumlu gelişmeler yaşanırken ülke basınında demokratik bir hava hâkimdi. Gazete veya dergi çıkarmak bildirim usulüne tabi idi ve sadece basından sorumlu müfettişi bilgilendirmek yeterli idi. Basın organı sadece mahkeme kararı ve sadece yürürlükte olan ceza kanununda öngörülen suçlardan dolayı yaptırıma tabi tutulabilirdi.⁴⁶

Cumhuriyet döneminin kültür politikaları yüzyıllık uyanış döneminin, aydınlanma hareketinin, mektep, maarif, edebiyat ve basın, halk eğitimi ve hayır cemiyetlerinin, tiyatro, müzik ve resim sanatının milletleşme sürecindeki vazgeçilmez ve kesin rolünü doğrulamıştır.

44 Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920* (Türkçesi: Nuray Mert), Bağlam Yayınları, İstanbul 1988, s. 85-86.

45 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu)*, “Elm” nəşriyyatı, Bakı 1998, s. 283.

46 Balayev, *Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955)*..., s. 168.

5. Cumhuriyet Döneminde Kültürel Yapılanmanın Ana Hatları

Azerbaycan aydınları bir yandan Batı kültürünü benimseme yollarını müzakere ederken diğer yandan Rusya'dan gelen Bolşevik ideolojisinin hümanizm ve demokrasiye aykırı karakterini de sorguluyorlardı. En çok itiraz edilen husus biçim itibariyle milli, içerik itibariyle sosyalist olan Bolşevik proleter kültürüyle ilgiliydi. Lenin 1913 yılında “Milli kültür burjuva sınıfının aldatmasıdır” diyordu. Azerbaycan aydınları “Biçim itibariyle de milli, içerik itibariyle de milli kültür” düşüncesini rehber edinmişlerdi.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilanı ve İstiklal Beyannamesi'nin kabulü sırasında devlet şeklinin demokratik cumhuriyet olacağı hükme bağlanmıştır. Bu hüküm, Milli Şura'nın sınıflar ve halkla ilgili bakış açısını yansıtıyordu. İstiklal Beyannamesi'nin 4. maddesinde yer alan “cinsiyet farkı gözetilmeksizin” hükmü Doğu âlemi için devrimsel nitelikli bir düzenleme idi.

Cumhuriyet döneminde eğitimin yenilenmesi, dünya talim ve terbiye sistemine uyumlaştırılması yolunda başarılı adımlar atılmış, eğitimde erkek ve kız öğrencilerin bir arada okumaları sağlanmıştır. İlk günden itibaren eğitim alanında kadınların erkeklerle eşit olmasına özen gösteren Halk Eğitim Bakanlığı, kadın eğitim kurumlarında pedagojik kurulların görevlerini belirlemiş, tedris kursunun biçim, hacim ve içeriğini belirlemeye, derslere uygun kaynaklar seçmeye, kızların ahlak ve bilgilerini değerlendirme metodolojisini hazırlamaya çalışmıştır. Eğitim sisteminin millileştirilmesini hızlandırmak amacıyla Azerbaycan Türkçesinde ders kitaplarının hazırlanması ve neşri amacıyla özel komisyon kurulmuştur. Komisyonun çalışmaları sayesinde yaklaşık bir yıl boyunca ilkökul ve ortaokullar için Azerbaycan Türkçesinde çok sayıda ders kitabı temin edilmiştir. Bakanlar Kurulunun 27 Haziran 1918 tarihli emri esas alınarak Türkçe resmî statü kazanarak “devlet dili” seviyesine yükselmiştir.⁴⁷

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu edebî ve kültürel hayata doğal bir canlılık getirmişti. Yüzyıldan beri Çar baskısı altında yaşamış halk, milli devletin mahiyetini kavramaya ve bununla gurur duymaya başlamıştı. Bu nedenle devlet inşası sürecindeki en küçük yenilik bile toplumda büyük ilgiyle karşılanmıştı. Edebiyatta ve sanatta milli istiklal düşüncesi, vatanseverlik ve kahramanlık konusunun terennümü ön plana geçiyordu. Yönetmen ve oyuncular tiyatro sanatının gelişmesi için tüm gücüyle çalışıyorlardı. Bakü'de Devlet Türk Tiyatrosu'nun kuruluşu milli oyunların sayısını ve kalitesini olumlu etkilemişti. 1919 yılı mart ayında Hüdadat Bey Melik-Aslanov'un başkanlığında alfabe reformu için özel bir komisyon oluşturulmuştur. O dönemde sunulan tasarımlardan

⁴⁷ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, İki cildde, I cild, “Lider” nəşriyyatı, Bakı 2004, s. 66-67.

ancak eğitimci öğretmen Abdullah Efendizade'nin alfabe tasarısı parlamento tarafından yeni alfabenin temeli olarak kabul edilmiştir.⁴⁸ Parlamentonun 1 Eylül 1919 tarihli 70. oturumunda, *Azərbaycan Darülfünun'un Təşkili Haqqında* tasarısı oylamaya konularak Bakü'de devlet üniversitesi kurulmasına ilişkin tarihî bir karar alınmıştır.⁴⁹ Cumhuriyet Hükümeti, İstiklal Müzesi tahsis etmiş, kütüphane ağını genişletmiştir. Millileşme adı altında yapılan Türkçülük faaliyetleri, toplum hayatının diğer alanlarında da yoğun bir şekilde uygulanmıştır. Bunlardan en önemlisi, bir zamanlar İstanbul'da Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Bey Ağaoğlu ve Mehmet Emin Resulzade'nin yakından iştirak ettikleri *Türk Ocakları* tipinde *Bakü Ocağı* adlı bir kültürel cemiyetin kurulması idi. Türkçülüğün güçlenmesi için yapılan faaliyetlerden biri de "Türk Geceleri" adı altında 1918 yılının sonlarında Bakü'de düzenlenen konser programları idi. Türk Gecelerinin amacı milli bilinci artırmak, kültürel değerlerin önemine vurgu yapmak, milli ve tarihi geleneklere duyulan ilgiyi arttırmaktı. Bu törenlere Tatarlar, Osmanlı Türkleri ve Azerbaycan şair, yazar, sanatkar ve ressamlar katılıyordu. Bu etkinliklerde Türk halklarının etnografisi ve yaşamına dair *Türk Ocağı*, *Türkmen Peçesi*, *Ateşgah*, *Şark Salonları* gibi sergiler de düzenleniyordu.⁵⁰ Özel bir komisyon tarafından organize edilen programlarda çeşitli Türk boylarının müzik parçaları seslendiriliyor, şair, ressam ve oyuncuların katıldığı tiyatro oyunları sergileniyordu. Sahneye konulan eserlerin adları da ilgi çekici idi: *Azərbaycan'ın İstiklali*, *Türk Tipleri*, *Türk Kadınının Dünyası*, *Milli Birlik* vs. Türk Geceleri konserlerinde M.E.Resulzade sorumlu müdür olarak görev yapıyordu. Gecelerin sanatsal tertibat bölümünü Azim Azimzade, edebî-vokal bölümünü *Yeşil Kalem* derneğinin üyeleri yönetiyordu.⁵¹

Kültürel yapılanma sürecinde bilim ve eğitim alanında milli kadroların yetiştirilmesi sorunu gündemde duruyordu. Bu konuda yapılan bazı çalışmaların yanı sıra yüz gencin yurt dışındaki yüksek eğitim kurumlarına gönderilmesine karar verilmesi son derece önemli bir olaydı. Yurt dışına gönderilecek öğrencileri seçmek için Halk Eğitimi Bakanlığı nezdinde M.E.Resulzade (Başkan), Ahmet Bey Pepinov, Kara Bey Karabeyli, Mehdi Bey Hacinski ve Abdullah Bey Efendizade'den ibaret çok saygın bir jüri oluşturulmuştu. Öğrencilerden 49'u Almanya'nın, 27'si Fransa'nın, 4'ü İtalya'nın, 1'i İngiltere'nin, 6'sı ise Türkiye'nin çeşitli yüksek eğitim kurumlarına, kalan 13 kişi ise Rusya'ya gönderilecekti. Fakat Rusya'da yaşanan iç savaş nedeniyle bu ülkeye öğrenci gönderilemedi.⁵²

48 *Azərbaycan tarixi*: 7 cildə, V cild, "Elm" nəşriyyatı, Bakı 2001, s. 484.

49 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, İki cildə, I cild, "Lider" nəşriyyatı, Bakı 2005, s. 10-13.

50 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, I cild..., s. 92.

51 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, II cild..., s. 410.

52 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, II cild..., s. 15.

Cumhuriyetin kuruluşu Azerbaycan halkının milli devlet geleneği ve ulusal bilincinin gelişmesi açısından eşsiz bir olaydı. Bu olay milletin tüm sosyal kesimleri tarafından sevinçle karşılanmış ve onun oluşturduğu yeni değerler hayatın her alanına nüfuz etmişti.

Sonuç

20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da gerçekleşen milli kültürel Rönesans olgusu ani gelişen veya hazır şekilde alınmış bir kültür olayı değildi. Bu sürecin temelinde 19. yüzyıl boyunca zamanla şekillenerek süregelen bir yenilenme hareketi yatıyordu. Milli kültürel Rönesans döneminde ileri görüşlü ve öncü aydınlarının yetişmesinde 19. yüzyılın milli uyanış ve yenileşme hareketinde atılan adımların etkisi inkâr edilemez. Yüz yıllık bu süreçte ileri görüşlü aydınlar toplumun terakkisi için tüm kültür alanlarında yoğun mücadele vermişlerdi. 20. yüzyılın başlarında ilmî, kültürel ve edebî faaliyet muhitinin oluşması için okul, basın, tiyatro ve müzik alanlarını kapsayan geniş bir yelpazede kendini hissettiren kültürel hareketlilik milli biçim ve içerik kazanmaya başlamıştır. 20. yüzyılın başlarında artık sınıf mücadelesi ve milli istiklal hareketinin yükselişi ışığında yeni bir aşamaya geçişin yaşandığı Azerbaycan'da milli burjuvazi ile dayanışma içinde bulunan aydınlar ve sosyalist düşünce taraftarlarının çatışması söz konusu dönemin karakteristik özelliklerindendi.

20. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Azerbaycan toplumunda dinî eğilimler ve milli kimlik arayışları paralel olarak geliyordu. İslamcılıkla birlikte Türkçülüğün de gelişmesi, Azerbaycan Türklerini milli kimliklerini sorgulamaya yöneltmiştir. Dönemin reformist eğilimi halkın geleneksel yaşam tarzı ve mezhep ayrımcılığını eleştiri hedefi hâline getirmiştir. *Cedidcilerin* mezhep ihtilaflarını ortadan kaldırma isteği dini ittihattan ziyade yüzyıllardan beri Fars kültürüne bağlı olan Azerbaycan toplumunu bu kimlikten arındırma düşüncesine dayanıyordu. Mezhep ayrımcılığının ortadan kaldırılması, yenilenme çabalarının öncelikli olarak İslamî kurum ve gelenekler üzerine odaklanması, modern, reformcu ve seküler toplum inşasına yönelik faaliyetler Azerbaycan Türklerinin bir millet olarak kendini idrak etmesini sağlamıştır. Milli bilincin uyanışı çeşitli ideolojik akımlar arasında milletçiliği öne çıkarmıştır. Azerbaycan milli devletinin kurucu kıstası da milletçilik ve milli kültürdü. Bu yüzden çok karmaşık tarihi olayların ortasında yer almasına rağmen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti parlamentosu ve hükûmeti bilimin, eğitimin, halk maarifinin gelişimini ön planda tutmuş, kültürel yapılanma alanında önemli başarılarla imza atmıştır. Bu anlamda Cumhuriyetin kuruluşu milli devlet bilincinin gelişmesi açısından Azerbaycan tarihinde yaşanmış eşsiz bir olaydır.

Mübariz SÜLEYMANLI

Kaynakça

- Ağaoğlu Samet, *Babamdan Hatıralar*, Zerbamat matbaası, Ankara 1940.
- Azərbaycan tarixi*, 7 cildə, V cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı 2001.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu)*, “Elm” nəşriyyatı, Bakı 1998.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, İki cildə, I cild, “Lider” nəşriyyatı, Bakı 2004.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, İki cildə, II cild, “Lider” nəşriyyatı, Bakı 2005.
- Azərbaycan publisistikası antologiyası* (Tərtib edən: C.Bəydili-Məmmədov), “Şərq-Qərb”, Bakı 2007.
- Balayev Aydın, *Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955)*, “Adiloğlu”, Bakı 2011.
- Baykara Hüseyn, *Azərbaycan'da Yeniləşmə Hərəketləri (XIX. Yüzyıl)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, No: 16, Ankara 1966.
- Baykara Hüseyn, *Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Genclik Basımevi, İstanbul 1975.
- Caferoğlu Ahmet, *Azərbaycan Dil və Edebiyatının Dönüm Noktaları* (Azərbaycan Kültür Derneğinin təşəbbüsü ilə 5 Nisan 1952 de eski Halkevinde verilen konferans), Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara 1953.
- Erol Ali, *Azərbaycan Şiirinde Romantizm (1905-1917)*, Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, No: 53, İzmir 2007.
- Füyuzat (1906-1907)*, (Transliterasiya edəni, çapa hazırlayanı və ön sözün müəllifi Ofelya Bayramlı) Çəşioğlu, Bakı 2006.
- Hüseynzadə Əli, *Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir*, “Mütərcim”, Bakı 1997.
- Qarayev Yaşar, *Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər (İki min ili tamamlayan iki yüz il – XIX və XX yüzillər)*, “Elm” nəşriyyatı, Bakı 2002.
- Mehmetzadə Mirza Bala, “Azərbaycan Muhacirlik Matbuatının Otuz Yıllığı (1923-1953)”, *Azərbaycan*, Yıl: 2, Ekim, Sayı: 7 (19), Ankara 1953 (s. 8-12).
- Mehmetzadə Mirza Bala, *Mili Azərbaycan Hərəketi*, Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991.

- Məmmədzadə Mirzə Bala, *Milli Azərbaycan hərəkəti*, “Nicat”, Bakı 1992.
- Məmmədzadə Mirzə Bala, *Azərbaycan türk mətbuatı*, Birinci hökumət mətbəəsi, Bakı 1922
- Mirəhmədov Əziz, “Rus jurnalistikasına ilk addımlar (“Əhməd Ağaoğlu” monoqrafiyasının əlyazmasından bir parça)”, *Mədəniyyət dünyası*, ADMİU, XIV buraxılış, Bakı 2007 (s. 45-56).
- Mustafayev Qədim, *XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi*, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı 1973.
- Nemanzadə Ömər Faiq, *Seçilmiş əsərləri* (Toplayanı, tərtib edəni, öz sözün və izahların müəllifi: Şamil Qurbanov), “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı 1992.
- Özcan Ufuk, *Yüzyıl Dönümündə Batıcı Bir Aydın: Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği*, Kitabevi, İstanbul 2010.
- Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, *Azərbaycan Cümhuriyyəti*, “Elm” nəşriyyatı, Bakı 1990.
- Resulzadə Mehmet Emin, *Azərbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyyət-i teşəkkülü və şimdiki vəziyeti)*, (Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın), Azərbaycan Türkləri Kültür və Dayanışma Derneği Yayınları: 1, Birinci Baskı, İstanbul 1990.
- Resulzadə Mehmet Emin, *İran Türkləri* (Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993.
- Resulzadə Mehmet Emin, *Kafkasya Türkləri* (Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993.
- Rəsulzadə Məmməd Əmin, *Əsrimizin Siyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi*, “Gənclik”, Bakı 1991.
- Rəsulzadə Məmməd Əmin, *İstiqlal məfkurəsi və gənclik*, Bakı 1991.
- Rəsulzadə Məmməd Əmin, *Stalinlə ixtilal xatirələri*, “Elm” nəşriyyatı, Bakı 1991.
- Shissler A. Holly, *İki İmparatorluk Arasında. Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye* (Çeviren: T.U.Belge), 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

Mübariz SÜLEYMANLI

Süleymanlı Ebulfez, *Milletleşme Sürecinde Azərbaycan Türkləri (Rus İşgalinden Günümüze Sosyolojik Bir Değerlendirme)*, Ötüken Neşriyatı, Ankara 2006.

Swietochowski Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920* (Türkçesi: Nuray Mert), Bağlam Yayınları, İstanbul 1988.

Talıbzadə Kamal, *Tənqid və tənqidçilər*, “Yazıçı” Nəşriyyatı, Bakı, 1989.

Türk Yurdu (yeni harflerle basımı), 17 ciltte, 1-17-ci ciltler (1911-1931-ci illerde çıkan sayıların külliyatı), Tutubay Yayınları, Ankara 1999-2001.

Zeynalzadə Ağarəfi, “Mirzə Bala Məmmədzadənin həyat və fəaliyyətinin Bakı dövrü”, *Mədəniyyət dünyası*, ADMİU, IX buraxılış, Bakı 2004 (s. 94-104).

Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Basınının Oluşum ve Gelişimi

Nesrin SARIAHMETOĞLU*

Giriş

Azerbaycan'ın sosyal ve kültürel hayatındaki gelişmeler 19. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. Özellikle 1850'den sonra ticaretin gelişmesi, demir yolu gibi nakliyyeyi kolaylaştıracak yolların yapılması, fabrikaların açılması, Bakü başta olmak üzere Azerbaycan'ı büyük bir pazar haline getirmiştir. Bu sebeple Bakü bir petrol ve liman şehri özelliği taşımasının dışında bir kültür ve medeniyet merkezine de dönüşür. Ekonomiye bağlı olarak bu gelişmeler yaşanırken kültürel hayatta da bir değişim yaşanır. Yeni düşüncelerin ve çağdaş bir edebiyatın meydana gelmesiyle aydınlar arasında toplumun aksayan ve acil tedbirler alınması gereken konuları tartışılmaya başlanır. Aydınlar, halkın eğitilmesi ve “cehaletle mücadelenin” yanı sıra sosyal reformların yapılması yönündeki fikirlerini eğitim, cemiyetçilik, basın-yayın, neşriyat ve kütüphanecilik gibi sosyal ve kültürel gelişimi sağlayacak faaliyetlerle desteklemeye çalışmışlardır.

Bu çalışmada Azerbaycan basınının oluşum ve gelişim seyri ele alınmaktadır. Çalışmada adları verilen gazetelerin ve dergilerin üzerinde hassasiyetle durduğu hususlar, tematik konular çerçevesinde değerlendirilmiştir.

* Prof. Dr. Emekli Öğretim Üyesi

1. 1875-1905 Dönemi Azerbaycan'da Basın

Milli bilincin oluşmasındaki en önemli güç basın yayın faaliyetleridir. Azerbaycan'da 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde başlayan basın yayın faaliyetleri¹ birkaç denemeden sonra ciddi anlamda ilk kez *Ekinci* gazetesi ile başarıya ulaşmıştır.²

Azerbaycan'ın sosyal ve kültürel hayatında en mühim olaylardan birini basın faaliyetleri teşkil eder. Azerbaycan basını Hasan Melikzade Zerdabi'nin (1837-1907)³ adıyla birlikte anılır. Zerdabi ilk sayısı 22 Temmuz 1875 (1292) tarihinde çıkan *Ekinci* gazetesiyle Azerbaycan'da ilk Türkçe gazeteyi neşretti.⁴ *Ekinci*'nin neşredilmesi Azerbaycan ve Rusya'daki diğer Türk halkları arasında milli uyanışın gelişmesinde dönüm noktası oldu. 1875-1877 yıllarında toplam 56 sayısı çıkan *Ekinci*'de⁵ Zerdabi, halkın problemlerine kayıtsız kalan aydınları eleştirirken etrafına S. E. Şirvani, K. Mehmandarov, A. Adıgözelov ve A. Gorani gibi devrin aydınlarını toplamayı da başarmıştı.⁶ Gazete, isminden de anlaşılacağı üzere Rus hükümet memurları karşısında özellikle savunmasız durumda bulunan Türk köylülerine sosyal, ekonomik ve milli meselelerinde yardım etme amacını taşımaktaydı. *Ekinci*'nin üzerinde "iki haftalık gazete" yazmasına rağmen Hasan Bey Zerdabi bir süre sonra gazeteyi haftada bir yayımlamaya başladı. Dil konusuna önem veren gazetenin halkın kolayca anlayabileceği sade Türkçeyi

-
- 1 1828'de Tiflis'te yayımlanan *Tiflisskiye Vedomosti* (Tiflis Haberleri) gazetesinin sayfalarında Azerbaycan ile ilgili haberler neşrediliyordu. Bu gazetenin Gürcüce, Ermenice ve Azerbaycan Türkçesinde ekleri de vardı. Ocak 1832'de *Tiflisskiye Vedomosti* gazetesinin eki olarak yayımlanan *Tatarskiye Vedomosti* (Tatar Haberleri) Azerbaycan Türkçesinde neşredildi. Gazetede Azerbaycan Türklerinin sözlü ve yazılı edebiyatları hakkında malumatlar veren makaleler bulunuyordu. Abbaskulu Ağa Bakıhanov da burada faaliyet göstermekteydi. Ciddi sansür kontrolünde yayımlanan gazete birkaç sayıdan sonra kapatıldı. Daha fazla bilgi için bkz. A. B. Şahverdiyev, *Azərbaycan mətbuatı tarixi*, Təhsil, Bakı 2006, s. 5; Nəriman Zeynalov, *Azərbaycan mətbuatı tarixi*, ADU nəşriyyatı Bakı 1973.
 - 2 İkinci deneme 1841'de Tiflis'te *Zakavkazskiy Vestnik* gazetesinin bir eki olarak 1845'te *Qafqazın bir tərəfinin xəbəri* adıyla Azerbaycan Türkçesinde yayımlanmasıdır. Gazete Çarlık hükümeti tarafından çeşitli gerekçeler ileri sürülerek kapatılmıştır. Nazim Axundov, *Azərbaycan mətbuatının ilki: Əkinçi qəzetinin 100 illiyi münasibətilə*, Azərb. SSR "Bilik" Cəmiyyəti, Bakı 1976, 3-4.; Şirməmməd Hüseynov, "Mətbuatımızın ilk addımları", *Azərbaycan Dövlət Universiteti elmi əsərləri, jurnalistika seriyası*, Sayı: 1, 1974, s. 41-48; A. B. Şahverdiyev, s. 6
 - 3 Kaynakların bir kısmında Hasan Bey Zerdabi'nin doğum tarihi 1942 olarak geçmektedir.
 - 4 Şirməmməd Hüseynov, *Həqiqət və ədalət qarçısı*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1988.
 - 5 Zaman Məmmədov, *Həsən bəy Zərdabi*, Uşaqgəncnəşr, Bakı 1957, s. 122; Turan Həsənzadə, *Əkinçi 1875-1877*, Azərnəşr, Bakı 1979, s. 17; Nesrin Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s.61-62; Hasan Melikzade Zerdabi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Okan Yeşilot, *Hasan Melik Zerdabi ve Ekinci Gazetesi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.
 - 6 Nazim Axundov, *Azərbaycan milli dövrü mətbuatının yaranması və Əkinçi qəzeti: sənədlərin dili ilə*, Bakı 1980, s. 82-113; Cənnət Nağıyeva, *Həsən Bəy Zərdabi arxivinin təsviri*, "Nurlan" nəşriyyatı, Bakı 2008, s. 4.

benimsemesi daha sonra Azerbaycan'da yayımlanan diğer gazetelerin de bu istikamette ilerlemelerini sağladı.⁷

Milletin varlığı için dilin önemini anlayan Zerdabi'nin çalışmalarında ana dili ve sadece Türkçe ile öğretilen ilmin faydalı olabileceği fikri esas teşkil ediyordu. *Ekinci*, köy ekonomisinden ve köylü hayatından bahsetmekle birlikte devrin bazı siyasi ve sosyal olayları hakkında da bilgi vermekteydi. Gazetenin adı bir anlamda sembolik bir mana da taşıyordu. Azerbaycan köylüsünü sadece daha iyi, çağdaş usuller esasında daha verimli çalışmaya yöneltmeyi değil, ayrıca onun kalbine ve bilincine eğitim sevgisini de serpmeyi amaçlamaktaydı.⁸ Mollalar, hükümet memurları ve sadece kendi menfaatlerini düşünenleri de Hasan Bey'in makalelerinde tenkit edilen unsurlar arasındaydı.⁹

Ekinci, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Azerbaycan Türklerinin birlik olarak isyan edecekleri endişesiyle hükümet tarafından kapatıldı. Bu savaş gazeteye büyük zarar verdi. Bütün Rus gazeteleri savaş hakkında etraflı bilgi verirken *Ekinci*'ye bu konuda tek bir satır dahi yazmak için izin verilmedi. Hatta savaşın başladığı haberini bildirmek bile yasaklanmıştı. *Ekinci*'nin kapatılmasının ardından Azerbaycan aydınları büyük çabalarla *Ekinci*'nin devamını, diğer bazı gazetelerle sağlamaya çalıştılar. Said Ünsizade Kafkasya Sansür Komitesi'ne "Doğulular da Batılılar kadar ışığa ve gerçeğe can atıyorlar. Onları birbirine düşman etmek cahilliktir" diye yazdığı bir mektupla bir gazetenin neşri için izin istedi. 14 Ocak 1879'da Said Efendi Ünsizade'nin genel yayın müdürü olduğu *Ziya* adlı haftalık gazete Tiflis'te taş basma usulü ile çıkmaya başladı.¹⁰

Ekinci'nin geleneğini sürdürmeye çalışan *Ziya*'nın sayfalarında halkın siyasi ve toplumsal hayatıyla ilgili makaleler yayımlanmaktaydı. *Ziya* 76 sayı çıktıktan sonra Aralık 1880'de *Ziya-yı-Kafkasiye* başlığı ile neşrine devam etti. İlk başta Tiflis'te, daha sonra Şamahı'da yayımlanan gazete 2 Temmuz 1884'e kadar faaliyetini sürdürdü. 107 sayı yayımlanan *Ziya-yı Kafkasiye* Sansür Komitesi tarafından kapatıldı.

1883'te Tiflis'te Said Ünsizade'nin kardeşi Celaleddin Ünsizade'nin editörlüğünü yaptığı *Keşkül* adında bir dergi çıkmaya başladı. Modern eğitim alan

7 *Azərbaycan mətbuatının əlli (50) illiyi (Əkinci)*, Bakı 1926: s. 32-35; Yavuz Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, Dergah Yayınları, İstanbul 1994, s. 90; Qılman İlkin, *Bakı və bakılılar*, Bakı 1995, s. 182-183; H.Zərdabi, "Rusyada əvvəllimci müsəlman qəzeti", *Həyat*, Sayı: 117, 1905.

8 Məmmədov, *Həsən bəy Zərdabi*, s. 111.

9 Vilayət Quliyev, *Tarixdə iz qoyan şəxsiyyətlər*, "Ozan" nəşriyyatı, Bakı 2000, s. 106-111.

10 Zeynalov, s. 35-36; Akif Aşırılı, *Azərbaycan mətbuatı tarixi 1875-1920*, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, Bakı 2009, 48-57; Ağarəfi Zeynalzadə, *Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası 1850-1905*, "Elm" nəşriyyatı, Bakı 2006, s. 152-170.

ve Batı kültürüne yabancı olmayan Celal Ünsizade'nin dergisi görüş ve ideolojik olarak *Ekinci* gazetesiyle benzerlik gösteriyordu. Önce iki haftada bir yayımlanan dergi birkaç sayı neşredildikten sonra 1884'ten itibaren haftalık gazete olarak çıkmaya başladı. *Keşkül*'e Azerbaycan Türklerinin dışında diğer Türk topluluklarından yazarlarla birlikte Gürcü ve Ukraynalı birçok yazar da yazılarıyla katkı verdi. Kalabalık bir yazar kadrosuna sahip olan *Keşkül*'de H. Zerdabi, S. A. Şirvani, F. B. Köçerli, M. Şahtahtinski (Şahtahtlı), E. Gayıbov, R. Ahundov gibi aydınların yanı sıra Gürcü şair İ. Çavçavadze ve Ukraynalı yazar N. Gulak da vardı. Gazete, milliyetçilik ve vatanseverlik fikirlerini yaymada büyük rol oynadı. Dil ve kimlik konularında dönemin en ciddi tartışmalarını başlatan *Keşkül* "Azerbaycan milleti" kavramını gündeme getirerek millet-din mefhumlarının ayrı şeyler olduğunu ortaya koymasıyla fikir hayatında çok önemli bir yere sahip oldu.¹¹

Gazete ilk defa din ve millet anlayışları arasındaki fark konusunda halkı aydınlatmaya çalıştı. Aydınların tarih, dil, edebiyat, sanat ve eğitim konuları ile ilgili makalelerini, Rus ve Batı edebiyatından çevirileri yayımlayan *Keşkül*, Gori Seminaryası'nda eğitim gören Azerbaycan aydınları tarafından gazetenin yenileşme hareketini başlatması dolayısıyla destekleniyordu. *Keşkül*, Kasım 1891'de Sansür Komitesinin "Matbuat ve Sansür Nizamnamesinin 121. maddesine" istinaden kapatıldı. Bu madde neşrini muntazam devam ettiremeyen dönem basını ile ilgiliydi. Editör veya yayıncı kapatılan gazete veya derginin neşrini tekrar temin etmek için yeniden izin almak zorundaydı. C. Ünsizade, *Keşkül*'ün neşrini zorlaştıran ve onun düzenli çıkmasına engel olan sebepleri daha önce pek çok kez Kafkasya Sansür Komitesine resmi olarak bildirmişti. C. Ünsizade problemlerin çözülmesi için *Keşkül*'ün taş baskı şeklinde yayımlanması için dahi izin istedi. Ancak Sansür Komitesi, redaktörün karşılaştığı zorlukları dikkate almadı. *Keşkül*'ün kapatılması için bir sebep arandı ve redaktör imzası yerinde 'M. Sultanov' imzasının olması komitenin uzun zamandır beklediği gerekçeyi sağladı. *Keşkül* daimi olarak kapatıldı.¹²

Keşkül'den sonra Çarlık Rusyası'nın yalnız Kafkasya'da değil, bütün Rusya coğrafyasında yaşayan halklar üzerindeki baskısı, Azerbaycan Türkçesinde bir gazetenin yayımlanmasını da imkansız hale getirdi.

1880-1890 yıllarında Kafkasya'da Rusça çıkan ve en yaygın olan gazeteler *Kaspi*, *Kafkaz*, *Tiflisskiy vestnik*, *Tifliskoye obyavleniye* ve *Severnıy Kavkaz* idi. *Bakinskiye izvestiya* (Bakü Haberleri), *Baku* vb. gazete ve dergiler de yayımlanmaktaydı. *Keşkül* kapandıktan sonra devrin yayın organlarında özellikle

11 "Ana Dilimiz", *Keşkül* qəzeti, Sayı: 51, 1887; "Müxtəlif xəbərlər", *Keşkül* qəzeti, Sayı: 115, 1890.

12 Zeynalzadə, s. 214-220.

yeni edebiyat örneklerinin neşredileceği edebi bir organa ihtiyaç arttı. *Kaspi* gazetesi bu konu ile ilgili olarak şöyle yazıyordu:

“...Bilindiği üzere Azerbaycan edebiyatı basılmış eserler yönünden çok yoksuldu. Rusya sınırları dahilinde çıkan dönemin yayınlarından bahsetmeye bile değmez. Tiflis’te neşredilen Keşkül faaliyetini çoktan bitirmiştir... İşte bunun için Bakü’de kurulmakta olan Müslüman gazetesinin (...) derhal gün yüzü görmesini arzu ediyoruz.”¹³

Azerbaycan’da çıkan ilk Rus gazetesi *Bakinskiy listok* (Bakü Sayfası) idi. 1871’de H. Tsink tarafından çıkartılan gazete 1872 yılında kapandı. Gazete İçeri Şehir’de Mihail Voliçkin adlı bir kişinin özel matbaasında neşredildi. Gazetenin birinci sayısında matbaada Azerbaycan şubesinin açılacağı ve gazetenin Azerbaycan Türkçesinde yayımlanacağı haberi yer almışsa da bu gerçekleşmedi. H. Tsink, H. M. Zerdabi’nin yakın dostuydu ve Azerbaycan meseleleri ile de yakından ilgiliydi.

Bakü’de 1876’da Rusça yayımlanan diğer bir gazete *Bakinskiye izvestiya* idi. Bu gazete guberniya idaresinin¹⁴ yayın organı olup General Gubernatör (Askeri Vali) D. S. Staroselski tarafından denetleniyordu. Staroselski *Ekinci* gazetesinin neşri sürecinde yer alan ve guberniya idaresinde matbaa açan bir yöneticiydi. Bu gazete aynı zamanda Azerbaycan halkına Bakü guberniyasındaki çalışma ve gelişmeler ile ilgili bilgi vermeyi amaçlıyordu.¹⁵

1888’de *Bakinskiy torgovo-promışlenniy listok* (Bakü Ticari-Sanayi Gazetesi) yayımlandı. Azerbaycan sanayisindeki gelişmelerin, şirket haberlerinin yayımlandığı gazeteyi yerli ve yabancı tüccar ve sanayiciler birlikte çıkarıyorlardı.

Çarlık Rusyası’nın Azerbaycan Türkçesinde gazete yayımlanmasına izin vermediği dönemde 1894’de *Bakinskiye gubernskiye vedomosti* (Bakü Vilayet Haberleri) adlı bir devlet gazetesi yayımlandı. Gazetede yer alan telgraf ve ilanların bir kısmı Azerbaycan Türkçesinde idi.¹⁶

13 Xeyrulla Məmmədov, *Əkincidən Molla Nəsrəddinə qədər*; “Yazıcı” nəşriyyatı, Bakı 1987, s. 87.

14 Guberniyalar Rusya’da 18. yüzyılda I.Pyotr (Petro) zamanında kurulmuş olan bir yönetim biçimidir. Guberniyalar, gubernatörler (vali) tarafından idare edilmekteydi. 18. yüzyılın sonlarında Rusya’da 51 eyalet vardı. Eyaletler de bölgelere ve kazalara ayırılıyordu. İmparatorluğun uzak bölgelerinde ise general gubernatörlük sistemi uygulanmaktaydı. General gubernatörler (Askeri Vali) aynı zamanda olağanüstü güçlerle donatılmış olan askeri şahıslardı. General gubernatörlerin idaresinde bazen birkaç guberniya yani eyalet de olurdu. Azerbaycan’da 1905-1917 yılları arasında iki geçici general gubernatörlük mevcut olmuştur. General gubernatörün emri altında olan eyalet valileri merkezle olan haberleşmeyi sağlıyorlardı. General gubernatörlerin hem sivil hem de askeri yetkisi vardı.

15 Zeynalov, s. 51.

16 *Русская периодическая печать (1702-1894 гг.)*. Справочник. Государственное издательство политической литературы, Москва 1959, с. 566; Аşırlı, s. 75-76.

1881-1919 yılları arasında Rusça olarak yayımlanan ve yayını en uzun süreli olan gazete *Kaspi* gazetesi oldu. *Kaspi*, dönemin siyasi koşullarına uyum sağlayarak yayınına devam ettirme başarısını gösterdi. 1881'den 1919 yılına kadar *Kaspi*'nin 10.065 sayısı neşredildi. Gazetenin ilk redaktörü 1881-1887 yılına kadar Viktor Vasilyeviç Kuzmin idi. Kuzmin 1880'de Matbuat Komitesine gazetenin yayın programı ile ilgili bir mektup sundu. Burada mahalli hayattan ve dünyadan bahseden haberlere, bilgilere, günlük olayların yorumuna, orijinal veya tercüme edilen ilmi makalelere gerek Rusya'da gerekse yabancı ülkelerde petrolle ilgili gelişmelere, edebiyat eserlerine, ilanlara vb. konuları içeren yazılara yer verileceğini bildiriyordu. *Kaspi*'nin ilk sayısı 400-420 adet basıldı ve ilerleyen yıllarda baskı sayısı giderek arttı. Kuzmin hastalanarak gazeteden ayrılınca gazetenin neşrini E. İ. Starsev, V. Liçkus-Homotov ve N. A. Sokolinski (1889-1897) devam ettirdi. Sokolinski'den sonra gazetenin yayınında birtakım değişiklikler yaşandı. 1898'den sonra Hacı Zeynelabidin Takîyev (Tağiyev), *Kaspi* matbaasını Y. Baldeva'dan satın alarak gazetenin bütün sorumluluğunu devrin aydınları arasında büyük saygınlığı olan hukukçu Alimerdan Bey Topçubaşov'a (Topçubaşı) verdi. Topçubaşov'dan sonra kısa bir süre Ali Bey Hüseyinzade de bu görevi üstlendi. 1907'den 1919'a kadar gazetenin redaktörlüğünü A. Veynberg yaptı.¹⁷ 1919 yılına kadar gazete yine Hacı Zeynelabidin Takîyev'in yardımıyla günlük olarak Rusça yayımlanan bir gazete oldu. Bu gazetenin etrafında Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Bey Ağayev (Ağaoğlu), Alimerdan Bey Topçubaşov gibi milliyetçi kanadın temsilcileri bulunuyordu.¹⁸ Gazetenin bu dönemden sonraki tarihi '*Müslüman Kaspi*' olarak adlandırılmaya başlandı.¹⁹ İdarenin değişmesi yenileşme taraftarları olan aydınların *Kaspi* etrafında toplanmalarını sağladı. Bu aynı zamanda "siyasi milliyetçilik" olarak adlandırılan bir hazırlık aşamasıydı.

Kaspi'nin yayın kapsamı çok genişti. Sadece Kafkasya'da değil, Rusya'nın çeşitli bölgelerinde hatta dış ülkelerde de okuyucusu vardı. *Kaspi* ilk yayımlandığı yıllarda halkın yanı sıra aydınların da şüphesini çekiyordu. Dolayısıyla bu yeni matbuatta makalelerini yayımlatma kararını alan çok az sayıda yazar vardı. *Kaspi*'de A. Ağaoğlu, A. Hüseyinzade, S. M. Ganizade, H. Zerdabi, N. Nerimanov ve M. A. Şahtahtlı gibi aydınlar toplandı. Rusça yayımlanmasına rağmen *Kaspi* Azerbaycan basının şekillenmesinde ve gazeteciliğin gelişiminde çok büyük bir rol oynadı.²⁰

17 Məmmədov, *Əkincidən Molla Nəsrəddinə qədər*; s. 97-98; İlkın, s. 280.

18 Əziz Mirəhmədov, "Əhməd bəy Ağayev", *Fikrin karvanı. Görkəmli Azərbaycan təhqidçi və ədəbiyyatşünasları*, "Yazıcı" nəşriyyatı, Bakı 1984, s. 81-95; Ali Merdan Topçubaşı, *Kurtuluş*, Sayı: 2, 1934, s. 47-51; Cemil Hasanlı, "Rusya Türklərinin Lideri Ali Merdan Topçubaşı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 127, Ağustos 2000 (s. 139-155); Vügar İmanov, *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.

19 *Русская периодическая печать (1702-1894 гг.)*, c. 566.

20 Aşırılı, s. 77-79; *Kaspi* gazetesinin Azərbaycan basını tarixindəki yeri, milli içtimai fikrin şəkillenməsində, milli birlig və tefəkkürün oluşmasındakı rolü için bkz: *Üç əsrin qəzeti*, Qanun, Bakı 2011.

Kaspi gazetesinin ardından 12 yıl boyunca yeni bir gazete veya dergi yayınlanmadı. Basın açlığı tam 12 yıl *Şark-ı Rus* gazetesinin neşrine kadar devam etti. Bu süre zarfında Azerbaycan'da çeşitli gazete ve dergilerin neşredilmesine yönelik teşebbüslerde bulunuldu ise de 1903'e kadar bu gerçekleştirilemedi. Buna Kemal Ünsizade'nin *Azerbaycan*, Ahmed Ağaoğlu'nun *Meşrik*, Sultan Mecid Ganizade ve Neriman Nerimanov'un *Sovgat* isimli yayınları vb. örnek olarak zikredilebilir. 30 Mart 1903'ten itibaren ise Tiflis'te Mehmedağa Şahtahtinski (Şahtahtlı) tarafından *Şark-ı Rus* gazetesi yayımlanmaya başlandı. *Şark-ı Rus*'ün çıkmasını Sabir, Ali Nazmi ve Ordubadi gazetede yayımladıkları ilk şiirlerinde bunu coşkuyla ifade ettiler. Gazete sayfalarında resmi hükümet haberlerinin dışında sosyal, siyasi ve kültürel hayatın birçok yönünü gözler önüne seren makaleler, yorumlar, hikaye, piyes vb. yayımlanmaktaydı. Rusya'nın en uzak bölgelerine kadar yayılmaya başlayan gazete halk tarafından da sevildi. Bu gazete *Ekinci*'den sonra çıkarılan ikinci siyasi gazete olma özelliğine sahipti. *Şark-ı Rus* ilk önce haftada üç defa (Çarşamba, Cuma ve Pazar) 8 Temmuz 1904'den sonra ise günlük neşredilmeye başlayarak ilk Türkçe günlük, siyasi ve içtimai gazete olma vasfını da kazandı. 1904'te çıkan 232. sayısına kadar gazetenin redaktörü Mehmet Ağa Şahtahtinski (Şahtahtlı) idi. C. Memmedkuluzade, Ömer Faiq Numanzade (Nemanzade) ve Samed Ağa Gayıbov da gazetenin neşrinde faal olarak yer alan aydınlardı. *Şark-ı Rus* bilhassa kadın ve alfabe ıslahı meselesine önem vererek eğitimin tebliği, yoksul köylülerin zor durumları, gerilik ve cehaletin tenkidi gibi konuları ele aldı. Gazete bir dönem liberal görüşleri de savundu. Bu süreç ülkenin genel siyasi durumu ile de ilgiliydi. Çarlık Rusya'sı Pantürkizm ve Panislamizm gibi akımları şiddetle eleştirip kötülerken diğer taraftan onlarla iş birliği yapmaktan da çekinmiyordu. *Şark-ı Rus* böyle bir bu ortamda yayın hayatına başlamıştı. Halkın sorunlarını sayfalarına taşıyarak çözüm bulmaya çalıştı. Mevcut sorunların Rus hakimiyetinin meydana getirdiği neticeler olduğu konusunda aydınlar fikir birliği içindeydi. Bağımsızlık ancak toplumun yenileşmesinde ve kendi milli benliği içinde mücadele etmesiyle mümkündü. Gazete bu amaçla milli dil, milli bağımsızlık konularını satır aralarında ortaya koymaya çalıştı.²¹ Şahtahtinski baskılardan ve tehditlerden gazeteyi korumak için birtakım faaliyetler gerçekleştiriyordu. Bu da onu prensipsizlikle, duruşu ve görüşü olmayan bir kişi olarak kınayan aydınlarla olan ilişkilerini etkilemekteydi. Bu çekişmelerin sonunda bir uzlaşma sağlanmış olsa da gazete, 15 Ocak 1905'de kapandı.²²

21 Məmmədquluzadə C., *Əsərləri*, Cild:3, Bakı 1961, s. 657-659.

22 Musa Quliyev *Şahtaxtinskilər tariximizdə və taleyimizdə*, Əcəmi NPB, Naxçıvan, 2010, 14-15; Zeynalov, s. 60; Şahverdiyev, s. 14; Şamil Qurbanov, *Ömər Faiq Nemanzadə*, "Gənclik" nəşriyyatı, Bakı 1992, s. 25-26; Ömer Faiq Nemanzadə, *Seçilmiş əsərləri*, "Yazıcı" nəşriyyatı, Bakı 1992, s. 28-29.

1905 Rus İhtilalinden sonra basın ve fikir hayatında önemli rol üstlenecek yazarların ve siyasetçilerin birçoğu *Şark-ı Rus* gazetesinde ilk tecrübelerini edindiler. Azerbaycan'da yenileşmenin gelişmesinde ve halkın gelenekçi görüşten milletleşme sürecine geçişinde *Şark-ı Rus* önemli yayınlardan biri olarak Azerbaycan matbuat tarihinde yerini aldı.²³

Bu tarihten 1905 İhtilaline kadar Azerbaycan Türklerinin gazete veya dergi çıkartması yasaklandı.

Azerbaycan Basınının Gelişim Dönemi (1905-1918)

2.1. İctimai-Siyasi-Edebi Yayınlar

Azerbaycan'da basın 1905 İhtilali'nden sonra canlanmaya başladı. Rus-Japon Savaşı'ndan sonra Rusya'da meydana gelen ihtilalin ardından ilan edilen meşrutiyetten faydalanan Azerbaycan Türkleri tekrar matbuata yönelik çalışmalara başladılar. Bu dönemde ilk adım *Hayat* gazetesi ile atıldı. Milli basının gelişmesinde büyük rol oynayan *Hayat* gazetesi, günlük, siyasi, sosyal ve edebi bir yayındı. 7 Haziran 1905'den 3 Eylül 1906'ya kadar Bakü'de yayımlanarak faaliyetini sürdüren *Hayat*, aynı zamanda karışık bir devrin yıllığı özelliğini taşımaktaydı. *Hayat*'ın yayımlandığı ilk iki ayda (Haziran-Temmuz) Bakü'de sanayi müesseselerinin dörtte üçü grevde idi. Çarlık idaresinin zayıflamasından faydalanarak Tiflis ve Bakü'de siyasi merkezlerini kuran Taşnaksütyun Partisi üyeleri ve Ermeni Milli Şurası'nın temsilcileri açıkça Müslüman halka/Azerbaycan Türklerine karşı terör hareketlerine başladı. 1905 Olayları, aslında Ermenilerin Bakü'de, Nahçıvan'da, Karabağ ve genel olarak Kafkasya'da Azerbaycan Türklerinin yaşadığı yerlerde gerçekleştirdikleri sistemli cinayetlerdi. Şubat 1905'de Bakü'de yaşanan kanlı olaylar sonucunda sivil halk büyük zarar gördü. Bu zor zamanlarda bilgi ve iletişim araçlarına ciddi ihtiyaç vardı. Devrin şartlarına uygun olarak bir gazete neşretmek meselesi Azerbaycan aydınlarının yine gündeminde idi. 15 Mart 1905'de Takîyev'in evinde toplanan aydınlar birçok önemli konunun yanı sıra günlük bir gazete çıkartmayı da tartıştılar. 16 Nisan 1905'de A. M. Topçubaşov ve A. Ağaoğlu Petersburg Baş Matbuat İdaresine *Hayat* adlı bir gazete çıkartmak istediklerini dilekçe ile bildirdiler. H. Z. Takîyev'in desteği ile 22 Nisan 1905'de Kafkasya Valisi Vorontsov-Daşkov, *Hayat* gazetesinin neşrine izin verdi. Fakat *Hayat*'ın fikir ve siyasi anlayışı sansürün daha ağır uygulanmasına sebep oldu. Gazetede yayımlanacak yazılar öncelikli olarak Rusçaya tercüme edildi ve Tiflis Sansür Komitesine yollandı. *Hayat*'a karşı

23 Selçuk Türkyılmaz, *Şark-ı Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme*, Ege Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçe ve Edebiyatları Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2006, s. 11.

baskı ve tehditler, sansürün ağır şartları gazetenin neşrinden kısa bir süre sonra kendini gösterdi. *Hayat* uzun süre bu baskılara ve kendine yöneltilen ithamlara karşı durmak zorunda kaldı.²⁴

Hayat'ın çalışmalarında yer almak için Kafkasya, Kırım, Kazan ve Ufa'dan matbuat çalışanları davet edildi. Bu da gazetenin geniş bir coğrafyada yaşayan Türk ve Müslümanların milli uyanışı ile paralel bir çizgide olmada ve bu sürecin devamlılığını temin etmede büyük rol oynadı. Gazete halkın aydın kesimini basın yoluyla birleştirmeye çalışıyordu. Toplam 325 sayı çıktı. Devrin milliyetçi aydınlarından olan Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Bey Ağaoğlu ve din adamları *Hayat*'ın yayın politikasını, "Bizim için İslam haricinde kurtuluş yoktur" şeklinde çiziyorlardı.²⁵

Bütün bunlara rağmen *Hayat*, sayfalarında pek çok sosyal probleme ve hayatın gerçeklerine yer verdi. *Hayat*'ın milliyetçi karakteri onun liberal-burjuva aydınlarının menfaatlerini müdafaa eden bir gazete gibi suçlanmasını engelleyemedi. Gazetenin yazarları "başa bela millet fedailerini, Pantürkizm, Panislamizm veya milli muhtariyet hareketini savunanlar" olarak itham edildiler.

Hayat gazetesi milletin hayatını manevi ve ruhani hayatla, maddi ve cismani hayat olarak ikiye ayırarak Müslüman halkların bir millet olduğunu ve onların manevi hayatlarının İslam dininden ibaret olduğunu, bu dinin de halkların ruhunu meydana getirdiğini ifade etmekteydi. *Hayat* gazetesinin ilk sayısında gazetenin aynı zamanda redaktörü de olan A. Ağaoğlu, E. A. İmzası [Əhməd Ağayev – ed.n.] ile yayımladığı makalede;

"...Mesleğimiz gazetemizin adından da istidlal olunabileceği veçhle hayatın mana-i hakikisine hidmettir. Hayat ise manen, fikren ve maddeten daimi bir hareketten, bir faaliyetten cismanî ve ruhanî bir neşv-ü nümadan, bizi bir devr-i kemale yakınlaştıran mütemadi bir neşv ü nümadan ibarettir."²⁶

A. B. Hüseyinzade'nin "Bize Hangi İlimler Lazımdır?" başlıklı makalesi Müslüman Türk kavimlerinin yaşayabilmesi ve ilerleyebilmesi için Türkleşmesi, İslamlaşması ve Avrupalılaşması gerektiği görüşü üzerinde duruyordu. Daha sonra Ziya Gökalp tarafından sistemleştirilen bu slogan Osmanlı Devleti'nde de Türkçülüğün temel söylemi haline geldi. Buna bağlı olarak *Hayat* gazetesi Türkçülüğün özellikle Azerbaycan Türkçülüğünün en önemli meselelerinden biri

24 Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920*, s. 97-98.

25 Cəlil Məmmədquluzadə, *Əsərləri*, Cild:3, Bakı 1967, s. 667.

26 Ə.Hüseynzadə, "Qəzetimizin məsləyi", *Həyat*, Sayı: 1, 7 iyun 1905.

olan Şii-Sünni mezhep anlaşmazlığının ortadan kalkması için de büyük gayret göstermekteydi.²⁷

Hayat gazetesi yayımlandığı ilk sayıdan itibaren kullandığı dil itibariyle tartışma gündemi yarattı. A. B. Hüseyinzade ortak Türk dili anlayışını benimsemekte ve bunu eserlerinde ortaya koymaktaydı. Böylece *Tercüman* gazetesi ile aynı fikri paylaşan *Hayat*, İsmail Gaspıralı tarafından da *Tercüman*'ın varisi olarak görülüyordu. Her ikisi de Türklerin tek millet olduğu için tek dile ve tek alfabe sistemine sahip olması gerektiğini söylemekteydi. Şüphesiz bu devirde Ali Bey Hüseyinzade'nin ortak Türk dili fikrine katılmayanlar da vardı. F. Köçerli, Ö. F. Numanzade, M. Mahmudbeyov ve K. Reşad Mirzazade vb. yazar kadrosunun zenginliği aydınların edebi içtimai ve siyasi fikir tarihindeki yerini de göstermekteydi. Sabir, Mehmed Hadi, Abdurrahim Bey Hakverdiyev, Üzeyir Bey Hacıbeyov (Hacıbeyli), Sultan Mecid Ganizade, Neriman Nerimanov ve Necef Bey Vezirov da *Hayat*'ta yazıları neşredilen aydınlarıdır.

Ağaoğlu, *Hayat* gazetesinin 102. sayısından sonra gazetenin redaksiyon heyetinden ayrılınca siyasi, sosyal ve iktisadi bir gazete hüviyetinde olan *İrşad* gazetesini yayınlamaya başladı. Yol gösteren, yolu aydınlatan anlamına gelen *İrşad*, gazetenin naşiri İsa Bey Aşurbeyli tarafından desteklenmekteydi.

17 Aralık 1905'de Bakü'de Azerbaycan Türkçesinde yayımlanan *İrşad* gazetesi "Hürriyet, Müsavat, Adalet" şiarı ile devrin aydınlarını [Haşım Bey Vezirov, Mehmed Emin Resulzade, Üzeyir Hacıbeyli, Ali Abbas Müznib (Müttelibzade)] etrafına toplamayı başardı. Gazete 25 Haziran 1908'e kadar faaliyetlerini devam ettirdi.²⁸

M. E. Resulzade, *İrşad* gazetesinin yayımlanması hakkındaki düşüncelerini ve o tarihte toplumun bu olaya bakış açısını *İrşad* gazetesine yazdığı *Mövcib-i Heyret* adlı makalesinde şöyle ifade etmişti:

"Bu yazımı yukarıdaki adla başlıklandırmam *İrşad* gazetesinin neşrinde duyduğum çeşitli fikirlerden dolaydır. Henüz *İrşad* gazetesi alem-i intibaa başlamadan şehirde bazı acayip ve garip fikirler dolaşıyordu ki, güya *İrşad* çıkarsa şehrimize nifak, ikilik gelecek. Bu fikir sahipleri dediklerini bir yerde bir şehirde iki gazete olursa bir ülkede idare-i mutlak olduğu gibi şığag (uyuşmazlık, anlaşmazlık) ve nifak ortaya çıkacak diyerek

27 Ö. Hüseyinzade, "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir", *Həyat*, Sayı: 4, 10 iyun 1905, Sayı: 9, 16 iyun 1905, Sayı: 16 26 iyun 1905, Sayı:28, 4 iyul 1905, Sayı:35, 24 iyul 1905, Sayı:52, 13 avqust 1905, Sayı:81, 11 oktyabr 1905, Sayı:82, 13 oktyabr 1905.

28 Bahar Melis Beşikçioğlu, *İrşad Gazetesinin 1907-1908 Yıllarının Kronolojik Fihristi. II*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2008.

ispatlıyorlardı. Ne kesif bir düşünce ne vahim bir fikir. Gazetenin çok olmasından mı nifak çıkacak? Doğrudur, gazeteler arasında her zaman tartışma, mücadele, çatışma olur. Fakat bu konu mücadele, hançer ve tabanca davası olmayıp fikir çatışmasından ibarettir. Ve bu çatışma ve mücadele çirkin olmayıp belki en güzel ve hoş mücadele yoludur. Müsadime-i efkârdan hakikat şimşegi çıkartmışlar. Gazetenin sayısına engel olan şahıslar ya gazeteyi menfaatten hâli bilmeli veya 70 bin Müslüman halkı olan bir şehirde iki değil, onlarca gazete neşrine gayret etmelidirler. Acaba niçin gazete çok oldukça, nifak olmalıdır, aksine gazeteler ve ruzmanelerin çoğunluğu sebebiyle birlik, beraberlik artıp insaniyet, adalet, medeniyet ilerlemelidir. Bunu neşretmek imkânı olan milletlerin durumu şahittir. Şehrimizde bir gazete neşredilirken milletimize “hayat” bağışlandı. Hayat olduktan sonra İrşad (doğru yol gösteren) lâzım-i medeniyet olduğundan *İrşad*’ın çıkışı doğal bir talep olmaz mı? Fikrimizce Hayat ile İrşad sütunlarında bir diğere tenkit satırları yazılırsa adamlar “budur nifak alametleri “diye bağıracaklar. Fakat “hayır” bu tenkitler boş, düşmanca olmayıp belki gerçeği ortaya çıkartmak için kolay bir yol, bir köprü, esas yoldur. Ey Hayatçılar! Veli İrşadçı! Herkeste ne kusur, ne eksik ne ayıp varsa ona ayna faş edin. Ta ki, o ayıptan o kusurdan arınana kadar. Milletimizin ihtiyaçlarını, dertlerini nazar-ı tenkitten geçirip ona ayna olun. Tenkitten vaz geçmeyin. Çünkü tenkitsiz hiçbir sanat, hiçbir millet ilerlemez. Fikirlerin çatışmasından nifak, kötülük değil, gerçek, mutluluk ve gelişme çıkacağını gösterin.”²⁹

İrşad gazetesi *Hayat*’a nispeten daha çağdaş, özgürlükçü fikirlerle doluydu. Neriman Nerimanov ve Sultan Mecid Efendiyev gibi Hümmeçiler, F. Köçerli, Abdullah Tefvik Sur, F. Ağazade, Üzeyir Hacıbeyli gibi aydınlar da gazeteye yazılarıyla iştirak ediyordu. Gazete ihtilal hareketlerine geniş yer verdiği için bilhassa devrin ihtilalci aydınları tarafından millet için ümit ve kurtuluş kaynağı sayılıyordu. Dolayısıyla *İrşad* gazetesi Hümmeçilerin ciddi tesiri altında kalan ve faaliyetlerine birçok yönden onlar tarafından istikamet verilen bir gazete olarak da görüldü.³⁰

İrşad gazetesi ile birlikte Azerbaycan basın tarihinde İrşadçılar olarak adlandırılan bir nesil yetişti. Bunlar arasında Ü. Hacıbeyli, M. E. Resulzade, F. Ağazade, Ö. F. Numanzade, S. M. Efendiyev, M. Hadi, N. Veziov ve M. E. Sabir vardı. *İrşad*, siyasi, ilmi, iktisadi ve içtimai bir gazete idi. Doğru’nun ahlaki-manevi değerlerinin kadim özelliklerini ön plana taşıyarak İslam’ın ilmi ve felsefi yönüne de dikkat çekiyordu. Yenileşme ile ilgili haberler, Duma’da Azerbaycan

29 M. Ə.Rəsulzadə, “Mövcibi-heyrat”, *İrşad*, 9 yanvar 1906.

30 *Azərbaycan dövrü mətbuatı (1875-1990)*, *Bibliografya*, (Haz. S. Rüstəmovə-Tohidi), Azərneşr, Bakı 1993, s. 141; Teymur Əhmədov, *Nəriman Nərimanovun yaradıcılıq yolu*, “Elm” nəşriyyatı, Bakı 1991, s. 235.

vekillerinin konuşmaları, Duma haberleri, Rusya’da meydana gelen olaylar ve siyasi-içtimai gerginlikler detaylı bir şekilde ele alınarak yorumlanıyor ve farklı ideolojik görüşlerle değerlendirilerek halka takdim ediliyordu. İrşadçılar gelecek için mücadele ederek komşu ülkelerde meydana gelen gelişmeleri de yakından takip ediyorlardı. Ayrıca İslam’ın mezheplere ayrılması eleştirilirken dinî tefekkürün “vahdet” düşüncesi kuvvet kazanıyor ve basında İslam modernizmi esas alınıyordu. Şii-Sünni ayırımını ciddi bir şekilde tenkit eden A. Ağaoğlu bu ve buna benzer genel millî problemlerin teorik altyapı ile çözümüne çalışıyordu.³¹

İrşad ve İrşadçıların çalışmaları Azerbaycan matbuatının en önemli yayınlarından biri oldu. Bilgiye ve yenilikçi düşünceye önem veren gazetenin fikirlerini daha sonra *Molla Nasreddin* ve *Füyûzat* gibi yayınlar devam ettirdiler. Özgür toplum, özgür devlet ve bütün vatan fikrini esas alan *İrşad*, devrinde pek çok eleştiri ve baskıyla karşı karşıya kaldı.

Füyûzat, *Hayat* gazetesinin kapanmasından sonra yani 1 Kasım 1906’dan itibaren yayımlanmaya başladı. Resimli, haftalık, Türkçe edebî, siyasi ve içtimai bir dergi olup her sayı genellikle 16 sayfa idi. İki sütun olarak düzenlenen sayfalarındaki fotoğraflar çoğunlukla şahısları ihtiva ediyordu. Dergi, Bakü Nikolayevski Caddesi’nde bulunan *Füyûzat* ve *Kaspi* matbaasında yayımlandı. “Edebî, fennî, siyasi, içtimai, müsevver (tasvirli), haftalık Türkçe Mecmua-i İslamiyyedir” yazısı derginin aynı zamanda faaliyet alanını belirtiyordu. *Füyûzat* 1907’ye kadar 32 sayı çıktı. *Füyûzat*’ın ruhunu A. Hüseyinzade’nin dergideki yazılarında görmek mümkündür. Bu dergi Azerbaycan edebiyatında bir *Füyûzat* edebiyatı cereyanının oluşmasına yol açtı. Ali Bey Hüseyinzade’nin baş redaktörlüğünde H. Z. Takîyev’in maddî desteği ile yayımlanan *Füyûzat*, Azerbaycan basın ve içtimai-siyasi ve fikir tarihinde bir dergi olarak yer alırken “güçlü edebî kalem sahiplerinin toplandığı” bir neşriyat olarak da dikkati çekti. Derginin adının *Füyûzat* olması da belli bir anlamı ihtiva etmekteydi. Ali Bey Hüseyinzade “bu ad hayattan tabii olarak tevellüt ediyor” diyordu. Feyz kelimesinin çoğulu olan “füyûzat” refah, bereket, maddî ve manevî nimetlerin bolluğu, ilerleme ve gelişme anlamlarını içeriyor olsa da gerçek anlamı mutluluk ve bilhassa manevî saadettir.³²

Füyûzat, Azerbaycan’da yenileşme ve milliyetçilik hareketinin sistemli hale gelmesinde çok etkili bir yaygın organı oldu. Sadece edebî bir dergi olarak değil

31 Lalə Osmanqızı, *Əhməd bəy Ağaoğlunun publisistikası*, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, Bakı 2012; Aşırılı, 130-132; Süleyman Tekiner, “Azerbaycan’da Fikir Hareketleri”, *Kafkasya*, Sayı: 15, Ekim 1952 s. 19-20; Erdoğan Uygur, “Azerbaycan Matbuatında Füyuzât Dergisi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, VII, Sayı: 2, s.152; Şamil Veliyev (Köprülü), *Füyuzat Edebî Mektebi*, Ejdat Yayınları, Ankara 2000, s. 198.

32 Ə. Hüseyinzadə, “Həyat və meyli-Füyuzat”, *Füyuzat*, Sayı:1, 1 noyabr 1906, s.3.

dünyada meydana gelen gelişmeler karşısında siyasi münasebeti olan, yaptığı tespit ve değerlendirmelerle farklı bir kimliğe sahipti. Dergide önemli edebiyatçılar, yazarlar ve gazeteciler yer aldı. Azerbaycan'da 1905-1910 dönemi bazı araştırmacılar tarafından *Ali Bey ve Füyûzat Devri* olarak adlandırılmıştır. Azerbaycan bağımsızlık hareketinin fikri altyapısının hazırlanmasında milli kimliğe sahip aydınların birçoğu *Füyûzat* etrafında birleştiler. Dergi, Türk halklarının birliğini, milli ideoloji etrafında toplanmalarını siyasi haklarını savunan bir özelliğe sahipti. Bu anlamda Füyûzatçılık edebiyatta romantizm, ortak Türk dilinin genel edebi dil siyasetinin, İslamcılığın milli meselelerinde Farslaşma ve Ruslaşmaya karşı Türkçülük ideolojisinin tebliği demektir. Ali Bey Hüseyinzade terakki programına İslamlaşmak ve Avrupalılaşmayı da dahil etmişti. İslamlaşmak onun ortaya koyduğu terakki yolunun esaslarından biri idi. İslamlaşmak yolu ile manevi, ahlaki değerlerin öğrenilmesini istiyordu. Avrupalılaşmak da Hüseyinzade için ilerleme yolunda olması gerekirdi. Avrupa ilim ve tekniğini, sanayisini öğrenmeyenler çok da ileriye gidemezler, düşüncesindeydi. *Füyûzat*'ta Avrupa şair ve yazarlarının eserlerinin tercümelerinin verilmesi de bu maksada hizmet ediyordu.³³

İrşad gazetesi kapandıktan sonra Ağaoğlu Bakü'de 3 Temmuz 1908'de *Terakki* gazetesini neşretti. Gazete, "Siyasi, edebi, iktisadi Müslüman gazetesi" başlığıyla, önce haftada beş gün sonra da günlük olarak toplam 364 sayı çıktı. *Terakki*'nin yazar kadrosu Avrupa'da ve Rusya'da eğitim gören aydınlardan meydana geliyordu. Milliyetçi ve liberal görüşlere yer veren gazetede M. E. Resulzade, Ceyhun ve Üzeyir Hacıbeyli kardeşler de vardı. Siyasi bir gazete olan *Terakki* Sansür Komitesinin ve mahalli idarecilerin sıkı denetimi altında idi. 3.500 nüsha basan ve İran'a kadar dağılan gazete 1909'da Ağaoğlu'nun Türkiye'ye gitmesi üzerine Üzeyir ve Ceyhun Hacıbeyli tarafından devam ettirildi ise de, Rus sansürünün baskısı ve Murtuza Muhtarov'un maddi desteği kesme kararı vermesi neticesinde Kasım 1909'da kapandı.³⁴

Azerbaycan basın tarihinde Haşim Bey Vezirov'un özel bir yeri vardır.³⁵ Daha eğitimi sırasında matbuat ile ilgilenen Vezirov dönemin basın organlarında yazılar yazdı. *Taze Hayat* 1 Nisan 1907'de H. Z. Takiyev'in desteği ile yayımlandı. Haşim Bey Vezirov'un idaresinde neşredilen *Taze Hayat* "muhafazakar, gelenekçi, siyasi

33 Aşırı, s. 136-140.

34 Alexandre Bennigsen & Lemercier-Quellejeay Chantal, *La Presse et le Mouvement National Chez les Musulmans de Russie Avant 1920*, Paris, 1964, p. 110, İrfan Murat Yıldırım, "Azerbaycan'da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı:2/2, 2013, s. 155-156.

35 Haşim Bey Vezirov hakkında daha fazla bilgi için bkz. Q.D. Quliyeva, "Haşim bəy Vəzirovun jurnalistikaya gəlişi", *Bakı Universitetinin Xəbərləri*, seriya.2, 2012, s.189-194.

ve ilmi” bir gazete idi. 439 sayı yayımlanan gazete; siyasi, içtimai, iktisadi ve edebi düşünceleri bünyesinde barındırmaktaydı.³⁶ Haşim Bey Vezirov gazetenin amacını, Rusya Müslümanlarına yeni bir hayat kapısı açmak olarak belirlemişti. Yeni hayat tarzlarına Müslümanların uyum sağlamanın kolaylaştırılması ve düşüncelerinin çağdaşlaşması gazetenin hedefleri arasında yer almaktaydı.³⁷ Bazı yazarların bazı konulardaki gelenekçi bakış açısı gazetenin tirajının düşmesine sebep oldu. Hükümet, Panislamist gerekçesiyle 1908’de *Taze Hayat*’ı kapattı.³⁸

Taze Hayat’tan sonra Haşim Bey Vezirov tarafından *Taze Hayat*’ın devamı niteliğinde siyasi bir gazete olan *İttifak* gazetesi 1 Aralık 1908’de günlük bir gazete olarak yayımlandı. Gazetenin yazar kadrosunda keskin dili ve cesur yazılarıyla farklı olan Mehemed Hadi ve A. A. Müznib vardı. Tolstoy, Gogol, Griboyedov ve Nekrasov hakkında da makaleler yayımlanıyordu. Ayrıca Güney Azerbaycan’da devam eden bağımsızlık hareketi ile ilgili yazılara da yer verilmekteydi. Haşim Bey Vezirov *İttifak*’ta açık ve gizli imzalarla yazılarını yayınladı. Dini taassupla, cehalet ve haksızlıklara karşı mücadele eden gazetenin yayını 3 Ekim 1909’da hükümet tarafından durduruldu. Gazete 1910’da yeniden yayımlandı, fakat Panislamist görüşü yaydığı gerekçesiyle tekrar kapatıldı.

Çarlık rejiminin baskı politikasını artırması yeni gazete ve dergilerin yayımlanmasını engellemedi. Orucovlar’ın matbaasında³⁹ Üzeyir Hacıbeyli’nin redaktörlüğünde Bakü’de *Hakikat* gazetesi neşredildi. Bu gazete günlük, siyasi, edebi, iktisadi bir gazete idi. 25 Aralık 1909’da yayımlanan gazete uzun ömürlü olmadı 15 sayı çıktıktan sonra Ağustos 1910’da kapatıldı. *Hakikat*’in devamcısı olarak *Güneş* adlı bir gazete neşredildi. 24 Ağustos 1910’da çıkan gazete önce haftada üç defa, daha sonra ise günlük yayımlanmaya başlandı. Siyasi, edebi, içtimai iktisadi bir gazete olan *Güneş* 20 Ocak 1911’de kapatıldı. Ardından

36 Yıldırım, s. 155-156.

37 Aşırı, s. 183-184.

38 Şamil Qurbanov, *Açılmamış səhifələr*, “Gənclik” nəşriyyatı, Bakı 1974, s. 25.

39 1906-1907 yılları arasında Bakü’de Oruç, Kamber ve Abuzer Orucov kardeşlere ait olan matbaanın Azerbaycan kültür tarihinde çok önemli bir rolü vardı. Matbaada dönemin en yeni teknolojik unsurları kullanılmaktaydı. Bir matbaanın elektrikle çalışması müstesna bir durumdu. Çünkü elektrikle çalışan baskı tezgâhları çok pahalıya mal olduğundan bunu her matbaa sahibinin temin etmesi mümkün değildi. Orucovlar da bastıkları her kitabın üzerine matbaanın adını “Orucov Kardeşlerin Elektrik Matbaası” olarak belirtmekteydiler. Neriman Nerimanov’un bütün eserleri Abdurrahim Bey Hakverdiyev’in, Abbas Sıhhat’in, Abdullah Şaik’in, Üzeyir Hacıbeyli’nin ve Yusuf Vezir Çemenzeminli’nin eserleri düzenli olarak burada yayımlanmaktaydı. Dünya edebiyatından tercümelemin yer aldığı eserler de basılmaktaydı. “Basım” ve “baskı” kelimeleri devrin zarurî taleplerini bilhassa Çarlığın esaretinden kurtuluş gibi manaları ifade etmeye başladı. Hükümetin kitap neşri ve gazetelerin yayımlanması konusundaki baskısı, idarecilerin lakaytlığı, din adamlarının mukavemeti ciddi engeller teşkil etse de çalışmalar aralıksız devam etti. *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*, Cild: 2, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı Bakı 1960, s. 381; Abbas Hacıyev, *Tiflis ədəbi mühiti*, “Yazıcı” nəşriyyatı, Bakı 1980, s. 15; *Azərbaycan tarixi*, Cild: 2, Azərbaycan SSC Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı 1964, s. 425, 877.

Bakü'de *Yeni Hakikat*, *Malumat* adlı gazeteler arka arkaya yayımlanmaya başladı. *Yeni Hakikat* gazetesine Ahmed Ağaoğlu da İstanbul'dan gerek mektup gerekse yazılarıyla destek verdi. Gazeteye Ali Bey Hüseyinzade, M. E. Resulzade, Molla Ruhulla Memmedzade ve Hasan Sabri Ayvazov yazılarıyla katkı sağladı. Gazete düzensiz yayımlandıktan bir süre sonra kapatıldı. Gazetenin yayıncısı ve başyazarı Orucov hapis ve sürgün cezasına mahkum edildi. Siyasi, edebi, iktisadi fenni bir gazete olan *Malumat* gazetesi Bakü'de 1911'de yayımlanmaya başlandı. Müdürü ve imtiyaz sahibi Hacı İbrahim Kasimov idi. Redaktörlüğü de Mehdi Bey Hacılı tarafından yapılmaktaydı. Aynı yıl kapatıldı. 1911'de *Asar-ı Hakikat*, *Hakikat-i Efkâr* adlı gazeteler neşredildi, ancak gazeteler yayımlandıkları yıl kapatıldılar.

Yeni Füyûzat Ekim 1910'da Bakü'de Ahmed Kemal tarafından yayımlandı. Birinci Dünya Savaşı öncesinde neşredilen *Yeni Füyûzat* resimli haftalık edebi bir fikir dergisi idi. Müdürlüğünü Ali Paşa (Sebur) Hüseyinzade yapıyordu. Türkçülük ve İslamcılık görüşünü savunan *Yeni Füyûzat* Azerbaycan'da milli kimliğin oluşmasına katkı sağlamaya çalışırken milli bağımsızlık hareketinin altyapısını oluşturacak aydınların ve halkın bu fikri anlamasına gayret gösterdi. Dergi, Ahmed Kemal'in Panislamizm ve Pantürkizm görüşlerini gerekçelendirerek Mart 1911'de kapatıldı.

İttifak gazetesi Bakü'de Haşim Bey Vezirov tarafından çıkarıldı. 251 sayı çıktıktan sonra kapatılan bu gazetenin ardından Haşim Bey Vezirov 9 Mart 1910'da *Seda* adlı bir gazete çıkarttı. H. B. Vezirov gereken izni almasına rağmen gazetenin neşrini zamanında gerçekleştiremedi. *Seda* gazetesi yedi ay sonra 12 Ekim 1910'da yayımlandı. *Seda*, Panislamist suçlamasıyla 14 Ağustos 1911'de kapatıldı. Ekim 1909'dan Ağustos 1911'e kadar gazete 479 sayı basıldı. *Seda*'nın kapatılmasından sonra Vezirov'un birçok gazete çıkarma teşebbüsü oldu. Bunlardan biri de *Nida* gazetesiydi ancak bu gazetenin yayımlanmasına izin verilmedi. Rusça neşretmeyi planladığı *Kafkazets* gazetesiye 11 sayı çıktıktan sonra "zararlı faaliyetlerde" bulunduğu gerekçesiyle kapatıldı. Haşim Bey Vezirov yılmadı, bu kez de *Seda-yı Vatan* adlı gazeteyi yayımladı. *Seda-yı Vatan*'ın da yayını Mart 1912'de durdurulunca, 21 Mart 1912'de neşre başladığı *Seda-yı Hak* devrinin en çok okunan gazetesi olma özelliğini gösterdi. Günlük olarak yayımlanan gazete edebi, siyasi, iktisadi, ilmi, ekonomik içtimai bir gazete idi. Baskısı 8 bine ulaşan gazete yine Rus sansürüne uğrayarak, mahalli makamlarca 1915'te kapatıldı. Haşim Bey Vezirov yeni bir teşebbüsle *Seda-yı Kafkas*'ı neşretmeye başladı. *Seda-yı Kafkas* da aynı akıbete uğrayarak Şubat 1916'da yayınına son verildi.

Yeni İrşad gazetesi 1911-1912 tarihleri arasında Bakü'de günlük olarak yayımlandı. *Yeni İrşad* edebi, ilmi, siyasi, iktisadi bir gazete idi. İmtiyaz sahibi

Yusuf Ahmedov olup baş redaktörlüğünü Mehdi Bey Hacinski yapıyordu. 153 sayı yayımlanan gazete *Çarhçı* adında bir mizahi yayını da ek olarak vermekteydi. Gazete daha önce yayımlanan *İrşad* gazetesinin fikir ve düşüncelerine sahipti.

1911’de A.A. Müznib *Hilal* adlı haftalık siyasi, içtimai ve edebi dergi yayımladı. Dergi beş sayı çıktıktan sonra kapatıldı. A. A. Müznib, ardından 1911’de *Şihab-ı Sakıb* adlı edebi resimli aylık bir dergi neşretti. Dergi, Çarlık memurları tarafından kapatıldığı gibi yazar kadrosu da hapsedildi.

14 Aralık 1911’de Bakü’de Doktor Karabey Karabeyov’un çalışmaları ile haftalık neşredilen *Hak Yolu* dergisi Kaspi matbaasında basılıyordu. 1912’ye kadar faaliyetine devam etti. Siyasi, içtimai, fenni, edebi, iktisadi bir dergi olan *Hak Yolu*’nda Mahmud Nedim, M. Sadık Ahundov, F. Köçerli yazılarıyla yer aldı.

Milli gazetelerin en mühimlerinden olan *İkbal* gazetesinin ilk sayısı Senetulla Aynullah İbrahimov’un redaktörlüğünde 1912’de Orucovlar’ın matbaasında basıldı. Geniş bir program ile yayımlanan gazetenin okurları da hayliydi. Müsavat Partisi tarafından basılmış, gazetenin esas fikir ve siyaset eğilimi milli ideolojinin tebliğine yönelmiş olsa da bu gazete partinin resmi yayını olarak faaliyet göstermedi. Müsavatçıların bu yayın etrafında birleşmeleri hükümet organları tarafından endişe ile karşılandı ve gazete kapatıldı. Seyid Hüseyin Sadık, Abdullah Şaik, Ağababa Yusufzade gazetede makaleleri yer alan aydınlardı. Gazetenin eleştiri hedefi mevcut hükümet ve “kadimci” dini ulema idi. Ekim 1914’den sonra M. E. Resulzade idaresinde çıkan gazete birkaç defa kapatıldı ve 1915’de yayın hayatından tamamen çekildi.

19 Ocak 1913’de İsa Bey Aşurbeyov tarafından yayımlanan *Şelale* dergisi edebi, içtimai ve ilmi bir yayındı. Haftalık yayımlanan *Şelale*’nin özellikle Osmanlıcaya ilgisi büyüktü. Bu amaçla dergide yer alan makalelerin çoğu Osmanlıca kaleme alınmaktaydı. *Şelale* dergisinde tarih, coğrafya, etnografya, matematik, geometri, felsefe, fizik, kimya vb. ilimlerin tarihi gelişimi hakkında bilgiler verilmekteydi. 19. yüzyılda Zerdabi tarafından ileri sürülen dünyevi ilimlerin tebliği teşebbüsü *Şelale*’de devam ediyordu. Derginin redaktörü Sabirbeyzade Halid Hürrem Bey dergiden ayrıldıktan sonra yayımlanan makalelerde Azerbaycan Türkçesine daha fazla önem verilmeye başlandı. Dergi 1914’e kadar yayımına devam etti.⁴⁰

İkbal’in yayını durduktan sonra 1915’de Orucovlar’ın matbaasında *Yeni İkbal* gazetesi günlük olarak yayımlanmaya başlandı. İçtimai, iktisadi ve siyasi bir gazete idi. Başmuharrirliği 1915-1916 yıllarında Üzeyir Hacıbeyli tarafından

40 Veliyev, s. 120-124; “Şelale” hakkında bkz. Hüseyin Abbaszade, *Şelale*, Uşaqəncəşr, Bakı 1959.

yapılan gazetenin başmuharrirliği M. E. Resulzade tarafından yapıldı. 1917 yılına kadar neşredilen gazete daha sonra *Açık Söz* gazetesi ile birleşti.⁴¹

İkdam Mart 1914'de *Yeni İrşad*'ın devamı olarak yayımlanan günlük bir gazete idi. Gazetenin naşiri Hacı İbrahim Kasımov ve Abuzer Orucov olup başyazarı Nedim Karagöz'dü. Yenileşme taraftarı olan *İkdam*'ın yayın hayatı kısa sürdü ve aynı yıl kapatıldı.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde 14 Nisan 1914'de *Basiret* gazetesi yayımlandı. Hacı İbrahim Kasımov'un baş redaktörlüğünde neşredilen gazete, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti devrinde de yayınına devam etti. 27 Nisan 1920'de Azerbaycan'ın, Kızıl Ordu tarafından işgal edilmesiyle *Basiret* gazetesinin yayını durduruldu. Yedi yıl basılan gazetede M. E. Resulzade, N. Nerimanov ve M. B. Mehmetzade gibi devrin önemli aydınları, siyasetçiler ve fikir adamları makaleleriyle yer aldılar. *Basiret*'ten sonra 16 Eylül 1914'de haftalık olarak neşredilen *Dirilik* edebi, siyasi, fenni, iktisadi bir dergi idi. 1916'ya kadar devam etti.

2 Ekim 1915'te Bakü'de yayına başlayan ve Cuma günleri yayımlanan *Açık Söz* gazetesi o zamana kadar "Kafkasya Müslümanı veya Tatarı" denilen halkın Türk olduğunu açıkça ve ısrarla ortaya koyarak, bu hususta harp sansürü ile de mücadele etmek zorunda kaldı. Kendini günlük Türk gazetesi diye tanıtan *Açık Söz* ile beraber ümmet ve ümmetçilik devri kapandı, milliyet ve Türk milliyetçiliği devri başladı. "Müslüman" tabiri sadece dini müesseselere hasrolunarak, diğer hususlarda "Türk" kelimesi kullanıldı. Milliyet ve Türklük davasını müdafaa amacı ile kurulan *Açık Söz* gazetesinden başka Türk birliği gayesini esas alan Müsavat Partisi adında bir parti de kuruldu. M. E. Resulzade'nin başkanlığındaki gazetenin adının hemen altında "Siyasi-içtimai ve edebi Türk gazetesi. Basım yeri: Nikolayevski sokağı M. Elekberov'un Matbaası, post no. 357" yazıyordu.⁴²

Açık Söz'ün müdürlüğünü bir süre Mehmed Abdülazizoğlu ve bir süre de M. E. Resulzade üstlendi. Bu gazete Azerbaycan'da Türkçülük fikrinin gelişmesinde önemli bir rol oynamış ve edebi dilin Azerbaycan Türkçesi olmasında etkili olmuştur. Yazarları arasında Ömer Faik Numanzade, Neriman Nerimanov, Abdurrahim Bey Hakverdiyev, Hüseyin Cavid, Abdullah Şaik, Mahmut Nedim Karagözov, Hüseyin Sadık, Mehdi Bey Hacinski, Şefika Hanım Efendizade, Yusuf Vezir Çemenzeminli, Halil İbrahim, Hüseyin Mirzacamalov, Ahmet Cevdet ve

41 *Azərbaycan dövri mətbuatı (1875-1990), Bibliografya*, (Haz. S. Rüstəmovə-Tohidi), Azərneşr, Bakı 1993, s. 130; Aşırılı, s. 171-172.

42 Nəsiman Yaqublü, *Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə*, Bakı 1999, s. 52-58.

Takî Şahbazi yer almıştır. *Açık Söz* ilk sayısında halkı milli varlığını korumaya ve haklarını talep etmeye çağırmıştır.⁴³ M. E. Resulzade *Açık Söz*'de, sadece Azerbaycan Türklerine değil, Çarlık Rusya'sının hakimiyeti altında ezilen Türklerin problemlerinden de bahsederek, gerektiğinde tenkitlerde de bulunmuştur. Bakü'de 1918 Mart Olayları sırasında Taşnaklar, Bakü sokaklarından Cemiyet-i Hayriye (İsmailiye), Novruz, Turan, Açık Söz, Kaspi ve Orucovlar'ın matbaalarını ateşe vererek çekildiği için gazete bu tarihten sonra yayımlanmamıştır.⁴⁴

Kardaş Kömeği, Azerbaycan aydınlarının kamuoyu oluşturmak ve gelirini Anadolu'daki savaştan zarar gören halka yardım için başlattığı faaliyetlerin adıdır. Bu amaçla *Kardaş Kömeği* Dergisi 11 Mart 1915'de yayımlandı. Dört sayfadan oluşan gazetenin naşiri ve müdürü Mirza Esedullah idi. *Kardaş Kömeği* bütün halkı birliğe ve yardıma çağırıyordu. M. E. Resulzade'nin sahibi olduğu *Açık Söz* gazetesinin matbaasında basılan dergi 1 manattan satışa sunuldu. Zira *Kardaş Kömeği*'nin satışından sağlanacak para Kars ve çevresinde savaştan zarar gören kişilere verilecekti. 1917 Şubat İhtilali ile Azerbaycan'da Rus sansürü etkisini kaybedince aydınlar yazılarını daha özgür kaleme aldı. *Kardaş Kömeği* dergisinde harpzedelere kıyafet dikenler, Tiflis Yetimler Yurdu, Tıbbi Yardım Grubu, Bakü Yetimler Yurdu'nun ranzalarının görüldüğü bir yatak odası, Cemiyet-i Hayriye'nin halka un dağıtırken görüntülenen fotoğrafları vb. kullanılan çarpıcı görseller derginin ilgi çekmesini sağladı.⁴⁵

Şelale (1913-1914), *Açık Söz* (1915-1918), *Dirilik* (1914-1916) gazete ve dergileri milliyetçi karaktere sahipti. Azerbaycan toplumu içinde bağımsızlık mücadelesini devam ettiren bu yayımlar aynı zamanda bütün güçleriyle aydın kadrolarının yetişmesine çalıştı. *Açık Söz*'ün yayımlanmasından sonra *Doğru Söz*, *Kurtuluş*, *İttifak-ı Mütellimin*, *Müselmanlık*, *İttihad*, *Müsavat* vb. gibi pek çok yeni gazete neşredildi.

İttihad gazetesi siyasi, içtimai ve edebi bir gazete olarak 1918'de Ceyhun Bey Hacıbeyli'nin redaktörlüğünde günlük yayımlandı. Naşiri, İttihad-ı İslam Fırkası idi. Müslümanların birlik ve beraberliğini ön plana alan gazete ülkede yaşanan gelişmeler hakkında makaleler neşretti. 1918 Mart Olayları sırasında dağıtılarak faaliyetine son verildi. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Karabey Karabeyov tarafından yeniden yayımlandı.⁴⁶

43 Yaqublu, s. 52-58.

44 Şirməmməd Hüseynov, *Müstəqilliyin çətin yolu ... Biz hara gedirik*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1996, s. 256-269.

45 Oruc Orucov, "Nargində türk əsirlərinin halı", *Açıq söz*, Sayı: 617, 30 noyabr 1917.

46 *Azərbaycan dövrü mətbuatı (1875-1990)*, *Bibliografiya*, (Haz. S. Rüstəmovə-Tohidi), Azərneşr, Bakı 1993, s. 138.

1918-1920 yıllarında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin resmi yayın organı *Azerbaycan* gazetesi idi. Bu gazete devlet tarafından desteklendi ve devlet matbaasında günlük olarak basımı sağlandı. Redaktörlüğü Üzeyir Hacıbeyli, Şefi Bey Rüstembeyli, Halil İbrahim ve Ceyhun Hacıbeyli tarafından yapılan *Azerbaycan*, yayın hayatına Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile birlikte başladı. İlk sayıları Gence'de basılan gazete daha sonra Bakü'ye nakledildi. 3 Ekim 1918'de yayımlanan 5. sayısında "gündelik siyasi, içtimai edebi Türk gazetesi" olduğunu ifade etti. *Azerbaycan* gazetesinin yazar kadrosunda milli içtimai fikrin en önemli temsilcileri olan aydınlar ve yazarlar da yer alıyordu.⁴⁷

Siyasi, içtimai, fikri gazete ve dergilerin neşrinin yanı sıra pek çok alanda farklı yayınlar da söz konusuydu. Bu yayınlar içinde Mart-Ağustos 1919'da yayımlanan *Evrak-ı Nefise* adlı sanat ağırlıklı bir dergiden de bahsedilmesi gerekmektedir. Aylık milli demokratik eğilimli edebi-içtimai bir dergi olması yanında *Evrak-ı Nefise* Azerbaycan basın tarihinde edebiyat ve sanat konularını içeren ilk dönem yayını idi. Bakü'de yayımlanan derginin toplam altı sayısı çıktı. Naşiri Zülfikar Hacıbeyli, redaktörü Ali Abbas Müznib'ti. Resimli bir dergi olup resimler ressam Azim Azimzade tarafından çizildi. Dergide F. Köçerli, Abdullah Şaik, Emin Abid ve Mehemed Hadi gibi yazarlar yer alıyordu. Edebiyat, müzik, tiyatro, mimari konulu makalelerle birlikte sahne sanatlarına ait pek çok habere de yer verilmekteydi.

2.2. Gayret Matbaası-Molla Nasreddin ve Mizahi Basın

1905-1918 ile birlikte Azerbaycan basınının milli fikir etrafında halkı birliğe çağıran yayınlarının genellikle siyasi, içtimai bir kimliğe sahip olduğuna yukarıda değinilmişti. Ancak bu tasnifin dışında, Azerbaycan basın tarihinde mizahi yayınlara da rastlamak mümkündür. Azerbaycan'da bu geleneği başlatan ve kendinden sonra da bu yayınların öncülüğünü yapan en önemli neşriyat *Molla Nasreddin* dergisiydi.

Molla Nasreddin'den bahsetmeden önce, bu dönemde yaşanan en önemli gelişme olan Tiflis'te Gayret matbaasının açılışına değinmek gerekir. Gayret, *Şark-ı Rus*'un borçlanıp kapanması ve M. Şahtatinski'nin matbaayı satma kararından sonra açılan bir matbaa idi. Gayret matbaasının kurulması fikri ortaya çıktığında en önemli meselelerden biri bu işte mesul şahsın kim olacağı idi. Bu şahıs Ömer Faik Numanzade olamazdı. Çünkü Gayret'in kurulması arifesinde Ömer Faik Efendi hükümet nazarında "siyasi yönden itibarsız" bir insan kabul

47 Qərənfil Dünyaminqızı, *Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan mətbuatı 1918-1920-ci illər*, "Elm" nəşriyyatı, Bakı 2011.

ediliyordu. *Davet* adlı bir neşriyatı olan Numanzade *Şark-ı Rus*'ta hükümet aleyhine makaleler yazmıştı. Bu nedenle hükümet onun geçmişini dikkate alarak, böyle bir müessesenin tesis edilmesi için izin vermezdi. Ancak durum böyle görülse de Celil Memmedkuluzade: “(...) *Bütün bunların neticesinde benim adım resmî belgelerde tek olarak gösterildi. Ve ben yegâne resmî müdür kabul edildim. Hâlbuki matbaa neşriyatı ve Molla Nasreddin'i de Faik'le birlikte onun arkadaşlığı ve dostluğu ile kurmuştuk*” diye yazıyordu.

Gayret 1905'in Mart ayında faaliyete başladı ve 1907'ye kadar devam etti. Matbaa Türkçe, Farsça, Arapça, Rusça ve Batı dillerinde her türlü kitap, dergi ve ticarete ait kağıtları en iyi harf ve baskı tekniğiyle basmaktaydı. Gayret matbaası *Molla Nasreddin*'in yayımlandığı sadece halka hizmet etmeyi gaye edinmiş bir kurumdu. Zira bastığı kitapların çoğunu parasız, bazen de çok ucuza satarak halkın kitap alıp okumasını sağlamaya çalışıyordu. *Molla Nasreddin*, çoğu zaman bu kitapları müşterilerine hediye olarak da veriyordu. Gayret matbaası Azerbaycan'da sosyal şuurun uyanmasına yardım maksadıyla açılmış ilk kültürel müesseseydi.⁴⁸ Ayrıca yaptığı en büyük hizmet *Molla Nasreddin* dergisini basması oldu. Ömer Faik Numanzade, 1906'da *İrşad* gazetesine yazdığı bir makalede Gayret matbaasının programını, amacını izah ederek kalem sahiplerine şöyle diyordu:

“Kim bu kutsal amaca iştirak edip millete bir hizmette bulunmak isterse, bizim köylerden, fakir halkın ağır yaşam koşullarından, istibdat idaresinin zararlarından, çağımızın ihtiyaç duyduğu meselelerden küçük küçük yazılar yazıp Molla Nasreddin'e veya Gayret matbaasına göndersin. Kendileri yazı yazmayı tercüme etmek isteyenler ise adreslerini bize bildirsinsinler ki, kendilerine Rusça yazılmış küçük yazılar gönderelim. Onlar da tercüme edip bize göndersinler. Biz herkesin kitabını kendi adı ile kendi paramız ile basıp yayınlıyoruz. Her eser sahibi ve tercüme 200 adet kitap gönderiyoruz. Kalan kitapları kâğıt parası çıkmak şartıyla bir, bir buçuk, iki kopye satıyoruz. Halkımızın şimdiki büyük ve ciddi kitapları okumadığı ve kıymetli kitaplara para vermediği nazar-ı dikkate alınırsa, bizim bu teşebbüsümüz zannediyorum faydasız değildir.”⁴⁹

Matbaaya Gayret adının verilmesi tesadüfi değildi. Çünkü devir, vatanın herkesten gayret beklediği bir devirdi. Ömer Faik'in ilk ve son eseri olan ve bu matbaada basılan *Davet*, eli kalem tutanları, imkânı ve nüfuzu olanları milli gayrete çağırıyordu.

48 Celil Məmmədquluzadə, *Əsərləri*, Cild:3, Bakı 1961, s. 700; Əziz Mirəhmədov, *Azərbaycan Molla Nəsrəddini*, “Yazıcı” nəşriyyatı, Bakı 1980, s. 186-187.

49 Ömər Faiq Nemanzadə, “Dəvət və təvəqqe”, *İrşad*, Sayı: 209, 6 sentyabr 1906.

Azerbaycan basın tarihinde ilk mizah dergisi olan *Molla Nasreddin* 7 Nisan 1906'da Tiflis'te Gayret matbaasında neşre başladı. Haftalık olarak yayımlanan dergi aynı zamanda fikir, siyaset, edebiyat konularına da sayfalarında yer vermekteydi. Redaktörlüğünü Celil Memmedkuluzade'nin yaptığı *Molla Nasreddin* 20. yüzyılın başlarında Rusya ve Azerbaycan'da mevcut olan son derece karışık sosyal ve siyasi atmosferde çıkarıldı ve kısa zamanda büyük ün kazandı. Azerbaycan içtimai hayatının bir anlamda ansiklopedisi sayılan *Molla Nasreddin* kısa kesintilerle 25 yıl yayımlandı. Önce Tiflis'te (1906-1918), kısa bir süre Tebriz'de (1921), daha sonra ise Bakü'de (1922-1931) faaliyet gösterdi. 1929'dan itibaren Latin harfleriyle yayımlanmaya başlandı. Dergi ilk sayısından itibaren dilin varlığı ve saflığı için mücadele etti. Ayrıca kadın hakları ve kız çocuklarının eğitilmesi konusuna da önem verdi. Molla Nasreddinciler her tür gericiliğin, tembelliğin, gaflet uykusunun düşmanı oldukları gibi kendine yabancılaşmanın, aslından uzaklaşmanın, milli adları ve milli gelenekleri yabancılaştırmanın da aleyhinde idiler. Derginin etrafında devrin en güçlü kalem sahipleri yazarlar, şairler, ressamlar toplanmıştı. Bu kişiler aynı zamanda 20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının önemli isimleri idi. Bunlar Mirza Elekber Sabir, Ali Nazmi Mehmetzade, Ömer Faik Numanzade, Mehmed Said Ordubadi, Salman Mümtaz, Abdurrahim Bey Hakverdiyev gibi aydınları. Ayrıca devrin ihtilalci yazar ve maarifçileri de *Molla Nasreddin*'i yazılarıyla destekledi. *Molla Nasreddin*'in halk tarafından bu kadar çok sevilmesinin bir başka sebebi ise dergide yer alan karikatürler idi. Bu karikatürler C. Memmedkuluzade'nin isteği üzerine ressamlar O. İ. Şmerling, İ. Rotter ve A. Azimzade tarafından çizilmekteydi.⁵⁰

Molla Nasreddin dergisi savunduğu fikirler ve bunları büyük bir cesaretle ifade etmesi sebebiyle sadece Azerbaycan'da değil, bütün Yakın Doğu ülkelerinde ün kazandı. Daha sonra adına "Molla Nasreddinciler" denilen bir akım doğdu. Celil Memmedkuluzade kadar çok güçlü bir mizah kabiliyetine sahip olan Sabir, milli ve siyasi konularda hükümetin takibatına uğramamak için "Hop-hop", "Din Direği", "Mirat", "Fazıl" gibi müstear adlar kullanmış olsa da yazılarındaki dil ve üslupla hemen tanınıyordu. Sabir, *Molla Nasreddin* dergisinde yazı yazmaya başladıktan sonra dergiyle ayrılmaz bir ikili oluşturdu.⁵¹

Halka anlatmak istediği fikirleri kendine özgü üslubu ile yazdığı şiirlere ve yazılara aktararak Azerbaycan sosyal hayatında adeta değinmediği bir konu

50 Mir Cəlal, Firidun Hüseynov, *XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı*, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı 1982, s. 25; Türyan Əzizov, *Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində*, "Zaman" nəşriyyatı, Bakı 1997, s. 94; *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*, Cild: 2, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı Bakı 1960, s. 563-564. Vəlif Sadıqlı, "Molla Nəsrəddin jurnalı və Azərbaycan romantikləri", *Ədəbiyyat, dil, incəsənət, Xəbərlər*, Sayı: 1-2, 1992, s. 50-54.

51 *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*, Cild: 2, 614-682; Abbas Zamanov, *Sabir gülür*, "Gənclik" nəşriyyatı, Bakı 1981.

kalmayan *Molla Nasreddin* dergisi kadın meselesine özel bir ilgi göstermişti. Dergi, 20. yüzyılın başlarında kadınların köle durumundan, her türlü istismardan, çürümekte olan aile ve geleneklerin baskısından kurtulması için mücadele verdi. Azerbaycan'ın milli kurtuluşa ve hürriyete kavuşması, sınıf farkı gözetilmeden bütün fertlerin devlet ve kanun önünde eşit bir hayata erişmesi, işçilere her sahada insani hakların tanınması, milletin çağdaş medeniyeti benimseyerek cehalet ve sefaletten kurtulması, dinin saadet devrinde olduğu gibi yükseliş ve ilerleme sebebi olması, her çeşit gerilik ve hurafenin halkın hayatından çıkması, Kafkasya milletleri arasında Rusya'nın tahakküm ve emellerine karşı kuvvetli bir birliğin sağlanması ve bütün ülkede hürriyet prensiplerine dayanan bir sistemin yerleşmesi *Molla Nasreddin*'in idealleri idi.⁵²

Bu arada *Molla Nasreddin* dergisi sosyal problemlerle ilgili fikirleriyle İsmail Gaspıralı'nın da dikkatini çekti. Gaspıralı, 7 Nisan 1906'da Tiflis'te yayımlanmaya başlanan *Molla Nasreddin* dergisini, Azerbaycan basın tarihinde son derece önemli bir olay olarak nitelendirirken bunun, bütün Rusya Türkleri için hiciv ve mizahın yeniden ortaya çıkıp gelişmesi olarak görmekte ve takdir etmekteydi. İsmail Gaspıralı'nın çıkarttığı *Tercüman* gazetesi burada basılan karikatürlerle de yakından ilgilendi. *Molla Nasreddin*, Gaspıralı'ya acil olarak çözülmesi gereken pek çok sosyal problem hakkında zengin malzeme de temin ediyordu. Diğer bir ifadeyle karikatürler veya resimler sosyal hayatta ve milli yaşayış düzeninde çok derin etkisi olan ve toplumun gelişmesine engel teşkil eden eksikliklerle ilgili tartışmaların meydana gelmesine de yardımcı oldu.

Molla Nasreddin'in başarısı ona benzer pek çok derginin neşrine sebep oldu. *Behlül*, *Mirat*, *Arı*, *Tuti*, *Zenbur*, *Baba-yı Emir*, *Şeypur* mizah dergileri yayına başladı. *Behlül*, *Molla Nasreddin*'in etkisiyle 1907'de⁵³ Ali Asger Aliyev tarafından haftalık siyasi, ekonomik mizahi bir dergi olarak neşredildi. Hem şekil hem içerik olarak *Molla Nasreddin* dergisi ile aynı özelliklere sahipti. Derginin ressamlığını A. Azimzade, Y. Y. Hamberg ve S. B. Celilov yaptı. *Molla Nasreddin* ile karşılaştırıldığında mizah dergisi olarak zayıf olsa da döneminin siyasi, sosyal ve içtimai olaylarına dikkat etmesi, halkın eğitilmesi ve milli dil meselelerinde gündemi takip etmesi sebebiyle yenilikçi bir dergi idi. İki haftada bir kere sekiz sayfa yayımlanan derginin yazarları makalelerinde, şiirlerinde ve çizdikleri karikatürlerde esasen cehalet ve adaletsizlik gibi konuları işlediler. Yayın hayatı

52 Sabir Gəncəli, *İşıqlı ömürlər, kövrək talelər*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1991.

53 Mirza Bala Mehmetzade'ye göre "Behlül; mizah mecmuası olup 1906 yılında Ali Asger'in müdüriyetiyle çıkmıştır. Fakat birkaç sayıdan fazla neşredilmemiştir (19 Mayıs 1906'da neşre başlayan 'Behlül' dergisinin sonuncu, 9'uncu sayısı 4 Kasım 1907'de çıkmıştır). M.Məmmədşadə, Azərbaycan türk mətbuatı, İçinde: A.B. Şahverdiyev, *Azərbaycan mətbuatı tarixi*, "Təhsil" nəşriyyatı, 2006 (ss. 125-165) (ed.n.).

kısa olan *Behlül* 9 sayı çıktıktan sonra 1907’de yayınına son verdi. Aynı yıl tekrar yayımlansa da bu uzun sürmedi ve kapandı.⁵⁴

1909-1910 yılları arasında Dr. Abdülhalik Ahundov tarafından *Zenbur* adlı haftalık mizah dergisi yayınlandı. Sekiz sayfa yayınlanan derginin naşiri Abdullah Ahundov idi. *Zenbur*, *Molla Nasreddin*’in izinden giderek onun ideallerini savundu. Azerbaycan Türkçesinin kullanımına önem veren *Zenbur* bu konuda *Molla Nasreddini* eleştirenlere tepkisini göstermekten de çekinmedi. Bu durum fikirlerin yanısıra iki dergide de yazı yazan birçok ortak yazarın bulunmasından kaynaklanıyordu. R. Selimhanov (1-21. sayılar) ve A. Azimzade (22 ve 42. sayılar) ve M. Palavanov’un (1910 yılının 1. ve 27. sayıları) redaktörlüğünde çıkan *Zenbur* sadece Azerbaycan’da değil, İran ve Türkiye’de de yaşanan gelişmeleri yakından takip ediyordu.⁵⁵

Mirat, Haziran 1910’da neşredilmeye başlandı. Redaktörlüğünü Aliabbas Takîzade’nin yaptığı dergi yayın politikasını “hayatta meydana gelenlere lakayt kalmayacağız, doğruları yazacağız” şeklinde belirlemişti. Dergi, “Molla Nasreddincilerin” tenkit metotlarını kullanıyordu. Hiciv esaslı şiirler, karikatürler gerek dünyanın gerekse ülkenin durumunu aksettirmekteydi. Kısa süreli bir yayın olan *Mirat*, *Molla Nasreddin*’in özelliklerini taşısa da ilk sayıda “İdareden” başlığı altında diğer dergiler gibi adaletsizliğe karşı geldikleri vurgusunu yapıyordu.⁵⁶

Mirat’tan sonra 1910’da Dadaş Bünyadzade’nin redaktörlüğünde Ali Mehmed Aliyev tarafından yayınlanan *Arı* dergisi neşredildi. Kendinden önceki mizahi dergilerden farklı olarak *Arı*’da karikatür yoktu. Ancak derginin kapağında ve ilk sayfalarda gerek Azerbaycan’da gerekse Osmanlı Devleti’nde önemli ilim ve kültür adamlarının resimleri yer alıyordu. Devrin matbuatı için son derece gerekli olan abonelerin azlığından, kaynakların kısıtlı olmasından şikayet eden dergi, hükümetin aldığı sert tedbirleri de eleştirmekteydi. İslami değerleri ön planda tutan *Arı*, gizli imzalarla neşredildi. 50’den fazla gizli imzanın olduğu *Arı* dergisi ilk sayısında programlarını halkın yanında olacaklarını belirterek çiziyorlardı. Mart 1911’e kadar yayımlanan derginin 13 sayısı çıktı.⁵⁷

Arı’dan sonra 24 Mayıs 1912’de Hacı İbrahim Kasımov ve Seyid Hüseyin’in idaresinde Bakü’de *Kelniyet* adlı bir mizahi dergi neşredildi. 20. yüzyıl

54 Nazım Axundov, *Azərbaycan satira jurnalları 1906-1920*, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Bakı 1968, s. 63-68.

55 Daha fazla bilgi için bkz. İslam Ağayev, *Satirik Zənbur jurnalı*, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Bakı 1969; Nazım Axundov, *Azərbaycan satira jurnalları 1906-1920*, s. 70-73.

56 Nazım Axundov, *Azərbaycan satira jurnalları 1906-1920*, s. 79-80.

57 Nazım Axundov, *Azərbaycan satira jurnalları 1906-1920*, s. 81-82; Aşırı, a.g.e., s. 179.

Azerbaycan basınında önemli bir yere sahip olan *Kelniyet* hem içerik hem de şekil olarak *Molla Nasreddin* dergisini takip etmekteydi. Dergi devrin güncel meselelerini, içtimai siyasi olayları dikkatle takip ediyordu. Esas kaynaklar “felyatonlar”⁵⁸ başlığı altında verilmekteydi. Karikatürlerde Azim Azimzade’nin büyük katkısı vardı. *Kelniyet* Şubat 1913’de kapatıldı.

22 Şubat 1914’de Erivan’da Mehemed Mir Fetullayev ve Cabbar Askerzade tarafından *Leylek (Lek-Lek)* adlı haftalık mizah dergisi yayımlandı.⁵⁹ 12 sayı neşredilen ve sekiz sayfadan oluşan dergi diğer dergilerden farklı olarak karikatürlere yer vermedi. *Leylek* haftalık yayınlanacağını söylese de bazı dönemlerde yayın aksaklıklarının yaşanmasını engelleyemedi. Yazarların imzaları bir mizah dergisine uygun müstear adlardı. İktisadi, kültürel konuların yanısıra dil meselesi de en çok işlenen konular arasındaydı. Dergi toplumun aksayan yönleri karşısında sessiz kalmayacağını, yanlış bulduğu her şeyi ve herkesi eleştirmekten kaçınmayacağı mesajını veriyordu. Maddi sorunlar, yaptıkları eleştiriler vb. sebepler yüzünden *Leylek* dergisi 30 Haziran 1914’de kapandı.⁶⁰

Tuti dergisi de Bakü’de Aralık 1914’de Ağa Takî Nakîyev tarafından yayımlanmaya başlayan haftalık bir mizah dergisi idi. Derginin baş redaktörlüğünü Cafer Bünyadzade yaptı. Resimli olarak neşredilen *Tuti*, kendinden önceki mizah dergilerini tekrar etmeyeceğini okurlara vaat etti. *Molla Nasreddin*’den sonra en uzun ömürlü dergi oldu. Orucov Kardeşleri matbaasında basılan dergi kadın konusu başta olmak üzere, dil ve din konularını da sayfalarına taşıyarak pek çok problemi sorguluyordu. Derginin yazar kadrosu çeşitli müstear adlarla yazan M. S. Ordubadi, S. Mümtaz, M. A. Sıdkî, S. Hüseyin, C. Bünyadzade vd. aydınlardan oluşmaktaydı. Dergi, 1917 yılına kadar yayımlanmaya devam etti.⁶¹

1914 Birinci Dünya Savaşı yıllarıydı. Bu dönemde Azerbaycan basınında da bir hareketlenme görülmeye başlandı. Milli şuura sahip aydınlar Çarlık memurları tarafından takip edilmesine rağmen Azerbaycan’da gazeteler ve dergiler faaliyetlerine devam ettiler. Pek çok yeni gazete ve dergi bu dönemde neşredildi. 1914’de Bakü’de Hacı İbrahim Kasımov tarafından yayımlanan *Mezeli* dergisi de mizahi bir dergi idi. Derginin başyazarı Haşim Bey Vezirov olup, yazarları

58 Fransızca feuilletton, feuille – mizahi ve keskin eleştiri içeren, nezim (şiir) ve nasır (düzyazı) şeklinde yazılan kısa yazılar (ed.n).

59 Erivan’da yayımlanan neşriyat hakkında bkz. *İrəvan Türklərinin ədəbi mətbuat abidəsi. Lək-lək jurnalı: məcmuə*, (Trans. Z. H. Məhərrəmov; elmi red. İ. İ. Abbaslı), “Açıq dünya” nəşriyyatı, Bakı 2008; Mehdi Genceli, “İrəvan’da Yayımlanan İlk Türkçe Mecmua: Leylek 1914”, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 21, Temmuz 2011, s. 73-91.

60 Nazim Axundov, *Azərbaycanda dövrü mətbuat (1832-1920)*, *Bibliografiya*, Azərbaycan SSC Elmlər Akademiyası, Bakı 1965, s. 53; Genceli, s. 89

61 Aşırılı, a.g.e, s. 199-200.

arasında H. İ. Kasımov, A. Azimzade, Ali Nazmi, Ali Razi, Ali Müznib, C. Cabbarlı gibi isimler vardı. *Mezeli* dünyada yaşanan gelişmelerle ilgili yazılara da ağırlık verdi ve yenileşmeyi halkın yakından takip etmesini arzu etti. Dergideki makaleler, resim ve karikatürler eğitimdeki geriliği, kadın haklarını, maden işçilerinin zor iş koşullarını, köylülerin problemlerini içeriyordu. *Mezeli* halkın okuryazarlığındaki sorunlar sebebiyle resim ve karikatürlere önem vermişti. Dergi Ekim 1915’de kapatıldı.

Baba-yı Emir 21 Nisan 1915’de A. A. Müznib tarafından Bakü’de yayımlanan siyasi, edebi mizah dergisi idi. Orucovlar’ın matbaasında basılan dergi 17 Ekim 1916’ya kadar 67 sayı yayımlandı. Dönemin önemli siyasi konularına yer veren *Baba-yı Emir* gelenekçi kesimi şiddetle eleştirdi.⁶²

Azerbaycan’ın mizah basını tarihinde önemli yeri olan *Şeypur*’un naşiri Samed Mansur idi. Memmedali Sıdkî’nin redaktörlüğünde Bakü’de 5 Ekim 1918’de yayımlanmaya başladı. Toplam 14 sayı neşredilen dergi haftada bir kez Turan matbaasında basılıyordu. *Şeypur*’da Memmedali Sıdkî, Salman Mümtaz, Cafer Cabbarlı, Ali Abbas Müznib ve Emin Abid gibi tanınmış yazarların yayımlanan makaleleri önemli bir yere sahipti. 18 Ocak 1919’da son neşrini gerçekleştirdi. Dergide toplumda meydana gelen siyasi-sosyal gelişmeler, halkın geçimi, yaşam tarzı, sıkıntıları ve bunların sebep sonuçları mizahi öğelerle anlatılmaya çalışıldı.⁶³

Azerbaycan’da yine Azerbaycan Türkleri tarafından Rusça olarak yayımlanan [*Cigit* (1907-1918), *Bakinskoe gore* (1908-1909), *Vay-vay* (1912), *Biç* (1909-1915), *Adskaya poçta* (1909-1910), *Bakinskiye streli* (1910) *Baraban* (1912-1913) vb.] mizah konulu dergiler de vardı.

2.3. Kadın-Çocuk ve Eğitim Konulu Yayınlar

Azerbaycan’da *Ekinci*’den itibaren yayımlanan gazete ve dergilerde kadınların özgürleştirilmesi, eğitimi ve kadın hakları ile ilgili pek çok makale yer alıyordu. Ancak sadece kadın ve çocuk konulu bir neşriyat yoktu. 1900’lü yılların başlarında çocuklar ve ebeveynleri için *Debistan* (1906-1908), *Rehber* (1906-1907), *Mekteb*

62 Vefa Kurban, Mehmet Ali Demirbaş, “Azerbaycan’da Yayımlanan Bir Mizah Dergisi Baba-yı Emir (1915-1916)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 22, 2013, s. 199-223; Azerbaycan’da mizahi dergiler hakkında bilgi için bkz. N. Axundov, *Azərbaycan satira jurnalları 1906-1920*, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Bakı 1968.

63 İsmayıl, “98 yaşlı satirik Şeypur jurnalı”, *Şərq*, 12 mart 2016. Şeypur hakkında daha fazla bilgi için bkz. Hüseyin Həşimli, *Məmmədli Sıdqi və Şeypur jurnalı*, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, Bakı 2014; Hüseyin Həşimli, *Şeypur jurnalı (1918-1919-cu illər)*, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2014, Bakı 2014; Gizem Karataş, Azerbaycan Mizah Basınında Şeypur Dergisi (1918-1919), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

(1911-1920) dergileri yayımlandı. Bu basın organları ile yüzyılın başında “edebi-publisist” akımın birçok temsilcisi iş birliği içinde bulunuyordu. İlk maarifperver Azerbaycan kadınlarından biri olan Ahıskalı eğitimci yazar Şefika Efendizade *Debistan* dergisinde (1906-1908) yazılarıyla faal olarak yer aldı. *Debistan*, yenilikçi ve resimli bir dergi idi. Redaktörlüğünü Ali İskender Caferzade’nin çıkardığı dergi İslam tarihini, Azerbaycan’da ve dünyadaki gelişmeleri ve eğitim meselelerini konu alıyordu. İlk sayısı 16 Nisan 1906 tarihinde çıkmış olan dergi toplamda 27 sayısı yayımlandı. Her sayısı 16 sayfa olan ve iki haftada bir yayımlanan *Debistan*, neşredilmesindeki amacı sağlam mefkûreler aşıl原因 fikirleri çocuklar arasında tebliğ etmek ve bu vasıtayla onları hayata hazırlamak şeklinde ifade etmekteydi. *Debistan* ayda bir kez “Valideyne Mahsus Varaka” adlı bir de ek veriyordu. Ancak abonelerin azlığı ve özellikle de maddi sorunlar yüzünden 1908 yılında okuyucularına veda etmek zorunda kaldı.⁶⁴

Rehber adlı ilk pedagoji dergisi (aynı zamanda edebiyat dergisi) Mahmud Bey Mahmudbeyov tarafından 1906’da çıkarıldı. Mahmud Bey Mahmudbeyov bir halkın çağdaş gelişim seviyesini, güç ve kudretini mektep, edebiyat, ilim, gibi manevi güçlerde görüyordu. F. Köçerli, S. Ganizade, Sabir, A. Sehhet, dergiye yazılarıyla katkı sağlamaktaydı. Toplam beş sayı yayımlandı ve 1907’de kapanmak zorunda kaldı.⁶⁵

Azerbaycan kadınının gazetecilik ortamına dahil edilmesinde 1911-1912 yıllarında ana dilinde Bakü’de yayımlanan ilk kadın gazetesi *Işık*’ın önemli rolü oldu. Gazetenin müdürü Hatice Hanım (Sübhankuliyeva) Alibeyova’ya en büyük desteği, *Işık*’ın daha sonra naşiri görevini üstlenen eşi Mustafa Bey Alibeyov verdi. Gazetenin daimi yazar kadrosunu kadınlar oluştururken, erkek yazarlar da makaleleriyle *Işık*’a katkıda bulunuyordu. *Işık*, kadınların örtünme, evlilik ve çocuk terbiyesiyle ilgili problemlerine yer vermenin yanısıra kadınların eğitim almasını ve manevi gelişimini sağlamaya yönelik yazılar neşretmekte idi *Işık* devrin Azerbaycan toplumundaki kadın algısını da tüm gerçekliğiyle ortaya koyuyordu. Gazete, Azerbaycan kadınına eğitim, sosyal ve kültürel işlerde faal olmaya davet ediyordu. *Işık* gazetesinde yer alan konular içerik ve eğilim itibariyle çok renkliydi. Gazetenin ön yüzünde bir güneş resmi vardı. Çarşaf giymiş bir kadın çocuğunu elinden tutarak yeni doğan güneşi gösteriyordu.⁶⁶

64 *Debistan ve Mekteb* dergisi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Sevil Hüseyinli, *Dəbistan və Məktəb jurnallarında xalq maarifi və təlim-tərbiyə məsələləri*, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı 1995.

65 *Rehber* dergisi için bkz. Əflatun Məmmədov, “*Dəbistan*”, “*Məktəb*” və “*Rəhbər*” jurnalları, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı 1983.

66 Amalya Qasimova, *Azərbaycanda ilk qadın mətbuatı “İşıq” qəzeti*, “Adiloğlu” nəşriyyatı, Bakı 2010; Amalya Qasimova, *XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan mətbuatında qadın problemləri (1901-1917)*, “Adiloğlu” nəşriyyatı, Bakı 2010; Gəncəli, s. 5; Hande Aydın, *İlk Kadın Gazetesi Işık*’ın (1911-1912) Azerbaycan Basın Tarihindeki Yeri, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

Mekteb 29 Kasım 1911'de Bakü'de İskender Caferzade tarafından yayımlanmaya başladı. Gafur Reşad Mirzazade, Abdurrahman Tefvik Efendizade adlı öğretmenlerin idaresinde edebi, ilmi makalelere yer veren çocuk dergisi idi. Dergi ilk sayısında amacını “*Mekteb*'i neşretmekteki maksadımız mektepte okuyan öğrencilerin ilerlemelerine acizane bir hizmettir. *Mekteb*'i okuyan öğrencilerin bilgisi arttıkça o zaman amacımıza ulaşmış olacağız” şeklinde izah etmekteydi. Ayda iki kez resimli olarak yayımlanan derginin yazarları arasında Süleyman Sâni, Şefika Efendizade, Abdullah Şaik, Ali Nazmi, Abbas Sehhet, Neriman Nerimanov, Sabir, Ali Abbas Müznib, Oruç Aliyev vb. gibi siyasetçi, eğitimci ve yazar-şairler vardı. Azerbaycan realist ve romantik edebiyatın en önemli isimleri çalışmalarını gerek halk maarifi gerekse çocukların eğitimi amacıyla *Mekteb* dergisinde neşrediyorlardı.⁶⁷ İlimli bir çizgide duran *Mekteb*'in 31 Mart 1918 olaylarından sonra yayını dursa da Şubat 1920'de Gafur Reşad Mirzazade dergiyi tekrar faaliyete geçirdi. Ancak ülkedeki siyasi gelişmeler *Mekteb*'in neşrini engelledi ve dergi kapandı.⁶⁸

Azerbaycan aydınları Rusya'nın farklı bölgelerinde de gazete ve dergi yayımlama başarısı gösterdi (1906-1911 yıllarında Astrahan'da çıkan *Burhan-ı Terakki*, *Hakimiyyet*, *Mizan*, *Hak* gazetelerinde N. Nerimanov, A. Gamküsar, M. L. İsmayılov-Şirvanski, R. K. Necefov, M. Hadi, A. Abdulla, A. Cevdet, C. Abdulcabbarov, H. Ahundzade, M. S. Ahundov, C. Cabbarov, A. İsmayılov, K. Mahmudov (Nahçıvani), M. Mercanî, H. Musa, S. Saleh vb.) Azerbaycan Türkleri yazar ve gazeteci olarak Kafkasya ve Rusya'nın merkezî basın organlarındaki yazılarını Rusça kaleme alıyorlardı. Bu bir anlamda tüm yasal olanaklardan yararlanarak demokratik fikirlerini, eğitimci bakış açılarını yayma, kamuoyunu milli edebiyatla tanıştırmak için oluşan imkanları kaybetmeme arzusundan kaynaklanıyordu.

2.4. Azerbaycan Basın Tarihinde Bolşevik Yayınlar

19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında gelişen yenileşme hareketi siyasi hayatta da etkisini gösterdi. Aydınlar içinde işçi hareketine ve sol-sosyalist akımlara destek verenler ve inananlar da oldu. Siyasi ve sosyal hayatta meydana gelen canlanma buna paralel olarak basının da farklılaşmasına yol açtı. Azerbaycan'da yayılmaya başlayan merkezî parti organları vasıtasıyla sol yayınların sayısında bir artış görüldü. 1900-1907 yılları arasında çıkan gazete ve dergiler arasında *Hümmet*, *Tekâmül*, *Davet-Koç*, *Yoldaş*, *Bakinskiy raboçiy* (Bakü

67 Şahverdiyev, s. 101.

68 Q. Namazov, *Azerbaycan uşaq ədəbiyyati antologiyası*, Öndər, Bakı 2004, s. 4; Aşırılı, a.g.e, s. 175-176;

İşçisi), *Ryadovoy* (Nefer), *Gudok* (Düdük),⁶⁹ *Bakinskiy proletariat*, *Sovremennaya jizn* (Çağdaş Yaşam) gibi yayınlar sol sosyalist grubun yayınlarıydı ve bunların neşrinde Hümmətçi grupların (Azerbaycan İctimaiyun Amiyun-Hümmet-Teşkilatının Erkanı) ciddi etkisi vardı.

Güney Kafkasya’da Ermenilerle Azerbaycan Türkleri arasında süregelen olaylarda Bakü Komitesi tarafından yayımlanan bildirimler, Azerbaycan Türkleri arasında hiçbir tesir uyandırmıyordu. Çünkü bu yazılar sosyal demokratlarla Ermeni milliyetçilerini bilinçli olarak aynı seviyede tutmakta ve Azerbaycan Türklerine şiddetle saldırmaktaydı. Zira Ermeniler partide çoğunlukta idi. Aslında *Hümmet*’in kuruluşunu bir anlamda Güney Kafkasya’nın bu siyasal şartları da belirlemişti. Doğrudan doğruya Azerbaycan Türkleri tarafından yönetilecek bir sosyalist teşkilat kurulması fikri başladığında Azerbaycan Türkçesinde ilk yasal Bolşevik gazetesinin yayımlanması da gündeme geldi. *Hümmet*, Bakü Komitesinin Ermeni şubesi ile birlikte 26 Mayıs 1906’da *Davet-Koç* gazetesini neşretmeye başladı.⁷⁰ Gazetenin yayımlanmasında S. M. Efendiyev, N. Nerimanov, S. Şaumyan, M. Azizbeyov, M. H. Mövsümov gibi isimler önemli rol oynadılar. Bu genel olarak Azerbaycan Bolşeviklerinin ilk yasal gazetesi olduğu kadar, parti yayını tecrübesine de sahip ilk gazete idi. İki sayfası Azerbaycan Türkçesinde iki sayfası Ermenice yayımlanıyordu. 16 sayı çıktıktan sonra Çar yönetimine karşı olan tutumundan dolayı 6 Ağustos 1906’da kapatıldı.⁷¹ M. E. Resulzade, Bakü’de yayımlanan *Davet-Koç* gazetesi için “her iki tarafın en iyilerince neşrolunuyor, bu yolda büyük işler yapacaklardır” diyerek gazetenin bir kez daha barışseverlerin sesi olacağına inanıyordu.⁷²

Davet-Koç gazetesi milleti iki büyük gruba ayırıyordu. Gazetede bu grupların birini çalışan kesimin, diğerini ise zenginlerin teşkil ettiği, iki grubun menfaatlerinin birbirine zıt olduğu ve hiçbir zaman bir olmayacağı, onların aynı millete mensup olmalarının aralarındaki sınıf farklılıklarını ortadan kaldıramayacağı ifade ediliyordu. Bunun için Azerbaycan Bolşeviklerine göre, grupların menfaatlerini çok iyi bilmeleri ve ortak düşmana karşı mücadele etmeleri gerekmektedir.⁷³

69 Fabrika düdüğü, korna. [ed.n.]

70 İbadulla Mədətov, *1905-çi ildə Bakı proletariatının inqilabi tətıl hərəkəti tarixindən*, “Azərənşir” Bakı 1965, s. 102.

71 Nazim Axundov, *Azərbaycanda dövrü mətbuat (1832-1920)*, s. 133-134; *Hümmət qəzetinin izahlı bibliografiyası*, M.F. Axundov adına Azərbaycan Dövlət kitabxanası, Bakı 1987.

72 Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, “1906: Yənə də müsibətimiz?”, *İrşad*, Sayı: 127, 31 may 1906.

73 “Qarelərimizə rücu”, *Dəvət-Qoç*, Sayı:1, 26 may 1906; “Fitnə əngiz bir intibahnamə”, *Dəvət-Qoç*, Sayı:1, 26 may 1906.

Hümmeçiler, *Davet-Koç* gazetesi hükümet tarafından kapatıldıktan sonra 1906'da M. Hacinski'nin başyazarlığını yaptığı haftalık *Tekamül* gazetesini neşrettiler. *Tekamül* gazetesi, Çarlığın milli problemler konusunda takip ettiği siyaset yüzünden Müslüman halkların hukuki yönden son derece "aşağı seviyede" olduklarını yazdı. Örneğin Birinci Rus İhtilaline kadar Müslümanlara kendi ana dillerinde gazete çıkarma ve kitap neşretme hakkı verilmemişti. Ayrıca belirli bölgelerde, mahalli teşkilatlarda Müslümanların çoğunluğu teşkil etmesine rağmen Hristiyanların seçimine daha fazla imkân sağlanıyor ve bu sayede Müslümanların bu teşkilatlarda yarından fazlayı teşkil etmesinin önü kapatılıyordu. Bu durum Çar hükümetinin yürüttüğü politikanın bir sonucuydu. Çarlık Rusya'sı mekteplerde çalışan Müslümanları dinlerine göre ayırarak Hristiyan olanlarla eşit tutmamaktaydı. *Tekamül* gazetesi, Çarlık Rusyası'nın bu siyasetini her yönüyle inceleyerek bunun sebep olduğu neticeleri halka açıklıyordu.⁷⁴

Milli meselelerde milletlerin kendi kaderlerini tayin etmesi hakkını esas alan Bolşevikler, ayrı ayrı milli topraklar için milli muhtariyet fikrinin aleyhinde davranarak sadece eyaletlerin kendi kendine idaresi talebini müdafaa ettiler. Azerbaycan Bolşevikleri, sosyal demokrat Müslüman vekillerinin milli muhtariyete sahip olmayıp eyalet imtiyazı (mesela Kafkasya, Sibiryaya ve diğer eyaletleri için bağımsız ve menfaatlerini korumaya kadir mahalli idareler) talep ettiğini belirtmekteydiler.⁷⁵

Rusya'da yaşayan bütün milletler için eşitlik zemini üzerinde ısrarla duran *Tekamül* gazetesi Bolşeviklerin bu program taleplerini, "*Rusya'da olan bütün milletler hukukça eşit olup kendi kaderlerini kendileri tayin etmelidir, yani nasıl yaşamak istiyorlarsa öyle yapsınlar*" diye ifade ediyordu.⁷⁶

16 Aralık 1906'dan 26 Mart 1907'ye kadar yayımlanan bu gazete de zararlı amaçları olduğu gerekçesiyle Çarlık idaresi tarafından kapatıldı. *Tekamül* milliyet, hürriyet, vatan ve özgürlük kavramlarını açıklayarak Azerbaycan tarihi ve kültürüne ait makaleleri de yayımladı. Yenileşme taraftarı bir gazete idi. Söz konusu kavramların daha iyi anlaşılabilmesini sağlamaya çalıştı. Gazete hürriyeti şu şekilde açıklıyordu: "*kelam hürriyeti, matbuat hürriyeti, toplum hürriyeti ittifaq hürriyeti, vicdan hürriyeti*".⁷⁷

74 "Bürokratlar və millət", *Təkamül*, Sayı:10, 24 fevral 1907; "Aclar", *Təkamül*, Sayı:10, 24 fevral 1907.

75 "Müsəlman vəkilləri", *Təkamül*, Sayı:12, 12 mart 1907.

76 "Hürriyyət", *Təkamül*, Sayı: 6, 27 yanvar 1907.

77 Şirməmməd Hüseynov, *Həqiqət və ədalət cərcısı*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1988, s. 116.

Tekamül'ün istikametinde hatta onun devamı niteliğinde olan *Yoldaş* gazetesi Hümmeçilerin Bakü Komitesinin Erkânı tarafından 22 Ağustos 1907'de neşredildi. Siyasi, içtimai, iktisadi ve edebî bir gazete idi. Azerbaycan Türkçesi ve Rusça olarak haftada üç kere yayımlanıyordu. Gazetede ki makalelerin büyük bölümü M. E. Rezulzade ve E. A. Ahundov'a aitti. Baş redaktörlüğünü A. Ahundov'un üstlendiği gazete Türk ve Müslüman halklarını hakları için milli birliğe çağırıyordu. *Yoldaş* gazetesi Çarlık idaresini eleştiren, işçi hareketinin teşkilatlanması fikirlerine yer verdiği ve gizli bir platform oluşturduğu gerekçesiyle Bakü Valisi'nin emri doğrultusunda 1 Eylül 1907'de kapatıldı.

Azerbaycan Türkçesinde ilk yasal olmayan Bolşevik *Hümmeç* gazetesi, bu grubun bir yayın organı olup Ekim 1904'de kendilerinin kurduğu gizli matbaada neşredilmeye başlandı. İlk sayısı Ekim 1904'de çıktı. 1905'in Şubat ayına kadar Bakü'de 6 sayı yayımlandı. Matbaası Şubat 1905'de polis tarafından kapatılarak çalışanların çoğu tutuklandı. Gazete her yönüyle halkın aydınlanması mesajını vermekteydi. Aynı zamanda sayfalarında çeşitli ilanlar ve broşürlere de yer veriyordu. Bu yayımlarda devrin mühim hadiselerinin altının çizilmesine bilhassa dikkat edilmekteydi. 3 Temmuz 1917'de *Hümmeç* Bakü'de neşredildi ve kısa bir süre sonra büyük ün kazandı. İlk 35 sayısı haftalık, 36'dan 43'e kadar olan sayıları gün aşırı ve sonraki sayıları günlük olmak üzere gazetenin 30 Temmuz 1918'de 113. sayısı çıktı. *Hümmeç*'in ilk 16 sayısı dört sayfa daha sonrakilere iki sayfadan meydana geliyordu. Redaktörü N. Nerimanov olup daha sonra D. H. Bünyadzade, S. M. Efendiyev, H. H. Sultanov ve T. A. Şahbazi de bu görevi üstlendi.⁷⁸ Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'nin hayata geçirdiği kanunlardan da bahseden gazetenin yayımı bu kurumun dağılmasının ardından durduruldu. Mayıs 1919'dan itibaren Astrahan'da yayımlanan bu gazetenin son sayısı Mayıs 1920'de çıktı.⁷⁹

1912'de Bakü'de Bolşevik H. Sultanov, Dadaş Bünyadzade ve Ağa Hüseyin Rezulzade tarafından *Bakü Hayatı* gazetesi Azerbaycan Türkçesinde yayımlandı. Türkçe bir Bolşevik gazetesinin yayımlanması Azerbaycan'ın gerek siyasi ve sosyal gerekse felsefi ve yenileşme düşüncesinin gelişiminde büyük rol oynadı. Bu aynı zamanda Azerbaycan Türkçesinde ihtilalci basının diğer bir ifadeyle Bolşevik basınının da gelişmesini sağladı.⁸⁰

78 Teymur Əhmədov, *Nəriman Nərimanovun yaradıcılıq yolu*, "Elm" nəşriyyatı, Bakı 1991, s. 90-91.

79 И.С. Багирова, *Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века*, Издательство "Элм", Баку 1997, с. 29-39; Nesrin Sariahmetoğlu, "Azerbaycan'ın Bolşevik Partisi Hümmeç", *Toplumsal Tarih*, Mart 1998, s. 56-60; Audrey L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks. Power and Identity Under Russian Rule*, Hoover Inst. Press, 1992, s. 47-48; Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı, 1905-1920* (Çev. Nuray Mert), Bağlam Yayınları, İstanbul 1988, s. 82-83; Lemercier-Quelquejey Chantal, "Islam and Identity in Azerbaijan", *Central Asian Survey*, Vol: 2, 1984, p. 35; Tadeusz Swietochowski, "National Consciousness and Political Orientations in Azerbaijan 1905-1920", *Transcaucasia*, Michigan, 1983, p. 209-232.

80 *Azərbaycan tarixi*, Cild: 2, s. 864.

1920'den sonra başlayan Sovyet dönemi Azerbaycan matbuatının kırılma noktalarından bir diğeri idi. Zira Nisan 1920'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin XI. Kızıl Ordu tarafından ele geçirilmesi, milli Azerbaycan basınının da sona ermesine neden oldu.

Milli Azerbaycan Cumhuriyeti'ne son vererek hakimiyete gelen Bolşevikler, bundan sonra ülkede yeni bir milli bağımsızlık hareketinin oluşmasını engellemek ve kurulan yeni rejime zarar verebilecek ya da tehdit olduğunu düşündükleri kişi ve gruplara karşı harekete geçtiler. Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetinde görev alan devlet adamları, asker-subay, gazeteciler ve Müsavat Partisi mensupları sıkı bir takibata alındı. Bir kısmı bu takibatlar neticesinde hayatını kaybetti, bir kısmı idam edildi, bir kısmı da Sibiryaya sürüldü. Ancak bu takibatlardan kaçmayı başarak Azerbaycan'ın dışına çıkabilen aydınlar Türkiye, İran, Almanya, Polonya, Finlandiya vb. ülkelere giderek Azerbaycan istiklal davasını devam ettirdiler. Türkiye'de *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, *Yeni Kafkasya*, *Azeri Türk*, *Odlu Yurt*, *Yeşil Yaprak* dergileri ve *Bildiriş* gazetesi yayınlanırken⁸¹ *Kurtuluş*, *İstiklal*, *Kulu Od*, *Vatan Sesi*, *Hakikat*, *Milli Ateş*, *Millet Andı*, *İlham Kaynağı*, *Mukaddes Odlar Ülkesi*, *Hakkın Sesi*, *Dilek*, *Kanun*, *Hak*, *Hamle* ve *Yeni Turan* dergileri Avrupa'da yayımlandı.⁸²

1930-1945 ve 1950-1970'li yıllarda basın, devlet siyasetinin Marksist-Leninist fikirlerin, sosyalizmin şekillenmesi için güçlü bir araçtı. 1939'da Azerbaycan Türkçesinde 80'den fazla gazete neşrediliyordu. 1946'da Azerbaycan'da 87 gazete 23 dergi faaliyet halinde idi.

Sonuç

Milli bir gazetenin neşri her halkın milli varlığının en önemli göstergesi, ilerleme ve gelişmenin gereklerindedir. Azerbaycan Türkçesinde ilk milli gazete olan *Ekinci*'nin ilk sayısı 1875'te Bakü'de yayımlandı. Bu olay Azerbaycan Türklerinin içtimai siyasi ve manevi hayatında bir dönüm noktası oldu. Zerdabi'nin çok zor olan bu işte ilk adımı atması şüphesiz çok mühim bir hizmettir. Ona göre milli manevi servetlerin, zenginliklerin, bağımsızlık ve yenileşme fikirlerinin geniş kitlelere ulaştırılması köylünün de aydınının da anlayacağı dönem

81 *Bildiriş* gazetesi için bkz. Mustafa İnce, *Bolşevik Propagandasına Karşı Bir Uyarı Aracı: Bildiriş Gazetesi*, (1930-1931), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2016.

82 Sebahattin Şimşir, *Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 39, 116; Belkis Ulusoy Nalcıoğlu, *Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul'daki Basın Etkinliklerinin (1923-1931) Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 65-77; Daha fazla bilgi için bkz. Xaləddin İbrahimli, *Azərbaycan siyasi mühacirəti*, "Elm" nəşriyyatı, Bakı 1996.

basını ile sağlanacaktı. Makalelerin birinde “*her vilayetin gazetesinin o vilayetin aynası olması gerekir (...) iyilik de problemler de ortaya konulmalıdır (...)halkın her derdi talebi bu gazetede yayımlansın ki gazeteye bakanlar, halkı aynada gördüğü gibi görsün*” diyordu.

Çalışmada dönemlere ayrılarak verilen basın faaliyetlerinin klasik dönemi hazırlık ve gelişim dönemleridir. Zira burada farklı arayışları, gazeteciliğin esasını belirleyen metotların dönemin aydınları tarafından nasıl ele alınarak değerlendirildiği görülmektedir. Bu devir aslında tam da bir geçiş dönemi değildir. Yazarların çoğu Azerbaycan toplumunda önemli yerleri olan aydınlardır. Her biri daha sonra halkın bilinçlenmesini sağlayarak, geleceği belirleyecek fikirlerini bu matbuat sayfalarında ifade etmişlerdir. Onun için dönemi, yayını ve siyasi-sosyal gelişmeleri doğru okuyarak bu yayınlar hakkında fikir sahibi olunabilir. Azerbaycan Türkçesinde bir gazete neşrinin ne kadar sıkıntılı bir süreç olduğu ortadadır. Ancak bu baskılar ve yıldırma siyaseti matbuatın halkın gelişimindeki önemini kavrayan aydınlar için pek de engelleyici olmamıştır. Ardı ardına açılıp kapatılan gazeteler ve dergiler bu azmin bir göstergesidir.

Sovyet dönemi her ne kadar ideolojik anlamda tek tip, yani rejimin izin verdiği ölçüde, matbuatı içerse de burada yayımlanan gazete ve dergilerin konu ve kapsam yönünden çeşitliliği basının her şart altında varlığını sürdürmesi olarak görülmelidir. Azerbaycan basını bu zor günlerde dahi matbuatta kendini ortaya koymuş ve geçmişten getirdiği üretmek, yazmak ve satır aralarında olsa da mesaj verme geleneğini göstermiştir. Ayrıca bir dönem tarihte iftihar kaynağı olarak görülen *Hayat, Füyûzat* vb. pek çok gazete ve dergi, rejimin propagandası ile “topluma zararlı”, “irticai yayın” olarak suçlanmış ve bir nesil bu yayınlardan habersiz yetişmiştir.

1991 Azerbaycan’ın bağımsızlığını kazandığı bir dönemdir. Gerek Sovyetler Birliği’nin çöküş sürecinde gerekse bağımsızlık ilanından sonra basının kamuoyu oluşturmaktaki etkisi yadsınamaz. Bu, halkın en önemli haber kaynaklarını gazetelerin oluşturduğu bir dönemdir. “Ocak Olayları” ve “Karabağ’da yaşananlar” kısacası bu çalkantılı dönemde televizyon ile radyo kadar gazetelerin de rolü önemlidir.

Azerbaycan’ın milli bir devlet olarak karşımıza çıkmasında, amaçları milli suuru uyandırmak olan aydınların programlarını, fikirlerini bir şekilde ifade ettikleri matbuat organlarının etkisi büyük olmuştur. Yetmiş yıl mücadele veren Azerbaycan’ın bağımsızlık serüveni, bu fikri yapıdan feyz alarak gelişmiş ve başarıya ulaşmıştır.

Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Basınının Oluşum ve Gelişimi

“Zerdabi geleneği” olarak adlandırılan matbuatta veraset, köklere bağlılık geleneğe sadakat, kadirşinaslık gibi kavramların karşılığı bugün yayımlanan gazete ve dergilerde mevcuttur. Azerbaycan’da basın dili, üslubu da *Ekinci* ile başlamaktadır. Milli bağımsızlık fikrinin liderleri olan *Ekinci*, *Molla Nasreddin*, *Açık Söz* ekolü halen Azerbaycan’da devam etmektedir. Önemli olan anlam ve içerik itibarıyla basında gerekli olan milli gayret, hayatın gerçekliğine ve istiklal fikrine sadık olarak geçmişte bu harekete yol açanların izinden gitmektir.

Kaynakça

- Abbaszadə Hüseyn, *Şəlalə*, Uşaqgəncnəşr, Bakı 1959.
- “Aclar”, *Təkamül*, Sayı:10, 24 fevral 1907.
- Ağayev İslam, *Satirik Zənbur jurnalı*, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Bakı 1969.
- Akpınar Yavuz, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1994.
- Altstadt A. L., *The Azerbaijani Turks. Power and Identity Under Russian Rule*, Hoover Inst. Press, 1992.
- “Ana Dilimiz”, *Kəşkül* qəzeti, Sayı: 51 1887.
- Aslan Betül, *I. Dünya Savaşı Esnasında Azərbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardaş Kömeği (Yardım) ve Bakü Müslüman Cemiyete Hayriyesi*, Atatürk Yüksek Kurumu, Ankara 2000.
- Aşırılı Akif, *Azərbaycan mətbuatı tarixi 1875-1920*, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, Bakı 2009.
- Axundov N. F., *Azərbaycan Mətbuatının ilki: Əkinçi qəzetinin 100 illiyi münasibətilə*, Azərb. SSR “Bilik” Cəmiyyəti, Bakı 1976.
- Axundov Nazim, *Azərbaycan milli dövrü mətbuatının yaranması və Əkinçi qəzeti: sənədlərin dili ilə*, Bakı 1980.
- Axundov Nazim, *Azərbaycan satira jurnalları 1906-1920*, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Bakı 1968.
- Axundov Nazim, *Azərbaycanda dövrü mətbuat (1832-1920)*, *Bibliografiya*, Azərbaycan SSC Elmlər Akademiyası, Bakı 1965.
- Aydın Hande, *İlk Kadın Gazetesi Işık'ın (1911-1912) Azerbaycan Basın Tarihindeki Yeri*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.
- Azərbaycan dövrü mətbuatı (1875-1990)*, *Bibliografiya*, (Haz. S. Rüstəmov-Tohidi), Azərnəşr, Bakı 1993.
- Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*, Cild: 2, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı Bakı 1960.
- Azərbaycan mətbuatının əlli (50) illiyi (Əkinçi)*, Bakı 1926.

Azərbaycan tarixi, Cild: 2, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı 1964.

Azərbaycan tarixi, Cild:6, “Elm” nəşriyyatı, Bakı 2000.

Azərbaycan tarixi, Cild:7, “Elm” nəşriyyatı, Bakı 2003.

Bennigsen A. & Quelquejay C. L., *La Presse et le Mouvement National Chez les Musulmans de Russie Avant 1920*, Paris, 1964.

Beşikçioğlu Bahar Melis, İrşad Gazetesinin 1907-1908 Yıllarının Kronolojik Fihristi, II, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2008.

“Bürokratlar və millət”, *Tekamül*, Sayı:10, 24 fevral 1907.

Chantal Lemercier-Quelquejay, “Islam and Identity in Azerbaijan”, *Central Asian Survey*, Sayı: 2,1984, ss. 29-57.

Dünyaminqızı Qərənfil, *Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan mətbuatı 1918-1920-ci illər*, “Elm” nəşriyyatı, Bakı 2011.

Əhmədov Teymur, *Nəriman Nərimanovun yaradıcılıq yolu*, “Elm” nəşriyyatı, Bakı 1991.

Əzimova Aygün, “Qardaş köməyi”, *Füyuzat*, Sayı: 1, 2017 (ss. 52-57).

Əzizov Türyan, *Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində*, “Zaman” nəşriyyatı, Bakı 1997.

“Fitnə əngiz bir intibahnamə”, *Dəvət-Qoç*, Sayı:1, 26 may 1906.

Genceli Mehdi, “İrevan’da Yayınlanan İlk Türkçe Mecmua: Leylek 1914”, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 21, Temmuz 2011, s. 73-91.

Gəncəli Sabir, *İşıqlı ömürlər, kövrək talelər*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1991.

Hacıyev Abbas, *Tiflis ədəbi mühiti*, “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı 1980.

Hasanlı Cemil, “Rusya Türklerinin Lideri Ali Merdan Topçubaşı”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 127, Ağustos 2000 (ss. 139-155).

Həsənzadə Turan, *Əkinçi 1875-1877*, Azərənəşr, Bakı 1979.

Həşimli Hüseyn, *Məmmədəli Sidqi və Şeypur jurnalı*, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, Bakı 2014.

Nesrin SARIAHMETOĞLU

Həşimli Hüseyin, *Şeypur jurnalı (1918-1919-cu illər)*, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2014, Bakı 2014.

Hümmət qəzetinin izahlı bibliografiyası, M.F. Axundov adına Azərbaycan Dövlət kitabxanası, Bakı 1987.

“Hüriyyət”, *Təkamül*, Sayı: 6, 27 yanvar 1907.

Hüseyinli Sevil, *Dəbistan və Məktəb jurnallarında xalq maarifi və təlim-tərbiyə məsələləri*, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı 1995.

Hüseyinov Şirməmməd, “Mətbuatımızın ilk addımları”, *Azərbaycan Dövlət Universiteti elmi əsərləri, jurnalistika seriyası*, Sayı: 1, 1974 (ss. 41-48).

Hüseyinov Şirməmməd, *Həqiqət və ədalət carçısı*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1988.

Hüseyinov Şirməmməd, *Müstəqilliyin çətin yolu ... Biz hara gedirik*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1996.

Hüseyinzadə Ə. “Həyat və meyli-Füyuzat”, *Füyuzat*, Sayı:1, 1 noyabr 1906, s.3.

Hüseyinzadə Ə., “Qəzetimizin məsləyi”, *Həyat*, Sayı: 1, 7 iyun 1905.

Hüseyinzadə Ə., “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir”, *Həyat*, Sayı: 4, 10 iyun 1905, Sayı: 9, 16 iyun 1905, Sayı: 16 26 iyun 1905, Sayı:28, 4 iyul 1905, Sayı:35, 24 iyul 1905, Sayı:52, 13 avqust 1905, Sayı:81, 11 oktyabr 1905, Sayı:82, 13 oktyabr 1905.

İbrahimli Xaləddin, *Azərbaycan siyasi mühacirəti*, “Elm” nəşriyyatı, Bakı 1996.

İmanov Vügar, *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.

İnce Mustafa, Bolşevik Propagandasına Karşı Bir Uyarı Aracı: *Bildiriş* Gazetesi, (1930-1931), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.

İrəvan türklərinin ədəbi mətbuat abidəsi. Lək-lək jurnalı: məcmuə (Trans. Z. H. Məhərrəmov; elmi red. İ. İ. Abbaslı), “Açıq dünya” nəşriyyatı, Bakı 2008.

İsmayıl, “98 yaşlı satirik Şeypur jurnalı”, *Şərq*, 12 mart 2016.

Karataş Gizem, Azərbaycan Mizah Basınında Şeypur Dergisi (1918-1919), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

- Kurban Vefə, Demirbaş, Mehmet Ali, Azərbaycan'da Yayımlanan Bir Mizah Dergisi Baba-yi Emir (1915-1916)", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 22, 2013 (ss. 199-223).
- Mədətov İbadulla, *1905-çi ildə Bakı proletariyatının inqilabi tətıl hərəkəti tarixindən*, "Azərnəşr", Bakı 1965.
- Məmmədov Əflatun, *"Dəbistan", "Məktəb" və "Rəhbər" jurnalları*, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı 1983.
- Məmmədov Xeyrulla, *Əkinçidən Molla Nəsrəddinə qədər*, "Yazıçı" nəşriyyatı, Bakı 1987.
- Məmmədov Zaman, *Həsən bəy Zərdabi*, Uşaqəncənəşr, Bakı 1957.
- Məmmədquluzadə Cəlil, *Əsərləri*, Cild: 3, Bakı 1967.
- Məmmədquluzadə Cəlil, *Əsərləri*, Cild:3, Bakı 1961.
- Məmmədzadə M., Azərbaycan türk mətbuatı, İçinde: A.B. Şahverdiyev, *Azərbaycan mətbuatı tarixi*, "Təhsil" nəşriyyatı, 2006 (ss. 125-165)
- Mir Cəlil, Hüseyinov Firidun, *XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı*, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı 1982.
- Mirəhmədov Əziz, "Əhməd bəy Ağayev", *Fikrin karvanı. Görkəmli Azərbaycan tənqidçi və ədəbiyyatşünasları*, "Yazıçı" nəşriyyatı, Bakı 1984.
- Mirəhmədov Əziz, *Azərbaycan Molla Nəsrəddini*, "Yazıçı" nəşriyyatı, Bakı 1980.
- "Müsəlman vəkilləri", *Təkamül*, Sayı:12, 12 mart 1907.
- "Müxtəlif xəbərlər", *Kəşkül* qəzeti, Sayı: 115, 1890.
- Nağıyeva Cənnət, *Həsən Bəy Zərdabi arxivinin təsviri*, "Nurlan" nəşriyyatı, Bakı 2008.
- Namazov Q., *Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası*, Öndər, Bakı 2004.
- Nemanzadə Ömər Faiq, "Dəvət və təvəqqe", *İrşad*, Sayı: 209, 6 sentyabr 1906.
- Nemanzadə Ömər Faiq, *Seçilmiş əsərləri*, "Yazıçı" nəşriyyatı, Bakı 1992.
- Orucov Oruc, "Nərgində türk əsirlərinin halı", *Açıq söz*, Sayı: 617, 30 noyabr 1917.

Nesrin SARIAHMETOĞLU

Osmanqızı Lalə, *Əhmədbəy Ağaoğlunun publisistikası*, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, Bakı 2012.

Qardaş köməyi/Kardeş Yardımı, “İpək yolu” nəşriyyatı, Bakı 2012.

“Qarelərimizə rücu”, *Dəvət-Qoç*, Sayı:1, 26 may 1906.

Qasımova Amalya, *Azərbaycanda ilk qadın mətbuatı “İşiq” qəzeti*, “Adiloğlu” nəşriyyatı, Bakı 2010.

Qasımova Amalya, *XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan mətbuatında qadın problemləri (1901-1917)*, “Adiloğlu” nəşriyyatı, Bakı 2010.

Qılman İlkin, *Bakı və bakılılar*, Bakı 1995.

Quliyev Musa, *Şahxatinskilər tariximizdə və taleyimizdə*, Əcəmi NPB, Naxçıvan, 2010.

Quliyev Vilayət, *Tarixdə iz qoyan şəxsiyyətlər*, “Ozan” nəşriyyatı, Bakı 2000.

Quliyeva Q.D., “Haşım bəy Vəzirovun jurnalistikaya gəlişi”, *Bakı Universitetinin Xəbərləri*, Sayı:2, 2012 (ss. 189-194).

Qurbanov Şamil, *Açılmamış səhifələr*, “Gənclik” nəşriyyatı, Bakı 1974.

Qurbanov Şamil, *Ömər Faiq Nemanzadə*, “Gənclik” nəşriyyatı, Bakı 1992.

Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, “1906: Yenə də müsibətmi?”, *İrşad*, Sayı: 127, 31 may 1906.

Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, “Mövcibi-heyrət”, *İrşad*, 9 yanvar 1906.

Sariahmetoğlu Nesrin, “Azərbaycan’ın Bolşevik Partisi Hümət”, *Toplumsal Tarih*, mart 1998 (ss. 56-60).

Sariahmetoğlu Nesrin, *Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

Swietochowski Tadeusz, “National Consciousness and Political Orientations in Azerbaijan 1905-1920”, *Transcaucasia*, Michigan, 1983 (pp. 209-232).

Swietochowski Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı, 1905-1920* (Çev. Nuray Mert), Bağlam Yayınları, İstanbul 1988.

Şahverdiyev A.B., *Azərbaycan mətbuatı tarixi*, Təhsil, Bakı 2006.

- Şimşir Sebahattin, *Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Tekiner Süleyman, “Azerbaycan’da Fikir Hareketleri”, *Kafkasya*, Sayı: 15, Ekim 1952 (ss. 19-20).
- Topçubaşı Ali Merdan, *Kurtuluş*, Sayı: 2, 1934, s. 47-51.
- Türkyılmaz Selçuk, “Şark-ı Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme”, *Ege Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçe ve Edebiyatları Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İzmir 2006.
- Ulusoy Nalcıoğlu Belkıs, *Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul’daki Basın Etkinliklerinin (1923-1931) Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul 2004.
- Uygur Erdoğan, “Azerbaycan Matbuatında Füyûzât Dergisi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, VII, Sayı: 2, s.150-176.
- Üç əsrin qəzeti*, Qanun, Bakı 2011.
- Veliyev (Köprülü) Şamil, *Füyuzat Edebi Mektebi*, Ecdad Yayınları, Ankara 2000.
- Yaqublu Nəsiman, *Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə*, Bakı 1999.
- Yeşilot Okan, *Hasan Melik Zerdabi ve İkinci Gazetesi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.
- Yıldırım İrfan Murat, “Azerbaycan’da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı:2/2, 2013 (ss. 147-160).
- Zamanov Abbas, *Sabir gülür*, “Gənclik” nəşriyyatı, Bakı 1981.
- Zərdabi H., “Rusyada əvvəllimci müsəlman qəzeti”, *Həyat*, Sayı: 117, 1905.
- Zeynalov Nəriman, *Azərbaycan mətbuatı tarixi*, ADU nəşriyyatı Bakı 1973.
- Zeynalzadə Ağarəfi, *Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası 1850-1905*, “Elm” nəşriyyatı, Bakı 2006.
- Багирова И.С., *Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века*, Издательство “ЭЛМ”, Баку 1997.
- Русская периодическая печать (1702-1894 гг.)*. Справочник. Государственное издательство политической литературы, Москва 1959.

20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Siyasi Partiler

İrade BAĞIROVA*

(Azerbaycan Türkçesinden aktaran: Orhan ZAHİDOV)

Giriş

Siyasi partilerin şekillenme süreci burjuva devrimleri, ardından sanayi devrimleri sonucunda İngiltere ve Fransa'da başlamışsa da Rusya, İspanya, İtalya, Portekiz ve Avusturya-Macaristan gibi ikinci dereceli kapitalist ülkelerde feodal yapı ve serflik sistemi demokratik iktidar kurumları ve buna uygun olarak çok partili sistemin oluşturulmasını ciddi şekilde engellemiştir.

Bilindiği üzere 19. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan Rusya-İran savaşları sonucunda Azerbaycan toprakları işgale uğramış ve kuzey bölgeleri Rusya İmparatorluğu tarafından ele geçirilmiştir. İşgal sonrası hanlık idare usulünün lağvedilmesiyle bu topraklar önce *komendant*,¹ ardından *guberniya*² olarak Rusya'nın idari ve siyasi sistemine dâhil edilmiştir. Rusya'da yaşanan sosyo-politik değişimler Azerbaycan'ı da yakından etkilemiş ve onu bu dönüşüm dalgasının içine çekmiştir.

Siyasi ve sosyal sarsıntılar, ayrıca 20. yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğu'nu saran ekonomik kriz, sömürge altındaki bölgelerde güçlü

* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Prof. Dr.

1 Kuzey Azerbaycan'ın işgalinden sonra uygulanan idari sistem. Ülke toprakları eyaletlere ayrılmış ve her eyaletin başında komendant unvanı taşıyan Rus subayı duruyordu (ed.n.).

2 Guberniya – Çarlık Rusya'da uygulanan idari sistem. Ülke toprakları guberniya adlanan vilayetler şeklinde taksim edilirken vilayetlerin başında gubernatör (vali) duruyordu (ed.n.).

tepkilere neden olmuş, bu siyasi ve ekonomik çalkantılar Azerbaycan'ı da etkilemişti. Yaşanan gelişmelere bağlı olarak söz konusu dönemdeki tüm düşünce akımlarını temsil eden değişik siyasi örgüt ve partiler ortaya çıkmıştı. Söz konusu siyasi örgütlenmeler ilerleyen tarihlerde kurulacak Müslüman Şark'ta ilk parlamenter demokratik cumhuriyetin şekillenmesinde önemli rol oynamışlardı.

19-20. yüzyılların kesitinde Rusya'da örgütlenen siyasi partiler Güney Kafkasya'da, ağırlıklı olarak Bakü ve Tiflis'te bölge örgütlerini kurmuşlardır. Bu partilerin çoğu sosyalist eğilimliydi. Bilindiği üzere Batı Avrupa ülkelerinde sosyalist partiler burjuva devrimlerinin ardından, diğer partilerden sonra örgütlenmeye başlarken, Rusya'da sosyalist partiler devrimlerden önce kurulmuştur. Bu dönemde liberal ve milletçi partiler henüz tarih sahnesinde yoktu. Batı ülkelerinde büyük sanayi üretim sistemi, uzun soluklu sanayi kapitalizminin gelişim sürecinin nihai aşamasını oluştururken; Rusya'da sanayi kapitalizmi 19. yüzyılın son çeyreğinde, yani burjuva-demokratik devrimleri öncesinde şekillenmiş, tarım devrimi ise tamamlanamamıştır.

Azerbaycan'da bu dönemin siyasal hayatı son derece renkliydi. 17 Ekim 1905 Manifestosu'nun³ yayınlanmasından sonra Bakü'de resmi olarak bazı hükümet partilerinin şubeleri kurulmuş; çok sayıda kültür, eğitim ve hayır kurumları ortaya çıkmış ve siyasal örgütlenme süreçleri başlamıştır. Bu dönemde ortaya çıkan siyasi parti ve örgütleri *sosyalist*, *liberal* ve *milli* partiler olarak üç gruba ayırabiliriz.

Azerbaycan aydınlarının liberal görüşleri üst düzey yetkililere gönderilen birçok başvuru ve dilekçe metinlere yansımıştır. Bu belgelerde Müslümanların siyasi, medeni ve dini haklarının Hristiyanların haklarıyla eşit hale getirilmesine ilişkin talepler yer almıştır. Aynı talepler 1906 yılında Azerbaycan aydınlarının aktif katılımı ile oluşan Müslüman Anayasal Partisi programında öncelikli hükümler olarak geçmektedir.

Milli bilincin yükselişi ve belli siyasi güçlerin bir araya gelmesiyle 1905-1911 yıllarında dört milli parti örgütlenmiştir: *Gayret*, *Difai*, *Müdafaa* ve *Müsavat*. Azerbaycan'ın siyasi yelpazesi burada yaşayan tüm milletlere ait örgüt ve partiler tarafından temsil edilmiştir.

1. Sosyalist Yönlü Partilerin Kuruluşu

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında petrol üretimindeki ciddi artışın ardından Rusya geneli, aynı zamanda Azerbaycan'da uzun süre devam edecek

3 1905 Ekim Devrimi sırasında, 17 Ekim 1905 tarihinde Car II. Nikolay tarafından çıkarılmış Devlet Düzeninin İyileştirilmesine Dair Manifesto yurttaşlara önemli siyasi hürriyetler tanıyan kararname.

ekonomik kriz meydana gelmiştir. Bu kriz beraberinde ciddi istihdam sorunu, işsizlik ve işçilerin yaşam kalitesinde önemli bir düşüş getirmiştir. Böyle bir ortamda Bakü şehri, işçi hareketinin önemli merkezi haline gelirken, 1900'de Rusya Sosyal-Demokrat İşçi Partisi (RSDİP)'nin Bakü örgütü, 1901'de ise partinin Bakü komitesi kurulmuştur.⁴ Büyük çaplı işçi grevlerinin yoğun bir şekilde devam etmesinden rahatsız olan hükümet, Ocak 1902'de Bakü'de "güçlendirilmiş koruma" rejimi, yani fiili olarak sıkıyönetim ilan etmiştir.⁵ Buna rağmen işçi hareketleri yükselen bir şekilde devam etmiş ve 4 Mayıs 1902 tarihinde Bakü'de işçilerin ilk toplu gösterisi yapılmıştır.⁶

Bakü'ye Merkez Komitenin talimatı ile gönderilen veya sürülen sosyal-demokratlar, işçi hareketine siyasi boyut kazandırmaya çalışmışlardır. Onlar 1900'de RSDİP Bakü örgütünü tesis ederken, 1901'de ise V.Z.Ketshoveli, A.S.Yenukidze, L.Galperin, A.Eyzenbet ve L.Faynberg'in katılımı ile partinin Bakü komitesini oluşturmuşlardı.⁷ Fakat ilk dönemde sosyal-demokratların faaliyetleri görüşme ve müzakereler düzenlemek, rapor ve yasak yayınlar dağıtmakla sınırlıydı. Gizli *Nina* matbaasının kurulması bu faaliyetlere ivme kazandırmıştır. 1904 yılı sonlarında B.Verdiyev, S.Mehmandarov, V.Kalinin vd. tarafından RSDİP'nin Yelizavetpol örgütünün kuruluş çalışmaları başlatılmıştır. Örgüt, bölgenin Gedebey ve Kalekend madenleri ve Şemkir demiryolu istasyonu işçileriyle temas kurmaya başlamıştır.⁸ Aynı zamanda Şuşa'da *Sosyal-Demokrat Derneği* oluşturulmuştu; dernek üyeleri ağırlıklı olarak şehirdeki *realnı okulun*⁹ öğrencileri idi.¹⁰

İyi örgütlenen yer altı faaliyetlerine rağmen RSDİP Bakü örgütü ilk dönemlerde kalabalık bir parti haline gelememiştir. Aşırı gizli faaliyet biçimi komite üyelerini halktan uzaklaştırırken işçilerin örgüte katılmasını zorlaştırmaktaydı.

Bilindiği gibi 1903'te İkinci Londra Kongresinde RSDİP iki gruba, Bolşevik ve Menşevik fraksiyonlarına ayrılmıştır. Bu uyuşmazlık ortaya çıktığı sırada Bakü

4 25 лет Бакинской организации большевиков, Баку 1926, с. 6.

5 А.Н. Гулиев, "Революционная борьба бакинского пролетариата накануне первой русской революции", *Труды института истории и философии*, т.Х, Баку, 1961, с.80.

6 *История Азербайджана*, т. II, Баку 1963, с. 486.

7 *Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана*, т.І, Баку 1985, с.6.

8 В.Ю. Самедов, *Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане*, т.І, Баку 1962, с.599.

9 Almanca Realschule sözcüğünün karşılığı. Real okullar teknik meslek profilli bu okullar Rusya'da 1830'lardan itibaren kurulmaya başlamıştır. (ed.n.)

10 *ACCİİSBA* (Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İşler İdaresi Siyasi Belgeler Arşivi), f. 456, l.16, d 93, v. 1.

komitesi Bolşevik çizgideydi. Fakat 1904 yılından 1912 yılına, yani fraksiyonların partilere dönüşmesine kadarki süreçte, Bakü sosyal-demokrat örgütünün yönetici organları sıkça değişmekte, bazen Bolşevik, bazen de Menşeviklerin güçlü olduğu yeni yönetim organları oluşturulmaktaydı. Sosyal-demokratlar arasındaki çekişmeler sadece örgütsel ve taktiksel konularda değil, milli (etnik) sorunlar ekseninde de kendini göstermekteydi. RSDİP programının 9. bölümünde, milletlerin kendi kaderini tayin etme hakkına sahip olacakları belirtilirken, bu hüküm ilerleyen süreçte daha da geliştirilerek “bağımsız devletlerin kurulmasının” mümkün olduğu şeklinde açıklanmıştır.¹¹ Fakat Bolşevikler, milli meselede bir yandan milletlerin kendi kaderini tayin etme hakkını kabul ederken, diğer yandan enternasyonal bir duruş sergilemişlerdir. Bu ikilem daha sonra hem Rusları hem de milli azınlıklara ait parti taraftarlarını Bolşeviklerden uzaklaştırmıştır.

RSDİP'nin Bakü örgütünün milliyet konusunda kesin bir politikası yoktu. Bu belirsizlik Bolşevikleri milli kimlik meselesini milli azınlıklarla çalışmalarda program direktifi olarak değil, taktiksel araç olarak kabul etmek zorunda bırakmıştır. Bu durum Kasım 1905'te düzenlenen *RSDİP Kafkas Birliği*'nin II. Konferansında kabul edilen karara da yansımıştır. Kararda “proletaryayı böleceği ve sınıf bilincini karartacağı” gerekçesiyle Kafkasya'ya yönelik federasyon ve özerklik sloganları şiddetle kınanmış,¹² devrimci sosyal-demokrasinin görevi ise “mücadeleye katılan Rusya proletaryasının tek ve bölünmez proleter partide birleşmesi” şeklinde formüle edilmiştir.¹³ Bu konuda *Bakinskiye izvestiya* gazetesi şöyle yazmaktaydı:

“Neye karşı mücadele ettiklerini belirtip olumlu cevap vermeyerek, parti kendisini milli hareketin gerisine atmakta ve neredeyse siyasi intihara zorlamaktadır... Hatta Marksist milli partiler bağımsız olarak çalışmak zorunda kalmışlardır: Polonya ve Litvanya sosyal demokratları, Bund...¹⁴ ve diğerleri.”¹⁵

Lenin ilkelerini rehber edinen Bakü sosyal demokratları ilk dönemlerde Azerbaycanlı işçiler arasında siyasi propaganda faaliyetlerini pek önemsememiştir. Ayrıca, Azerbaycanlı işçilerin diğer milletlere kıyasla ağır ekonomik durumu, onların protestolara daha sıkça katılmalarına neden olmuştur. Bu durum 1903-1904 yılının temmuz ve aralık aylarında düzenlenen grevlerde kendini açık şekilde göstermiştir. Reel güç olarak boy gösterirken Azerbaycan proletaryasının bu

11 *КПСС в резолюциях и решениях съездов*, т.1, Москва 1970, с. 63.

12 *Пролетарская революция*, No: 1, 1940, с. 161-162.

13 *Пролетарская революция...*, с. 161-162.

14 Litvanya, Rusya ve Polonya Genel Yahudi Emek Federasyonu isminin kısaltılmış şekli. (ed.n.)

15 *Бакинские известия*, 1 мая 1907.

gücünü görmezden gelmek, imkansızdı. Bunun yanı sıra, 20. yüzyılın başlarında bazı Azerbaycan aydınları doğrudan Müslüman işçilerin sorunlarıyla ilgilenmeye başlamışlardır. M.B.Mehmetzade'nin anılarına göre, 1903 yılında M.E.Resultzade ve onun hemfikirleri tarafından düzenlenen, gençlerden oluşan ve daha sonradan *Hümmet*'in temelini atacak Genç Devrimciler Derneği kurulmuştu.¹⁶ Ekim 1904'ten itibaren *Hümmet* adlı sosyal-demokrat örgüt faaliyete geçerken, aynı isimli gazete yayın hayatına başlamıştır. Örgüt, bir grup demokrat düşünceli Azerbaycanlı aydınların girişimiyle kurulmuştur. Onlar arasında M.E.Resultzade, S.M.Efendiyev, M.A.Azizbeyov, M.A.Resultzade (Resuloğlu), İ.Aşurbeyov, K.Karabeyov, M.B.Ahundov, M.H.Hacinski, H.Hüseynov, M.H.Mövsumov ve başkaları vardı.¹⁷ Teşkilat RSDİP'nin Bakü komitesine bağlı olarak kurulmuştu. RSDİP'de yaşanan bölünmenin *Hümmet*'i etkilememesi gayet normaldir. *Hümmetçilerin* nazarında sosyal-demokratları Çar yönetimine karşı mücadele eden tek partiydi; bu yüzden taktik konularda olan görüş ayrılıkları onlar açısından pek önemsenmeyen bir husustu. Örgüt; yayımladığı bildirimlerde bazen kendini bağımsız kuruluş olarak takdim etmekteydi. Şunu da belirtmek gerekir ki Bolşeviklerin tamamı, özellikle Merkez Komite ve RSDİP Kafkas Birliği mensupları *Hümmet*'in bağımsız faaliyetini tasvip etmemekteydi. M.A. Resuloğlu'nun anılarına göre 1906'da Kafkasya İttifakı temsilcisi olarak *Hümmet*'in toplantısına iştirak eden İ.V.Stalin *Hümmetçilerin* bir kısmını RSDİP üyeliğine zorlarken, aksi takdirde örgütün fesh edileceği yönünde tehditlerde bulunmuştur.¹⁸ Buna rağmen, *Hümmet* bağımsız faaliyetini kesintilerle 1920 yılına kadar sürdürebilmiştir.

Hümmet'in RSDİP'nin Bakü komitesi ve Şendrikov Teşkilatı¹⁹ ile ortak olarak düzenledikleri ilk siyasi eylem, 1904 yılında 50 bin kişilik Aralık Grevi'ne katılmakla gerçekleşmiştir. Bilindiği gibi bu grev *Mazot Anayasası* adını alan Rusya'daki ilk toplu sözleşmenin imzalanmasıyla sona ermiştir. Grevin daha ilk gününde *Hümmet* tarafından yayınlanmış bildiriye, işçilere basit şekilde sosyalistlerin kim olduğu ve hangi amaçlar uğruna mücadele ettikleri anlatılmıştır. Bu belgede "Sosyalistler halk uğruna hayatlarını feda eden ve bu nedenle Çarın gazabına uğrayan insanlar" olarak tanımlanmıştır.²⁰

16 *Azerbaycan*, No:12, Ankara 1955, s. 6.

17 RFDA (Rusya Federasyonu Devlet Arşivi), f. 102, PDÖŞ (Polis Departmanı Özel Şubesi), l. 237, 1907, d. 482, vv. 6-7.

18 M.A. Resuloğlu, "Müsavat Partisinin Kuruluşu", *Azerbaycan*, 1966, Sayı:167, s. 31

19 1904 yılında Bakü'de Menşevik Şendrikov kardeşleri (Lev, İlya, Gleb) tarafından kurulmuş teşkilat. Teşkilatın gerçek ismi "Balahanı ve Bibiheybet İşçileri Teşkilatı" (1905 yılından "Bakü İşçileri İttifakı") idi. (ed.n.)

20 H. Həsənov, *Azərbaycanda Marksizm-Leninizm ideyalarının yayılmasında "Hümmət" bolşevik təşkilatının fəaliyyəti: 1904-1920-ci illər*, Bakı 1986, s. 21.

1905 yılının şubat ve ağustos aylarında Ermeni-Müslüman çatışmaları sırasında *Hümmet*, halkın sakinleştirilmesi ve katliamların önlenmesinde büyük rol oynamıştır. 20 Ocak 1905 tarihine kadar hektografik yöntemle basılan *Hümmet* gazetesinin 5. sayısı basıldıktan sonra “zararlı” bir yayın organı olduğu gerekçesiyle kapatılmıştır. M.E.Resulzade’nin aktardığına göre bu gazete bir parti organı olan ilk Türk gazetesi idi.²¹ 1905’ten sonra da *Hümmet*’in faaliyetleri kapsamında Azerbaycan Türkçesinde gazete çıkarma meselesi de yer almıştır. 1906-1907 yıllarında örgüt, Azerbaycan Türkçesi ve Ermenice *Davet-Koç (Çağrı)*, *Tekâmül* ve *Yoldaş* gazetelerini yayımlamaktaydı. Gazetelerde ağırlıklı olarak milli aydınlanma sürecinin geleneksel sorunlarına, işçilerin ağır çalışma koşullarına, bazen de din adamlarına yönelik eleştirel makaleler yer almaktaydı.

1905’de İran Devrimi’nin başlamasıyla *Hümmet*’in faaliyetleri bir hayli genişlemişti. Güney Azerbaycan’ın bağımsızlığı için umudu İran Devrimi’nin başarısında gören *Hümmetçilerin* neredeyse tamamı devrime katılmıştı. RSDİP’nin 6. Kongresinde *Hümmet* temsilcisi A.B.Yusifzade şöyle demiştir: “Bizim örgüt İran’a hem yayıncılar, hem propagandacılar, hem de gönüllüler göndermekteydi. İran’da devrimci düşüncelerin ve sosyalizmin ilk propagandacıları bizim örgüt üyeleri idi.”²² Meşrutiyet Devrimi’ne yoğun şekilde katılanlar arasında M.B.Ahundov, M.A.Azizbeyov ve M.E.Resulzade’nin isimlerini gösterebiliriz. Güney Azerbaycan’a gazete ve broşürlerin gönderilmesine ilişkin çalışmaları M.E.Resulzade ve Ahundov üstlenmişlerdir.²³ 1909’da Resulzade, İran’a giderek orada ilk Avrupa tipli *İrân-ı Nov* gazetesini neşretmeye başlamıştır. Bu gazete devrimci güçlerin bir araya getirilmesinde büyük rol oynamıştır. Haziran 1907’de üyelerinin önemli bir kısmının tutuklanması sonucunda *Hümmet* örgütü bir hayli zayıflamıştı. Örgütün Bakü şubesinin bu dönemdeki faaliyetleri hakkında son veriler 1909 yılına aittir, bundan sonra ise teşkilat 1917 yılına kadar neredeyse faaliyet göstermemiştir.²⁴

1907 yılı baskılarının ardından *Hümmet*’in Bakü’deki basın ve yasa dışı propaganda faaliyetleri engellense de şehir dışındaki çalışmaları devam etmiştir. *Hümmet*’in şubeleri Gence (o dönemki Yelizavetpol), Nahçıvan, Şuşa ve Culfa’da faaliyet göstermekteydi. Bu şubeler arasında gerek üye sayısı gerekse siyasi etkinliği bakımından en önemlisi 1905 yılında kurulmuş Tiflis şubesi idi. 1905

21 M.Ə.Rəsulzadə, *Əsərləri*, I cild, Bakı 1992, s. 19.

22 *Листовки бакинских большевиков 1905-1907 гг.*, Баку 1955, с. 166-295.

23 A.Азимзаде, “Отрывки из воспоминаний 1905-1917 гг.,” *Из прошлого (Сборник материалов по истории Бакинской большевистской организации и Октябрьской революции в Азербайджане)*, Баку 1924, с. 12.

24 С.М.Эфендиев, “Разгром мусульманской социал-демократической организации Гуммет”, *Из прошлого (Сборник...,)*, с. 22.

yılı sonunda 100'den fazla üyesi olan Tiflis şubesi daha sonra kendi programına sahip bir parti haline gelmiştir.²⁵

1905 yılı için Kafkasya'da devrim hareketine dair jandarma raporunda, 1905 yılı Nisan ayından başlayarak Tiflis'te yasadışı neşriyatta Tatar²⁶ yazı tipinin bulunduğu ve Tatar dilinde 4 sayfalık propaganda malzemesini yayımlandığı belirtilmiştir. Jandarma bunun nedenini bir "genç Tatar aydınının o dönemde Bakü'den Tiflis'e gelmesi ve yasadışı literatürü Tatarcaya çevirmesi" ve çok büyük başarıyla yerel Müslüman ahali arasında propaganda yapılmasıyla ilişkilendirmiştir.²⁷ Muhtemelen bahsi geçen aydın Neriman Nerimanov'dur. Halk arasında dağıtılan bildirilerin sayısı her geçen ay artmaktaydı; bu belgelerde Guriya'daki köylü isyanı ile 1905 yılında Gence'de (Yelizavetpol) demiryolu işçilerinin yaptıkları grev konusunda dayanışma sergilenirken, işçilere Çar yönetimine karşı mücadelede uluslararası sosyal demokrasi etrafında bir araya gelme çağrısı yapılmaktaydı.²⁸ Bakü şubesinden farklı olarak, Tiflis'teki *Hümmet* örgütünün şubeleri Azerbaycan'ın, Güney ve Kuzey Kafkasya'nın neredeyse tüm şehirlerinde kurulmuştur. Örgütün aktif üyesi M.B.Mir-Haydarzade anılarında, Tiflis *Hümmet* teşkilatının onu Batum, Petrovsk, Vladikavkaz, Kars, Revan ve Nahçıvan'a görevlendirdiğini yazar.²⁹ Tiflis Menşevikleri *Hümmet*çilerin bu faaliyetlerine ciddi şekilde destek sağlıyordu. K.Cemalbeyov'un yazdığına göre, Tiflis'ten Nahçıvan'a Boguslavski ve Kutateladze adlı şahıslar gelerek Azerbaycanlılardan ibaret bir dernek kurmuş, fakat bir süre sonra Mir-Haydarzade ile birlikte tutuklanmışlardır. Mir-Haydarzade hapisneden kaçarak Tiflis'e gitmiş ve Nahçıvan'daki durumla Tiflis şubesine bilgi vermiştir. Tiflis *Hümmet* örgütünün kararıyla Eşref Yüzbaşov ve Ali Bayramov (o zaman Menşevik olan) yayınlar ve teşkilatın yeni mührüyle birlikte Nahçıvan'a gönderilmişlerdir.³⁰ *Hümmetçiler* buradaki faaliyetlerini, genellikle köylü ve mevsim işçileri arasında yoğunlaştırmışlardı. Tiflis'te *Hümmet*'in en faal üyeleri M.B.Mir-Haydarzade, K.Cemalbeyov, A.Yüzbaşov, E.Bayramov, H.A.Takîzade, G.G.Novruzov, A.K.Hanahmedov idi.³¹ Bakü *Hümmet* örgütü kendi üyeleri arasında RSDİP programının tercümesini dağıtmakla yetinirken Tiflis *Hümmet* örgütünün kendi programı vardı.³² Programın 13 bendinde genellikle, liberal parti programlarından

25 ACCİSBA, f. 456, l. 11, d. 80, v. 1.

26 Azerbaycan Türkçesinde (ed.n.)

27 *Каторга и ссылка*, Тифлис, № 1(3), 1925, с. 108.

28 *Возрождение*, 1905, 26 окт. 2-3 нояб.,

29 ACCİSBA, f.456, l.18, d. 30, v.5.

30 ACCİSBA, f.456, l.11, d. 80, v. 1.

31 *GTA*, (*Gürcistan Tarih Arşivi*) f.71, d. 1101, vv.124-125.

32 *GTA*, f.13, l. 27, d. 248, vv. 176-177.

çok da farklı olmayan hürriyetlerle ilgili talepler yer almıştır. Partinin denetim kurulu, hazine ve diğer birimleri vardı. Parti tüzüğünde teşkilat yapısına dair düzenlemeler yer almıştır. Partinin en yüksek organı gizli faaliyet gösteren Özel Toplantı idi. Tüm parti üyeleri bu toplantıya tabi idiler. Partinin sloganı, “Adalet, eşitlik, özgürlük!” olarak belirlenmiştir.³³

Görüldüğü üzere, Tiflis'teki *Hümmet* örgütü daha iyi örgütlenmiş olup RSDİP'nin Tiflis teşkilatından bağımsızdı. Bu durum, teşkilatın ağırlıklı olarak Azerbaycan kazalarında çalışma zaruretinden kaynaklanmaktaydı. Ayrıca Bakü örgütünden farklı olarak Tiflis'teki *Hümmet* örgütü, yerel sosyal demokratlarla İran devrimcilerini sıklıkla bir araya getirmekteydi. Tiflis'te *İctimaiyun-e Amiyun* veya *Mücahit* partisinin şubeleri faaliyet göstermekteydi, 1906'da hem Tiflis'te hem de Bakü'de Meşrutiyet Devrimi'ne destek komiteleri oluşturulmuştu. Bakü komitesinin başkanı M. Azizbeyov, Tiflis komitesinin başkanı ise N.Nerimanov idi.³⁴ 1909'da Tebriz isyanı sırasında İran devrimcilerine sağlanan destek daha yoğun hale gelmiştir. O sırada, büyük çoğunluğu Azerbaycanlılardan oluşan Güney Kafkasya gönüllülerinin sayısı sekiz yüze ulaşmıştır. Onlardan ellisi Tebriz savunmasında hayatını kaybetmişti.³⁵

Tiflis örgütü Culfa'daki *Hümmet* teşkilatının üyeleri Nasrulla ve Abdullah Şeyhov kardeşleri, Mehmet Said Ordubadi vd. aracılığıyla Meşrutiyet Devrimi'ne yardım etmekteydi.³⁶ 1908 yılı başlarında RSDİP'nin Tiflis komitesinin talimatıyla M.B.Mir-Haydarzade Tebriz ve Hoy şubelerinin faaliyetlerini denetlemek amacıyla Güney Azerbaycan'a görevlendirilmiştir. M.B.Mir-Haydarzade Tiflis ve Bakü'ye ger döndüğü zaman, Settar Han'ın devrimcilere silah yardımı talebini içeren mektubunu da getirmiştir.³⁷ Tebriz'deki Rus konsolosluğunca gönderilen rapora göre devrimi körükleyen ve yönlendiren Rusya'nın Kafkasyalı tebaası, yani Tatarlar, Gürcüler, Ermenilerdir; onlar iyi şekilde silahlanmış ve Settar Han'ın çevresinde toplanmışlardır.³⁸

1911 yılında devrim bastırıldıktan sonra Tebriz'de ve Reşt'te seyyar askeri mahkemeler kurulmuştur. İki yüz kadar gönüllü bu mahkemelerden kaçmayı başarsalar da birçoğu tutuklanmıştır. Reşt ayaklanmasının bastırılması sırasında Mehmet Bağır Ahundov ve Lenkeran şube başkanı E.H.Behcatzade öldürülmüştür.

33 *GMAİ (Gürcistan Merkezi Arşiv İdaresi)*, f.3, d 248, 1909, v. 184.

34 Дж. Магеррамов, *Пролетариат Азербайджана и Иранская революция 1905-1911 гг.*, Автореферат канд.дисс, Баку 1987, с. 18.

35 Магеррамов, с. 19.

36 *ACCİİSBA*, f.456, l.11, d. 80, v.2..

37 *ACCİİSBA*, l.18, d. 73, vv.101-102.

38 *RDPA (Rusya Dış Politika Arşivi)*, 1908-1908, d.28, vv. 82-84.

Resulzade, *İran-i Nov* gazetesinde M.B.Ahundov'la ilgili yayımladığı yazıda onu gerçek vatansever ve İran halkının büyük dostu olarak tanımlamıştır.³⁹ Baskılar sonucunda M.E.Resulzade ve C.H.Takîzade de Türkiye'ye iltica etmek zorunda kalmışlardı.⁴⁰

İran ve Rusya'daki *Hümmetçilere* yönelik baskı ve tutuklamalar Tiflis'teki *Hümmet* örgütüne, ayrıca Azerbaycan'ın bölge ve şehirlerindeki şubelerine ağır darbe vurmuştu. Bakü örgütüne nazaran uzun süre varlığını sürdürmesine rağmen Tiflis örgütünün 1911'den 1917 Şubat Devrimi'ne kadarki faaliyetleri konusundaki bilgiler son derece sınırlıdır.

1902 yılında Azerbaycan'da kurulduğu bildirilen Sosyalist-Devrimciler (*Es-Er* veya *SR*) Partisi 20. yüzyılın başlarında yoğun bir şekilde faaliyet göstermekteydi. Eski halkçılar M.A.Natanson, N.M.Flerov vd. yardımıyla 1903 yılında Bakü'de ilk *Es-Er* derneği kurulmuş ve 1904 yılında bu dernek, *Es-Er* grubuna dönüştürülmüştür. 1904-1907 yıllarında Şuşa, Gence ve Zakatala'da *Es-Er* teşkilatları kurulmuştur.⁴¹

Teorik olarak, Bakü *Es-Er*'lerinin ideologlarının görüşleri, V.Çernov'un, İ.İvanov-Razumnik'in vd. görüşleriyle örtüşmekteydi. Mücadelenin nihai amacını sosyalist toplum kurmakta gören *Es-Er* 'lerin düşünceleri, bir taraftan 20. yüzyılın sonunda yayılmış halkçı düşüncelere, diğer taraftan Marksizm teorisinin birçok hükmüne dayanmaktaydı. Bu hükümler, öncelikli olarak özel toprak mülkiyetinin kaldırılması, mülkiyetin millileştirilmesi ve kolektif emekle ilgili hususları içermekteydi.⁴² Sosyalist devrimde proletarya hegemonyasını kabul etmeyen ve onu köylüleri harekete geçiren bir güç olarak gören *Es-Er* 'ler bu süreçte aydınların rolüne de büyük önem atfetmişlerdir. Bakü *Es-Er* 'lerini farklı kılan önemli husus, örgütün sosyal tabanıydı. Keza Rusya'da bu örgütün temel dayanağı köylüler, Bakü'de ise ticaret filosu işçi, denizci ve genç öğrencilerdi. Köylerde propagandanın zor olmasına rağmen *Es-Er* 'ler kaza ve il merkezlerinde de faaliyetlerini sürdürmeye çalışmıştır. Örneğin, 1904 yılında Şuşa'da *realni okulun* öğretmeni P.Stabrovski tarafından *Es-Er* 'lerin bildirilerini yayınlayan *Birleşik Sosyal-Demokrat ve Sosyal-Devrimci Grup* oluşturulmuştu.⁴³ 1905-1907 yıllarında Gence'de ve Zakatala'da da *Es-Er* örgütleri kurulmuştu.

39 Məhərrəmov, s. 20.

40 M.Rəsulzadə, *Əsərləri*, I cild, Bakı 1992, s. 7.

41 RFDA, f. 102, PDÖŞ, 1904, d. 5, h. 11, v. 132.

42 M.B. Спирина, "Представления эсеров об экономике социалистического общества", içinde: *Непролетарские партии России в трех революциях*, Москва 1989, s. 152.

43 Спирина, s. 152.

Es-Er Partisi'nin tüm faaliyeti boyunca izlediği taktik, bireysel terördü. 1905 yılında partinin Bakü komitesi bünyesinde silahlı birlik oluşturulmuştu. Aynı yıl içinde örgüt mensupları birkaç terör eyleminde, özellikle Gürcü *Es-Er*'leri ile birlikte Tiflis şehir Başkanı Kovalyov'a karşı terör saldırısında bulunmuşlardı.⁴⁴ *Es-Er*'ler terör eylemlerini değişik yöntemlerle, ayrıca toplu grevler sırasında gerçekleştirmiştir. 1905 Ağustos grevi sırasında bu örgüt, *Şendrikov Teşkilatı* ile birleşerek Bibi-Heybet petrol kuyularını yakmıştı. Onlar petrol sanayicilerinden işçiler için insani koşullar oluşturmalarını isteyerek, aksi takdirde kuyuları imha etmek ve sahiplerini öldürmekle tehdit etmişlerdir.⁴⁵

Şubat 1905'te Bakü'de milli zeminde meydana gelen çatışmalar sırasında *Es-Er*'ler bireysel terör propagandası yapmışlardır. Onların dağıttığı bildirilerde “gece ve gündüz, evlerde ve sokaklarda polisler vurulmalı, mutlakıyetçi – haydutlar vurulmalı” şeklinde sloganlar yer almıştır.⁴⁶

Es-Er'ler, özellikle Bakü *Es-Er*'leri için milli mesele önemliydi. Parti programında örgütün, farklı milletler arasında federatif ilişkiler tesis etmeye çalışacağı vurgulanmıştır.⁴⁷ Belli bir ülkeye sahip halkların milli devlet kurmaları öngörülmüştür.⁴⁸ Bu hukuk öncelikle Finlandiya, Polonya, Belarus, Ukrayna ve Kafkasya'ya aitti.⁴⁹ Bakü *Es-Er*'leri, partinin bu stratejisini tam anlamıyla desteklemişlerdir. *Kavkazskoye slovo* gazetesi ilk sayısında gazetenin görevini “*Kafkasya'nın bağımsız federatif Rusya sınırları kapsamında özerklik düşüncesini gerçekleştirme*” şeklinde beyan etmişti.

Ekim 1905'te Bakü *Es-Er*'lerinin Azerbaycanlılar arasında milli örgüt kurma girişimi ilk kez başarıyla sonuçlanmıştır. Örgütün adı *İttifak* idi. S.M.Efendiyev'in anılarında geçtiği gibi *İttifak*'ın yönetim kadrosunda R.Şerifzade, M.Cuvarlinski, R.Melikov yer alıyordu. *İttifak* üyeleri arasında sonradan P.Montin'le birlikte öldürülen işçi Ali Hacı Yakup oğlu'nun, yanı sıra Ş.Poladov ve öğrenci Mehdiyev'in de isimleri geçmekteydi.⁵⁰

Kendilerine ait basın organı olmadığı için Azerbaycan *Es-Er*'leri düşüncelerini *Kavkazskoye slovo*, *Kaspi* ve diğer gazeteler aracılığıyla yaymışlardır. Örgüt

44 RFDA, f. 102, PDÖŞ, 1905, d. 80, h. 38, v. 6.

45 ACCİİSBA, f.176, l.2, d. 144, v.18.

46 *Революционная Россия*, 5 мая 1905.

47 *Протоколы Первого съезда партии социалистов-революционеров*, СПб, 1906, с. 360-362.

48 *Кавказское слово*, No:1, 15 дек. 1905.

49 Т.Ю.Бурмистрова, В.С.Гусакова, *Национальный вопрос в программах и тактике политических партий в России*, Москва 1976, с.27.

50 С.М.Эфендиев, *Из истории революционного движения Азербайджанского пролетариата*, Баку 1957, с. 16.

liderleri basın yoluyla yaptıkları açıklamalarda amaçlarının; işçi kütleleri aydınlatma ve halkı özgürlük mücadelesine çağırma şeklinde ifade etmişlerdi.⁵¹ Etnik çatışmalarda *İttifakçılar Es-Er*'ler ve diğer partilerle birlikte iktidarın tertiplendiği kışkırtıcı eylemlere karşı dayanışma sergilemişlerdir. 1905 yılında *Birleşik Müslüman Aydınlarının Halk Savunma Komitesi*'nin adıyla bildiriler dağıtılmaya başlanmıştır. Bazı belgeler söz konusu komite bünyesinde *İttifak* ve *Hümmet* temsilcilerinin de olduğunu doğrulamaktadır. Komite, Müslümanları greve davet ederek onları hürriyet mücadelesinde aktif rol almaya çağırmıştır. Bildirilerde ayrıca, Müslümanlara yönelik muhtemel provokasyonlar konusunda uyarıda bulunurken, böyle bir durumda tertipçilerin hak ettikleri cevabı alacakları ifade etmiştir.⁵²

Taktik açıdan *İttifakçılar* mücadelenin terör ve diğer anarşist yöntemlerini tercih ediyorlardı. *İttifak* örgütü, sosyal tabandan yoksun olduğu için 1906 yılının sonunda faaliyetine son vermiştir. Fakat son dönemde yapılan araştırmalarda örgütün 1907 yılında da *Sosyalist-Devrimci Parti*'nin Bakü komitesi ile ortak bildiriler yayımladıkları tespit edilmiştir.⁵³

Ocak 1906'da S.Rayetski'nin yardımıyla Azerbaycan'da bir başka *Es-Er* örgütü kurulmuştur. *Eş-Şems (Güneş)* adlı bu örgütün üyeleri genellikle Azerbaycanlı orta öğrenimin yukarı sınıf öğrencileriydi. Örgütün faaliyeti birkaç bildiri dağıtmakla sınırlıydı. Bildirilerde etnik çatışmalara son vermek ve provokatörlere karşı mücadele çağıruları yer almaktaydı. Aynı zamanda siyasi sloganlarda Çarlık hükümetinin istifası ve Kurucu Meclis'in çağırılması talebi ileri sürülmekteydi.⁵⁴ 1908'de polisler tarafından *Es-Er*'lerin Azerbaycan Türkçesinde çağrı metinleri içeren tipografide kullanılan yazı tipleri ele geçirilmiştir. Azerbaycan *Es-Er* örgütünün varlığına ilişkin bazı bilgiler 1911 yılına aittir.

Sosyalist ideolojiye yakın partiler anarşist örgütler olarak da bilinmekteydi. Birçok durumda onların aşırı hareketleri diğer sosyalistlerden özellikle *Es-Er*'ler ve *Sosyal-Demokrat*'ların radikal kanadından farklı değildi. 1905-1907 Devrimi sırasında Rusya'da anarşizm, ideolojik görüş itibarıyla siyasi realiteye dönüşmüştü. Kafkasya'da anarşizmin yükselişte olduğu yer Bakü şehriydi. Anarşist hareket, milli zeminde meydana gelen 1906-1907 çatışmalarının ardından zirveye ulaşmıştı. Değişik kaynaklarda bu tür örgütlerin sayısı 13 ila 40 arasında değişmektedir.⁵⁵ Bakü anarşistleri işçi sınıfı içinden çıkmıştı. Fakat sonradan sınıfsal karakterini

51 *Kasnuı*, No: 12, 18 января 1906.

52 *ACCİSBA*, f.176, l.8, d. 3, v.78.

53 *ACTA* (Azerbaycan Cumhuriyeti Tarih Arşivi), f.1, l.8, d 3, v. 78.

54 *RFDA*, f.102, *PDÖŞ*, 1909, d.39, v.2.

55 *RFDA*, f.102, *PDÖŞ*, 1908, d.12, h. 3, v.31.

kaybedenler de bu örgüt saflarına katılmışlardır. Polis raporlarına göre, *Azad* grubu dışındaki anarşist örgütler çoğunlukla Ruslardan ibaretti. Fakat bu tespit gerçeği yansıtmamaktadır. Keza anarşist gruplarda Taşnaksütyun ve Hınçak partilerinden ayrılan Ermeni, Gürcü ve Yahudiler de yer almışlardır. En kalabalık “anarşist” grubun lideri S.Kalaşyants idi.⁵⁶ Kalaşyants Eylül 1906’da Taşnaklar tarafından infaz edilmiştir. İnfazın nedeni Mantaşev Fabrikasının anarşistler tarafından öldürülen müdürü İ.Doluhanov’un kisasını almaktı.⁵⁷

Azerbaycanlılardan oluşan *Azad* grubu 1906 yılında örgütlenmiştir. Bu gruba “koçu birlikleri” olarak bilinen şehir kabadayılarının örgütledikleri çete üyeleri dâhildi. Grubun lideri Ağa Kerim ve Ağa-Sangulu kardeşleri idi. Örgüt, Teymur Aşurbeyov’un yerel koçu çetesiyle husumet halinde idi. 1907 yılı sonlarında Ağa-Kerim ve T.Aşurbeyov tutuklandıktan sonra *Azad* grubu faaliyetini durdurmuş ve üyeleri diğer anarşist gruplara katılmışlardır.⁵⁸ M.Bakunin’in “Yıkıcı ruh yaratıcı ruhtur!” sözleriyle başlayan anarşist bildirilerde halkın mutluluğu için mücadele ettikleri ifade edilmekteydi. *Anarşi ve Krasnaya sotnya (Kırmızı Yüzler)* örgütlerinin benimsediği taktik; protesto eylemleri düzenlemek ve bu eylemleri silahlı isyana dönüştürmektir.⁵⁹ Zamanla siyasi ve ekonomik taleplerle devam eden ve “düşünce anarşizmi” olarak bilinen akım, yerini şiddet ve soyguna terk etmiştir. Bu durum, örgütün lider ve üyelerinin tutuklanmasının ardından onların yerini ideolojiye yabancı kişilerin almasıyla açıklanabilir. Yeni oluşan *Çerniy voron (Kara Kuzgun)*, *Krasnoe znamy (Kızıl Bayrak)* ve *Terör* adlı örgütler genellikle işletme, dükkân ve yabancı şirketlere yönelik soygun eylemleriyle ün kazanmışlardır.⁶⁰

1908-1909 yıllarında hükûmetin baskı ve şiddet politikaları hızlanmış, toplu hapisler artmıştır. 1909 yılında yukarıda adları geçen örgüt üyelerinin önemli bir kısmı tutuklanırken, geri kalanlar faaliyetlerine son vermişlerdir.⁶¹ Bu baskıların ardından Azerbaycan’da anarşist hareketi siyaset sahnesinden silinmiş oldu.

2. Liberal Partiler

Liberal-reformist parti kurma düşüncesi daha çok 1905 yılının ikinci yarısında, darbe tehlikesi oluşturan devrimci ayaklanmaların ve sosyalist partilerin güç

56 ACCİİSBA, f.176, l.2, d. 45, vv.16-17.

57 *Анархист*, №1, 1907, c. 37.

58 RFDA, f.102, PDÖŞ, 1907, d.12, h.3, v.14.

59 ACCİİSBA, f.176, siy.8, iş 199, v.5.

60 *Баку*, 10 ноября 1906.

61 ACCİİSBA, f.176, l.8, d. 221, v.124.

kazandığı dönemde ortaya çıktı. 17 Ekim Manifestosu ve o sırada yaşanan genel greve kadar liberal muhalefet, devrimcilere rağbet göstermiş ve hatta onları desteklemiştir.⁶² Aralık 1905 silahlı isyanına yol açan devrimci hareketin şiddetlenmesiyle liberallerin tutumu değişmiştir. Aynı yılın ekim ayında kurulan *Kadet Partisi* iktidarı değişme mücadelesinde silahlı isyan yolunun tercih edilmesini kınamıştır. Aralık 1905'te Rusya'nın en büyük liberal partisi *Anayasal-Demokratlar* veya *Halk Özgürlük Partisi*'nin Bakü şubesi kurulmuştur.⁶³ Evrimci bakış açısına sahip olan *Kadetler* şiddete dayalı darbeyi normal tarihi gelişim yolundan sapma olarak görmekte ve hiçbir şekilde kabul etmemekteydiler. Bu çizgi partinin I. Kongresinde (1905) kabul edilen ve II. Kongresinde (Ocak 1906'da) tadil edilen programında da korunmuştur. Program Rusya'da "anayasalı ve parlamenter monarşi" modelini savunmaktaydı.⁶⁴

7 Ocak 1906'da örgütlenen ve parti bürosunu seçen Bakü Kadetleri genel olarak Moskova ve Petersburg Kadetlerinin programını kabul etmişlerdi. Bakü Kadetlerinin yöneticilerinden M.Podşibyakin "Moskova isyanı – devrimci hareketin hatasıdır" adlı makalesinde şöyle yazmıştır: Devrimin amacı şiddet değil, geniş kitleleri bir araya toplamaktır. Sloganımız demokratik bir anayasadır! Silahımız isyan değildir! Kan izi bırakmadan zafere ulaşmak istiyoruz! Silahımız propaganda, çağrı, kitlelerin bilinçlendirilmesidir! Duma'ya girmek ve onu kendi silahımıza dönüştürmemiz gerekir!⁶⁵

Kadetlerin programında yer alan milli meseleyle ilgili ana talep, halkların kültürel veya milli kültürel özerkliğinin tesis edilmesiydi. Aynı zamanda, Rus dili; tüm merkezi kurumların, ordu ve donanmanın dili olarak kalacaktı. Görüldüğü gibi, *Kadetler* milli sorunun çözümünde Rusya'nın bölünmez bütünlüğünü desteklemişlerdir.⁶⁶ Partinin Bakü şubesi B.L.Baykov, daha sonra ise M.F.Podşibyakin tarafından yönetilmekteydi. Bakü Kadetleri arasında milli mesele konusunda ortak bir görüş söz konusu değildir; onların bir kısmı bölünmez Rusya kapsamında Kafkasya'ya geniş özyönetim hakları verilmesinden, diğer kısmı ise özerklikten yana idiler. Sonunculara göre böyle bir özerklik Rusya'nın parçalanmasını önlemek açısından önemliydi.⁶⁷ *Kadetlerin* Bakü şubesinde değişik millet ve sosyal grupların temsilcileri yer almaktaydı.

62 *RFDA*, f.102,PDÖŞ, 1904, d.1, h.1, v.270.

63 *Баку*, №:267, 6 декабря 1905; *Каспий*, 1 января 1906, No: 1

64 Конституционно-демократическая партия, *Постановления II съезда и программа*, Спб., 1906, с. 2.

65 *Баку*, 24 янв. 1906.

66 В.В. Шелухаев, *Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг.* Москва 1983, с.101

67 *Баку*, 13 апр. 1906.

Örgüte üye olan Azerbaycanlılardan A.Topçubaşov, İ.Hacınski, İ.Hacıyev'in isimleri zikredilmektedir. Fakat Azerbaycanlı temsilciler Bakü *Kadetlerinin* çalışmalarında çok aktif yer almazken, genellikle 1905 Manifesto'da vadedilen reformların Kafkasya'da uygulanması uğruna mücadele etmekte idiler.

1905 yılında Kafkasya Naibi görevine atanan İ.İ.Vorontsov-Daşkov'un reform sözü vermesinin ardından Azerbaycan'ın liberal aydınları bir dilekçe kampanyası başlatmışlardır. 1905 yılı boyunca Petersburg'a, A.Topçubaşov tarafından kaleme alınan ve içerik olarak Azerbaycan toplumunun yasalara uygun olarak yeniden yapılandırılmasıyla ilgili milli program niteliğini haiz üç dilekçe gönderilmiştir.⁶⁸ Dilekçelerde yerel yönetim organlarında Azerbaycanlıların sayısının artırılması; Müslümanların ifade, din ve basın hürriyetleri, ana dilinde eğitim hakkı, kişi ve mülkiyet dokunulmazlığı vb. talepler yer almıştır.⁶⁹ Fakat bu talepler Kafkasya Naibi'nin boş vaatleri ve Azerbaycan dilinde birkaç gazetenin yayım izni dışında her hangi bir karşılık bulmamıştır. Bu çabalar sonuçsuz kalınca, Azerbaycan liberalleri Rusya'nın diğer Müslüman toplumlarıyla yakın ilişkiler kurarak tek parti oluşturma, bu sayede hak ve özgürlükler alanında belli kazanımlar elde etme yolunu tercih etmişlerdir. Bu çabalar, daha sonra partiye dönüşen ve *İttifak-ı Müslimin* adıyla bilinen *Rusya Müslüman İttifakı*'nın tesis edilmesi düşüncesini savunan Kırım ve Kazan aydınları tarafından desteklenmiştir. *İttifak-ı Müslimin*'in ilk kurultayı 15 Ağustos 1905'te Nijni Novgorod'da yapılmıştır.⁷⁰ Kırım aydınlarından İsmail Bey Gaspıralı başkan seçilmiş, kurultayın açılışı A.Topçubaşov tarafından yapılmıştır. Kurultayda alınan kararda bir Müslüman partisinin oluşturulması konusunda mutabakat sağlanırken, Müslümanlara karşı uygulanan tüm kısıtlamaların kaldırılması ve "onların siyasi, medeni, dini haklarının Rus ahalinin hakları ile eşit duruma getirilmesi" talebi ileri sürülmüştür.⁷¹

İttifak-ı Müslimin; teşkilat bakımından Ocak 1906'da Petersburg'da düzenlenen II. Kurultay ve aynı yılın ağustos ayında Nijni Novgorod'da düzenlenen III. Kurultayda şekillenmiştir. Bu kurultaylarda A.Topçubaşov tarafından yazılan program ve tüzük kabul edilmiştir. Program; genel siyasi hükümler itibariyle *Kadetlerin* programı ile örtüşürken, milli konularda birçok özgün hüküm içermekteydi. Bunlar öncelikli olarak Ekim Manifestosu'nda öngörülen "milletlerin eşitliği, eğitim reformu, okullarda ana dilinin öğrenilmesi, milli dillerde basın yayın faaliyetlerine yönelik kısıtlamaların kaldırılması vb." hükümlerdi.⁷²

68 Д.Б. Сендзаде, *Из истории азербайджанской буржуазии в начале XX века*, Баку 1978, с. 61-62.

69 *Каспий*, No:189, 19 июня 1905.

70 *Баку*, No: 197, 26 авг. 1905.

71 Г. Ибрагимов, *Татары в революции 1905 года*, Казань, 1926, с. 148.

72 *Всероссийский мусульманский съезд, Дополнения к заседаниям, Протоколы, VII ч.* Казань, 1906, с. 3-52.

II. Kurultayda Azerbaycanlıları K.Karabeyov ve A.Ahundov temsil etmişlerdi.⁷³ Kurultayda hazırlanan tüzüğe göre, Müslümanların yaşadıkları eyaletlerde 16 bölge oluşturulacaktı. Kafkasya'da Bakü, Kırım'da Simferopol, Aşağı Volgaboyu bölgesinde Astrahan, Orta Volgaboyu'nda Kazan, Türkistan'da ise Taşkent şehri bölge merkezleri olarak belirlenmiştir.⁷⁴ Devlet Duması seçimlerine *Kadetler*le birlikte katılma kararı alınmıştı. A.Topçubaşov *Kadetlerin* programı ile aynı görüşte olduğunu bildirerek, özellikle yerel özerklik ve yasama organlarının oluşturulması talebinin önemini vurgulamıştır. Topçubaşov ayrıca, Kafkasya'da ilk kez yasama ve geniş özyönetim yetkilerini haiz bir Seym'in oluşturulması konusundaki görüşlerini de dile getirmiştir.⁷⁵ *İttifak-ı Müslimin* programının nihai ve tam metni III. Kurultayda (21 Ağustos 1906'da) kabul edildi. Bu kurultayda Müslüman Anayasal Partisi'nin kurulmasına dair karar kabul edilmiş, partinin Merkez Komitesi oluşturulmuştur.⁷⁶ Merkez Komiteye Müslüman aydınlardan İ.Gaspiralı, A.M.Topçubaşov, R.İbrahimov, Y.Akçura, S.G.Alkin vd. seçkin temsilcilerin de aralarında bulunduğu on beş üye seçilmişti.⁷⁷

Yukarıda belirtildiği üzere *İttifak-ı Müslimin* programı, siyasal konularda *Kadet* programıyla örtüşmekteydi. Parti meşruti monarşiye dayalı parlamenter yönetim modelini desteklemekteydi. Tek meclisli parlamento dört dereceli seçimle oluşturulacaktır. Kadınlara oy hakkı tanınmıştır.⁷⁸ Çar tarafından atanacak bakanlar parlamentoya karşı sorumlu olacaktır. Yetkileri genişletilecek zemstvo⁷⁹ kurumu yerel yönetim teşkilatı olarak öngörülmüştür. Programın iktisadi hükümler bölümünde “*özel mülkiyetin dokunulmazlığı*” beyan edilirken, tarım arazilerinin toprak sahiplerinden uygun fiyata alınarak köylülere dağıtılması öngörülmüştü. Programın 46-53. maddeleri eğitim sistemi reformu, ilkokullarda ana dilinin uygulanması, ana dilinde gazete ve dergi yayımı, yani milli-kültürel özerklik konusunda temel hükümler içermekteydi. Din konusunun özellikle öne çıktığı bu programda; Rusya Müslümanlarının dini ibadetlerini serbestçe yapmaları, cami ve medreselerin inşası öngörüldükçe, Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma politikasına karşı açık bir duruş sergilenmiştir.⁸⁰ Aynı zamanda III. Kurultayda Güney Kafkasya'da etnik çatışmalar konusunda karar alınmış, tüm dini ve seküler

73 *Всероссийский мусульманский съезд...*, VII ч. с. 32.

74 *Всероссийский мусульманский съезд...*, VII ч. с. 224-225.

75 *Каспий*, 11 ноября 1906.

76 *Всероссийский мусульманский съезд...*, VII ч..., с. 12.

77 *Всероссийский мусульманский съезд...*, VII ч..., с. 13.

78 *Кавказская речь*, 6 дек. 1906.

79 1864 yılında yapılan reformla oluşturulan taşra teşkilatının yerel meclisi. Zemstvo sistemi 1918-1919 yıllarında uygulamadan kaldırılmıştır. (ed.n.)

80 *Всероссийский мусульманский съезд...*, VII ч..., с. 12.

liderler tarafından Kafkasya’da milli zeminde meydana gelen çatışmalara son verilmesi, siyasi ve sivil hürriyetlere dayalı normal yaşam şartlarının sağlanması yönünde çağrılar yapılmıştır. Kurultayda partinin yasal olarak tanınması ve seçimler hazırlıkla ilgili çalışmaları yürütmek için Merkez Komitesi oluşturulmuştur. Programın yeter kadar ılımlı olmasına rağmen, partinin tescil başvuru Senato tarafından iki kez geri çevrilmiştir. Yerel şubeleri fiilen oluşturulamayan *Müslüman Anayasal Partisi* tam anlamda yasal faaliyet gösterememiş, birçok girişime rağmen, partinin Bakü şubesini kurmak mümkün olmamıştır.⁸¹ Partinin esas çalışması, Devlet Duması’ndaki Müslüman Grubu’nun faaliyetini yönetmekti. Parti liderlerinin çoğu, Duma’nın daimi üyeleri olarak program ve kararları doğrultusunda aktif faaliyet göstermekte idiler.

Rusya Müslümanlarının IV. Kurultayı Devlet Duması Müslüman Grubu’nun önerisi ile Haziran 1914’te St. Petersburg’da yapılmıştır. Kurultayın Başkanı K.M.Tevkelev, yardımcıları A.Topçubaşov ve İ.Ahtyamov seçilmiştir.⁸² Gündemdeki ana konu, Müslüman din kurumlarının yeniden yapılandırılmasıydı. Azerbaycan Müslümanları adına konuşma yapan M.Y.Caferov hükümetin dini konulara müdahalesinin zararlı olduğunu vurgularken Rusya Müslümanları için tek bir Müslüman idaresinin oluşturulmasını önermiş ve kurultay bu öneriyi oyçokluğuyla kabul etmiştir.⁸³ Bu kurultay devrime kadarki dönemin son Rusya Müslüman Kurultayı idi. Sonraki kurultay Mayıs 1917’de tamamen farklı bir ortamda gerçekleşmiştir.

3. Milli Partiler

Azerbaycan’da milli niteliği haiz siyasi partiler Rusya İmparatorluğu’nun değişik bölgelerinde devrim hareketine ivme kazandıran 1905 yılında kurulmuştur. Azerbaycan’da; Rusya’nın her hangi bir partisinin şubesi olarak değil, tamamen milli nitelikli ve bağımsız partiler olarak ortaya çıkan ilk örgüt 1905 yılında Gence’de kurulan ve *Gayret* olarak bilinen *Sosyal-Federalist Parti* idi. Gence 20. yüzyılın başlarında henüz hareketlenmekte olan milli bağımsızlık hareketinin merkezi haline gelmişti. Bu husus, Gence ahalesinin Bakü’ye kıyasla yeknesak sosyal yapıya sahip olması, bir sanayi bölgesi olan Bakü’den uzak olması ve yurtdışında iyi eğitim almış milli aydınların faaliyetleriyle açıklanabilir. Gence’nin o dönemde Kafkasya’da ayrılıkçı hareketin merkezine dönüşmüş Gürcistan’a yakınlığı da bu anlamda büyük rol oynamıştır. Aynı yüzyılın başlarında

81 *Каспий*, No: 84, 7 апреля 1907.

82 *Каспий*, 5 июня 1914.

83 *Каспий*, 5 июня 1914.

Gürcistan'da federalist düşünceleri savunan *Sakartvelo Partisi* tesis edilmişti. Bu parti 1905 yılında *Sosyalist-Federalist Parti* adını almıştır. Aynı anda Gence'de *Sosyal-Federalist Derneği* adına Azerbaycan dilinde bildiriler dağıtılmaya başlanmıştır. Bu bildirilerde Kafkasya halklarına birlik çağırısı yapılırken, Rus yönetimi Ermeni-Müslüman katliamlarının müsebbibi olarak gösterilmektedir.⁸⁴ Diğer bildirilerde Müslümanların yalnız başına Rusya hükûmetine karşı çıkmasının mümkün olmadığı, onların Kafkasya'nın diğer halkları ve partileriyle bir araya gelerek özerklik ilan etmesi gerektiği belirtilmektedir.⁸⁵ Bildirilerin alt kısmında *Türk Sosyal-Federalist Komitesi*'nin imzası vardı. Birçok bildiriden de görüldüğü gibi, özerklik ve federasyon düşüncesini ortaya atan komite, 1905 yazında şekillenen *Gayret Partisi*'nin çekirdeğini oluşturmuştur.⁸⁶ Partiyi hukukçu Alekber Bey Refibeyov, Gence Daire Mahkemesi üyesi A.Hasmemmedov, şehir polis müdürü yardımcısı A.Kuliyev yönetmekteydi.⁸⁷ Parti programı bugüne kadar elimize ulaşmamışsa da döneme ilişkin yayımlanmış belgelerden görüldüğü gibi partinin faaliyetlerine devam ettiği ve Gürcü sosyalist federalistleri ile ilişkileri olduğunu söyleyebiliriz.⁸⁸ A.Ahmedov'un 1926'da yazdığı ve 2004 yılında yayımlanan kitabında, *Gayret*'in el yazısıyla yazılan programa sahip olduğu ve Sovyet döneminde *Azerbaycan'ı Tetkik ve Tettebbu Cemiyeti*'ne teslim edildiğine dair bilgi yer almaktadır.⁸⁹

Gayret üyeleri halk arasında federalizm propagandası yaparken sosyal-demokratlar ve başka partilerle birlikte mitinglere katılarak milli zeminde meydana gelen çatışmaları durdurmaya çalışmışlardır. *Gayret*'in faaliyetleri hakkındaki son bilgiler 1908 yılına aittir. Bu dönemde Gence sakini M.Halilov'da partinin mührü bulunmuştu.⁹⁰ Fakat arşiv belgelerinde 1912 yılında *Gayret Partisi*'nin faaliyetlerinin tekrar canlandığına dair bilgilere rastlanmaktadır. Balkan Savaşı'nın başlaması ve Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin gerginleşmesi üzerine Gürcü ve aynı zamanda Azerbaycanlı sosyal-federalistlerin faaliyetleri hakkında bilgiler ortaya çıkmıştır. Bu bilgilere göre Rusya ve Türkiye arasında meydana gelecek savaş durumunda Kafkasya federalistleri bir araya gelerek özerklik ilan edeceklerdi.⁹¹ Azerbaycan'ın siyasi hayatında *Gayret*, 1917 Şubat Devrimi'nden sonra *Türk Adem-i Merkeziyet Partisi* adıyla, yeni liderler ve

84 ACCİİSBA, f.276, l.8, d. 77, v.3.

85 ACCİİSBA, f.276, l.8, d. 77, v. 71.

86 A.Ахмедов, *Азербайджанские турки в революции 1905 г.*, "Елм", Баку 2004, с. 71.

87 ACCİİSBA, d. 170, vv. 1-2.

88 Ахмедов, с. 268.

89 Ахмедов, с. 268.

90 ACCİİSBA, f.276, l.8, d. 77, v.207.

91 RFDA, f. 102, RDÖŞ l. 242, d. 24, h.6LB, v.1.

bağımsız Azerbaycan'ın içtimaî-siyasi hayatını yakından etkileyen ve anlaşılır bir dille yazılan yeni programla ortaya çıkmıştır.

Azerbaycan kazalarının çoğunda yaygın olarak faaliyet gösteren ve halk tarafından yeteri kadar desteklenen *Difai Partisi* 1906 yılının ikinci yarısında kurulmuştur. Partinin kuruluş amacı 1905-1906 yıllarında yaşanan Ermeni-Müslüman çatışmasının derinleşmesi idi. Fakat parti, bu faaliyetle sınırlı kalmamış, Azerbaycan kazalarında yaşayan halkı sosyal-siyasi gelişmelerin içine çekmeye çalışmıştır.

Ermenilerle Azerbaycanlıları barıştırmak amacıyla Kafkasya Naibi İ.İ.Vorontsov-Daşkov'un başkanlığında 20 Şubat-6 Mart 1906 tarihleri arasında Tiflis'te toplanan "barış kurultayı" hiçbir sonuç vermediği için Ermeni çetelerine karşı savaşabilecek bir Müslüman örgütünün kurulmasına ilişkin karar alınmıştır. 1906 yılının kışı, ilkbaharı ve yazında Şuşa, Karabağ, Nahçıvan ve Revan'da büyük katliamlar yaşanmıştır. Azerbaycan halkı bu katliamlarda en az korunan ve daha fazla zarar gören taraftı. 1906 yılında yeni atanan General Goloşapov, Yazı İşleri Dairesi Başkanı Kleşinski ve Kozak subayı Gazarov'un tertibiyle Şuşa'da Müslüman ahaliye karşı toplu katliamlar yapılmıştır. Katliamlar iki ay boyunca devam etmiştir. Temmuz ayı sonunda Şeyhülislam başta olmakla Azerbaycan heyeti Tiflis'e gelerek Kafkasya Naibinden Goloşapov'u Şuşa'dan uzaklaştırmasını istemiştir. Buna karşılık Naibin Yazı İşleri Daire Başkanı şiddetin devam etmediğini vurgulayarak Goloşapov'un görevinden alınma talebini geri çevirmiştir.⁹² Çar yönetiminin bu tutumu Azerbaycan halkının sabrını taşırılmıştır. Halk, bundan sonra can ve mal güvenliğini barışçıl yollarla korunmasının mümkün olmayacağını anlamıştır. Ağustos başlarında Şuşa'ya gelen Ahmet Bey Ağayev, "saygın ve seçkin vatandaşlardan" oluşan bir meclis toplamıştır.⁹³ Mecliste, Ağayev'in önderliğinde *Difai* adlı bir partinin kurulmasına karar verilmiştir. Partinin Merkez Komitesi Bakü'deydi. Ahmet Bey aynı zamanda parti programını yayınlayan *İrşad* gazetesinin de genel yayın yönetmeniydi. *Kafkasya Umum-Müslüman Müdafaa Komitesi – Difai* teşkilatının ilk faaliyetleri 1906 yılı ekim ortalarında başlamıştır.⁹⁴ Kısa sürede parti faaliyetleri Azerbaycan'ın batısına – Şuşa, Zengezur, Cavanşir kazalarına ve Gence şehrine – yayılmış,⁹⁵ zamanla tüm bölgelerde parti şubeleri kurulmuştur. 1908 yılında *Difai* üyelerinin toplam sayısı bine ulaşmıştı.⁹⁶ *Difai* 1917 yılına kadar üye sayısı ve kitleler arasındaki

92 Каспий, 30 июля 1906.

93 RFDA, v. 164.

94 RFDA, v. 163.

95 Документы по русской политике в Закавказье, Вып.1, Баку 1920, с. 25.

96 АСДТА, f.62, l.1, d. 59, v. 30.

popülaritesine göre en büyük örgüt olarak kabul edilebilir. Parti tabanı çoğunlukla orta sınıf, köylü ve din adamlarından ibaretti. Bu nedenle parti şeriat kanunlarını da savunmuştur.

Partinin en aktif şubelerinden biri Gence komitesiydi. Komite Başkanı Gence Erkek Lisesi hukuk öğretmeni ve ileride Şeyhülislam olarak görev yapacak Ahund Molla Muhammed Pişnamazzade idi.⁹⁷ Başkan yardımcısı ise Gence'nin saygın aydınlarından, şehir halkı arasında büyük nüfuz sahibi Alekber Bey Refibeyli idi. Komitede ayrıca Hamit Bey Yusufbeyov (Nesib Bey'in kardeşi), Alesker Bey Hasmammedov (II. Devlet Duması Milletvekili Halil Bey'in kardeşi), Meşedi Ali Refiyev, Gaziyev kardeşleri vb. yer almışlardır. Partinin, Hacı Mir Kasım Hamzayev liderliğinde bir silahlı örgütü de vardı.

Partinin en kalabalık ve etkin şubelerinden biri de Şuşa'da idi. 1907'nin ortalarından bu şube *Karabağ Birlik Meclisi* adını aldı. Şube başkanı Doktor Kerim Bey Mehmandarov idi. *Karabağ Meclisini* farklı kılan özellik değişik sosyal tabana sahip olmasıydı. Burada çok sayıda köylü, din adamı ve hatta beyler temsil edilmişlerdi.⁹⁸ Sonuncuların bir kısmı daha sonra partiye ihanet etseler de, onların Karabağ meclisinde yer almaları partinin halkında ne kadar yüksek bir nüfuzla sahip olduğunu göstermektedir. Meclisin faaliyetleri Azerbaycan'ın Şuşa, Zengezur, Cavanşir, Karyagin vd. kazalarını kapsamaktaydı.⁹⁹

Meclisin kuruluşu öncesinde, 1907 yılı ortalarında Gence'de Güney Kafkasya, Kuzey Kafkasya ve Kırım Müslümanları kurultayı düzenlenmiş ve orada İsmail Han Ziyadhanov'un başkanlığında *Transkafkasya Müslüman İttifakı*'nın kurulmasına dair karar kabul edilmiş,¹⁰⁰ ayrıca, Ermenilerle mücadele amacıyla partinin silahlı örgütlerinin oluşturulması önerilmiştir. Karabağ Meclisi bu birlikleri yönetmekle görevlendirilmiştir. Bakü zenginlerinden H.Z.Takîyev, Ş.Esedullayev vd. mali yardımıyla Ermenilerden, Ağdam yakınındaki Usmiyev prenslerinin mülklerinin, Ağdam'dan Hocalı istasyonuna kadar uzayan tüm toprakların satın alınarak Müslüman halkın iskân edilmesine kararı verilmiş, genel olarak, Karabağ'ı tam anlamıyla bir Müslüman bölgesi haline getirme hususunda mutabakat sağlanmıştır.¹⁰¹ Maalesef bölgenin kaderini değiştirebilecek bu kararlar uygulanmamıştır.

97 Ахмедов, s. 289.

98 *Документы по русской политике в Закавказье*, s. 25.

99 *Документы по русской политике в Закавказье*, с. 19.

100 *RFDA*, v. 24, f.102, *PDÖŞ*, 1907, d. 180, h.5, v.24

101 *RFDA...*, v. 24.

Difai sağlam teşkilat yapısı ve silahlı örgütüyle *Taşnaksütyun*'a karşı mücadele amacıyla kurulsa da, amacı sadece silahlı faaliyetlerde bulunmak değildi. Bu husus, partinin *İrşad* gazetesinde yayımlanmış programında da belirtilmiştir. Partinin amacı Ermeni saldırıları karşısında Müslümanları korumak ve onların gelişmesine gayret etmektir. Bu hedefe ulaşmanın iki şartı belirtilmiştir: eğitim ve güç.¹⁰² Parti, söz konusu hedefe varma yolunda terörü bir araç olarak görmüştür. Yayınlanan bildirimlerde şu ifadeler yer almaktaydı:

“Ermeni bombalarından korkan iktidar adamlarının yaptıkları kanunsuzluklara karşı *Difai Partisi* hançerler ve bombalarla ortaya çıkacak. Müslüman kardeşlerine el kaldıran ve onların kaderine kayıtsız kalan ‘ilerici Müslümanları’ aynı şey bekliyor.”¹⁰³

Bu ifadeler parti ambleminde de sembolleşmiştir: Birbirine çapraz hançer ve onların üzerinde ay-yıldız resmi.

Bunun yanı sıra programda, *Difai*'nin herhangi bir halka yönelik saldırmayı amaç edinen bir örgüt olmadığı, nihai hedefin Kafkasya halklarının refahı ve dayanışmasını sağlamak olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁴ *Difaiciler* hatta Kafkasya halklarının eşitliğini tanıyacağı takdirde *Taşnaklarla* bile iş birliği yapacaklarını beyan etmişlerdi. *Difai Partisi*'nin gerçekleştirdiği suikast eylemleri genellikle Rus yönetiminin Karabağ'daki temsilcileri, Şuşa Valisi Goloşapov, Yazı İşleri Dairesi Başkanı Kleşinski'ye vb. yönelikti.¹⁰⁵

Difaiciler propaganda faaliyetleri toplumun tüm alanları kapsamaktaydı. Ağustos 1907'de düzenlenen polis raporunda, artık Müslümanların en ücra köylerinde bile temsili ve mutlak monarşi ilkelerinin bilindiği, avam halkın okula inanmaya başladığı, “*kısacası, son bir iki yılda yerli Tatarların toplumsal gelişmelere, özellikle Karabağ'a olan ilgisinin bir hayli arttığı*” belirtilmiştir.¹⁰⁶ Yelizavetpol vilayetinin birçok bölgesinde halk, en ciddi sorunların çözümü için iktidara değil, *Difai* komitelerine başvuruda bulunuyordu.¹⁰⁷ *Difaiciler* hayır kurumları aracılığıyla büyük miktarda para toplayarak, bir kısmını İran ve Türkiye'deki meşrutiyetçilere ve Genç Türklere yardım amacıyla göndermeye devam etmişler. Parti ayrıca, Genç Türklere insan ve silah yardımında bulunmaktaydı.¹⁰⁸

102 *İrşad*, No: 191, 13 oktyabr 1906.

103 *GTA*, f.113, l.1, d. 686, v. 34.

104 *RFDA*, f.102, PDÖŞ,1906, d. 25, h.75, v.3.

105 *ACDTA*, f.62, l.1, d. 59, v.156.

106 *Документы по русской политике в Закавказье*, с. 51.

107 *Документы по русской политике в Закавказье*, с. 20.

108 *ACDTA*, f.62, l.1, d. 59, v.165.

1908 yılında *Difai*'nin Azerbaycan kazalarındaki faaliyetleri Çar yönetiminin mevcudiyetini sorgulatacak kadar tehlikeli boyutlara ulaşmıştı. Bu durumu kabullenemeyen Çar yönetimi parti üyelerine karşı baskıları artırmış, Kafkasya Naibinin 4 Mart 1908 tarihli kararnameyle *Difai Partisi* kapatıldı.¹⁰⁹ Ahmet Bey Ağayev'in gazeteleri yasaklanmış ve faaliyetleri mercək altına alınmıştır. Sonunda Ahmet Bey, kendisinin tutuklanmasına sebep verecek kışkırtıcı bir olayın ardından Türkiye'ye iltica etmiştir. N.Yusufbeyli Kırım'a, M.Ahundov ise Orta Asya'ya gitmek zorunda kalmış, sadece 1913 yılı genel af sonrası Azerbaycan'a dönebilmişlerdir. *Karabağ Birlik Meclisi*'nin, Gence ve Berde komiteler üyeleri toplu şekilde tutuklanmışlardır.¹¹⁰ Yapılan baskılar sonucunda parti faaliyetleri neredeyse durma noktasına gelmiştir. Fakat çeşitli belgeler, parti faaliyetlerinin pasif olarak 1912 yılına kadar devam ettiğini göstermektedir. *Difaicilerin* bir kısmı daha sonra *Müsavat Partisi*'ne katılmışlardır.

Son dönemde *Difai Partisi*'nin Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki faaliyetleri hakkında da birçok bilgi tespit edilmiştir. Türkiye arşivlerinden elde edilen belgelere göre, 1915 yılında, Kafkasya cephesinde yaşanan yoğun çatışmalar sırasında Fethali Han Hoyski'nin yeğeni Emiraslan Han Hoyski Erzurum'daki karargâhta Enver Paşa ile görüşmüştür. Görüşmenin amacı Bakü, Yelizavetpol ve Revan bölgeleri, ayrıca Dağistan'ı da içine alan topraklarda birçok milletin yer alacağı İsviçre tipli bağımsız bir devlet kurma konusunda Osmanlı Devleti ve Almanya'dan güvence almaktır.¹¹¹ Sarıkamış yenilgisi sonrasında Enver Paşa bu projeyi desteklemiştir. Buna karşılık Emiraslan Han Kafkasya'da 5 yüz bin Müslümanı, özellikle de Kuzey Kafkasya'yı Rusya'ya karşı ayaklandırmak istediğini bildirmiştir. Fakat sonraki gelişmeler ve Türkiye açısından elverişsiz şartların ortaya çıkması bu planı 1918 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar ertelemiştir.

1907 yılı Mayıs ayının ikinci yarısında *Müdafaa* adlı yeni bir partinin, daha ziyade bir örgütün kurulduğuna dair haberler yayılmıştır. Örgütün faaliyet alanı Yelizavetpol vilayetinin batı kısmını, ağırlıklı olarak Gazah kazası ve Tiflis vilayetinin bazı bölgelerini kapsamaktaydı. Tiflis'te kurulan bu örgütün lideri Yarbay İ.Vekilov idi.¹¹² Örgütün onursal başkanı İ.Ziyadhanov seçilmiş, teşkilat komitesine iflas etmiş beylerden Ağabey Gıyasbeyov, öğretmen H.K.Saniyev, noter A.Halilbeyov dahil idiler.¹¹³ *Müdafaa*'nın faaliyet alanı Tiflis, ayrıca Borçalı

109 Ахмедов, с. 287

110 Документы по русской политике в Закавказье, ss. 44-46.

111 M.Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 75.

112 Документы по русской политике в Закавказье, с. 16.

113 Документы по русской политике в Закавказье, с. 14.

ve Gazah kazaları Müslümanlarına yöneliktir. Örgütün kendi programı yoktu; bu yüzden kazalardaki *Difai*'nin programı doğrultusunda sürdürmekteydi.¹¹⁴ Üye sayısı az ve popülerliği düşük olan *Müdafaa*, belli propaganda çalışmaları dışında etkili olamamış ve 1908 öncesi faaliyetlerini durdurmuştur.

20. yüzyılın ilk on yılında Azerbaycan'da siyasi parti ve örgütler, baskılar sonucunda faaliyetlerini durdursa da tamamen ortadan kalkmamıştır. 1911'de kurulan millî demokrat *Müsavat Partisi* millî istiklal hareketinin kılavuzu, öncüsü ve sembolü haline gelmiştir. Partinin kurucuları eski *Hümmetçiler* Abbas Kazımzade, Takî Nakîoğlu ve Mehmet Ali Resulzade (Resuloğlu) idiler. Aynı yıl Kerbelayı Veli Mikayılzade, Gulamrıza Şerifzade, Yusuf Ziya, Said Musevi, Mirza Hasan Tahirzade de partiye katıldılar.¹¹⁵ Mehmet Ali Resuloğlu, o sırada İstanbul'da bulunan Mehmet Emin Resulzade'ye mektup yazarak partinin kurulmasına dair bilgi vermiş, Resulzade de cevabında bu olayı memnuniyetle karşıladığını yazmıştır. Azerbaycan *Müsavat Partisi* liderlerinin hatıralarına göre, partinin sosyal tabanı aydın, işçi, tüccar ve küçük burjuvazinin temsilcilerinden oluşmaktaydı. İlk program ve tüzük 1912 yılında illegal yayın olarak bir broşür şeklinde neşredilmiştir. Program; tüm Müslüman halklarının birliği, bağımsızlıklarının korunması ve geri kazanılması uğruna mücadele eden Müslüman ülkelere maddî ve manevî yardım gösterilmesi vb. görevler içeren 8 bentten ibaretti.¹¹⁶ Gelecek mücadeleler için saflarını genişletmek, partinin temel görev olarak belirlenmiştir. Programın Müslüman birliği vurgusu öncelikli olarak o dönemde yaşanan olaylarla; İran Devrimi'nin yenilgisi ve Balkan savaşlarının başlaması ile ilişkilendirilebilir. 1912 Balkan Savaşı, ebedî hayalî İstanbul'u ele geçirme olan Rusya'nın Slav halklarını kurtarma bahanesiyle Osmanlı'ya yönelik doğrudan askeri ve siyasi müdahalesiyle başlamıştır. Bu savaşlarda Osmanlı Devleti Rusya'nın yanı sıra Balkan ülkelerine yönelik himaye girişimlerinde bulunan tüm Avrupa devletlerine karşı mücadele etmek zorunda kalmıştır. Böyle bir ortamda Rusya'nın Müslüman halklarının Türkiye'ye yakınlık duymaları doğaldı; bu anlamda *Müsavat Partisi* de istisna değildi. Partinin ilk siyasi eylemlerinden biri Balkan muharebeleri konusunda bildiri yayımlamak olmuştur; bu bildiri İstanbul'da *Sebîlürreşâd* dergisinde yayımlanmıştır.¹¹⁷ Bildiride, Türkiye karşıtı politika izleyen Avrupa ülkeleri, öncelikle "dünya jandarması" görevine soyunan Rusya İmparatorluğu Balkan ülkelerini silahlandırmakla suçlanmıştır. Bildiriden anlaşıldığı üzere Müslüman birliği düşüncesi *Müsavat*

114 RFDA, f. 102, PDÖŞ, 1907, d. 709, v. 2.

115 Resuloğlu, s. 39.

116 М. Д. Гусейнов, *Тюркская демократическая партия федералистов "Мусават" в прошлом и настоящем*, Баку 1927, с. 73.

117 М. В. Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi*, Ankara 1991, s. 39.

Partisi'nin ana amacı değildi; parti, Avrupa devletlerinin, özellikle Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik işgal politikasına karşı mukavemet çağrısında bulunmuştur. 1913'de M.E.Resulzade'nin işbirliği yaptığı *İkbal* gazetesinin sekiz sayısında bazı Şark ülkelerinde, aynı zamanda Hindistan'da Türkiye'yi destekleyen gösterilerle ilgili makaleler yayımlanmıştı. İlgili polis raporunda, bu makalelerin Kafkasya Müslümanları üzerindeki etkisinden bahsedilirken, makalelerin yayımlanmasından sonra Batum'da "Panislamcı komite" da tesis edildiği belirtilmiştir.¹¹⁸ Parti tüzüğünde örgüt saflarının genişletilmesi, gizli çalışmaların yürütülmesi ve Rus hükümetinin açık şekilde eleştirisine izin verilmemesine vurgu yapılmıştır.

1913'te Romanovlar hanedanının 300. yıl dönümü dolayısıyla çıkarılan genel af sonrası M.E.Resulzade Bakü'ye dönerek *Müsavet Partisi*'nin başına geçmiştir. Şunu da vurgulamak gerekir ki artık Resulzade siyasi görüşleri ve bakış açısı büyük ölçüde değişmiş şekilde geri dönmüştür. İran'da muhacerette olduğu dönemde M.E.Resulzade İslam ve Türk dünyasında büyük nüfuza sahip, filozof Şeyh Cemalettin Efgânî'nin eserleriyle tanışmış, milli meselenin İslam birliği olgusundan üstün olduğunu anlamıştır.¹¹⁹ *Dirilik* dergisinde yayımlanan *Milli Dirlik* adlı makalesinde M.E.Resulzade, *ümmet* ve *millet* kavramlarını ayırtmış ve milleti "dil, din, edebiyat, tarih ve gelenekleri kendinde birleştiren insan topluluğu" şeklinde tanımlarken din olgusunun tek başına milli kimliğin göstergesi olamayacağını vurgulamıştır.¹²⁰ Resulzade, milli kimlik sorunlarıyla ilgili düşüncelerini 1911 ve 1913 yıllarında "zararlı tutumu" dolayısıyla kapatılan *İkbal* ve *Yeni İkbal* gazetelerinde savunmuştur.¹²¹ O dönemde Çar istihbaratının sevimli sözcüğü olan *Pan-İslamizm* neredeyse Azerbaycan'daki tüm gazete ve dergilerinin kapatılma nedeniydi. *Müsavet Partisi* dahil birçok örgüt ve cemiyetin faaliyeti de bu gerekçe ile durdurulmuştur.

1917'de, Rusya'da Çarlık rejimi sona erdikten sonra *Müsavet Partisi* faaliyetlerini tekrar canlandırmıştır. 1917 Şubat Devrimi sonucu Çarlık yönetiminin yıkılması parti ve liderleri tarafından büyük coşkuyla karşılanmıştır. Resulzade, Kurucu Meclis'in toplanması ve Rusya sömürgesi halkların mukadderatının toprak özerkliği temelinde belirlenmesinin en doğru tercih olduğunu savunmuştur. O, bu fikri 15 Nisan'da Bakü'de düzenlenen Kafkasya Müslümanlarının I. Kurultayı ve 1-10 Mayıs'ta Moskova'da düzenlenen Tüm-Rusya Müslümanları Kurultayında seslendirmiştir. II. Kurultayda milli kültürel

118 *ACCİSBA*, f.276, 1.8, d. 425, vv.16,20.

119 Mehmetzade, s. 43-44.

120 Mehmetzade, s. 45.

121 *ACDTA*, f.46, 1.8, d. 367, vv.7-12.

özerklik ilkesini savunan Kuzey Kafkasya temsilcisi Ahmet Bey Salikov'un önerisi nihai oylamada kabul görmemiş, buna karşılık M.E.Resulzade'nin önerisi oy çokluğu ile kabul edilmişti. Resulzade'ye göre, Rusya'nın Müslüman halkların çıkarlarına cevap veren devlet biçimi, milli toprak ilkesine dayalı demokratik cumhuriyet olacaktır.¹²² Böylece *Müsavat Partisi*, daha Ekim Devrimi'nden önce toprak özerkliği ilkesini ana hedef olarak belirlemiştir. Daha somut bir ifadeyle Azerbaycan'ın toprak özerkliği taleplerini, *Müsavat Partisi* 26 Ekim'de gerçekleştirilen I. Kurultayda seslendirmişti. O sırada parti artık *Türk Adem-i Merkeziyet Müsavat Partisi* adını almıştı.¹²³ Keza Şubat Devrimi sonrası Haziran 1917'de Gence'de ortaya çıkan *Gayret* örgütünün geleneklerini sürdüren ve Nesib Bey Yusufbeyli'nin başkanlığındaki *Türk Adem-i Merkeziyet Partisi* ile *Müsavat Partisi* tek bir parti şeklinde birleştiler.¹²⁴ Parti programında federal ilkeler, din, konuşma, basın vb. özgürlükler yer alıyordu. Programa göre milliyetine bakılmaksızın tüm yurttaşların kanun karşısında eşitliği sağlanacak, işçiler için 8 saatlik iş günü belirlenecek, toprak köylülere ücretsiz dağıtılacak, hukukun üstünlüğü sağlanacak, genel ilk, orta ve yüksek eğitim ücretsiz olacaktır.¹²⁵

Kısa sürede *Müsavat Partisi*'nin nüfuzu artmış, 22 Ekim tarihinde Bakü Sovyeti seçimlerinde 9617 oy (%40) almıştır.¹²⁶ Fakat bu parlak zafere rağmen, *Müsavat Partisi* Bakü Sovyeti'ne katılmaktan vazgeçmiştir; ilerleyen tarihlerde yaşanan trajik olaylar bu kararın büyük bir hata olduğunu doğrulamıştır. M.E.Resulzade bu kararı şöyle açıklamıştı: "*Müsavat Partisi prensip olarak yönetimin Sovyetlere verilmesine karşı değil, fakat Bakü Sovyeti'nin demokratik olarak seçilmediğini ve orada köylülerin temsil olunmadığını dikkate alarak, Müsavat, yönetimin bu Sovyet'e verilmesine karşıdır ve onun Yönetim Komitesine girmeyecektir.*"¹²⁷ Tabii ki, S.Şaumyan başta olmak üzere Bakü Sovyeti'nin Bolşevik yönetimi *Müsavatçıların* hiçbir şekilde orada temsil olunmasına izin vermeyecekti; zaten 1918 Mart faciası da milli güçlerin imha edilmesine yönelik bir tertip idi.

O zamana kadar faaliyetlerini gizli şekilde sürdüren *Sosyal-Demokratlar*, *Hümmetçiler*, *Es-Er*'ler, ayrıca yeni kurulan *İttihat Partisi* açık faaliyete geçmişlerdir. Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra *İttihat*, ülke içi politikada *Müsavat*'ın esas rakibi olmuştur. Partinin sloganı, milliyetine

122 Программные документы мусульманских политических партий, Оксфорд 1985, с. 43.

123 ARDTA, f.894, l.1, d. 56, v.5.

124 А.Балаев, *Азербайджанское национально-освободительное движение 1917-1918 гг.*, Баку 1998, с. 7.

125 ARDTA, f.894, l.1, d. 56, v.5.

126 Кастий, No: 198, 25 октября 1917.

127 Я.Раггаузер, *Революция и гражданская война в Баку*, Баку 1927, с. 107.

bakılmaksızın tüm Müslümanların birliği idi.¹²⁸ 1917'den itibaren yasal olarak faaliyet gösteren partilerin çoğu 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti parlamentosunda temsil edilmişlerdir.

Azerbaycan'da 20. yüzyılın başlarında farklı milletleri temsil eden siyasi parti ve örgütler de vardı. Ermenilerin *Taşnaksütyun* ve *Hınçak* partileri bu türdendi. "Büyük Ermenistan" hayaline kapılan bu partilerin uyguladığı temel "mücadele" yöntemi terör idi. 31 Mart 1918'de S.Şaumyan'ın önderliğindeki Bakü Sovyet, *Taşnaklarla* bir araya gelerek on binden fazla Türk/Müslümanın katledilmesi bunun en bariz örneğidir. Yaşanan olaylara rağmen, *Taşnaklar* 7 Aralık 1918'de faaliyete başlayan Azerbaycan Parlamentosunda bir fraksiyon olarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Rusya'da monarşiyi bitiren Şubat Devrimi sonrası Geçici Hükûmet, dini ve millî kimliğine bakılmaksızın 6 Mart 1917'de Rusya'da yaşayan halklarla ilgili tüm kısıtlamaları kaldırmıştır. Sivil ve siyasi haklar konusunda eşitlik sağlayan bu kararın gayrı Rus halklarda büyük coşku uyandırması doğaldı. Bakü ve Gence'de yerel yönetim organları dışında, daha sonra partilere dönüşen millî şûra ve komiteler kurulmaya başlamıştır. Azerbaycan'da Ermeni Millî Şûrası dışında, Yahudi, Ukraynalı, Kazan Tatarları, Leton ve Eston millî şûraları kurulmuştur.¹²⁹ Şûraların temel amacı demokratik düşüncelerin yaygınlaşması, millî kültürel özerkliğin tanıtılması ve Kurucu Meclis'e seçim hazırlıklarının yapılmasıydı. Fakat Bolşevik iktidarının 5 Ocak 1918'de Kurucu Meclisi dağıtmasının ardından bu örgütler Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde (1918-1920) yeniden faaliyete geçmiş ve Azerbaycan Parlamentosunda temsil edilmişlerdir.

Sonuç

Siyasi parti ve örgütlerin faaliyetlerini incelerken, mutlak monarşi rejimine rağmen Azerbaycan'da toplumsal ve siyasal hayatın demokratikleşmesi sürecinin 20. yüzyılın ilk on yılında başladığını görebiliriz. Son derece karmaşık olayların meydana geldiği ve çatışma ortamının hâkim olduğu o dönemde işçi hareketinin yükselişe geçmesi, 1905-1907 devrim hareketlerinin yoğun hale gelmesi sömürge bölgelerinde millî bağımsızlık hareketini tetikleyen etkenlerdi. Dönemin en büyük sarsıntısı daha önce görülmemiş boyutlarda meydana gelen ve büyük insan kayıplarıyla sonuçlanan Birinci Dünya Savaşı sayesinde yaşanmıştır. Savaş sonucunda Rusya'daki bin yıllık Çar mutlakiyeti tarihe karışmıştır.

128 *Каспий*, No: 199, 26 октября 1917.

129 И.С.Багирова, *Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века*, "Элм", Баку, 1997, с.322.

Rusya genelinde olduğu gibi Azerbaycan'da sosyalist partiler liberal, monarşist ve milli teşkilatlardan önce meydana gelmişlerdi. Bu partiler işçi sınıfının çıkarlarını savunan, onların sözcülüğünü yapan birer örgüt olarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Özellikle işçi hareketinin hızla geliştiği dönemde başarı ve nüfuz sağlayan sosyalist partiler iç çekişmeler yüzünden öncü siyasi teşkilat düzeyine yükselmemişlerdir.

20. yüzyılın başında uygulanan bazı yasaklar siyasi partilerin açık faaliyetlerini engellemiştir. Sadece 1905 Devrimi'ni başlatan kitlesel ayaklanmalar sonucunda Çarın sivil ve siyasi özgürlükler vadeden 17 Ekim Manifestosu'nu imzalaması sonucunda siyasi partilere serbest faaliyet fırsatı doğmuş, bu bağlamda Azerbaycan'ın siyasi hayatında liberal ve milli eğilimli partiler ortaya çıkmış, Rusya'nın büyük partilerinden olan, liberal çizgideki *Kadet Partisi* Bakü'de şubesini kurmuştur. Parti, ilk kez zümre ve milli kimliğine bakılmaksızın kişi dokunulmazlığı ve hürriyeti ilkesini beyan etmiştir. Fakat *Kadet Partisi'nin* Bakü şubesi Moskova ve St. Petersburg'dan farklı olarak büyük nüfuzla sahip değildi ve sadece seçim kampanyaları öncesinde etkisini hissettirmiştir. Zaman zaman Kafkasya'nın özerklik konusunu gündeme taşımaya rağmen partinin yerel halkın çıkarlarına karşı bir ölçüde saygısız tutumu, örgüte duyulan güvensizliğin ana kaynağı idi. Bu nedenle, Azerbaycan'ın liberal aydınları *İttifak-ı Müslimin Partisi*'ni kurarak siyasi mücadeleye atılmışlardı. Fakat bu partinin Bakü'de herhangi bir şubesi açılmamış, bu yüzden Rusya Devlet Duması'nın Müslüman kanadında faaliyet göstermekle yetinmiştir.

Azerbaycan'da milli partilerin oluşum ve gelişim sürecinde dört parti dikkat çekmektedir: *Gayret, Difai, Müdafaa, Müsavat*.

Gayret Partisi'nin temel amacı Kafkasya'yı federatif ilkeler doğrultusunda yeniden yapılandırmaktı. Bu bağlamda örgüt ilerleyen tarihlerde *Gence Adem-i Merkeziyet Partisi'nin* temelini atmıştı. *Difai* ve *Müdafaa* partileri bir taraftan Ermeni silahlı birliklerine karşı direnmek, diğer taraftan halkı aydınlatmak amacıyla kurulmuştur.

Siyasi partiler arasında *Müsavat Partisi* özel konuma sahipti. 1911-1912 yıllarında parti, tüm dünya Müslümanlarının ittifakı sloganını içeren ilk programını yayınlamıştır. Bunun yanı sıra, Müslüman birliği nihai amacı değildi; bu siyasi çizginin belirlenmesindeki amaç sömürülen halkların büyük imparatorluklar, öncelikle Rusya İmparatorluğu tarafından istila edilmesinin önüne geçmektir. 1911 yılından 1917 yılına kadarki süreçte Azerbaycan *Müsavat Partisi* İslamî çizgiden milli-demokrat çizgiye kayarak büyük evrim geçirmiştir. *Müsavat Partisi'nin* 1917 yılında *Gence Adem-i Merkeziyet Partisi* ile birleşmesi bu örgüte kalabalık ve milli duyarlılığı yüksek bir taban

20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Siyasi Partiler

kazandırmıştır. *Müsavat Partisi* 1918 yılında parlamento grupları arasında lider konumuna yükselmiştir.

Azerbaycan'da değişik sosyal grupların çıkarlarını savunan ve sonuçta geleneksel toplum yapısının asırlık temellerini köklü şekilde dönüştüren siyasi örgütlerin oluşumu 20. yüzyılın başlarında yaşanan en önemli gelişmeydi. Bu süre 1918 yılında Şark'ta ilk demokratik cumhuriyetin kuruluşuyla sonuçlanmıştır.

İrade BAĞIROVA

Kaynakça

25 лет Бакинской организации большевиков, Баку 1926.

ACCİİSBA (Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İşler İdaresi Siyasi Belgeler Arşivi), f. 456, l.16, d 93, v. 1.

ACCİİSBA, f.176, l.8, d. 221, v.124.

ACCİİSBA, d. 170, vv. 1-2.

ACCİİSBA, f. 456, l. 11, d. 80, v. 1.

ACCİİSBA, f.176, l.2, d. 144, v.18.

ACCİİSBA, f.176, l.2, d. 45, vv.16-17.

ACCİİSBA, f.176, l.8, d. 199, v.5.

ACCİİSBA, f.176, l.8, d. 3, v.78.

ACCİİSBA, f.276, l.8, d. 425, vv.16,20.

ACCİİSBA, f.276, l.8, d. 77, v. 71.

ACCİİSBA, f.276, l.8, d. 77, v.207.

ACCİİSBA, f.276, l.8, d. 77, v.3.

ACCİİSBA, f.456, l.11, d. 80, v. 1.

ACCİİSBA, f.456, l.11, d. 80, v.2..

ACCİİSBA, f.456, l.18, d. 30, v.5.

ACCİİSBA, l.18, d. 73, vv.101-102.

ACTA (Azerbaycan Cumhuriyeti Tarih Arşivi), f.46, l.8, d. 367, vv.7-12.

ACDTA, f.62, l.1, d. 59, v.156.

ACDTA, f.62, l.1, d. 59, v.165.

ACDTA, f.894, l.1, d. 56, v.5.

ACDTA, f.894, l.1, d. 56, v.5.

ACTA, f.1, l.8, d 3, v. 78.

Azerbaycan, No:12, Ankara 1955.

Çolak M., *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

GMAİ (Gürcistan Merkezi Arşiv İdaresi), f.3, d 248, 1909, v. 184.

GTA, (Gürcistan Tarih Arşivi) f.71, d. 1101, vv.124-125.

GTA, f.113, l.1, d. 686, v. 34.

GTA, f.13, l. 27, d. 248, vv. 176-177.

Həsənov H., *Azərbaycanda Marksizm-Leninizm ideyalarının yayılmasında "Hümmət" bolşevik təşkilatının fəaliyyəti: 1904-1920-ci illər*, Bakı 1986.

İrşad, No: 191, 13 oktyabr 1906.

Mehmetzade M. B., *Milli Azərbaycan Hareketi*, Ankara 1991.

RDPA (Rusya Dış Politika Arşivi), 1908-1908, d.28, vv. 82-84.

Rəsulzadə M., *Əsərləri*, I cild, Bakı 1992.

RFDA (Rusya Federasyonu Devlet Arşivi), f. 102, PDÖŞ (Polis Departmanı Özel Şubesi), l. 237, 1907, d. 482, vv. 6-7.

RFDA, f. 102, PDÖŞ, 1905, d. 80, h. 38, v. 6.

RFDA, f. 102, PDÖŞ, 1904, d. 5, h. 11, v. 132.

RFDA, f. 102, PDÖŞ, 1907, d. 709, v. 2.

RFDA, f. 102, RDÖŞ l. 242, d. 24, h.6LB, v.1.

RFDA, f.102, PDÖŞ, 1909, d.39, v.2.

RFDA, f.102, PDÖŞ, 1907, d.12, h.3, v.14.

RFDA, f.102, PDÖŞ, 1908, d.12, h. 3, v.31.

RFDA, f.102, PDÖŞ,1906, d. 25, h.75, v.3.

RFDA, f.102,PDÖŞ, 1904, d.1, h.1, v.270.

RFDA, v. 163.

RFDA, v. 164.

İrade BAĞIROVA

RFDA, v. 24, f.102, *PDÖŞ*, 1907, d. 180, h.5, v.24

ACDTA, f.62, l.1, d. 59, v. 30.

Азимзаде А., *Отрывки из воспоминаний 1905-1917 гг., Из прошлого (Сборник материалов по истории Бакинской большевистской организации и Октябрьской революции в Азербайджане, Баку 1924.*

Анархист, №1, 1907, с. 37.

Ахмедов А., *Азербайджанские тюрки в революции 1905 г.*, “Елм”, Баку 2004.

Багирова И.С., *Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века*, “Элм”, Баку 1997.

Бакинские известия, 1 мая 1907.

Баку, 10 ноября 1906.

Баку, 13 апр. 1906.

Баку, 24 янв. 1906.

Баку, N:267, 6 декабря 1905; *Каспий*, 1 января 1906, No: 1.

Баку, No: 197, 26 авг. 1905.

Балаев А., *Азербайджанское национально-освободительное движение 1917-1918 гг.*, Баку 1998.

Бурмистрова Т.Ю., Гусакова В.С., *Национальный вопрос в программах и тактике политических партий в России*, Москва 1976.

Возрождение, 1905, 26 окт. 2-3 ноября

Всероссийский мусульманский съезд, Дополнения к заседаниям, Протоколы, VII ч. Казань, 1906.

Гулиев А.Н., “Революционная борьба бакинского пролетариата накануне первой русской революции”, Труды института истории и философии, т.Х, Баку, 1961.

Гусейнов М. Д., *Тюркская демократическая партия федералистов “Мусават” в прошлом и настоящем*, Баку 1927.

- Документы по русской политике в Закавказье, Вып.1, Баку 1920.*
- Ибрагимов Г., Татары в революции 1905 года, Казань, 1926.*
- История Азербайджана, т. II, Баку 1963.*
- Кавказская речь, 6 дек. 1906.*
- Кавказское слово, No:1, 15 декабря 1905.*
- Каспий, 11 ноября 1906.*
- Каспий, 30 июля 1906.*
- Каспий, 5 июня 1914.*
- Каспий, No: 12, 18 января 1906.*
- Каспий, No: 198, 25 октября 1917.*
- Каспий, No: 199, 26 октября 1917.*
- Каспий, No: 84, 7 апреля 1907.*
- Каспий, No:189, 19 июня 1905.*
- Каторга и ссылка, Тифлис, № 1(3), 1925.*
- Конституционно-демократическая партия, Постановления II съезда и программа, Спб., 1906.*
- КПСС в резолюциях и решениях съездов, Т.1, Москва 1970.*
- Листовки бакинских большевиков 1905-1907 гг., Баку 1955.*
- Маггеррамов Дж., Пролетариат Азербайджана и Иранская революция 1905-1911 гг., Автореферат канд.дисс, Баку 1987.*
- Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана, т.I, Баку 1985.*
- Программные документы мусульманских политических партий, Оксфорд 1985.*
- Пролетарская революция, No: 1, 1940.*
- Протоколы Первого съезда партии социалистов-революционеров., СПб 1906.*

İrade BAĞIROVA

Ратгаузер Я., *Революция и гражданская война в Баку*, Баку 1927.

Революционная Россия, 5 мая 1905.

Самедов В.Ю., *Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане*, т.І, Баку 1962.

Сеидзаде Д.Б., *Из истории Азербайджанской буржуазии в начале XX века*, Баку 1978.

Спирина М.В., “Представления эсеров об экономике социалистического общества”, *İçinde: Непролетарские партии России в трех революциях*, Москва 1989.

Шелохаев В.В., *Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг.* Москва 1983.

Эфендиев С.М., *Из истории революционного движения азербайджанского пролетариата*, Баку 1957.

Эфендиев С.М., *Разгром мусульманской социал-демократической организации Гуммет, Из прошлого (Сборник материалов по истории Бакинской большевистской организации и Октябрьской революции в Азербайджане*, Баку 1924.

Milli Mefkûre ve Devlet İnşası: “Azerbaycan Ülkesi’nden” “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’ne”

Kamran İSMAYILOV*

(Azerbaycan Türkçesinden aktaran: Şirali MEMMEDOV)

Giriş

“Azerbaycancılık” mefkûresinin oluşmasında Cumhuriyet dönemi (1918-1920) çok önemli bir merhale teşkil etmektedir. Azerbaycan halkının asırlar boyu devam eden devlet geleneğinin devamı olarak kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti İslam aleminde ortaya çıkan ilk cumhuriyettir. Cumhuriyetin kuruluşu 28 Mayıs 1918’de Azerbaycan Milli Şurası tarafından Tiflis’te ilan edilen İstiklal Beyannamesiyle dünyaya duyurulmuştur.

Azerbaycan Milli Şurasının kabul ettiği bu tarihi belgede yeni kurulan halk cumhuriyetinin nitelikleri, ayrıca iç ve dış siyasetinin temel ilkeleri açıklanmıştır. İstiklal Beyannamesi; Azerbaycan halkının kendi kaderini tayin etme; haklarına saygı gösterme; milli, dini, sosyal eşitlik, dünyanın tüm devlet ve halklarıyla, aynı zamanda komşu halklarla barış ve huzur içinde yaşama; ülkelerin egemenliği ve toprak bütünlüğüne saygı duyma gibi evrensel ve demokratik ilkeleri içeriyordu. Bu belge; Azerbaycan’ı milli-kültürel statüden tamamen farklı bir düzeye, milli devlet statüsüne taşımıştır. İslam dünyasında ilk demokratik cumhuriyetin

* Azerbaycan Millî İlimler Akademisi A. A. Bakıhanov Tarih Enstitüsü, tarihçi, Doç. Dr.

kuruluşu; 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında ülkede yaşanan toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel değişimlerin, milli uyanış yolunda aydın ve düşünürlerin yaptıkları mücadelenin doğal sonucuydu. Cumhuriyetin seçkin zümresi halkın tarihine ve manevi değerlerine bağlı olarak değişik etnik ve dini kimlikleri bünyesinde barındıran bir yapı oluşturmayı başarmıştı. Rusya ardılı ülkelerde sosyal, siyasal, milli, dini uyumsuzlukların doruğa ulaştığı bir dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti barış ve diyalog içinde bir arada yaşamının sağlam temellerini atabilmiştir.

Kısa süre zarfında Azerbaycan hükümeti ve parlamentosu tarafından kabul edilen normatif düzenlemeler çeşitli kimliklerin bir arada yaşaması için gereken hukuki zemini oluşturmuştu. 28 Mayıs 1918’de Azerbaycan’da cumhuriyetin ilanı birçok yönüyle, ayrıca Rusya İmparatorluğu ve Güney Kafkasya’da yaşanan askeri ve siyasal gelişmelerin sonucu olması itibarıyla da uluslararası önemi haiz bir olaydı.

1. Rus İşgali, Vatan ve Kimlik Mücadelesi

19. yüzyılın başlarında Azerbaycan topraklarının Rusya ve İran arasında paylaşılması Azerbaycan Türklerinin siyasal ve kültürel birliğinin bozulmasıyla sonuçlansa da ülkenin kuzeyinde kültür ve düşünce hayatında önemli dönüşümlerin yaşanmasına neden olmuş, “biz-onlar” antitezinin daha açık biçimde tezahür etmesine ve milli kimliğin şekillenmesine ortam hazırlamıştır. Azerbaycan’ın Çar yönetimi tarafından işgal edilen kuzey bölgesinde yaşayan ahali, Rus İmparatorluğu’nda yaşayan diğer halklardan, ayrıca Farslardan farklı olduğunu idrak ederek İran’ın etkisinden kurtulmaya çalışmıştır. Mehmet Emin Resulzade’ye göre Rus istilası, Azerbaycanlılara toplumsal bir vücut kazandırmış ve Ruslardan ayrı bir millet oldukları bilincini aşlamıştır. Azerbaycan Türkleri Rus süzgecinden geçse de Avrupa bilim ve teknolojisinin etkisiyle Azerbaycan Doğu’nun kuşku ve hurafelerinden silkinerek iyi bir hayat eseri gösteriyor, doğru yolu buluyor, büyüyüp geliyordu.¹

19. yüzyılın başlarında Çarlık Rusyası Kuzey Azerbaycan’ı işgal ettikten sonra onun zengin devlet geleneklerini unutturmak ve toplumsal bütünlüğünü bozmak için uğraşmıştır. İşgali kabullenmeyen Azerbaycan halkının direniş hareketi Rus yönetimi tarafından acımasızca bastırılmış, halkın bilincinden bağımsızlık duygularını silmek için bu duyguların taşıyıcıları sistematik biçimde imha edilmeye çalışılmıştır. Çar yönetimi bölgedeki konumunu kuvvetlendirmek için kendine sadık bir memur zümresi oluşturmaya çalışmış, bunun için sömürge ve

1 M.E. Resulzade, *Asrımızın Siyavuş’u*, Azerbaycan Kültür Demeği Yayınları, Ankara 1989, s. 34.

Ruslaştırma siyaseti doğrultusunda Azerbaycan'da modern okullar ve eğitim-öğretim kurumları açmıştır. Bu durum Azerbaycan'da ilk kez ana dilde gazete neşri ve milli tiyatro kurma fırsatı doğmuştur. Sömürge politikasına rağmen o dönemde eğitim ve kültür alanında yapılan reformlar, nihayetinde Azerbaycan Türklerinde milli bilincin uyanışına, eğitim, bilim ve kültürün yükselişine yol açmıştır. Kültürel hayatta meydana gelen olumlu değişimler siyasi şuurun uyanışı ve gelişimi açısından son derece önemlidir. Temelini A. A. Bakühanov, M. F. Ahundov, H. Zerdabi gibi aydınların attığı Maarifçilik Hareketi 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında A. Hüseyinzade, A. Ağayev, M. E. Resulzade, A. Topçubaşov, N. Nerimanov ve diğer aydınlar tarafından ileri aşamaya taşınmıştır.

Azerbaycan'da milletleşmenin en belirgin tezahürlerinden biri hakim rejimin yasaklarına rağmen toplumsal düşüncede ve milli basında Azerbaycan milleti ve topraklarının gerçek manada adının giderek daha çok kullanılmasıydı. Çok daha fazla aydın tarafından Azerbaycan Türklerine hitaben kullanılan, bazen hatta hakaret ve aşağılama amacı taşıyan "Tatar, Müslüman" (Rusça: *Татарин, Татары, Мусульманин, Бусурман*) ve diğer etnonimler² yerine "Azerbaycan Türkleri", "Azerbaycanlılar" kavramı, soyut bir tanım olan "Doğu Transkafkasya" coğrafi terimi yerine "Azerbaycan" terimi daha sık kullanılmaya başlanmış, hatta Ünsizade kardeşler tarafından *Azerbaycan* adlı bir gazetenin yayımlanması girişiminde bulunulmuştur. Kafkasya'nın güneydoğusunun "Azerbaycan", Kafkas Müslümanlarının "Azerbaycanlı-Türk", dillerinin ise "Azerbaycan-Türk dili" olarak adlandırılması önerilmiş (M. Şahtahtlı), F. Köçerli tarafından *Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı* adlı ilk kitap basılmıştı. Bu tartışmalarda literatür ve gazete yazılarında "Türk Milleti", "Azerbaycanlı" (*Keşkül* gazetesinde), "Azerbaycan Türkleri" (A. Hüseyinzade, M.E. Resulzade), "Azerbaycan sade Türkçesiyle" (Ü. Hacıbeyli), "Azerbaycan (Türk) avratları" (Y. V. Çemenzeminli), *Türk Azerbaycan* gazetesi, "Azerbaycanlı-Türk", "Azerbaycanlılar", "Cenubi Azerbaycan" (M. E. Resulzade) gibi ıstılahlar kullanılmıştı.

Milli kimlik bilincinin yükselişinde 20. yüzyılın başlarında Rusya'da yaşanan kısa süreli liberal muhitte ortaya çıkan değişik milli cemiyet ve hayır kuruluşlarının da etkisi olmuştur. 20. yüzyılın başlarında A. Hüseyinzade, A. Ağayev, M. E. Resulzade ve diğer aydınların nazari ve pratik faaliyetleri sonucunda, Azerbaycan Türk milleti kimliğini olgunlaştıran milli istiklal mefkûresi şekillenmiştir. Türk milli şuurunun ortaya çıkması ve milli kimlik inşasının düşünsel temellerinin oluşumunda *Açık Söz* gazetesinin rolü büyüktü. Bu gazete Bakü'de Azerbaycan Türkçesinde çıkan diğer gazeteler gibi İran

2 Etnonim – bir etnik toplumun adlandırılması [ed.n.]

Azerbaycanı'nda da yayılarak millet olgusuna duyarlı bir kamuoyu oluşmasını sağlayabilmişti.

1917 Şubat Devrimi sonrası Azerbaycan istiklal mefkûresi “Azerbaycan'ın muhtariyeti” şiarı altında belirli bir siyasi program olarak ortaya çıkmıştır. 1917-1918 yıllarında Kuzey Azerbaycan'da genişleyen milli hareketi bastırmak için Ermeni-Taşnak ve Rus-Bolşevik güçlerinin yaptıkları katliamlar Güney Azerbaycan'da kuvvetli yankı uyandırmıştır. Kuzeyde meydana gelen olaylar Güney Azerbaycan'ı da etkilemiş, milli kimlik bilincinin uyanmasına, Türkçülük düşüncesinin kök salmasına ve Azerbaycanlılar arasında Pan-İranizm düşüncesinin gerilemesine neden olmuştur.

2. Azerbaycan Devletinin İlan ve İnşa Süreci

Cumhuriyetin ilan edilmesiyle Azerbaycan halkı devlete sahip bir millet haline gelmiştir. Son devlet geleneğini hanlık usul-i idaresi biçiminde yaşayan Azerbaycan halkı 28 Mayıs 1918'de çağdaş ve evrensel ilkelere dayalı bağımsız bir devlet kurarak egemen toplumlar ailesine katılmıştır. M. E. Resulzade'nin tabirince İstiklal Beyannamesi siyasi anlamda Azerbaycan milletinin varlığını tescil etmiş, Azerbaycan kelimesini basit coğrafi, etnografik ve linguistik bir kelime olmaktan çıkararak ona siyasi bir boyut kazandırmıştır.³ Bu olay sadece tarihi değil aynı zamanda hukuki ve siyasi bakımdan da önemli bir gelişmedir.

Öncelikle, halk cumhuriyetinin kurulmasıyla “Azerbaycan” tanımı, modern hukuki ve siyasi anlam kazanmış, Azerbaycan halkı eski devlet geleneklerini yeniden canlandırarak bağımsız yaşamaya layık muktendir bir millet olduğunu ispatlamıştır. Bu olgu; ilk kez İslam dünyasında cumhuriyet mefkûresini geliştirerek sömürge altında yaşayan dindaş milletlere modern devlet kurma örneği teşkil etmiş, hürriyet ve demokrasi açısından bir numune sunmuştur. Tarih boyunca tüm İslam devletleri genellikle din veya hanedan temelinde kurulurken Azerbaycan Halk Cumhuriyeti İslam coğrafyasında seküler değerler üzerine inşa edilen ilk milli devlet özelliğine sahipti. M. E. Resulzade şöyle yazıyordu:

Azerbaycan Müslüman âleminde ilk cumhuriyet ve Türk âleminde ilk devlettir. Benim ilk bakışta tuhaf gözüken açıklamamın ikinci kısmının sizleri şaşırtması muhtemeldir. Fakat bu, gerçekten öyledir. Türk kökenli tüm diğer devletler başlıca olarak dini temeller üzerinde kuruldukları halde Azerbaycan Cumhuriyeti muasır milli-medeni bağımsızlık temeline, Türk milli-demokratik devlet kurumu zeminine dayalıdır ve bu anlamda bizim cumhuriyetimiz ilk Türk devletidir.⁴

3 *İstiqlal* mecmuası, 1919, 28 may

4 Ş. Hüseyinov, *Müstəqilliyin çətin yolu... Biz hara gedirik*, “Azərənər”, Bakı 1996, s. 77.

Cumhuriyet idaresine dayalı yeni devletin “Azerbaycan” adı altında kurulması dünyada ve bölgede farklı tepkilere yol açmıştır. Azerbaycan Türklerinin bağımsız bir devlet olarak kendi kaderini tayin etmesi Özellikle Ermenistan, İran ve Rusya’daki belli kesimleri korkutmuştu. İran’ın yönetimi “Azerbaycan” adına itiraz ederek diplomatik yazışmalarında Azerbaycan hükümetini “Kafkas Azerbaycanı” olarak tanımlamaya çalışıyordu.⁵ Bu politikanın amacı Azerbaycan’ın kuzeyi ve güneyi arasındaki bütünlük olgusuna gölge düşürmektir. 20 Mart 1920’de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile İran Şahenshah hükümeti arasında imzalanan Dostluk Antlaşması’nın I. maddesinde İran’ın; “Kafkas Azerbaycanı” Cumhuriyeti’nin istiklalini tanıdığına vurgu yapılmıştır.⁶

Birinci Dünya Savaşı sonrası Azerbaycan’ı işgal eden İngiliz ordusu komutanı General W. Thompson bile Azerbaycan adlı bir devletin varlığını kabullenmek istememiş, onu Türk Komutanlığının entrikası sonucunda oluşmuş bir mahalli hükümet olarak nitelemiştir.⁷ Böyle bir algının oluşmasında o sırada W. Thompson’la Bakü’den görüşmeye gelen Ermeni ve Rus milli şuraları temsilcilerinin etkisi büyüktü.⁸ W. Thompson Bakü’de yaptığı açıklama ve konuşmalarında “Azerbaycan” ifadesini kullanmaya lüzum görmemiş fakat bir süre sonra Azerbaycan’la ilgili kendisine sunulan bilgilerin gerçekleri yansıtmadığını anlamıştır. Üzeyir Hacıbeyli bu konuda şöyle yazıyordu:

Bizi vahşi olarak bilenler ve bizden sadece kan içicilik bekleyenlerle bizim vücudumuzu alem-i medeniyet için tehlikeli addedenlerle küçük bir temas lazım imiş ki, bu fikrin ve bu nazarın sırf yalan ve yanlış olduğu meydana çıksın. İngilizler bizim içimize girerken, kendilerini vahşi bir hayvan karşısına çıkmış bir avcı vaziyetinde bulunmak ihtiyacına hiçbir lüzum olmadığını bir iki günden sonra kemal-i taaccüple anladılar.⁹

Rusya’nın şoven çevrelerinde de Azerbaycan’a karşı aynı tutum sergileniyordu. Bunun en açık örneğini General Denikin’in anılarında görebiliriz. Azerbaycan’a karşı duyduğu nefreti saklamayan Denikin, *Rus Ayaklanması Öyküleri* adlı eserinde Azerbaycan Cumhuriyeti’nde her şeyin -İran’ın bir eyaletinin adından alan isminden başlayarak ülkesine, devlet kuruluşuna ve hükümetine kadar - sahte olduğunu iddia ediyordu.¹⁰

5 C. Həsənli, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920)*, “GARISMA” MMC, Bakı 2009, s. 84.

6 *He’ yete Fovgol’ ade-ye Qafqaziyye. Esnade mozakerat ve qerardadha-ye hey’et-e e’zami-ye İran be Qefqaz teht-e serperesti-ye Seyyed Ziyaeddin Tebatabayi (1919-1920)*, Defter-e motale’at-e siyasi ve beynolmeleli, Tahran 1379/2000, s.181-182.

7 M.B. Məmmədzadə, *Milli Azərbaycan hərəkatı*, “Elm”, Bakı 1992, s. 99.

8 Həsənli, s. 158.

9 *Azərbaycan*, 1919, 28 Mayıs.

10 А. Деникин, *Очерки русской смуты* (Том 1), <http://rushist.com/index.php/denikin-4/804-dobrovolcheskaya-armiya-denikina-i-azerbajdzhan>

Azerbaycan'da milli devlet inşası süreci son derece ağır şartlar altında gelişmiştir. Ülkenin siyasi merkezi olarak Bakü şehri milli devlete düşman Bolşevik ve Taşnaklardan oluşan Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'nin elindeydi. Şuşa, Zengezur, Vedibasar ve başka bölgelerde Ermeni silahlı çeteleri Türk/Müslüman ahaliye karşı mezalim ve kıyımlara devam ediyorlardı. Bakü petrolünü ele geçirmek için dış güçler arasındaki rekabet daha keskin bir karakter alırken tüm bölgeyi tehdit eden Bolşevik yayılmacılığı her geçen gün artıyordu. Karşıda çok önemli görevler duruyordu. 16 Haziran 1918'de Tiflis'ten Gence'ye taşınan Azerbaycan Milli Şurası ve hükümeti ilk günden gerici güçlerin mukavemetiyle karşılaşmıştır. Bu güçler o sırada Gence'de bulunan Nuri Paşa'yı yanlarına çekerek Milli Şuranın feshini istemişlerdir. AHC yönetimi istiklali korumak adına geçici olarak demokratik ilkelerden feragat etmek zorunda kalmıştır. 17 Haziran 1918'de alınan kararla Milli Şura feshedilerek yasama ve yürütme yetkisi yeni teşkil edilen Geçici Hükümete devredilmiştir.¹¹ Böylece 17 Haziran-19 Kasım 1918 tarihleri arası Azerbaycan'da Geçici Hükümet; tüm yetkileri elinde bulunduran yüksek devlet organı olarak faaliyet göstermişti.

Yeni devletin oluşum süreci ağır şartlar altında sürdürülürken geniş çaplı devlet inşası çalışmalarını yürütmek son derece zordu. Bu yüzden öncelikli olarak asayişin ve istikrarın sağlanması hedeflenmişti. Ülkenin içinde bulunduğu şartları dikkate alarak Azerbaycan hükümeti 19 Haziran 1918'de ülke genelinde sıkıyönetim ilan etmiştir.

Bu dönemde karşıda duran önemli vazifelerden bir diğeri yönetim organlarını oluşturmak ve devlet kurumlarının normal işleyişini sağlamaktı. Devlet simgelerini belirlemek açısından 21 Haziran 1918'de kabul edilmiş Devlet Bayrağının Tesis Edilmesi Hakkında Karar bu istikamette atılan ilk adımdı. Karara uygun olarak Azerbaycan'ın devlet bayrağında kırmızı zemin üzerinde beyaz hilal ve sekiz köşeli yıldız yer alıyordu.¹² Sonradan, Azerbaycan hükümetinin 9 Kasım 1918 tarihli kararıyla mavi, kırmızı ve yeşil renklerden oluşan, üzerinde beyaz hilal ve sekiz köşeli yıldızdan oluşan yeni bir bayrak kabul edilmiştir.¹³ Bu bayrak; M. E. Resulzade'nin tabirince "Türk hürriyetini, İslam medeniyetini, muasır Avrupa iktidar-ı ahrarinesini"¹⁴ sembolize ediyordu.

11 *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. (Сборник документов)*, Изд. "Азербайджан", Баку 1998, с.12.

12 *Вестник Азербайджанского правительства*, 1918, 19 июля.

13 *Гүнүмүздө Азербайжан Сумhuriyeti'nin байраğı. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные...*, с.250.

14 *Азәрбайжан Халқ Сүмhuriyyәти (1918-1920), Parliament (Stenografik hesabatlar)*. I cild, Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998, s. 34.

Gence’de faaliyet gösterdiği dönemde AHC hükümetinin önünde duran asıl mesele Bakü’yü Bolşevik-Taşnak işgalinden kurtarmaktı. Bu amaçla ordu yapılanmasına özel önem verilmiştir. 15 Eylül 1918’de Bakü şehrinin düşmandan kurtarılmasında ve Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünün temin edilmesinde Kafkas İslam Ordusu ile birlikte Azerbaycan’ın milli askeri kuvvetleri de büyük rol oynamıştır. Birinci Dünya Savaşı’nın sonuçları, Osmanlı İmparatorluğu’nun mağlup tarafta yer alması Azerbaycan’ı yeni zorluklarla baş başa bırakmıştır. Mondros Mütarekesine göre Türk birlikleri Azerbaycan’ı terk etmiş, ardından Güney Kafkasya ve özellikle Bakü şehri İtilaf güçlerini temsil eden İngiliz ordusu tarafından işgal edilmiştir. Azerbaycan’a giren İngiliz gücü 1919 yılına kadar burada kalmaya devam etmiştir. Bu karmaşık ortamda bile Azerbaycan hükümeti devlet inşası sürecini kararlılıkla devam ettirmiş, kısa sürede yüksek yönetim makamlarını oluşturarak faaliyete geçirmiştir. Bu yönde atılan önemli adımlardan biri parlamentonun oluşturulması idi. Bilindiği gibi, İstiklal Beyannamesinin VI. bendine göre Azerbaycan Milli Şurası genel seçimlerle oluşturulacak Kurucu Meclis toplanana kadar faaliyet gösterecekti. Milli Şuranın yetkilerinin Geçici Hükümete devredilmesine dair 17 Haziran 1918 tarihli kararda hükümetten altı ay içinde Kurucu Meclis seçimlerinin yapılması ve tüm yetkilerin bu kuruma devredilmesi istenmiştir. Fakat bazı objektif nedenlerden dolayı hükümet bu görevi yerine getirememiştir. 21 Ekim 1918’de hükümet Kurucu Meclis’e seçimleri düzenleyen kanun tasarısını hazırlayacak bir komisyon oluşturmuştur. Fakat içte ve dışta yaşanan gelişmeler daha hızlı hareket etmeyi, kısa sürede halkın iradesini yansıtan bir temsili ve yasama organını oluşturmayı zaruri kılmıştır. Böyle bir ortamda yeniden faaliyete geçen Milli Şura, 20 Kasım 1918’de Azerbaycan parlamentosunun kurulmasına dair kanun kabul etmiştir. Bu kanun doğrultusunda Azerbaycan parlamentosu 7 Aralık 1918 tarihinden itibaren faaliyete başlamıştır. Parlamentonun açıldığı gün Üzeyir Bey Hacıbeyli *Azerbaycan* gazetesinde yayımladığı “Tarihi Günümüz” makalesinde şöyle yazmıştır:

“Bu o gündür ki Azerbaycan Türklerinin Milli Meclisi, Milli Şurası açılmış bulunuyor. Azerbaycan tek mil bir hükümet şekline giriyor. Yüz-yüz elli sene bundan evvel muhtelif hanlıklardan ibaret olan Azerbaycan toprağının Rus istilasından kazandığı bir menfaat o oldu ki, bu toprak üzerinde kurulmuş olan sahte ve ameli hukukları silinip süpürülmüş müttehit ve vasi bir arazi şekline girdi ve bugün halas olarak iki milyon mütecaviz nüfus ile Azerbaycan Cumhuriyeti namını taşımağa kesb-i liyakat etti. Peki bugün bu Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Milli Parlamentosu, Milli Meclisi açılmakla teşkilat ve tertibat-i siyasiyesi artık itmama yetiyor. Böyle bir durumda demek ki kalbimizde beslediğimiz ümit - parlamentomuzdur. Ve ümitvarız ki civan parlamentomuz bu ümidimizin husulü yolunda var kuvvesiyle çalışacak ve Vatanımızın istiklal ve azatlığına birinci sebep olacaktır.”¹⁵

Parlamento, milli ve parti temsilciliği temelinde oluşturulan yüksek devlet erki olup 97 üyeden ibaretti. Mebuslar 11 fraksiyon ve grupta birleşmişlerdi. Fraksiyonlar ülkede faaliyet gösteren ve parlamentoda temsil edilen siyasi parti ve milli şuralardan teşkil edilmişlerdir. En büyük fraksiyonlar Müsavat ve Tarafsızlar (38 üye), İttihad (13), Ahrar (6), Sosyalistler (13) idi. Ayrıca parlamentoda Rus-Slavyan Cemiyeti, Taşnak fraksiyonu, Ermeni fraksiyonu, milli azınlıklar, partisizler fraksiyonu vs. bulunuyordu.

3. Tanınma Talebi

Dünya kamuoyunu Azerbaycan Türkleri tarafından kurulan devletin gerçekten “Azerbaycan” olması gerektiğine inandırmak çok önemliydi. Bunun için teorik altyapı çalışmalarının yanı sıra yoğun siyasi diplomatik çabalar gerekiyordu. Zorlu bir süreçten geçen Azerbaycan hükümeti her fırsatı değerlendirerek cumhuriyetin egemenliğini tanıtmayı başarmıştı. Bir süre sonra W. Thompson ve İtilaf devletleri temsilcilerinin Azerbaycan hükümetinin tanınmasına dair açıklamaları, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin istiklalini kabullenmek istemeyenlerin hayallerini suya düşürmüştü. Cumhuriyet hükümeti Azerbaycan’ın bağımsızlığının uluslararası düzeyde tanınmasına yönelik çalışmalarını yoğun bir şekilde sürdürmüştü. Bu bakımdan A. Topçubaşov’un başkanlığındaki Azerbaycan heyetinin Paris Barış Konferansı’ndaki faaliyetleri takdire şayandır. Ocak 1919’da Topçubaşov’la görüşen İran Dışişleri Bakanı E. Ensari, Aras Nehri’nin kuzey kıyısında kurulan devletin “Azerbaycan” olarak adlandırılmasına itiraz etmiş, hatta toprak taleplerini dile getirmiştir.¹⁶ İran’ın ve Ermenistan’ın Azerbaycan topraklarına yönelik iddialarının yalanlanması bakımından Azerbaycan heyeti tarafından Paris Barış Konferansı’na sunulan Memorandum büyük önem taşımıştır. *Kafkas Azerbaycanı Temsilciler Heyetinin Paris Barış Konferansı’ndan Talepleri* kitabı şeklinde takdim edilen bu çalışma Azerbaycan halkının tarihi, kökeni, dini, kültürü, devlet gelenekleri, ülkenin siyasal yapısı, ekonomisi, aynı zamanda toprak iddialarıyla ilgili dünya kamuoyunda umumi tasavvur oluşturmayı amaçlamıştır. Bazı eksik ve hatalara (mesela, “Azerbaycan” teriminin güya arkaik Farsça bir kelime olan “Azerpatakan” ile alakalı olması) rağmen “Talepler”, Azerbaycan’ı dünyada tanıtmak bakımından önemli bir kaynaktı. Bu çalışmada Azerbaycan devletinin sınırları ilk kez tam ve ayrıntılı bir biçimde el alınmıştır. Sınırlardan bahsedilirken Azerbaycan etnosunun tarih boyunca bu topraklarda yaşadığı, çok sayıda maddi kültür abidesi meydana getirdiği belirtilmiş, büyük çoğunluğu Azerbaycan Türklerinden oluşan nüfusun Azerbaycan devletinde

16 Дж.Гасанлы, *Внешняя политика Азербайджанской Демократической Республики. (1918-1920)*, Флинта-Наука, Москва 2010, с. 253-254.

yaşamak isteğine özellikle dikkat çekilmiştir.¹⁷ On dört bölümden oluşan Memorandum'a göre, Transkafkasya'nın güneydoğu bölgesinde en eski zamanlardan itibaren genellikle Türk, kısmen de Tatar aşiretlerinden oluşan halklar yaşamıştır. Bu aşiretler, ayrıca birçok İran unsuru zamanla daha güçlü ve dinamik bir unsur olan Türklere karışmışlardır. Bu gelişme sonucunda söz konusu bölgede yaşayan ahali; ülkelerinin adıyla Azerbaycan Türkleri veya daha ziyade Azerbaycanlılar olarak adlandırılmıştır.¹⁸ Yeni kurulan devletin Azerbaycan olarak adlandırılmasına ilişkin sağlam delillerin yer aldığı bu çalışmada Azerbaycan topraklarının Büyük İskender'den Timurlenk'e kadar pek çok fatih gördüğü, Azerbaycan sakinlerinin birçok milletlerle karşı karşıya geldikleri, doğal olarak bu davetsiz misafirlerin Azerbaycan'ın toprak ve etnik yapısının değişmesini etkilediği ifade edilmiştir. Bu doğrultuda, ülkenin bir kısmı askeri güç uygulanarak İran'a ilhak edilmiş, diğer kısmıysa Kafkasya'nın coğrafi sınırlarının içinde kalmıştır. İşte bu gelişme Azerbaycan halkının istikbalinde önemli rol oynamıştır.

Kitapta, Kafkasya'da yer alan Azerbaycan'ın uzun süre siyasi bağımsızlığını muhafaza ettiği ve 17. yüzyılda bağımsız hanlıklardan oluştuğu vurgulanmıştır. Bu çalışmada Kuzey Azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgali sonucunda hanlıkların bağımsızlıklarını kaybettikleri, Rus yönetiminin işgal edilen topraklarda Ruslaştırma siyaseti uyguladıktan sonra hanlıkların "Odlar Yurdu"nun diğer kısımlarıyla iribatlarının kopmaya başladığı vurgulanmıştır. O dönemden bu zamana artık Rusya'nın yönetimindeki Azerbaycan toprakları değil, merkezi Tebriz olmak üzere İran'da bulunan topraklar Azerbaycan olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Rus yönetimi işgal ettiği hanlıkların ahalisini farklı şekilde tanımlamıştır: Kafkas Tatarları, Kafkas Müslümanları yahut da sadece Müslüman.¹⁹

"Talepler"de, Türk kökenli Azerbaycan milletinin etnik oluşumu ve yapısıyla ilgili Rus İmparatorluğu'nun uydurduğu yalanların resmi söylem olarak kabul edildiğine vurgu yapılmıştır. Gerçek kökenleri dikkate alınmadan eski Türk/Müslüman hanlıklarının nüfusu "Kafkas Tatarları" olarak nitelendirilmiştir. Bunun nedeni Azerbaycan Türkleri ve Tatarların aynı kökenden gelmeleri, dil benzerliği, gelenek ve inanç birliği bakımından birbirilerine olan yakınlığıydı. Azerbaycan'ın gerek İran'a ait bölgelerinde gerekse Kafkasya yahut Transkafkasya kısmında yaşayan ahali, Azerbaycan Türkçesini konuşan Türklere oluşmaktadır. Onların kendi edebiyatı, milli şiirleri, gelenek ve mitleri vardır. İslam'ın iki mezhebi (Şiiilik ve Sünnilik) Azerbaycan'da yaygındır.

17 V. Quliyev, *Azərbaycan Paris Sülh Konfransında (1919-1920)*, "Ozan", Bakı 2008, s. 20-21.

18 Quliyev, s. 25.

19 Quliyev, s. 26.

Entelektüel kültür bakımından Azerbaycan, özellikle de onun İran’da bulunan kısmı eski İran edebiyatının etkisi altında kalmıştır. Bu edebiyatın önemli temsilcilerinden olan Firdevsi, Hafız ve Sadi Azerbaycanlılar arasında bugün de yeteri kadar üne sahip ve eserlerine sıkça başvurulmuş kişilerdir. Bir taraftan İslam’ın gücünün ve sosyo-kültürel etkisinin azalması, diğer taraftan Rus kültürünün ağırlık kazanması ve yayılması, ayrıca milli uyanışın yükselişi Azerbaycan ve İran arasındaki bağların kopmasını hızlandırmıştır.²⁰

Tarihi olaylar sonucunda ikiye parçalanmış Azerbaycan’ın mevcudiyetini tutarlı argümanlarla doğrulayan “Memorandum”un müellifleri aynı zamanda siyasi gerçekleri de dikkate alarak “Kafkas Azerbaycanı” kavramıyla ilgili açıklamada bulunmuş, İran Azerbaycanı’na karşı herhangi bir iddiada bulunmadıklarını vurgulamışlardır: “Biz Kafkasyalılar onun ahalisine en iyi dileklerinizi sunar, güçlü ve medeni İran devletinin himayesi altında siyasi ve bireysel hürriyetlerine kavuşmalarını, kalkınma ve gelişmelerini temenni ederiz.”²¹

1919’da Paris’te Ceyhun Hacıbeyli tarafından *İlk Müslüman Cumhuriyeti Azerbaycan* adlı kitabı, Azerbaycan’ın dünyaya tanıtılması açısından önemli bir yayındı. Azerbaycanlıların parçalanmış bir halk olduğunu Avrupa okurlarının dikkatine sunan yazar şöyle yazmaktadır:

Ahalisi Türklerden oluşan iki Azerbaycan vardır: İran kültürü ve İslam dininin Şii mezhebine bağlı İran’da bulunan Tebriz Azerbaycanı ve Güney Kafkasya’da bulunan Bakü Azerbaycanı.²²

Kitabın başında Azerbaycan’ın sınırlarının kesin bir şekilde belirtildiği bir harita da bulunuyordu.

Heyet üyesi A. Şeyhulislamov’un Azerbaycan halkının etnik yapısına ilişkin Fransızca neşredilen kitapçığı da büyük ilgiyle karşılanmıştır. Kitapçık “Barış Konferansı” üyelerine dağıtılmış, hatta Amerika’ya da gönderilmişti. Bu çalışmada Güney Kafkasya’nın milli, etnik ve dini yapısıyla ilgili teferruatlı bilgiler yer almıştır.²³ Azerbaycan hükümeti Azerbaycan Cumhuriyeti’nin uluslararası alanda tanınması için Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla yoğun bir mesai harcamıştır. Bu amaçla 1919 yılı ortalarında bakanlık bünyesinde, Güney Kafkasya’da Rus siyasetiyle ilgili belge ve bilgi toplayan bir komisyon kurulmuş ve komisyon bu belgelerden oluşan bir külliyat bastırmıştır. Ayrıca, Adil Han Ziyadhan’ın *Azerbaycan: Tarihi*,

20 Quliyev, s. 27.

21 Quliyev, s. 27.

22 Həsənli, s. 342.

23 Həsənli, s. 342.

Edebi ve Siyasi Durumu adlı kitabı 1919'da Bakü'de neşredilerek birçok yabancı ülkeye gönderilmiştir. Kitabın üç bin nüshası Azerbaycan Konsolosluğu aracılığıyla İran'da dağıtılmıştır.²⁴

4. Dış Baskılara Karşı "Azerbaycan" Mücadelesi

Azerbaycan aydınları ülkenin adı ve topraklarına yönelik iddiaların asılsızlığını ispat etmek için mücadele etmişlerdir. Bu mücadelenin öncüsü M. E. Resulzade idi. Onun çeşitli basın ve yayın organlarında Azerbaycan'ın tarihi ve etnografisiyle ilgili yazıları bu mücadeleye önemli katkı sağlamıştır. Onun "Azerbaycan Başkenti", "İran ve Biz", "Azerbaycan ve İran", özellikle de "Azerbaycan Cumhuriyeti" adlı makaleleri bu anlamda önemlidir. Azerbaycan adının eski zamanlardan beri var olduğuna dikkatleri çeken M. E. Resulzade, bu adın Rus devriminin milletlere tanıdığı milli istiklal sonrası değil daha önceden de mevcut olduğunu ifade etmiştir.

Resulzade, bundan otuz yıl kadar önce Petrograd darülfünunlarında eğitim gören Bakü, Gence ve Revan gibi vilayetlerden giden Müslüman öğrencilerin milletçilik adına kurdukları örgütlere Azerbaycan adını verdiklerini, "Azerbaycan Geceleri" adlı müsamereler düzenlediklerini vurguluyordu:

"(M)esele yalnız bir isim üzerine münce olursa, o zaman o kadar bir meseleliği de kalmaz. Fakat korkulur ki bu ismin müsemmasına da hüsn-ü teveccüh beslenilmesin. Olabilir düşünülün ki başka bir isimle olsa da mahsus bir kavim olmak esas ve hususiyeti üzerine tesis edilecek cumhuriyet İran'ın şimalinde o esas ve hususiyete uyabilen bir kitle olduğu için matlup değildir. Böyle bir düşüncenin elbette ki ciddi mütefekkirlerce beş para kıymeti olamaz. Çünkü o zaman cumhuriyetimizi teşkil eden kavmin kavmiyetini inkâr etmek, ona kendi mukadderatını tayin hakkını vermemek icap eder. Böyle bir vaziyetle Ruslar, İngilizler, Fireng [Fransız – ed.n.] ve sair Hristiyan milletler durmadığı halde dindaş bir devletin duracağını katıyen tasavvur etmeyiz. Böyle olunca Azerbaycan'ın ne ismi ne de cismi İranlı kardeşlerimizde şek ve şüphe hissi uyandırmamalı, yanı başlarında bir Ermenistan, bir Gürcistan hükûmeti teşekkül ettiği bir zamanda bir de hemkeş ve akraba bir Azerbaycan Cumhuriyeti'nin teşekkül edip kesb-i kuvvet etmesini samimi bir surette arzu etmelidirler."²⁵

Bu düşüncelerin yer aldığı "İran ve Biz" makalesi İran'da büyük yankı uyandırmış, M. E. Resulzade'nin vurguladığı gibi, "Tahran gazeteleri o makalede

24 *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика. (Сборник документов)*, "Азербайджан", Баку 1998, с. 499.

25 M. Ə. Resulzadə, *Əsərləri*, V. cild, "Qanun" nəşriyyatı, Bakı 2014, s. 298-299.

bahsedilen mevzuu tecdit ederek, ‘Azerbaycan’ın kendisinden değil de isminden uzun uzun bahsetmeğe başlamışlar”dı. Başta *İran* gazetesi olmakla diğer Tahran gazeteleri “yeni doğan İslam hükümetinin” adından rahatsız olduklarını vurgulayarak iki kardeş millet arasında soğukluk oluşmaması için cumhuriyeti kuranlardan “Azerbaycan” adından vazgeçmelerini talep etmişlerdir. İran gazeteleri, Azerbaycan hükümetinin Kafkasya’nın bir kısmını kapsayan bir ülkeye Azerbaycan adını verme haklarının olmadığını yazıyordu. M. E. Resulzade bu taleplere cevaben şöyle diyordu:

“Biz isterdik ki, İran matbuatı şuna da dikkat etsin ki Kafkasya’daki Azerbaycanlılar “Azerbaycan” kelimesini coğrafi anlamından ziyade kavmi bir manada istimal ediyorlar. Dünyada yalnız bir Azerbaycan kıtası ve bir de Azerbaycan cemaati vardır. Bu cemaat kendine özgü bir lehçe konuşuyor. Türk akvamından bir millettir ki, “İran” refikimiz bunlara “Etrak-ı Müslüman-ı Kafkas” diyor. “Etrak-ı Müslüman-ı Kafkas”ın bir edebiyatı var ki adına Azerbaycan edebiyatı denilir. Şairleri o dilde, Azerbaycan dilinde ve yahut tabir-i marufe ile şivesinde yazıyorlar. Mekteplerinde o dili tedris ederler. Matbuatları o dilde yazıyor. Tiyatroları, operaları o şivede tertip ediliyor. “Etrak-ı Müslüman-ı Kafkas” ile Azerbaycanlı tabirinin aynı manayı ifade ettiğini, coğrafya noktayı nazarından cerh etmek [çürütmek – ed.n.] mümkün olsa da kavmiyet noktayı nazarından bunu inkâr etmek mümkün değildir. Zira Revan, Gence ve Bakü guberniyalarındaki “Etrak” ile Erdebil, Meraga, Halhal, Tebriz ve Karacadağ bölgelerindeki “Etrak”ın birbirinden ne ile ayrıldıklarını ben iyi fark edemiyorum. Aynı lisan, aynı adet, aynı mezhep, aynı an’anet [gelenekler – ed.n.], burada da, orada da hükümferma, ortada yalnız yüz senelik diğer bir hayat-i siyasiye ile yaşamının tesirâtı mevcut[tur]. “Etrak-ı Müslüman-ı Kafkas”ın “Etrak-ı Müslüman-ı İran” gibi daha maruf bir ismi vardır –Azerbaycan Türkü.”²⁶

Daha sonra şöyle devam ediyordu:

“Büyük muharebenin ve misilsiz inkılâbın neticesinde zuhura gelen nevzad [yeni doğmuş – ed.n.] hükümetlerin istinat ettikleri en kuvvetli ve en sağlam bir membaları vardır: kavmiyet binası. Tarih, coğrafya, strateji mülahazatı ikinci, üçüncü dereceli mülahazalardır. Yeni bir hükümetin tesis edilmesi için öncelik olan, yekvücut bir milliyet teşkil eden kavmin kendisini tanımasıdır. İşte Azerbaycan Cumhuriyeti Tahran gazetelerinin düşündüğü gibi bir takım “hayalperest” civanların uydurup “mülahazasız” ihtiyarlara kabul ettirdikleri bir isim değildir. Azerbaycan Cumhuriyeti müstakil bir hayat-i milliye ile yaşamak isteyen ve milliyetlerini idrak etmiş Azerbaycan Türk milletinin tesis ettiği bir hükümettir.”²⁷

26 Azərbycan, 1919, 28 Nisan; Rəsulzadə, *Əsərləri*, V. cild, s. 308.

27 Azərbycan, 1919, 28 Nisan; Rəsulzadə, *Əsərləri*, V. cild, s. 308-309.

Böylece Resulzade bu konuda sadece halkın ve milletin önemli rol oynadığına dikkat çekmiştir. İran'da belirli güçler, basın yayın organları, özellikle *İran* ve *Gülşen* gazeteleri Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İran'ın aynı adlı toprağına yönelik iddiada bulunacağından endişe ederek Azerbaycan hükûmetinden cumhuriyetin adını değiştirmesini istemiş, sadece bu durumda İran'ın yeni cumhuriyetle dostane ilişkiler kurabileceğini yazmışlardır. Bu konuyla ilgili olarak M. E. Resulzade şöyle yazmıştır:

"Cumhuriyetimizin, Cumhuriyetten evvel Azerbaycan muhtariyeti hakkındaki davamızın katiyen Aras nehrinin güneyine ait olmadığını defalarla söylemiş[iz]. (...) Bilmeyiz, tekeddür yalnız İran'ın bir vilayetiyle iltibas eden ismimizden mi yoksa İran Azerbaycanı'ndaki halkın maneviyatına temas eden bir müsemmamızdan mı ileri geliyor. Mesele yalnız isme ait olsaydı o kadar ehemmiyeti olmazdı. (...) Bize öyle geliyor ki Aras nehri şimalinde olan Azerbaycanlıların teşkil ettikleri müstakil bir hükûmet-i İslamiye'nin payidar olması İran'ın menafiindedir. (...) bizden ötürü kelimenin coğrafi manasından ziyade kavmi bir manası vardır."²⁸

Resulzade, Kafkasya adının umumi ad olup çeşitli vilayetlere de teşmil olduğunu, Azerbaycan adının da Karadağ, Halhal, Meraga, Muğan, Berde, Revan, Nahçıvan, Bakü ve diğerleri gibi idari, tarihi ve coğrafi adları ihtiva edebildiğini yazmış,²⁹ Azerbaycan devletinin adına itirazda bulunanlarla ilgili "müsemmamızı makbul ve noktayı nazarlarından matlup gördükten sonra ismin o kadar da ehemmiyete malik olmadığını kendileri de takdir ederler" demiştir.³⁰ Azerbaycan'da milli devlet ve kimlik inşasının teorik esaslarının hazırlanması bakımından Resulzade'nin Cumhuriyetin birinci sene-i devriyesiyle ilgili *İstiklal* mecmuasının 28 Mayıs 1919 tarihli sayısında yayımladığı "Azerbaycan Cumhuriyeti" adlı makalesi de önemlidir. Makalede Azerbaycan milli devletinin kurulmasının kısa tarihi ele alınmış, aynı zamanda ülkenin adıyla ilgili İran ve Ermenistan'ın asılsız iddiaları yalanlanmıştır. Makalede coğrafi açıdan Azerbaycan adının sadece Tebriz ve civarına ait olmayıp Azerbaycan Türklerinin meskûn buldukları yerleri kapsayan bir isim olduğuna dikkat çekilmiştir:

"Müşterek bir dil, yazı, edebiyat, adet, ananet ve tarihe malik olmak bir millet âmalarını [emelleri – ed.n.] teşkil ederse hiç şüphesiz ki Araz nehrinin iki tarafında sakin; cenupta Tebriz, şimalde Bakü mıntıkasında toplanan halkın ekseri bir millet-i vahidenin namzedidir"³¹

28 Rəsulzadə, *Əsərləri*, V. cild, s. 308-310.

29 Rəsulzadə, *Əsərləri*, V. cild, s. 312.

30 *Azərbaycan*, 1919, 28 Nisan; Rəsulzadə, *Əsərləri*, V. cild, s. 313.

31 *İstiqlal* mecmuası, 1919, 28 Mayıs; Rəsulzadə, *Əsərləri*, V. cild, s. 321.

Resulzade şöyle devam ediyordu:

“Kendi şive-i mahsusî ile konuşan Azerbaycan Türkü muhtelif şivelere malik ve olduğu yerlere nispetle muhtelif isimler taşıyan büyük Türk milletinin bir kısmıdır. (...) Azeri Türklerini hâlihazırda oturdukları yerler min-el kadim Türk halkı ile meskûn olmuştur. Gerek Bakü, Gence, Revan, ile Tebriz, Meraga, Erdebil, Halhal ve sair gibi vilayetler ve gerek Muğan, Aran, Karabağ, Karadağ gibi memleketler daima Türk halkının oturduğu ve Türk hanlarının avlağı olup; bu yerler kendilerinde birçok Türk sülalelerinin irili ufaklı hükûmetler kurduklarını, yıllarla saltanat sürdürdüklerini görmüşler.”³²

Resulzade, Azerbaycanlıların milli kimlik meselesini etnik ve coğrafi yönden ele alarak Azerbaycanlıların bir millet olarak oluşmasında her iki faktörün eşit düzeyde etkili olduğunu vurgulamıştır. Zira Azerbaycan Türkleri büyük Türk kavminin bir parçası oldukları için onlar etnik bakımdan Türk, buldukları toprağa ait olmaları bakımından Azerbaycanlılardır.

Resulzade Azerbaycanlıların sosyal yaşamında Nevruz Bayramı'nın önemine dikkat çeken ilk yazarlardandır. Onun *İstiklal* gazetesinin 20 Mart 1919 tarihli 6. sayısında Nevruz'la ilgili “Tefeü'l-i Nevruz” adlı makalesi bu anlamda büyük öneme sahiptir. Resulzade, Nevruz'u yalnız Farslara bağlayan tezlere karşın bu bayramı İran ve Turan'ın ortak bayramı olarak niteliyor:

“İran ile Turan her ne kadar büyük Firdevsi'nin layemut Şahname'sinde rânâ [pek güzel – ed.n.] boyalarla birer düşman-ı ebedi olarak tasvir olunuyorsa da bu iki irkin asırlara uzayan vuruşmalarına rağmen, birbiri ile kadim ihtilatta bulunan ekser milletlerde olduğu gibi pek çok şerikli ananeleri vardır. (...) Siyavuş kendi İrani'ndan kaçır, Turan'a sığınır... Rüstem Turanlı bir pehlivanı öldürüyor, fakat kendi oğlunu öldürdüğünü fark ediyor... İran Turan'la harp eder, fakat ekseren şan ve namla yâd şimdiki sülaleleri Turan cinsinden oluyor. Eski Medialıların (Azerbaycanlılar – M. E. R.) halis İran değil, başka bir cinsten olduğu, ahiren Turanülcins bir kavme mensup oldukları sezilmektedir... Turan'ın büyük heyetşinası büyük Ulug'un zîci [Yıldızların yerlerini ve hareketlerini gösteren cetvel – ed.n.] ile Türk usul-i takvimi - yılların birer hayvan adıyla adlandırılması İran'da halen bakidir. Türk münecimleri, Turan kâhinleri yıllara verilen hayvan isimlerine göre o yılın nehvət veya saadetini tefâül ederlerdi. Bu tefeül usulü şimdi de İran münecimlerinin rehberidir.”³³

32 *İstiklal* mecmuası, 1919, 28 Mayıs; Rəsulzadə, *Əsərləri*, V. cild, s. s. 321.

33 Rəsulzadə, *Əsərləri*, V. cild, s. 280.

Bir sene sonra 19 Mart 1920 tarihinde Nevruz bayramı arifesinde Resulzade *Azerbaycan* gazetesinde Nevruz'un mahiyetiyle ilgili kaleme aldığı "Kurtuluş Günü" makalesinde aslında eski Türklerin bu günü kurtuluş günü olarak kutladıklarını yazmıştır. Resulzade'ye göre İran'ın etkisiyle bu bayramın adı Türklere Nevruz olarak geçmiştir. Eski bir Türk destanına göre Ergenekon'da mahsur kalan Türkler o günde kurtulmuşlardır. Bu yüzden de onlar "rehber"leri olan kurt başını daima bir kurtuluş (necat) sembolü olarak telakki etmişlerdir. M. E. Resulzade, İran bayramı olarak algılanan Nevruz'un Türkistan'da İran'dan az tutulmadığını, Volgaboyu ile Türkiye'de coşkulu bir şekilde olmasa bile yine de kutlandığını yazıyordu. Yazara göre Arapların işgalinden sonra Nevruz bayramı İran'da tamamen terk edilmiş veya ettirilmiş, sadece Türk hükümdarlarından Celalettin Melikşah'ın döneminde yeniden ihya edilmiş, bu nedenle de bayram Nevruz Sultanı [Nevruz-ı Sultânî- ed.n.] olarak adlandırılmıştır.³⁴

M. E. Resulzade'nin bu düşünceleri Nevruz bayramının kaynağını sadece İranlılarla ilişkilendirmek isteyenlerin iddialarını çürüttüğü için günümüzde de önemini korumaktadır.

Azerbaycan'ın diğer tanınmış aydını Yusif Vezir Çemenzeminli, yazdığı makalede Cumhuriyetin Azerbaycan adıyla nitelendirilmesine karşı çıkanlara daha sert yanıt vermiştir:

"Devletimizin "Azerbaycan" olarak adlandırıldığı su-i tefehhüme sebep oldu. Hâlbuki Tebriz eyaletinin, yani İran Azerbaycanı'nın İran'a ait olup olmamasıyla ilgili sorun bulunmamaktadır. İran'ın hakkına tecavüz etmek fikrinde değiliz, olmadık ve olmayacağız. Bizim terakki ve istirahatımızı temin eden yalnız komşularımızla dostluğumuz olacaktır."³⁵

İlginçtir ki, *İran* gazetesinde İran'ın resmi tutumunu yansıtmayan yazılar da neşredilmekteydi. Gazetenin 439 ve 440. sayılarında (1919 yılı) M. E. Resulzade'nin Azerbaycan'la ilgili kaleme aldığı bir makalesi de yer almıştı.³⁶ Ayrıca aynı gazetenin 454. sayısında İsmail Afşar Taremi-Azerbaycanî imzalı bir yazarın "Gazavat Tarihi" başlıklı bir makalesi neşredilmiştir.³⁷ Bu makale M. E. Resulzade'nin çevirisi ve kısa takdimiyle *Azerbaycan* gazetesinin 26 Haziran 1919 tarihli sayısında yeniden yayımlanmıştır.³⁸ İsmail Afşar Taremi-Azerbaycanî makalenin başında konuyu İran'la Azerbaycan arasındaki siyasi

34 Resulzade, *Əsərləri*, V. cild, s. 456-457.

35 *Azərbaycan*, 1919, 11 Temmuz

36 *Azərbaycan*, 1919, 26 Haziran

37 *İran*, Tehran, 1919, № 454.

38 "İran-Azərbaycan", *Azərbaycan*, 1919, 26 Haziran.

meselere temas etmeden, sadece tarihi gerçeklerin ortaya çıkması noktayı nazarından ele alacağını belirtmişti. Yazar, coğrafi sınırlardan bahsederek Azerbaycan'ın; Kafkasya'nın doğu kısmından, Revan, Nahçıvan ve tüm İran Azerbaycanı, tüm Hamse vilayetleri, Tarem, Taliş, Gilan civarının bir kısmıyla Hamedan ve Kazvin'den oluştuğunu yazmıştır. Yazara göre Kazvin'den birisi kalkıp da Guba'ya giderse sadece ahlak, adet ve dil birliğini değil, şive ve lehçenin de aynı olduğunu görebilecektir. İsmail Afşar Taremi-Azerbaycanî'ye göre Turan milletlerinin kendi kültürü vardır, Babil kültürü ise Turan medeniyetinin gelişmiş biçimidir. Bu yüzden de *İran* gazetesinin Türkleri küçük düşürücü bir biçimde Moğol olarak nitelendirmesi kabul edilemez. Muhtemelen gazete bu hususta “vahşi Türklerin İslam'ı yok ettiklerini” yazan Metinüssaltana'ya atıfta bulunmuştur. Hâlbuki Türk milletinin İslam'a gösterdiği hizmetler hiçbir zaman unutulmayacaktır.

İslam tarihinde Türklerin rolünü geniş bir biçimde açıklayan yazar, Azerbaycan tarihinin Araplardan Ruslara kadarki gelişim sürecine göz atarak şunları yazmaktadır:

“Azerbaycanlılar Safeviler, Afşarlar ve onlardan sonra zamanında kendi edebî ve siyasi örgütlerini kurdular” şeklinde bir ifade kullanıyor. “Bu zaman Rus militarizmi hamle edip Azerbaycan'ın bir kıtasını diğerinden ayırdı, muhterem şehit Cevat Han ile İbrahim Halil Han, Mir Hasan Han ve diğer bu gibi kahramanların reşâdet ve direnişleri istilayı önleyemedi. Azerbaycan'ın kuzey kısmı yüz yıldan fazla Rus esaretinde kalmıştır. O zamana kadar ki hürriyet sedası, tüm dünyaya duyurup Rus militarizminin iflasını ilan etti. Bunun üzerine Azerbaycan yeniden belini doğrultup kendi istiklalini tüm dünyaya beyan etti. Bu artık üçüncü devredir ki, Azerbaycan Türkleri kendi özgürlüklerinin inşası için ve Azerbaycan düşmanlarını def etmek için mücadele ettiler. Tabii ki, yapacaklar ve kendi gençlerinin fedakârlığı sayesinde Azerbaycan istiklalini payidar ederek muzaffer olacaklar.”³⁹

Şunu da vurgulamak gerekir ki Azerbaycan'ın adı, ülkesi ve tarihiyle ilgili yalan iddialar sadece o döneme ait olmayıp günümüzde de İran basını ve resmi belgelerinde sıkça rastladığımız bir durumdur. Bu türden yazılarda “Azerbaycan” kavramının sadece İran'ın kuzey bölgelerine ait olduğu, Araz nehrinden kuzeydeki toprakların hiçbir zaman Azerbaycan adlandırılmadığı, bu düşüncenin sadece 1918 yılında Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte ortaya atıldığı, bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının tarih boyunca Arran, Muğan ve Şirvan gibi coğrafi adlarla tanımlandığı iddia edilmektedir. Bu sözde kuramın fikir babalarından

39 *Azərbaycan*, 1919, 26 Haziran; Rəsulzadə, *Əsərləri*, V. cild, s. 388-395.

Ahmed Kesrevi 1928 yılında yayımladığı *Şehriyârân-ı Gumnâm* adlı eserinde Arran'a günümüz Azerbaycan isminin verildiğini, oysa Azerbaycan veya Azerbayegan adlı ülkenin Arran'ın yanı başında bulunan diğer ülkenin adı olduğunu, en eski zamanlardan bu iki ülkenin birbirinden ayrı olduklarını, Arran'ın hiçbir zaman Azerbaycan adlandırılmadığını yazmıştır.⁴⁰ İran'ın tanınmış tarihçilerinden İnyetullah Rıza da bu tezi savunarak 1981 yılında yayımlanmış "Azerbaycan ve Arran (Albanya-ye Gefgaz)" eserinde Azerbaycan'ın tarihi coğrafyasıyla ilgili gerçekleri çarpıtarak şöyle yazmıştır.⁴¹

"1918 yılının Temmuz ayında Müsavat Partisi'nin liderleri Kafkasya'da bir devlet kurdu ve mezkûr arazinin bir kısmına hükümler edip bu araziye Azerbaycan Cumhuriyeti olarak adlandırdılar. Oysa bu topraklar hiçbir zaman Azerbaycan ismiyle bilinmemiştir. Bolşevikler Kafkasya'yı işgal ettikten sonra bu toprakların adı Azerbaycan olarak kaldı. Kafkasya'nın bir kısmına Azerbaycan adı verilerek şöyle bir fikir ortaya atıldı ki, güya Azerbaycan ikiye parçalanmış topraktır, onun bir parçası Aras nehrinin kuzey kıyısında, bir parçası ise güney kıyısındadır. Sonuçta Kuzey Azerbaycan ve Güney Azerbaycan kavramları ortaya çıktı."⁴²

2000 yılında Tahran'da Dışişleri Bakanlığının Belgeler ve Diplomasi Tarihi Merkezinin arşiv belgelerinden ibaret Rıza Azeri Şehrizayi'nin hazırladığı "He'yete Fövgel'adeye Qafqaziyye" ("Kafkasya Olağanüstü Heyeti") adlı kitap ilmî objektiflikten yoksun bir şekilde kaleme alınmıştır.⁴³ Kitabın girişi yazısında "Azerbaycan Cumhuriyeti" adlandırılan bölgenin önceleri Kafkasya Albanyası, sonraki dönemlerde Arran ve son dönemde hanneşini (hanlıklar - Gence, Şeki, Şirvan, Bakü) olarak bilindiği, Araz'ın kuzeyindeki toprakların hiçbir zaman "Azerbaycan" adlandırılmadığı vurgulanmıştır. İnyetullah Rıza'ya istinaden yazar, Müsavat Partisinin Osmanlı Türklerinin güdümünde olduğunu ve onların isteği ile Kafkasya'nın Arran ve Şirvan bölgelerinin "Azerbaycan" olarak adlandırdığını iddia edilmiştir.⁴⁴ Kitapta; günümüzde "Kafkas Azerbaycanı" olarak nitelenen cumhuriyetin birçok şehrinin İran'a ait olduğu, o yerlerde şimdiye kadar İran ruhunun hakim olduğu iddia edilmiştir. Güya Rus devleti zayıf düştükten ve devrimler başladıktan sonra Osmanlı ordusu fırsat bilerek Azerbaycan ve Kafkasya topraklarına girmiş, Türk propagandacılar etnik ve dil birliğini kullanarak

40 Ahmad Kasravi, *Şehriyârân-e Gonnâm*, Tahran, 1928, s. 246-265.

41 Enayatollah Reza, *Tarih-e Arran ve Albaniya-ye Qafqaz*, Entesarat-e İran zemin, Tahran, 1360/1980-1981.

42 Enayatollah Reza, "Azerbaycan ez kohenterin eyyam ta emruz", *Azerbaycan ve Erran*, II ç., Tahran 1988.

43 *He'yete Fövgel'adeye Qafqaziyye....*; Eynulla Mədətli, *Azərbaycan həqiqətləri İran tarixşünaslığında*, "Təhsil", Bakı 2001.

44 Reza, s. 53.

Kafkasya’da yaşayan ahaliyi kandırmış, onların İran’la arasını açmış, İran devletinden gelecek maddi ve manevi yardımların kullanılmasına fırsat vermemişlerdir. Şöyle ki bu propagandacılar hileyle, gizli saklı faaliyetleri sonucunda İran’ın kuzey eyaletlerini kendi topraklarına katarak kadim komşu İran devletinin çıkarlarına zıt bir şekilde ve nezaketten uzak olarak, İran’ın büyük eyaletlerinden birinin adını kendilerine bayrak edip yeni hükumeti “Azerbaycan Cumhuriyeti” olarak isimlendirmişlerdir.⁴⁵

Bu tür asılsız tezler çağdaş İran tarihçilerinden T. Atabeki, B. A. Ahmadiyan ve diğerleri tarafından tekrarlanmıştır.⁴⁶ T. Atabeki’ye göre Azerbaycan Cumhuriyeti’nin toprakları tarih boyunca Azerbaycan değil, Arran olarak bilinmiş, 1918 senesinde siyasi nedenlerle Azerbaycan olarak adlandırılmıştır; keza bundan amaç her iki Azerbaycan’ı tek devlet olarak bir araya getirmektir.⁴⁷

“Azerbaycan” kavramının şimdiki Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarıyla (Kuzey Azerbaycan’a) ilgisi olmadığına yönelik asılsız iddialar bugün Ermenistan, İran ve Rusya’da gündeme getirilmektedir. Ermenistan ve İran’da resmi tarih yazını Azerbaycan kavramının sadece İran topraklarına ait olduğunu, ancak 1918’de Güney Kafkasya’da kurulan devletin bu isimle adlandırılması sonucunda ortaya çıktığını, bunun da Türklerin (Osmanlı Türklerinin) baskısı altında vuku bulunduğunu iddia etmektedir:

“Tarih bilimine ancak bir Azerbaycan malumdur- eski İran eyaleti olan ve İranî ve diğer halklarla yaşayan Azerbaycan. 11. yüzyıldan itibaren bu eyalet Türk boylarının saldırılarına uğramış, onların bir kısmı sonradan burada kalmış ve belli ölçüde yerli İranî halkı asimile etmiştir. Onların büyük kısmı bugün Türk lehçelerinde konuşsalar da millî İran köklerini ve İran şuurunu diri tutmuşlar. 19. yüzyıla kadar (...) hiçbir kaynakta Transkafkasya sınırları içinde (Aras’tan kuzeyde) Azerbaycan’ın varlığından söz edilmiyor. 1920 yılında Azerbaycan SSC’ye dâhil edilmiş topraklara ilişkin “Azerbaycan” kelimesi sadece 20. yüzyılın başlarında, daha doğrusu I. Dünya Savaşı’nın son yılında bu topraklarda Türkiye işgal rejiminin kurulmasından ve sözde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin ilan edilmesinden sonra kullanılmaya başlanmıştır.”⁴⁸

45 He’yete Fövgel’adeye Qafqazıyye..., 9, s. 56.

46 B. A. Ahmadiyan, *Revabet-e İran ve Comhuri-ye Azerbaycan (negah-e Azeriha be İran)*, Tehran 1384, s. 38-30.

47 *Tuoraj Atabaki, Azerbaycan der İrane moa’ser* (Tercome-ye Mohammad Karim Eşraghi), Tahran 1376 (1997), çape evvel

48 M.Мельтюхов, А.Тер-Саркисянц, Г. Трапезников, “Исторические фальсификации с политической подоплекой”, <http://sumgait.info/caucasus-conflicts/historical-falsifications/historical-falsifications-1.htm>

Başka bir Ermeni yazar Tamara Vardanyan Moskova'da neşrettiği kitabında daha fazla ileri giderek "Azerbaycan'ın ve bazı yabancı yazarların alternatifsiz kullandıkları" "Azerbaycan etnosu", "etnik Azerbaycanlı", "Azerbaycanlıların etnik arazisi" gibi tarihi-etnoloji terimleri "tahlil etmektedir." Azerbaycanlılarla ilgili "tamamlanmamış etnik proje" ifadesini kullanan yazara göre "Azerbaycan etnisitesi" veya "Azerbaycanlıların etnik arazisi" gibi terimler ideolojik içerikli olup etnik mit oluşturmaya hizmet etmektedir ve bu yüzden akademik yayınlar ve gazete yazılarında bu terimlerin 20. yüzyıl bağlamında kullanılması profesyonellikten uzak olduğu gibi ilmi yönden de asılsızdır.⁴⁹ İlginçtir ki Azerbaycan yazarlarını "Azerbaycan" terimini yanlış kullanmakla suçlayan, 1918'e kadar "Azerbaycan", "Azerbaycan Türkleri", "Azerbaycan Türkçesi" vs. gibi kavramların mevcut olmadığını iddia eden T. Vardanyan, kitabının 28. sayfasında II. Devlet Duması milletvekili N. L. Markov'un 1909'da yaptığı konuşmasından alıntı yaparak kendini yalanlamıştır:

"Müslümanlar arasında eğitimin yaygınlaşması toplumu Kafkas dağlarının çeşitli aşiretlerini -Çeçenleri, Lezgileri- yanlış olarak Tatar adlandırılan Azerbaycan Türklerini ve diğer başka kavimleri bir araya getiriyor. Onları bir araya getiren şey Türk dilidir, çünkü Azerbaycan dili Türk dilinin bir lehçesidir."⁵⁰

Adı geçen yazarların, söz konusu kitaba önsöz yazar V. Zaharov'un, ayrıca Azerbaycan'a karşı nefretini gizlemeyen diğer yazarların (S. Tarasov, V. Stupişin, A. Şahnazarov vd.) bilimsellikten uzak yaklaşımları aslında Ermenistan, ayrıca bazı İran ve Rusya ideologlarının Azerbaycan halkının kökeni ve devlet tarihine dair bakış açılarının tipik örneğidir. Türk ve Azerbaycan karşıtı bu "tezleri" savunanlar Azerbaycanlıların Ari kökenli olduklarını, sonradan Türkleştiklerini iddia ederek güneyli kuzeyli Azerbaycan ülkesi ve halkının bütünlüğünü inkâr etmeyi hedeflemektedirler. Fakat tarihi kaynaklar "Azerbaycan" mefhumunun çok eski olduğunu, İran'ın kuzeyi ve bugünkü Azerbaycan topraklarını kapsadığını doğrulamaktadır. Sovyet döneminde bile Azerbaycan tarihçileri söz konusu asılsız tezlere 1978 yılında yayımlanmış bir mecmuayla⁵¹ yanıt vermiş, Ş. Takîyeva, O. Efendiyev, T. Musevi, M. Azerli, H. Delili, M. Aliyev, A. Fazili gibi tarihçiler İran tarih yazımının Azerbaycan'ın etnik tarihi ve tarihi coğrafyasına ilişkin kasıtlı "tezlerini" sağlam delillerle çürütmüşler. Günümüzde de Azerbaycan tarihçileri birçok Ermeni, Rus ve İran tarihçilerinin Azerbaycan'ın tarihi coğrafyasına, etnik

49 Т. Варданян, *Азербайджанцы: История одного незавершенного этнопроекта (Историко-этнологический очерк)*, "Русская панорама", Москва 2012, с.65.

50 Государственная Дума, III созыв, сессия 2-я, заседание 46-е, 4-е февраля, 1909 г., стенографические отчеты, СПб., 1909, с.899; Наклеп: Т. Варданян, *Азербайджанцы: История...*, с.28.

51 *Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinin burjuva saxtalaşdırıcılarına qarşı*, "Elm", Bakı 1978.

ve siyasi tarihine ilişkin asılsız iddialarını tutarlı delillerle ifşa etmiş,⁵² yüzlerce tarihi kaynağa dayanarak en eski dönemlerden Araz nehrinin kuzeyindeki toprakların da Azərbaycan olarak adlandırıldığını ispatlamışlardır. Azərbaycan bilim insanları “Albanya”, “Aran”, “Şirvan”, “Güney Azərbaycan”, “Kuzey Azərbaycan” ve diğer tarihi-coğrafi adların mevcut olduğunu hiçbir zaman inkâr etmemişlerdir. 19. yüzyılın başlarında Azərbaycan toprakları Çar Rusyası ve Kaçar İrani arasında parçalanmış, neticede “Güney Azərbaycan” ve “Kuzey Azərbaycan” kavramları ortaya çıkmıştır. Bundan sonraki süreçte güney ve kuzeyde yaşayan ahalinin hayat tarzı, dünyaya bakışı, eğitim düzeyi, siyasi, iktisadi ve medeni gelişimi arasında belli farklar oluşsa da aralarındaki ilişkiler tamamen kaybolmamış, Azərbaycan halkı etnik-millî bütünlüğünü koruyup devam ettirebilmiştir. 1920’li yıllarda Sovyet ve Pehlevî rejimlerinin her iki taraftan sınırları kapatması sonucunda güney ve kuzey arasındaki ilişkiler sınırlandırılmış ve ayrıştırıcı etki belli ölçüde kuvvetlenmiştir.

Cumhuriyet döneminde İran yönetimi ve resmi basını Kuzey Azərbaycan’da bağımsız devlet kuruluşuna tahammül edememiş, bu devletin “Azərbaycan” olarak adlandırılmasına karşı çıkmış, Azərbaycan kavramının sadece Aras nehrinin güneyinde bulunan “tarihi İran topraklarına” teşmil edilmesi gerektiğini savunmuş, kuzeydeki toprakların hiçbir zaman Azərbaycan olarak tanınmadığını iddia etmiştir. Azərbaycan’ın içerisinde bulunduğu zor şartları fırsat bilen İran şovenleri, bağımsız cumhuriyete karşı toprak talebinde bulunmuşlardır. Azərbaycan hükümetinin kararlı politikaları, İran’ın önyargılı tutumunu ifşa eden M. E. Rezulzade ve diğer fikir adamlarının yazıları, A. Topçubaşov’un başkanlığında Paris Barış Konferansı heyetinin İstanbul ve Paris’teki çalışmaları sayesinde İran yönetimi bu tutumundan vazgeçmek zorunda kalmıştır.

Cumhuriyet döneminde “Azərbaycan” mefkûresinin fiilen gerçekleşmesi yönünde ciddi adımlar atılmıştır. Cumhuriyetin kuruluşundan önce Müsavat öncülüğünde devam eden Azərbaycan millî hareketinin temel görevi “Azərbaycan düşüncesini sadece haricide değil dahilde de ispatlamaktan” ibaret olmuş, Cumhuriyetin kurulmasıyla istiklal düşüncesi millî şuurda sağlam yer edinmiştir.

52 Q.Qeybullayev, *Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən*, Azərneşr, Bakı 1994; T. Köçərli, *Erməni saxtakarlığı. Tarixi arayış*, Bakı 2001, <http://www.kocharlitofiq.com/docs/Ermeni%20Saxtakarligi.pdf>; T. Köçərli, *Qarabağ. Yalan və həqiqət*, “Əbilov, Zeynalov və oğulları”, Bakı 1998; Ф.Алекперли, “Еще раз о национальной идее”, *Зеркало*, 2009, 14 августа; А. Алекперли, “Азербайджанские тюрки: история и современность”, *Зеркало*, 29009, 15 августа; А.Балаев, *Азербайджанские тюрки: процессы формирования нации и национальной идентичности на рубеже XIX-XX вв.*, “Qanun”, Bakı 2010; А. Балаев, *Этноязыковые процессы в Азербайджане в XIX-XX вв.*, “Нурлар”, Bakı 2005; N.Musalı, X.Qasimov, “Azərbaycanın tarixi coğrafiyasının və dövlətçilik tarixinin saxtalaşdırılması faktı”, http://bao.az/categories_Tarix/subcategories_azerbaycan-tarix/product_5493804405; Р. Мехтиев, *Национальная идея Азербайджана в эпоху глобальных трансформаций*, РОССПЭН, Москва 2017.

Artık temel görev "fiilen mevcut olan Azerbaycan istiklalinin hukukça kuvvetlenmesi, hariçte müdafaası, dahilde teşkili için çalışmaktan"⁵³ ibaretti. Cumhuriyetin, milli şuurda derin kök saldıgını yazan Resulzade, Azerbaycan'ın istiklal döneminin Bolşevikler tarafından "Müsavat dönemi" olarak adlandırıldığına dikkat çekerek halkın düşüncesinde "Azerbaycan mefhumunun coğrafi bir manadan ziyade fikir ve emel şeklinde tecessüm ettiğine, istiklal haricinde onun için bir Azerbaycan olmadığına" vurgu yapmıştır.⁵⁴

5. Milli ve Demokratik Devlet İnşası

Cumhuriyet döneminin milli siyasetini analiz etmek o dönemde hakim olan siyasi şuurun idrak edilmesi açısından büyük önem arz etmektedir. Azerbaycan dünyada dini fanatizmin, yabancı düşmanlığı ve antisemitizmin kendine yer edinemediği ender ülkelerdendir. Bu topraklarda yüzyıllar boyunca farklı din ve halkların mensupları bir arada yaşamış, etnik grup ve milletlerin dil, kültür ve geleneklerinin korunması açısından zengin deneyimler kazanılmıştır. Bu bakımdan AHC'nin, milli ve dini sorunların çözümünde kazandığı kısa, fakat eşsiz deneyimi ayrıntılı şekilde ele alınarak incelenmeli ve yaygınlaştırılmalıdır. Cumhuriyet döneminde Azerbaycan'da milletler arası ve dinler arası diyalogun geliştirilmesi alanında atılmış adımlar dış güçlerin baskı ve diktesi veya uluslararası ve jeopolitik faktörlerin tesiri altında gerçekleşmemiştir. Bu politikalar Azerbaycan devletinin sergilediği siyasi iradenin bir sonucudur. Dahası bu politikaların uygulandığı dönemde insan hak ve özgürlüklerini, milli ve dini azınlıkların haklarını savunan herhangi bir uluslararası kurum veya devletler üstü etkin hukuk norm ve belgeleri bulunmuyordu. Buna rağmen Azerbaycan Cumhuriyeti iç mevzuatında milli ve dini konuları içeren hukuk normları sistemini şekillendirmeyi başarmıştı. Rusya ardılı ülkelerin neredeyse tümünde sosyal, siyasi, milli ve dini zeminde çatışmaların yaşandığı bir dönemde AHC etnik kimlik, millet ve dinler arası barış ve diyalogu sağlayabilmiştir. Yabancı düşmanlığı, milli ve etnik anlamda hoşgörüsüzlükten kaynaklanan çatışma, kırım, katliam, tehcir ve diğer sosyal sorunlar sadece bağımsızlığını kazanmış devletlerde değil Avrupa'nın köklü ülkelerinde bile sıradan olaylardı. Ermenistan'ın "tek etnisite" ve yabancı düşmanlığı siyasetinin ilk adımları 1918 senesinde Ararat Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla atılmıştır. Daha önce değişik bölgelerde yüz binlerle Müslüman katledilmiş veya yurtlarından kovulmuş, Taşnaksütyun Partisi ve diğer Ermeni örgütlerinin "Türksüz Ermenistan" projesi uygulamaya konulmuştur. Hâlbuki

53 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenografik hesabatlar)*, I. cild, "Azərbaycan", Bakı 1998, s. 51-52.

54 Rəsulzadə M.Ə., *Azərbaycan Cümhuriyyəti*, Bakı 1990, s. 62.

Ararat Cumhuriyeti kurulmadan önce Revan vilayeti ve 1921'de Sovyet Rusyası'nın Ermenistan'a "hibe ettiği" Zengezur kazasında nüfusun büyük çoğunluğunu Azerbaycan Türkleri oluşturuyordu.⁵⁵ 1918'de Bakü'de ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde Müslümanlara karşı uygulanan mezalim ve kırımlar "Büyük Ermenistan" projesinin bir parçasıydı.

Cumhuriyet döneminde ülkedeki dini ve etnik kimliklerin bir arada yaşama kültürünün geliştirilmesinde önemli adımlar atılmıştır. Azerbaycan hükümeti ve parlamentosunun kabul ettiği kanun ve kararnamele bu politikanın hukuki altyapısını oluşturmuştur. AHC hak ve özgürlüklerin gerçekleşmesi düzeyine göre dönemin demokratik ülkeler listesinde ön sıralarda yer almıştır. Ermenistan'dan farklı olarak Azerbaycan hükümeti, aralarında Ermenilerin de bulunduğu diğer milletlere karşı hiçbir şekilde ayrımcılık yapmamış, din, milliyet, etnik köken, sosyal ve siyasi düşüncelerine bakmaksızın herkese eşit haklar tanımıştır. Azerbaycan Parlamentosu, yürütme organları, yerel yönetimler, mahkeme ve adli kurumlarda, ayrıca ülke yönetiminin değişik alanlarında etnik ve dini azınlıkların temsiline büyük önem vermiştir. 29 Ekim 1918'de Azerbaycan Milli Şurası tüm yurttaşlara devlet inşası sürecine katılmaları için çağırıda bulunarak şöyle seslenmiştir: "Bizlere felaket ve sefalet dışında hiçbir şey vermeyen adavet ve ihtilafı bırakalım, tarihin mukadderatı hepimizi bir arada yaşamak mecburiyetinde bırakıyor." Tüm Azerbaycan vatandaşlarının "bila-fark millet ve mezhep" bir vatanın evlatları olduğunu vurgulayan Milli Şura onları; "ortak vatanda müşterek hayatlarını kurma ve beraberce saadetlerini hazırlama" yolunda dayanışma ve yardımlaşmaya davet etmiştir. Resulzade bu anlamda en büyük sorumluluk ve görevin ülke ahalisinin önemli çoğunluğunu oluşturan Azerbaycan Türklerinin, Müslüman ahalinin üzerine düştüğünü belirtmiş, onlardan "daha ziyade fedakar olmalarını ve daha ziyade tahammülde bulunmalarını" temenni etmiştir.⁵⁶

Azerbaycan hükümeti ülkede yaşayan milli azınlıkların siyasi, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarının karşılanacağı bir ortamın oluşturulmasına çalışmıştır. Cumhuriyet döneminde ülkede onlarca milli ve etnik topluluk, cemaat, şura ve

55 Bu konuda bkz: Həsənlı, 2009; K. İsmayilov, *Zəngəzurda Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı (1918-1920)*, Bakı 2014; İ. Musayev, *Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər)*, Bakı 1997; N. Mustafa, *İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı (1918-1920)*, Bakı 2014; Восстановление народного хозяйства Армянской ССР (Материалы и документы за 1921-1928 гг., Ереван 1958; Б. Ишханян, *Народности Кавказа*, Петроград 1916; *Кавказский календарь на 1917 год*, Тифлис 1916; З. Коркотян, *Население Советской Армении за последние сто лет (1831 – 1931)*, Эривань 1932; И. Нифталиев, *Геноцид азербайджанцев в Иреванской губернии*, Баку, 2014; Р. Сафаров, Изменение этнополитической ситуации в Западном Азербайджане (1801-1921 гг.) и образование Армении, *Азербайджан и азербайджанцы*, 2001, № 7-8., Elektronik versiyonu <http://myazerbaijan.org/index.php?p=history/45>

56 *Azərbaycan Respublikası. Sənədlər və materiallar, 1918-1920 illəri*, "Əlm", Bakı 1998, s. 80-81.

örgüt faaliyeteydi. Bunların arasında Ermeni, Rus, Yahudi, Alman, Ukraynalı, Gürcü ve diğer milletleri temsil eden kuruluşlar da vardı. Milli azınlıkların ihtiyaçları için kaynak ayrılması konusunda hükümet birkaç kez karar almıştır. Azerbaycan Parlamentosunda Ermeni ve Rus fraksiyonları, diğer etnik azınlıklardan Yahudi, Alman, Leh ve Ukraynalıların temsilcileri yer almışlardır. Kalıcı bir barış tesis etmek amacıyla Azerbaycan'da yaşayan Ermeniler için ayrıcalıklı bir ortam oluşturulmuştur. Parlamentoda iki Ermeni fraksiyonunda on bir vekil bulunuyordu. Ermeni okulları, eğitim, kültür, din ve hayır kurumları için hazine kaynak tahsis edilmiştir. Karabağ Ermenileriyle varılan anlaşma doğrultusunda 1 Ekim 1919'da Karabağ'ın Ermeni okulları için özel teftiş bölümü oluşturulmuş, müfettiş görevine Ermeni R. N. Şahnazarov atanmıştır.⁵⁷

Farklı millet ve etnik grupların oluşturdukları halk okullarına Eğitim Bakanlığı tarafından sübvansiyon verilmiş, Eğitim Bakanlığının, Hayır İşleri Bakanlığının [Umur-i Hayriye – ed.n.], milli azınlıkların başvurusu doğrultusunda çeşitli cemaatlere ait okul ve hayır kurumlarına kaynak ayrılmasıyla ilgili gereken düzenlemeler yapılmıştır. Tüm topluluklar milliyetine bakılmaksızın bu yardımlardan eşit düzeyde yararlanmışlardır.⁵⁸ Resmi ve bağımsız basın organları ülkede yaşayan milli azınlık ve etnik toplulukların kültürel yaşamlarına ışık tutuyor, çeşitli etkinliklerle ilgili bilgi, ilan ve bildirimler yayımlıyorlardı. Azerbaycan hükümeti insan onurunu alçaltan her türlü milli ve dini sınırlamaları ortadan kaldırmayı başarmıştır. Bu bakımdan Vatandaşlık Kanunu, tüm vatandaşlarla ilgili olarak eşit hak ve özgürlükleri güvence altına almıştır. Milli ve dini azınlık mensuplarının hak ve özgürlüklerinin ihlali devlet aleyhine suçlarla eşdeğerti.

Cumhuriyet hükümetinin eğitimin millileştirilmesine ilişkin aldığı kararlar milli devlet inşası açısından son derece önemliydi. 28 Ağustos 1918'de hükümet ülkedeki okulların millileştirilmesiyle ilgili kararında ana dilinde eğitim alma, tarih, edebiyat ve kültürünü öğrenme fırsatı sunuyordu. Müteakip dönemlerde bazı istisnalar haricinde tüm orta öğrenim kurumları millileştirilmiştir. Eğitimin Rusça verildiği okul ve sınıflarda, haftada en az 3-4 saat Türk dilinin okutulması zorunlu idi. En önemli sorunlardan biri ana dilde ders kitaplarının hazırlanması meselesi idi. Eğitim Bakanlığı bünyesinde Bakan N. Şahsuvarov başkanlığında Türkçe ders kitaplarının hazırlanması ve neşri için özel komisyon oluşturulmuştur.⁵⁹ Bunun dışında ders kitaplarının Azerbaycan Türkçesine çevirisiyle uğraşan ayrı bir komisyon tesis edilmiştir.

57 *Адрес-Календарь Азербайджанской Республики на 1920-й г. Правительственная типография "Азербайджан", Баку 1920, с. 226.*

58 *Адрес-Календарь Азербайджанской Республики..., с. 225-226.*

59 *Адрес-Календарь Азербайджанской Республики..., с. 228.*

Önemli reformlardan biri de alfabe konusunun müzakereye açılmasıydı. O dönemde yeni alfabenin önemine ilişkin süreli basında tanınmış aydınlarının makaleleri yayımlanmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti 1919 yılında halkın aydınlanmasının önünde engel teşkil eden Arap alfabesi yerine Latin alfabesinin kullanılmasını öngören bir reform yapılması amacıyla özel komisyon oluşturmuştur. Hüdadat Bey Melikaslanov'un başkanlığında faaliyet gösteren bu komisyon Latin alfabesine geçmenin gerekliliğine dair karar almıştır. Abdullah Bey Efendiyev tarafından Eğitim Bakanlığına Latin yazısına dayalı yeni Türk alfabesini takdim etmiştir.

Cumhuriyet döneminde kamu yönetimini millileştirmek yönünde de önemli adımlar atılmış, yönetime milli kadroların atanması geleneği oluşmaya başlamıştır. Zamanla devlet dairelerinde milli dilin kullanılması yaygın hale gelmiştir. Kuşkusuz, eğitim ve yönetimin millileştirilmesi sırasında ülkenin milli ve etnik yapısı, azınlıklar, Çarlık döneminde oluşan realiteler dikkate alınmış, milliyet ayrımcılığına, eşitsizlik ve hak ihlallerine müsaade edilmemiştir. Tüm okullarda gayrimüslim öğrenciler için din dersleri okutulmuştur. Milli azınlıklara mensup on ve daha fazla öğrencinin bulunduğu durumlarda ana dili dersinin okutulması zorunlu hale getirilmiştir. Bu tür okullarda ana dili ve din derslerinin masrafları devlet hazinesinden karşılanmıştır. Hristiyan inançlı öğretmen ve öğrencilerin hafta tatili Cuma gününden Pazar gününe kaydırılmıştır. Dini etkinliklerin yapılmasına izin verilmekteydi.

Yeni devlet sembollerinin kabulü, tarihi günleri kutlama büyük önem arz ediyordu. Basında üç renkli milli bayrakla ilgili tanıtıcı makaleler yayımlanırken şairler bayrağı öven ve yücelten şiirler yazıyorlardı. Mart 1919'da devlet arması ve mührünün çizimi için yarışma düzenlenmiştir. 30 Ocak 1920 tarihli bir kararla ilgili bakanlıklara askeri madalya, İstiklal Marşı, devlet arması ve mührü için yarışma düzenleme görevi verilmiştir.

Son derece ağır iç ve dış koşullara rağmen AHC iktidarı, o dönem için çağdaş ve ileri görüşlü yönetim modellerini uygulayarak halkın demokratik ortamda yaşam azmi ve yeteneğini tüm dünyaya sergiliyordu. Azerbaycan'ın ilk milli devleti olan Halk Cumhuriyeti bağımsız ve demokratik devlete özgü sembol ve kurumlara -parlamento, yürütme erki, ordu- güçlü maliye sistemi ve milli idareye sahipti. Devletin inşa süreci hukukun üstünlüğüne dayalı normlar üzerinden gelişmekteydi.

AHC gergin ve karmaşık siyasi ortamda sadece yirmi üç ay yaşayabilmiştir. AHC milli egemenliğin cumhuriyet biçimini tercih ederken Doğu ve Batı kimliğinin belirgin özelliklerini bir araya getirmeyi başarmıştır. Resulzade *Asrımızın Siyavuşu* eserinde şöyle yazmıştır:

“Her şeyden evvel Azerbaycan Cumhuriyeti'nin esas idaresi bütün vatandaşlarının eşit bir hukukla yaşaması üzerine kurulmuştu. Burada her bir insanın muhterem şahsı, Azerbaycan vatandaşı olduğu için hukuku saklı idi. (...) Burada bir sınıf diğer sınıfa hakim değildir. İnsan ne varına göre haklı ne yoksulluğuna göre haksız görünüyordu.”⁶⁰

AHC'nin kuruluşunda yer alan kişiler ileri görüşlü aydın şahsiyetlerdi. Onların çoğu kendi ülkesinin sınırları dışında, Türk/Müslüman dünyasında tanınan düşünce insanları idiler. AHC sadece egemen devlet anlayışını İslam coğrafyasında uygulamakla yetinmemiş, aynı zamanda milli devletin ahlakî ve manevi değerlerini geliştirebilmiştir. Cumhuriyet kurucularının mütevazı yaşam tarzı, milli çıkarları her zaman kişisel çıkarlarının üzerinde tutma azmi bu tespiti bariz şekilde doğrulamaktadır.

AHC bir devlet olarak; halkın sosyo-ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel gelişimi ve milli uyanış sürecinin mantıksal sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Cumhuriyet aynı zamanda bağımsızlık azmi, siyasi şuur seviyesi, entelektüel ve kültürel potansiyelin bir göstergesi olarak Avrupa'nın demokratik normlarıyla Doğu'nun manevi etik değerlerini ihtiva eden yeni devlet örneğiydi. Demokratik hak ve hürriyetlerin güvence altına alınması, etnik ve dini kökenine bakılmaksızın tüm vatandaşlara eşit haklar tanınması, kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi, Türk dilinin devlet dili olarak kabul edilmesi, eğitim ve kültürel gelişmeye önem verilmesi, milli ordu, güvenlik ve kolluk birimlerinin kurulması vd. icraatlar hükümetin stratejik politikalarının kapsam ve niteliğini gözler önüne sermektedir.

Sonuç

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti gergin ve karmaşık siyasi ve toplumsal şartlar altında ve sadece yirmi üç ay gibi kısa bir zaman diliminde varlığını sürdürebilmiştir. Sovyet rejimi cumhuriyet olgusunu milli hafızadan silmeye çalışmış, fakat istiklal düşüncesi ve bağımsızlık mücadelesi yurt dışında kesintisiz bir şekilde devam ettirilmiştir.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yönetimi sosyal, ekonomik, kültürel ve askeri alanda başlattığı reformları tamamlayamasa da kısa sürede yaptığı icraatlarla milletin hafızasında silinmez izler bırakmıştır. 1918-1920 döneminde cumhuriyetin kuruluşu Azerbaycan'a ülkesi ve milletiyle bir bütünlük sağlamıştır.

60 Resulzade, *Asrımızın Siyavuş'u*, s. 44.

Kamran İSMAYİLOV

Azerbaycan gergin olaylar ve gelişmelerle dolu yetmiş yıllık Sovyetler döneminde de büyük mahrumiyet ve kayıplara, takip ve şiddetli saldırılara maruz kalmasına rağmen milli mevcudiyetini, kimliğini ve kültürünü koruyabilmiştir.

Cumhuriyet dönemindeki icraatlar milli ve demokratik devlet mefkûresinin fiilen gerçekleşmesine hizmet etmiştir. Temelleri AHC tarafından atılmış devlet gelenekleri, milli ve manevi değerler Azerbaycan halkına toparlanma, mevcudiyetini koruma ve SSCB'nin yıkılışından sonra bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti olarak yeniden tarih sahnesine çıkma fırsatı vermiştir. 1991'de bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan Cumhuriyeti, AHC'nin devamcısı olduğunu, onun değer ve geleneklerine bağlı kaldığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- "İran-Azərbaycan", *Azərbaycan*, 1919, 26 Haziran.
- Ahmadiyan B .A., *Revabet-e İran ve Comhuri-ye Azerbaycan (negah-e Azeriha be İran)*, Tehran 1384.
- Atabaki Tuoraj, *Azerbaycan der İrane moaser* (Tercüme-ye Mohammad Karim Eşraghi), Tehran 1376 (1997), çape evvel
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar)*, I. cild, "Azərbaycan", Bakı 1998.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar)*. I cild, Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998, s. 34.
- Azərbaycan*, 1919, 11 Temmuz
- Azərbaycan*, 1919, 26 Haziran
- Azərbaycan*, 1919, 26 Haziran.
- Azərbaycan*, 1919, 28 Mayıs.
- Azərbaycan*, 1919, 28 Nisan.
- Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı*, "Elm", Bakı 1978.
- Enayatollah Reza, *Tarih-e Arran və Albaniya-ye Qafqaz*, Entesharat-e İran zemin, Tahran, 1360/1980-1981.
- He'yet-e Fovgol'ade-ye Qafqaziyye. Esnad-e mozakerat ve qərardadha-ye he'yet-e e'zami-ye İran be Qafqaz teht-e serperesti-ye Seyyed Ziyaeddin Tebatebayi (1919-1920), *Deftər-e motale'at-e siyasi ve beynolmeleli*, Tehran 1379/2000).
- Həsənli C., *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920)*, "GARISMA" MMC, Bakı 2009.
- Hüseynov Ş., *Müstəqilliyin çətin yolu... Biz hara gedirik*, "Azərənəşr", Bakı 1996.
- İran*, Tehran, 1919, № 454.
- İsmayılov K., *Zəngəzurda Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı (1918-1920)*, Bakı 2014.

Kamran İSMAYILOV

İstiqlal mecmuası, 1919, 28 Mayıs

Köçərli T., *Erməni saxtakarlığı. Tarixi arayış*, Bakı 2001,
<http://www.kocharlitofiq.com/docs/Ermeni%20Saxtakarligi.pdf>

Köçərli T., *Qarabağ. Yalan və həqiqət*, “Əbilov, Zeynalov və oğulları”, Bakı 1998.

Mədətli Eynulla, *Azərbaycan həqiqətləri İran tarixşünaslığında*, “Təhsil”, Bakı 2001

Məmmədzadə M.B., Milli Azərbaycan hərəkatı, “Elm”, Bakı 1992.

Musalı N., Qasimov X., “Azərbaycanın tarixi coğrafiyasının və dövlətçilik tarixinin saxtalaşdırılması faktı”,
http://bao.az/categories_Tarix/subcategories_azerbaycan-tarix/product_5493804405.

Musayev İ., *Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər)*, Bakı 1997.

Mustafa N., *İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı (1918-1920)*, Bakı 2014.

Мехтиев Р., *Национальная идея Азербайджана в эпоху глобальных трансформаций*, РОССПЭН, Москва 2017.

Qeybullayev Q., *Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən*, Azər nəşr, Bakı 1994.

Quliyev V., *Azərbaycan Paris Sülh Konfransında (1919 -1920)*, “Ozan”, Bakı 2008.

Resulzade M. E., *Asrımızın Siyavuş'u*, Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1989.

Rəsulzadə M. Ə., *Əsərləri*, V. cild, “Qanun” nəşriyyatı, Bakı 2014.

Rıza İnayətullah, “Azərbaycan ez kohenterin eyyam ta emruz”, *Azərbaycan ve Erran*, II ç., Tehran 1988.

Адрес-Календарь Азербайджанской Республики на 1920-й г.
Правительственная типография “Азербайджан”, Баку 1920.

Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика. (Сборник документов), “Азербайджан”, Баку 1998.

- Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. (Сборник документов), Изд. "Азербайджан", Баку 1998.*
- Азербайджанская Республика. Документы и материалы, 1918-1920 гг., "Элм", Баку 1998.*
- Алекперли А., "Азербайджанские тюрки: история и современность", *Зеркало*, 2009, 15 августа.
- Алекперли Ф., "Еще раз о национальной идее", *Зеркало*, 2009. 14 августа.
- Балаев А., *Азербайджанские тюрки: процессы формирования нации и национальной идентичности на рубеже XIX-XX вв.*, "Qanun", Баку 2010.
- Балаев А., *Этноязыковые процессы в Азербайджане в XIX-XX вв.*, "Нурлар", Баку 2005.
- Варданян Т., *Азербайджанцы: История одного незавершенного этнопроекта (Историко-этнологический очерк)*, "Русская панорама", Москва 2012.
- Вестник Азербайджанского правительства, 1918, 19 июля.*
- Восстановление народного хозяйства Армянской ССР (Материалы и документы за 1921-1928 гг., Ереван 1958.*
- Гасанлы Дж., *Внешняя политика Азербайджанской Демократической Республики. (1918-1920)*, Флинта-Наука, Москва 2010.
- Государственная Дума, III созыв, сессия 2-я, заседание 46-е, 4-е февраля, 1909 г., стенографические отчеты, СПб., 1909.
- Деникин А., *Очерки русской смуты* (Том 1), <http://rushist.com/index.php/denikin-4/804-dobrovolcheskaya-armiya-denikina-i-azerbajdzhan>
- Ишханян Б., *Народности Кавказа*, Петроград 1916; *Кавказский календарь на 1917 год*, Тифлис 1916.
- Коркотян З., *Население Советской Армении за последние сто лет (1831 – 1931)*, Эривань 1932.
- Мельтюхов М., А.Тер-Саркисянц, Г. Трапезников, *"Исторические фальсификации с политической подоплекой"*, <http://sumgait.info/caucasus-conflicts/historical-falsifications/historical-falsifications-1.htm>

Kamran İSMAYİLOV

Нифталиев И., *Геноцид азербайджанцев в Иреванской губернии*, Баку, 2014.

Сафаров Р., Изменение этнополитической ситуации в Западном Азербайджане (1801-1921 гг.) и образование Армении, *Азербайджан и азербайджанцы*, 2001, № 7-8, Elektronik versiyonu <http://myazerbaijan.org/index.php?p=history/45>.

Geleneksel Toplumdan Cumhuriyete Yönetim ve Hukuk Sisteminin Tarihi Gelişimi

Ali ASKER*

Giriş

Azerbaycan devlet geleneğinin uzun süre kesintiye uğraması, 1813 ve 1828 tarihli Gülistan ve Türkmençay antlaşmalarıyla ülkenin parçalanarak kuzey topraklarının Rusya tarafından işgal edilmesi Azerbaycan Türklerinin tarihinde yeni bir süreci başlatmıştır. Rusya’da yaşanan gelişmeler 19. yüzyılın ortalarından itibaren Azerbaycan toplumunda aydınlanmaya, zamanla millet kavramının ümmet kavramından ayrılmasına ve ulus inşa sürecinin doğup gelişmesine yol açmıştır.

Azerbaycan’da Müslüman Doğu toplumları arasında ilk demokratik cumhuriyetin kuruluşu birçok açıdan önemli olup, çok boyutlu bir araştırma zarureti doğurmaktadır. 28 Mayıs 1918 tarihi Azerbaycan açısından sadece cumhuriyetin kuruluşunu değil; aynı zamanda yüzyıllar boyunca devlet geleneklerinden yoksun bırakılmış, geleneksel bir toplumun adım adım istiklale gittiği yolun zirve noktasını, demokratik bir devletin kuruluşunu simgeler.

Azerbaycan’ın Rusya tarafından işgalinden sonra geleneksel hukuk sistemi kısmî olarak kullanılmıştır; ceza hukuku alanında doğrudan imparatorluk

* Karabük Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi, Prof.Dr.

kanunları uygulamaya konmuştur. O dönemde Azerbaycan, Rusya İmparatorluğu sınırları içerisinde eyalet veya özerklik gibi herhangi bir statüye sahip değildi ve ülkede uygulanan hukuk normları zaten Çarlık yönetiminin düzenlemelerinden ibaretti. Sadece medeni hukuk işlemlerinin bir kısmında daha önceden uygulanmış İslam hukuku normları geçerliydi.

19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başlarında Çar yönetiminin Müslüman tebaaya yönelik politikaları sıkça değişmiş ve hatta bölgelere göre farklılık göstermiştir. Azerbaycan'da bu politikalar toplumun mezhep ayrışması üzerinden sürdürülmüştür. Sadece bağımsız cumhuriyet kurulduktan sonra her iki mezhebi temsil eden yapılar tek çatı altında bir araya getirilmiştir.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu doğal olarak yeni hukuk sisteminin inşa sürecini de gerekli kılmıştır. Bilindiği üzere Rusya İmparatorluğu'nun hukuku Roman-Germen hukuk sistemine dahildi. Bu sistemde yazılı hukuk normları (kanun, kararname, kanunname, nizamname, esasname vs.) hukukun ana kaynağını oluşturuyordu. Sistemin karakteristik özelliklerinden biri de hukuk normlarının kodifikasyonuydu. Genel olarak hukuk tarihi tecrübesinde yeni bağımsızlığa kavuşan (veya siyasi sistem değişimi yaşayan) bir devlette hukuk mevzuatının oluşturulması kısa süreli değil, uzun zaman dilimine yayılmış bir süreçtir. Bu yüzden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin inşa ettiği hukuk sistemi geçiş dönemi niteliğindedir. Bu tür sistemlerde eski hukuk normları yeni düzenlemeler yapılanaya kadar yürürlükte kalmaya devam eder.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin hukuk sistemi milli, çağdaş, demokratik ve dünyevi bir hukuk sistemidir. Bu özellikler cumhuriyetin niteliklerine de teşmil edilebilir. Bu niteliklere uygun olarak yapılan yasal düzenleme ve uygulamaların Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde dönemin ağır siyasi, sosyal ve ekonomik şartlarına rağmen azami ölçüde gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

1. Tarihi Gelişim Süreçleri ve Azerbaycan'da Uygulanan Hukuk Sistemi

Azerbaycan hukuk tarihi ülke coğrafyasında tarih boyunca var olmuş devletlerin hukuk sistemlerini, norm ve uygulamalarını kapsayan ve birçok dönemi içeren geniş bir yelpazeyi kapsar. En eski dönemlerde bu coğrafyada var olmuş devletler değişik uygarlıkların bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Hukuk tarihi ilmi; hukuk sistemini bir bütün olarak, ayrıca hukukun alan, kurum ve normlarının gelişim seyrini ayrı ayrı ele alarak inceler. Hukuk tarihinin ana görevi tarihi-hukuki tecrübeyi umumileştirmek, tahlil etmek ve zaruri sonuçlar çıkarmaktır. Bir milletin hukuk tarihini incelemek tarihi gelişim sürecinde ortaya çıkan objektif olguları idrak etme ve yanlışlıkların tekrarından kaçınma fırsatı

sunmaktadır.¹ Bu anlamda Azerbaycan hukuk tarihinin öğrenilmesi çağdaş hukuk sisteminin tekmi yöündeki çalışmaları olumlu yönde etkilemektedir. Özellikle 1918-1920 yılları milli devlet inşası döneminde hukuk sisteminin şekillenmesi, fikri altyapıyı, hukuk kültür ve uygulamalarını araştırmak son derece önemlidir.

Azerbaycan hukuk tarihinin mekan sınırları ülke coğrafyası üzerinde var olmuş devletleri kapsarken, zaman sınırları tarihi gelişim dönemleriyle örtüşmektedir. Bu anlamda Azerbaycan hukuk tarihinin gelişimini şu dönemler çerçevesinde inceleyebiliriz:²

- 1) İslam öncesi dönem (En eski zamanlardan 8. yüzyıla kadar)
- 2) İslamiyet dönemi (8-19. yüzyıllar)
- 3) Rusya İmparatorluğu dönemi (1828-1918)
- 4) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemi (1918-1920)
- 5) Sovyet dönemi (1920'den 1991 yılına kadar)
- 6) İkinci bağımsızlık dönemi (Çağdaş dönem)

Şunu vurgulamak gerekir ki söz konusu dönemler birbirinden kesin çizgilerle ayrışmamış olup süreçleri birbirine bağlayan olay ve uygulamalara bağlı olarak değişmektedir.³ Ayrıca adet hukuk normlarının tüm dönemlerde resmi hukuk kaynaklarıyla eşzamanlı olarak uygulandığını da vurgulamak gerekir.

Azerbaycan'da devlet oluşumlarının teşekkülüne ve uygulanan hukuka ilişkin eski kaynaklarda pek fazla bilgiye rastlanmamaktadır. Kadim dönemlerde Zerdüştlük ve Hristiyanlık (4-10. yüzyıl) bu coğrafyada var olmuş hukuk uygulamalarına kök salmıştır. Tarihi kaynaklar 8. yüzyıldan itibaren Azerbaycan coğrafyasında İslam'ın yayılmasından bahsetmektedir.⁴ İslamiyet'in yayıldığı ilk dönemlerden itibaren Azerbaycan'ın tamamında Sünnilik mezhebi hâkim idi. İslam hukukunun uygulandığı uzun bir dönem zarfında yabancı işgaller sonucunda İslam dışı hukuk normlarının (Örneğin Cengiz Han'ın Büyük Yasası) kısmen uygulandığını, ayrıca farklı fıkıh ekollerinin hâkim olduğunu, bu uygulamaların siyasi ve ideolojik çıkarlardan ileri geldiğini vurgulamak gerekir. 9. yüzyıldan

1 M. Dəmirli, Ə. Ələsgərli, *Azərbaycan hüquq tarixi: cinayət hüququ (ən qədim zamanlardan 1920-ci ilədək)*, Azərneşr, Bakı 1999, s. 13.

2 Dəmirli, Ələsgərli, s. 17.

3 Azerbaycan'da İslamiyet'in yayılmaya başlamasıyla tam anlamıyla bir İslam hukuku uygulamalarından bahsetmek mümkün değildir. Şekillenme dönemi yaşayan bu hukuk sistemine ait uygulamaların yanı sıra bir müddet eski hukuk kuralları, aynı zamanda mahalli düzeyde Hristiyan hukuk normları da uygulanmıştır. İslam hukuku döneminde Cengiz Han'ın Büyük Yasası da belli bir süre uygulanmıştır. Rusya İmparatorluğu döneminde medeni hukuk dalında belli başlı İslam hukuk normlarının uygulanmasına devam edilmiştir.

4 Kitap ehli oldukları ve diğer gerekçelerle Hristiyanlık dininin kısmen ve mahalli düzeyde uygulandığını vurgulamak gerekir.

itibaren Hanefi ve Şafii ekolleri üstünlük teşkil ederken 15. yüzyıla kadar Azerbaycan'daki hâkim mezhep Sünnilik olmuştur. Selçuklular döneminde Azerbaycan'da Hanefi, kısmen Şafii mezhebi uygulanırken örfi mahkemeler de faaliyet göstermiştir.

13. yüzyıldan itibaren Azerbaycan'da Moğollar etkin bir iktidara sahip olmuştur. Nitekim Cengiz Han'ın torunu Hülagü Han 1256'da Azerbaycan'ı, 1258'de Bağdat'ı istila ederek beş asırdır devam eden Abbasi hilafetini yıkmış, yeni işgal edilmiş topraklar üzerinde beşinci Moğol ulusu olan Hülagüler (İlhaniler) devletini kurmuştur. Azerbaycan da bu devletin siyasi ve idari merkezi konumundaydı. Hülagü'nun oğlu Abaka Han'ın döneminde Tebriz devletin başkenti ilan edilmiştir.⁵ Kendi döneminin arkaik ve ilkel hukuk uygulamaları Moğollar için karakteristik bir durumdu. Moğol hukuk sistemi⁶ sadece şeriatın kabul edilmesiyle zenginleşmiştir.⁷ 13-14. yüzyılda Hülagülerden Mahmud Gazan Han'ın reformları ve bu kapsamda verdiği kırk ferman hukuk sisteminde önemli değişikliklere neden olmuştur. Yerel ayanların desteğini kazanmak amacıyla İlhanilerin İslamiyet'i kabul etmeleri ve 16 Haziran 1295'te İslam'ı resmi devlet dini olarak ilan etmeleri bu anlamda önemli bir gelişmeydi.⁸

15. yüzyılın Azerbaycan devletleri olarak kabul edilen Sünni mezhepli Şirvanşahlar devletinde, toplumsal inanç ve haneden üyelerinin dini eğilimlerinde farklılıkların söz konusu olduğu Akkoyunlu⁹ ve Karakoyunlu¹⁰ devletlerinde Şii

5 *Azərbaycan tarixi* (ən qədim zamanlardan XX əsrədək), I cild, "Çıraq" nəşriyyatı, Bakı 2007, s. 338.

6 Sadri Maksudi Arsal'a göre "Yasa'nın ihtiva ettiği hukukî esasların çoğu Türk kavimlerinin ananevi hukukî esasları idi. Fakat bu esaslara bazı Moğol telakkileri ve Çengiz'in şahsî görüşü mahsulü olan kaidelerin de ilave edilmiş olması şüpheşizdir. Yasanın bize vasıl olan maddelerinin çoğu Türklerin ananevi hukukuna uygundur. Onun için Çengiz Yasası da eski Türklerin hukukî esaslarını ihtiva eden kaynaklardan sayılmalıdır." S. M. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 164.

7 *История отечественного государства и права* (Учебник под ред. О.И. Чистякова и И.Д. Мартысевича), Изд-во Московского ун-та. 1985 Часть 1, с. 78.

8 Dönemin hukuk uygulamaları için bkz: V.Z. Piriye, Hülakülər və Cəlairlər dövründə Azərbaycanın məhkəmə sistemi və mühakimə qaydaları, *Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası*, No: 2, 1986.

9 Akkoyunlu Devleti'nin resmi mezhebinin Sünni olduğu bilinse de Ön Kızılbaş-Aleviliğin ciddi şekilde yayıldığı bilinmektedir. Bu konuda bkz: H. Sohrabiabad, Akkoyunluların Mezhepsel Eğilimleri Üzerine Bir Değerlendirme, Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi, Sayı: 18, 2018, (ss. 203-224), s. 216; H. Sohrabiabad, Safevi İdaresinde Toplumsal Dönüşüm (Kırıkkale Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kırıkkale 2018.

10 Karakoyunlularda hanedan üyelerinin başta Sünniliğe eğimli oldukları, ancak sonradan ortaya çıkan Şii kökenli tasavvufi hareketlerin etkisi ile inanç sistemlerinde değişiklik görüldüğü tespit edilmektedir. Şiiliğe yakın duran, Hıristiyanlığa eğilimli mirzalar bölgesel çıkarlara bağlı olarak devletin inanç ve yönetim politikaları değişikliği göstermiştir. Karakoyunlu hanedan üyelerinin inanç eğilimleri Karakoyunlu Devleti'nin resmi dinini açıklamak açısından yeterli değildir. A.Arıyancı, Karakoyunlu Hanedan Üyelerinin Dini Eğilimleri, İçinde: Orta Çağ'da Din ve Devlet (Editör: Ayşe Atıcı Arıyancı), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, (ss. 135-152), 149-150; A.Arıyancı, Karakoyunlu Hükümdarlarından Cihânşah ve Dönemi (Siyaset-Teşkilat-İktisat-Din, Kültür) 1438-1467 (Ankara Üniversitesi SBE Tarih (Ortaçağ) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010.

mezhebi kuvvetli bir faktör olarak yer edinmemiştir. Şii mezhebinin ciddi şekilde yayılması Safevî döneminde başlamıştır. 14-15. yüzyıllarda İran ve Azerbaycan'da Şiiler azınlık idiler. Safevîlerin tarih sahnesine çıkmasıyla Azerbaycan'da dini dönüşüm yaşanmaya başlamıştır. 1501 sonbaharında Şah İsmail'in Tebriz'e dahil olmasıyla Şii mezhebi¹¹ resmîyet kazanmıştır. Fakat o dönemde İran'da ve Azerbaycan'da Sünni Müslümanlar üstünlük teşkil ediyordu. Feodalite ve şehir ahalisinin önemli kısmı bu mezheptendi. Mazenderan ve Gilan Şii emirlikleri dışında Sünnilik İran'da tüm devlet oluşumlarında hâkimdi.¹² Fakat bu gelişme doğrudan Şii mezhepli hukuk sisteminin oluşması anlamına gelmiyordu. Keza o dönemde Şii fıkının en basit esaslarını bilen çok azdı. 1501'de Şiilik Tebriz'de resmi mezhep ilan edildiği dönemde yeni mezhebin temelini güçlendirme meselesi gündeme gelmiştir. Fakat Şiilik konusunda yüzeysel düzeyde bile bilgi sahibi olan ne bir kişi ne de Şii öğretilerine dair bir kitap vardı. Şeyh Cemaleddin Mutehher Hilli'nin *Kavaid-i İslam* (İslam Kaideleri) kitabı Şiilik için tek resmi rehber kabul edilmiştir.¹³ Şunu da vurgulamak gerekir ki günümüzde İran tarihçileri Safevî devletinin oluşumunda Şiiliğin önemi ve rolünü tahrif ederek asılsız tezler ileri sürmektedir. Örneğin çağdaş İran tarihçilerinden N. Şeybani'ye göre 16. yüzyılın başlarında Safevîler ve Kızılbaşlar İran'ı işgal etmeden önce İran halkının büyük bir kısmı gizli veya açık bir şekilde Şiiliğe itaat ediyorlardı. Bu yüzden yeni resmi dini kolayca kabul etmişler ve Şiilik İranlıların milli ve siyasi birliğinin güçlenmesine vesile olmuştur.¹⁴

16. yüzyıldan itibaren çoğunluğu Şii olmak üzere Azerbaycan'da Sünni ve Şii itikat ve fıkıh ekolleri varlığını sürdürmüştür. Genel olarak Azerbaycan'da İslam dininin yayılmasından itibaren fıkıh, bir hukuk sistemi olarak bin yılı aşkın süre boyunca uygulanmıştır. Bu yüzden İslam hukuku Azerbaycan Türklerinin hukuk tarihinde önemli yer işgal etmektedir. 16-18. yüzyıl Azerbaycan hukukunun ana kaynaklarından biri de şah ve han fermanlarıdır. Fermanların karakteristik özelliklerinden biri onların İslam hukuku hükümlerinin uygulanmasına yönelik düzenlemeler içermesidir. Birçok durumda şeyhülislam ve müftülerin kararları da fermanlarla onaylanmıştır. Fermanlarla düzenlenen konuların yelpazesi çok

11 Daha doğru bir ifade ile İmamiler (Onikiciler- İsmâ'aşer'iyye) O. Efendiyev, *Azerbaycan Safevî Devleti (16. Yüzyıl)*, (Çeviren: Ali Asker) , TEAS Press, İstanbul, 2018, 88.

12 И.П. Петрушевский, *Ислам в Иране в 7-15 веках*.Изд. Ленинградского университета, Ленинград 1996, с.351- 352; Н. Д. Миклухо-Маклай Шизм и его социальное лицо в Иране на рубеже XV-XVI вв., *Памяти академика И. Ю. Крачковского*, Изд-во Ленинградского университета, Ленинград 1958, (сс. 221-234), с. 221. Naklen: Efendiyev, s. 88-89.

13 Efendiyev, s. 90.

14 N.Şeybani'nin yazdığına göre İsmail Safevî'nin hareketi eski zamanlardan itibaren (Arap istilalarından itibaren) resmi Sünniliğe karşı ayaklanmak isteyen İran halkı arasında elverişli ortam bulmuştu. Bu durum, Şah İsmail'in kurduğu devlete "millî kimlik" kazandırmak açısından önemliydi. Şii reformunun ardından İranlıların herhangi ciddi direnişte bulunmamasının nedeni de bu durumdan kaynaklanmıştır. Bkz: Efendiyev, s.89.

geniști: yönetim sistemi, yetkililerin hukuki durumu, toprak mülkiyetinin hukuki rejimi, mülkiyet hakkı, vergi sistemi, askeri yükümlülük, gayrimüslimlerin hukuki durumu, suç ve ceza vs.¹⁵ 18. yüzyıl Azerbaycan hukuk tarihinde dikkat çeken bir başka normatif belge 1751 Aralık ayı sonu 1752 Ocak ayı başlarında günümüz Zakatala ilçesinin Ağdam köyünde kabul edilmiş Car-Tala Kanunnamesi'dir. Mahalli önemi haiz bu belge İslam hukuku ve adet hukuku normlarının bir araya getirilmesiyle düzenlenmiştir.

19. yüzyılın başlarından itibaren Azerbaycan hanlıklarının Rusya tarafından işgal edilmesiyle başlayan süreç 1828 tarihli Türkmençay Antlaşması'nın imzalanmasından sonra tamamlanmıştır. Bu gelişmeler sonrası Azerbaycan'da uygulanan hukuk sisteminin karakteri ciddi ölçüde değişmiştir. Dikkat edilmesi gereken bir başka husus ise Azerbaycan hukuk tarihinin aynı zamanda Umum-Türk hukukunun¹⁶ bir parçasını teşkil etmesidir. Türk adet hukuku ve uygulamalarının bu kapsamda yeteri kadar araştırılmadığını söyleyebiliriz.

28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi, cumhuriyetin kuruluş belgesi olan Misak-ı Milli'den (İstiklal Beyannamesi) başlayarak sonraki dönemlerde kabul edilen hukuk normları, aynı zamanda bu süreçte uygulanmakta olan düzenlemeler bir bütün olarak cumhuriyetin hukuk sistemini oluşturmuştur.

2. Rusya İmparatorluğu'nda Siyasi ve Hukuki Reformlar

2.1. Dönemin Siyasi Gelişmeleri (19. Yüzyılın Ortaları - 20. Yüzyılın Başları)

Çar hakimiyetinin Kafkasya'da uyguladığı askeri (*komendant*) idare usulünün işlevselliği konusunda ortaya çıkan sorunlar Çar I. Nikolay'ı bölge idaresiyle ilgili reform yapmak zorunda bırakmıştır. Reform tasarısı "Transkafkasya Diyarının Yönetimi İçin Kurumlar" adıyla 10 Nisan 1840 tarihinde Çar I. Nikolay tarafından onaylanmıştır. Transkafkasya Diyarı merkezi Tiflis olmakla birlikte Gürcistan-İmeretya Guberniyası ve merkezi Şamahı olan Hazar (Kaspi) vilayetine ayrılmıştı. Guberniya ve vilayet kazalara (dairelere), kazalar ise nahiyelere (sahalara)

15 Dəmirlı, Ələsgərli, s. 134-135.

16 Azerbaycan tarihi araştırmalarında Türklük/Azerbaycancılık üzerinden yapılan tartışmalar doğal olarak hukuk tarihine de sirayet etmektedir. Bunun sonucunda çok sayıda bilim dışı, daha çok bölgesel siyasi içerikli polemikler doğmaktadır. Keza Azerbaycan kimliğinin Umum-Türk kimliğinden soyutlama ve farklılaştırma abaları Sovyet döneminde geliştirilmiş birçok tezin, tabiri caizse "sulandırılmış" versiyonlarının ortaya çıkmasına ve şekil değiştirerek devam etmesine neden olmaktadır. A. Asker, Azerbaycan Hukuk Tarihinin Öğrenilmesinde Bazı Sorunlar: Kavram, Dönemler, Etnik Kimlik ve İdeoloji. *Birinci Türk Hukuk Tarihi Kongresi* (21-22 Aralık 2012), (Editör: Fethi Gedikli), 1. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2014, (ss. 15-22). s. 21.

ayrılıyordu. Diyarı yönetecek Yüksek İdare (genel müdürlük) oluşturulmuştur. İdarenin başında doğrudan Çar tarafından atanan yüksek yönetici duruyordu.¹⁷ 1840 reformuyla yapılan değişiklikler beklentilerin çok gerisinde kalmıştır. 1842-1846 yıllarında idari ve yargı sisteminde birçok yeni düzenleme yapılmıştır. 1844'te¹⁸ Yüksek İdare kaldırılarak daha geniş yetkilerle donatılmış Kafkasya Naipliği¹⁹ kurulmuştur. 14 Aralık 1846 tarihli düzenleme ile bölgenin idari yapısı değiştirilerek, Gürcistan-İmeretya Guberniyası ve Hazar (Kaspi) vilayeti kaldırılmış ve yerine Tiflis, Kutaisi, Şamahı, Derbent olmak üzere dört guberniya kurulmuştur. Haziran 1849'da Erivan Guberniyası oluşturulmuştur.²⁰

1856'da Osmanlı ve müttefiklerine yenilerek Paris Barış Antlaşması'nı imzalayan Rusya'da Çar II. Aleksandr'ın adıyla özdeşleşen birçok reform yapılmıştır. "Kurtarıcı Çar"ın reformları II. Nikolay döneminde (1894-1917) yapılacak daha ileri düzeydeki değişiklikler açısından önyak oluşturmuştur.²¹ II. Aleksandr reformlarının en önemlisi 1861 Manifestosu ile toprak kölelerini azat etmesiydi. Keza Kırım Savaşı sonrası hezimete uğramış bir ülkenin kurtuluşu açısından bu reform çok önemliydi. II. Aleksandr'ın Moskova'da soylulara hitaben "Tepeden inme bir reformla serfliği kaldırmak, bunun bir taban hareketiyle kaldırılmasını beklemekten daha iyidir" demiştir.²² Bu reform S. Anderson'un tabirince "Daha önce meşru olan kölelik sistemi içinde yaşayan 20 milyondan fazla insana bireysel özgürlüğün ve asgari sivil hakların tanınması yönündeki bu adım, tüm Avrupa modern tarihi boyunca, bir seferdeki en büyük özgürleştirme tasarrufuydu."²³ Bunun dışında yerel yönetimler (Zemstvo reformu), şehir yönetimi, harbiye ve maarif alanında yeni reformlar kapsamında birçok düzenleme yapılmıştı. II. Aleksandr reformları, kendisinden sonraki dönemde Rus

17 Ə.S. Sumbatzadə, M.Ə. İsmayılov, Ə.A. Umayev vd., XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan iqtisadiyyatı və sosial münasibətlər, *Azərbaycan tarixi*, Dördüncü cild (XIX əsr), "Elm", Bakı 2000, (ss.54-126), s. 112-117; И. Дамешек, Управление окраинами в Российской империи (Закавказье и Финляндия в первой половине XIX века), *Вестник Евразии*, 2003 г. № 1 (20), (с. 156-175), с. 165.

18 1844'te yapılandırılmaya başlamış bu kurumun oluşum süreci iki sene sürmüş ve 1846'ta tamamlanmıştır. Resmi kurum ismi olarak "Naiplik" 3 Şubat 1845 Kafkasya Komitesi Defterhanesine Dair Esasname'de zikredilmektedir. 6 Ocak 1846'da yapılan bir düzenleme ile Kafkasya Naibi'nin yetkilerine daha da genişletilmiştir. Naipliğin oluşumu ve ilk Naip M.S. Vorontsov'un faaliyetleri konusunda bkz: В.С.Мунаев, Военная и государственная деятельность наместника на Кавказе М.С. Воронцова:1844-1854 гг. (Диссертация, Ставропольский государственный университет), Ставрополь 2012.

19 A. Asker, The Legal and Political Dimensions of Viceroyalty in the Caucasus, *Turkish-Russian Academics: A Historical Study on the Caucasus*, AVİM, Terazi Yayıncılık, Ankara 2016 (pp. 23-36).

20 Sumbatzadə, M.Ə. İsmayılov, Ə.A. Umayev vd., 117-118.

21 S.J. Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler, 1789-1980*, (Çeviren: Savaş Aktur), Dost Kitabevi Yayınları Ankara 2004, s. 112-114.

22 G. Vernadsky, *Rusya Tarihi* (Çeviri: Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak), 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 273.

23 M.S. Anderson, *The Ascendancy of Europe 1815-1914*, Ch. 5, London 1972. naklen; S.J. Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler, 1789-1980*, 2004, s. 114.

toplumunun ana çizgilerinin oluşumu açısından çok etkili olmuştur. Bu reformların büyük bir kısmı 1905'e kadar geçerliğini koruyabilmiş, geri kalan kısmı 1917 Devrimi'ne kadar varlıklarını sürdürmüştür.²⁴

Bu reformlar sömürge bölgelerde farklı şekilde uygulanmıştır. 1864 yargı reformunun Kafkasya'da uygulanması amacıyla Kafkasya Naibi²⁵ 1865'de özel bir komisyon oluşturmuştu. Çar yönetimi Güney Kafkasya'nın gelişmediğini gerekçe göstererek yargı reformunu sınırlı şekilde ve gecikmeli olarak uygulamıştır. Güney Kafkasya'nın mahkeme üzerindeki üst denetim yetkisi Kafkasya Naibi'ne aitti. Yargı süreci mutlak surette Rusça yürütülüyordu. Şehir reformu da bölgede tam uygulanmamıştır. 1870 tarihli Şehir Esasnamesi sadece sekiz yıl sonra Güney Kafkasya'nın yalnızca bir şehrinde (Bakü'de) uygulamaya konmuştur. Şehir yönetiminde Müslümanların seçim hakkına yönelik ciddi sınırlamalar getirilmiştir. Keza gayri Hristiyan temsilcilerin şehir meclisindeki toplam oranı yüzde elliden fazla olmayacaktı.²⁶

1860-1870 yılları arasında Güney Kafkasya'nın yönetilmesi açısından Çar Naibine daha geniş yetkiler tanınmıştır. 1856'da bu göreve atanmış A.İ. Baryatinski imparatora bağlı Kafkasya Komitesi'ni "bilgilendirmek kaydıyla" yaptığı icraatlarda serbestti. 1859'da yapılan kurumsal değişiklikler sonucunda Naiplik önemli yetkiler edinmiştir. Naipliğin ilgili departmanları merkezdeki adalet, maliye, içişleri vs. bakanlıklarının işlevlerini üstlenmişlerdir.²⁷ Kafkasya Komitesi ile Naiplik arasındaki ilişkiler hiçbir şekilde hiyerarşik bir yapı üzerine inşa edilmemişti. Kafkasya Komitesi bölge meseleleriyle ilgili faaliyet gösteren (1882 yılına dek) üst düzey bir kurumdu ve Çarın yüksek rütbeli memurlarından oluşturulmuştur.²⁸ Kafkasya Naibi yargı alanında da geniş yetkilere sahipti. Guberniya ve vilayet (*oblast*) savcıları da Naib'e tabiydiler ve bu onları adalet

24 G. Vernadfsky, Rusya Tarihi (Çeviri: Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak), 2. Baskı, Selenge yayınları, İstanbul 2011, s. 276.

25 Rusça- Namestnik, Türkçe literatürde "Genel Vali", "Vekil" olarak da geçmektedir.

26 İsmayılov M. Ə., Milman P.Ş., Kapitalist münasibətlərinin meydana çıxması. Aqrar, inzibati-məhkəmə və şəhər islahatları, *Azərbaycan tarixi*, Dördüncü cild (XIX əsr), "Elm", Bakı 2000, (ss.162-2020), s. 187-192.

27 Sumbatzadə, İsmayılov, Vəliyev vd., s. 195-196.

28 Naipler bu komiteye rapor gönderiyorlardı. Komite oturumlarında Kafkasya'nın yönetim yönünden teşkilatlanması, dağılı halkların ve diğer toplulukların idari yapısı, bölgede yapılan toprak, köylü reformları müzakere ediliyordu. Kafkasya Naibi tarafından bölgenin kalkınmasına ilişkin reform tasarıları bu komiteye sunuluyordu. Kabul gören tasarılar Kafkasya Komitesi Başkanı tarafından onaylanıyordu. Komite Başkanı elde edindiği bilgileri İmparator, Kafkasya Komitesi ve bakanlıklarla paylaşıyordu. 1846'da Kafkasya Naibi ve Kafkasya Komitesinin yetkilerine ilişkin yeni düzenlemeyle Naib'in özerkliği korunurken Komite Başkanı da Petersburg'daki bakanların ve merkezi yönetimin naipliğin faaliyetine müdahale etmelerine müsaade etmiyordu. Bkz: А.Т. Урушадзе, Кавказский комитет и Кавказский наместник: формирование и особенности взаимоотношений в 1845-1854 гг. *Вестник Южного научного центра РАН*, 2011. Том 7, N 4 (с.с. 96-100.)

bakanlığından bağımsız kılıyordu. Askeri ve mülki konularda geniş yetkilerle donatılmış Kafkasya Naibi neredeyse her türlü sorunun çözümünde yeteri kadar serbestliğe sahip bir makamdı.

II. Aleksandr, Narodniklerin düzenlediği bir suikastla hayatını kaybedince, III. Aleksandr (1881–1894) tahta çıkmıştır. III. Aleksandr reform karşıtı, her türlü liberal ve devrimci hareketi bastıran bir siyasi iradeye sahipti. Yeni tahta çıkmış Çar'ın politikasının temeli merkezi hakimiyeti kuvvetlendirmek ve bölgesel yönetimlerin serbestliğini sınırlamaktı. 22 Kasım 1881'de Çar kararnamesiyle Naiplik müessesesi lağvedilmiş²⁹ ve 26 Nisan 1883'de ise Kafkasya'nın yönetimiyle ilgili yeni bir düzenleme getirilerek Mülki Baş Reis makamı ihdas edilmiştir. Bu makam aynı zamanda Kafkasya Askeri Dairesinin Komutanlığı makamıyla bütünleşmiş, general-gubernatörle eşit seviyeye getirilmiştir. 1892'de Çar III. Aleksandr şehir yönetimlerinin zaten sınırlı olan yetkilerini daha da sınırlandıran yeni bir esasnameyi onaylamıştır. Bu esasname aslında bir “şehir karşı-reformu” belgesi niteliğindedir. Yeni esasname gubernatörlere şehir meclislerinin faaliyetlerine geniş müdahale olanağı sunuyordu. Şehir meclislerinin yönetim organlarına talimat vermek, şehrin yetkili makamlarını görevden almak dahil her türlü idari cezaya çarptırmak, şehir mülkiyetinin yönetim kurallarını onaylamak vs. bu yetkiler kapsamındaydı. Yeni düzenlemeyle guberniya ve büyük kaza şehirlerinde tatbik edilen şehir yönetimlerinin yanı sıra küçük şehirlerde basitleştirilmiş şehir idarelerinin teşkili öngörülmüştür. Uygulanan yeni seçim kurallarına göre şehir meclislerindeki Müslümanların sayısı ciddi şekilde azalmıştır.³⁰

1894'te III. Aleksandr'ın ölümünden sonra tahta çıkan Çar II. Nikolay da aynı ilkelere sadıktı. Fakat tarihi olayların seyri, 1905 Devrimi'nin ortaya çıkmasını ve Çar'ın yeni anayasal düzene geçmesini sağlamıştır.

20. yüzyıla gelindiğinde dünyadaki karasal bölgelerin altıda birine hakim olan ve 135 milyon (1913 yılında 160 milyona ulaşmıştır) nüfusunun yüzde 90'ı köylerde yaşayan Çarlık Rusya ekonomik, sosyal ve siyasi krizlerin olabildiğince baş alıp gittiği büyük bir İmparatorluk haline gelmişti. Rus ordusunun yenilmesi ve donanmasının mahvolması ile sonuçlanan 1904-1905 Rus-Japon Savaşı, halkın yönetime karşı protestolarını daha da artırmıştır. Aralık 1905'te Petersburg işçileri sosyal talepler içeren bir dilekçeyi takdim etmek için Çar'ın sarayına doğru yürümüş, fakat Çar askerleri olaysız gösteri yapan bu topluluk üzerine ateş açarak onlarca göstericiyi öldürmüşlerdir. Tarihe “Kanlı Pazar” adıyla geçen bu olay 1905

29 Вкз: М.А. Волхонский, Упразднение Кавказского наместничества в 1881 - 1882 гг., *Российская история*, 2018, № 3, (с. 171 – 189).

30 Sumbatzadə, İsmayilov, Vəliyev vd., s. 193-194.

Devrimi'nin başlamasına sebep olmuştur. Ülkedeki devrim ortamı 17 Ekim 1905'de Çar'ı medeni hak ve özgürlüklerle birlikte parlamenter kurumları vadeden bir manifestosunun yayımlanmasına zorlamıştır. Manifesto halka kişisel dokunulmazlık, vicdan, ifade, toplanma ve sendika özgürlüğü verilmesini; seçim hakkının geliştirilmesini (işçilere seçime katılma hakkı tanınmıştı) belirleyen bir bildiriydi. 23 Nisan 1906'da devlet kurumlarının yapı ve işleyişini öngören ayrıca yurttaş hak ve özgürlüklerinin hükme bağlandığı “Temel Devlet Yasaları” kabul edilmiştir.³¹ Anayasaya göre imparatorun yüce iktidarına itaat etmek sadece korku nedeniyle değil, aynı zamanda bir Tanrı emri olduğu için vicdanen yerine yetirilmesi gereken bir yükümlülüktür. İmparatorun şahsiyeti kutsal ve dokunulmazdır (md. 4,5). İmparator, yasama ve yürütme erklerini tümüyle elinde bulundurur (md. 7-22); Yargı erki, imparator adına mahkemeler tarafından kullanılacaktır (md. 22). İmparatorun onayı olmadan hiçbir kanun yürürlüğe giremeyecektir. Anayasa, iki kamaradan oluşan bir parlamenter sistem öngörmekteydi. Devlet Konseyi olarak adlandırılan üst kamara imparator tarafından atanan üyeler ve seçilmiş üyelerden oluşacaktır. Atanan üyelerin sayısı seçilmiş üyelerin sayısından fazla olamazdı. Duma seçim kanunu gereğince seçilmiş üyelerden oluşacaktır. Duma'nın yetkileri yürütme organı karşısında bir hayli sınırlıydı. Çar'ın bakanları Duma karşısında sorumluluk taşıyordu.

Manifesto tarafından tanınan dernek kurma özgürlüğü birçok yasal partinin kurulmasına neden olmuştur. 1906 yılında Rusya'da siyasi partiler hızlı bir şekilde örgütlenmeye başlamıştır. 1905-07 Birinci Rus Devrimi sırasında Rusya'da yüzden fazla parti ve yirmi beş liberal, sosyalist muhafazakar yönlü birlik, örgüt ve akım bulunuyordu. Bu da diğer ülkelere oranla bir hayli fazlaydı.³² Ülkede artan devrim tehlikesinin sadece baskı yoluyla bertaraf etmenin imkansız olduğunu anlayan Çar ve yakın çevresi belli tavizlerin verildiği kapsamlı bir reform yapılması gerektiğinin bilincindeydi. Ülke nüfusunun ekseriyeti köylülerden oluştuğu için bir toprak reformunun yapılması gerekiyordu. Böyle bir reformu uygulayacak en uygun kişi Stolipin idi. 1906'da Stolipin Çar tarafından başbakan görevine atanmıştır. Başbakan olarak göreve başlarken “Önce istikrar, sonra

31 1906 yılında kabul edilen belge Devletin Temel Yasaları adlandırılmasına rağmen genelde Anayasa olarak geçmektedir. Hukuki gücüne göre diğer yasalardan üstün olan bu belgenin bir Anayasa olup olmadığı fikri devrim öncesi literatürde de tartışılmıştır. 1920'lerde V. N. Durdanevski bu kanunların “1814 Fransız Bildirgesi ilkelerine göre hazırlanmış Avusturya ve Japonya anayasalarından esinlenerek hazırlanmış çok ılımlı bir bireyci” anayasa olduğunu yazmaktaydı.

Bkz: *Конституционное право России: Советское конституционное право от 1918 года до Сталинской конституции*, Allpravo.ru, 2003, <http://www.allpravo.ru/library/doc117p0/instrum118/>, [Erişim tarihi: 01.06.2019]

32 С.В. Пютюкин, *Политическое пробуждение России на рубеже XIX–XX веков*, İçinde: *Политические партии России: история и современность*, Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), Москва 2000, (сс. 69-83), с. 79.

reform” sloganını rehber edinen Stolipin, devrime karşı şiddetli bir ceza politikası uygulamıştır. Stolipin’in meşhur köylü reformu sonucunda köylüler toprağını satarak boş yerlere (Sibirya, Uzak Doğu, Orta Asya ve Kazakistan) taşınmışlardır. Bu sayede sanayi merkezlerinde işçi sınıfının oluşumuna, ayrıca Rus sanayisinin modernizasyonuna olanak sağlanmıştır.³³

1905 Devrimi Kafkasya’nın yönetiminde de yeniden yapılanmaya neden olmuştur. 20. yüzyılın başında Rus yönetiminin karşılaştığı sorunlar, devrim havası, bölgede istikrarsızlığın artması vs. nedenlerden dolayı Kafkasya Naipliği makamı yeniden geri getirilmiştir. Çok geniş yetkilerle donatılmış bu makama İ.İ. Vorontsov-Daşkov atanmıştır.³⁴ Naipliğin idari sınırları içinde şu birimler yer alıyordu: Bakü, Yelizavetpol, Kutaisi, Çernomorsk, Erivan guberniyaları, Batum, Dağıstan, Kars, Kuban, Terek vilayetleri (*oblast*), Zakatala ve Suhumi daireleri (*okrug*). Naipliğin idari merkezi Tiflis şehriydi. Toplamda yüzölçümü 469 bin km²’e varan naipliğin sınırları içinde yaşayan toplam nüfus 1909 verilerine göre tahmini 11,4 milyon, 1914 verilerine göre 12,9 milyondan fazla idi.³⁵

Kafkasların özel, özgün, aynı zamanda karmaşık sosyal, etnik, iktisadi yapısı bölgedeki idare şeklinin belirlenmesinde etkili olmuştu. Önemli hususlardan biri de bölgede stratejik bakış açısıyla bir Ermeni Vilayetinin oluşturulmasıydı. Bu maksatla bölgedeki nüfus dengeleri ciddi şekilde bozulmuş, o zamana dek mevcut sınırlar değiştirilmiş, özellikle İ.İ. Vorontsov-Daşkov döneminde Ermeniler açık şekilde himaye edilmişlerdir.³⁶

Rusya İmparatorluğu, parlamenter kültürü yeteri kadar benimsememiş bir devlettir. İlk kez 1905-1907 Devrimi sonucunda ortaya çıkan Birinci Devlet Duması sadece yetmiş iki gün faaliyet gösterebilmişti. İkinci Duma 20 Şubat – 2 Haziran 1907 tarihleri arasında faaliyet göstermiştir.

“Hükümet ve Duma arasındaki sorun 1907’de, 1906’dakine oranla çok daha şiddetliydi. Hükümet, Duma tarafından onaylanmamış bir reform programını yürürlüğe koymuştu. Elli beş sosyalist milletvekilinin, Çar’a düzenlenecek bir suikast girişimiyle bağlantılarının bulunması üzerine İkinci Duma dağıtıldı. Karşıt grupların bir daha güç sahibi olmasını önlemek amacıyla anayasa çığnenerek seçim kanunları değiştirildi. Köylülerin seçim

33 A.В.Воронин, *История Российской государственности*, <http://www.lants.tellur.ru/history/voronin/vor06.htm>, [Erişim tarihi: 01.06.2019]

34 Asker, *The Legal and...*, p. 32-33.

35 Кавказское наместничество, (Авторы: М. А. Волхонский (нач. 20 в.), В. М. Муханов (19 в.)), *Большая Российская энциклопедия*, https://bigenc.ru/domestic_history/text/3794095, [Erişim tarihi: 30.05.2019]

36 Asker, *The Legal and...*, p. 33.

hakları hiçe sayılarak büyük toprak ağalarına seçimlerde oy verilecek delegelerini kendilerinin seçmeleri hakkı tanındı. Kasım 1907’de kurulan Üçüncü Duma’nın üyeleri öncekilerden çok farklı profildeydi. Milletvekillerinin çoğu sağ partilere mensuptu ve sosyalist milletvekili sayısı oldukça azdı. Bu iki senelik politik karmaşa, Stolipin ve ılımlı muhafazakarların zaferiyle sonuçlandı.”³⁷

Parlamentolar arasında en uzun ömürlüsü Üçüncü Duma olmuş ve 1 Eylül 1907 tarihinden 9 Haziran 1912’ye dek tam yetki süresi boyunca faaliyet göstermiştir. Dördüncü Devlet Duması ise 15 Kasım 1912’den itibaren faaliyete başlamıştır. Rusya’nın Birinci Dünya Savaşı’na katılmasıyla 26 Temmuz 1914 tarihli olağanüstü toplantıda Duma’nın sağ ve liberal-burjuva parti liderleri hükûmetle çekişmelerini bir tarafa bırakarak, “Rusya’yı Slav düşmanlarına karşı kutsal savaşa götüren saltanat önderinin etrafında birleşmek” çağrısında bulunmuşlardır. Fakat savaştaki başarısızlıklar Dördüncü Duma ile hükûmet arasındaki gerilimi artırmıştır. Duma, 3 Ekim 1915’te hükûmetin savaş için ayırdığı kredileri onayladıktan sonra tatile gönderilmiş, çalışmalarını kesintilerle³⁸ sürdürürken 25 Şubat 1917’de dağıtılmış ve toplanmamıştır. 6 Ekim 1917’de Geçici Hükûmet, yeni Kurucu Meclis seçimlerine hazırlık dolayısıyla Duma’nın yetkisini sona erdirmiştir.

2.2. Şubat Devrimi Sonrası Gelişmeler ve Kafkasya’nın Yönetim Biçimi

Kerenski başkanlığında kurulan Geçici Hükûmet bir taraftan çok zor şartlar altında yürütülen savaşın, milliyetçi ve merkezden kaç eğilimlerin, diğer taraftan ise sol örgütlerin baskısı altında kalmıştır. Devrimin ilk haftası, 2 Mart 1917 tarihinde Geçici Hükûmetin çalışma ilkelerinin belirtildiği bir bildiri yayımlanmıştır. Hükûmet geniş kapsamlı bir af ilan ederken ifade, yayın, toplanma, dernek kurma ve grev özgürlüğünün genişletilip tüm zümre, inanç ve milliyetle ilgili sınırlamaların kaldırılacağını beyan etmiştir. Yönetim biçiminin belirlenmesi ve anayasa yapımı için ivedilikle genel, doğrudan ve gizli oyla Kurucu Meclis oluşturulması öngörülmüştü.³⁹ Fakat Geçici Hükûmet kitlelerin desteğini arkasına almış Sovyetleri dikkate almadan ülkedeki sorunları çözme iktidarında değildi. Ülkede fiili olarak ikili otorite oluşmuştur. Bir tarafta Devlet Duması üyelerinden müteşekkil Geçici Hükûmet, diğer tarafta ise radikal

37 Vernadsky, s. 333.

38 Duma sadece Şubat 1916’da toplanabildi ve 16 Aralık 1916’ya dek çalışarak tekrar dağıldı. II. Nikolay’ın azlı öncesi 14 Şubat 1917’de tekrar faaliyete başladı.

39 *Декларация Временного правительства о его составе и задачах*, <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5201/>, [Erişim tarihi: 01.06.2019]

partilerin, Sosyal Demokratlar ve Es-erlerin temsilcilerinden oluşan Petrograd Sovyeti.⁴⁰

Mevcut yönetim sistemi çok istikrarsızdı. İlk ciddi kriz Nisan 1917’de baş göstermiştir. Geçici Hükûmet savaşla ilgili görüşünü açık şekilde “zafere kadar savaş” şeklinde açıklayınca Petrograd halkı bu siyasete karşı çıkmış ve hükûmet yeniden oluşturulmuştur. İlk kez Haziran 1917’de I. Sovyetler Kongresi’nde Kadetler ve Sosyalistlerden ibaret koalisyon kurulmuştur. V.İ. Lenin Petrograd’a dönünce “Geçici Hükûmete herhangi bir destek yok!” ve “Tüm hakimiyet Sovyetlere!” sloganlarını ileri sürmüştür. Geçici Hükûmetin toprak sorununu çözmemesi, ekonomiyle ilgili istikrarlı politika yürütememesi köylü ve işçilerin itirazına neden olmuştur. Sosyal ve siyasi güçlerin kutuplaşması Temmuz 1917’de Petrograd asker ve işçilerinin ayaklanmasına neden olmuştur. Ayaklanmayı destekleyen Bolşevikler hükûmetin baskısına maruz kalarak gizli faaliyete geçmişlerdir. Temmuzun sonu ve ağustosun başlarında Rusya Sosyal Demokrat İşçi (Bolşevikler) Partisi (RSDİ(B)P) Kongresi silahlı ayaklanma kararı almıştır. Lenin’e göre ikili otorite sona ermiş ve artık Sovyetler Geçici Hükûmetin “güçsüz bir eklentisine” dönüşmüştür. Gerek askerler gerekse sağ ve sol güçler arasında ülkede bir diktatörlük yönetiminin kurulması isteği ağır basmaya başlamıştır. Ağustos sonunda General L.G.Kornilov darbe girişiminde bulunmuştur. Darbenin ana hedefi devrimcilerdi. Geçici Hükûmet devrimci işçilere ve Bolşeviklere Kornilov’a karşı mücadele çağırısında bulunmuştur. Bu gelişme Bolşeviklerin güç kazanmasına neden olmuştur. Kornilov darbesi bastırıldıktan sonra hükûmet A.F.Kerenski’nin başkanlığındaki bir Direktorya tarafından yönetilmeye başlamıştır. Eylül ayı başlarında Rusya’da cumhuriyet yönetimi ilan edilmişse de bu gelişme rejimin yıkılmasını önleyememiştir. Bolşeviklerin oluşturduğu Askeri-Devrimci Komite Ekim 1917’de Geçici Hükûmetin bulunduğu Petrograd Kış Sarayı’na saldırarak yönetimi ele almış ve böylece yetmiş yıl sürecek komünist rejimin temeli atılmıştır.

Şubat Devrimi birçok millet ve halkların istikbalini yakından etkilemiştir. Devrimin zaferi Rusya’nın Rus olmayan halkları arasında siyasi gelişmeleri hızlandırmıştır. Toplumun değişik kesimlerini kapsayan ayrı ayrı örgüt, siyasi kurum ve komiteler kurulmaya başlamıştır. Yer altı faaliyette bulunan siyasi örgütler, artık açık faaliyete geçmişlerdir. Mart 1917’de Transkafkasya’nın (Mavera-yı Kafkaz) yönetimi için Geçici Hükûmet tarafından Transkafkasya Özel Komitesi⁴¹ adında geçici bir organ oluşturuldu. “Toplu valilik” gibi hareket eden

40 A.B. Воронин, *История Российской государственности*, <http://www.lants.tellur.ru/history/voronin/vor07.htm>, [Erişim tarihi: 01.06.2019]

41 Bu kurumun adı tarih literatüründe OZaKom (Ruşçadan alınmış Osobyı Zakavkazskiy Komitet-Özel Transkafkasya Komitesi) olarak geçmektedir.

komite, Devlet Duması'nda bölgenin milli gruplarını temsil eden vekillerden oluşmuştur. Lakin bu kurum başlangıçtan itibaren Transkafkasya milletlerini yeterince temsil edemediği ve tarım sorununun çözümüyle ilgili halkın güvenini kazanamadığı için eleştirilere hedef olmuş ve etkisiz hale gelmiştir.⁴² Ekim Devrimi sonrası 11 Kasım 1917'de Transkafkasya'nın siyasi ve sosyal örgütleri Tiflis'te toplanarak Rusya'da yasal hükûmeti oluşturacak Kurucu Meclise seçim yapılan kadarki dönem için bölgenin Geçici Hükûmeti olacak Transkafkasya Komiserliğini oluşturmuşlardır. Zakavkom (Rusça: *Zakafkazskiy Komissariat*) adıyla bilinen bu hükûmetin on bir üyesi vardı.

26-28 Kasım 1918 tarihlerinde Kurucu Meclise seçimler yapılmış, fakat 5 Ocak 1918'de bu meclis, ilk toplantının ardından Bolşevikler tarafından feshedilmiştir. Böyle bir durumda kurumun Transkafkasya'dan olan üyeleri 10 Ocak 1918 tarihli toplantıda Transkafkasya Seymini⁴³ (Mavera-yı Kafkas Seymini) kurmuşlardır. 9 Nisan'da Seym, Transkafkasya'yı "bağımsız, demokratik, federatif" bir cumhuriyet ilan etmiş ve ilk hükûmeti oluşturmuştur. Fakat Seym Türk, Gürcü ve Ermeni temsilcileri arasında iç ve dış siyasetle bağlı tüm konularda ciddi fikir ihtilafı vardı. O günün siyasi ortamında Seym, Transkafkasya siyasilerinin izledikleri politik manevraları sonucunda ortaya çıkan geçici bir kurumdan öteye gidememiştir; iç çekişmeler sonucunda, 26 Mayıs 1918'de Gürcistan'ın kendi bağımsızlığını ilan etmesiyle bu organ da feshedilmiştir. 27 Mayıs'ta Seymin Azerbaycanlı milletvekilleri olağanüstü toplantı yaparak Azerbaycan Milli Şurasının kurulması hakkında karar kabul etmişlerdir. Milli Şuranın 28 Mayıs 1918 tarihli ilk oturumunda yirmi dört oyla Azerbaycan'ın devlet bağımsızlığının ilan olunması hakkında karar kabul edilmiştir.⁴⁴

3. Rusya'nın Sömürge Dönemi ve Uygulanan Hukuk Sistemi

19. yüzyılın başlarında itibaren Azerbaycan'da İslam hukuku, örfi hukukuyla birlikte hukukun önemli kaynağı olarak uygulanmaya devam etmiştir. Bu hukuk sistemi Müslümanların toplumsal yaşamını hukuki siyasi, ideolojik ve etik temelini oluşturuyordu. Çar yönetimi sömürge idaresini güçlendirerek zamanla Rus hukuk sisteminin hakim kılınması yönündeki uygulamalarını artırmış ve bölgenin özelliklerini de dikkate alarak yeni kanunlar kabul edilmiştir.

42 T. Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı: 1905-1920* (Çeviren: Nuray Mert), Bağlam Yayınları, İstanbul 1988, s. 124.

43 Lehçe "Sejm" (Seym – okunuyor) şeklinde kullanılan bu kelime parlamento, meclis anlamına gelmektedir. Polonya, Litvanya, Çek Cumhuriyeti ve Doğu Avrupa'daki bazı ülkelerde parlamentoları bu adla adlandırılmıştır.

44 *Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi, Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları*, "Adiloğlu" nəşriyyatı, Bakı 2006, s. 27-29.

19. yüzyılın 40-50'li yıllarında Rusya'da iki önemli mevzuat uygulanıyordu. Rusya İmparatorluğu'nun Tam Kanunlar Külliyyatı (*Полное собрание законов Российской империи*) ve Rusya İmparatorluğu'nun Kanunlar Mecellesi (*Свод законов Российской Империи*). Tam Kanunlar Külliyyatı 1649 yılından, yani Meclis Kanunnamesi'nin (*Соборное уложение*)⁴⁵ çıkarıldığı tarihten 1825'e dek kabul edilmiş normatif düzenlemeleri içermektedir. Toplamı 45 cilt ve eklerden oluşuyordu. Daha sonraki külliyyatlar 1825-1881 (55 cilt) ve 1881-1913 (33 cilt) yıllarını kapsamaktadır.⁴⁶

Rusya İmparatorluğu'nun Kanunlar Mecellesi ise tematik konularına göre bir araya getirilen yürürlükteki yasal düzenlemelerden oluşmuştur.⁴⁷ İlk kez 1832'de neşredilerek 31 Ocak 1833 tarihli Manifesto ile "1 Ocak 1835 tarihinden itibaren geçerli olmak" kaydıyla hukuk kaynağı statüsü kazanmış, bu tarihten itibaren sırasıyla yayımlanmaya başlamıştır. Mecellenin tüm ciltleri 1842 ve 1857 yıllarında yeniden neşredilmiştir. 1864 mahkeme reformuna kadar 15 cilt olarak yayımlanmıştır. 16. cilt mahkeme nizamnamelerini kapsamaktadır. Mecelleye dahil edilen düzenlemeler Tam Kanunlar Külliyyatı'ndan derlenmiştir (Külliyyat o sırada 40 ciltten oluşuyordu). 1863'ten itibaren hükûmetin kararname ve emirleri, bakanlık ve merkezi idarenin düzenlemeleri de yayımlanmıştır. Normatif hukuk düzenlemelerinin yanı sıra adet hukuk normları da hukukun kaynaklarından birini oluşturmuştur. Kilise mahkemelerinde görüşülen nikah, boşanma ve bazı davalarda kanonik hukuk normları uygulanmıştır. İmparatorluk kanunlarının ülke sınırlarının tamamında geçerli olmasına rağmen bazı bölgelerde, yani özerklik statüsüne sahip Finlandiya, ayrıca Baltık guberniyalarında (bazı durumlarda Alman hukuku uygulanıyordu) ve Güney Kafkasya'da kısmen uygulanmıştır.⁴⁸

1840 tarihli idari-mahkeme reformu, 1870 ve 1892 tarihli şehir reformları yargı ve idari alanında önemli değişikliklere yol açmıştır. Rusya'nın sömürge idaresinde bulunmasına rağmen ilk dönemlerde Müslümanlar arasındaki medeni hukuk ilişkilerinde İslam hukuk normlarının, ayrıca adet hukuk normlarının uygulanmasına müsaade edilmiştir. Bu bağlamda Çar yönetiminin Kafkasya Müslümanlarına yönelik politikalarına ve hukuki düzenlemelere değinmekte yarar vardır. Çar yönetimi Azerbaycan hanlıklarının ilhakının hemen ardından Müslüman tebaa ile ilgili düzenlemelerin yapılması yönünde harekete geçmiştir.

45 Rus hukuk tarihinde, yeni düzenlemeler dâhil yürürlükteki tüm düzenlemeleri bir araya getiren ilk normatif hukuk düzenlenmesidir.

46 Külliyyatın tamamı için bkz: *Полное собрание законов Российской империи*, http://nlr.ru/eres/law_r/content.html [Erişim tarihi: 25.05.2019]

47 Tam metni için bkz: *Свод Законов Российской Империи*, <http://civil.consultant.ru/code/> [Erişim tarihi: 25.05.2019]

48 *История государства и права России* (под ред. С.А. Чибиряева), "Былина", Москва 2002, с. 232.

İlk düzenleme I. Aleksandr döneminde 30 Haziran 1805 tarihli “Yelizavetpol Dairesinde Muhammedî Din Adamları İçin Kurallar” adlı kararnamedir. Kuralların amacı 1804 İran-Rus Savaşı sırasında işgal edilmiş eski Gence Hanlığı sınırları içerisinde yaşayan Müslümanlar arasında imparatorluk hakimiyetini güçlendirmektir.⁴⁹

“Çarizmin Müslüman ruhban sınıfına yönelik siyasetinin ana çizgileri Kuzey Azerbaycan’ın işgali döneminde belirginleşmiş bulunuyordu. Ana istikamet Müslüman ruhban sınıfının, ağırlıklı olarak da Şii ruhban kesimin hanlıklar döneminde sahip oldukları muhtar yönetimine son vermek, onların İran ve Türkiye’deki dini eğitim kurumlarında tahsil almalarını yasaklamaktan ibaret idi. İşgal döneminde din adamlarının sayısını ve onların lehine toplanan vergileri azaltmak, şeriat mahkemelerinin fonksiyonlarını sınırlandırmak ve sömürgeye karşı ayaklanmalara katılan din adamlarını acımasızca cezalandırıyordu. Çar memurları aynı zamanda Azerbaycan ruhbanını Şeyh Şamil önderliğindeki özgürlük hareketine karşı mücadelede bir araç olarak kullanmaya çalışıyordu.”⁵⁰

Çar yönetiminin Kafkasya Müslümanlarının yönetimi için dini idare oluşturma yönündeki girişimlerinden her hangi bir sonuç alınamıyordu. 1831-1837 yıllarında Kafkasya’yı yöneten Baron Grigori Rozen Nisan 1831’de verdiği karara göre ceza davalarında İslam hukuk normlarının uygulanmasını kesinlikle yasaklamıştır. Rozen’e kadar imparatorluk kanunlarının yanı sıra medeni hukuk davalarında yerel adetlerin kullanımına müsaade edilmekteydi. 1833’te Kanunlar Külliyesi’nin birinci neşrinin yayımlanmasından sonra yerel adetlerin tatbikine istisnai durumlarda izin verilmiştir. Şunu da vurgulamak gerekir ki işgal sonrası dönemde Kafkasya’yı yöneten üst düzey Çar memurları arasında Müslüman tebaaya ilişkin politikalarda farklı yaklaşımlar söz konusuydu.⁵¹ Kafkasya Müslümanlarının yönetimiyle ilgili bir idare kurulmasına ilişkin ardı ardına hazırlanmış esasnameler Çar yönetimini tatmin etmiyordu.⁵² 19. yüzyılın 40’lı yıllarından itibaren Çar yönetimi Müslümanlara yönelik politikalarında görece liberal çizgi takip etmeye, ruhban sınıfın medeni hak ve iktisadi ayrıcalıklarını hanlıklar dönemindeki seviyeye yaklaştırmaya başlamıştır. Bunun nedeni Kafkasya’nın değişik bölgelerinde hükümet karşıtı ayaklanmaların artması, ayrıca Şamil hareketinin Azerbaycan’a yayılma korkusuydu.⁵³ Çar yönetimi, 1844’de Kafkasya Naipliğinin

49 Arapov, s. 97

50 R. Hüseyinli, Azerbaycan ruhaniliyi XVIII yüzyılın sonu – XIX yüzyılın ortalarında (Dissertasiya. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi M.Ə. Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universiteti), Bakı 1996, s. 97.

51 Bkz: Hüseyinli, s. 102-103.

52 Д.Ю. Арапов, Система государственного регулирования ислама в Российской империи (последняя треть XVIII – начало XX вв.), (Диссертация, Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, исторический факультет), Москва 2004, с. 132.

53 Hüseyinli, s. 124.

kuruluşu ve Knez Vorontsov'un naip görevine atanmasından (1845) sonra Müslüman ruhban zümresinin itirazlarını yatıştırma politikası izlemeye başlamıştır. Medeni hukukla ilgili sorunların çözümünde imparatorluk kanunlarının yanı sıra İslam hukuk normları uygulanırken şeriat mahkemelerinin faaliyet alanı bir kadar genişletilmiştir.⁵⁴

Vorontsov'un talimatıyla tanınmış oryantalist N.V. Hanikov, Kafkasya'nın Müslümanların yaşadığı bölgelerinde saha araştırması yaparak 1848'de bir rapor hazırlamıştır. Hanikov'un "Ali Mezhepli Müslüman Ruhaniliği Hakkında Esasname Tasarısı" 1849 yılı ortalarında Güney Kafkasya Diyarı Baş İdarenin Yüksek Konseyi tarafından müzakere edilerek olumlu kabul edilmişse de Çar yönetiminin değişik kurumları tarafından farklı tepki almıştır.⁵⁵ 1856'da Kafkasya Naibi olarak göreve atanmış Knez Baryatinski (1856-1862) bu tasarımı geri çevirmiştir. Baryatinski, Müslüman din adamları zümresini imparatorluğa karşı bir tehdit olarak görüyordu. Bu yüzden uyuşmazlıkların çözümünde şeriat normlarından ziyade adet hukuku kurallarına üstünlük verilmesi gerektiğini savunuyordu.⁵⁶

Çar II. Aleksandr'ın kardeşi, I. Nikolay'ın dördüncü oğlu Büyük Knez Mihail Nikolayeviç'in Kafkasya Naibi görevinde bulunduğu sırada (1862-1882) Hanikov'un tasarısı yeniden gündeme getirilmişse de kabul görmemiştir. Ardından 1869'da Lomize'nin hazırladığı tasarı da Hanikov tasarısının etkisi altında hazırlandığı için geri çevrilmiştir. Sonunda 5 Nisan 1872 tarihli Çar kararnamesiyle Güney Kafkasya'da Şii ve Sünni mezhepleri dini idarelerinin teşkili ve faaliyetini düzenleyen esasname onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Böylece şeyhülislamın başkanlığında Şii, müftünün başkanlığında Sünni ruhani idareleri tesis edilmiştir.⁵⁷ İdarenin giderleri için devlet hazinesinden kaynak ayrılmıştır; şeyhülislam ve müftünün yıllık maaşları 16 bin ruble olarak belirlenmişti. Bu meblağ o dönemde kara kuvvetlerinde hizmet gören Rus ordusu albayının maaşına eş değerdii. İdareler Tiflis'te yerleşecektir. 1872'de kurulan bu yapı bazı küçük değişikliklerle 1917'ye kadar varlığını sürdürmüştür.⁵⁸

54 Hüseyinli, s. 126.

55 Bkz: Арапов, с. 135-140

56 Арапов, с. 176.

57 Esasnamelerin günümüz Azerbaycan Türkçesindeki metinleri için bkz: Zaqaqazıyanın Şiə təriqətinə mənsub müsəlman Ruhaniliyinin idarə olunması haqqında Əsasnamə; 5 aprel 1872-ci il. Zaqaqazıyanın Sünni təriqətinə mənsub müsəlman Ruhaniliyinin idarə olunması haqqında Əsasnamə, 5 aprel 1872-ci il. İçində: Anar İsgəndərov, Adil Mövlayi, *Şeyxülislamlığın tarixi*, "Elm və təhsil", Bakı 2016, ss. 327-369. Esasnamelerin Rusça metinleri, ayrıca Kafkasya Müslümanları ile ilgili tarihi belgeler için bkz: *Исламская община Кавказа по документам Грузинских архивов 1800–1917 гг.* (сост. Гела Гуниава), г. Кум (Иран), 2013.

58 Арапов, с. 18-186.

Medeni hukuk alanında uygulanan temel kaynak Rusya İmparatorluğu'nun Kanunlar Mecellesinin onuncu cildi idi. Bunun yanı sıra kapitalist ekonominin gelişmesine bağlı olarak ticaret, sanayi, demir yolları vs. alanlarla ilgili çıkarılan nizamnameler uygulanıyordu. Medeni hukuk alanı adet hukukunun en fazla uygulandığı alandı. Özellikle ticari ilişkiler, köylülerin miras konusu vs. uyuşmazlıklarda adet hukuk normlarına sıkça başvuruluyordu.⁵⁹ Borç ilişkilerinin tesis edilmesinde tüm Rusya normları geçerliydi. Mülkiyet hakkı "hiç kimsenin iradesine bakılmaksızın daimi ve miras yoluyla mülkiyete sahiplik, kullanım ve tasarruf" hakkı olarak ifade edilirken mülkiyet kanuni ve fiili sahiplik türlerine ayrılmıştır. Medeni hukuk ilişkilerinde köylüler, din adamları, kadınlar vs. konusunda değişik sınırlamalar öngörülmüştür.

Kişiler arasında akitler, alım satım sözleşmeleri, borçlanma, miras, aile ve nikâh vs. konularda İslam hukuk normları uygulanıyordu. Birçok durumda şeriat kurallarıyla imparatorluk düzenlemeleri arasında uyuşmazlık (ihtilaf) halleri ortaya çıkıyordu. İmparatorluk kanunları miras hukukunda erkek ve kız evlatlar arasında farklı miras dağılımını öngörüyordu. Erkek mirasçılar daha fazla pay alma hakkına sahipti. 1912'de çıkarılan kanunla bu farklılık ortadan kaldırılmıştır.⁶⁰ Müslümanlar isterse vasiyetnameyle mirası tüm mirasçılar, isterse sadece erkek olanlar arasında dağıtabilirlerdi. Fiil ehliyetinin sınırlandırılmasına ilişkin şartlar kanunla düzenlenmiştir. Kişinin ruhsal bunalımda olması ve savurganlık durumunda mahkeme kararıyla fiil ehliyeti sınırlanabilecektir. Etnik, dini ve cinsiyet nedenleriyle de bazı sınırlamalar uygulanabiliyordu. Kanun, tüzel kişi kavramını açık şekilde belirtmiştir. Tüzel kişi kavramı devlet ve kurumları, manastırlar, eğitim kurumları, ticari ve sanayi birlikler, ortaklıklar, anonim şirketler vs. konusunda uygulanıyordu.⁶¹

19. yüzyılın birinci yarısına kadar fabrika emeği mecburi karakter taşıyordu. Serbest iradeye dayalı ücretli sayısı azdı. Çar yönetimi bu alandaki ilişkilerin hukuki düzenlenmesine gerek görmüyordu. Kanunlar Mecellesinde bu konudaki ilişkileri düzenleyen sadece birkaç madde vardı. 1870-1880'li yıllardan itibaren iş hukuku mevzuatında yeni bir dönem başlamıştır. Bu gelişmeler ülkede sanayileşme ve fabrikalardaki işçi ayaklanmalarıyla ilgiliydi.⁶²

19. yüzyılın ikinci yarısında yapılan reformlar sayesinde Bakü'de ve diğer kazalarda işçi ve burjuvazi sınıfları ortaya çıkmaya başlamıştır. İşçiler ağır

59 *История государства и права России* (под.ред. С.А. Чибиряева), с. 237.

60 Б.Н. Земцов, *История российского государства и права*, Изд. центр ЕАОИ, Москва 2008, с. 173.

61 *История государства и права России* (под.ред. С.А. Чибиряева), с. 237-238.

62 Земцов, с. 160.

şartlarda çalışıyor, iş güvenliği önlemleri yetersiz olduğu için kısa süre sonra sakatlanarak iş göremez hale geliyorlardı. Bu yüzden kırk yaşın üstünde olan işçi sayısı Rusya'daki aynı kategorideki işçi ortalamasının altında idi.⁶³ En çok istismar edilenler ise kadın ve çocuklardı.⁶⁴

19. yüzyılın sonlarına doğru Rusya genelinde iş alanında birçok önemli düzenlemeler yapılmıştır. 3 Haziran 1885'te çıkarılan ve 1 Nisan 1885 tarihinde yürürlüğe giren düzenlemeyle pamuk, keten ve yün fabrika ve manifaktürlerde kadın ve on yedi yaşın altındaki çocukların gece vardiyalarında⁶⁵ çalıştırılması yasaklanmıştır. Fakat bu düzenlemeden sadece işverenler değil işçiler de memnun kalmamışlardır. Özellikle kadınlar ve çocuklar işyerlerini kaybetmekten korkuyorlardı.⁶⁶

Ceza hukuku alanında işgalin ilk dönemlerinden itibaren imparatorluk kanunlarının uygulanmasına öncelik verilmiştir. İlk başta Karabağ, Şeki ve Şirvan'da guberniya mahkemeleri, Bakü ve Kuba'da şehir mahkemeleri kurulmuştu. Bu mahkemeler daha hafif davalara bakma yetkisine sahipti. Rus ceza hukuku mevzuatının Azerbaycan'da kısmen tatbiki yönündeki ilk düzenlemelerden biri 1831 tarihinde Kafkasya yönetiminin önerisiyle Devlet Konseyi tarafından onaylanan "Mahkeme ve Mahkeme Hükümünün Yerine Getirilmesi Hakkında, Eski Tatar Nahiyelerinin, Yelizavetpol Dairesinin, Müslüman Eyaletlerinin ve Dağlı Halkları Sakinlerinin Suç ve Kabahatlerine Dair Kurallar" idi.⁶⁷ Bu düzenleme gereğince Azerbaycan'da ağır ceza davalarında Rus mevzuatı uygulanacaktı. Ağır cezalar öngörün davalar (devlete ihanet, cinayet, eşkıyalık, hazineye ait malvarlığını çalmak, kalpazanlık vs.) askeri mahkemelerde görüşülecektir. Bu davalarda istisnasız olarak imparatorluk kanunları uygulanacaktır. Ceza hukuku alanında imparatorluk kanunlarının tatbiki neticesinde Azerbaycan'da devlete karşı suçlar haricindeki fiillerden dolayı idam cezası ve beden azalarının sakat bırakılması (kulak ve burunun kesilmesi, gözleri oymak vs.) gibi Orta Çağ döneminden kalma cezalar yasaklanmıştır.⁶⁸ 1831 tarihli kurallar altı aylık müddetle kabul edilmesine

63 M. Ə. İsmayılov, M.C.İbrahimov vd., XIX əsrin 80-90-cı illərində Azərbaycan kəndinin sosial –iqtisadi vəziyyəti, İçində: *Azərbaycan tarixi*, Dördüncü cild (XIX əsr), "Elm", Bakı 2000 (ss. 261-311), s. 303.

64 Azerbaycan'da kadın işçi oranı Rusya ortalamasının altında idi. Rusya genelinde bu oran yüzde 32 iken Azerbaycan'da yüzde 8.7 idi. Çocuk işçi oranı ise Rusya ortalamasının üzerinde idi. Kesin olmayan bilgilere göre 1897'de Bakü ve Yelizavetpol guberniyalarında 15 yaşın altındaki çocuk işçi oranı yüzde 15'e tekabül ediyordu.

65 Gece vardiyaları aksam saat 21.00'dan sabah saat 05.00'e kadardı. Daha sonra bu süre akşam saat 22.00'dan sabah saat 04.00'a kadar azaltılmıştı. İsmayılov, İbrahimov vd., s. 303.

66 *Актуальные проблемы трудового права: учебник для магистров* (Отв. ред. Н. Л. Лютов), "Проспект", Москва 2017, с. 19.

67 Dəmirli, Ələsgərli, s. 148.

68 А.Ш. Мильман, *Политической строй Азербайджана в XIX - начале XX веков (административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления)*, Азерб. гос. изд., Баку 1966, с. 55.

rağmen 1840 yılına dek yürürlükte kalmıştır. 1830'a dek Car-Balaken cemaatinin tüm ceza davalarına köy mahkemeleri ve cemaatin baş mahkemesi tarafından adet hukuku kuralları doğrultusunda bakılıyordu.

19. yüzyılın başlarında ceza hukukuyla ilgili mevzuatta çok sayıda birbiriyle uyuşmayan, birbirine zıt, aynı zamanda gayrı sahih normlar bulunuyordu. Bu durum ceza tayini ve infaz süreçlerinde suistimale ve memurların keyfi uygulamalarına yol açıyordu.⁶⁹ 1845'te Ceza ve İnfaz Kanunnamesi kabul edilmiştir. Bu yasa Rus hukukunda ilk Ceza Kanunu olarak değerlendirilebilir. Kanunnamenin hazırlanmasında o dönemde yürürlükte olan Avrupa'nın on beş ceza kanunundan (İsveç, Prusya, Avusturya, Fransa, Bavarya, Yunan, Roma, Saksonya vs.), ayrıca İngiliz ceza yasalarından yararlanılmıştır.⁷⁰ Kanunname 1857, 1865 ve 1885 yıllarında birçok değişiklik yapılarak⁷¹ uygulanmaya devam etmiştir. 1885'te kanunnamede önemli değişiklikler yapılmış, yeni suç ve cezalar belirlenmiş, kanunilik ilkesi açık şekilde belirtilmiştir. Suçlar arasında ilk sırada kiliseye karşı işlenmiş suçlar, ikinci sırada hakimiyete karşı ayaklanma, imparator ve aile bireylerine karşı işlenmiş suçlar, devlete ihanet, suikast, isyan, yönetime karşı itaatsizlik gibi suçlar yer alıyordu. Görevi başındaki memura hakaret ve açık saygısızlık, aynı zamanda memur suçları, rüşvet, mülkiyete karşı suçlar (soygun, hırsızlık, dolandırıcılık, gasp vs.), kişi aleyhine suçlar (öldürme, bedensel zarara uğratma, yaralama, çocuk kaçırma, hakaret vs.) de yer alıyordu. Askeri suç işleyenler (düşman tarafa geçme, gemiyi ve kaleyi düşmana teslim etme, savaş sancağını kaybetme, emirlere uymama, cepheden firar vs.) Askeri Nizamname (1875) ve Askeri Deniz Nizamnamesi (1878) hükümleri gereğince yargılanıyordu.⁷² 1903'te yeni Ceza Kanunnamesi yürürlüğe girmiştir.⁷³ Kanunnamede suçlar ağır suçlar, suçlar ve kabahatler olarak üç kategoriye ayrılmış; ceza sistemi daha belirgin hale getirilerek esas, ilave ve telafi edilebilecek cezalar şeklinde tasnif edilmiştir.⁷⁴

69 О.В. Евсеева, Д.И. Рубцов, Некоторые предпосылки развития отечественного законодательства, регулирующего исполнение наказаний, не связанных с лишением свободы (XVII – начало XIX вв.), *Сборник статей V Международной научно-практической конференции*, МЦНС «Наука и Просвещение», Пенза 2018 (с. 85-88), с. 88.

70 А.В.Пашковская, К 150-летию Уложения о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г., *Государство и право*, 1995. № 11, (с. 126-133), с. 126.

71 Dəmirli, Ələsgərli, s. 155.

72 *История государства и права России* (под ред. С.А. Чибиряева), с. 235-237.

73 Однако в целом Уложение так и не было введено в действие – в 1904–1906, 1909, 1911 гг. вступили в силу лишь отдельные его разделы (общая часть, некоторые главы из Особенной части о преступлениях против веры, верховной власти, о государственной измене, о должностных преступлениях).

74 *История отечественного государства и права* (Отв.ред. И. А. Исаев), “Проспект”, Москва 2012, с. 259.

Rusya İmparatorluğu yarı feodalite bir yapıya sahip, parlamenter gelenekten yoksun, mutlak monarşi idare usulünün hüküm sürdüğü bir yönetimdi. Bu yüzden Rusya’da yaşanan meşrutiyet hareketi büyük zorluklarla ilerlemiş ve parlamento kurumu ancak 20. yüzyılın başında ortaya çıkabilmiş, yeni sistemde kalıcı bir başarı sağlanamamıştır. Bu süreçte Azerbaycan elitleri değişik siyasi parti ve oluşumlarda yer almış, 1905’ten itibaren Duma’da temsil edilme fırsatı yakalamışlardır. Bu gelişme Azerbaycan elitlerinde parlamentarizm tecrübesinin şekillenmesine yol açmıştır.

Azerbaycan’da ve genel olarak Kafkasya’da seçimler Çar’ın Kafkasya Naibi’nin tam denetimi altında yapılıyordu. Naip farklı guberniya ve diyarlarda seçimlerin müddetini kendi iradesi doğrultusunda belirlerken, halkın bir kısmını seçim hakkından yoksun bırakabiliyordu.⁷⁵ 1905’ten itibaren dört Duma, ardından Transkafkasya’nın yönetimi için oluşturulan kurumlarda Azerbaycanlı vekiller, bölgedeki Türk/Müslüman ahalinin çıkarlarını koruma yönünde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nde Yönetim ve Hukuk

4.1. Hükümet Sistemi ve Parlamenter Demokrasi

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kurucu belgesi Misak-ı Milli’dir. Milli sözleşme, antlaşma, milli ahitname anlamına gelen Misak-ı Millî aynı zamanda İstiklâl Beyannamesi olarak da bilinmektedir. Giriş ve altı maddeden ibaret 28 Mayıs 1918 tarihli İstiklâl Beyannamesi Azerbaycan’ı tam egemenlik hakkına sahip, bağımsız, demokratik bir halk cumhuriyeti olarak tanımlamıştır.⁷⁶ Beyanname şu hükümleri içermektedir:

1. Bugünden itibaren Azerbaycan halkı hakimiyet hakkına malik olduğu gibi, Cenup-Şarki Mâverâ-yi Kafkasya’dan ibaret Azerbaycan dahi kâmilü’l-hukuk müstakil bir devlettir.

75 D. Seyidzadə, *Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar*, İkinci nəşr, Oka ofset, Bakı 2004, s. 131; C. M. Сидельников, *Образование и деятельность первой государственной думы*, Изд-во МГУ, Москва 1962, s. 80.

76 İstiklal Beyannamesinin fikri temellerine ilişkin bir çalışma için bkz: M. B. Mehmetzade, *Azerbaycan Misak-ı Millisi (Azerbaycan İstiklâl Beyannamesinin Tahlili)*, (Aktarma ve şərhler: Alesker Aleskerli, Elşad Mahmudov), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları No: 50, Ankara 2002; Ayrıca, M. B. Mehmetzade’nin yorumlarıyla ilgili bkz: A. Asker, Mirza Bala Mehmetzade’nin Azerbaycan Misak-ı Millisi Üzerine Yorumları, *Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında: III beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunur*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 13 iyun 2018-ci il, Bakı 2018, (ss. 12-15).

2. Müstakil Azerbaycan devletinin şekli-i idaresi halk cumhuriyeti olarak takarrür eder.
3. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bütün milletlerle, bilhassa hemcivar olduğu millet ve devletlerle münasebet-i hasane tesisine azmeder.
4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti millet, mezhep, sınıf, zümre ve cinsiyet farkı gözetmeden kalemrevinde [egemenliği altında] yaşayan bütün vatandaşlara hukuk-i siyasiye ve vataniye temin eder.
5. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arazisi dâhilinde yaşayan bilcümle milletlere serbestane inkişafı için geniş meydan bırakır.
6. Meclis-i Muessesân toplanıncaya kadar, Azerbaycan idaresinin başında ârâyı umumiye ile intihap olunmuş Şûra-yı Millî ve Şûra-yı Millîye karşı mesul Hükûmet-i Muvakkat durur.⁷⁷

Fikri temellerini Aristo'dan (M.Ö. 384-322) alan, John Locke (1632-1704) tarafından geliştirilen ve Montesquieu (1689-1755) tarafından olgunlaştırılarak⁷⁸ kuvvetler ayrımının düşüncesinin nihai şekli devlet erkinin yasama, yürütme ve yargı kollarına ayrılmasını öngörmektedir. Bu teorinin özünde doğrudan devlet kudretinin sınırlandırılması ve temel hak ve hürriyetlerin koruma altına alınması düşüncesi yatmaktadır.⁷⁹ Mutlak monarşilerin zayıflaması ve meşruti monarşiye dönüşmesi, parlamentoları önemli bir temsil kurumu haline getirmiştir. Cumhuriyet sistemini benimsemiş ülkelerde parlamento temsil organı olarak halk egemenliğini bariz şekilde ifade eden bir meclis olarak belirlemiştir. 20. yüzyılın başlarında büyük imparatorlukların dağılması sonucunda yeni devletlerin meydana çıkması kuvvetler ayrılığı ilkesinin uygulanmasının önünü açmıştır. 19. yüzyılda Azerbaycan'ı kendi sömürge sistemine dahil etmiş Rusya'da meşruti monarşi sisteminin benimsenmesi mevzubahis değildi. Keza Rusya yarı feodal bir düzene sahip, köylüleri toprağa bağlı, Çar'ın ait olduğu mutlakiyet sistemiyle yönetilen bir devletti.

İşgal sonrası Kuzey Azerbaycan'da yaşanan sosyal ve siyasi olaylar Rusya'daki gelişmelerin bir parçasını oluşturmuştur. Bağımsız veya özerk bir devlet yapısına sahip olmayan Azerbaycan toprakları Kafkasya bölgesindeki değişik

77 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament* (Stenoqrafik hesabatlar). I cild, s. 7-8

78 Kuvvetler ayrılığı düşüncesinin tarih boyunca gelişim sürecinde Platon, Aristo, Saint Thomas d'Aquin, Marsile de Podou, Jean Bodin, Pufendorf, John Locke gibi düşünürlerin önemli katkısını vurgulamak gerekir. Bkz: İlhan Akipek, *Kuvvetler Ayrılığı Nazariyesinin Doğmasında Âmil Olan Fikirler*, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 9, Sayı:1-2, Mart-Nisan 1952, (ss. 167-182).

79 Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi*, Cilt: I, 1. Baskı Ekin Yayınları, Bursa 2011, s. 552.

guberniyaların idari sistemlerine dahil edilerek yönetilmiştir. İlerleyen tarihlerde anayasal yapı ve parlamenter sistemle ilgili yaşanan gelişmelerde Azerbaycan elitleri (burjuva ve aydınlar) de yer almıştır. Bu bağlamda 1905'te faaliyete başlamış Rusya parlamentosunda yer alan Azerbaycanlı Türk/Müslüman vekillerin faaliyetleri parlamentarizm kültürünün oluşması açısından bir tecrübe süreci sayılabilir. Azerbaycanlı vekiller Rusya'da Çarlık idare usulünün son bulmasının ardından Kafkasların yönetimi için oluşturulan temsili kurumlarda da faaliyetlerini yoğun bir şekilde sürdürmüşlerdir. Yirmi üç ay süren Azerbaycan parlamentosunun oluşum ve işleyiş süreci son derece karmaşık evrelerden geçmiştir. Bu süreçte parlamentonun askıya alınması, Kurucu Meclis (Meclis-i Müessisan) seçimlerinin yapılamaması, parlamentonun genel halk oylamasıyla oluşturulmaması ve diğer faktörler göz önünde bulundurulması gereken hususlardır.⁸⁰ Tüm bunlara rağmen 1918-20 yılları Azerbaycan'da parlamentarizm kültürünün oluşumu ve gelişimi açısından son derece önemli bir dönemdir. 28 Nisan 1920'de Azerbaycan'da Sovyet işgaliyle başlayan süreç demokratik parlamenter geleneğin kesintiye uğramasıyla sonuçlanmıştır. Bolşeviklerin kurduğu Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ise sözde bir cumhuriyettir.

Bilindiği üzere 4 Haziran 1918'de Azerbaycan ve Osmanlı devleti arasında Batum'da dostluk anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmanın 4. maddesiyle ülkede sükûnet ve asayişin temin etmek amacıyla ihtiyaç duyulduğu takdirde Osmanlı devletinin Azerbaycan'a askeri yardımda bulunacağı taahhüt edilmiştir. 16 Haziran'da Milli Şura ve hükûmet Tiflis'ten Gence'ye taşınmıştır. O sırada Azerbaycan hükûmetinin talebi üzerine Nuri Paşa'nın komutasındaki üç yüz kişilik bir heyet Gence'de bulunuyordu. Ülkedeki bazı ilhakçı zihniyete sahip kesimler Nuri Paşa'yı siyasi entrikalar içine çekebilmiştir. Başlangıçta Azerbaycan hükûmetine güvenini açıklayan, onun iç işlerine müdahale etmeyeceğini beyan eden Nuri Paşa Milli Şura Gence'ye taşındıktan sonra meclis temsilcileriyle görüşmeyi bile reddetmiştir. İlhakçı güçlerin isteklerinin gerçekleşmesi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin varlığını kuşku altında bırakıyordu. Nuri Paşa ve Azerbaycan yönetimi arasında yaşanan uyuşmazlık Milli Şura'nın 17 Haziran 1918 tarihinde almış olduğu iki önemli karar sayesinde çözülebilmiştir. Bu kararlar doğrultusunda Milli Şura feshedilerek yetkileri Fethali Han Hoyski'nin başkanlığındaki hükûmete devredilmiştir. Hükûmet, Kurucu Meclis çağırılana kadar bu yetkileri hiç kimseye devretmeyecekti. Ayrıca Geçici Hükûmet ülke bağımsızlığını ve yürürlükteki siyasi hürriyetleri ortadan kaldıramayacak, tarım

80 Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve parlamentarizm ilkesi konusunda bkz: A Asker, E. Paşa, Birinci Cumhuriyet Döneminde Azerbaycan'da Parlamentarizm Kültürü, *100. Yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Uluslararası Kongresi, 26-27 Mayıs 2018, Kongre Bildiriler Kitabı*, Anadolu Üniversitesi Yayın No: 3862, Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayın No: 1, Eskişehir 2019, (ss. 468-475).

ve diğer önemli konularda düzenleme yapamayacaktı.⁸¹ Bu kararların ilhakçı zihniyetin görece zaferi veya ülke bağımsızlığını korumak yönünde atılmış önemli bir adım olduğu yönündeki tartışmalar günümüzde bilimsel platformlarda kısmen de olsa sürdürülmektedir. Atılan bu adımın bir ilhak girişimi veya güvenlik zaruretinden ileri gelen bir “ehven-i şer” olduğuna dair kesin yargıda bulunmak bir kadar zordur. 17 Haziran kararlarıyla Azerbaycan Cumhuriyeti’nin parlamenter yönetim biçimi belirsiz bir süreyle askıya alınmış, kuvvetler ayırımı ilkesi yürürlükten kaldırılmış ve ülkedeki siyasi güçlerin temsil hakkı ihlal edilmiştir. Hükûmet mutlak yürütmenin yanı sıra yasama yetkisini de elinde bulundurmuştur. Bu dönemde ülkede düzen ve asayiş sağlamak, bağımsızlığı kalıcı hale getirmek, ekonomik ve sosyal sorunlarının çözülmesi istikametinde önemli kararlar alınmıştır. 15 Eylül 1918 tarihinde Bakü’nün kurtarılması ve 17 Eylül’de Azerbaycan hükûmetinin Gence’den Bakü’ye taşınması ülke için önemli bir gelişmeydi.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Azerbaycan’ın bağımsızlık süreci dış gelişmelerin ciddi etkisi altındaydı. 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi sonrası Osmanlı ordusunun bölgeden çekilmesi İngiltere’nin etki alanına dahil edilmiş Azerbaycan’ın siyasi hayatında ciddi sorunlar doğurmuştur. Bu kritik ortamı Mehmet Emin Resulzade şöyle tasvir edecekti:

“Türk ordusu çekilmiş, Azerbaycan kıtaatı dahi yok. Çünkü gelen kumandanlık Azerbaycan kıtaatı diye asker tanımıyor. Azerbaycan askeri namına muntazam bir kuvvet zaten yok gibiydi. Kumandan Nuri Paşa’nın o zaman Milli Şura reisi sıfatıyla bana yazdığı mektuptan anlaşılacağı veçhile, yekûnu ancak bin 500 kişiden ibaret olan Azerbaycan askerinin toplu olarak bir yerde bulunmayıp memleketin muhtelif noktalarında durduğu anlaşılıyordu. Azerbaycan hükûmetini bugün Bakü’de takviye eden kuvvet yalnız beş yüz kişilik milis (polis) neferlerinden ibaretti. Faraza kuvvet olsa bile Almanya’nın, Türkiye’nin teslim olduğu bir kuvvete karşı Azerbaycan’ın harp açması bittabiî akla bile gelmezdi. Binaenaleyh mesele yalnız diplomatik vesilelerle halledilecekti.”⁸²

İngilizlerin Azerbaycan hükûmetini tanımak istememesi, General Thompson’un Bakü’yü bir “Rus şehri” olarak görmesi, İngilizlerin yanı sıra Biçerahov ve Taşnak güçlerinin Bakü’de işgal rejimi kurmaları Azerbaycan’ın

81 *Azerbaydžanская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (с. 11-12. Загафгазиya Сейминин мусалман фраксийası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları, (Məsul redaktor: A.Ə. Paşayev), Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, “Adiloğlu” nəşriyyatı, Bakı 2006, s. 151-152.*

82 M. E. Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyeti-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*, (Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın), Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Mehmet Emin Resulzade Yayın Merkezi (MERYAMER), İstanbul 1990, s. 70.

egemenliğine karşı ciddi tehdit oluşturuyordu. Azerbaycan yönetiminin istikrarlı ve itidalli şekilde yürüttüğü diplomasi sayesinde bu kriz atlatılmıştır. Yukarıda bahsi geçen 17 Haziran 1918 tarihli parlamento kararına göre Geçici Hükûmet altı aydan geç olmayan bir süre içinde Kurucu Meclis seçimlerini yapacak ve iktidarı bu kuruma devredecekti. Fakat yaşanan gelişmeler Milli Şura'nın daha erken tarihte yeniden toplanmasının yolunu açmış ve 9 Kasım 1918'de hükûmet, Milli Şura'yı önceki heyetle yeniden toplamaya karar vermiştir.⁸³

Azerbaycan Cumhuriyeti Parlamentosu'nun oluşumuyla ilgili Azerbaycan Milli Şura'sı adına, M.E. Resulzade'nin imzasıyla 29 Kasım 1918 tarihinde "Türkçe ve Rusça Bütün Azerbaycan Ahalisine" başlığıyla bir beyanat yayımlanmıştır. Beyanatta şöyle deniyordu:

"Vatandaşlar! Muharebe ve inkılâp zamanının fevkalade ahvalini nazara alarak tatil etmiş Azerbaycan Şura-yı Milli'si iktiza-yı zaman ile tekrar Azerbaycan'ın payitahtı Bakü'de toplandı. Şura-yı Milli'nin en evvel kabul ettiği kanun sırf Azerbaycan Müslümanlarına mahsus olan Şura-yı Milli'yi milli bir şekilden çıkarıp da devletî bir şekle getirmek oldu. Bu ayın on dokuzunda kabul ettiği kanunnameye göre Şura-yı Milli 3 Aralık'a kadar yüz yirmi üyelik bir Meclis-i Mebusan (Parlaman) haline gelecektir. Bu meclise azınlıkta kalan milletlerden temsilciler celp olunduğu gibi memleketin vilayetlerinden de vekiller çağırılmıştır. Bu suretle toplanacak meclis-i mebusan ileride umum-intihap usulü ile Azerbaycan Meclis-i Müessisan'ı toplanıncaya kadar yurdumuzun sahibi olacak, onun mukadderatını halledecek, hükûmetini teşkil ve menafiini muhafaza edecektir."⁸⁴

Azerbaycan Meclis-i Mebusanının Tesisi Hakkında Kanun'un amacı Azerbaycan'da yaşayan tüm halkların ve aynı zamanda ülkenin tüm bölgelerinin parlamentoda temsilini sağlamaktı. Siyasi partilerin yanı sıra bazı sivil örgütlenmelerin temsilcileri de parlamentoda yer alacaktı.⁸⁵

Kanun, basit yöntemle parlamentonun oluşturulmasının zaruriliği ve teşkili esaslarını belirleyen giriş ve maddelerden oluşuyordu. Giriş kısmında parlamento üyelerinin temsil kabiliyetinin meşruiyetine tarihi ve siyasi açıdan vurgu yapılırken, Milli Şura'yı oluşturmuş kırk dört üyenin zaten halk tarafından seçildiğine, Azerbaycan'da yaşayan milletler ve bölgeleri temsil edecek yeni

83 *Азербайджанская Республика: документы и материалы. 1918-1920 гг* (под редакцией Дж.Б. Гулиева), "Элм", Баку 1998, s. 55-56.

84 *Azərbaycan" qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918-aprel 1920. I cild, (Tərtibçi: Şirməmməd Hüseynov), Qanun nəşriyyatı, Bakı 2016, s. 39.*

85 Kanun metni için bkz: Azerbaycan Meclis-i Mebusanı Tesisi Hakkında Kanun. İçinde: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar)*, s. 29-32.

üyelerin parlamentoda yer almasıyla temsil ilkesinin uygulamaya geçeceğine dikkat çekiliyordu. Bu bağlamda Kurucu Meclis toplanana kadar faaliyet gösterecek Meclis-i Mebusanın yüz yirmi üyeden oluşacağı öngörülmüştü. Parlamentodaki sandalye dağılımı şöyle olacaktı:

- 1) Milli Şura'yı oluşturmuş kırk dört üye
- 2) Azerbaycan belediyeleri Müslüman üyeleri ve eskiden mevcut olan milli Müslüman komiteleri tarafından seçilecek üyeler
- 3) Ekalliyette bulunan milletlerin yetkili müessise-yi milliyelerinden celp olunacak üyeler
- 4) Bakü sendikalar konseyi ile siyezd konseyi ve ticaret ve erbab-ı sanayi ittifakından celp olunacak üyeler.

Ermeni ahali tarafından yirmi bir (sekizi Gence, sekizi Şuşa, beşi Bakü Ermeni komitelerinden), Rus ahali tarafından on (Bakü'deki Rus Milli Şurası), Alman ahalinin milli teşkilatından bir, Yahudi Milli Şurasından bir, Gürcü Komitesinden bir, Leh (Polyak) komitesinden bir üye seçilecektir. Kanun, çok partilik ilkesine bağlı kalarak Milli Şura'yı teşkil eden 44 üyeden herhangi birisinin istifası, ölümü veya başka bir nedenle meclisten ihracı durumunda boşalan koltuğa, ilgili parti üyesinin atanacağını öngörüyordu. Belediyesi veya milli komitesi olmayan kazaların (*uyezd*) temsilcileri köy cemaati (*obşestvo*) temsilcilerinin içtimasında tayin edilecektir. Bir içtima her cemaatten birer temsilci gönderilmek suretiyle toplanacaktır. Olağanüstü hâl bölgelerinin temsilcileri Milli Şura tarafından doğrudan atanacaktır. Parlamento üyelerinin seçimi şehirlerde belediye reisleri, kazalarda ilk derece mahkeme hâkimleri olarak sulh hakimleri (*mirovoy sudya*) veya yardımcısı ve ekalliyete mensup milletlerde milli şura reislerinin önerisi ve denetimi altında gerçekleşecektir.

Parlamentonun genel halk oylamasına dayanmadan oluşturulmasının eleştiriye şayan bir husus olmadığı düşüncesindeyiz. Zira dönemin zor şartlarının etkisi, özellikle dış faktörlerin baskısı altında böyle bir yöntem başvurulmuştur. Devletlerin hukuk tarihine baktığımızda bu tür olağandışı yöntemlerin tercih edildiğini görebilmekteyiz.

Parlamentonun tesis toplantısı 7 Aralık 1918 tarihinde dönemin Hacı Zeynelabidin Tâkiyev Kızlar Gimnazyumu'nun, bugünkü Azerbaycan İlimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü binasında yapılmıştır. İlk toplantıda tarafsız Alimerdan Bey Topçubaşov parlamento başkanı, Müsavatçı, hukukçu Hasan Bey Ağayev birinci başkanvekili, parlamentonun en genç üyesi Rahim Bey Vekilov ise parlamento kâatibi görevlerine seçilmiştir. Azerbaycan parlamentosu, bazı tarih araştırmalarında yazıldığı gibi Müsavat parlamentosu değildi. Müsavat Partisi

parlamentoda en kalabalık grup olsa da salt çoğunluğa sahip değildi. Parlamentoda faaliyet gösteren parlamento grupları (fraksiyonlar) ülkenin kalkınmasına ilişkin belli programlara sahip idiler. Parti fraksiyonlarının yanı sıra parlamentoda “tarafsızlar” ve “bağımsızlar” grupları da faaliyet göstermiştir.

Cumhuriyet döneminde Azerbaycan’da şekillenmekte olan parlamento gelenekleri arasında iki husus dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi milli iradenin bir temsil kurumu olarak parlamentonun kuruluşu ve kuvvetler ayrımı ilkesinin sağlanmasıdır. İkincisi çok partilik ilkesinin korunarak devam ettirilmesidir. Parlamentoda yasama yürütme ilişkilerinin fiilen ayrılması yönünde önemli kararlar alınmıştır. 25 Ocak 1919 tarihli oturumda kabul edilen kanunla milletvekilliği ve kamu memuriyetinin bağdaşmaması ilkesi hükme bağlanmıştır. Kanuna göre bakanlar dışındaki herhangi bir kamu görevlisi parlamento üyesi olamayacaktır. Sadece parlamentonun bulunduğu yerin eğitim kurumlarında idari görevi bulunmayan profesör ve öğretim üyeleri, ayrıca devlet dairelerinde özel bilgi gerektiren konularda bilirkişi olarak görev yapan şahıslar bu sınırlama dışında tutulmuştur. Kamu memuriyetinde bulunan kişi parlamento üyesi seçileceği takdirde Bakü şehrinde yaşayanlar üç gün, Bakü dışında yaşayanlar ise on gün içerisinde nihai tercihte bulunacaktır. Bu süreçte görevinden istifa etmemiş kişilerin milletvekilliği düşecektir.⁸⁶

16 Ocak 1919 tarihinde kabul edilen parlamentoda hazır bulunmayan mebuslar hakkında kanunla, parlamento oturumlarına belli süreyle katılmayan ve bu konuda mazeret bildirmeyen milletvekillerinin üyelikten çıkarılması öngörülmüştür.⁸⁷

Faaliyeti boyunca Azerbaycan’ın yasama organı yüz kırk beş oturum gerçekleştirmiş, iki yüz yetmişten çok kanun tasarısını müzakere etmiş, bunlardan yaklaşık iki yüz otuzunu kabul etmiştir. Parlamentoda değişik alanlarda on bir komisyon faaliyet göstermiştir.⁸⁸ Sömürge sonrası bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkan Azerbaycan Cumhuriyeti’nin karşılaştığı sorunlardan biri de dil meselesiydi. Parlamento’ya yapılan başvurular devlet dilinde, yani Türkçe yapılacaktır. Farklı milletlere mensup milletvekillerinin Rusça konuşmasına müsaade edilmişti.

Parlamentar demokratik cumhuriyetin kuruluşu, uzun süre bağımsız devlet geleneklerinden yoksun bırakılmış, son yüzyılda varlığını Rusya İmparatorluğu’nun bir sömürge bölgesi olarak sürdürmüş Azerbaycan’ın hukuk tarihinde son derece önemli bir olaydı. Mehmet Emin Resulzade bunu şöyle karakterize etmektedir:

86 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar)*, I cild, s. 191-192.

87 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar)*, I cild, s. 175-176.

88 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar)*, I cild, s. 18.

“Millet meclisi, memleketin bütün sınıf ve milliyetlerini temsil, devletin tamamen kaderine hakim idi. Onsuz hiçbir emir geçmez, hiçbir barış yapılmazdı. Hükûmet meclisin itimadını kazanınca kalır, kaybedince düşerdi. Ortada hakem olacak vasıtada bir makam dahi yoktu. Parlamento hakim-i mutlak idi. Burada misli Avrupa’da tatbik olunmayan hakiki bir halk cumhuriyeti kurulmuştu.”⁸⁹

Azerbaycan parlamentosu milli egemenlik ve temsil ilkesini genişletme ve nihayetinde Kurucu Meclis oluşturma yönünde irade sergilemiştir. Uzun süren müzakereler sonrası 21 Temmuz 1919’da “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kurucu Meclisine Seçimler Hakkında Esasname” kabul edilmiştir. Esasname on bölüm ve yüz on altı maddeden ibaret idi. Bu kanun, gelişmiş hukuk sistemlerindeki seçim hukukunun demokratik ilkelerini ihtiva ediyordu.⁹⁰ Nisan ayında başlatılması öngörülen seçmen nüfus sayımı 5 Mayıs’ta tamamlanacak, ardından seçimler yapılacaktı. Fakat gelişen olaylar ve Bolşeviklerin 11. Kızıl Ordusunun müdahalesi sonucunda bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin varlığına son verilmiştir.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nde yürütme yetkisi Bakanlar Kurulu tarafından kullanılmıştır. Bakanlar Kurulu, başbakan ve bakanlardan oluşuyordu. Hükûmetin çalışmalarını kolaylaştırmak amacıyla birçok yardımcı organ tesis edilmiştir. Başbakanın adaylığı parlamento başkanı tarafından öneriliyordu. Parlamentar sistemin şartlarına uygun olarak hükûmet parlamento karşısında sorumluydu.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nde beş hükûmet kurulmuştur: Üç hükûmete Feth Ali Han Hoyski diğer iki Hükûmete ise Nesib Bey Yusufbeyli başkanlık etmiştir.⁹¹ Cumhuriyet döneminde Azerbaycan devlet tecrübesinde ilk kez istifa kültürünün temeli atılmıştır. Bu kültür bir taraftan tercih edilen yönetim sisteminin bir gereği olarak ortaya çıkarken diğer taraftan hükûmet mensuplarının şahsi kefiyelerinden ileri gelmekteydi.⁹²

Müsavat Partisi en büyük siyasal güç olmasına rağmen, parlamentoda salt çoğunluk sağlayabilecek sandalye sayısına sahip değildir. Bu yüzden hükûmetler faaliyetlerini koalisyonlar şeklinde yürütmüştür. Tüm parlamentar sistemlerde

89 M. E. Rezulzade, *Asrımızın Siyavuş’u* (Eseri yayına hazırlayan: Arasoğlu), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları: 39, Ankara 1989, 45.

90 Положение о выборах в Учредительное Собрание Азербайджанской Республики, принятое Парламентом Азербайджанской Республики 21 июля 1919 года, *Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası*, 1990, № 3 (с. 135-149).

91 Birinci hükûmet 28/05/1918 – 17/06/1918, ikincisi 17/06/1918 – 26/12/1918, üçüncüsü 26/12/1918 – 14/04/1919 dördüncüsü 14/04/1919 – 22/12/1919, beşincisi 22/12/1919 – 01/04/1920 tarihlerinde hizmet vermiştir.

92 M. Ə. Dəmirli, *Şərqin çağdaşlıq möcüzəsi. Azərbaycan Cümhuriyyəti: Hüquq və demokratiya (1918-1920)*, Hüquq Yayın Evi, Bakı 2018, s. 248.

müşahede edilen istikrarsız hükûmet zafiyeti Azerbaycan Halk Cumhuriyeti için de geçerli bir durumdu.

Bağımsızlığın ilanında sonra yenileri ihdas edilene kadar eski mevzuat ve hukuk müesseseler geçerliğini korumuştur. 23 Haziran 1918 tarihli Rus ve Transkafkasya kanunlarının yürürlüğünün geçici olarak devam ettirilmesini öngören karar yargı sisteminde de geçerliydi. O dönemde Azerbaycan'da yukarıda bahsi geçen 1864 reformuyla belirlenmiş mahkeme ve savcılık sistemi devam ediyordu. Mahkemeler sulh ve daire mahkemelerinden oluşurken, savcılık ve soruşturma organları mahkemelere bağlı olarak faaliyet gösteriyordu.⁹³

Milli kadroların yetersizliği, maddi ve teknik sorunlar mahkeme sisteminin yeniden teşkilini zorlaştıran sebeplerdendi. Tüm zorluklara rağmen Azerbaycan yönetimi Gence ve Bakü'de daire mahkemelerinin faaliyetini teşkil edebilmiş, 14 Kasım 1918'de Bakanlar Kurulu tarafından "Azerbaycan Cumhuriyeti Mahkeme Palatası Hakkında Esasname" tasdik edilmiştir. Esasname gereğince yüksek mahkeme mercii olarak Azerbaycan Mahkeme Palatası (kamarası) tesis edilerek 16 Mart 1919 tarihinde resmen faaliyete başlamıştır. Yüksek mahkeme ceza ve medeni hukuk dairelerinden ibaretti. Köy sakinleri tarafından işlenmiş kabahatlerle ilgili yargı faaliyetleri köy mahkemeleri tarafından yürütülüyordu. Bunun yanı sıra yargı sisteminde askeri ve diğer ihtisas mahkemeleri de bulunuyordu.⁹⁴

4.2. Hukuk Sisteminin Niteliği

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hukuk sisteminin karakteristik özelliklerinden bahsederken dönemin zor şartlarına rağmen cumhuriyet rejiminin kazanımlarını irdelemek bir zaruret olarak ortaya çıkmaktadır. Keza bir devletin niteliğinden bahsederken sadece kağıt üstünde yazılı olarak tespit edilmiş normların varlığı yeterli olmayıp, fiilen uygulamaya konulmuş düzenlemelerin etkisine bakmak gerekecektir. Bu yüzden hukuk sisteminin niteliğini ortaya koymak hukuk norm ve uygulamaları üzerine yapılmış derin bir araştırma sayesinde mümkün olacaktır.⁹⁵

93 Dəmirli, s. 348-349.

94 Dəmirli, s. 347-368.

95 Azerbaycan Halk Cumhuriyeti konusunda yapılmış araştırmaları değerlendirdiğimizde tarih, siyaset, uluslararası ilişkiler, kültür vs. alanlarda çok sayıda çalışma yapıldığını görmekteyiz. Fakat cumhuriyet döneminin hukuk sistemi üzerine yapılmış araştırmaların son derece sınırlı sayıda olduğunu, çoğu zaman yüzeysel tespitlerden öteye gitmediğini vurgulamak gerekir. Bu zamana kadar yapılmış araştırmalar içinde Prof. Dr. Mehman Demirli'nin *Şərqi çağdaşlıq möcüzəsi. Azərbaycan Cümhuriyyəti: Hüquq və demokratiya (1918-1920)* adlı esaslı araştırmasının Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin hukuk sistemi, hukuk düşüncesi, hukuk müessesesi ve uygulamaları üzerine yapılmış ilk ve tek kapsamlı eser olduğunu özellikle vurgulamamız gerekir. Cumhuriyetin hukuk sistemiyle ilgili bu alt başlıkta yer alan tespitler söz konusu eserden iktibas edilmiştir. Dəmirli, s. 167-182.

Her bir devletin hukuk sisteminin doğası, her şeyden önce devletin niteliği ve benimsenen siyasi rejim türüyle doğrudan ilgilidir. Bu husus, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hukuk sisteminin karakterini belirlemenin çıkış noktasını oluşturmaktadır. Ayrıca göz ardı edilmemesi gereken bir başka husus ise cumhuriyetin hukuk sisteminin sürekli olarak çağdaşlaşmaya doğru evrilmiş olmasıdır. Bu süreçte cumhuriyetin hukuk sistemi çağdaş hukuk sisteminin temel özelliklerini benimsemesidir. Bu hususları dikkate aldığımızda şu tespitlerde bulunabiliriz: Birincisi, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin hukuk sistemi milli bir devletin hukuk sistemi olduğu için "milli hukuk sistemi"dir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Azerbaycan coğrafyasında varlığını sürdürmüş önceki devletlerden çok farklıdır. Önceki devletlerde monarşi hakimken, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti egemenliğini millettten alıyordu. Egemenliğin kaynağının ilahi iradeye ve (ya) hükümdarın iradesine bağlı olduğu önceki dönemlerden farklı olarak İstiklal Beyannamesi, cumhuriyet döneminde egemenliğin kaynağını doğrudan halka dayandırmıştır.⁹⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin istiklalinin öncüsü olan Müsavat Partisi programına göre "Millet dili, dini, ananâtı, edebiyatı, medeniyeti, tarih ve âdatı bir olan camia-ı beşeriyedir. En tabii hükûmet, hükûmet-i milliyedir."⁹⁷

Cumhuriyetin ilanı Azerbaycan Türklerinin bir millet olarak varoluşunu devam ettirmesinde müstesna önemi haiz bir olaydır. Bolşevik-Taşnak birliklerinin Mart 1918 tarihinde Bakü'de yaptıkları büyük kıyım sonrası Azerbaycan'daki mutedil siyasi hava köklü surette değişmiştir. Bu anlamda Mirza Bala Mehmetzade'nin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşunu Azerbaycan Türklerinin kurtuluşuna eş değer bir olay olarak görmesi tesadüf değildir. Nitekim "Azerbaycan Misak-ı Millisi tahakkuk edemezse, yalnız siyaseten değil, millî ve medenî manasıyla dahi bir Azerbaycan kalmayacaktır."⁹⁸

Milli bir devlet olarak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bu niteliğini devlet sembollerine de yansıtmıştır. M. E. Resulzade'ye göre beynelmilel demokrasi prensiplerine dayanarak kurulan bu Cumhuriyet –mavi, kırmızı, yeşil– üç renkli bayrağıyla Azerbaycan kültür geleneklerinin özetini simgeliyordu.

"Mavi renk Türklüğün, yeşil renk İslamlığın, kırmızı renk de Çağdaşlığın alâmetiydi. Vaktiyle "Füyûzat" mecmuasının fazıl muharriri 'Türk kanlı, İslam imanlı ve Frenk kıyafetli olalım' demişti; sonra Türkçülüğün büyük

96 Dəmirli, s. 168.

97 Azerbaycan'da Hayat-ı Siyasiye: Müsavat Fırkası'nın Kongresi, no: 289 (4 Ocak 1920/4 Kanunusani 1336), s. 1: *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında: 1918-1920 (Gazete Haberleri ve Köşe Yazıları)*, (Neşre hazırlayanlar: Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov), TEAS Press, İstanbul 2018, (ss. 609-610).

98 Mehmetzade, *Azerbaycan Misak-ı Millisi...*, s. 44-54.

Geleneksel Toplumdan Cumhuriyete Yönetim ve Hukuk Sisteminin Tarihi Gelişimi

filozofu Ziya Gökalp bu üçüz ümdeyi daha ilmî bir üslûpla kullanmış ve aynı şiar, dediğimiz gibi, sonra *Açık Söz* gazetesinin başlığı altında bulunmuştur.”⁹⁹

M.E. Resulzade daha Birinci Dünya Savaş'ının başlarında *Dirilik*, *Şelale* ve *Açık Söz* sayfalarında milleti ümmetle, milliyeti İslamiyet'le karıştıran ve Türk milliyetinin uyanışı ve gelişmesine karşı Araplığı ve Farslığı koyan mürtecilere tutarlı cevap vermiş, öncelikli olarak her milletin bağımsız bir devlet kurduktan sonra bir araya gelebileceğini savunmuştur.¹⁰⁰

Cumhuriyetin milli bir devlet olarak şekillenmesi için yönetim ve bürokratik yapının millileştirilmesi ve milli kadrolara öncelik vererek inşa edilmesi, milli sembollerin kabul edilmesi, yine aynı şekilde Türk dilinin devlet, toplum, siyaset ve kültür alanına hakim kılınması ve milli eğitim kurumlarının geliştirilmesi yönünde başarılı politikalar uygulanmıştır. Rus dilinin yalnız geçiş dönemine özgü olmak kaydıyla geçici bir süre için kullanılmasına müsaade edilmiştir. Azerbaycanlılardan küçük memurlar yetiştirmek için özel müesseseler, Türk gençleri için telgraf, makine ve demiryolu okulları açılmış ve daha önce hiç yok iken demiryolu hizmetinin yüzde ellisinin Türkler tarafından yapılabileceği kadar başarı sağlanmıştır.¹⁰¹

M.E. Resulzade, 29 Kasım 1918 tarihli beyanatında Azerbaycan'ın tüm vatandaşlarının millet ve mezhep farkı gözetilmeksizin bir vatanın evlatları olduklarını, ortak vatanda müşterek hayatlarını kurmak ve birlikte kendi istikballeri uğruna dayanışma içerisinde olmaları ve birbirilerine yardım etmeleri gerektiğini vurgulamıştır:

“Bu hususta en büyük mesuliyet ve en ağır vazife özellikle Azerbaycan Türklerine, Müslüman cemaatine düşecektir. Onlar bu toprak üzerinde yaşayanların en büyük ekseriyetini teşkil ettiklerinden daha ziyade fedakâr ve daha ziyade mütehammil bulunmalıdırlar.”¹⁰²

İkincisi, cumhuriyetin hukuk sistemi demokratik bir devletin hukuk sistemi idi.¹⁰³ Demokratik devlet demokrasinin sağlandığı, devlet ve toplum yönetimine demokrasinin hakim olduğu bir devlettir. Eski Yunanca *demos* (halk) ve *kratein*

99 M. E. Resulzade, *Azerbaycan Kültür Gelenekleri*, içinde: *Azerbaycan Kültür Gelenekleri ve Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları: 18, 1984, (ss. 9-39), s. 37.

100 Mehmetzade, *Azerbaycan Misak-ı Millisi...*, s. 25-27.

101 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 70.

102 *Azərbaycan Milli Şurasının müraciətnaməsi. Bütün Azərbaycan əhalisinə, 29 noyabr 1918-ci il, Azərbaycan Respublikası: dokumentləri və materialları. 1918-1920 g.* (под редакцией Дж.Б.Гулиева): “Элм”, Баку 1998, (ss. 80-81).

103 Dəmirli, s. 168.

(yönetmek) sözcüklerinin bileşiminden oluşan demokrasi bir bütün olarak “halkın yönetimi” anlamına gelmektedir. Abraham Lincoln’un klasikleşmiş “halkın, halk tarafından halk için yönetimi” ifadesinin isabetli bir tanımlama olduğunu söyleyebiliriz. Normatif anlamda demokrasi kavramı olması gereken bir ideali ifade ederken ampirik demokrasi var olan, uygulanan bir demokrasiyi öngörmektedir.¹⁰⁴ Ampirik demokrasi teorisine göre bir devletin demokratik devlet olarak nitelendirilebilmesi için gereken asgari şartları şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1) Etkin siyasal makamların seçimle belirlenmesi
- 2) Seçimlerin düzenli aralıklarla tekrarlanması
- 3) Seçimlerin serbest olması
- 4) Birden çok siyasi partinin olması
- 5) Muhalefetin iktidar şansına sahip olması
- 6) Temel kamu haklarının tanınması ve güvence altına alınması.¹⁰⁵

Söz konusu asgari demokrasi kıstasları bağlamında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin siyasi sistemini irdelendiğinde bir demokrasi modelinin uygulandığı söylenebilir. İstanbul’da çıkan *Yeni Gün* gazetesinin 24 Aralık 1919 (24 Kanunuevvel 1335) tarihli 278. sayısında şöyle yazıyordu:

“Azerbaycan Cumhuriyeti parlamentarizm usulünü tam manasıyla kabul ve tatbik eylemektedir. İntihabat-ı umum hafî, bila-vasıta bir surette icra edilmektedir. Kadınlar da intihap hakkına maliktirler. Parlamentoda Azerbaycan’da mevcut ekalliyetlerin kâffesi tamamen temsil olunmaktadır.”¹⁰⁶

Demokratik devlet niteliği “hukuk devleti” ile doğrudan ilişkili olarak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin inşa sürecinde bariz şekilde ortaya çıkmaktadır:

“Hürriyetin yüksek bir değer olarak kabul edilmesi, seçim ve siyasi yönetime katılımda herkese eşit hakların tanınması (...) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nde demokratikliğin bir tecessümü idi. Burada hukuk ve demokrasi toplumun birbirini tamamlayan iki önemli müessesesi olarak bir arada var olmuştur. Bir taraftan demokratik ortam hukukun zaruri gelişimini sağlarken hukuk devletin sıradan bir uzantısı olmaktan kurtulmuş, devlet

104 Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin yayınları, Bursa 2018, s. 159-160.

105 Gözler, *Türk Anayasa...*, 2018, s. 160-162.

106 Azerbaycan Parlamentosunun Seneidevriyesi, *Yeni Gün*, no: 278 (24 Aralık 1919/ 24 Kanunuevvel 1335), s. 4: *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basımında: 1918-1920 (Gazete Haberleri ve Köşe Yazıları)*, (Neşre hazırlayanlar: Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov), TEAS Press, İstanbul 2018, s. 606.

hâkimiyetini kendine tabi ettirebilmiş, devletin üzerinde yükselerek üstünlüğünü sağlayabilmiştir.”¹⁰⁷

Demokratik devlet niteliğinin bir gereği olarak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nde siyasi hak ve özgürlükler alanındaki en önemli düzenlemelerden biri kadınlara eşit oy hakkının tanınmasıdır. Sömürge altında yaşamış bir Doğu toplumundan bağımsız devlet inşası sürecinde kadınlara böyle bir hakkın tanınması devrimsel niteliğe sahip bir gelişmeydi. Keza o dönemde Avrupa’nın çok az ülkesinde bu hak uygulanırken İslam dünyasında kadınlara eşit siyasi haklar tanınması söz konusu bile değildi.¹⁰⁸

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti henüz bir yazılı anayasaya sahip değildi. Bu yüzden vatandaşların hak ve özgürlükleri parlamento ve hükümet tarafından çıkarılan düzenlemelerde yer almaktaydı. Derin siyasi, sosyal, ekonomik sorunların yaşanmasına rağmen toplumun demokratikleşmesi için bireysel ve kolektif özgürlükler alanında birçok önemli yasa kabul edilmiştir. Parlamento çoğunluğuna sahip Müsavat Partisi’nin deklarasyonunda şu ifadeler yer almıştır:

“Azerbaycan hürriyet ülkesi olmalıdır.. (...) Azerbaycan’da üvey-doğmalık olmamalıdır. Ermeni, Rus, Yahudi, Gürcü, Alman, Lehli ve sair milletler, Azerbaycan vatandaşı olarak kalmak şartıyla, kültürel millî muhtariyet hakkından istifade etmelidirler.”¹⁰⁹

Azerbaycan’da milliyet, din, dil, siyasi görüş vs. farkı aranmaksızın tanınan demokratik hak ve özgürlükler yelpazesi o kadar genişti ki sonraki dönemlerde bu uygulamaların suiistimal edildiğine bile dikkat çekilmektedir. Demokrasi ve hukuk ilkelerinden taviz vermeyen bir karaktere sahip M.E. Resulzade bile, sonradan bu konudaki serzenişini şöyle ifade edecektir:

“Bir devre-i teşekkül ve taazzuvda bulunan bu nevad siyasetin şüphesiz şayan-ı tenkit noksanları az değildi. Bunların en büyüğü, bu gibi devirlere mahsus muhkem bir idarenin, kavi bir hükümetin hakkıyla tesis edilemediğidir. Teşettüt-i efkârın tevhide için tatbik olunan ikna usulü ile beraber biraz daha icbar tarikine gidilseydi, ihtimal ki netice-i vukuat başka türlü olurdu.”¹¹⁰

107 Dəmirlı, s. 168.

108 Şunu belirtelim ki, Türkiye Cumhuriyetinin 1924 Anayasası ilk biçiminde “18 yaşını ikmal eden her erkek Türk’ün” milletvekili seçimlerinde oy kullanabilmesini öngörmekteydi. Daha sonra, 1934 yılında kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmiştir. Türkiye’de kadınların seçme ve seçilme hakkına ilişkin kapsamlı bir çalışma için bkz: S. Özer, Kadınlara Seçme ve Seçilme Hakkı Verilmesinin Türk Kamuoyundaki Yankıları, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XXIX, Sayı: 85, Mart 2013, (ss. 131-167); Aynı hak İngiltere’de 1928, Fransa’da 1944, İtalya’da 1946, Belçika’da 1948, İsviçre’de 1971 yılında tanınmıştır. E. Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 18. Basım, Yetkin Yayınları, Ankara 2018, s. 89.

109 Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi...*, s. 108.

110 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti...*, s. 76.

Üçüncüsü, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin hukuk sistemi dünyevi nitelikli hukuk sistemi idi.¹¹¹ Azerbaycan hukuk literatüründe kullanılan “dünyevi devlet” kavramının Azerbaycan Halk Cumhuriyeti özelinde ele aldığımızda günümüz Türkçesinde “laik devlet” veya “seküler devlet” kavramları şeklinde kullanıldığını görmekteyiz.¹¹² Günümüzde sekülerizm genelde bireyi ön planda tutan ve rasyonalizmi savunan, evrimci ve uzlaşmacı bir model iken, laiklik radikal dönüşüm ve reformların yaşandığı bir modeldir.¹¹³ Anlam itibarıyla aynı şeyi ifade ettiğini belirterek uygulamada laikliğin daha sert, sekülerizmin yumuşak bir uygulamaya müncer edildiğini görmekteyiz. Bu yüzden günümüz Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “dünyevilik” ifadesinin bu durumu ifade etmek için yeterli olacağını, özellikle Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde cumhuriyetin niteliklerinden birisi olduğunu ve bu ilkenin nispeten yumuşak bir şekilde uygulandığını söyleyebiliriz:

“Bilindiği üzere Rusya İmparatorluğu geleneksel sistemin bazı kalıntılarını devam ettirilmesine müsaade ediyordu. İmparatorluk sınırları içinde ayrı ayrı toplumlar sömürge idaresi altında ve eşit olmayan bir ortamda yaşıyorlardı. Bu eşitsizliğin ana unsurlarından biri de dini alanda yaşanan eşitsizlik idi. Azerbaycan Türkleri bu ayrımcı siyaset neticesinde dini ve milli kimliklerinden dolayı hak ve özgürlüklerinin daha çok sınırlandırıldığı bir ortamda yaşıyorlardı. Bu eşitsizliği ortadan kaldırılmasında dünyevilik ilkesinin benimsenmesi son derece zaruri idi.”¹¹⁴

Mehmet Emin Resulzade *Asrımızın Siyavuşu* adlı eserinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminin sosyal hayatı ve hukukuyla ilgili şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur:

“Her şeyden evvel Azerbaycan Cumhuriyeti'nin esas idaresi bütün vatandaşlarının eşit bir hukukla yaşaması üzerine kurulmuştur. Burada bir insanın muhterem şahsı, Azerbaycan vatandaşı olduğu için hukuku saklı idi. Erkek-kadın, Müslüman-Hristiyan, Türk-Türk olmayan, cins ve milliyet farkı gözetmeden zengin-fakir, patron-işçi, toprak sahibi, ırgat, öğretmen-talebe, muhterem-cahil, sınıf, meslek, tabaka, rütbe, makam, nesil, bilgi imtiyazı aramadan bütün vatandaşlar memleket idaresine iştirak ediyor, kanun yapan kuruluşlara girmek hakkına dahi sahiptirler. Burada bir sınıf diğeri sınıfa hâkim değildi. İnsan ne varına göre haklı, ne de yoksulluğuna göre haksız görünüyordu. Bunun gibi ne yoksulluğu için saygı [görüyor],

111 Dəmirlı, s. 169.

112 Karşılaştırma ve yorum için bkz: Gözler, s. 165-166.

113 Bkz: M. Akad, B. Vural Dinçkol, *Genel Kamu Hukuku*, Genişletilmiş 8. Tıpkıbasım, Der Yayınları, İstanbul 2013, s. 365.

114 Dəmirlı, s. 169.

ne de zenginliği için aşağılanıyordu. Burada okul ilim, teknik tarafsız tutulup ondan belirli bir parti veya sınıfın haklı haksız taleplerine, kulağı küpeli bir esir gibi, tabi olmak istenilmiyor; bilakis okulla âlimlerden iyi ile kötüyü bizzat müstakil fark edecek vasıtalara sahip namuslu bir Azerbaycan vatandaşı terbiye etmeleri isteniyordu.”¹¹⁵

İstiklal Beyannamesi'nin 4. maddesi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin seküler devlet niteliğini belirlemiştir. Bu niteliğin gereği olarak İslamiyet bir din olarak tamamıyla kenarda bırakılmamış, hatta devletin bayrağında bile “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak” ilkesi çerçevesinde yer almıştır.¹¹⁶ Dünyevi devlet ilkesinin uygulanmasında din devlet işleri birbirinden ayrılrsa da devlet kişilerin din hürriyetinin sağlanması görevini üstlenmiştir. 17 Haziran 1918'de İkinci Hükûmet kabinesinde Halk Maarifi ve Dini İtikat Bakanlığı tesis edilmiştir. Bu makam Nesib Bey Yusifbeyli'ye havale edilmiştir. Hükûmetin öncelikli çalışmalarından biri de Kafkasya Müslümanlarına ait tek bir dini idarenin kurulması idi. Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettiği sırada Müslüman idareleri Tiflis'te mukimdi. Bakanlığın 10 Ağustos 1918 kararıyla her iki idare Gence'ye taşınmış ve serbest iradeleriyle 1 Eylül 1918 tarihinde Meşihat-ı İslamiye adı altında tek kurum olarak birleşmişlerdir. 7 Eylül 1918 tarihinde bu karar bakanlık tarafından onaylanmıştır. Bakü şehri Bolşeviklerden kurtulunca idare de buraya taşınmıştır.¹¹⁷

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Cuma günü dinlenme günü olarak kabul edilmiştir. Dini bayramlara günlerinde söz konusu dinin mensuplarına bayram tatili verilmesi öngörülmüştür. Hükûmetin kararıyla din adamları ve dini idarelere devlet hazinesi tarafından kaynak ayrılırken dini vergiler doğrudan devlet hazinesine ödeniyordu.¹¹⁸

Dördüncüsü, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin hukuk sistemi çağdaş bir hukuk sistemiydi. Bu sistem o dönemdeki çağdaş hukuk sistemi modelinin tüm unsurlarını ihtiva etmekteydi. Azerbaycan birçok dünya devletinin genelde son yüzyılda topladığı “modern” siyasi ve hukuki tecrübesini, dönemin öncül, ileri görüşlü hukuki düşünce ve ilkelerini rehber edinmiş; hukukun üstünlüğü ve insan hak ve özgürlüklerini güvence altına almıştır. Hukuk tarihinin önceki dönemlerinden farklı olarak cumhuriyet döneminde hak ve hürriyetlere saygı

115 Rezulzade, Asrımızın Siyavuş'u, s. 44-45.

116 Mehmetzade, *Azerbaycan Misak-ı Millisi...*, s. 33-34.

117 C. Məmmədov, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlət-din münasibətləri, *Dövlət və Din*, № 04 (51) İyul - Avqust 2017, (ss. 6-15), s. 11; A. İsgəndərov, A. Mövlayi, *Şeyxülislamlığın tarixi*, “Elm və təhsil”, Bakı 2016, s. 187.

118 Məmmədov, s. 14.

ve onların güvence altına alınması hukuk politikalarının merkezinde yer almıştır.¹¹⁹

“Burada hukuk normları evrensel standartları ihtiva ediyordu; toplumsal ilişkilerin tanziminde yasama kurumu temel müessese idi; hukuk kaynakları belli hiyerarşik bir yapıya sahip idi; kanunların hukuka ve evrensel ilke ve normlara uygunluğu temin edilmişti; (...) bağımsız mahkeme sistemi oluşturulmuştur; yargı fonksiyonu diğer devlet fonksiyonlarından ayrılmıştı; mahkemeler toplumdaki çatışmaların ve hukukî uyuşmazlıkların çözümünde önemli role sahipti (...) vs.”¹²⁰

Azerbaycan hukuk sisteminin bir başka özelliği de onun geçiş dönemi niteliğine sahip olmasıdır.¹²¹ Daha önce de belirttiğimiz gibi Azerbaycan, bağımsızlığını kazandıktan sonra yeni devlet inşası sürecinde eskiden var olan Rusya İmparatorluğu hukukunun bağımsızlıkla çelişmeyen hükümlerini uygulamaya devam etmiştir. Bu zaruri uygulama yeni bağımsızlığa kavuşan veya siyasi sistemini temelden değişen devletler açısından geçerlidir. Çünkü toplumsal ilişkileri düzenleyen yasaların kısa sürede çıkarılması zaman bakımından imkansız olup, yasaların toplumsal gereksinimleri dikkate almadan çıkarılması tehlikesini de beraberinde getirmektedir.

“Geçiş dönemini yaşayan diğer toplumlarda olduğu gibi Azerbaycan’da da hukuk sistemi yenilikçi bir karaktere sahip olmuştur. Keza bu hukuk sistemi sadece toplumsal ilişkileri düzenlemekle kalmamış, aynı zamanda yeni siyasi-hukukî realiteyi oluşturmuştur. Bu sayede kendisi esaslı ölçüde değişirken toplumda çağdaşlaşma sürecindeki esaslı dönüşüm sürecinde önemli bir araç haline gelmiştir. (...) Diğer geçiş karakterli hukuk sistemlerinde olduğu gibi hukuk sistemi ağırlıklı olarak yeni siyasi düzenin inşa edilmesine yönelerek kamu hukukunu ön plana çekmiş, özel hukuk alanında ise önceki rejimin belli özelliklerini korumuştur.”¹²²

Böylece, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin hukuk sistemi demokratik, hukukun üstünlüğüne dayalı, dünyevi karakterli bir hukuk sistemi olup kendini yenileyen, geçiş dönemini yaşayan çağdaş bir hukuk sistemi olarak karakterize edilebilir.

Sonuç

Bir toplumun milletleşme ve devlet kurma koşulları uzun soluklu, sadece iç değil, aynı zamanda büyük ölçüde dış şartlara bağlı bir süreçtir. Azerbaycan

119 Dəmirli, s. 169-170.

120 Dəmirli, s. 170.

121 Dəmirli, s. 170 vd.

122 Dəmirli, s. 170-171.

Türklerinin yaşadıkları coğrafya tarih boyunca büyük uygarlıkların yaşam ve mücadele alanı içerisinde yer almış, büyük devletlerin çıkar çatışmasından kuvvetli şekilde etkilenmiştir. Eski zamanlardan günümüze kadar bu coğrafyada çok sayıda devlet inşa edilmiş, varlığını sürdürmüş ve tarihe karışmıştır. Bazen küçük devletler şeklinde eş zamanlı olarak birkaç oluşumun aynı tarihi kesit içerisinde yine bu coğrafyada yer alması tarihi kaynaklara göre bilinen bir gerçekliktir. Bu yüzden Azerbaycan'ın devlet ve hukuk tarihinden bahsederken zaman, mekan hudutları ve aynı zamanda milli (etnik) kimlik sorunsalı ile karşı karşıya kalmaktayız. Bu sorunsalın çözümüne ilişkin tezler geliştirmek hukuk tarihinin konusu dışında kalmakta ve tarih disiplininin araştırma alanına girmektedir.

Bu kadar karmaşık devlet oluşumları ve uygarlıkların iç içe geçtiği, tarihsel gelişim süreci içinde biri diğerinin yerini aldığı bir coğrafyada çok değişik hukuk sistemlerinin oluşup gelişmesi tabii ve mantıkî bir olgudur. Bu yüzden Azerbaycan'da yönetim ve hukuk sisteminin tarihî gelişim süreçlerini incelerken çok eski dönemlerden günümüze kadar yaşanan gelişmelerin bir bütün olarak incelenmesi yoluna gidilmektedir. Günümüzde devlet ve hukuk tarihiyle ilgili araştırmalarda Sovyet tarih yazımı yönteminin devam ettiğini, Azerbaycan coğrafyası sınırları içerisinde değişik tarihi dönemlerde var olmuş devlet ve diğer siyasi oluşumların bu ekseninde değerlendirildiğini, Türk kimliğinin belirgin bir çizgiyle öne çıkarılmadığını görebilmekteyiz. Hâlbuki İslam dininin kabul edilmesinden sonraki süreçte eski müesseseler yeni fıkıh sistemine uyumlu hale getirilerek geliştirilmiştir. Dolayısıyla, Türk hukuku tarihsel gelişim dönemlerinin her aşamasında kendini güçlü bir şekilde hissettirmiştir.

İslamiyet'in kabulünden sonra Azerbaycan hukuk tarihinde bazı istisnalarla Hristiyan hukuku (mahalli düzeyde), adet hukuku, değişik hukuk ekolleri bağlamında İslam fıkıhı, belli bir tarihi kesitte Büyük Yasa, aynı zamanda yöneticilerin ferman ve emirleri uygulanmıştır. Bu istisnaların söz konusu olduğunu göz ardı etmeden İslamiyet'in kabulünden Rusya tarafından işgal edilmesine kadarki bin seneyi aşkın bir süreçte Azerbaycan hukuk ve yönetim sisteminin İslam fıkıhına göre düzenlendiğini kesin olarak söyleyebiliriz. Hatta Rus sömürge sistemine girdikten sonra Azerbaycan hukuk ve yargı sisteminde şariat hukuku kısmen de olsa uygulanmaya devam etmiştir.

Kuzey Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgal süreci 1828 yılında tamamlanmış ve Türkmençay Antlaşması ile resmileştirilmiştir. Bu tarihten itibaren Kafkasya'ya yönelik Rusya'nın politikaları uzun süre imparator, merkez idaresi ve bölgenin üst düzey yöneticilerinin tutumlarına, ayrıca iç ve dış tehdit algısına göre değişiklik göstermiştir. En genel şekliyle tanımlamak gerekirse diğer sömürgeci devletlerde olduğu gibi Rusya'nın da bölgeye yönelik politikaları "böl-yönet" ilkesi doğrultusunda, bazen de Hristiyanlaştırma ekseninde gelişmiştir. İşgalin ardından Azerbaycan'da kısmen şariat ve adet hukuk normlarına da müsaide eden

Rusya İmparatorluğu'nun seküler hukuk sistemi uygulanmıştır. Gerek yönetim yapısıyla ilgili reformlar gerekse uygulanan hukuk sistemi bakımından Çar yönetiminin izlediği politika ayrımcılık üzerine kurulmuştur. Bu politikalarından en fazla mağdur olan kesim Müslüman/Türkler idi. 19. yüzyılın ikinci yarısında Bakü'de sanayileşmenin hız kazanması, burjuva sınıfının ortaya çıkması Müslüman/Türk modernleşmesini başlatmış, ümmet ve millet bilincinin berraklaşmasına yol açmıştır.

20. yüzyılın başlarında Rusya'da yaşanan önemli olaylar ve dönüşümler Azerbaycan Türklerini de siyasi arayışlar içerisine sokmuş, değişen Rusya içinde kendilerinin nereye konumlandırılacakları sorusunu gündeme getirmiştir. Özellikle Şubat 1917 Devrimi'nin ardından Rusya'da yaşanan yoğun siyasi gelişmeler sürecinde Azerbaycan aydınları önce özerklik, ardından bağımsızlık talebini gündeme getirmişler. Şubat Devrimi'nin ardından Güney Kafkasya yönetimiyle ilgili ortaya çıkan oluşumlar yaşam kabiliyetinden yoksun oldukları için kısa ömürlü olmuşlardır. Transkafkasya Seymi'nin dağılmasıyla Azerbaycan Cumhuriyeti 28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yönetim sistemi demokratik parlamenter model üzerine kurulmuş olup Müslüman Doğu toplumlarında cumhuriyet rejiminin ilk numunesiydi.

Azerbaycan Cumhuriyeti son derece ağır iç ve dış şartlar altında kendi varlığını korurken demokratik devlet niteliğinden taviz vermemiştir. Cumhuriyet döneminde uygulanan hukuk sistemi bir geçiş dönemi yaşayan yeni devlete özgü hukuk sistemidir. Fakat hızlı bir şekilde yenilenmeye çalışan, bunun için yabancı devletlerin tecrübesini kullanan, aynı zamanda yerel ve milli koşulları göz ardı etmeyen Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet ve hukuk sistemi çağdaş niteliğe sahiptir. Milli devlet, hukuk devleti ve seküler devlet niteliği de cumhuriyetin diğer özellikleri arasında zikredilebilir. Burada özellikle üzerinde durulması gereken niteliklerden biri seküler cumhuriyet niteliğidir. Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrıldığı bu sistemde dini mensubiyete bakılmaksızın herkesin vicdan ve ibadet hürriyeti yüksek seviyede temin edilmiştir.

Demokratik hukuk devleti olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin serbest, doğrudan, eşit seçim ilkelerini benimsemesi; parlamentosunda parti, bölge, milli (etnik) kimlik ve sivil topluma yönelik temsil ilkelerinin uygulanması; çoğulcu demokrasi modelini tercih etmesi Azerbaycan devlet ve hukuk tarihinin son derece önemli olaylarıdır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yirmi üç ay gibi kısa süreli bir varoluş sürecinde edindiği demokratik, hukuki, milli ve dünyevi devlet nitelikleri, çoğulcu toplum yapısı ve millet inşası sürecinde kazandığı tecrübelerden bugün ders alınması gerektiğini vurgulamak gerekir.

Kaynakça

- Akad M., Vural Dinçkol B., *Genel Kamu Hukuku*, Genişletilmiş 8. Tıpkıbasım, Der Yayınları, İstanbul 2013.
- Akipek İ., Kuvvetler Ayrılığı Nazariyesinin Doğmasında Âmil Olan Fikirler, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 9, Sayı:1-2, Mart-Nisan 1952, (ss. 167-182).
- Arsal S. M., *Türk Tarihi ve Hukuk*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- Asker A., Azerbaycan Hukuk Tarihinin Öğrenilmesinde Bazı Sorunlar: Kavram, Dönemler, Etnik Kimlik ve İdeoloji. *Birinci Türk Hukuk Tarihi Kongresi* (21-22 Aralık 2012), (Editör: Fethi Gedikli), 1. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2014, (ss. 15-22).
- Asker A., Mirza Bala Mehmetzade'nin Azerbaycan Misak-ı Millîsi Üzerine Yorumları, *Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında: III Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunur*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 13 iyun 2018-ci il, Bakı 2018, (ss. 12-15).
- Asker A., Paşa E., Birinci Cumhuriyet Döneminde Azerbaycan'da Parlamentarizm Kültürü, *100. Yılında Azərbaycan Cumhuriyeti Uluslararası Kongresi, 26-27 Mayıs 2018, Kongre Bildiriler Kitabı*, Anadolu Üniversitesi Yayın No: 3862, Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayın No: 1, Eskişehir 2019, (ss. 468-475).
- Asker A., The Legal and Political Dimensions of Viceroyalty in the Caucasus, *Turkish-Russian Academics: A Historical Study on the Caucasus*, AVİM, Terazi Yayıncılık, Ankara 2016, (pp. 23-36).
- Asker A., The Legal and Political Dimensions of Viceroyalty in the Caucasus, *Turkish-Russian Academics: A Historical Study on the Caucasus*, AVİM, Terazi Yayıncılık, Ankara 2016 (pp. 23-36).
- Atıcı Arayancan A., Karakoyunlu Hanedan Üyelerinin Dini Eğilimleri, İçinde: Orta Çağ'da Din ve Devlet (Editör: Ayşe Atıcı Arayancan), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, (ss. 135-152).
- Atıcı Arayancan A., Karakoyunlu Hükümdarlarından Cihânşah ve Dönemi (Siyaset-Teşkilat-İktisat-Din, Kültür) 1438-1467, (Ankara Üniversitesi SBE Tarih (Ortaçağ) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010.

Ali ASKER

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumət qanun və binagüzarlıqları məcmuəsi, 1919, №1, səh. 5-7. Elektronik kaynak: <http://axc.preslib.az/az/page/iKYoaVNIsO>, [Erişim tarihi: 01.06.2019].

Azərbaycan Parlamentosunun Seneidevriyesi, Yeni Gün, no: 278 (24 Aralık 1919/ 24 Kanunuevvel 1335), s. 4: *Azərbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında: 1918-1920 (Gazete Haberleri ve Köşe Yazıları)*, (Neşre hazırlayanlar: Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov), TEAS Press, İstanbul 2018.

Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi, *Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları*, "Adiloğlu" nəşriyyatı, Bakı 2006.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild, "Azərbaycan" nəşriyyatı, Bakı 1998.

Azərbaycan'da Hayat-ı Siyasiye: Müsavat Fırkası'nın Kongresi, no: 289 (4 Ocak 1920/4 Kanunusani 1336), s. 1: *Azərbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında: 1918-1920 (Gazete Haberleri ve Köşe Yazıları)*, (Neşre hazırlayanlar: Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov), TEAS Press, İstanbul 2018, (ss. 609-610).

Azərbaycan" qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918-aprel 1920). I cild, (Tərtibçi: Şirməmməd Hüseynov), Qanun nəşriyyatı, Bakı 2016.

Bütün Azərbaycan əhalisinə, 29 noyabr 1918-ci il, *Азербайджанская Республика: документы и материалы. 1918-1920 гг.* (под редакцией Дж.Б.Гулиева): "ЭЛМ", Баку 1998, (ss. 80-81).

Dəmirli M. Ə., *Şərqlin Çağdaşlıq Möcüzəsi. Azərbaycan Cümhuriyyəti: Hüquq və Demokratiya (1918-1920)*, Hüquq Yayın Evi, Bakı 2018.

Dəmirli M., Ələsgərli Ə., *Azərbaycan hüquq tarixi: cinayət hüququ (ən qədim zamanlardan 1920-ci ilədək)*, Azər nəşr, Bakı 1999.

Efendiyev O., *Azərbaycan Səfəvi Devleti (16. Yüzyıl)*, (Çeviren: Ali Asker), TEAS Press, İstanbul, 2018.

Gözler K., *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi*, Cilt: I, 1. Baskı Ekin Yayınları, Bursa 2011.

Gözler K., *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin yayınları, 2. Baskı, Bursa 2018.

Hüseynli R., Azərbaycan ruhaniliyi XVIII yüzilin sonu – XIX yüzilin ortalarında (Dissertasiya. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi M.Ə. Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universiteti), Bakı 1996.

- İsgəndərov A., Mövlayı A., *Şeyxülislamlığın tarixi*, “Elm və təhsil”, Bakı 2016.
- M. Ə. İsmayılov, M.C.İbrahimov vd., XIX əsrin 80-90-cı illərində Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi vəziyyəti, *İçində: Azərbaycan tarixi*, Dördüncü cild (XIX əsr), “Elm”, Bakı 2000, (ss. 261-311).
- Lee S.J., *Avrupa Tarihindən Kesitler, 1789-1980*, (Çeviren: Savaş Aktur), Dost Kitabevi Yayınları Ankara 2004.
- Mehmetzade M. B., *Azerbaycan Misak-ı Millisi (Azerbaycan İstiklâl Beyannamesinin Tahlili)*, (Aktarma və şərhler: Alesker Aleskerli, Elşad Mahmudov), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları No: 50, Ankara 2002.
- Məmmədov C., Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlət-din münasibətləri, *Dövlət və Din*, № 04 (51) İyul - Avqust 2017, (ss. 6-15).
- Özbudun E., *Türk Anayasa Hukuku*, 18. Basım, Yetkin Yayınları, Ankara 2018.
- Özer S., Kadınlara Seçme ve Seçilme Hakkı Verilmesinin Türk Kamuoyundaki Yankıları, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: XXIX, Sayı: 85, Mart 2013, (ss. 131-167).
- Piriyev V.Z., Hülakülər və Cəlairlər dövründə Azərbaycanda məhkəmə sistemi və mühakimə qaydaları, *Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası*, No: 2, 1986.
- Resulzade M. E., *Asrımızın Siyavuş'u* (Eseri yayına hazırlayan: Arasoğlu), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları: 39, Ankara 1989.
- Resulzade M. E., *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyeti-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*, (Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın), Azerbaycan Türkləri Kültür ve Dayanışma Derneği Mehmet Emin Resulzade Yayın Merkezi (MERYAMER), İstanbul 1990.
- Resulzade M. E., *Azerbaycan Kültür Gelenekleri*, *İçində: Azerbaycan Kültür Gelenekleri ve Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları: 18, 1984, (ss. 9-39).
- Seyidzadə D., *Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar*, İkinci nəşr, Oka ofset, Bakı 2004.
- Sohrabiabad H., Akkoyunluların Mezhepsel Eğilimleri Üzerine Bir Değerlendirme, Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi, Sayı: 18, 2018, (ss. 203-224).

- Sohrabiabad H., Safevî İdaresinde Toplumsal Dönüşüm (Kırıkkale Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kırıkkale 2018.
- Sumbatzadə Ə.S., İsmayılov M.Ə., Umayev Ə.A. vd., XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan iqtisadiyyatı və sosial münasibətlər, *Azərbaycan tarixi*, Dördüncü cild (XIX əsr), “Elm”, Bakı 2000, (ss. 54-126).
- İsmayılov M. Ə., Milman P.Ş., Kapitalist münasibətlərinin meydana çıxması. Aqrar, inzibati-məhkəmə və şəhər islahatları, *Azərbaycan tarixi*, Dördüncü cild (XIX əsr), “Elm”, Bakı 2000, (ss.162-220).
- Sumbatzadə Ə.S., M.Ə. İsmayılov, Ə.A. Umayev vd., XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan iqtisadiyyatı və sosial münasibətlər, *Azərbaycan tarixi*, Dördüncü cild (XIX əsr), “Elm”, Bakı 2000, (ss.54-126).
- Swietochowski T., *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azərbaycanı: 1905-1920* (Çeviren:Nuray Mert), Bağlam Yayınları, İstanbul 1988.
- Vernadsky G., *Rusya Tarihi* (Çeviri: Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak), 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.
- Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları*, (Məsul redaktor: A.Ə. Paşayev), Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, “Adiloğlu” nəşriyyatı, Bakı 2006.
- Zaqafqaziyanın Şiə təriqətinə mənsub müsəlman Ruhaniliyinin idarə olunması haqqında Əsasnamə; 5 aprel 1872-ci il. Zaqafqaziyanın Sünni təriqətinə mənsub müsəlman Ruhaniliyinin idarə olunması haqqında Əsasnamə, 5 aprel 1872-ci il. İçində: Anar İsgəndərov, Adil Mövlayi, *Şeyxülislamlığın tarixi*, “Elm və təhsil”, Bakı 2016 (327-369).
- Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920), Законодательные акты (Сборник документов)*, Издательство “Азербайджан”, Баку 1998.
- Азербайджанская Республика: документы и материалы. 1918-1920 гг* (под редакцией Дж.Б. Гулиева), “Элм”, Баку 1998.
- Актуальные проблемы трудового права: учебник для магистров* (Отв. ред. Н. Л. Лютов), “Проспект”, Москва 2017.
- Арапов Д.Ю., Система государственного регулирования ислама в Российской империи (последняя треть XVIII – начало XX вв.), (Диссертация, Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, исторический факультет), Москва 2004.

Волхонский М.А., Упразднение Кавказского наместничества в 1881 - 1882 гг., *Российская история*, 2018, № 3, (с. 171 – 189).

Воронин А.В., *История Российской государственности*, <http://www.lants.tellur.ru/history/voronin/vor06.htm>, [Erişim tarihi: 01.06.2019]

Дамешек И., Управление окраинами в Российской империи (Закавказье и Финляндия в первой половине XIX века), *Вестник Евразии*, 2003 г. № 1 (20), (с. 156-175)

Декларация Временного правительства о его составе и задачах, <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5201/>, [Erişim tarihi: 01.06.2019]

Джамалудинов М.Д., Шигабуудинов Д.М., Административно-судебная реформа в Закавказье и Дагестане в начале 40-х гг. XIX в., *Известия Дагестанского государственного педагогического университета*, Общественные и гуманитарные науки, No: 4 (13), Махачкала 2010 (с. 11-15).

Евсеева О.В., Рубцов Д.И., Некоторые предпосылки развития отечественного законодательства, регулирующего исполнение наказаний, не связанных с лишением свободы (XVII – начало XIX вв.), *Сборник статей V Международной научнопрактической конференции*, МЦНС «Наука и Просвещение», Пенза 2018 (с. 85-88).

Земцов Б.Н., *История российского государства и права*, Изд. центр ЕАОИ, Москва 2008.

Исламская община Кавказа по документам Грузинских архивов 1800–1917 гг. (сост. Гела Гуниава), г. Кум (Иран), 2013.

История государства и права России (под.ред. С.А. Чибиряева), “Былина”, Москва 2002.

История отечественного государства и права (Отв.ред. И. А. Исаев), “Прспект”, Москва 2012.

История отечественного государства и права (Учебник под ред. О.И. Чистякова и И.Д. Мартысевича), Изд-во Московского ун-та. Часть 1, Москва 1985.

Ali ASKER

Кавказское наместничество, (Авторы: М. А. Волхонский (нач. 20 в.), В. М. Муханов (19 в.)), *Большая Российская энциклопедия*, https://bigenc.ru/domestic_history/text/3794095 [Erişim tarihi: 30.05.2019.]

Конституционное право России: Советское конституционное право от 1918 года до Сталинской конституции, Allpravo.ru, 2003, <http://www.allpravo.ru/library/doc117p0/instrum118/>, [Erişim tarihi: 01.06.2019]

Мильман А.Ш., *Политической строй Азербайджана в XIX - начале XX веков (административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления)*, Азерб. гос. изд., Баку 1966.

Мунаев В.С., *Военная и государственная деятельность наместника на Кавказе М.С. Воронцова : 1844-1854 гг. (диссертация, Ставропольский государственный университет)*, Ставрополь 2012.

Петрушевский И.П., *Ислам в Иране в 7-15 веках*. Изд. Ленинградского университета, Ленинград 1996.

Полное собрание законов Российской империи, http://nlr.ru/e-res/law_r/content.html [Erişim tarihi: 25.05.2019]

Полное собрание законодательства Российской империи, Собр. II, т. XV, отд. I, 1840, СПб., 1841.

Положение о выборах в Учредительное Собрание Азербайджанской Республики, принятое Парламентом Азербайджанской Республики 21 июля 1919 года, *Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası*, 1990, № 3 (с. 135-149).

Постановление о провозглашении государственной независимости Азербайджана. *Собрание узаконений и распоряжений правительства Азербайджанской Республики*, 1919, №1, ст. 1.

Свод Законов Российской Империи, <http://civil.consultant.ru/code/> [Erişim tarihi: 25.05.2019]

Сидельников С. М., *Образование и деятельность первой государственной думы*, Изд-во МГУ, Москва 1962.

Тютюкин С.В., *Политическое пробуждение России на рубеже XIX–XX веков, İçinde: Политические партии России: история и современность*,

Geleneksel Toplumdan Cumhuriyete Yönetim ve Hukuk Sisteminin Tarihi Gelişimi

Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), Москва, 2000, (с. 69-83).

Урушадзе А.Т., Кавказский комитет и Кавказский наместник: формирование и особенности взаимоотношений в 1845-1854 гг. *Вестник Южного научного центра РАН*, 2011. Том 7, N 4 (с. 96-100.)

Milli Kimlik İnşasında Dil Unsuru ve Dil Politikası

Kâmil Veli NERİMANOĞLU*

Ali ASKER**

Giriş

Azerbaycan çok eski dönemlerden günümüze kadar büyük devletlerin çıkarlarının kesiştiği önemli jeopolitik bir alanda yer almıştır. Bu nedenle Azerbaycan coğrafyasında meydana gelerek varlığını sürdürmüş devletler çevre kültürleriyle önemli etkileşimlerde bulunmuşlardır. Bir kimliğin en önemli unsurlarından olan dil olgusu da kuşkusuz bu süreçlerden etkilenmiştir. Azerbaycan’da kullanılan ve bugün resmîyette “Azerbaycan dili” olarak adlandırılan dilin, tarih boyunca –aynı zamanda millet inşa sürecinin en önemli kesitlerinden birini teşkil eden 20. yüzyılın başlarında – “Türk dili” olarak tanındığı bilinen bir gerçekliktir.

İslam’ın yayılmasından sonra Azerbaycan Doğu’nun büyük kültür ve uygarlık alanı içinde yer alırken, önce Arapça, ardından Farsçanın baskın konumda olması Türkçenin bilim ve sanat dili olarak gelişimini engellemiştir. Keza Arapça erken Orta Çağ döneminde hukuk (fıkıh), tefsir, hadis, kelam, tarih, felsefe gibi bilim dallarının yanı sıra matematik, astronomi, tıp gibi doğa bilimlerinin dili olarak kullanılmıştır. Farsçanın şiir dili olarak gelişmesi ilerleyen dönemlerde onu saray ve bürokratik dil statüsüne yükseltmiştir. Birçok objektif ve sübjektif faktörlerin etkisi altında oluşan bu sosyal ve kültürel muhitte bulunan Türk dili, halk edebiyatındaki konumunu koruyup pekiştirebilmiştir. İlerleyen dönemlerde bu

* İstanbul Aydın Üniversitesi Ortadoğu ve Kafkasya Araştırmaları Merkezi Müdürü, Prof.Dr.

** Karabük Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi, Prof.Dr.

dilde divan edebiyatına damga vuran ve dünya edebiyatına önemli katkı sağlayan büyük eserler yazılmıştır. Azerbaycan Edebiyatı'nın Nesimi, Fuzuli ve Hatayi gibi mümessilleri ana dilinde eserler yazarak Türkçenin gelişimine önemli katkıda bulunmuşlardır.

Azerbaycan tarihinde önemli yere sahip devlet oluşumlarının kurucu unsuru Türkler olmuştur. Karakoyunlu, Akkoyunlu ve bir dönem Türkçenin en yüksek düzeyde, yani devlet seviyesinde kullanıldığı Safevi devleti de birer Türk devletleridir. Safevilerde devletin kurucu unsurlarından olan Şamlu, Ustaclu, Rumlu, Tekelü, Dulkadir, Afşar, Kaçar, Varsak boyları yine Türklerdir. Devletin Safevî veya Safevîler olarak adlandırılması Şah İsmail'in atalarının, halk arasında Şeyh Safiyüddin Erdebili'nin (1252-1334) adıyla ilişkilidir. Şah İsmail Hatayi Azerbaycan Türklerinin milli hafızasında, ülke topraklarını birleştirerek merkezî devlet kuran kudretli bir komutan, aynı zamanda saf Türkçede eserler yazan, şiir dünyası halk dili ve kültüründen beslenen büyük bir şairdir. Şah İsmail'in bu hizmetleri günümüzde Azerbaycan Türkleri açısından her türlü mezhep ayrımını bertaraf edecek kadar önemli olup, onun kişiliğini milli devlet kuruluşuyla özdeşleştirecek kadar büyüktür. Şah İsmail'in başarıları sayesinde Azerbaycan dağılık feodalite düzenin ardından 16. yüzyılda yeniden bütüncül devlet yapısına kavuşmuştur. Onun döneminde Herat'tan Bağdat'a kadar uzayan devasa yüz ölçümüne sahip topraklarda yaşayan ahalinin konuştuğu dil, ağırlıklı olarak Türkçe idi. Şah İsmail'in kurduğu devlet bir Türk devletidir.

Feodalitenin doğurduğu iç ve dış savaşlar ve saray çekişmeleri devletin zayıflaması ve kurumların yıpranmasına yol açarken en fazla mağduriyet adeta bir savaş meydanı haline gelmiş Azerbaycan'da yaşanmıştır. 17. yüzyılda Safevî devletin omurga kemiğini oluşturan Azerbaycan artık önceki önemini kaybetmiştir. Bu tarihten itibaren gayri Türk unsurları güç kazanmaya başlamış; devlet, ordu ve bürokrasi dili olarak gelişen Türk dili, yerini Farsçaya bırakmıştır. Türk hanedanı tarafından yönetilen Safevî Devleti'nde Türk dili hâkim konumunu kaybetmiş ve sonraki yüzyıllar boyunca Farsçanın resmi dil olarak kullanıldığı bir yapı içerisinde varlığını sürdürmüştür. Safevî Devleti'nin yıkılışının ardından gelişen siyasi-askeri çekişmeler doğrultusunda ortaya çıkmış Afşar Devleti Nadir Şah'ın ölümünden sonra çözülmeye başlamış ve Azerbaycan'ın tarihi toprakları ayrı ayrı hanlıklara parçalanmıştır. 19. yüzyılda bölgede hegemonya uğruna yaşanan savaşlarda Rusya'nın üstünlük kazanması, 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay antlaşmalarıyla Azerbaycan'ın tarihi toprakları ikiye ayrılmıştır. Rusya tarafından işgal edilmiş Kuzey Azerbaycan topraklarında bu sefer Çarizmin sömürgecilik politikasının bir gereği olarak Rus dili hâkim konuma getirilmiştir.

Komşu halklar tarafından Tatar, Türk-Tatar, Aderbaycan (Azerbaycan) şeklinde isimlendirilen Azerbaycan Türklerinin dili Cumhuriyet döneminde (1918-1920)

Türk Dili adıyla resmîyet kazanmıştır. Dönemin son derece zor sosyal, siyasi ve iktisadi koşullarına rağmen bağımsız cumhuriyetin kurucuları dil meselesini öncelikli konular arasında ele almış, bunu millet inşası sürecinin vazgeçilmez konusu olarak görerek gereken adımları atmışlardır. Bu doğrultuda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin dil politikası; devlet kurumları, bürokrasi, kamu hizmeti, ayrıca kültür ve eğitim kurumlarında Türk dilinin hâkim konuma getirmeye yönelik olup, büyük ölçüde belirlenen hedefe ulaşılmıştır. Türk dilinin uzun süre devlet geleneklerinden yoksun bırakılmış olması, yaklaşık yüzyıl boyunca devam eden Ruslaştırma politikasının doğurduğu fesatlar bağımsızlık döneminde Türkçeye resmî devlet statüsü kazandırma sürecini olumsuz etkilemiştir. Keza Rus sömürgeciliği döneminde, ana dilinde eğitim alma fırsatı olmadığı için Türkçe bilen uzman, memur ve bürokratların sayısı bir hayli sınırlıydı. Bu sorunun aşılması ve bağımsız cumhuriyetin bürokratik yapısını, siyasi, sosyal ve kültürel sistemini Türkçe ekseninde yeniden tasarlamak için son derece tedbirli ve itidalli politika izlenmiştir. Siyasi iktidarın bu politikası, bir taraftan yeni uzmanların hazırlanması diğer taraftan mevcut yapı içindeki bürokrasinin Türkçeyi benimsemesine yönelikti.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Türkçenin devlet dili statüsünü kazanması Bolşevik Rusya'nın işgali sonrasında en azından "Birlik Cumhuriyeti dili" seviyesinde korunarak devam etmesine zemin hazırlamıştı. Ancak Sovyetler Birliği döneminde bir taraftan azınlık dillerini adeta icat edilerek statü kazandırılması, diğer taraftan üst bir dil olarak Rusçanın egemen konuma getirilmesi Türk dilini iki taraftan baskı altında bırakmıştır. Azerbaycan Türklerinin kimlik olgusu üzerinde yapılan en büyük tahribat Stalin döneminde dilin adının değiştirilmesi, Türk dili yerine Azerbaycan dili kavramının getirilmesi olmuştur. Bu olgu günümüzde siyasi, toplumsal ve ilmi düzlemde hala tartışma konusu olmaya devam etmektedir.

1. Cumhuriyet Öncesi Dönemde Azerbaycan Türkçesinin Gelişimi

Azerbaycan Türkçesinin tarihinden bahsederken gerek Sovyet döneminde gerekse Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yeniden bağımsızlığa kavuşmasından sonraki dönemde yaşanan birkaç önemli soruna değinmekte yarar vardır. Bu sorunlar ekseninde gelişen tartışmalar günümüzde de devam etmektedir. Söz konusu tartışmalar sadece dil merkezli olmayıp, tarihi, siyasi, coğrafi, kültürel ve hatta ekonomik faktörlerle doğrudan ilintilidir. Bu önemli sorunlardan birisi Azerbaycan Türklerinin sahip oldukları dilin tarihiyle ilgilidir. Azerbaycan Türkçesinin tarihin hangi kesitinde ortaya çıkıp geliştiği sorusunu yanıtlamak dilin tarihi gelişim sürecini dönemlere ayırma zarureti doğurmaktadır.

Azerbaycan'da gerek şifahi dilin gerekse edebi dilin gelişim süreçleri Sovyet dönemi ve sonraki yıllarda farklı şekilde takdim edilmiştir. Bu konu üzerine eser yazmış bazı bilim insanlarının çalışmalarında Sovyetlerde ve bağımsızlık döneminde farklı yaklaşımlar sergilendiği görülmektedir. Bunu bilimsel çalışmaların gelişim sürecinde ortaya konulan ilmi, tarihi ve kuramsal verilerin etkisi sonucunda ortaya çıkmış bir durum olarak değerlendirmek yetersiz kalacaktır. Keza farklı ideolojilerin gelişmesine bağlı olarak dilbilimciler Azerbaycan dili tarihinin dönemlere ayrılmasında değişik prensipleri temel almışlardır. Bu prensipler: (i) içtimai-siyasi prensipler, (ii) norm prensipleri, (iii) Azerbaycan Türkçesini Türk dillerinin gelişim tarihi bağlamında ele alan prensipler şeklinde tasnif edilebilir.¹ E. Demirçizade Sovyet döneminde neşredilmiş kitabında Azerbaycan halkının etnik yapısı ve bu yapının şekillenmesiyle ilgili üç merhalenin sentez teşkil ettiğini vurgulamaktadır:

1) Küçük Media (Med) temelinde Atropaten-Azerbaycan devletinin oluşumu ve bu coğrafyadaki kabilelerin birbiriyle kaynaşması, çok dilli kabilelerin oluşum aşaması,

2) Atropaten ve Albanya coğrafyasında, yani Azerbaycan'ın güney ve kuzey kısımlarının bir devlet çatısı altında bulunması, kabile ve aşiretler arasında ilişkilerin güçlenmesi ve akraba dillilik aşaması,

3) Yabancılara karşı mücadelede müttefikliğin güçlenmesi, Türk kabile ve aşiretlerin birbiriyle kaynaşması, dominant duruma gelmesi ve ortak dilin şekillenme aşaması.

Üçüncü aşamada Oğuz ve Kıpçak boyları toplu şekilde Kafkasya ve İran'a gelmiş, bu coğrafyada yüzyıllardır yaşayan Türk kabilelerle kaynaşmıştır. Bu süreçte Azerbaycan Türkçesi 5-6. yüzyıllardan itibaren başlamış olan şekillenme sürecini hızlandırarak tamamlamıştır.² Nizami Hudiye Azerbaycan edebi dilinin teşekkülünün iki aşamadan geçtiğini belirtmektedir: İlk aşama 3-5. yüzyıllardan 7-8. yüzyıllara kadardır ve edebi dil minimumu istisnasız olarak umum-halk Azerbaycan diline dayanır. İkincisi ise 6-8. yüzyıllardan 11-13. yüzyıllara kadardır ve bu aşamada önceki edebi dil minimumuna Oğuz-Selçuk özellikleri de karışmıştır.³

1 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Saidə Mustafayeva, Azərbaycan ədəbi dili tarixinin dövrləşdirilməsi prinsipləri, *Dil və ədəbiyyat*. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 4 (108)(elektron versiyası), Bakı 2018 (ss. 61-64), s. 63.

2 Ə.Dəmirçizadə, *Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi*. I hissə, Bakı 1979, s. 49-50.

3 Nizami Xudiyev, *Azərbaycan ədəbi dili tarixi*, İçinde:Nizami Xudiyev, *Seçilmiş əsərləri*, I cild, "Elm və təhsil", Bakı 2012, s. 73.

Azerbaycan Türkçesinin dönemlere ayrılmasında dilin en eski tarihinin ne zaman başladığına dair soru dikkat çekmektedir. Türkçe yazılmış somut metinlerin olmayışı bu soruyu cevaplandırmanın önündeki en büyük engellerdendir. Azerbaycan coğrafyasında en eski çağlarda Türklerin yaşayıp yaşamadığına dair tartışmalar tarih araştırmalarının önemli konularının başında gelmektedir. Bu yüzden Azerbaycan’da Türkçenin eski tarihi üzerine yapılan tartışmalar gelecekte de devam edecektir. Ayrıca bu sorunun herkes tarafından kabul edilebilir cevabının olmadığını da söylememiz gerekir. Fakat bu durum dil tarihine dair tartışmaları bir tarafa bırakmayı veya Türk kimliğinden soyutlanmış şekilde ele almayı gerektirmez, bilim adamları üzerine söz konusu araştırmaları mümkün olduğu kadar farklı disiplinler arası ekseninde derinleştirerek ilmi bulgular elde etme zorunluluğu yükler.

Ziya Bünyadov Azerbaycan’ın Türkleşmesi sürecinin açıklığa kavuşturulmasının zorluğuna işaret ederek şöyle yazmıştır:

“Azerbaycan ahalisinin Türkleşmesi meselesinin, yıllar boyu devam etmiş bu sürecin başlangıcının açığa kavuşturulması çok zordur. (...) Türkleri; Azerbaycan ülkesine dışarıdan gelmiş bir unsur olarak görmek yanlıştır. (...) Azerbaycan ve Arran’ın Türkleşmesi süreci Sasani İmparatorluğu döneminde, yani Araplardan önce yaşanmıştır. Arapların Azerbaycan’ı istila edip buraya yerleşmeleriyle bu süreç de durmuş, fakat çok geçmeden Arapların asimilasyonu başlamıştır.”⁴

Tofiq Hacıyev’e göre Azerbaycan Türkçesinin tarihinde Oğuz kimliğine ilişkin taraflı bir bakış açısı söz konusudur. Oğuzların Med-Albanya (Azerbaycan) ile ilişkisinin orta yüzyılların sonlarına ait olduğu iddia edilmekteyken bu ilişkileri daha ziyade Selçuklu akınlarıyla ilişkilendirme çabası ağır basmaktadır. Oysa dil olguları, ayrı ayrı sözlerin morfolojik tahlili Azerbaycan’da Oğuz Türkçesinin çok eskilere dayandığını göstermektedir:

“Azerbaycan Türkçesinde Oğuzca iki kat teşkil etmektedir. Birinci kat M.Ö. döneme kadar uzayan en kadim dönemlerden [Azerbaycan Türkçesinin] esasını teşkil eden fonetik, morfolojik özelliklerin ve kadim esas lügat fondunun teşekkülüne kadarki dönemi ihata eder. (...) İkinci kat erken orta yüzyıllarda ortaya çıkan, diğer Oğuz dilleriyle ilişkiler neticesinde nüfuz eden olgularla kaynayıp karışma sonucunda meydana gelmiştir. “Dede Korkut” kitabında tasvir edilen Oğuz’un Oğuz’la çatışması bu dönemlerin mahsulüdür: destandaki İç Oğuzlar yerli, Azerbaycan’ın kadim Oğuzları, Taş [Dış] Oğuzlar ise gelmelerdir.”⁵

4 Ziya Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlərdə*, “Şərq-Qərb”, Bakı 2007, s. 199-200. (Elektronik versiyon)

5 Tofiq Hacıyev, *Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi*, I hissə. “Elm”, Bakı 2012, s. 81. (Kitabın Azerbaycan kütüphanelerinin elektronik veritabanındaki elektronik versiyonu kullanılmış olup sayfa numaraları söz konusu elektronik versiyonlar doğrultusunda belirtilmiştir)

Kuşkusuz ki Azerbaycan Türkçesinin bir edebi dil olarak şekillenmesinde şifahi tür daha eskidir ve genel hatlarıyla Azerbaycan coğrafyasında kabile-boy kurumlarının ortaya çıkması sonucunda gelişmiştir. Azerbaycan edebi dilinin tarihi üzerine yapılmış araştırmalara göre şifahi edebi dilin tarihi 6-8. yüzyıllara, yazılı edebi dilin tarihi ise 9-12. yüzyıllara kadar uzamaktadır.⁶ Şifahi edebi dilin olgunlaşması zamanla edebi dilin şekillenmesi açısından sağlam bir temel oluşturmuştur.⁷

Bir başka sorun, son derece ilginç ve absürt karakterli, bilimsellikten uzak ve siyaset düzleminde gündeme getirilerek tartışılmaktadır. Bu sorun dilin adlandırılmasıyla ilgilidir. “Azerbaycan Türklerinin kullandıkları dilin adı nedir” sorusu milletin (halkın) adı sorununu da beraberinde getirmektedir. Günümüz araştırmalarında Azerbaycan coğrafyasında yaşayan halkın ve kullanılan dilin nasıl adlandırılması gerektiğine dair çok eskiden süregelen bir kavram karışıklığından bahsedilmektedir. Oysa tarihi kaynaklara baktığımız zaman böyle bir durumun söz konusu olmadığını, “Azerbaycan” isminin coğrafi anlam taşıdığı, burada kullanılan dilin “Türkçe” olduğu açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Günümüzde kimliği ve tarihi üzerine tartışma yapılmayan bir halka rastlamak neredeyse imkansızdır. Bu durum Azerbaycan Türkleri açısından da geçerlidir. Bilindiği gibi bir toplumun kendisine verdiği isimle dışarıdan yapılan adlandırma arasında farkın olması yaygın bir olaydır. Azerbaycan Türklerine yönelik millet ve dil yönünden yapılan adlandırmanın siyasi karakterli olduğunu ayrıca vurgulamak gerekir. Türk dili kavramına mesafeli duran araştırmacıların en fazla örnek gösterdikleri bir tarihi olayı referans göstermekte fayda vardır. Bu olay Hatip Tebrizi'nin (1030-1108) dilinden aktarılmaktadır: “(...) Ebül'ulâ sordu: Yeni gelenlerle konuştuğun dil hangi dildir? Dedim: “Azerbaycan dili”. Dedi: Ben sizin dilinizi anlamadım, ama konuştuklarınızın tümünü ezberledim. Ebül'ulâ konuştuklarımızı aynen tekrar etti. Ben onun bu denli derin zekasına hayret ettim.” Şunu vurgulamak gerekir ki söz konusu metinde bahsi geçen “lisan-i ehl-i Azerbaycan” ifadesi, yani “Azerbaycan ahalsinin dili” derken Fars veya İranî bir dil kastedilmemekte olup mevzubahis olan Türk dilidir.⁸ Ayrıca metinde geçen Azerbaycan dili ifadesi coğrafi bağlamda bir dile, yani Azerbaycan ülkesinde konuşulan dile işaret etmektedir.

Sovyet döneminde yazılmış ders kitaplarında en kadim dönemden beri bu coğrafyada Azeri veya Arran dilinin olduğu, 5-7 ve 11-12. yüzyıllarda bu coğrafyaya akın etmiş Türk dilli boyların yerel dilleri sıkıştırarak asimle

6 *Azerbaycan edebi dili tarihi*. 4 ciltde, 1 cild. “Şərq-Qərb”, Bakı 2007, s. 7. (Elektronik versiyon)

7 Mədəd Çobanov, *Türk ədəbi dillərinin birləşməsinə doğru (II)*, “Elm və təhsil”, Bakı 2012, s. 16.

8 Əzizxan Tanrıverdi, *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*, “Elm və təhsil”, Bakı 2017, s. 12-13.

ettiğine⁹ resmi tezler bilimsellikten yoksundur. Gerçekten de mezkûr tezler doğruysa eğer, asimile olunmuş yerel dilin galip dilde belli izleri bırakması gerekiyordu. 5. yüzyılda Sasaniler döneminde Albanya'ya göç ettirilmiş birkaç Fars köyü eğer bugün de kendi dilini, onun fonetik, leksik ve gramer özelliklerini koruyabilmişse neden asimile olunduğu iddia edilen dilin herhangi bir alametine rastlanmamaktadır? Dolayısıyla Arran, Alban kavramları belli etnik kimlik anlamında değil, coğrafi-idari anlamda kullanılmıştır.¹⁰ Üzülerek belirtmek gerekir ki 20. yüzyıl boyunca Azerbaycan Türklerinde dil ve millet adı defalarca değiştirilmiştir: Tatar dili-Tatar; (1828-1900); Türk dili-Türk (1918-1938); Azerbaycan dili-Azerbaycanlı (1938-1992); Türk dili-Türk (1992-1995); Azerbaycan dili-Azerbaycanlı (1995'den itibaren).¹¹ Azerbaycan Türkçesinin adlandırılmasıyla ilgili 20. yüzyılın başlarındaki tartışmalar 1918'de hukuki düzlemde sona erdirilmesine rağmen, siyasi ve ilmi düzlemde sonuçlandırılmamıştır; keza Sovyet rejimi dilin ve milletin adındaki "Türk" tanımlamasına tahammül edememiştir. Bu tartışmaların merkezinde yer alan sorunsal dilin adlandırılması meselesidir. 1930'lara kadar Azerbaycan Türkçesi Türk dili adıyla tanınmıştır. Dille ilgili tarihi eserlerde, Çar'ın resmi devlet belgelerinde, Rus ve Avrupalıların mektup ve anılarında Azerbaycan Türkçesi değişik adlarla tanımlanmıştır: Türk dili, Türk-Tatar dili, Türk-Azerbaycan dili, Tatar dili, Tatar-Azerbaycan dili, Tatar-Azerbaycan lehçesi, Kafkas-Tatar lehçesi, Transkafkasya Tatarlarının dili vs. 1930'lardan itibaren ise düzenli şekilde Azerbaycan dili olarak adlandırılmıştır.¹²

Azerbaycan Türkçesinin tarihiyle ilgili dikkati çeken bir başka husus dilin genişleme ve kullanım coğrafyasıdır. Tarihi kaynaklarda yer alan bilgilere göre Türk dili çok sayıda değişik halk ve toplulukların yaşadığı Kafkasya coğrafyasında toplumlar arası iletişim dili olmuştur. Bu özellik tarihi kaynaklara göre 13. yüzyıldan itibaren gözlemlenmektedir. Dolayısıyla Azerbaycan Türkçesi Doğu'da tanınan ve kabul edilen dillerden biri olmuştur.¹³ Bu özelliği itibariyle Azerbaycan Türkçesi sayesinde gerek Türkçe gerekse Arapça ve Farsça çok sayıda kelime komşu halkların dillerine geçmiştir. Girokos Ganzaketsi Ermenicedeki Türk ve Moğol sözlerinden şu örnekleri vermektedir: *tanqırı*, *ere* (er), *ağa*, *sakal*, *yüz*, *otmak* (etmek-ekmek), *ohar* (öküz), *koyna* (koyun), *aydku* (ayı), *kökuçin*

9 *Azərbaycan tarixi*, Azərtədrisnəşr, 1960, 31; *Azərbaycan tarixi*, Azər. EA nəşri, Bakı 1961, s. 186-189 vs.

10 Tofiq Hacıyev, Kamil Vəliyev, *Azərbaycan dili tarixi: oçerklər və materiallar*, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı 1983, s. 11-12.

11 Ruşan Ruşanzadə, Dövlət dili: Azərbaycan Cümhuriyyəti kontekstində <http://ataturk.az/2019/06/07/dovlat-dili-azərbaycan-cumhuriyyəti-kontekstində>, iyun 7, 2019.

12 Hacıyev, Vəliyev, s. 9.

13 Tofiq Hacıyev, *Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi*, I hissə. "Elm", Bakı 2012, s. 141.

(güvercin), *tangız*, *melik*, *yeke* (büyük, devasa), *el*, *gokay* (gök, sema), *usun* (su) vs.¹⁴ Günümüzde Gürcü dilinin söz hazinesinde günlük iletişimde kullanılan çok sayıda Türkçe kelime yer almaktadır. 16-20. yüzyılları kapsayan geniş bir dönemde de Azerbaycan Türkçesi Kafkasya’da yaşayan birçok halkın ikinci dili konumunda olmuştur. Türk halk edebiyatının bir kolu olan Azerbaycan âşık edebiyatı, Türk kökenli müelliflerle birlikte Ermeni âşıklarını da içine almaktadır.¹⁵ 19. yüzyıla ait kaynaklardan “Kafkasya’daki Rusya Arazilerinin İstatistik, Etnografik, Topografik ve Mali İlişkilerin Tasviri” kitabının III. cildinde Çar yönetimi, memurlarında L. Legkobitov’un Azerbaycan Türkçesinin bölgede ne kadar yaygın olduğunu gözler önüne sermektedir:

“Şirvan’da hâkim olan Türkmen dili Azerbaycan’da yayılmıştır ve bizlerde geleneksel olarak Tatar dili adlandırılmaktadır. Bu dil Türk diline [Anadolu Türkçesi] o kadar yakındır ki her iki halk birbirini anlayabiliyorlar. Bu dil Transkafkasya Türkçesi [olarak] adlandırılır. (...) [Bu dil] Arap ve Fars sözleriyle zenginleşmiştir, son derece hoş, lirik [bir dil olarak] seçilir ve eğer buraya onu öğrenmenin kolay olduğunu ilave edersek, [bu dilin] (...) bölgede Avrupa’da Fransız dili gibi yaygın kullanılması şaşırtıcı değildir.”¹⁶

Rus yazarlarından M.Y. Lermontov ve A.A. Bestujev-Marlinski’nin de kullanım yoğunluğu bakımından Azerbaycan Türkçesini Avrupa’da Fransızcaya benzettiğine dair tespitlerde bulduklarını vurgulamak gerekir. Başka bir Rus kaynağında da (“Ves Kavkaz”, No: 1, 1914) “Aderbeycan” dili adıyla bilinen Türk ağzının Farsçanın güçlü etkisine maruz kaldığı, sadeliği sayesinde Güney Kafkasya genelinde “beynelmilel” dil olarak kullanıldığı yazılmıştır.¹⁷

Orta Çağ Arap kaynaklarında 11-12. yüzyıllarda Derbent ve çevresinde konuşma dili olarak Türkçenin kullanıldığına dair bilgiler yer almaktadır. Bu durumun yüzyıllar boyunca devam ettiği birçok yazılı kaynakta, seyyahların gezi notlarında, etnograf ve bölge araştırmacılarının çalışmalarında yer almıştır. 13-15. yüzyıllar boyunca Türk dili, adet ve gelenekleri Kafkasya bölgesinde yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Bölgedeki gayri Türk toplumlarda Türk dili günlük iletişim dilinin yanı sıra Arap alfabeli yazı dili olarak da yaygındı. Seyyahlar, tüccarlar, elçiler Türkçe vasıtasıyla Kafkasya’nın çok kimlikli muhitinde kolay

14 Ə.Yerevanlı, Azəri-erməni ədəbi əlaqələri. “Hayastan”, 1968, s. 261-262. Naklen: Tofiq Hacıyev, *Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi*, I hissə. “Elm”, Bakı 2012, s. 141 (elektronik versiyon).

15 Kâmil Veli Nerimanoglu, Nazım Muradov, Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan: Tarihi, Kültürel İlişkiler, Etkileşim ve Ortak Değerler, İçinde: Kâmil Veli Nerimanoglu, *Büyük Felâket: Ermeni Yalanları ve Hakikatin Özü. Araştırma ve Belgeler*, İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012 (ss. 27-98).

16 *Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar* (Tərtibçilər: Süleyman Əliyari, Fərman Mahmudov vd.), “Çinar”, Bakı, 2007, s. 338.

17 *Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar*, s. 339.

bir şekilde hareket edebilmişlerdir. Güney Dağıstan'ın yerel toplumları olarak Tabasaranlar, Lezgiler, Dargiler ve Laklar birbirleri arasında Azerbaycan Türkçesi aracılığıyla iletişim kuruyorlardı. Dağıstan'ın tanınmış âlimi Hasan Alkadari (1834-1910) ünlü “Asar-i Dağıstan” eserini Azerbaycan Türkçesinde yazmıştır. 19. yüzyılın Kuzey Kafkasya âlimleri Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesinin yanı sıra Azerbaycan Türkçesine hâkim idiler. Bölgenin Rusya tarafından işgalinden sonra, hatta Sovyetler Birliği döneminde bile 1930'lara kadar Rus yönetimi yerel halklarla iletişimde Azerbaycanlı tercümanların hizmetinden faydalanmıştır.¹⁸ 19. yüzyılda gerek Azerbaycan Türkleri gerekse Kafkasya'da yaşayan diğer halkların mensupları tarafından Rusya'nın başkentine gönderilen mektuplar Azerbaycan Türkçesinde yazılıyordu. Kuşkusuz ki bu durum dilin millileşmesi sürecini belli ölçüde etkilemiştir.¹⁹ Sovyet hâkimiyetinin tesisinden sonra Dağıstan'da resmi dil olarak Azerbaycan Türkçesinin kullanılması konusunun gündeme gelmesi bu dilin bölgede ne kadar önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir.²⁰

Azerbaycan Türkçesi edebi dil olarak da etkin bir şekilde kullanılmıştır. 13. yüzyılda Azerbaycan Türkçesi umum-Türk edebi dillerinden birisi olarak eski Türk dilleri ekseninde gelişmiş bölgesel dil özelliklerini yansıtmaktaydı. Kuşkusuz Y. Balasagunlu, A. Yesevi, Gazi Bürhaneddin gibi büyük edip ve düşünürlerin eserleri olmasaydı 13-14. yüzyılı temsil eden Nesimi'nin *Divan*'ı da ortaya çıkamazdı. Bu yüzden Azerbaycan Türkçesini umum-Türk edebi dilinden soyutlayarak ele almak ilmi açıdan yetersiz bir yaklaşımdır.²¹ 13-14. yüzyıllarda Azerbaycan Türkçesinde zengin içerikli edebi eserler yazılmıştır: Gazi Bürhaneddin'in *Divan*'ı, *Destan-ı Ahmet Harami*, Yusuf Meddah'ın *Varka ve Gülşah* eseri, Sulhi Fakih'in *Yusuf ve Zuleyha*, Zariri'nin *Yusuf ve Zuleyha*, 14. yüzyılın sonunda Azerbaycan'ın büyük şair-filozofu Nesimi'nin *Divan*'ı vs.²²

13-14. yüzyıllarda edebi dilde yaşanan gelişmeler 14-16. yüzyıl edebiyatı için zemin hazırlamıştır. Şah İsmail Hatayi döneminde Azerbaycan Türkçesinin nüfuz alanı önemli ölçüde genişlerken edebi dilin gelişmesi açısından da verimli bir ortam oluşmuştur. Sarayda düzenlenen edebi meclislerde Türkçe şiirler seslendirilirken Avrupa ülkeleriyle resmi yazışmalar Farsça ve Türkçe yapılmış, sarayda ve orduda Türk dili hâkim konumda olmuştur. Bu dönemde halk dilinde

18 Kafkasya'da Türkçenin kullanımıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Севиндж Алиева, Али Аскер. Роль тюркского (азербайджанского) языка на Северном Кавказе, *Современная научная мысль. научный журнал НИИ Истории, Экономики и Права*. НИИ ИЭП, Москва 2014, № 3 (с. 24-38).

19 Çobanov, s. 18.

20 Bkz: Алиева, Аскер, Роль тюркского (азербайджанского) языка..

21 *Azərbaycan ədəbi dili tarixi*. 4 cildə, I cild. “Şərq-Qərb”, Bakı 2007, s. 17-18.

22 *Azərbaycan ədəbi dili tarixi*, I cild, s. 17.

kullanılan birçok sözcük temelinde askeri ve bürokratik istilahlara üretilmiştir: *çerik* (asker, ordu), *gezen* (inzibat), *yurt* (kamp), *sahlov* (zindan), *onbaşı*, *yüzbaşı*, *minbaşı* (binbaşı), *tüfengçibaşı*, *beylerbeyi*, *eşikağası*, *sancak*, *ayakçı* (kasid), *atbinen* (yaver, süvari), *yaylakbaşı*, *kışlakbaşı* vs.²³

Türkçenin konumu ve önemi açısından Azerbaycan tarihinin hanlıklar dönemi de ilgi çekmektedir. Bu dönem, Azerbaycan'da parçalanmışlık ve dâhili rekabet ve çatışma olaylarıyla karakteristiktir.

Görüldüğü gibi, tarih boyunca Azerbaycan ülkesinde Türkçe, kesintisiz şekilde varlığını sürdürerek edebi ve sözlü dil numuneleri yaratmış ve zamanla milli devlet dili seviyesine yükselmiştir. Dolayısıyla halk (millet) ve dilin adı bağlamında kullanılan “Türk” kavramı kimlik tanımlamasının yapılması açısından her zaman yeterli ve belirgin olmuştur. Fakat ayrı ayrı dönemlerin siyasi, sosyal muhitinin ortaya çıkardığı koşulların etkisi altında bu tanımlama saptırılmıştır. Mehmet Emin Resulzade İstiklal mecmuası 28 Mayıs 1919 tarihli ve no: 1 sayısında Azerbaycan Türkçesinin bir kimlik oluşumundaki rolünü şu veciz ve anlamlı ifadelerle tasvir etmektedir:

“Kendi şive-i mahsusesi ile konuşan Azerbaycan Türkü muhtelif şivelere malik ve olduğu yerlere nispetle muhtelif isimler taşıyan büyük Türk milletinin bir kısmıdır. (...) Azerbaycan Türklerinin kitle itibarıyla milliyetin rûkn-ü mühimi olan dillerini haliyle korumaları gösteriyor ki Azerbaycan'daki Türk hükümetleri başka bir cinsten bir halka musallat ecnebi bir hükümet-i ekseriye değil Türk halkının ekseriyetine istinat eden bir hükümet imiş. Rus istilasına kadar Arap ve İran istilasına rağmen Azerbaycan hanlıklarının yarı müstakil Türk hanlıkları halinde kalmaları, hatta İran Azerbaycan'ının bile Türk sülaleden olan bir veliaht vasıtasıyla idare olunması bunu bir dereceye kadar teyit etmez mi?! Her ne kadar bunda yüz sene mukaddem Azerbaycan hanlıkları kendi benliklerini idrak etmeden, kendisini tanımış milli bir sima göstermeden mevkillerini İran'ın nüfus-u maneviyesine, sonra da Rus'un kuvveti bazusuna terk ve kazaya teslim oluyordular da halk kendisine mahsus edebiyatı – şairleri, aşık ve dervişleri ile hüznü ve meserretini kendi lisanı ile terennüm ediyor, kendi idraki ile vücut olduğunu belki sezmeden sezdiriyordu. Evet, rahlesi üstünden inmeyen Fuzulisi, Köroğlusunu ile bağı yanık Kerem'e ağlayan âşıkları, bu âşıkların yürek dağlayan sazları ile çobanların ruha sinen bayatları, çocukların seve seve ezberledikleri “üşüdüleri”²⁴ kendisini İranlı bilen bir halkı müthiş bir delalette olduğunu gösteriyor: Yok değil siz Türk'sünüz diyordu.”²⁵

23 *Azərbaycan ədəbi dili tarixi*, 1 cild, s. 18.

24 Çocuk manileri (ed.n.)

25 M.Ə. Rəsulzadə, *Azərbaycan Cümhuriyyəti, İçinde: İstiqlal. 1918-28 Mayıs-1919. Cümhuriyyətimizin bir illik dövrü-istiqlalə münasibətilə təlif edilmiş məcmuə*, “Qanun” nəşriyyatı, Bakı 2014 (10-38), s. 12-13.

Azerbaycan'da dil, edebiyat ve kültür alanındaki gelişim sürecinin önemli aşaması ve kırılma noktası 19. yüzyıldır. Rusya-İran savaşları sonucunda Azerbaycan topraklarının parçalanmasından sonra edebiyatta bir süre eski gelenekler devam ettirilmiştir. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Azerbaycan edebiyatında önemli bir dönüşüm yaşanmıştır. Mirza Fethali Ahundzade ile başlayan bu dönüşüm edebiyatı, edebi tenkidi ve tiyatro sanatını geliştirirken Türkçenin de gelişmesine güçlü ivme kazandırmıştır. Çarlık yönetiminin baskılarına rağmen Azerbaycan aydınlarının büyük çaba ve emekleri sonucunda ortaya çıkan Azerbaycan milli matbuatı, gazete, dergi ve kitap neşirleri, tiyatronun teşkili, sahne eserlerinin yazılması, komedi türünün gelişimi, ayrıca okul ağının genişlemesi, Gori Seminaryasında Azerbaycan-Türk şubesinin faaliyete geçmesi, sayı ve kalite yönünden entelektüel kesimin güçlenmesine neden olurken dilin millileşmesi üzerinde güçlü etki bırakmıştır.²⁶

20. yüzyıl Azerbaycan'da edebi Türkçenin gelişmesinde basının önemli rolü vardır. Hasan Bey Zerdabi'nin (1837-1907) 1875-1877 yıllarında çıkardığı *Ekinci* gazetesinin kapatılmasından sonra uzun süre kesintiye uğramış Türkçe basın 1904-1905 Rus-Japon Savaşı sonrası oluşan görece hürriyet havasında yeniden yaşam alanı bulmuştur. 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da edebi dil tartışmalarında Ali Bey Hüseyinzade'nin başını çektiği *Füyûzat* (1906-1907) ve Celil Mehmetkuluzade, Ömer Faik Numanzade vd. öncülüğünü yaptıkları *Molla Nasreddin* dergisi (1906-1931) ekolü arasında dil konusu üzerine keskin tartışmalar yaşanmıştır. *Füyûzat*'ta yer alan makalelerin dili Azerbaycan Türkçesinden ziyade İstanbul Türkçesine yakındı ve okuma yazma bilen sade insanların anlayamayacağı kadar ağır Arapça-Farsça kelime ve terkiplerle zengindi. *Molla Nasreddin*'in dil olgusuna yaklaşımı ise tamamen farklı idi. Derginin dili sade ve halkın anlayacağı şekildeydi.²⁷ Azerbaycan ünlü aydınlarından edebiyatçı Firudin Bey Köçerli 1913'te "Ana Dili" adlı makalesinde şöyle yazıyordu: "Allah Ali Bey Hüseyinzade'ye insaf versin. Keşke o âlicenap, İstanbul'da rahat oturup (...) Kafkasya'ya teşrif getirmeseydi. O cenabın ilim ve kemaline sözümüz yoktur. Sözümüz ondadır ki (...) dilimize bozgunluk saldı, taze dil getirdi."²⁸ Azerbaycan yazı dilinde 19. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Türkçesinin etkisi söz konusuydu. Keza bu dil dönemi en yaygın ve gündemde olan dillerden biriydi. Bu dilin Azerbaycan'daki etki alanı 19. yüzyılın sonrasından itibaren görülmeye başlamış, 20. yüzyılın başlarında doruk noktasına ulaşmış ve

26 Çobanov, s. 20-21.

27 Bu konuda bkz: Erdoğan Uygur, Füyûzat ve Molla Nasreddin Dergilerinde Edebi Dil Tartışmaları, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı 4, Aralık 2007 (ss. 53-64).

28 Firudin bəy Köçərli, Ana dili, http://anl.az/el/k/fk_s.e/ad002.htm

Sovyet rejiminin baskısıyla 1930'lu yıllardan itibaren yok edilmiştir.²⁹ Bunun yanı sıra Türkiye'de uygulanan dil reformları iki Türkçe arasındaki ayrışmayı daha da derinleştirmiştir.

2. Cumhuriyet Öncesi Dönemde Azerbaycan Türklerinde Dil Olgusu

1918 yılında kurulan ve 1920 yılına kadar varlığını sürdürebilmiş ilk cumhuriyet, yani Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Azerbaycanlılar için son derece önemli ve ulusal egemenlik konusunda vazgeçilmez bir referans noktasıdır.³⁰ Her ülkede olduğu gibi Azerbaycan'da da milli devlet inşasının önemli unsurlarından birisi milli dil olmuştur. Resulzade şöyle yazıyordu:

“Evet, dil tabiidir, binaenaleyh aslıdır, milletle beraber hâsıl olur. Dilsiz bir millet olmadığı gibi milletsiz bir dil olmaz. Dil bir milletin yegâne rüknü değildir. Bir milleti vücuda getirmek için dil ile beraber diğer iştirakli şeyler de vardır. Fakat dil milliyet hayatının en mütekâmil bir şeklidir. Dil bir milletin en kıymetli serveti, hayatının en feyyaz membânı teşkil eder. (...) Hakikaten dil milleti her şeyden daha güzel temsil eder. Millet dil vasıtasıyla bütün meziyet ve mevcudiyetini arz edebilir. (...) Dil kanlı ve canlı, adeta uzvî ve zi-hayat bir vücuttur. Dil milletin canıdır. İşte bunun içindir ki bir dili öldürmek, bir milleti öldürmek demektir. Ve yine buna göredir ki her bir temsil [asimilasyon] o dili tazyik etmekle başlar. Dil durdukça millet de durur, öldü mü millet de canını bağışlar. Dillerini unutmaya başlayan milletler ahiri [sonu] kat'î bir ölüm olan felaketli bir yola girmişlerdir. Bu kadar bir ehemmiyete malik olan dilin muhafazası bittabi dil sahiplerine en çok lazım olan şeylerden biri, belki de birincisidir. Çünkü o, dinden daha kuvvetli bir amili-ittihat ve milletin en doğru bir mümessili olduğu gibi, milletlerin yegâne vesile-yi terakkisidir de. Milletleri maddeten itila ettirmek, medeni ve müterakki kılmak için dinlerden değil, dillerden istifade edilir. Hatta dinin tervici için bile dile ihtiyaç vardır.”³¹

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucuları istiklalin ilanından önceki dönemlerde de dil konusu üzerine sürekli vurgu yapan, basın ve yayın yolu ile ana dilinin önemini halka anlatan insanlardı. Bu yüzden bağımsızlık döneminde ülkede sağlam bir dil politikasının uygulanması yönünde önemli adımlar atılmıştır. O

29 Kemale Elekberova, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Dili: Osmanlı Türkçesi ve Sovyet Etkeni, 100. Yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Uluslararası Kongresi, 26-27 Mayıs 2018 Eskişehir, Kongre bildiri kitabı (Editörler Mehmet Topal, Rza Mammadov) Eskişehir 2019 (ss. 413-420), s. 414.

30 Ceylan Tokluoğlu, Azerbaycan, İçinde: *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna. Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler* (Editörler: İsmail Aydingün-Çiğdem Balım), Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2012, (ss. 17-115), s 26.

31 M.Ə. Rəsulzadə, Dil ictimai mühüm amil kimi, *Şəlalə*, 10 Ağustos 1913, No: 27. İçinde: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Əsərləri*, II cild (1909-1914), İkinci nəşr, “Təhsil”, Bakı 2014 (ss. 231-233).

zamana kadar devlet dairelerinde kullanılan ve halkın büyük çoğunluğuna yabancı olan Rus dilinin kullanımdan kaldırılması ve Azerbaycan Türkçesinin kullanıma sokulması kuşkusuz birtakım zorluklar çıkarıyordu. Öncelikli olarak ana dilinde yazıp okuyan yeteri kadar memur, uzman ve öğretmen olmaması nedeniyle Türkçeye geçişin belli bir zaman dilimine yayılarak Rusça ile birlikte kullanılmasına karar verilmiştir. Bu kararda dikkat çeken husus Türkçenin devlet daireleri ve okullarda kullanılmasının en yakın tarihte gerçekleştirme vazifesinin belirlenmiş olmasıdır. Gerek devlet yönetiminde gerekse eğitimde Azerbaycan Türkçesinin yaygın hale getirilmesi, Türkçe bilen memurların hazırlanması, eğitim kurumlarının millileştirilmesi, ayrıca alfabe reformu yönünde ilk adımların atılması bağımsız cumhuriyetin en büyük başarılarından biridir. Bu anlamda 1918-1920 dönemi son iki yüz yılda Azerbaycan Türkçesinin işlevsel gelişimi açısından en önemli dönüm noktası sayılabilir.³² Bahsi geçen “Devlet-i lisan Türkçe kabul edilerek muvakkaten hükûmet müesseselerinde Rus lisanı istimaline müsaade edilmesi hakkında” karar 27 Haziran 1918 tarihinde³³ kabul edilmiştir. Bu kararla Türkçe, devlet dili olarak kabul edilirken resmî kurumlarda Rus dilinin geçici olarak kullanılmasına müsaade edilmiştir.³⁴

Bu karar Azerbaycan Türklerine tarihi haklarını iade ederek Türk diline resmi statü kazandırmış ve Türkçenin kullanımı ülkenin resmi organlarında, kurum ve kuruluşlarında, idari işlemlerde, yabancı devletlerle diplomatik yazışmalarda ve parlamentoda zorunlu hale gelmiştir. Rus dilinin kullanımına izin verilmesi ise geçici bir madde olup personel hazırlığı, eğitim ve yönetim işlerinin düzene konulması için zaman kazanmakla ilgili olmuştur.³⁵

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti son derece zor siyasi, sosyal ve ekonomik şartlar altında kurularak varlığını sürdürmeye çalışmıştır. Çatışma, kaos ve anarşi ortamında dağılmış okul sistemini ihya etmek, eğitim kurumlarını yeni şartlara

32 Aqşın Məmmədov, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün etnik mənzərəsi və dil siyasəti*, SAM-ın səhifləri (Say: XXIII, may 2018), Bakı 2018, s. 48.

33 Bu karardan önce hükûmetin 21 Haziran 1918 tarihinde kabul ettiği bir kararda Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Beyannamesinin Türkçe ve Rusça yayınlanmasını öngörmüştür. Постановление об опубликовании декларации Совета Министров Азербайджанской Республики (21 июня 1918). *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (Сборник документов)*, Издательство “Азербайджан”, Баку 1998, с. 188.

34 Kararda şöyle yazar: “Hükûmet 27 Haziran 1918’de karar verdi: Devlet-i lisan Türk dili kabul edilerek, ileride bütün mahkeme, idare-yi dahiliye ve sair devair vazifeleri başında duranlar bu lisanı bilenler olana kadar hükûmet-i müesseselerde Rus dili istimaline da müsaide edilsin.” *Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin qanun və binağuzarlıqları məcmuəsi*, №1, 15 təşrin-i sani, 1919, s. 18; *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (Сборник документов)*, Издательство “Азербайджан”, Баку 1998, с.201

35 Kâmil Veli Nerimanoglu, Türk Dünyasında Devlet Dili Politikası (Azerbaycan Türkçesi Örneği), *Aydın Türklük Dergisi*, Yıl: 1 Sayı: 1, 2015 (ss. 71-85), s. 74.

uygun olarak yeniden yapılandırmak ve millileştirmek; hükûmetin öncelikli görevleri arasında olmuştur.³⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan ederken eski sistemden tahrip edilmiş bir eğitim sistemi devralmıştı. 1914 yılında Azerbaycan'da her türden 976 okulda 73,1 bin öğrenci eğitim alırken 1919-1920 yıllarında toplam 643 ilkokul ve 23 ortaokul faaliyet gösteriyordu. İlkokullarda eğitim alan öğrenci sayısı 48 bin 78, ortaokullarda ise 9 bin 611 idi. Hükûmetin eğitim sistemini ayağa kaldırmak için acil önlemler alması gerekiyordu. Bu yönde atılan en önemli adım eğitim kurumlarının millileştirilmesi olmuştur.³⁷

28 Ağustos 1918 tarihinde Azerbaycan hükûmeti “Birinci ve ikinci dereceli ilkokulların, ayrıca orta eğitim kurumlarının millileştirilmesi” hakkında karar almıştır. Karara göre birinci dereceli ilkokullarda eğitim Türk dilinin zorunlu ve güçlendirilmiş tedrisinin yanı sıra öğrencilerin ana dillerinde (md. 1), ikinci dereceli ilkokullarda ve ortaokullarda ise Türk dilinde verilecektir. Fakat ikinci dereceli ilkokulların millileştirilmiş sınıflarında tedris, öğrencilerin ana dillerinde devam ettirilecektir. Aynı zamanda 1918-1919 eğitim öğretim yılında gerekli görüldüğü takdirde ilerleyen dönemlerde de Türkçe derslerin sayısı artırılacaktır. Bundan amaç söz konusu süre sona erdikten sonra devlet dilinde eğitim almayan öğrencilerin tam olarak Türk dilinde eğitime geçmelerini sağlamaktır (md. 2). Orta eğitim kurumları sınıflarının tümüyle Ermeni dilinde (millileştirilmiş) ders verilen paralel şubeleri, ayrıca söz konusu eğitim kurumlarının küçük ve büyük yaşlı çocuklar için öngörülen hazırlık sınıflarının Rus dilinde (millileştirilmiş) tam eğitim veren paralel şubeleri kapatılacaktır (md. 3). Bu eğitim kurumlarının birinci, mümkün olduğu zaman ikinci sınıfları millileştirilecek ve eğitim Türk dilinde verilecektir. Eğer söz konusu sınıflarda Türk dilini bilmeyen öğrenciler olursa onlar için Rus dilinde eğitim verecek paralel şubeler açılacaktır. Gerek bu sınıflarda gerekse dördüncü sınıf dâhil olmakla sonraki sınıflarda devlet dili; öğrencilerin iki yıl sonra Türk dilinde eğitime geçebilecekleri şekilde yürütülecektir (md. 4). Orta eğitim kurumlarının beşinci sınıfından itibaren öğrenciler söz konusu eğitim kurumunun kursunu bitirene kadar eğitim Rus dilinde devam ettirilecektir. Bunun yanı sıra Halk Eğitim Bakanlığı orta eğitim kurumlarının tüm sınıflarında Türk dilinin güçlendirilmiş hacimde tedrisini denetim altına alacaktır (md. 5).³⁸ Fakat öğretmen yetersizliği, ayrıca Rusların ve Ermenilerin Azerbaycan devletinin tanımama eğilimleri eğitimin millileştirilmesini aksatmıştır. Buna rağmen millileştirilme politikası devam ettirilmiş, 1919 yılının sonuna doğru Bakü politeknik ve ticaret

36 Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin eğitim politikası konusunda bkz: Səadət Məmmədova, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhsil siyasəti, Strateji təhlil*, Say 1-2 (23-24), (ss. 291-305), 2018.

37 Ş. Alışanlı, H. Abdullayeva vd., *Azərbaycan Cümhuriyyətində mədəni quruculuq*, İçinde: *Azərbaycan tarixi*, Yeddi cildə. V cild (1900-1920-ci illər), “Elm”, Bakı 2001, (ss. 481-504), s. 481.

38 *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (Сборник документов)*, Баку 1998, с. 225-226

okulları, iki erkek ve üç kız gimnazyumu hariç tüm ortaokullar millileştirilmiştir.³⁹ Millileştirme sürecinde öğrencilerin bir kısmı eğitim dışında kaldıkları için hükümet 13 Kasım 1918 tarihinde önceki kararını değiştirmiştir. Bu doğrultuda, bir orta eğitim kurumu bulunan şehirlerde yukarı hazırlık sınıflarından başlayarak eğitim bakanının talimatıyla eğitimin Rus dilinde yapılacağı paralel şubeler açılmasına müsaade edilmiştir. Aynı tipli birkaç eğitim kurumu bulunduğu durumlarda ise okulların bir kısmı millileştirilecek, diğer kısmında ise eğitim tüm sınıflarda Rus dilinde devam ettirilecek, bunun yanı sıra Türk dili zorunlu olarak okutulacaktı.⁴⁰

Dil politikasında kayda değer bir diğer husus parlamentoda Türkçenin resmi dil olarak kullanılması olmuştur. Azerbaycan Türkçesinin resmi parlamento üslubu ilk kez Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde oluşmuştur. İlk dönemler için herhangi bir sınırlamanın söz konusu olmadığı cumhuriyet hükümetinde ve özellikle parlamentoda kelimelerin kullanılması ve terim oluşturulmasında bir serbestlik söz konusu idi. Konuşanlar o dönemin her türlü dil üslubunu kullanıyorlardı. Bunun sonucunda devlet dilinin terkiibinde son derece rengârenk bir yapı oluşmuştur.⁴¹

Azerbaycan Türkçesi ile ilgili tartışmalar, parlamento konuşmalarının Rusça yapılmasına dair gayri Müslim vekillerin talepleri Türk milletvekilleri tarafından tepki ile karşılanmış bu konuda herhangi bir tavizde bulunmanın mümkün olmayacağı defalarca vurgulanmıştır. Müsavatçı milletvekili Mustafa Vekilov bu konudaki tepkisini 7 Ağustos 1919 tarihli Meclis-i Mebusan toplantısında şöyle ifade etmiştir:

“Ben anlıyorum, çok fazla sabırlı olduğumuz veya her şeye yeteri kadar itina göstermediğimiz içindir ki bugün Meclis-i Mebusanımızda bizden ecnebi dilde konuşmamızı istiyorlar. Tüm milletlerde, her devlette kabul edilmiş ve hiçbir zaman değiştirilmemiş esaslardan birisini biz de kabul etmişiz: Meclis-i Mebusan’da kendi dilimizde konuşalım. Bizim dilimiz var. O dilde konuşma hakkımız var. Ve konuşmaya karar vermişiz. Kaldı ki bizim yüksek sesle bu kürsüden verilen derse de ihtiyacımız yoktur. Milli hassasiyetimize neyin dokunup neyin dokunmadığını biz iyi biliyoruz. (...) Burası Azerbaycan Meclisi Mebusanıdır, Azerbaycanlıların öz ve kendi dili var, kendi meclisinde kendi dilini konuşacaklardır.”⁴²

39 Alışanlı, Abdullayeva vd., s. 482.

40 Məmmədov, s. 61.

41 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq)*, “Qoliot Qkup” QSC nəşriyyatı, Bakı, 2009. s. 149 (Kitapta söz konusu bölüm Ağamusa Ahundov tarafından yazılmıştır.

42 “*Azərbaycan*” gazetesi, 15 Ağustos 1919, no: 252. İçinde: “*Azərbaycan*” qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918-aprel 1920), II cild, “Qanun” nəşriyyatı, Bakı 2016, s. 353-354.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin dil politikasının önemli istikametlerinden birisi milli eğitim sisteminin yapılandırılması, bunun için yeteri kadar anadiline vâkıf öğretmenlerin hazırlanması, ders kitaplarının basımı, tüm kademelerde Türkçe eğitim veren okulların açılmasıydı. 19 Nisan 1919 tarihli parlamento oturumunda Nasip Bey Yusufbeyli şöyle diyordu:

“Muhterem mebuslar. Malumunuzdur istiklalimiz hep maarife bağlıdır, eğer milli maarifimiz, milli mekteplerimiz terakki etmezse, bizim için felah ve necat ümidi kalmaz. Hükûmet bunu biliyor. Bunun için iptidai tahsilin umumi olmasına esas hazırlamaya ve işbu eylülden itibaren müteaddit iptidai mektepler açmaya teşebbüs edecektir. Mevcut idadilerden bir kısmı tedricen millileştirilecek, diğer kısmı ise gayri Müslim çocuklar için Rus lisanında ibkâ edilecektir. Her milletin kendi lisanında okumasına hiçbir maniye olmadığından onların çocukları için hükûmet hesabına mektepler açılacaktır. (...) Tiflis'te bulunan Maveraya-yı Kafkas darülfünununun payitahtımıza nakli için müzakerata girilerek eylül iptidalarında tedrisatı burada devam edilmesine say ve ikdam edilmektedir. Darülfünunumuzda tabi, lisanımızın, tarihimizin, edebiyatımızın inkişafına hizmet edebilecek kurslar açılacaktır.”⁴³

Türkçe eğitim önündeki zorlukların aşılması bakımından cumhuriyet döneminde alınan önemli kararlardan biri Bakü Üniversitesinin açılması olmuştur. Üniversitenin açılışıyla ilgili müzakerelerde derslerin Türkçe veya Rusça yapılması konusunda ciddi tartışmalar yaşanmıştır. Bu müzakerelerde son derece sağlıklı bir görüş ortaya koyan Mehmet Emin Resulzade şöyle diyordu:

“Bu ilim ve medeniyet membaının Türkçe olması çok iyi olurdu, fakat şimdilik bu mümkün değildir. Fakat bu mânia da hiçbir zaman ve hiç kimseyi başka bir dilde de olsa darülfünun açmaktan çekindirmemiştir, çekindiremez de. (...) Malumunuzdur ki darülfünun açıldığı günden itibaren millileştirmenin temeli atılır. Darülfünunda Türkçe tedris edilecek ve talebelerimiz Türk muhiti içerisinde kendi milletine yakın olacaklardır.”⁴⁴

M. Şahtatinski “Azerbaycan'da Üniversite” adlı makalesinde içtimai ve siyasi zaruret gereği Rus âlimlerinin yardımıyla Rus dilinde eğitim veren bir üniversite açılması gerektiğini savunuyordu: “Rus dilinde açılacak üniversiteyi biz millileştirmeli ve Türkleştirmeliyiz. Buna göre şöyle demek ayıp değildir: ‘komşu, benim dilim oluşana kadar sen dilini bana ver.’ Bu durum, tarihi şartların

43 “Azerbaycan” gazetesi, 17 Nisan 1919, no: 159. İçinde: “Azərbaycan” qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918-aprel 1920), I cild, “Qanun” nəşriyyatı, Bakı 2016, s. 634-635

44 “Azerbaycan” gazetesi 31 Ağustos 1919 no: 264 Azerbaycan gazetesinde parlamento şərhleri (kasım 1918-sayfa 399

oluşturduğu bir zarurettir.”⁴⁵ Üniversitede ana dilinde eğitim için Abdulla Bey Efendizade, Yusuf Ahmedov, Muhtar Efendizade vd. büyük mücadele vermişlerdir. Ayrıca sosyalist gruptan Samet Ağa Ağamalıoğlu, Ali Haydar Karayev de milli üniversitenin açılışının önemli olduğunu vurgulamışlardır.⁴⁶

Üzeyir Hacıbeyli 21 Eylül 1919 tarihinde *Azərbaycan* gazetesinde yayımladığı millileşmek makalesinde istibdat döneminde kalmış ve Azerbaycan’ın bağımsızlığı ile bağdaşmayan birçok sorunun ortadan kaldırılması yönünde hükûmetin çaba gösterdiğine vurgu yaparak bu sorunlardan birisinin de Rus dilinin kullanımına ilişkin olduğunu yazıyordu. Üzeyir Hacıbeyli’ye göre Rus dilinin bir “hükûmet lisanı” hükmünde kalması Azerbaycan istiklalinin onuruna gölge düşürürken Azerbaycan Türkleri için dahi az zorluk çıkarmıyordu. Azerbaycan Türkçesi Kafkasya’da yaşayan ve çeşitli dilleri konuşan halklar arasında ortak dil olma özelliğini taşıyan Türklerin Rusçaya muhtaç kalması garip ve gülünç bir durumdur.⁴⁷

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde dil politikasının bir başka istikameti de halkın yaşlı kesimi ve gayri Türkler içinde eğitimi yaygın hale getirmektir. Bu kesim için Türk dili kursları açılmıştır. 1919 yılı eylül ayından itibaren Türk dili kursları teşkil edilmiş ve bunun için hükûmet yeteri kadar kaynak aktarmıştır. Hazırlık kursları üç veya iki şubeden ibaretti. Birinci şube Türk dili ve yazısını bilmeyenler, ikinci şube konuşma dilini bilip yazı dilini bilmeyenlere yöneliktir. İkinci şubede ayrıca Türk tarihi ve Türk edebiyatıyla ilgili bilgiler tedris edilecektir. Üçüncü şubede ise Türk dilini bilen, fakat bu yöndeki bilgilerini derinleştirmek isteyenler eğitim alacaktı. Bu şube genelde Rus okullarında eğitim almış ve Türk dilini, tarihini, edebiyatını ve bilimsel terminolojisini öğrenmek isteyen pedagoglar için öngörülmüştür. Kursların süresi her biri üç ay olmak kaydıyla iki sömestreden ibarettir. 1919 eylül ayında Eğitim Bakanlığı Bakü valisine bir yazı yazarak bünyesindeki memurların Türk dilini öğrenmek amacıyla teşkil edilmiş kurslara yazılmalarını önermiştir. Keza hükûmet idarelerinin millileştirilmesinden dolayı Türkçe bilmeyen memurlar kamu hizmetine devam edemeyeceklerdir.⁴⁸ 1 Temmuz 1919’da Azerbaycan’ın değişik bölgelerinde erkek ve kadınlara yönelik iki aylık pedagojik kursların açılmasına karar verilmiştir. Eğitim Bakanlığının emriyle Bakü Milli Kadın Gimnaziyumu’nun binasında Bakü şehrinde yaşayan Müslüman kadınlar için özel kurslar teşkil edilmiştir. Kurslara

45 Aslan Atakişiyev, *M.Ə. Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin tarixi*, İki hissədə, I hissə, Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı 1991, s. 85.

46 Nerimanoğlu, *Türk Dünyasında...*, 75.

47 “Azerbaycan” gazetesi, 21 Eylül 1919, no: 278. İçinde: “*Azərbaycan*” qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918-aprel 1920), II cild, “Qanun” nəşriyyatı, Bakı 2016, s. 430.

48 Məmmədov, s. 65-66.

Türk edebiyatını, tarihini ve coğrafyasını öğrenmek isteyen Müslüman kadınlar kabul edilecekti. Ayrıca okuryazarlığı olmayanlar için alfabe sınıfları da açılmıştır. Eğitim Bakanlığının kararıyla Mart 1920’de ikinci Türk kadın okulunun binasında Türkçe bilgilerini geliştirmeye çalışan Müslüman kadınlar için akşam kursları açılmıştır. Türkiye’den davet edilen öğretmenler bu kurslarda ücretsiz ders vermeyi üstlenmişlerdi.⁴⁹

Dil politikaları bağlamında cumhuriyet döneminde gündeme getirilen konulardan biri de alfabe konusuydu. Arap alfabesinin Türkçe için kusurlu olduğunu 16. yüzyılda Muhammed Fuzuli dile getirmiş, 19. yüzyılın ünlü yazar ve mütefekkeri Mirza Fethali Ahundzade ise alfabenin dilin gelişimine engel olduğunu vurgulayarak tamamen değiştirilmesi için mücadele etmiştir.⁵⁰ 1904’ten sonra bu mesele Azerbaycan aydınları tarafından tekrar gündeme getirilmiş, 1907 yılı ağustos ayında Güney Kafkasya Öğretmenlerinin II. Kurultayında müzakere konusu olmuştur. Alfabe reformuna ilişkin etkin adımlar ise 1918 Azerbaycan’ın bağımsızlığa kavuşmasından sonra atılmış, bu konu değişik platformlarda sıkça müzakere edilmiştir. Nihayet 21 Mart 1919 tarihinde Bakanlar Kurulu Arap alfabesinin reformu amacıyla Ulaştırma Bakanı H. Melik Aslanov’un başkanlığında özel bir komisyon oluşturmaya karar vermiştir. Komisyon, bu konudaki görüşünü Bakanlar Kuruluna sunacaktı. Komisyonun yoğun çalışmaları sonucunda parlamentoya birçok alfabe tasarısı sunulmuştur. Bunlar arasında öğretmen Abdullah Efendiyev’in tasarısı parlamento tarafından uygun görülerek esas yönünden kabul edilmiştir. Bu tasarı Azerbaycan’da yeni Türk alfabesinin temelini oluşturacaktır. Fakat Azerbaycan Cumhuriyeti’nin yıkılmasıyla dönemin birçok projesi gibi bu alfabe reformu da uygulama alanı bulamamış, Azerbaycan’da Sovyet hâkimiyeti döneminde, 1926’da Latin alfabesine geçilmiştir.

3. Sovyet Döneminde Azerbaycan’da Dil Politikasının Gelişimi

Sovyet siyasetinin temelinde ulus üstü bir kimlik oluşturma yatıyordu. Marksist ideoloji ekseninde uygulanan bu siyaset ulusların, sınıfların ve kültürlerin aşamalı olarak eriyip yok olması ve “Homo Sovieticus” kimliğinin inşa edilmesine dayanıyordu.⁵¹

49 Bu faaliyetler konusunda bkz: Məmmədov, s. 65- 68.

50 *Azərbaycan ədəbi dili tarixi*, 4 cildə, IV cild, XX əsr. “Şərq-Qərb”, Bakı 2007, s. 10

51 Jacob M. Landau, Barbara Kellner-Heinkele, Politics of Language in the Ex-Soviet Muslim States. The University of Michigan Press, Ann Arbor 2001, s. 51. Naklen: Jale Garibova, *Sovyet Sonrası Dönemde Türk Dilli Halklar, Dil Sorunu, Yeniden Biçimlenen Kimlikler* (Editörler: Sema Aslan-Rena Salehova), Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2012, s. 13.

“Sovyetler Birliği’nin inşa etmeyi planladığı ulusüstü kimlik; korporatif kimlikten çok, temelinde etnik, manevi-kültürel veya dini bağlar bulunmayan yapay bir kimlik modeli niteliği taşıyor. Yalnızca ideolojiye dayanan, kendisinden önceki korporatif kimliklere alternatif olamayan bu kimlik modeli, doğal olarak kısa sürede önceki modellerin yerini alamazdı. Bu nedenle toplumların bilinçaltlarına nüfuz etmiş olan korporatif kimlikleri “parçala ve yönet” prensibine dayanarak bölmek, ayrı ayrı kimlik öğeleri oluşturmak, daha da farklı kimliklerin üstünde ulusüstü veya uluslararası “Homo Sovieticus” kimliğini oluşturmak gerekiyordu.”⁵²

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Bolşevik orduları tarafından yıkılmasının ardından cumhuriyetin kurucuları ya öldürülmüş ya da başka ülkelere iltica etmişlerdir. Azerbaycan’da kullanılan Latin alfabesi 1939’da Sovyet yönetiminin diktesiyle kullanımdan kaldırılarak yerine Kiril alfabesi uygulamaya konmuştur. Azerbaycan’ın maddi ve manevi değerleri tahrip edilmiş, din yasaklanmış, cami ve kiliseler kapatılmıştır. 1937’de pasaportların “milliyet” kısmında “Türk” yerine “Azerbaycanlı” yazılmış, milletin ve ona paralel olarak dilin de ismi yine Stalin’in ağır baskı ve şiddet yıllarında yasaklanmıştır. Azerbaycan’da yaşayan Lezgi, Talış ve Kürtler de “Azerbaycanlı” olarak tanımlanmıştır.⁵³

Milli hükûmetin yıkılmasının ardından Azerbaycan’ı adeta bir vilayet haline getiren Bolşevik yönetimi millilik ve Türklük adına ne varsa tasfiyeye kalkışmıştır. Uzman yetersizliği bahanesiyle Moskova yönetimi tarafından Azerbaycan’a başka milletlerden olanlar, özellikle Rus, Ermeni ve Yahudiler görevlendiriliyordu. 1920’li yıllarda Azerbaycan’da fiilen kullanılan devlet dili Rus diliydi. Basın ve yayın organlarında Rus dili önemli bir yer işgal ediyordu. Bolşevik yönetimin Ruslaştırma politikası günlük yaşam ve sosyal ilişkiler üzerinde hâkim konumda idi.⁵⁴

Sovyet yönetiminin dil alanında izlediği politika, sınırların yeniden çizilmesi, birleştirici işleve sahip dinin yasaklanması, Arap ve Farsça, ayrıca Arap alfabesiyle yazılan eserlerin yok edilmesi, Türkiye ile bağlantıya yol açacak herhangi bir kültürel formatın yasaklanması, ayrıca dillerin yapısına müdahale ederek bu dillerin Türkiye Türkçesinden ayrıştırma sürecinin derinleştirilmesine dayanıyordu.⁵⁵

52 Garibova, s. 15.

53 Tokluoğlu, s. 26.

54 Gönül Aliyeva, SSCB Döneminde Azerbaycan’da Dil Planlanması (Ankara Üniversitesi SBE Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005, s. 204-205.

55 Garibova, s. 15-16.

Sovyet döneminin önemli olaylarından birisi Bakü’de yapılan Birinci Türkoloji Kurultayı olmuştur. Kurultayda Türk dillerinin birkaç önemli sorunu ele alınarak müzakere edilmiştir.⁵⁶ Bunlar: Alfabe meselesi, imla problemi, terim meselesi, öğretim ve metot meselesi, akraba ve komşu dillerin karşılıklı ilişkisi ve etkileşimi, Türk lehçelerinin yazı dili, ayrıca ortak yazı dili meselesi ve Türk yazı dillerinin tarihi problemleridir. Ciddi tenkide şayan hususlar içermesine rağmen kurultayda Türkolog, tarihçi, filolog, etnograf vd. bilim adamları profesyonel açıdan derin ve ilgi çekici bildirimler sunmuşlardır. Kurultayın ortak alfabe, ortak yazı dili ve terminoloji problemlerinin geniş bir yelpazede ele alması sadece Türkoloji araştırmaları açısından değil, aynı zamanda Doğu politikaları açısından da önemliydi.⁵⁷ Sovyet yönetimi esasen Türk halklarının Kiril alfabesine geçmesini istiyordu. Fakat bu uygulamaya karşı ortaya çıkabilecek tepkileri dikkate alarak ilk aşamada Latin alfabesine geçilmesinden yanaydı. Her ne kadar Kiril alfabesine geçiş meselesi gündeme getirilmişse de çok fazla üzerinde durulmamıştır. Önemli çekişme Arap alfabesi ve Latin alfabesi taraftarları arasında yaşanmıştır. Sonuç itibarıyla Latin alfabesi taraftarlarının önerisi kabul görmüştür.⁵⁸ Kurultay, bu anlamda tam bir dönüm noktası olmuş ve “Azerbaycan, bu dönemde Latincilik olarak isimlendirilen bu teşebbüsün üssü durumundaydı ve Türk dünyasının kalan bölgelerine numune oluşturacak bir laboratuvar mahiyeti kazanmış bulunuyordu.”⁵⁹

Sovyetler döneminde Azerbaycan Türkçesinin kökeni Azerbaycan halkının etnik kökeniyle ilgili olup dilin adlandırılmasıyla ilgili tartışmalar milletin adlandırılması meselesiyle paralel şekilde yürütülmüştür. Azerbaycanlıların kökenine dair değişik doktrin, tez ve söylemleri genellikle iki başlık altında toplayabiliriz:

1) Azerbaycanlıların etnik teşekkülünde değişik kökenli kabileler yer almıştır. Buraya Türk etnik kimliğine sahip boylar daha sonradan katılmışlardır. Güya bu süreç menşei belirsiz Azerbaycan dilinin Türkleşmesiyle sonuçlanmıştır.

2) Türk kimliği Azerbaycanlıların etnik kökeninde başlangıçtan beri yer almıştır.

56 Kurultay tutanakları için bkz: *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı (Tutanaklar) 26 Şubat – 6 Mart 1926* (Rusçadan Azerbaycan Türkçesine çev.: Kâmil Veli Nerimanoğlu, Türkiye Türkçesine aktaran: Mustafa Öner), TDK. Yay., Ankara 2008.

57 Nerimanoğlu, *Türk Dünyasında...*, s. 79-80.

58 Ahmet Buran, *Sovyet Türkolojisi ve Birinci Türkoloji Kurultayı*, *Turkish Studies*. International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4/3 Spring 2009 (ss. 430-444), s. 439.

59 Abdullah Gündoğdu, *Türk Dil Birliğinin Sonbaharı (1926- 1941 Latin Alfabesi Dönemi)*, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 54, 2 (2014), (1-18), s. 10.

Birinci yaklaşım Sovyet döneminden önce zayıftı ve bu durum 1930'ların ortalarına kadar devam etmiştir. 1930'ların sonundan itibaren “kadim Türkler” tanımının yerine “Azerbaycanlılar” kavramı oturtulmuştur.⁶⁰ Moskova'nın 1930'ların ortalarında “Türk dili”nden “Azerbaycan dili”ne geçme kararı kesindi ve bu süreç Sovyetler Birliği'nin yönetim usulüne uygun olarak siyasi ve ideolojik baskılar ve hatta tasfiye politikaları eşliğinde devam ettirilmiştir. Bu yüzden ülke dâhilinde herhangi bir ciddi itiraz yaşanmamıştır.⁶¹ Bakü Kurultayına katılan ve “ana dilini en güzel bir biçimde ifade edecek alfabeyi, yazım kurallarını ve öğretim sorunlarını tartışan bilim insanları, Kurultayda yaptıkları konuşmalardan birkaç yıl sonra, asılsız suçlamalarla ölüme, hapse veya sürgüne mahkûm edilmişlerdir.”⁶²

İkinci yaklaşım Sovyetler öncesi dönemde savunulurken 1920'lerde ilmi temellendirmeye tabi tutulmuş ve 1930'ların ortalarına kadar güçlenerek devam etmiştir. Fakat 1920'lerden sonra bu doktrin yasaklanmış ve onu savunanlar Pantürkçü damgasıyla şiddet ve baskıya maruz kalmışlardır. Böylece söz konusu doktrin 1940'larda gündemden kalkmıştır. Stalin'in ölümünden sonra bu konudaki çalışmalar yeniden canlanmaya başlamış, 1970-1980'lerden itibaren yeni ivme kazanmıştır.⁶³

Sovyet döneminin asimilasyon, etnik temizleme ve soykırım kararları, açık ve gizli Ruslaştırma politikası, Sovyet halkı ve Sovyet dili teorisi, “mankurtlaştırma” programlarına rağmen Azerbaycan'da ana dilinin temeli sarsılmamıştır. Her ne kadar dilin adı ve alfabenin değiştirilmesi politikası gerçek bir kültür trajedisi olarak görülse de edebi dilin faaliyetini, edebi üslubun gelişimini, bilimsel ve gazetecilik üslubunu, ayrıca resmi yazı üslubunu ortadan kaldıramamıştır.⁶⁴ Şunu da belirtmek gerekir ki, Azerbaycan, Sovyetler Birliği döneminde titüler dillere ‘devlet dili’ statüsü tanınan üç cumhuriyetten biri olmuştur.⁶⁵ Böylelikle, bu dönemde uygulanan asimilasyon ve Türkçeyi yıpratma politikaları olumsuz etkisini gösterse de Sovyet yönetimi tam amacına ulaşamamıştır. Azerbaycan'ın birçok aydınının bu konu duyarlı ve mücadeleci tutumu Azerbaycan Türkçesinin korunup gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

60 Hacıyev, *Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi*, I hissə. s. 43.

61 Aysel Qəribli, “*Azərbaycan dili*” anlayışının tarixi, “Elm və təhsil”, Bakı 2017, s. 101.

62 Şükrü Halûk Akalın, 1926 Bakü Birinci Türkoloji Kurultayının 90. Yılı Dolayısıyla, *Türk Yurdu*, Yıl: 105, Sayı: 342, Şubat 2016, <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=2574> [Erişim tarihi: 12.06.2019].

63 Hacıyev, *Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi*, I hissə. s. 43-44.

64 Kâmil Veli Nerimanoğlu, *Türk Dünyasında...*, s. 76.

65 Axundov, Ağamusa. (2003). “Heydər Əliyevin dil doktrinasında dil və dövlət problemi”, *Dirçəliş*. 62 (46-56), s.49. Bu konuda ayrıntı bilgi için bkz:

Sonuç

Her bir halkın (milletin) milli kimlik inşasının vazgeçilmez unsuru olan dil olgusu, Azerbaycan Türkleri açısından da büyük tarihi, sosyal, kültürel ve manevi değere sahiptir. Azerbaycan Türkçesinin tarihsel gelişim süreçleri günümüzde dil bilimi, dil tarihi ve genel olarak tarih araştırmalarının çokça tartışılan konuları arasında yer almaktadır. Bu bağlamda dilin dönemlere ayrılması muhtemelen ilerleyen tarihlerde de önemli tartışmalara neden olacaktır. Dilin tarihi netice itibariyle tarihle doğrudan bağlantılıdır ve onun bir parçasını teşkil etmektedir. Azerbaycan'da, halkın kimlik tarihi ekseninde dönüşen tartışmalar siyasi faktörlerin baskısı altında gelişmiş, dilin ve milletin adlandırılması üzerine odaklanarak ciddi çarpıtmaları da beraberinde getirmiştir. Özellikle Sovyet işgalinin ardından oluşturulan tarih yazını Türk dili ve kimliğinin Azerbaycan'a dışarıdan geldiğini empoze ederken, yerel halkın asimilasyona uğradığı ve yeni bir kimlik inşa edildiğine dair absürt, bilimsellikten yoksun olan tezleri ortaya atmış, uzun süre başka tartışma ve doktrinlere hayat hakkı tanınmamıştır. 1930'ların Stalinist politikalarının etkisi şiddetlenmiş, Türk kimliğine referansta bulunan bilim adamları Pantürkçü damgasıyla baskı ve şiddet görmüş, sürgün edilmiş veya kurşuna dizilmişlerdir. Dilin ve halkın kökenine ilişkin tartışmalar 1970-1980'li yıllarda artarak devam etmiş, özellikle milli bağımsızlık mücadelesi döneminde gerek dilin gerekse halkın (milletin) adlandırılması bağlamında Türk olgusuna kuvvetli vurgu yapılmıştır.

Dilin gelişim dönemlerinden bahsederken 19. yüzyılın ortalarına kadarki dönemde Azerbaycan Türkçesinin inişli çıkışlı devirler yaşadığı, fakat kesintisiz bir şekilde halk edebiyatında ve edebi dilde kullanıldığı kuşku götürmez bir gerçekliktir. Eğer Azerbaycan'da Türk kimliğine dayalı kuvvetli toplumsal yapı olmasaydı Türkçe edebiyatın (sözlü ve yazılı) kesintisiz şekilde varlığını sürdürmesi elbette imkânsız olacaktır. Bu anlamda tarih boyunca Azerbaycan coğrafyasında Türk kimliğinin toplumun çekirdeğini oluşturduğunu kolaylıkla söyleyebiliriz.

19. yüzyıldan itibaren Rusya'nın Kafkasya'yı işgal etmesinin ardından Azerbaycan'ın güney ve kuzey kısımları arasında siyasi, sosyal ve ekonomik ayrışma hızlanmış; zamanla kültürel farklılıklar oluşmaya başlamıştır. Güney Azerbaycan'dan farklı olarak Kuzey Azerbaycan'da büyük oranda aydınlanma süreci yaşanmış, ekonomik hayatta milli burjuvazi ortaya çıkmış, dil, edebiyat, basın, okul vs. alanlarda önemli dönüşümler yaşanmıştır. Bu dönüşümler Azerbaycan'da milli kimlik inşasını başlatarak geliştirmiştir. Dil alanında yaşanan gelişmeler bu sürecin önemli adımlarından birini oluşturmaktadır. Kuzey Azerbaycan'da Mirza Fethali'nin değişik üsluplu çağdaş dil ekolüyle ve S. A.

Şirvani, K. Zakir, H. Zerdabi, Mirza Celil, Sabir, Ü. Hacıbeyli, A. Hakverdiyev, A. Hüseyinzade, F. Köçerli, A. Ağaoğlu, M. E. Resulzade gibi önemli isimler de özgün çalışmalarlarıyla, ana dilde edebi, ilmi, siyasi ve gazetecilik üslubunun gelişmesine önemli katkı sağlamışlardır.

Dil alanında yaşanan gelişmeler Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Türkçenin devlet dili olarak ilan edilmesi için önemli bir zemin oluşturmuştur. Türk dili ilk kez Cumhuriyet döneminde tam anlamıyla devlet dili seviyesine yükselmiştir. Yapılan düzenlemeler, dil konusundaki belgeler, oturum tutanakları ve konuşma metinleri Azerbaycan'da resmi dilin işlevselliği konusunda ayrıntılı tasavvur oluşturmaktadır. Cumhuriyet döneminde başlatılmış büyük siyasi, sosyal ve kültürel reformlar ne yazık ki Sovyet işgali nedeniyle uygulanamamış, Azerbaycan Türklerinin bağımsız bir şekilde gelişen milli kimlik inşası süreci kesintiye uğramıştır.

Kaynakça

“Azərbaycan” qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918-aprel 1920), I cild, “Qanun” nəşriyyatı, Bakı 2016.

“Azərbaycan” qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918-aprel 1920), II cild, “Qanun” nəşriyyatı, Bakı 2016.

1926 Bakü Türkoloji Kurultayı (Tutanaklar) 26 Şubat – 6 Mart 1926 (Rusçadan Azərbaycan Türkçesine çev.: Kâmil Veli Nerimanoğlu, Türkiye Türkçesine aktaran: Mustafa Öner), TDK. Yay., Ankara 2008.

Akalın Şükrü Halûk, 1926 Bakü Birinci Türkoloji Kurultayının 90. Yılı Dolayısıyla, *Türk Yurdu*, Yıl: 105, Sayı: 342, Şubat 2016, <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=2574> [Erişim tarihi: 12.06.2019].

Alışanlı Ş., Abdullayeva H. vd., Azərbaycan Cümhuriyyətində mədəni quruculuq, İçinde: *Azərbaycan tarixi*, Yeddi cildə. V cild (1900-1920-ci illər), “Elm”, Bakı 2001, (ss. 481-504).

Aliyeva Gönül, SSCB Döneminde Azərbaycan'da Dil Planlanması (Ankara Üniversitesi SBE Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005.

Atakişiyev Aslan, M.Ə. *Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin tarixi*, İki hissədə, I hissə, Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı 1991.

Azərbaycan ədəbi dili tarixi, 4 cildə, IV cild, XX əsr, “Şərq-Qərb”, Bakı 2007.

Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 4 cildə, I cild. “Şərq-Qərb”, Bakı 2007.

Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar (Tərtibçilər: Süleyman Əliyərli, Fərman Mahmudov vd.), “Çinar”, Bakı 2007.

Azərbaycan tarixi, Azərtədrisnəşr, Bakı 1960.

Azərbaycan tarixi, Azər. EA nəşri, Bakı 1961.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq), “Qoliot Qkup” QSC nəşriyyatı, Bakı 2009.

Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (Сборник документов), Издательство “Азербайджан”, Баку 1998.

- Buran Ahmet, Sovyet Türkolojisi ve Birinci Türkoloji Kurultayı, *Turkish Studies. International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/3 Spring 2009 (ss. 430-444).
- Bünyadov Ziya, *Azərbaycan VII-IX əsrlərdə*, “Şərq-Qərb”, Bakı 2007 (Elektronik versiyon)
- Çobanov Mədəd, *Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru (II)*, “Elm və təhsil”, Bakı 2012.
- Dəmirçizadə Ə., *Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi*, I hissə, Bakı 1979.
- Elekberova Kemale, Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Dili: Osmanlı Türkçesi ve Sovyet Etkeni, *100. Yılında Azərbaycan Cumhuriyeti Uluslararası Kongresi*, 26-27 Mayıs 2018 Eskişehir, Kongre bildiri kitabı (Editörler Mehmet Topal, Rza Mammadov) Eskişehir 2019 (ss. 413-420).
- Garibova Jale, *Sovyet Sonrası Dönemde Türk Dilli Halklar; Dil Sorunu, Yeniden Biçimlenen Kimlikler* (Editörler: Sema Aslan-Rena Salehova), Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2012.
- Gündoğdu Abdullah, Türk Dil Birliğinin Sonbaharı (1926- 1941 Latin Alfabesi Dönemi), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 54, 2 (2014), (1-18).
- Hacıyev Tofiq, *Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi*, I hissə. “Elm”, Bakı 2012 (elektronik versiyon).
- Köçərli Firudin bəy, Ana dili, http://anl.az/el/k/fk_s.e/ad002.htm
- Məmmədov Aqşin, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün etnik mənzərəsi və dil siyasəti*, SAM-ın şərhləri (Say: XXIII, may 2018), Bakı 2018.
- Məmmədova Səadət, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhsil siyasəti, Strateji təhlil*, Say: 1-2 (23-24), (ss. 291-305).
- Mustafayeva Saidə, *Azərbaycan ədəbi dili tarixinin dövrləşdirilməsi prinsiplər, Dil və ədəbiyyat*. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 4 (108)(elektron versiyası), Bakı 2018 (ss. 61-64).
- Nerimanoğlu Kâmil Veli, Muradov Nazım, *Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan: Tarihî, Kültürel İlişkiler, Etkileşim ve Ortak Değerler*, İçinde: Kâmil Veli Nerimanoğlu, *Büyük Felâket: Ermeni Yalanları ve Hakikatin Özü. Araştırma ve Belgeler*, İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012 (ss. 27-98).

Kâmil Veli NERİMANDOĞLU - Ali ASKER

Nerimanoğlu Kâmil Veli, Türk Dünyasında Devlet Dili Politikası (Azerbaycan Türkçesi Örneği), *Aydın Türklük Dergisi*, Yıl: 1 Sayı: 1, 2015 (ss. 71-85).

Qəribli Aysel, “Azərbaycan dili” anlayışının tarixi, “Elm və təhsil”, Bakı 2017.

Rəsulzadə M.Ə., Azərbaycan Cümhuriyyəti, İçinde: *İstiqlal. 1918-28 Mayıs-1919. Cümhuriyyətimizin bir illik dövrü-istiqlalı münasibətilə təlif edilmiş məcmuə*, “Qanun” nəşriyyatı, Bakı 2014 (10-38).

Rəsulzadə M.Ə., Dil ictimai mühüm amil kimi, *Şəlalə*, 10 Ağustos 1913, №: 27. İçinde: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Əsərləri*, II cild (1909-1914), İkinci nəşr, “Təhsil”, Bakı 2014 (ss. 231-233).

Ruşanzadə Ruşan, Dövlət dili: Azərbaycan Cümhuriyyəti kontekstində <http://ataturk.az/2019/06/07/dovlə-dili-azərbaycan-cumhuriyyəti-kontekstində>, iyun 7, 2019.

Tanrıverdi Əzizxan, *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*, “Elm və təhsil”, Bakı 2017.

Hacıyev Tofiq, Vəliyev Kamil, *Azərbaycan dili tarixi: ocerlər və materiallar*, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı 1983.

Tokluoğlu Ceylan, Azərbaycan, İçinde: *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azərbaycan, Gürcistan ve Ukrayna. Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler* (Editörler İsmail Aydingün-Çiğdem Balım), Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2012, (ss. 17-115).

Uygur Erdoğan, Füyüzât ve Molla Nasreddin Dergilerinde Edebî Dil Tartışmaları, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı 4, Aralık 2007 (ss. 53-64).

Xudiyev Nizami, *Azərbaycan ədəbi dili tarixi*, İçinde: Nizami Xudiyev, *Seçilmiş əsərləri*, I cild, “Elm və təhsil”, Bakı 2012.

Алиева Севиндж, Аскер Али. Роль тюркского (азербайджанского) языка на Северном Кавказе, *Современная научная мысль. научный журнал НИИ Истории, Экономики и Права*. НИИ ИЭП, Москва 2014, № 3 (с.с. 24-38).

Bağımsızlık Düşüncesi ve Dış Politika: Varoluş Mücadelesinin Zorlu Yolu

Nesib L. NESİBLİ*

Giriş

1905-1918 yılları Kuzey Azerbaycan Türkleri daha önceleri görülmemiş bir yükseliş dönemini yaşamışlardır. Gazetecilik, tiyatro, edebiyat ve diğer kültürel alanlarda önemli gelişmeler yaşanırken yeni milli, siyasi ve ideolojik akımlar ortaya çıkmış, Azerbaycan Türklüğü ümmet dönemini kapatarak millet dönemine doğru adım atmıştır.

28 Mayıs 1918'de Azerbaycan'ın¹ tarihinde ilk kez milli bağımsız cumhuriyet kurulmuştur. Şüphesiz ki Azerbaycan coğrafyasında bağımsız bir devletin kuruluşu ilk olay değildi. Fakat millet zemininde, *Azerbaycan* adlı bir devletin kuruluşu bir ilkti. Azerbaycan Milli Şurası millet-devlet inşasının zorunluluğuna uygun olarak, dünkü sömürge Azerbaycanı'nda “*yoktan bir devlet kurmak zorunda kalmıştır.*” Cumhuriyet döneminin ilk altı ayı *Baksovet* ve *Sentrokaspi* denilen Rus-Ermeni rejimleriyle, daha sonra da Ermenistan ve içerideki Ermeniler ve Komünistlerle sürekli çatışma içinde geçmiştir. Askerî yapılanma ve savaşın ağırlığı bu dönemde Osmanlı Mehmetçığının omuzlarındaydı.

* Ankara Üniversitesi DTCF Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü öğretim üyesi, Prof.Dr.

1 Makalede kullanılan ‘Azerbaycan’ terimi Kuzey Azerbaycan’ı ifade ediyor.

İstiklal Beyannamesi'nde yazıldığı gibi Azerbaycan devleti demokratik bir cumhuriyet, o dönemin tabiriyle, bir halk cumhuriyetiydi. Bu bakımdan milli hâkimiyet fikri en etkili, fakat en zor yönetim biçimi şeklinde gerçekleşmiştir. Bu gelişme Müslüman Şark âleminde atılan ilk cesur adımdı. O dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda padişahlık, İran'da monarşinin diğer şekli olan Şahensahlık hâkim iken, Arap dünyasının ise büyük bir kısmı sömürge, diğer küçük kısmı da şeyhliklerdi.

Eskiden küçük bir sömürge olan Azerbaycan, seküler bir devlet olarak, İslam dünyası için muhteşem bir model ortaya koymuştur. Ancak ilan edilmiş bağımsızlığı korumak açısından Azerbaycan bir model teşkil edememiş, yirmi üç ay sonra ikinci kez Rusya'nın saldırısına ve işgaline maruz kalmıştır.

1. Bağımsızlığın İlanı ve Haziran Krizi

Azerbaycan Milli Şurası ve Geçici Hükümet, 16 Haziran'da Gence'ye taşınır taşınmaz önemli bir sınavla karşı karşıya kalmıştır. Milli Şura dışından bazı güçler, özellikle ilhakçılar, gerçek gücü elinde bulunduran Nuri Paşa aracılığıyla Milli Şura'yı iktidardan uzaklaştırmaya çalışmışlardır. Mirza Bala Mehmetzade'nin tabirince, "Rus çarlarının eski kapıkulları ve şeyhülislamdan" oluşan bu güçler² Milli Şura'yı "aşırı devrimcilikle" ve "Azerbaycan'da saygınlığa sahip olmamakla" suçluyorlardı. Bu güçler seçim sonucu kurulmuş tek meşru organ olan Milli Şura'nın ve Geçici Hükümet'in feshedilmesini ve Nuri Paşa'nın kendisinin yeni hükümet kurmasını istemişlerdir. Bu durum, artık bir krizin var olduğu anlamına geliyordu. Milli Şura Başkanı Resulzade, Başbakan Hoyski ve Dışişleri Bakanı Hacinski'den oluşan bir heyet, Nuri Paşa ile görüşerek konuyu ele almak istemiş, fakat Nuri Paşa, "*sadece bir asker olduğunu ve siyasetten anlamadığını*", bu hususta "müşaviri-siyasi"si olan Ahmet Bey Ağaoğlu/Ağayev ile görüşmeyi tavsiye etmiştir. Ağaoğlu da şunu belirtmişti:

"Halk sizi istemiyor, komutanlık da sizin işinize karışmak istemiyor. Kendi gücünüze güveniyorsanız meclisinizi açın, hükümetinizi kurun. Halk size karşı ayaklansa Türk askerî müdahale etmez; çünkü asker buraya kardeşlerini düşmandan kurtarmak için gelmiştir."

"Hangi koşullarda komutanlık Azerbaycan hükümetine yardım edebilir?" sorusuna Ağaoğlu'nun verdiği "*Milli Şura kendini feshetsin, Nuri Paşa kendisi bir başka hükümet kurar*" yanıtı sert tepkiye yol açmıştı. Müzakere sonucunda Ağaoğlu Milli Şura'nın yeni hükümet kurma ve tüm yetkilerini yeni hükümete

2 M. B. Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Fırka Divanı, Berlin 1938, s. 139.

devrederek kendini feshetme şartını kabul etmiştir.³ Müzakere edilen konu Milli Şura'nın 17 Haziran 1918 tarihli toplantısında sert tartışmalara yol açmıştır. Zakatala'dan gelen temsilci Aslan Bey Gardaşov, Türkiye ile birleşme taraftarı olduğunu bildirmiştir.⁴ Öte yandan Sosyalistler ve Hümmeçiler de hükûmetten çekildiklerini ilan etmişlerdir. Milli Şura'nın bazı üyeleri (Aslan Bey Sefikürdski, M. Yusuf Caferov, Rehim Vekilov) Nuri Paşa ve etrafındakilerin ülkenin iç siyasetine müdahalesini kınamış, Milli Şura'nın kendi yetkilerinden feragat etmemesini ve ülkeyi şer güçlere bırakmamasını önermiştir. Nesib Bey Yusufbeyli çok hassas bir ortamda sorumluluk gerektiren bir karar almanın önemine vurgu yaparak yapıcı bir öneride bulunmuştur:

“Kabinenin istifasını kabul edelim, sonra reisimiz [Rezulzade] itimat ettiği birini yeni kabineyi kurmakla görevlendirsin. Yeni kurulacak hükûmete hürriyetten hâsıl olan bütün esasları muhafaza etmesi ve onlara sadık kalması şartıyla memleketi yöneterek yakın zamanda Meclis-i Müessisan'ı davet edip ve yönetimini kimseye hoşlukla teslim etmeyip değerli bir emanet gibi saklaması için tam salahiyet verelim.”⁵

Yusufbeyli'nin bu önerisi krizden çıkmanın en uygun yolu olarak kabul edilmiştir. Fethali Han Hoyski hükûmetin istifasını ilan etmiş, bu hususta gerekli kararlar kabul edilip yeni kabine onaylandıktan sonra Milli Şura geçici olarak çalışmalarını durdurmuştur. Milli Şura tarafından Geçici Hükûmetin yetki ve görevlerini açıklayarak kendi faaliyetini askıya almıştır. Geçici Hükûmet; bağımsızlık ve temel özgürlükler hususunda mevcut ilkeleri, toprak ve benzeri konulardaki devrimsel nitelikli kanunları kaldırmamak şartıyla 6 ay içinde tüm yönetim işlerinde tam yetkiyi üstlenmiştir. Sonuncu karar şu şekildeydi:

“Azerbaycan'ın şu an içinde bulunduğu iç ve dış zorluklar dikkate alınarak, Azerbaycan Şura-î Millisi tüm hak ve yetkisini Fethali Han Hoyski başkanlığında kurulan kabineye havale ve mezkûr kabineyi arayı-umumiye üzerine müstenit Meclis-i Müessisan davet oluncaya kadar Azerbaycan hakkı-hâkimiyetini kendi elinde bulundurarak kimseye terk etmemeye muvazzaf eder.”⁶

2. Türk-Alman Rekabeti ve İlk Diplomatik Başarılar

Türkiye'nin Kafkasya'da ilerlemesi müttefiki Almanya'yı rahatsız etmekteydi. Alman çıkarları açısından bu ilerleme zararlı kabul edilirken onu engellemek için

3 Mehmetzade, s. 140.

4 Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi (ACDA), fond 894, liste 10, dosya 149, v. 89.

5 Mehmetzade, s. 142.

6 *Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin qanun və bina güzarlıq məcmui*, no 1-2, Bakı 1919, s. 9.

birtakım önlemler alınmaktaydı. Hatta Brest-Litovsk müzakereleri başladığı sırada Almanya Dışişleri Bakanlığı ve Başkomutanlık Türkiye heyetine daha ılımlı davranmayı tavsiye etmiş, üç sancağın (Kars, Ardahan, Batum) Ruslardan istenmesini desteklememiştir. Fakat görüşmelerin sonunda mecbur kalan Almanlar, bu üç sancağın Türkiye'ye iade edilmesi talebini kabullenmişlerdir. Almanların Kafkasya'da kendi çıkarları vardı ve bunlardan en önemlisi Bakü petrolünden yararlanmaktı. Batum'da imzalanan antlaşmalar ve bu bağlamda Azerbaycan'la yapılan antlaşmanın 4. maddesi Alman Başkomutanlığını rahatsız etmişti. Genelkurmay Başkanı Mareşal Lüdendorf Enver Paşa'ya 8 Haziran 1918 tarihinde ilettiği tehdit dolu mektubunda Türkiye'nin Kafkasya devletleriyle antlaşmalarını *"tasdik ve kabul etmeyeceğini"*, hatta bundan sonra aralarında bir işbirliğine fırsat olmayacağını" açıkça bildirmiştir.⁷ 9 Haziran tarihli cevap mektubunda Enver Paşa Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da zafer amacının olmadığını ve Osmanlı askerî birliklerinin bu bölgeye ilerleme amacının Müslüman ahaliyi korumaktan ibaret olduğunu bildirmiştir. Ancak Almanlar bu argümanı olumlu karşılamadıkları gibi sert bir mektupla Osmanlı Devleti üzerindeki baskıyı iyice arttırmışlardır. Genel Başkomutanlık adına Mareşal Hindenburg *"Kars, Ardahan, Batum sancakları hariç, Kafkasya'daki Türk birliklerinin tamamen geri çekilmesini, bu üç sancakta sadece asayiş sağlayacak kadar asker bulundurulmasını, Aleksandropol (Gümrü) hariç Tebriz demiryolunun ancak zayıf Türk muhafızlar tarafından korunmasını, geriye kalan tüm Türk birliklerinin tamamen Cezayir ve Kuzey İran'daki İngilizlere karşı kullanılmasını"* vs. istemiştir. Hindenburg'un son uyarısı Enver Paşa'yı çok etkilemiş, hatta Enver Paşa bu nedenle istifa etmeyi bile düşünmüştür. Çünkü bu, *"Kafkasya'dan çekilmeye ve Kafkas Müslümanlarına verdiği sözü yerine getirememeye kendini mecbur hissetmek"* anlamına geliyordu.⁸ Bilinmeyen bir sebepten dolayı Enver Paşa istifa dilekçesini Padişaha sunmamış, aksine Almanların talebini kulak ardı ederek Azerbaycan'a yönelik siyasetini devam ettirmişti. Bu siyasetin sonucu olarak Almanların Bakü petrolüne sahip olma istekleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Enver Paşa'nın Azerbaycan konusundaki kararlılığını gören Almanlar bu sefer Osmanlı Devleti'nin bilgisi dışında Bakü petrolü ve Azerbaycan konusunda Ruslarla anlaşmaya varmışlardır. 27 Ağustos'ta Sovyet Rusyası ile Brest-Litovsk Antlaşması'na ek bir antlaşma imzalanmıştır. İsmi geçmemesine rağmen bu belgenin 14. maddesi Azerbaycan'la ilgiliydi. Söz konusu maddeye göre Almanya'nın, Türk ordusunun Bakü, Şamahı ve Guba yörelerinde belirli sınırları

7 Ş. S. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, c. 3, İstanbul 1978, s.412-414.

8 Aydemir, s. 423.

geçmesinin engellenmesine yardım etmesi gerekmektedir. Karşılığında “Rusya, fırsat buldukça Bakü eyaletinde petrol ve petrol ürünlerinin çıkarılması için ortam yaratacak ve elde edilen petrolün dörtte biri Almanya’ya verilecekti.”⁹ O sırada İstanbul’da bulunan Azerbaycan heyeti Azerbaycan’ın bilgisi dışında toprak ve servetini açık artırmaya çıkararak Alman-Rus pazarlığını kınamış, protesto notasında “Bakü’süz Azerbaycan- başsız bedendir” ifadesini kullanmıştır.¹⁰

Rezulzade başkanlığında, geniş yetkiyi haiz yedi kişilik heyet 24 Haziran’da İstanbul’a gitmiştir. Bu heyet Dörtler İttifakı devletleri ve Kafkasya’daki yeni kurulan devletlerin temsilcilerinden oluşan konferansa katılmak, aynı zamanda Osmanlı hükûmetiyle ilişkiler konusunda bazı meseleleri ele almak için gönderilmiştir. Savaş sırasında Dörtler İttifakı devletlerinin durumu ağırlaşınca İstanbul Konferansı’nın başlama ihtimali azalmış ve bir süre sonra konferansın yapılamayacağı anlaşılmıştır. Bununla birlikte Azerbaycan heyeti Osmanlı hükûmet başkanı ve diğer yetkililerle verimli görüşmeler gerçekleştirmiştir. Rezulzade ilk mektubunda Türk basını ve halkının Azerbaycan’a olan büyük ilgisine rağmen bu ülkede Azerbaycan’la ilgili bilgilerin yüzeysel olduğunu belirtiyordu. Bu eksiklikleri gidermek amacıyla Kafkasya göçmenlerinin aktif katılımıyla kurulan *Kafkasya Terakki Cemiyeti* yoğun çalışmalar yürütmekteydi.¹¹ Osmanlı hükûmeti Azerbaycan heyetinin talebi doğrultusunda on yıl süreyle Azerbaycan’a 2 milyon lira tutarında borç vermiştir. Ayrıca İstanbul’da Azerbaycan parası da basılmaya başlamıştır. Yine Azerbaycan heyetinin talebini dikkate alan Türkiye, Azerbaycan’a yeterli sayıda kitap ve öğretmen gönderilmesini onaylamıştır.¹² Azerbaycan’a askerî yardım konusunun çözülmesi Azerbaycan heyetinin en büyük başarısıydı. Batum Antlaşması’nın 4. maddesi uyarınca Enver Paşa Azerbaycan’a yeterli sayıda askerî güç (bir tümen) göndereceğini vadedmiştir. Fakat Enver Paşa bu kararı verirken Türkiye’nin büyük maddi zorluklar yaşadığı bir dönemde Azerbaycan’daki birliklere her ay 50 bin lira veya 1 milyon manat harcanmasının ağır bir yük olduğunu belirterek Rezulzade aracılığıyla, Azerbaycan’a, kendi ordusunu kurmasını tavsiye etmiştir.¹³

Bağımsız Azerbaycan devletinin ilk diplomatik adımları İstanbul görüşmelerinde atılmıştır. Elde olmayan nedenlerle konferans yapılamasa da

9 *Документы внешней политики СССР*, Том 1. 7 ноября 1917 - 31 декабря 1918 г., Госполитиздат, Москва 1959, s. 443-444.

10 ACDA, fond 894, liste 10, dosya 123, v. 93; M. E. Rezulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)*, Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, İstanbul 1339-1341, s. 66; *Азербайджан*, 04.11.1918. Ahmed Bey Ağaoğlu ise Almanlar hakkında yazıyordu: “Onlar Azerbaycan’ı bir teneke gaz yağına sattılar.”

11 ACDA, fond 894, liste 10, dosya 153, v. 6.

12 *Азербайджан*, 12.11.1918.

13 ACDA, fond 894, liste 10, dosya 153, v. 1-3; ACDA, fond 894, liste 10, dosya 31, v. 2.

Azerbaycan heyeti başta Dörtler İttifakı ülkeleri olmakla yabancı ülke temsilcileriyle önemli temaslarda bulunmuşlardır. Heyet ayrıca Azerbaycan hükûmetinin bu veya diğer konulardaki tutumunu beyan etmiş, böylece Türkiye ile çok boyutlu ilişkilerin temeli atılmış, en önemlisi ise Azerbaycan heyeti Bakü'nün düşman işgalinden kurtulması için gerekli askerî desteği de almış,¹⁴ Babı-Ali'nin çeşitli cephelerden çektiği askerî birlikler ve Azerbaycan askerlerinden ibaret Kafkas İslam Ordusu oluşturulmuştur. Geçici başkent Gence'den başlayan askerî harekât sonucunda 15 Eylül 1918'de Bakü şehri Rus-Ermeni-İngiliz güçlerinden kurtarılmıştır. Daha sonra Kafkas İslam Ordusu Karabağ'ın ve Azerbaycan'ın kuzey bölgelerinin kurtarılması için askerî operasyonlara başlamıştır.

3. Azerbaycan'ın Bağımsızlığına İngilizlerin Münasebeti

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi, Azerbaycan'ın uluslararası durumunu temelden değiştirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yanı sıra onun müttefiki olarak bilinen Azerbaycan katılmadığı savaşta yenilmiş duruma düşmüştür. 10 Kasım'da Başbakan Fethali Han Hoyski ve Dışişleri Bakan vekili Adil Han Ziyadhan tarafından ABD Başkanı Woodrow Wilson'a yapılan müracaatta şöyle deniyordu:

“Avrupa'nın kudretli hâkimiyetine çağrıda bulunmadan önce Azerbaycan halkı ve hükûmeti ezilen küçük milletler gibi sizin insancıl kişiliğinize sığınıyor ve sözünüz ve çalışmalarınızla Transkafkasya'daki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsız devlet olarak tanınmasına yardım edeceğinize inanıyoruz.”¹⁵

Öte yandan Ahmed Ağaoğlu, N. Yusufbeyli ve M. Refiyev'in yer aldığı temsilciler heyeti Enzeli'deki İngiliz birlikleri komutanlığı ile görüşmeler yapmak üzere bölgeye gönderilmiştir.¹⁶ Azerbaycan heyeti İngiliz askerî birlikler komutanı General Thompson'a ülkeye girmeden önce Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımaya ilişkin açıklama yapmasını önermişlerdir. Ancak General Thompson Azerbaycan heyetinin önerisini açık bir şekilde reddederek şöyle demiştir: “*Azerbaycan Cumhuriyeti hükûmeti, Türklerin entrikası sonucu kurulmuştur ve*

14 Askerî alanda Azerbaycan-Osmanlı işbirliği, Kafkas İslam Ordusu, Bakü'nün kurtuluşuna ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz: N. Nəsibli, *Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti*. Dərs vəsaiti, Qanun, Bakı 2011, s. 64-72.

15 *Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920-й год*, c. 22; F.Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, Philosophical Library, New York 1951, p. 163.

16 *Азербайджан*, 18.11.1918; M.E.Resultzade, heyette N. Yusufbeyli, A. Ağaoğlu ve Mehdi Bey Hacinski'nin yer aldığını gösteriyor. Resultzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 70.

halk arasında herhangi bir desteğe sahip değildir.” Thompson’un bu açıklamasına Azerbaycan heyeti sert tepki göstermiş, buna karşılık Thompson şöyle demiştir: “Madem siz aksini iddia ediyorsunuz, o zaman geldiğimizde durumu analiz ederek gereken kararı veririz.”¹⁷

Bununla birlikte General Thompson’un kararı kesindi: 17 Kasım’da saat 10:00’a kadar Bakü Azerbaycan ve Osmanlı birliklerinden temizlenecek, Bakü petrol tesisleri işgal edilecek, ülkenin geri kalan kısımları Azerbaycan hükûmeti ve birliklerinin kontrolünde kalacaktır. Azerbaycan resmen tanınmayacak, fakat İngiltere, Fransa ve Amerika temsilcileri Azerbaycan hükûmeti ile *de facto* ilişkiler kuracaktır. Tüm kurum ve kuruluşlar normal olarak faaliyetlerine devam edecektir. General Thompson Bakü’nün Genel Valisi olacak, şehir *Duması*’na tekrar faaliyet serbestliği tanınacak, Azerbaycan Paris Barış Konferansı’nda self determinasyon ilkesi doğrultusunda müzakereler dışında tutulmayacak, Lazer Biçerahov ve birliği İngiliz askeriyle birlikte Bakü’ye girecek, silahlı Ermenilerin Bakü’ye girmesine izin verilmeyecektir.¹⁸

Heyet, Bakü’ye gönderdiği telgrafla Thompson’un taleplerini ve durumun ciddiyetini Azerbaycan hükûmetine bildirmiş, bunun üzerine 16 Kasım’da Azerbaycan Milli Şurası tekrar toplanmıştır. Milli Şura’nın bazı üyeleri İngilizlerin baskısı karşısında tam teslimiyet sergileyerek her türlü direnişin anlamsız olduğunu bildirmişlerdir. Azerbaycan milli hareketinin önderlerinden biri olarak Ahmed Ağaoğlu şöyle bir öneride bulunmuştur:

“Azerbaycan Türklerinin bu güne kadar güvendiği Türkiye Dünya Savaşı’nda yenildikten sonra... Azerbaycanlıların kendi kaderini Rusya’nın kaderine bağlamak dışında bir çıkış yolu bulunmuyor. Ayrıca Rusya kültürel gelişim açısından Türkiye’ye kıyasla daha üst düzeydedir. Bu nedenle aynı zamanda Azerbaycan meselesinin Avrupa’da barış konferansında çözülmeyeceğine göre Azerbaycan’ın; halkı kendi milli istiklal programını gelecekte Tüm-Rusya Müessisler Meclisi’nde savunma hakkını saklı tutarak Tüm-Rusya Federasyonu’nda yer almayı kabul etmesi gerekiyor.”

Ahmed Ağaoğlu’nun bu tutumu sert tepkilere neden olmuş, hatta Müsavatçı ve Sosyalistlerin baskısı sonucunda Ahmet Bey Azerbaycan’ın başkentini terk ederek geçici olarak Gence’ye taşınmak zorunda kalmıştır.¹⁹

17 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 70.

18 А.Раевский, *Английская интервенция и мусаватское правительство. К истории интервенции и контрреволюции в Закавказье*, Баку 1927, с. 33.

19 ACDA, fond 894, liste 10, dosya 98, v. 3; *Азербайджан*, 18.11.1918.

Milli Şura üyelerinin çoğu, durumun ağır olmasına rağmen geri adım atmamaya, istiklal konusunda herhangi bir tavizde bulunmayacaklarına karar vermişlerdir. Sonraları M. Emin Resulzade, içinde buldukları durumla ilgili şöyle yazacaktır:

“Türk ordusu çekilmiş, Azerbaycan kıtaatı dahi yok... Kumandan Nuri Paşa'nın o zaman Şura-yi Milli reisi sıfatıyla bana yazdığı bir mektuptan anlaşıldığı veçhile, yekûnu ancak 1500 kişiden ibaret olan Azerbaycan askerinin toplu olarak bir yerde bulunmayıp memleketin muhtelif noktalarında durduğu anlaşılıyordu. Azerbaycan hükümetini bugün Bakü'de takviye eden kuvvet yalnız 500 kişilik bir milis (polis) neferlerinden ibaretti. Faraza kuvvet olsa bile, Almanya'nın, Türkiye'nin teslim olduğu bu kuvvete karşı Azerbaycan'ın harp açması bittabi akla bile gelmezdi. Binaenaleyh mesele yalnız diplomatik vesilelerle halledilecekti.”²⁰

Bakü halkı 17 Kasım'da İngiliz askerinin Bakü'ye gelişine farklı tepkilerde bulunmuştur: Rus ve Ermeni milli şuraları, yandaşları bayram havasındaydı. Thompson'la birlikte gelen Biçerahov'un uçakları “Rusya Vatandaşlarına!” hitabı içeren bildiriler yağdırarak, Hristiyan ahaliyi Bakü'nün “anavatana kavuşması” dolayısıyla tebrik ediyordu. General Thompson'un iki gün sonra yayımladığı açıklama da benzer içerikteydi. Thompson, Kafkasya'yı Rusya'nın bir parçası olarak görürken, 1914 sınırlarına geri dönmesi için Rusya'ya yardım edeceğini bildirmiştir.²¹

Biçerahov'un askerleri şehirde huzursuzluk çıkarıyor, milli bayrağa hakaret ediyor, Türkçe yazılmış reklam ve ilanları yırtıyorlardı. Ermeni grupları da onlardan geri kalmıyordu. Tüm bunlar şoven ruhlu Hristiyanları sevindiriyor, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin en kısa zamanda ortadan kalkacağı konusunda onları umutlandırıyor. General Biçerahov, Ufa'daki Kolçak hükûmetine tâbi olmadığı takdirde Azerbaycan hükümetini feshetmek için Taşnaklarla birlikte Thompson'u tahrik etmeye çalışıyordu. Peki, Bakü'de genel valilik tesis etmek, şehir polisi, petrol sanayisi, deniz filosu vs. kontrol etmekte, kısacası Bakü'de işgal rejimi yaratmakta İngilizlerin amacı neydi? Azerbaycan istiklali konusunda İtilaf devletleri nasıl bir tutum sergilemekteydi? Her şeyden önce Bakü elverişli coğrafi ve stratejik konumundan dolayı İngilizlerin dikkatini çekmişti. İngiliz hükümeti, İran ve Hindistan'daki çıkarlarını “Kuzey ayısı”nın saldırılarından korumak için Bakü'de ve genel olarak Güney Kafkasya'da güçlenerek Rusya'ya karşı “koruyucu kordon” oluşturmaya çalışıyordu. Bu kordonun aynı zamanda Sovyet Rusyası'nın propagandası ve emperyalist siyaseti önünde bir engel

20 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 70-71.

21 *Азербайджан*, 19.11.1918.

olması gerekiyordu. Bakü General Denikin'in *Gönüllü Ordusu*'na yardım amaçlı uygun bir köprübaşı da olabilirdi. İngilizler Denikin ve Kolçak'ın Çarlık Rusyası'nı geri getirmelerine değil onların Bolşeviklere karşı mücadelesine yardım ediyordu. Bu noktada Bakü'nün petrol servetlerinin İngiliz savaş makinesi ve ekonomisi için önemini de belirtmek gerekir. Bu nedenle İngiliz yönetimi, Güney Kafkasya'nın diğer bölgelerinde değil, öncelikli olarak Bakü'de güçlenmeye karar vermişti.

General Thompson'un ilk başta yaptığı; İngiltere'nin İtilaf Bloku'ndaki müttefiki Rusya'nın 1914 sınırlarına geri dönmesi için yardımda bulunulacağına dair coşkulu açıklamalarını taktiksel adım olarak kabul etmek gerekir. Bakü Müttefikler adına işgal edilmiş, buraya İngiltere'nin yanı sıra Fransa ve ABD temsilcileri de gelmişti. Yapılan açıklamalar her üç devletin ortak tutumunu ifade edecekti. Bu dönemde Fransa güçlü bir Rusya'nın yeniden yapılanması için çalışıyor, buradaki İngiliz otoritesinin güçlenmesine karşı çıkıyordu. Fransız askerî heyet temsilcisi Albay Osberg 18 Mayıs 1919'da şöyle diyordu: "*Genel olarak, Transkafkasya, aynı zamanda Azerbaycan ayrılıkçılığı geçici bir durumdur... Azerbaycan'ın geleceği, kalkınmakta olan Rusya ve onun Kurucu Meclis'inin gelecekteki kararlarıyla sıkı sıkıya ilişkilidir.*"²²

ABD temsilcisi de bu bölgede İngiliz otoritesinin artmasından ve Bakü petrolünün sadece İngilizlerin eline geçeceğinden endişe ediyordu. Thompson'un Rus yanlısı olmasının ikinci nedeni, Azerbaycan hükûmetine baskı yaparak onun direncini kırma çabasıyla ilişkilidir. Üçüncü neden ise Thompson'un Bakü'deki Rus *Beyazlarından* oluşan güçleri kullanmak istediğinden kaynaklanıyordu. Thompson, kendini sağlama alıncaya kadar Biçerahov'un askerî birliklerini ve diğer güçleri kullanmayı umuyordu.²³

General Thompson'un yürüttüğü "çifte muhasebe" çizgisinin bir diğer yüzünden de bahsetmek gerekir. Azerbaycan Bakanlar Kurulu Başkanı Hoyski'nin 16 Kasım'da Enzeli'ye gönderdiği telgrafta, İtilaf güçlerinin Bakü'ye girişine itiraz etmedikleri belirtilmişti. Thompson, gönderdiği kısa cevap notunda şunu kaydediyordu: "*Sizin önerdiğiniz iş birliği içinde olursak karşılıklı ilişkilerimiz yeterince tatmin edici olacaktır.*" Bakü'ye vardığında Thompson Azerbaycan hükûmetine hitaben, bir kez bile Rusya'nın adını anmadan şöyle demiştir: "*Sizin iç işlerinize ne şimdi, ne de sonra müdahale etmek niyetindeyiz.*"²⁴ Thompson'un

22 *Азербайджан*, 28.05.1919.

23 Раевский, *Английская интервенция ...*, с. 38-39.

24 *28 May 1919-cu il.Azərbaycan Cümhuriyyəti istiqlalının birinci səneyi-dövrüyyəsi*, Bakı 1919, s. 14.

İngiliz tipi çifte siyaseti Azerbaycan hükûmetine ülkenin geleceğine ümitle bakma fırsatı veriyordu ve bu fırsatı değerlendirmek gerekiyordu.

General Thompson Bakü'ye gelir gelmez Azerbaycan devlet yetkililerine ülkedeki esas milletlerin temsilcilerinden oluşan yeni bir hükûmet kurulmasını önermiştir. Bu amaçla kendisi Rus Milli Şurası yetkilileriyle görüşerek Azerbaycan hükûmetine iki temsilci göndermelerini tavsiye etmiştir. Rus Milli Şurası yöneticilerinin nazarında Azerbaycan Rusya'nın bir eyaleti idi ve bu ülke, kendi kaderini tayin etme hakkına sahip değildi. Bu nedenle yeni kabinede yer almayı reddetmişlerdir. Yeni kurulan "Slavyan-Rus İttifakı"nın temsilcileri ise Azerbaycan hükûmetinde yer almışlardır.

Nisan 1919'da Bakü'de İngiliz Genel Valiliğin kaldırılmasıyla, Gence'de kurulan ilk Azerbaycan alayı başkente girmiş ve Nesib Bey Yusufbeyli, Azerbaycan hükûmetinin başkanı olarak atanmıştır. Aynı yıl ağustos ayında İngiliz askerî birliklerinin Kafkasya'yı terk etmesinin ardından Bakanlar Kurulu Başkanı parlamentodaki konuşmasında milletvekillerine şöyle seslenmiştir: "*Efendiler! Devletin bu günden itibaren tam bağımsızlığa kavuşması münasebetiyle sizleri tebrik ediyorum.*"²⁵ Dolayısıyla Azerbaycan hükûmeti İngiliz müdahalesi karşısında kendi varlığını korumakla kalmayıp çok kısa bir sürede İngiliz komutanlığını şehir yönetiminden uzaklaştırmıştır. Ağustos 1919'a kadar İngilizler Azerbaycan'ın iç işlerine zaman zaman müdahale ederek Azerbaycan hükûmetini "emir kulu" yapmaya çalışmışlardır. Ancak belgeler Azerbaycan Parlamentosu ve hükûmetinin İngilizlerin elinde oyuncak olmadığını, onların ülkenin iç işlerine müdahalesini sınırladığını göstermektedir; karşılıklı çekişmeler bazen sert cepheleşmeyle sonuçlanmıştır.

4. Bağımsızlığın Tanınması

28 Mayıs 1918'de bağımsız devlet inşası süreci İngiliz askerî birliklerinin ülkeyi terk etmesinden sonra hızla ilerlemiştir. Zaten başından beri devlet inşası sürecinde meşruluk ve demokrasi ilkelerine öncelik veriliyordu. Parlamantonun ilk icraatlarından biri Paris Barış Konferansı'na resmî heyet göndermekti. Heyetin görevi Azerbaycan'ın bağımsızlığının Avrupa ülkeleri tarafından tanınmasını sağlamaktı. Parlamento Başkanı Alimerdan Topçubaşov (*tarafsız*) ve üyeleri M. Hasan Hacinski (*Müsavat*), Ahmed Ağaoğlu (*tarafsız*), A. Şeyhülislamzade (*Sosyalist*), M. Y. Mirmehdiyev (*İttihat*), C. Hacıbeyli (*Müsavat*), görevliler A. Hüseyinzade (*tarafsız*), B. Marçevski ve diğerleri Barış Heyeti'nde yer almışlardır. 11 Ocak 1920'de nihayet Lord Curson'un önerisiyle Paris Barış Konferansı'nın

25 ACDA, fond 894, liste 10, dosya 86, v. 2; Раевский, *Английская интервенция...*, с. 55.

Yüksek Konseyi Azerbaycan ve Gürcistan'ın istiklalinin *de facto* tanınmasına karar vermiştir. 19 Ocak 1920'de Azerbaycan ve Gürcistan'ın resmî temsilcileri Paris Konferansı Yüksek Konseyi toplantısına davet edilmişlerdir. Toplantıda ele alınan konuların çoğu Güney Kafkasya'nın savunmasına ilişkindi. Güney Kafkasya'nın yeni devletlerini tanımakla İtilaf Devletleri onları dış saldırılardan korumayı üstlenirken, bu devletlerin resmî temsilcilerine savunma ihtiyaçlarını bildirmeleri önerilmiştir. Topçubaşov müzakerelerle ilgili Azerbaycan hükûmetini ivedilikle bilgilendirmiş, kısa sürede Dışişleri Bakanının imzasıyla Azerbaycan hükûmetinin resmi mutabakat zaptı konferansın Yüksek Konseyine sunulmuştur. Mutabakat zaptında, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının tanınmasının tarihî önemi vurgulanmıştır. Azerbaycan'ın “çok yakında kuzeyden gelen tehlike ile karşı karşıya kalması” ihtimali bağlamında bağımsızlığının korunması için askerî yardıma ihtiyaç vardı. Bu doğrultuda Azerbaycan hükûmetine kapsamlı askerî yardım yapılması talep edilmiştir (II. madde). Ülkenin ekonomik durumunu iyileştirmek amacıyla Avrupa ve Amerika'nın Azerbaycan'a 40-50 milyon altın manat tutarında borç vermesi istenmiştir. Kuraklık nedeniyle açlık çeken Gürcistan'a büyük miktarda tahıl yardımı yapılmıştı. Azerbaycan'a da tarım sektörünü geliştirmek amacıyla zirai araçlar, hafif sanayi ürünleri ve ilaç; ayrıca ekmek kıtlığı tehlikesi olduğundan 1,5-2 milyon pud²⁶ buğday, 1 milyon pud şeker; demir yolunun onarımı için 100 buharlı lokomotif, 2 bin tank, 500 kapalı vagon istenmiştir. Buna karşılık Azerbaycan hükûmeti, Bakü'de birikmiş petrol (200 milyon pud), gaz yağı (20 milyon pud), aynı zamanda pamuk, yün, ipek, deri vb. ürünlerle ödeme yapmayı taahhüt etmiştir.

Mutabakat zaptının sonuncu (IV.) maddesi Batum konusundaydı. Gürcistan ve Ermenistan arasında keskin anlaşmazlık konusu olan Batum ve çevresinin siyasi statüsünü belirlemede tarafsız olan Azerbaycan hükûmeti, Batum limanının önemini göz önünde bulundurarak, kullanımının uluslararası güvence altına alınmasını önermiştir.²⁷ Ancak Batum uğruna yeni Ermeni-Gürcü çatışmasının alevlenmesi ve Karabağ'da Ermeni kışkırtmaları sonucunda patlak veren savaş Kafkasya'daki “milletlerin barış içinde yaşama kabiliyeti” konusunda Batılı ülkelerde şüphe uyandırmış ve askerî yardımla ilgili mesafeli davranmalarına sebep olmuştur. Ayrıca Ermeniler ve Ermeni yanlısı basın Azerbaycan'la Mustafa Kemal Türkiye'si arasında yakın ilişkilerin kurulması ve bunun “İtilaf devletlerinin çıkarlarını tehdit ettiği” yönünde Avrupa'da güçlü bir propaganda kampanyası başlatmışlardı. İtilaf devletlerindeki bazı çevreler de 1914 sınırlarına dönmeyi engellemek karşılığında Sovyet Rusyası'ndan birçok imtiyaz almayı umuyorlardı.

26 1 pud - 16,4 kg

27 ACDA, fond 970, liste 1, dosya 162, v. 21-22.

Tüm bunlar Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyinin Şubat sonlarında Londra’da başlayan özel oturumunda yeniden gündeme gelmiştir. 24 Şubat’ta Londra Konferansı’nda “*Rusya’da Müttefiklerin Siyaseti*” başlıklı bir mutabakat zaptı kabul edilmiştir. Mutabakatta terör tamamen ortadan kaldırılmadıkça Sovyet hükûmeti ile diplomatik ilişkiler kurulmasının mümkün olmayacağı kaydedilmiş, ancak her koşulda Rusya ile ticari ilişkiler kurmanın mümkün olduğu vurgulanmıştır. Milletler Cemiyeti’ne gerçek durumu incelemek için Rusya’ya özel bir komisyon gönderilmesi önerilmiştir. Londra Konferansı’nda bağımsızlığı İtilaf devletleri tarafından tanınan yeni devletlere Sovyet Rusyası ile barışçıl ilişkiler kurmaları tavsiye edilmiştir. Ayrıca, Bolşevikler yeni devletlerin sınırlarını ihlal ederlerse İtilaf devletleri onlara her türlü destekte bulunacaktı.

6 Mart’ta, Azerbaycan temsil heyeti Gürcistan temsilcileri ile birlikte Büyük Britanya Başbakanı Lloyd George’a bir nota ile çağrıda bulundu. Ortak notada “*Rusya tarafından cumhuriyetlerimizin tanınması ve toprağımızın kuzeyden beklenen herhangi bir saldırıdan korunması siyasi faaliyetimizin temel amacıdır*” deniyordu. Ardından İngiliz Başbakanından Azerbaycan ve Gürcistan’ın tam bağımsızlığının “*Moskova hükûmeti tarafından tanınmasına yardım etmesi ve bir yandan Azerbaycan ve Gürcistan, diğer taraftan Sovyet Rusyası arasındaki görüşmeler için inisiyatif alması*” isteniyordu.²⁸

Sovyet Rusyası ile İngiltere arasında bu dönemde yoğun şekilde devam eden görüşmeler Azerbaycan’ı böyle bir adım atmaya zorlamıştı. Kasım ayından itibaren Avrupa basınında Sovyet Rusyası’nın önerdiği uzlaşma şartları tartışılmaya başlanmıştır. Azerbaycan hükûmeti ve Barış Heyeti bu görüşmelerden haberdardı.²⁹ Burada yeni bağımsız devletler meselesinin ele alındığı açıktı. İngiltere Başbakanına yapılan son çağrı, onu Sovyet Rusyası iddialarına karşı Azerbaycan’ı savunmaya yönelmeyi amaçlamıştır. Londra, Moskova ile yaptığı görüşmelerde mümkün olduğunca fazla imtiyaz elde etmek istiyordu. Muhtemel Sovyet saldırganlığını önleyebilecek İngiliz (ya da İtilaf) birliklerini Kafkasya’ya gönderme fikrinin çok maliyetli ve daha az etkili olacağı düşünülmekteydi.³⁰

Azerbaycan heyeti Londra Konferansı’nın ardından çözülmemiş sorunları görüşmek için Müttefiklerin 19-26 Nisan 1920’de İtalya’nın San Remo kentinde bir araya geldiği konferansa katıldı. Burada Azerbaycan temsilcilerini ilgilendiren birçok konu -Batum meselesi, petrol konusu, Türkiye ile barış antlaşmasının ön

28 И.А.Гусейнов, “Историческое значение большевистского лозунга ‘Независимый Советский Азербайджан’”, *Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова*, No: 10, 1957 (с. 63-83), с. 80.

29 А.Раевский, *Мусаватское правительство на Версальской конференции*. Донесения председателя азербайджанской мусаватской делегации, Баку 1931, с. 89, 95.

30 A. L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, Stanford 1992, p. 106-107.

taslağı ve Türkiye-Ermenistan sınırları, Kafkasya cumhuriyetlerinin iç sınırları, ayrıca Rus meselesi ve Kafkasya devletlerine yardım konusu- ele alınacaktı.

Konferans öncesinde, 14 Nisan'da Kafkasya'nın üç komşu ülke temsilcileri birlikte, 16 Nisan'da ise yeniden İngiliz temsilcinin katılımıyla Batum meselesini görüşmüşlerdir. İngiliz temsilci Kafkasya cumhuriyetleri arasındaki sorunların çözülmemesinin Müttefiklerin silah desteğini engelleyen önemli bir sebep olduğunu açıkça bildirmiş, müttefiklerin “gönderilen silahların karşılıklı çekişmelerde kullanılmasından çekindiklerini” söylemiştir. San Remo konferansı da sınır meselelerini çözememiş, ancak Batum konusuyla ilgili çok önemli bir karar almıştır. Bu karara göre müttefikler tarafından Batum özel statülü ('serbest') kent ilan edilmiştir. Lloyd George'un isteği üzerine, Batum'a Milletler Cemiyeti'nin iradesinin yerine getirilmesi için bir Fransız ve bir İtalyan alayı gönderilecekti. Konferansın son gününde Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'a olası bir saldırı durumunda savunma kapasitelerini güçlendirmek için yardım yapılması konusu ele alınmıştır. Müttefikler söz konusu ülkeler arasında barış ve güçlü dayanışma sağlanması durumunda Kafkasya'ya yardım edebileceklerini bildirmişlerdir.

Azerbaycan Barış Heyeti, yeni bağımsız cumhuriyetler konusunda Avrupa devletlerinin kararsız tutumunun farkındaydı. Heyet Başkanı Topçubaşov Paris'ten Bakü'ye gönderdiği mektuplarında sağduyulu davranmaya ve bağımsızlığı koruma konusunda iç şartları sağlamanın önemine vurgu yaparak şöyle yazmıştır:

“Azerbaycan iç işlerini düzene sokması durumunda bir devlet olabilir, öyle bir devlet ki hiç kimsenin onu tanımasına ihtiyacı olmayacak, zira istikrarlı, içte güçlü bir Azerbaycan kendi kendiliğinden bir gerçek gibi kuşku doğurmadan tanınmış kabul edilecektir. Kendi içinde güçlü bir devlet olursa dışarıdan gelecek herhangi bir saldırıya karşılık vermek için kendinde manevi ve fiziksel gücü bulacaktır.”

Topçubaşov'un elimizde olan son resmi mektubu şu satırlarla bitmektedir:

“Durumumuzun iyileştigiine olan inancımızı bir daha teyit ederek bu mektubu Azerbaycan'ın iç işlerine odaklanın... çağrısı ile bitirmek istiyorum.”³¹

Topçubaşov, “içte güçlü olma” konusundaki uyarısında son derece haklıydı. Sovyet Rusyası'nın baskı ve provokasyonları arttıkça Azerbaycan'ın siyasi çevrelerinde istikrarsızlık artmaya başlamıştı.

31 Раевский, *Мусаватское правительство...*, с.92-93, 101.

5. Rusya ile Modus Vivendi Problemi

Azerbaycan'ın bağımsız olması birkaç yüzyıllık Rus etki alanından kurtulması anlamına geliyordu. Cumhuriyetin kurucuları bunun farkında idiler ve bu yüzden Rusya ile *modus vivendi* sorununu çözmeye çalışıyorlardı.

İstiklal Beyannamesi'nde yer alan komşu ülkelerle dostane ilişkiler kurma ilkesi Sovyet Rusyası için de geçerliydi. Birçok arşiv belgesi Azerbaycan'ın Sovyet Rusyası ile bu tür ilişkiler kurmaya çalıştığını doğrulamaktadır. Bu yaklaşım aynı zamanda ekonomik gerekçelerle de ilgiliydi. Ekonomik ilişkilerin bozulması Rusya pazarının Bakü petrolü, pamuk ve diğer ihracat ürünlerine kapatılması anlamına geliyordu. Yeni ekonomik ilişkiler sisteminin kurulmadığı bir ortamda Azerbaycan ekonomisi olası bir krizle karşı karşıyaydı. Daha 1918 yılının yazında, Resulzade İstanbul'dan Azerbaycan Hükûmeti Başkanı ve Dışişleri Bakanına gönderdiği mektubunda "Bolşevik hükûmetiyle doğrudan ilişkiler kurulması" konusunda ısrar ediyordu.³² Cevap mektubunda Dışişleri Bakanı İstanbul heyetine şöyle bir soru soruyordu: "*Türkiye'nin bağımsızlıkla ilgili telgraflarımızı belirttiğimiz adreslere gönderip göndermediğini lütfen sorun. Herhangi bir yanıt gelmiş mi? Bizi Moskova da, İran da ilgilendiriyor.*"³³ 13 Eylül'de Dışişleri Bakanı Tiflis'teki diplomatik temsilciye gönderdiği şifreli telgrafta şöyle yazıyordu: "*Moskova ile temas kurmak istiyoruz. Biz genellikle Sovyetler de dâhil olmak kaydıyla Rusya ile daimi bir dostluk ortamında yaşamak istiyoruz.*"³⁴

Bu dönemde Bakü'de egemen olan Bakü Guberniyası Halk Komiserleri Sovyeti (HKK) Azerbaycan'ın sadece bağımsızlığını değil, ismine ve özerklik ilkesini de kabul etmiyordu. Bakü ve tüm Kafkasya Bolşeviklerinin başkanı olarak atanmış (aynı zamanda Sovyet hükûmetinin Kafkasya'daki olağanüstü komiseri) Stepan Şaumyan'ın; Azerbaycan'ın özerkliğini isteyen Müsavatçıları ve diğer milli güçleri Azerbaycan'ı harabeye çevirmekle tehdit etmesi dikkate şayandı. Bakü Komününün tüm faaliyetleri, başta petrol arzı olmak üzere Sovyet Rusyası'na hizmet etmekten ibaretti.

Petrol sanayisi, Sovyet Rusyası hükûmetinin kararı ile devletleştirildikten sonra Bakü'den Astrahan'a her gün en az 1 milyon pud³⁵ petrol gönderilmekteydi. Moskova da Bakü'yü elinde tutmak için yardımını (para, askerî güç, personel vb.)

32 ACDA, fond 894, liste 10, dosya 153, varak 25; ACDA, fond 894, liste 10, dosya 31, varak 25.

33 ACDA, fond 970, liste 1, dosya 7, varak 42.

34 ACDA, fond 894, liste 10, dosya 123, varak 96.

35 16.3 kiloluk ağırlık birimi.

esirgemiyordu.³⁶ Bakü’de Şaumyan çetesinin yıkılmasından sonra (Temmuz sonları) bile, Moskova yönetimi Bakü’yü “Sovyet Cumhuriyeti’nin ayrılmaz bir parçası” olarak görüyordu. Moskova “milletlerin kendi kaderini tayin etme hakkı”nı görünüşte kabul etmiş olsa da, gerçekte Almanya ile 26 Ağustos’ta imzaladığı malum antlaşmada, artık ona ait olmayan Bakü petrolünün dörtte birini Almanlara (hizmetleri karşılığında) hibe etmeye karar vermiştir.³⁷

Sovyet Rusyası 15 Eylül’de Bakü’nün kurtuluşundan ve Azerbaycan hükûmetinin başkente taşınmasından duyduğu rahatsızlığı saklamazken Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin 21 Eylül’de Alman Başkonsolosuna gönderdiği notada “Rusya Cumhuriyeti’nin en önemli kentlerinden birinin” yani Bakü’nün ele geçirilmesine itirazını bildirerek Azerbaycan hükûmetinin Bakü’ye sahiplenmesine karşı direnmediği için Almanya’yı kınamıştır.³⁸ Bununla birlikte Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Gürcistan’daki diplomatik temsilcisi Memmed Yusuf Ceferov Sovyet Halk Dışişleri Komiserine gönderdiği 6 Ekim 1918 tarihli mektubunda Moskova bölgesi Erzak Komitesinin Bakü’deki temsilcisi İ. P. Orlov’un Azerbaycan’la ekonomik ilişkiler konusundaki çalışmalarına değinerek Bakü ve Moskova’ya resmi temsilci atanmasını ve ticari işbirliğinin temel istikametlerini belirlemeyi önermiştir.³⁹

Rezulzade’nin Azerbaycan Parlamentosundaki açılış (7 Aralık 1918) konuşması Azerbaycan yönetiminin Rusya’ya yönelik tutumunu açıklayıcı niteliktedir. Rezulzade “*inkılap namına hükûmferma olan anarşi ve milletlerin hukuki ilanından sonra yürütülen katı merkezîyetçiliğin Transkafkasya milletlerini kendi başlarının çaresine bakmaya sevk ettiğini*” vurgulayarak şöyle diyordu:

“Bizim Rusya halkına karşı kin ve nefretimizin olmadığını biliyorsunuz. Rusya’ya duyduğumuz nefret Rusya despotizmi altında inleyen Rus halkına karşı nefret anlamına gelmez. Bize göre menfur Rusya, milletleri ezen ve haklarını çiğneyen Rusya yönetimidir. Her bir millet bağımsız ve özgür olmalı, özgür olduktan sonra diğer milletlerle istediği gibi ittifak kurmalıdır... Rusya hükûmetinin gerçek Rus demokrasisinin eline geçmesinden yanayız. Çünkü Kafkas dağlarının kuzeyinde kurulmuş egemen ve saldırgan bir hükûmete kayıtsız olamayız. Rusya’nın

36 *Azərbaycan tarixi*, cild 3, I hissə, s. 147; *Очерки истории Коммунистической Партии Азербайджана*, т. 1, Азербайджанское Государственное Издательство, Баку 1985, с.353-354.

37 Bkz: N. Nəşibzadə, *Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920)*, Ay-Ulduz, Bakı 1996, s. 57-59.

38 *Документы внешней политики СССР*, т. 1, Государственное издательство политической литературы, Москва 1957, с. 492-493.

39 ACDA, fond 85, liste 8, dosya 77, varak 3.

mutluluğunu ister, onun mutluluğunu severiz. Fakat kendi bağımsızlığımızı da aziz tutarız. Zorla kabul edilen bir şeyde katiyen mutluluk olamaz, çünkü mutluluk hürriyet ve istiklaldedir.”⁴⁰

1919 yılının baharında Bakanlar Kurulu Başkanı Nesib Bey Yusufbeyli, yeni hükümet programındaki diğer önemli konuların yanı sıra Sovyet Rusyası ile ekonomik ve ticari ilişkilerin yenilenmesi gerektiğine vurgu yapmıştır.⁴¹ Ancak Rusya’daki iç savaş ve İngilizlerin Astrahan’a petrol ihracatını engellemesi, ayrıca Denikin’in Azerbaycan’ı ekonomik kuşatma altına alması ticari ilişkileri zora sokmuştur. Bunun yanı sıra Sovyet tarihçilerinin belirttiğine göre Azerbaycan’daki komünistler “Sovyet Rusyası ile ticaret uğruna mücadele vermekle” birlikte Kızıl Ordu’ya çok gerekli olan benzini gizli yollarla Astrahan’a göndermek için büyük çaba gösteriyorlardı. Bolşevikler, petrol ürünlerini gizli yollarla balıkçı teknelerinde taşımış ve buna “deniz ekspedisyonları” adını vermişlerdi. Bu çabalar sonucunda birkaç ay içinde Astrahan’a yaklaşık 20 bin pud petrol ve 3,5 bin pud yağlayıcı madde ulaştırılmıştı.⁴²

1919 yılının yazında yerel halkın yanı sıra birçok Rus köylü göçmenin yerleştiği Lenkeran ve Muğan’da yaşanan olaylar Rusya’nın (hem Denikin, hem de Lenin Rusyası’nın) bu bölgede açık provokasyonu sonucunda ciddi bir krize dönüşmüştür. Daha yılın başlarında Rus köylülerine güvenen Albay İlyashevich burada “Lenkeran Diyar Yönetimi” denilen bir oluşum tesis ederek Azerbaycan hükümetini tanımadığını ilan etmişti. O Muğan’ı, *Gönüllü Ordu*’nun askerî-stratejik üssü hâline getirmeyi, böylece Denikin’in Azerbaycan’ı işgal etmesi için elverişli ortam oluşturmayı planlamıştır. Lenkeran-Muğan bölgesi Bolşeviklerin de dikkatini çekmekteydi; onlar da Kızıl Ordu’nun ileride Bakü’ye yapacağı taarruz sırasında burayı köprübaşı olarak kullanmayı amaç edinmişlerdir.⁴³ Her iki taraf hızla Rus ahaliyi silahlandırarak askerî birlikler oluşturmaktaydı. Nisan ayında Bolşevikler yerel *Beyaz* güçlere karşı saldırıya geçmiş, Diyar Yönetimini, ordu karargâhını, posta, deniz feneri, radyo istasyonunu ve deniz limanını ele geçirerek Denikin yanlısı subayları tutuklamış ve 15 Mayıs’ta Sovyet cumhuriyetini ilan etmişlerdi. Bu gelişmenin ardından Sovyet hükümeti buradaki isyancılara yardım gönderilmesi konusunda talimat vermiştir. Astrahan’dan Muğan’a askerî ve siyasi uzmanlar, silah ve mühimmat gönderilmesini organize etmek için Özel Askerî Ekip adlı bir birlik kurulmuştur. Sovyet hükümeti

40 *Azərbaycan*, 09.12.1918.

41 *Azərbaycan*, 16.04.1919.

42 *Azərbaycan tarixi*, cild 3, I hissə, s. 195.

43 П. Дарабади, *Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века*, ЭЛМ, Баку 1991, с. 142-143.

tarafından 11. Ordu Seyyar Askerî Mahkeme Başkan Yardımcısı T. Ulyantsev, geniş yetkilerle donatılarak Muğan'ın siyasi komiseri görevine atanmıştır.⁴⁴

Azerbaycan hükûmeti Muğan-Lenkeran'da genişleyen bu ayaklanmayı bastırmak ve anarşiyi önlemek amacıyla haziran ayında askerî güç göndermek zorunda kalmıştır. Dört bin kişilik iki alaydan oluşan bu kuvvetlerin başında General Selimov duruyordu. Albay İlyuşevič komutasındaki askerî birlikler Bilesuvar yakınında kısa süren muharebe sonrası teslim olmuş, ardından, 25 Temmuzda Bolşevikler denize doğru sıkıştırılmışlardır. İsyancılardan sadece küçük bir grup kaçarak kurtulabilmiştir. Düşmanın bir uçağı, 24 top ve 60 makineli tüfeğı ganimet olarak ele geçirilmiştir. Harbiye Bakanının emrinde gösterildiğı gibi, “Muğan ve Lenkeran'ın yeniden ana yurt Azerbaycan'a katılmasıyla” sonuçlanan askerî operasyonun ardından bölgeye bir vali atanmış ve böylece Rusya'nın provokasyonu önlenmiştir.⁴⁵ Bu gelişmelerin ardından Sovyet Rusyası Azerbaycan üzerindeki baskısını çeşitli yollarla sürdürmeye devam etmiştir. Denikin tehlikesinin doruğına ulaştığı 1919 yılının ağustos ayı sonunda, Sovyet Halk Dışişleri Komiseri Georgi Çiçerin ve Komiserliğın Müslüman Ortadoğı Şubesi Müdürü Neriman Nerimanov, Azerbaycan, Dağıstan ve Gürcistan işçi ve köylülerine çağrıda bulunarak söz konusu ülkelerin hükûmetlerinin kendi çıkarları doğrultusunda Denikin'le anlaşmaya varacaklarını” bildirmişlerdir. Çağrıda şöyle deniliyordu:

“Hâkim sınıfların sizleri yeniden aldatmaması için bir daha dünya karşısında beyan etmeyi gerekli buluyoruz: Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti hiçbir zaman başka toprakları ele geçirmek ya da başka topraklarda silah gücüyle hâkimiyetini tesis etmek amacıyla hareket etmemiştir... Sovyet Rusyası kendi hâkimiyetini tesis etmek için eline silah alarak cumhuriyetlerinizin üzerine yürümeyi asla düşünmüyordur. O, kendi kaderini tayin etme hakkının güçlü destekçisidir... Eğer siz, Kafkasya Müslümanları ve Gürcüler, cumhuriyetinizdeki yönetim tarzından memnun iseniz sessizce yaşayın, kendi hayatınızı inşa edin ve bizimle iyi komşuluk ilişkilerini tesis edin.”⁴⁶

Azerbaycan emekçilerinin “kendi kaderini tayin hakkını” tanıdığını belirten ancak hâkim sınıfların onları aldatacağı yönünde emekçileri uyaran bu acayip çağrıdan sonra Moskova yönetimi Azerbaycan üzerindeki baskılarına bir süreliğine ara vermiştir. Denikin'in *Gönüllü Ordusu*'nun tamamen kaldırılması arifesinde Moskova diplomatik baskılarını yenilemiştir. 2 Ocak 1920'de Çiçerin

44 Дарабади, с. 143-145.

45 N. Nəşibzadə, *Azərbaycan Demokratik Respublikası. Məqalələr və sənədlər*, “Elm”, Bakı 1990, s. 64-65.

46 *Борьба за победу Советской власти в Азербайджане. 1918-1920 гг.* Документы и материалы, Издательство АН Азербайджанской ССР, Баку 1967, с. 259-260.

telsiz telgrafla Azerbaycan halkına ve hükûmetine çağrıda bulunmuştur; önceki çağrı gibi bu çağrı da propaganda amacı taşıyordu. Yudenic ve Kolçak'ın yenilgisinin ardından Rusya'nın İşçi-Köylü Kızıl Ordusu'nun General Denikin'e karşı başarılı mücadelesine işaret eden Çiçerin, Denikin'le savaşta ittifak kurulmasını isterken, notayı (çağrısı) uyarı ile bitirmiştir:

“Azerbaycan'ı ve Azerbaycan halkını geç olmadan, Denikin'e karşı mücadele etmeye çağırıyoruz. Azerbaycan devletinin ve işçi sınıfının sosyal ve siyasi çıkarlarının doğru bir şekilde anlaşılması Azerbaycan'ı teklifimizi kabul etmeye zorlamalıdır.”⁴⁷

Rusya'nın Denikin'e karşı askerî ittifak kurmaya ilişkin çağrısı 6 Ocak'ta Devlet Savunma Komitesinde ele alınmıştır. Savunma Komitesi bu teklifle ilgili Gürcistan'la (aynı içerikli nota-çağrı Gürcistan'a da iletilmişti) ilk istişareden sonra, bağımsız bir devlet olarak Azerbaycan'ın Sovyet Rusyası ile müzakerelere başlamaya hazır olduğunu bildirmiştir. Ayrıca, “İngiliz komutanlığının son günlerde yaşanan olaylara karşı tutumunu, cumhuriyetin çıkarları için İngiltere'nin gücünü kullanma imkânlarını araştırmak” için Dışişleri Bakanına talimat verilmiştir.⁴⁸ Dışişleri Bakanı 8 Ocak tarihli telgrafla Azerbaycan'ın Tiflis'teki diplomatik temsilcisine şöyle yazmıştır:

“Sizin 1 No'lu telgrafınız ve Sovyet Rusyası'nın teklifi ile ilgili Gürcistan'ın hangi önlemleri ve kime karşı alacağına ilişkin bilgi vermenizi rica ederim. Kuzey Kafkasya ile ilgili Gürcistan'ın nasıl bir karar verdiğini bildirin. Hükümetimiz, çok önemli stratejik nokta olarak Dağıstan'ın ele geçirilmesinin gerekli olduğunu düşünüyor.”⁴⁹

Aynı zamanda Paris Barış Konferansı'na Sovyet Rusyası'nın notasına ilişkin acil bilgi verilmiştir. Barış Konferansı Rusya'nın bu notasını ciddi bir baskı olarak değerlendirerek Azerbaycan ve Gürcistan'ı savunmak amacıyla tanınma işlemlerini hızlandırmış, Azerbaycan ve Gürcistan 11 Ocak 1920'de *de facto* olarak tanınmıştır.

Azerbaycan hükûmeti, Çiçerin'in notasında “işçi ve köylülerin kendi hayatlarını istediği gibi inşa etme hakkı” tanımının sırf demagojik-propaganda amaçlı olduğunun ve Sovyet Rusyası'nın Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımama çizgisini inatla devam ettirdiğinin, ayrıca Sovyet hükûmetinin Azerbaycan'ı Denikin'e karşı eşit olmayan mücadeleye zorlayarak onu zayıflatmak (belki de Denikin'in eliyle onu yok etmek), sonra ise Azerbaycan'ın bağımsızlığının

47 *Борьба за победу Советской власти...*, s. 367.

48 ACDA, fond 970, liste 1, dosya 112, varak 8.

49 ACDA, fond 970, liste 1, dosya 112, varak 3.

tamamen sonunu getirmek istediğinin farkındaydı. Bu nedenle Dışişleri Bakanı Fethali Han Hoyski, 14 Ocak tarihli cevap notasında “*büyük tarihi olaylar gidişatında büyük kurbanlar ve ıstıraplar sonucunda hürriyet ve bağımsızlığını kazanmış olan Azerbaycan halkının diğer halkların iç işlerine karışmadığını*”, bu nedenle de, “*Azerbaycan hükümetinin, kendi yaşamını inşa etmekte olan Rus halkının mücadele alanına müdahale etmenin kabul edilemeyeceğini*” belirtmiştir. Bununla birlikte Fethali Han “*Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetinin Rus ve Azerbaycan halkları arasında her iki devletin egemenliği ilkesine dayanan dostane komşuluk ilişkilerinin kurulmasına hazır olduğunu*” bildirmiştir.⁵⁰

Bu arada Çiçerin’in ikinci notası (23 Ocak) Sovyet Rusyası’nın, Azerbaycan’ın bağımsızlığının Avrupa ülkeleri tarafından tanınmasına pek önem vermediğinin bir kanıtı idi. Çiçerin Fethali Han’ın cevabında yansıtılan “*Rusya’daki mücadeleye karışmamak*” ilkesini “*Denikin’e karşı mücadeleyi reddetmek*” şeklinde yorumlayarak “*herhangi bir emekçi halkın emekçi kitlelerinin milli kaderini tayin etme hakkına sahip olduğunu*” ve Denikin’e karşı ortak mücadele önerisinin geçerli olduğunu yazmıştır. Fethali Han Hoyski cevap notasında Azerbaycan’ın Denikin’e karşı mücadelesine vurgu yaparak Azerbaycan’ın Sovyet Rusyası tarafından kayıtsız şartsız tanınması konusunda Çiçerin’in açık ve kesin bir fikir beyan etmediğine dikkat çekmiştir.⁵¹

Kızıl Ordu birlikleri Dağıstan sınırında iken Çiçerin, 20 Şubat’ta üçüncü notayı göndermiş bulunuyordu. Bu nota, öncekilerden çok farklı değildi ve Azerbaycan’ın bağımsızlığının tanınmasının; Sovyet Rusyası ile karşılıklı ilişkilerle ilgili çeşitli konularda yapılacak görüşmeler sonucunda mümkün olabileceği vurgulanmıştı.⁵² Ancak Kızıl Ordu’nun durmadan güneye ilerlemesi Azerbaycan hükümetinin endişelerini artırmaktaydı. Öte yandan Azerbaycan hükümetinin Batı’dan beklediği askerî yardım bir türlü gelmiyordu. İçişleri Bakanı M. Hasan Hacınski’nin (Paris’ten aralık ayında geri dönmüştü) içinde yer aldığı bir kesim Sovyet Rusyası’na geniş imtiyazlar vererek Azerbaycan’ın bağımsızlığını tanınmasını sağlamanın mümkün olacağını, başka bir deyişle dış politika eksenini Rusya’ya yöneltmeyi öneriyordu.

6. Bağımsızlığın Düşmanı Yerel Komünistler

Rus Sovyet yönetimi Azerbaycan üzerindeki baskılarının güçlenmesi ve taleplerinin gerçekleşmesinde öncelikli olarak Azerbaycan’daki Komünistlerin

50 ACDA, fond 2598, liste 1, dosya 23, varak 41.

51 ACDA, fond 894, liste 10, dosya 106, varak 9-10.

52 ACDA, fond 970, liste 1, dosya 157, varak 53.

desteklenmesine büyük önem vermektedir. Bakü'nün kurtuluşundan sonra (Eylül 1918) Komünistler kendine gelememiş, Azerbaycan milli demokrasisinin bağımsızlık, demokrasi, milli beraberlik ve kalkınma ilkelerine karşı hiçbir ilke ortaya koyamamışlardır. Bolşevik örgütü Türk ve Müslüman halk arasında itibarını kaybetmiştir. Menşevik, daha sonra Bolşevik olan Ali Haydar Karayev “esnaf ve sade vatandaşların” Bolşevik kelimesinden nefret ettiklerini itiraf ediyordu: “*Bolşevikler Türk halkının dönemleri ve düşmanları olarak görülüyordu.*”⁵³ Onların Ruslar ve Ermeniler arasında bile kayda değer bir saygıları yoktu. Bunu Mart 1919'dan Azerbaycan Bolşeviklerine önderlik etmeye başlayan Anastas Mikoyan da itiraf ediyordu. Özellikle “Azerbaycanlı işçilerin çok az bir kısmının devrimci mücadeleye katılması” onların “bir kısmının halen de Müsavatçıların doğrudan etkisi altında kalması” Bolşevik liderlerini rahatsız eden önemli sorunlardandı.⁵⁴ 1919 yılının Mayıs grevi sırasında bu güçsüzlük açık bir şekilde kendini göstermiştir. Grevin Azerbaycan'ın bağımsızlığına karşı olduğunu anlayan Türk-Müslüman işçiler hükümetin, özellikle de Çalışma Bakanının (Sosyalist) çağrısı üzerine grevi durdurmuşlardır. Grevin asıl sloganı dünya sosyalist devriminin yanı sıra “Yaşasın Sovyet Rusyası!” idi. Grev yapan işçilerin temel isteklerden biri de Sovyet Rusyası'na petrol verilmesiydi. Yine Mayıs ayında RK(B)P Kafkasya Diyar Komitesi ve Bakü Bürosu Rusya'dan aldıkları silah gücüyle Muğan'da yerel Rusların ayaklanmasını organize etmiş, fakat daha önce de belirttiğimiz gibi bu ayaklanma kısa sürede bastırılmıştır. Bu başarısızlıkların ardından yeniden para, silah, siyasi literatür ve diğer ihtiyaçların karşılanması için acilen Moskova'ya giden Mikoyan Sovyet yönetimine şöyle rapor etmiştir: “*Partimizde Müslümanların aydın, inançlı ve aktif işçilerin son derece az olması, milliyetçi Müslüman Sosyalistlerin sağ kanadına Müslüman işçilerin bir kısmının kendi peşlerinden gitmesi imkanı vermektedir.*” Onun görüşüne göre bu yüzden “gelecek Sovyet iktidarının yabancı, Rus iktidarı olacağından korkan kitleler” arasında başarılı bir çalışma yapmak için “Bağımsız Sovyet Azerbaycanı” sloganına büyük bir ihtiyaç vardı.⁵⁵

Azerbaycan'da “beşinci kol”u güçlendirme planı geliştirilmekte olup plana uygun olarak Hümmet'i ikiye ayırmışlardır. Birinci grup olarak Sosyal Demokrat İşçi Partisi Hümmet üyeleri bağımsızlık ilkesini kabul ederek açık faaliyetine

53 A.Г.Караев, *Из недавнего прошлого (Материалы к истории Азербайджанской Коммунистической Партии (б))*, Издательство БК АКП (б), Баку 1926, с. 11.

54 А.И.Микоян, *Дорогой борьбы*. Книга первая, Издательство политической литературы, Москва 1971, с. 335.

55 *Борьба за победу Советской власти...*, с. 138; Микоян, с.360-375. Mikoyan, anılarında bu sloganın yazarının kendisi olduğunu iddia ediyor. Ne onun sağlığında, ne de ondan sonra, Sovyet tarihçiliğinde Mikoyan'ın bu iddiası yalanlanmamıştır. Bu sloganın, daha sonra Neriman Nerimanov'a ait edilmesi asılsızdır. Örneğin, bkz: F. Əhmədova, “Nəriman Nərimanov-ideal və gerçəklik”, “Elm və həyat”, Bakı 1998, s. 17-18.

devam ederken, parlamento çalışmalarına katılıyor, hatta hükûmette bakanlık bile yapıyorlardı. İkinci grup -Bolşevik Hümme't ise silahlı isyan yolunu tercih etmekteydi. Yerli Bolşevikler Astrahan'a (sonra ise Moskova'ya) göç etmiş Azerbaycan komünistleriyle yakın ilişki içinde hareket ederek, onların yardımıyla bağımlı oldukları Rusya Komünist (Bolşevikler) Partisi Merkez Komitesi ile ilişkileri düzenlemeye çalışıyorlardı. Moskova ve Bakü'deki Bolşeviklerin çabalarıyla RK(B)P Siyasi Bürosu 19 Temmuz 1919'da Hümme't Partisinin vilayet komitesi hukukuna sahip özerk Komünist Partisi ve Azerbaycan'ın bağımsız bir Sovyet Cumhuriyeti olarak tanınmasına ilişkin gizemli bir karar almıştır.⁵⁶ Hatta örgütün adında "Azerbaycan" sözcüğünü yazmalarına belirli şartlarla ((RK(B)P Kafkas Komitesinin ve Stalin yoldaşın onay vermesi şartıyla) izin verilmiştir. Azerbaycan'a ise 'Sovyet Ukraynası' ve 'Sovyet Beyaz Rusyası' tipi "bağımsızlık" verilmiş, ancak Kafkas Komitesi Hümme't'in "parti" olarak anılmasını onaylamamıştır.

Tiflis'teki görüşmelere katılan Ali Haydar Karayev şöyle yazıyordu:

"Eski Hümme't'i Rusya Komünist Partisi'nin teşkilatı olarak adlandırsak bununla sadece Müsavatçıların değil aynı zamanda Hümme't'in bir kenara ittiğimiz sağ kanadının eline büyük bir kısırtıcı silah vermiş olacağımızı ve Azerbaycan köylü ve işçileri arasındaki çalışmalarımızın zorlaşacağını söylüyorduk. Zaten Müsavatçıların bugün de bizi halkı satmakla ve Rusya'nın casusları olmakla suçladığını bildiriyorduk; onlar, biz Hümme'tçilerin Ruslara satıldığımızı yeniden Rusları getirmek için kendi milli hükûmetimizi devirmek istediğimizi söylüyor... Ta başından, AKP [Azerbaycan Komünist Partisi] fikrinin ortaya çıkmasından itibaren, Hümme'tçiler ve bize katılan Menşevikler sadece formalite bir partiden bahsedildiğini düşünüyordu. Aslında bu RKP'nin teşkilatı olacak ve gerek RKP MK'nin, gerekse Kafkasya Diyar Komitesi'nin tüm talimatlarını yerine getirecektir. Ancak Tiflis bürosundan olan yoldaşlar bu düşünceleri duymak bile istemiyordu."⁵⁷

Dahası RK(B)P'nin Bakü Komitesi küçük, dağılmış Hümme't ve Güneyli (İranlı) işçilerden oluşan Adalet gruplarını kendi bünyesinde birleştirmeye başlamıştır. 1919'un sonunda Moskova'dan gelen nihai kararda şöyle denilmekteydi: 2-9 Aralık 1919 tarihli VIII. Umum-Rusya Konferansı'nın kararıyla milli teşkilatlar feshedilecek, RK(B)P'nin yerel teşkilatlarıyla aynı düzeyde bölge büroları yetkilerine sahip bir teşkilat olarak bir araya geleceklerdir. Azerbaycan'dan olan Komünistlerin bir kısmının teşkilatlarının adında "Türk" ya da "Müslüman"

56 Дж. Гулиев, *Борьба Коммунистической Партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане*, Азернешр, Баку 1970, с.284.

57 Караев, с. 54-55.

sözcükleriyle ona milli karakter kazandırma girişimleri boşa çıkmıştır; bundan sonra yalnız bölge anlamında “Azerbaycan” sözcüğü kullanılacaktır.

Hümmet ve Adalet’in çalışmalarını Bakü’de faaliyet gösteren RK(B)P’nin Bakü Komitesi finanse ederek yönetiyordu. Yukarıda belirttiğimiz gibi Bakü Komitesi Başkanı Anasas Mikoyan’ın girişimiyle propaganda çalışmalarını düzene koymak için Mayıs 1919’da “*Bağımsız Sovyet Azerbaycanı uğrunda*” sloganı öne sürülmüştür. Mikoyan’ın hatırladığı gibi, bu slogan mücadele yoldaşları Karayev, Mirza Davud Hüseyinov ve Agayev gibi yerel Bolşevikler ve Moskova’daki Azerbaycanlılar tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Bununla birlikte Kafkasya Komitesi söz konusu sloganın propaganda ve taktik önemini yeterince değerlendirememiştir. Anlaşmazlıklara müdahale etmek zorunda kalan Kirov bu konuda Moskova’nın görüşünü almak için Kolomiysev’i merkeze göndermiştir. 9 Haziran 1919 tarihli mektubunda Kolomiysev Mikoyan’a *Bağımsız Sovyet Azerbaycanı* sloganının tanınması için Moskova’ya gittiğini bildirerek şunu eklemiştir: “*Azerbaycan meselesinin Tiflis’in görüşüne rağmen Sizin çözdüğünüz şekilde çözüleceğini umuyorum.*”⁵⁸ RK(B) Kafkasya Diyar Komitesi’nin 2. birleşik oturumunda Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan’da Sovyet cumhuriyetlerinin kurulmasına, onların önce Kafkasya federasyonunda birleşeceğine, sonra da Tüm-Rusya federasyonuna katılacaklarına karar verilmiştir. Bolşevik basını bir süre sonra “Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti” sloganının Lenin tarafından da kabul edildiğini yazmıştır.⁵⁹

Böylece Azerbaycan’ın geleceğine ilişkin Azerbaycan Komünistlerinin önerilerine Moskova olumlu yanıt vermiştir: Sözde bağımsız olacak Azerbaycan, Rusya’ya bağlı bir Sovyet cumhuriyetine dönüştürülecek, Azerbaycan komünist teşkilatı da RK(B)P’nin yerel teşkilatı statüsüne sahip olacaktır.

Bolşevikler yalnız Azerbaycan’ın değil tüm Doğu’nun Bolşevikleşmesini en büyük amaç olarak görüyorlardı. Azerbaycan Bolşeviklerinin Moskova’daki temsilcisi ve Sovyet Rusyası’nın üst düzey yetkilisi (Dışişleri Komiserliği Müslüman Ortadoğu şube müdürü, daha sonra aynı zamanda Milletler Komiseri Stalin’in yardımcısı) olan Nerimanov’un bu döneme ait yazılarında ve Azerbaycan’a yaptığı çağrılarda bu amaç açık şekilde ortaya konmuştur. Nerimanov şöyle yazıyordu:

“Petrovsk’i ele geçirdikten sonra Dağıstan Sovyet Cumhuriyetini, Bakü’yü ele geçirdikten sonra ise Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetini ilan etmemiz gerekiyor... Biz Rus yoldaşlardan yardım bekleyeceğiz.”⁶⁰

58 Гусейнов, с. 78.

59 *Очерки истории Коммунистической Партии Азербайджана*, с. 409.

60 Н. Нариманов, *Избранные произведения*, том 2, Азербайджанское Государственное Издательство, Баку 1989, с. 190.

“Rus yoldaşlardan beklenen yardım” Kızıl Ordu’nun Denikin’i güneye kovalamasıyla gerçekleşiyordu. Buna paralel olarak Bolşeviklerin Azerbaycan hükûmetine baskısı da artmaktaydı. Temmuz 1919’da Nerimanov Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Başkanı Nesib Bey Yusufbeyli’ye gönderdiği mektubunda şunları yazıyordu:

“Kolçak çökertildi. Yakında Denikin’in de sonu gelecek. Sovyet Rusyası’nın güçlü kolları tamamen açılacak. Eğer siz daha önce olduğu gibi sağır ve körseniz, eğer şimdi özellikle Versay Barışı’ndan sonra dünya çapında olanları görmüyor ve duymuyorsanız, o zaman Sovyetler Rusyası sizin için o kadar korkutucu değildir... Tüm siyasetiniz için Transkafkasya Müslüman işçi ve köylülerinin mahkemesi önünde cevap vermeniz gerekecek korkunç saat yaklaşıyor... O zaman size soracaklar: Azerbaycan ve Bakü’nün Sovyet Rusyası konusunda özel bir tutumu olduğunu bilmiyor muydunuz? Sovyet Rusyası’nın Ermenistan ve Gürcistan’la ilişkisi özel bir rol oynamaz ancak Bakü, Sovyet Rusyası’nın hayatıdır. Siz, önde gelen Müslümanlar ise daim bu ciddi meseleyle oynayarak Rus işçi ve köylülerine son derece nankörlük ettiniz...”

Bu tarz hakaret ve tehditlerden sonra Nerimanov demokratik Azerbaycan yöneticilerinden meydandan uzaklaşmayı talep ediyordu:

“Mertçe söyleyin: biz Rus Devriminin karakterini anlayamadık, biz yıkıcı emperyalist savaşın sonuçlarını göz önünde bulunduramadık, biz meydandan çekiliyoruz, Azerbaycan’da Sovyet iktidarı olsun! Bununla da Rus proletaryası karşısında suçunuzu hafifleteceğinizi umuyorum.”⁶¹

Fethali Han Hoyski’nin “*Azerbaycan Cumhuriyeti hükûmetinin, Rusya ve Azerbaycan halkları arasında her iki devletin egemenlik ilkesine dayalı dostane komşuluk ilişkilerinin kurulmasına hazır olduğu*” bildirildiği cevap notasını alan Halk Dışişleri Komiserliği, Azerbaycan hükûmetinin tanınmasına ilişkin RK(B)P Kafkasya Diyar Komitesi ve RK(B) Bakü Komitesi’nin görüşünü bilmek üzere bir soru göndermiştir. Kafkasya Diyar Komitesi Komiserliğin sorusuna olumlu yanıt vermiş, yani Azerbaycan hükûmetinin tanınmasının isabetli olduğunu bildirmiştir.⁶² Aynı gün Bakü’de, Azerbaycan Komünist (Bolşevikler) Partisi’nin ilk kongresi çalışmalarına başlamıştır. Kongrenin organizasyonu için RK(B)P büyük para harcamıştır; sadece 7-10 Şubat tarihlerinde Kafkasya Komitesi bu etkinlikle ilgili tahmini giderler için 200 bin manat ayrılmıştı. Kongre RK(B) Bakü Komitesi, Bolşevik Hümmet ve Güney Azerbaycanlı işçilerin Komünist teşkilatı Adalet’in tek bir teşkilat olarak birleşmesine karar vermiştir.⁶³ Ayrıca Bakü’de darbe için bir

61 N. Nərimanov, *Məqalələr, nitqlər*, cild 1, Azərbycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1971, s. 218-219.

62 Гусейнов, с. 81.

63 *Коммунистическая Партия Азербайджана в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК*, том 1, Азербайджанское Государственное Издательство, Баку 1986, с.11.

plan hazırlanmıştır. Bu plana göre yeni kurulan AK(B)P MK Çiçerin'in tekrar sorusunu ele alarak *Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasına gerek olmadığına* karar vermiş, bu kararı "Azerbaycan'ın işçi-köylü kitlelerinin tanınma aleyhine olmaları" şeklinde esaslandırmışlardır.⁶⁴ O sırada Moskova'da Azerbaycan'ın bağımsızlığı konusunda keskin müzakereler sürmekteydi. Bir yandan Hundadze başkanlığında Gürcü Menşevik diplomatik heyeti Lenin ve Sovyet hükûmetini etkileyerek onları Gürcistan ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımaya ikna etmeye çalışırken, diğer yandan Kafkas Bolşevikleri, özellikle Moskova'da bulunan Hümmetçiler, Azerbaycan ve Gürcistan'ın tanınmasına karşı keskin bir tutum sergilemekte idiler. Neticede bu mücadele ikinci grubun zaferiyle sona ermiş, Sovyet yönetimi Azerbaycan hükûmeti ile görüşmelere başlamayı ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımayı reddetmiştir.⁶⁵ Azerbaycan'ı Sovyetleştirmek için hem Azerbaycan'da, hem yurt dışında hazırlık çalışmaları genişletilmiştir. Bu konuda tüm umutlar AK(B)P'ye idi; partinin emrine mümkün olduğunca para ve silah gönderilirken başta Mikoyan olmakla en deneyimli isimler bu çalışma için kadroya dâhil edilmişlerdir. Mart ayında yerli ve dışarıdan gelen Komünistler Bakü'de darbe girişiminde bulunmuş,⁶⁶ ancak başarılı olamamışlardır. Petrol kıtlığı nedeniyle Rus ekonomisinin felç olduğu 17 Mart'ta Lenin, nihayet Bakü'nün işgali konusunda Azerbaycan Komünistlerinin uzun zamandır beklediği emri vermiştir. Lenin, Kafkas Cephesi Askerî Devrim Konseyi, Smilga ve Orconikidze'ye verilen emirde şöyle yazmıştır: "*Bakü'yü işgal etmek bizim için son derece ve son derece gereklidir. Tüm çabalarınızı buna yönlendirin.*"⁶⁷ 17 Nisan'da ise Lenin henüz mevcut olmayan Bakü Petrol Komitesi başkanlığına A. Serebrovski adlı birini atayarak petrolü Rusya'ya taşımak için kendisini olağanüstü yetkilerle donatmıştır.⁶⁸

7. Bağımsızlığın Sonu – İkinci İşgal

Dış ve iç baskıların arttığı bir ortamda Bakü'de hükûmet krizi patlak vermiştir. Mart ayında yapılan konferansta Hoyski ve taraftarlarının muhalefetine rağmen bu mücadeleyi Rusya yanlısı siyasi çizgi izleyen Hacınski grubu kazanmıştır. Konferansın kararlarına itiraz eden Nesib Bey Yusufbeyli istifa etmiş, yeni hükûmeti kurma görevi Hacınski'ye havale edilmiştir. Hacınski grubunun aksine Fethali Han Hoyski ve meslektaşları çıkış yolunu ülkede sert bir rejim kurmak ve

64 Гусейнов, с. 81.

65 Гусейнов, с.81-82.

66 ACDA, fond 894, liste 10, dosya 139, varak 1-6; ACDA, fond 894, liste 10, dosya 188, varak 1-1a; *Azerbaydjan*, 30.03.1920.

67 *Интернациональная помощь XI Армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане. Документы и материалы. 1920-1921 гг. Азербайджанское Государственное Издательство, Баку 1989, с.17.*

68 ACDA, fond 1610, liste 1, dosya 358, varak 14.

saldırıya karşı silahlı direnişte görüyordu. Bu amaçla Hoyski, taraftarlarını evinde toplayarak şöyle bir yol haritası önermiştir: 1) Hacinski İçişleri Bakanı görevinden alınsın ve yerine komünizmle mücadeleye hazır birisi atılsın 2) Sosyalistler hükûmetten çekildiğinde onların yerine başkaları gelsin 3) Parlamento feshedilsin ve ülkeyi savunmak için hükûmete olağanüstü yetkiler verilsin 4) Önümüzdeki altı ay içinde Azerbaycan Kurucu Meclisine seçimler yapılsın.⁶⁹

Hoyski grubunun faaliyeti sonucunda Hacinski görevinden alınmışsa da hükûmette Ticaret ve Sanayi Bakanı olarak kalabilmiş, bu başarısızlığa rağmen Hacinski grubu yoğun bir şekilde faaliyetine devam etmiştir.⁷⁰ Hacinski Nisan ayının başından itibaren yeni hükûmet kurma çalışmalarını bilinçli şekilde geciktirerek Bolşeviklerle görüşerek onları hükûmete davet etmiştir. Bolşevikler bu daveti geri çevirince Hacinski Komünist Partisi'ne üye olmuştur. Kriz ortamında mevcut iktidara her zaman muhalif olan İttihat Partisi, Ahrar Partisi ve Sosyalistler, Sovyet Rusyası ile askerî ve politik bir ittifak oluşturmaya yönelik propaganda faaliyetlerini hızlandırmışlardır. Aslında Azerbaycan'ın bağımsızlığını sonuna kadar savunma çizgisinden sapmayanlar, Müsavat Partisi ve tarafsız demokratlardan ibaret sınırlı sayıda bakan ve milletvekilleri olmuştur.⁷¹

Krizi derinleştiren olaylardan biri de Azerbaycan'da özellikle de Bakü'de bulunan Türk Komünistleri ve İttihatçıların halk arasında Türkiye'nin popülaritesini kullanarak Komünistler lehine çalışmaları olmuştur. Onlar güya Kızıl Ordu'nun Anadolu'nun Kurtuluş Mücadelesine yardım etmek amacıyla harekete geçtiğini, fakat "İngiliz yanlısı Azerbaycan hükûmeti"nin kendi topraklarından geçiş izni vermediğine dair yalan propaganda yaparken, Halil Paşa, Rifat Bey, Yakup Bey, Dr. Fuat Sabit ve diğerleri yerli ve yabancı Bolşeviklerle birlikte hükûmeti yıkma çağrısında bulunmuşlardır. Sovyet Rusyası da Azerbaycan'da sadece hükûmetin değişeceğini Sovyet Azerbaycanı'nın bağımsızlığının devam edeceği vadinde bulunmuşlardır. 11 Ocak 1920'de RK(B)P Kafkasya Diyar Komitesi ile Karakol devrimci örgütünün temsilcisi Baha Sait arasındaki varılan anlaşmada Sovyet Rusyası'nın iş birliği yaptığı tarafa istediği kadar para ve silah vereceği, Karakol örgütünün ise Doğu ülkelerinde İngilizlere karşı mücadele edeceği yazılmıştır. Anlaşmanın 12. paragrafına göre taraflar yerel Komünist parti ve örgütlerine Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'daki mevcut hükûmetlerin yıkılmasına yardım edecek, Sovyet Rusyası ve savaş hâlindeki

69 ACDA, fond 894, liste 10, dosya 98, varak 18-19; Şefi Rüstembeyli, "27 Nisan 1920 Hatırası", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, No: 16, 1933 (ss. 181-186); Ш. Рустамбејли, "Из печального прошлого", *Кавказ*, N 7-8, 1935, c.8; Kazemzadeh, p. 277-278.

70 Kazemzadeh, p. 278, 281; T. Swietochowski, *Russian Azerbaijan, 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge University Press, Cambridge 1985, p. 176.

71 Rustambeyli, N 16, 1933; Mehmetzade, s.190.

Türkiye hükûmetiyle iş birliği kapsamında Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'da İngiltere'ye ve Batı Avrupa'nın diğer emperyalist ülkelerine karşı mücadele edecek bir hükûmetin işbaşına getirilmesine çalışacaklardır. Azerbaycan'da yapılacak darbeye savaşan Türkiye'nin geçici hükûmeti Azerbaycan halkının sempatisini ve kendi adamlarının ağırlığını kullanacaktır. Azerbaycan'da devrimci hükûmet, bu ülkenin emekçi halkının kongresinin serbest kararı ile belirlenecek, antlaşmayı imzalayan tarafların hükûmetleri kongrenin iradesine herhangi şekilde baskı yapmayacaktır.⁷²

Gerçeği söylemek gerekirse Azerbaycan hükûmeti Anadolu'daki Kurtuluş Hareketi'ne maddi yardımda bulunmaya çalışmış, ayrıca yardımlarla ilgili görüşmeler yapmak üzere Doğu Cephesi orduları karargâh komutanı Rauf Bey'i Bakü'ye davet etmişti.⁷³ Bazı kaynaklara göre, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Kurtuluş Hareketi arasında ilişkilerin kurulmasından endişe eden Lord Curzon o dönemde “*Azerbaycan hükûmeti Türk milliyetçileri ile ilişkiler kurmuştur. Azerbaycan'a silah vermeyeceğiz*” demiştir. Sovyet Rusyası'nın planladığı saldırıda en hassas faktör Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı düşmanca tavrını kullanmak olmuştur. 1920 yılının başlarında Moskova'yı ziyaret eden Ermeni temsilciler Pirumov ve Zaharyan toprak tavizleri karşılığında Azerbaycan Cumhuriyeti hükûmetini yıkmak için Ermenistan hükûmetinin önerilerini sunmuşlardır.⁷⁴ Kızıl Ordu'nun 72 bin kişilik birlikleri Samur Nehri kıyısında konuşlandırıldığında Karabağ'da ayaklanma başlatılmıştır. Azerbaycan Ordusu birliklerinin neredeyse tümü ülkenin batısına nakledilmiş, kuzey sınırları ise savunmasız kalmıştır. Böyle bir durumda 15 Nisan'da Fethali Han Hoyski, Çiçerin'e son bir nota göndermiştir. “*Dağıstan toprakları Denikin güçlerinden temizlendikten sonra Azerbaycan halkı kuzey taraftan gelebilecek bir tehlike hissetmeden sakin bir şekilde yaşayacağını umut ediyordu*” sözleriyle başlayan notada Hoyski Sovyet Ordusunun neden Derbent civarına yığınak yaptığını soruyor, “*Rus ve Azerbaycan halkları arasında dostane komşuluk ilişkileri kurulması için müzakerelere başlanması*” konusunda ısrar ederek, bu öneri kabul edildiği takdirde müzakerelerin başlama zamanı ve yerinin belirlenmesini talep ediyordu.⁷⁵ Fakat bu nota cevapsız kalmıştır.

72 ACDA, fond 894, liste 10, dosya 145, varak 9-15; S. Tansel, *Mondros'dan Mudanya'ya Kadar*, cild 3, Ankara, 1978, s. 248-249.

73 Ayrıntılı bilgi için bkz: H. Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, 1975, s. 300; H. Baykara, “Azerbaycan İstiklal Dramı”, *Türk Kültürü*, No: 79, 1969 (ss. 487-488); K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Merk, İstanbul 1988, s. 547, 638, 671-672; M. Keskin, “Milli Mücadelede Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuva-yi Milliye İçin Nakdi Yardım Göndermesi”, *Türk Yurdu*, No: 22, 1988 (ss.20-22); M.Ş. Efendizade, Azerbaycan ve İnkılabı, *Türk Dünyası Araştırmaları* (Hazırlayan: Faris Şaşan), No: 94, 1995, s. 69-91; A. Karaca, *Azerbaycanın Yakın Tarihine Kısa Bir Bakış*, İstanbul 1982, s. 16-17.

74 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 107.

75 ACDA, fond 894, liste 10, dosya 147, varak 73.

Nisan ayında Petrovsk'i ziyaret eden Y. Kvantaliani başkanlığındaki AK(B)P temsilcileri gerçekleşecek silahlı isyanla 11. Ordu'nun saldırısının eşzamanlı başlatılması konusunda Orconikidze ile görüşmüşlerdir. Görüşmede silahlı isyan başladıktan 24 saat sonra 11. Ordu'nun Azerbaycan sınırını geçmesine karar verilmişti.⁷⁶ Ancak bu anlaşma şartları da ihlal edilmiş, 26 Nisan'ı 27 Nisan'a bağlayan gece Mikoyan'ın hatırladığı gibi, "on ikiyi beş-on geç", başta *Üçüncü Enternasyonal* olmak üzere zırhlı trenler Samur Nehri üzerindeki sınır köprüsünü geçerek hızla güneye doğru ilerlemeye başlamışlardır.⁷⁷ Azerbaycan'ın sınır muhafaza birlikleri ciddi bir direniş gösterememiş, Harbiye Bakan Yardımcısı General Şihlinski ise demir yolu köprülerinin patlatılması emrini iptal etmiştir. Bakü'deki parlamento ve diğer önemli devlet organlarını korumakla görevli "Yardım Alayı" da yukarıda sözü edilen Türkiyeli komutanların telkinleriyle Bolşeviklerin tarafına geçmiş, savaş gemilerinin topları Parlamento binasına doğrultulmuştur. Saat 4'de Azerbaycan K(B)P MK, RK(B)P Kafkasya Diyar Komitesinin Bakü Bürosu ve İşçi Konferansı adına iktidarı teslim etmesi için Azerbaycan Parlamentosu'na ultimatol verilmiştir.⁷⁸

Azerbaycan Parlamentosu'nun son toplantısına ilişkin belgeler Azerbaycan'ın bağımsızlığının tek savunucusunun Müsavat Partisi olduğunu ispatlamaktadır. Geriye kalan siyasi partiler -İttihat, Ahrar, Sosyalist ve diğer partiler- bazıları kasıtlı, bazıları da siyasi basiretsizliklerinden dolayı Azerbaycan'ın bağımsızlığını kaybetmesinde rol almışlardır. Parlatonun son toplantısında Komünistlerin ultimatoluna karşı Müsavat fraksiyonu direniş göstermişti.⁷⁹ Fraksiyon başkanı M. Emin Resulzade şöyle diyordu:

"Fraksiyonumuz teslim olmaya karşıdır. Ancak bazı fırkaların takip edilmesi ve insanların arasında iç savaşı önlemek için ve buna ek olarak bugünkü Komünist fırkasının bağımsızlığımızı savunacaklarını göz önünde bulundurarak Komünistlerin bağımsızlığımızı, milletimizi ve ülkemizi doğru bir şekilde savunmaları şartıyla bugün yönetimin onlara verilmesinden yanayım. Bunlar yerine getirilmezse yönetimi geri alma hakkımız saklı kalacaktır."⁸⁰

76 T. Swietochowski, *Russian Azerbaijan, 1905-1920...*, p. 179.

77 Микоян, с.566.

78 Ayrıntılı bilgi için, örneğin, bkz: Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 108-132; Mehmetzade, s.182-202; Rüstembeyli, No: 16, 1933; Swietochowski, p. 180-184; A. Аскеров-Кенгерлинский, "Трагедия Азербайджана", *Хазар*, No: 3, 1990 (с. 68-87). Sovyet tarihçiliğinin bu konuda tutumuyla ilgili olarak, örneğin, bkz: Azerbaycan tarixi, cild 3, s.230-246; *Очерки истории Коммунистической Партии*, с. 424-442; А.Б.Кадисhev, *Интервенция и гражданская война в Закавказье*, Москва 1960, с. 247-261; Дарабади, с. 139-163.

79 Kara Bey Karabeyov, Aslan Bey Sefikürdski, Sultan Mecid Ganizade de iktidarın kayıtsız şartsız teslim edilmesine karşı idiler. A. Назарли, *XI Красная Армия в Северном Азербайджане: оккупация, расправы, бесчинства*, "Elm və Təhsil", Bakı 2014, с. 29.

80 *Elm*, 11.05. 1991.

Yine Resulzade'ye göre iktidarı devralacak Bolşevikler aşağıdaki şartlara uyulacağını belirtmişlerdir:

1. Rus ordusu Bakü'ye girmeden demir yolu vasıtasıyla doğrudan Anadolu'ya yardıma gidecek,
2. Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü her türlü saldırıdan ve kuyuttan [kısıtlamadan, ilhaktan, kölelikten] korunacak,
3. Azerbaycan Ordusu olduğu gibi kalacak, feshedilmeyecek,
4. Azerbaycan siyasi partileri özgürlüğünü koruyacak,
5. Eski devlet adamları, hükûmet üyeleri ve milletvekillerinden hiçbiri siyasi suçlarla itham edilmeyecek,
6. Serbestçe toplanacak olan Azerbaycan şuraları hükûmetin yönetim şeklini belirleyecektir.⁸¹

Azerbaycan Parlamentosu iktidarın devredilmesine ilişkin kararını 27 Nisan 1920'de akşam saat 23.00'da almıştır. Bu karar bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sonlandığı anlamına gelmekteydi. Hâkimiyetin devredilmesinden kısa süre sonra Bolşeviklerin vaatlerinin hiçbirini yerine getirmek niyetinde olmadıkları açık şekilde kendini göstermiş, "Nisan Devrimi"nin ertesi sabahında düzenlenen mitingde Anastas Mikoyan, *Bağımsız Sovyet Azerbaycanı* sloganının eskidiğini bildirmiştir.⁸² Bakü'ye varır varmaz (16 Mayıs'ta) Azerbaycan Bolşeviklerinin yeni önderi Nerimanov, lideri Lenin'e "Kızıl Ordu'nun mükemmel davrandığı" rapor etmiş,⁸³ ertesi gün mitingde konuşarak Azerbaycan Bolşevizminin sonraki on yıllarda bile değişmeyecek sloganını ilan etmiştir: "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ebedi mutluluğu Rusya'ya bağlıdır."

Sovyet işgaline karşı başlatılmış olan Gence isyanından sonra ise şöyle yazıyordu:

81 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 109. *Azerbaycan* gazetesinin yerini almış olan *Kommunist* (Rusça, 06.05.1920) gazetesinde birkaç gün sonra iktidarın devri hakkında şartlar değiştirilerek yayımlandı. Yeni metinde şartlar şöyledi: "1. Sovyet hükûmeti tarafından yönetilen Azerbaycan, tam bağımsızlığını koruyor; 2. Azerbaycan Komünist Partisi kurulan yeni hükûmetin geçici organı olacak; 3. Azerbaycan'ın nihai yönetim şekli her türlü baskıdan kurtulan Azerbaycan işçi, köylü ve asker parlamenterler Sovyetinin şahsında Azerbaycan'ın yüksek yasama organı tarafından belirlenecek; 4. Devlet dairelerinin tüm çalışanları yerinde kalacak, sadece yönetici kadrosunda olanlar değiştirilecek; 5. Yeni kurulan geçici Komünist hükûmet ve parlamento üyelerinin hayat ve malvarlıklarının dokunulmazlığını garantiler; 6. Kırmızı Ordu'nun Bakü'ye çatışmalarla girmesini engellemek için önlemler alınacak; 7. Yeni hükûmet kararlı önlemlerle ve emrinde olan tüm araçlarla Azerbaycan'ın bağımsızlığına karşı olan bütün güçlerle mücadele edecek."

82 "Partiya hayatı: 20-ci illərin problemləri", *Kommunist*, 24.08.1989.

83 *Интернациональная помощь XI Армии...*, с. 48-49.

“Gence’deki karşı devrim isyanı ne pahasına olursa olsun bastırılmalıydı ve işçi-köylü hükûmetinin emrini yerine getirerek Kızıl Ordu karşı devrimi yok etti. Hainler, haydutlar, Azerbaycan işçi ve köylülerinin düşmanları gerekli şekilde cezalandırıldı.”

Nerimanov 20 Haziran’da Gence ve Karabağ isyanlarını kana boğan Levandovski’ye Kırmızı Bayrak sunarken yaptığı tebrik konuşmasında, “*Kızıl Ordu ve Azerbaycan’ın Sovyet hükûmeti, şakaya gelmediğini kanıtlamak için her şeyi yok etmeye hazır olduklarını*” gururla dile getirmiştir.⁸⁴ 30 Eylül 1920’de Rusya Federasyonu ile Azerbaycan SSC arasında askerî ve siyasi ittifaka dair antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre Rusya ile Sovyet Azerbaycanı’nın askerî teşkilat ve askerî komutanlığı, ekonomi ve dış ticaret, tedarik organları, demir yolu taşımacılığı, posta ve telgraf ve aynı zamanda maliye işleri birleştirilmiştir. Antlaşmanın 4. maddesine göre mezkur belgenin onaylanmasına gerek yoktu ve imzalandığı tarihten itibaren yürürlüğe girmiştir.⁸⁵ “Bağımsız” Azerbaycan SSC hükûmetinin yabancı ülke temsilcileri ile görüşmelere başladığına dair bilgi alan Lenin 26 Eylül 1921’de Nerimanov’a gönderdiği bir telgrafta Rusya yönetiminin ve KP’nın izini dışında herhangi bir ticari anlaşma imzalamaması konusunda Azerbaycan yönetimini sert bir dille uyarılmış, bu talimatın yerine getirildiğine dair ayrıntılı mektupla Moskova yönetimine bilgi verilmesini istemiştir.⁸⁶ 3 Kasım 1921’de RK(B) MK Kafkas Bürosunun Genel Kurul toplantısında [*plenum*], Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan SSC’nin federasyonunun kurulmasına karar verilmiştir.⁸⁷ 29 Kasım’da Tüm-Rusya Komünist (Bolşevikler) Partisi Merkezî Komitesi Siyasi Bürosu (Politbüro), Transkafkasya’nın kuruluşuyla ilgili kararnameyi kabul etmiş ve Mart 1922’de Transkafkasya Sovyet Sosyalist Federatif Cumhuriyeti kurulmuştur. Aynı yılın sonunda Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ortaya çıkmış ve bu üniter niteliği haiz Sovyet imparatorluğunun oluşum süreci yasal olarak tamamlanmıştır.

8. Bağımsızlık Mücadelesinin Düşündürdükleri

28 Mayıs 1918 tarihli İstiklal Beyannamesi anayasal belge niteliğine sahipti. Bu tarihî belgede istiklal, iyi komşuluk ilişkileri, demokratik yönetim, milli-etnik azınlıkların haklarına saygı prensipleri yer almıştır. Milli-demokratik güçlerin temsilcisi olan Azerbaycan Milli Şurası zor siyasi şartlar altında Azerbaycan açısından yegâne olumlu faktörü kullanmaya mecburdu. Etnik-tarihî bağlarla

84 *Интернациональная помощь XI Армии...*, с. 80-81.

85 *Интернациональная помощь XI Армии...*, с. 118-119.

86 Н. Нариманов, *Избранные произведения*, том 2, с. 22.

87 *Azərbaycan tarixi*, cild 3, I hissə, s. 309.

yakın, ancak çeşitli nedenlerle uzak düştüğü Osmanlı Devleti'nden yardım istemesi çok cesurca verilmiş karar ve yegâne doğru tercihti. Jeopolitik açıdan da Osmanlı Devleti ile Azerbaycan'ın çıkarları örtüşüyordu. Kafkasya'daki bağımsız devletler son yüzyıllar boyunca sürekli savaş halinde olan Rusya ile Osmanlı arasında bir tampon bölge oluşturmuştur. Bazı anlaşmazlıklara rağmen tarihî tecrübe Osmanlı'dan yardım talep etmenin doğru tercih olduğunu kanıtlamıştır. Osmanlı himayesini kullanarak ülkenin başkentinin ve diğer bölgelerinin kurtarılmasından sonra devletin inşa süreci devam ettirilmiş, en önemlisi Kafkasya'da Azerbaycan adı ve varlığı korunmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Savaşı'nda kaybeden taraf olması Azerbaycan'ın güvenliği açısından da en önemli faktörden mahrum kalmasına neden olmuştur. Üstelik katılmadığı savaşta Azerbaycan fiilen mağlup taraf sayılmıştır. Artık Azerbaycan'ın, kendi ulusal güvenliği için yeni arayışlar içine girmesi, hızla hareket ederek dış eğilimini değiştirmesi bir zaruret olarak ortaya çıkmıştır. Azerbaycan Milli Şurası'nın galip İtilaf Bloku ve Kafkasya'daki temsilcileri ile uzlaşması onun büyük diplomatik başarısıydı. Mevcut şartlarda İngiltere'ye yönelmek doğru bir tercih sayılabilir. Bunun olumlu sonucu kısa süre sonra görülmüştür: Bakü'de İngiliz işgal rejimi zayıflamış, 1919 yılı ağustos ayında İngilizler Azerbaycan'ı tamamen terk etmişlerdir.

1918-1920'lerde Kafkasya'da 6 yeni devlet kurulmuştur: Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Kuzey Kafkasya Dağlıları (Dağıstan) cumhuriyetleri, Aras Türk Cumhuriyeti ve Güney-Batı Kafkas Cumhuriyeti. Bu oluşumların her birine yönelik özel politika izlemek gerekiyordu. Azerbaycan Hükûmeti bu devletlerle iyi komşuluk ilişkilerinin tesisi ve tartışmalı meselelerin müzakereler yoluyla çözülmesinden yana olduğunu kanıtlamıştır. Gürcistan'dan farklı olarak Ermenistan'la ilişkiler çok zor yürümüştür. Yakın geçmişten süregelen husumet, Ermenilerin mümkün olduğu kadar çok toprak koparma hırısı normal komşuluk ilişkilerinin tesisi önündeki ciddi engellerdi. İki yıl boyunca iki devlet arasındaki ilişkiler anlaşmazlık ve savaş ortamında geçmiştir.

İç etkenler arasında öncelikli olarak milli şuur ve istiklal bilinci düzeyinin ele alınması gerekir. Zira milli şuur ve istiklal bilinci milli güvenliğin en önemli etkenlerinden biridir. Mehmet Emin Rezulzade 1925'te bu konuda özel bir eser (*İstiklal Mefkûresi ve Gençlik*) yazmıştı. Onun vurguladığı gibi “*Azerbaycanımızda milliyetçilik fikrinin hayatı nispeten eski olsa da, sözün sarîh manası ile istiklalcilik fikri çok yenidir.*” Rezulzade daha sonra Azerbaycan siyasi fikrinin 1918'de genel olarak (Müsavat Partisi hariç) bağımsız devlet hayatına hazır olmadığını yazmıştır:

“[...] bazı yaşlı başlı arkadaşlarımızın bile istiklalcilikleri Azerbaycan istiklalinden daha gençtir. Yani onlar 1918’de ilan olunan Azerbaycan istiklalini kendilerince müntezir mesud bir vakıa, hayallerinde özledikleri bir fikrin nihayet tahakkuk etmiş bir mahsulü değil, beklenmeyen bir vakıa gibi telakki eylemişler, emr-i vaki kabul etmek zaruretinde kalmışlardır. İtiraf etmeliyiz ki müstakil Azerbaycan Hükûmeti’ni idare eden münevverlerimizden birçoğu bir gün gelip de milli bir hükûmet başında duracaklarını düşünmüş değillerdi.”⁸⁸

Bir asırlık Rus sömürgeciliği Azerbaycan’da devlet geleneğine ciddi zarar vermenin yanı sıra halkın devlet yönetiminde yer almasına engel olmuş, onları askerlik ve silahtan uzak tutmuş, hatta ülkenin ve milletin adı konusunda çelişkili söylemlerin gelişmesine yol açmıştır. Bu yüzden de 1918 yılı mayıs ayında Kafkasya’nın güney doğusunda kurulan devletin adı yalnızca İran Hükûmeti’nin değil, yerli siyasetçiler arasında itirazlara neden olmuştur. O dönemde ahalinin çoğunluğunun adı (etnonim) meselesi (*Türk, Tatar veya Müslüman*) de fikir ayrılıklarına sebep olmuştur. Resulzade şöyle yazıyordu: “*Rusya idaresindeki Müslümanlara Türk dedirtmek şimdi artık kazanılmış bir davadır. Yalnız Türk kelimesi değil, Azerbaycan ismi de kazanılmıştır.*”⁸⁹ Rus sömürgeciliğinin halkın milli şuur ve istiklal bilincinde oluşturduğu bu kusurlu düşünce, 1918-1920’de etkisini göstermiş ve devletin, özellikle de ordunun kurulması yönündeki çabaları etkilemiştir. Resulzade siyasi fikirdeki bu yetersizliğin yansıması olarak İstiklal Beyannamesi’nin ön sözündeki yanlış fikirlere dikkati çekmektedir. Gürcistan’ın İstiklal Beyannamesi’nde olduğu gibi Azerbaycan İstiklal Beyannamesi’nde de Rus ordusunun Güney Kafkasya’yı terk etmesinden sonra oluşan durumdan çıkış yolu olarak Azerbaycan’ın bağımsızlığını beyan etmek zorunda kaldığı fikri yer almaktadır. Resulzade bu hususu şöyle değerlendiriyor:

“Bu beyannameden aşikâr görülüyor ki, Azerbaycan istiklali maalesef ‘kendine terk olunan ve anarşiye garkolan milleti varta-yı helâkatten kurtarmak için tevessül edilmiş bir nevi ‘çare’dir. ‘Devlet’ [Rusya] parçalanmış, elim bir vaziyet hâsıl olmuş, Gürcüler de gitmiş, biz de ister istemez kendimizi idareye başlamışız. Ne yapalım, müstakil olmuşuz. İtiraf etmeliyiz ki bu istiklali için mücadele etmiş, hürriyetine teşne bir milletin siyasileri ve ihtilalcileri değil, çöken azamet ve saltanatın dehşeti ve gayrı muntazır hadiselerin tesiri ile yarınki mesuliyeti düşünen ve mutasavver beraat için şimdiden esbab-ı muhaffefe temin eden ‘durandışler’ [uzak görenler] tarafından yazılmıştır.”⁹⁰ Gürcistan beyannamesi de aynı kusuru

88 Mehmet Emin Resulzade, *İstiklal Mefkuresi ve Gençlik: Esbab-ı Hezimetimize Aid Bir Mütalaa*, Amedi Matbaası, İstanbul 1341/1925, s. 4.

89 Resulzade, *İstiklal Mefkuresi...*, s. 6.

90 Azerbaycan Millî Şurası’nın İstiklal Beyannamesi’ni işlediği ve beyan ettiği tarih günlerinde Şura’nın Başkanı M. Emin Resulzade Tiflis’te değildi. Bu sırada Batum’da Osmanlı temsilcileri ile görüşmelere iştirak ediyordu.

işlemiştir. Yahut ki - doğrusu da budur- Azerbaycan İstiklal Beyannamesi'nin muharrirleri bu zaaflarında Gürcüleri taklit eylemişlerdir. Evet, Gürcistan Beyannamesi de istiklalini 'ehven-i şer' olarak kabul etmiştir. O da Rusya'nın çekilmesi, Maveray-yı Kafkasya istiklalinin sevk-i zaruretle ilan edildiği, sonra bilhassa Müslümanların 'iftirakcılığı' Gürcistan'ın ister istemez 'müstakil olmak çaresizliğinde' kaldığı fikrini tespit eylemiş; o da müstakbel müdde-i umumun ithamlarına karşı şimdiden esbab-ı muhaffefe hazırlamıştır.⁹¹

Milli şuur ve istiklal bilincinin fevkalade şartlarda istenilen düzeyde olmaması siyasi hayatta *yerliciliğin* [bölgeciliğin] başkaldırmasına sebep olmuş, istiklal fikri etrafında milli birliği sağlama doğrultusunda yeterli ilerleme sağlanamamıştır.

Azerbaycan hükûmetinin memlekete milliyet hissini sokmaması hakkında Mehmet Şerif Efendizade'nin eleştirisini kabul etmeye mecburuz. Bunun yanında M. Şerif Efendizade'nin yine katıldığımız şu tespitine göre, "*Rus idaresi altında bütün siyasi varlığını yitirmiş*" Azerbaycan Türklüğü, "*kendi kendilerini idareye alışmamış olduğundan pek çok hatalarda bulundular.*"⁹² Bu alanda en büyük hata genç Azerbaycan demokrasisinin hürriyetlere aşırı takıntısında, egemen gücünü yeteri kadar kullanamamasında kendini göstermiştir. Bu tür hataları zamanında M. Emin Resulzade de kaydetmiştir. Resulzade'nin yazdığına göre Azerbaycan'da "*misli Avrupa'da tatbik olunmayan hakiki bir halk cumhuriyeti kurulmuştu.*"⁹³ Ancak ülkenin milli güvenliği kararlı adımlar atmaya, ilk sırada ülke yönetiminde fevkalade önlemler (Fethali Han Hoyski çizgisi) alınmasını gerektiriyordu. Mehmet Emin Resulzade hatıratında şöyle yazıyordu:

"Hadiselerin de gösterdiği veçhile bu kadar liberal bir şekilde kurulmuş bulunan parlaman usulünün başlıca iki zayıf tarafı da vardı: bunlardan biri şekle, diğeri de manaya aitti. Şekle ait olan sehv diğerk Kafkasya cumhuriyetlerinde de olduğu gibi buhran günlerinde parlamana dağıtarak doğrudan halka müracaat etmek salâhiyetini haiz icra makamının (reisi-cumhur) yokluğundan ibaret idi... Zaman vardı ki vaziyeti kurtarmak için hâkim fırka parlamana feshedecekti. Fakat olmadı."⁹⁴

Azerbaycan'ın bağımsızlığının devamını zorlaştıran başka engellerin olduğunu da vurgulamamız gerekir. Devam eden savaşın etkisiyle oluşan ekonomik buhranda yönetim yetkisini üstlenen Azerbaycan hükûmeti ülkeyi buhrandan çıkaramamıştır. Rus pazarıyla ilişkilerin kesilmesi, ayrıca savaştan sonra dünya piyasasında petrole olan ihtiyacın azalması da bu sebepler arasındadır. Söz konusu

91 Resulzade, *İstiklal Mefkûresi..*, s. 12.

92 Efendizade, s. 73, 90.

93 M. E. Resulzade, *Asrımızın Siyavuşu*, İstanbul 1923, s. 45.

94 *İstiqlal*, 28.05.1933. Alıntı: "Azərbaycan hökuməti və onun devrilməsinin səbəbləri", *Elm*, 25.05.1991.

dönemde uluslararası siyaset yeni bağımsız devletlerin yaşaması, yeni Rusya'nın eski talepleri karşısında korunmaları açısından elverişli değildi.

Azerbaycan hükümetinin iradesi dışında gelişen karmaşık durum, Azerbaycan'ın askerî, ekonomik ve siyasi gücünün zayıf olması, elverişsiz uluslararası siyasi ve ekonomik konjonktür, Ermeni provokasyonları, Rusya'nın değişmeyen emperyalist siyaseti ve Azerbaycan'a yönelik çok boyutlu baskısı 1920 yılının Nisan ayında siyasi krizin patlak vermesine neden olmuştur. Ancak bu noktada Nisan siyasi krizinin Nisan işgaline dönüşmesinin diğer nedenlerini de görmek gerekiyor. Her şeyden önce bu konudaki en önemli etken Rusya'nın askerî müdahalesi olmuştur. Diğer nedenler olmasaydı bile Rus savaş makinesi karşısında Azerbaycan'ın direnebilmesi son derece zor bir meseleydi. Keza, Azerbaycan'ın işgali olayından ders alan Gürcü hükümeti her türlü hazırlık ve tedbire rağmen Rusya'nın askerî müdahalesinin karşısında duramamıştır. İşgali kolaylaştıran başka faktörler de söz konusudur. Liderleri genelde Türk olmayanlardan ibaret olan Azerbaycan komünist örgütü mensupları bağımsızlığın ilanından itibaren Azerbaycan istiklaline karşı olmuş, bütün vasıtalarla ülkenin yeniden Rusya'ya katılması için çalışmışlardır. “*Bağımsız Sovyet Azerbaycanı*” sloganı Azerbaycan Komünist Partisi'nin taktiksel propagandası olmuş, Azerbaycan hükümetinin Rusya'yı destekleyen yerli güçlerin faaliyeti karşısında hükümetin sergilediği ılımlı tutum kışkırtıcı eylemler konusunda bu güçleri daha cesaretlendirmiştir. Kafkasya'daki yeni bağımsız devletler arasında komünistlerin yıkıcı faaliyetleri için en uygun ortam Azerbaycan'da olduğu gibi Sovyet Rusyası'na yönelik en ılımlı tutum sergileyen ülke de Azerbaycan olmuştur.

Sonuç

1920'nin Nisan olayları özellikle Azerbaycan Parlamentosu'nun son toplantısı o süreçte Azerbaycan istiklalinin yegâne ilkeli savunucusunun Müsavat Partisi ve Tarafsız Demokrat Grubu üyeleri olduğunu göstermiştir. Az çok müteşekkil örgütler olarak faaliyet gösteren İttihat, Ahrar, Sosyalist vd. bir kısmı kasıtlı olarak, bir kısmı olayların nereye varacağını tam idrak edemeden Azerbaycan istiklalinin kaybedilişinde yer almışlardır. Böylece Azerbaycan istiklalcilerinin tüm çabalarına rağmen ülkenin bağımsızlığı ve egemenliğini korumak mümkün olmamıştır. Fakat 1918-1920 tecrübesi gelecek kuşaklar için paha biçilmez siyasi ve manevi miras bırakmıştır. Bu yılların tecrübesi Kuzey Azerbaycan'ın çok karmaşık jeopolitik konuma sahip olduğunu, onun bağımsızlığını ve egemenliğini koruması için dâhili potansiyelin tam olarak seferber edilmesi gerektiğini göstermiştir.

İstiklalın korunması yalnız milletin bağımsız yaşama iradesinin gücüne bağlıdır; bir gün armağan edilen hürriyet, başka bir gün geri alınabilir. Tarihi şartlar ve süreçlere bağlı olarak her bir devletin reel politik bakış açısıyla hareket edeceğini de unutmamak gerekir.

Nesib L. NESİBLİ

Kaynakça

“Azərbaycan hökuməti və onun devrilməsinin səbəbləri”, *Elm*, 25.05.1991.

28 May 1919-cu il. Azərbaycan Cümhuriyyəti istiqlalının birinci sənəyi-dövriyyəsi,
Bakı 1919.

ACDA, f. 1610, l. 1, d. 358, v. 14.

ACDA, f. 2598, l.1, d. 23, v. 41.

ACDA, f f. 85, l.8, d. 77, v. 3.

ACDA, f. 894, l.10, d. 106, v. 9-10.

ACDA, f. 894, l.10, d. 123, v. 93.

ACDA, f. 894, l.10, d. 123, v. 96.

ACDA, f. 894, l.10, d. 139, v. 1-6.

ACDA, f. 894, l.10, d. 145, v. 9-15.

ACDA, f. 894, l.10, d. 147, v. 73.

ACDA, f. 894, l.10, d. 153, v. 1-3;

ACDA, f. 894, l.10, d. 31, v. 2.

ACDA, f. 894, l.10, d. 153, v. 25

ACDA, f. 894, l.10, d. 31, v. 25.

ACDA, f. 894, l. 10, d. 153, v. 6.

ACDA, f. 894, l.10, d. 188, v. 1-1a.

ACDA, f. 894, l.10, d. 86.

ACDA, f. 894, l.10, d. 98, v. 3.

ACDA, f. 894, l.10, d. 98, v. 18-19.

ACDA, f. 970, l.1, d. 112, v. 3.

ACDA, f. 970, l.1, d. 112, v. 8.

ACDA, f. 970, l.1, d. 157, v. 53.

ACDA, f. 970, l.1, d. 162, v. 21-22.

ACDA, f. 970, l. 1, d. 7, v. 42.

Altstadt A. L., *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, Stanford 1992.

Aydemir Ş. S., *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, c. 3, İstanbul 1978.

Azərbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi (ACDA), f. 894, l. 10, d. 149, v. 89.

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin qanun və binagüzərlıq məcmui, no 1-2, Bakı 1919.

Azərbaycan tarixi, cild 3, I hissə.

Azərbaycan tarixi, cild 3.

Azərbaycan, 09.12.1918.

Azərbaycan, 16.04.1919.

Baykara H., “Azərbaycan İstiklal Dramı”, *Türk Kültürü*, No: 79, 1969 (ss. 487-488).

Baykara H., *Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul 1975.

Efendizade M. Ş., “Azərbaycan ve İnkılabı”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, No: 94, 1995, (ss. 69-91).

Efendizade M. Ş., “Azərbaycan ve İnkılabı”, (Hazırlayan: Faris Şaşan), *Türk Dünyası Araştırmaları*, No: 94, 1995.

Elm, 11.05. 1991.

Əhmədova F., *Nəriman Nərimanov-ideal və gerçəklik*, “Elm və həyat”, Bakı 1998.

İstiqlal, 28.05.1933.

Karabekir K., *İstiklal Harbimiz*, Merk, İstanbul 1988.

Karaca A., *Azərbaycanın Yakın Tarihine Kısa Bir Bakış*, İstanbul 1982.

Kazemzadeh F., *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, Philosophical Library, New York 1951.

Nesib L. NESİBLİ

Keskin M., ‘Milli Mücadelede Azərbaycan Cümhuriyyətinin Kuva-yi Milliye İçin Nakdi Yardım Gönderməsi’, *Türk Yurdu*, N 22, 1988, (ss. 20-22).

Mehmetzade M. B., *Milli Azərbaycan Hərəketi*, Fırka Divanı, Berlin 1938.

Nəsibli N., *Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti. Dərs vəsaiti*, Qanun, Bakı 2011.

Nəsibzadə N., *Azərbaycan Demokratik Respublikası. Məqalələr və sənədlər*, “Elm”, Bakı 1990.

Nəsibzadə N., *Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920)*, Ay-Ulduz, Bakı 1996.

“Partiya həyatı: 20-ci illərin problemləri”, *Kommunist*, 24.08.1989.

Resulzadə M. E., *Azərbaycan Cümhuriyyəti (Keyfiyyət-i Təşəkkül və Şimdiki Vəziyyəti)*, Evkaf-i İslamiyyə Matbaası, İstanbul 1339-1341.

Resulzadə M.E., *Asrımızın Siyavuşu*, İstanbul 1923.

Rüstembeyli Ş., 27 Nisan 1920 Hatırası, *Azərbaycan Yurt Bilgisi*, No: 16, 1933 (ss. 181-186).

Resulzadə M. E., *İstiklal Məfkuresi və Gençlik: Esbab-ı Hezimetimize Aid Bir Mütalaa*, Amedi Matbaası, İstanbul 1341/1925.

Swietochowski T., *Russian Azerbaijan, 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge University Press, Cambridge 1985.

Tansel S., *Mondros'dan Mudanya'ya Kadar*, cild 3, Ankara 1978.

Адрес-календарь Азербайджанской Республикина 1920-й год.

Азербайджан, 12.11.1918.

Азербайджан, 04.11.1918.

Азербайджан, 18.11.1918.

Азербайджан, 19.11.1918.

Азербайджан, 28.05.1919.

Азербайджан, 30.03.1920.

Аскеров-Кенгерлинский А., “Трагедия Азербайджана”, *Хазар*, No: 3, 1990, (с. 68-87).

Борьба за победу Советской власти в Азербайджане. 1918-1920 гг. Документы и материалы, Издательство АН Азербайджанской ССР, Баку 1967.

Гулиев Дж., *Борьба Коммунистической Партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане*, Азернешр, Баку 1970.

Гусейнов И. А., “Историческое значение большевистского лозунга ‘Независимый Советский Азербайджан’”, *Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова*, No: 10, 1957 (с.с. 63-83).

Дарабади П., *Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века*, Элм, Баку 1991.

Документы внешней политики СССР, т. 1, Государственное издательство политической литературы, Москва 1957.

Документы внешней политики СССР, Том 1. 7 ноября 1917 - 31 декабря 1918 г., Госполитиздат, Москва 1959.

Интернациональная помощь XI Армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане. Документы и материалы. 1920-1921 гг. Азербайджанское Государственное Издательство, Баку 1989.

Кадишев А.Б., *Интервенция и гражданская война в Закавказье*, Москва 1960.

Караев А.Г., *Из недавнего прошлого (Материалы к истории Азербайджанской Коммунистической Партии (б))*, Издательство БК АКП (б), Баку 1926.

Коммунистическая Партия Азербайджана в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, том 1, Азербайджанское Государственное Издательство, Баку 1986.

Микоян А.И., *Дорогой борьбы.* Книга первая, Издательство политической литературы, Москва 1971.

Назарли А., *XI Красная Армия в Северном Азербайджане: оккупация, расправы, бесчинства*, “Elm və Təhsil”, Баку 2014.

Нариманов Н., *Избранные произведения*, том 2, Азербайджанское Государственное Издательство, Баку 1989.

Очерки истории Коммунистической Партии Азербайджана, т. 1, Азербайджанское Государственное Издательство, Баку 1985.

Nesib L. NESİBLİ

Раевский А., *Английская интервенция и мусаватское правительство. К истории интервенции и контрреволюции в Закавказье*, Баку 1927.

Раевский А., *Мусаватское правительство на Версальской конференции. Доклады председателя азербайджанской мусаватской делегации*, Баку 1931.

Рустамбеги Ш., “Из печального прошлого”, *Кавказ*, No: 7-8, 1935.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde Edebiyat

Vagif SULTANLI*

(Azerbaycan Türkçesinden aktaran: Ali ASKER)

Giriş

Azerbaycan siyasi tarihinin en önemli olayı olan bağımsız cumhuriyetin – Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin – kuruluşu 19. yüzyılın ortalarından başlayarak devam eden aydınlanma, yenileşme ve düşünce evrimindeki gelişmelerin mantıkî bir sonucuydu. Bu sürecin oluşum ve gelişiminde edebî düşüncenin öncü rolü; Azerbaycan aydınları, fikir ve sanat adamları, yazar ve şairlerinin faaliyetleri; onların kültür, sanat ve edebiyata yaptıkları katkıları özellikle vurgulanmalıdır. Mirza Fethali Ahundzade ile başlayan, Hasan Bey Zerdabi ile devam eden yeni tipli edebiyatın öncüleri, ilerleyen dönemlerde Azerbaycan edebiyatını milli kimlik, hürriyet ve nihayetinde istiklal düşünceleriyle donatılmış edebî eserlerle zenginleştirmişlerdir. Mehmet Emin Resulzade, Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Bey Ağaoğlu, Alimerdan Bey Topçubaşı, Üzeyir Bey Hacıbeyli, Ceyhun Bey Hacıbeyli, Celil Memmedkuluzade, Yusuf Vezir Çemenzeminli, Mehemed Hâdi, Hüseyin Cavid, Abdulla Şaik gibi aydınlar, hatta Hacı Zeynelnabidin Takîyev gibi maarifperver ve hayırsever milli burjuvazi mensupları milli şuurun, hürriyet ve istiklal düşüncesinin gelişimine büyük hizmetlerde bulunmuşlardır.¹

Sovyet dönemi boyunca sosyal bilimlerin diğer alanlarında olduğu gibi edebiyatla ilgili araştırmalar da her zaman ideolojik çerçevede ele alınmış, edebiyat tarihi yazımı hâkim ideolojik sistemin gerekleri doğrultusunda

* Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan Edebiyatı Tarihi kürsüsü öğretim üyesi, Prof. Dr.

1 Əflatun Saraclı, *Azərbaycan yazıçıları Cümhuriyyət dönəmində*, Elm nəşriyyatı, Bakı 2007, s. 3.

şekillendirilmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminin edebiyat tarihi ve edebî meseleleri bu çerçevede değerlendirilmiş; birçok edip, âlim ve yazarın faaliyeti görmezden gelinmiş; söz konusu yıllar bir dönem olarak ele alınmamıştır.

Sovyetler sonrası süreçte, Azerbaycan'ın ikinci kez bağımsızlığını elde etmesiyle edebiyat tarihi alanındaki çalışmaları objektif şekilde araştırma ve değerlendirme fırsatı doğmuştur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminin edebiyat tarihi, edebî tenkit ve edebiyat araştırmacılığı boyutları ile ele alınıp incelenmesi, söz konusu dönemde faaliyet göstermiş ediplere ve eserlerine hak ettikleri kıymetin verilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

1. Edebî Muhitin Oluşumuna Tesir Eden Etkenler

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemi (1918-1920) edebiyatına ilişkin o dönemin estetik ve teorik açıdan kültüroloji zeminini belirleyen başlıca hususları açıklamadan objektif mülahazalarda bulunmak imkânsızdır. Nitekim yetmiş yıldan fazla devam eden Rus Sovyet sömürge sisteminde 1918-1920 yılları bazen sessizce atlatılmış, bazen de söz konusu dönem, okuyuculara Azerbaycan tarihinin karanlık sayfaları olarak sunulmuştur. Bu yüzden sadece bağımsız Azerbaycan'ın yirmi üç aylık varoluşu değil, aynı zamanda cumhuriyeti doğuran şartlar da yabancı ideolojik bakış ekseninde değerlendirilmiştir.

Bilindiği üzere 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan zor ve karmaşık bir tarihi sürece girmiş ve bu durum onun sosyal, siyasi, edebî ve kültürel yaşamında derin izler bırakmıştır. Rus-Japon Savaşı'nda Rusya'nın yenilmesi imparatorluk topraklarının değişik bölgelerinde, aynı zamanda Azerbaycan'da milli hareketi güçlendirmiş, sosyal ve siyasi gelişmeleri yeni mecraya yöneltmiştir. Bu gelişmeler ışığında yazar, şair ve aydınlar maarifçi edebiyatın gelişmesine ivme kazandırarak milli sorunlara dikkat çekmeye çalışmışlardır. 20. yüzyılın başlarında neşredilen *Şarki-Rus*, *Hümmet*, *Hayat*, *Molla Nasreddin*, *Füyûzat*, *İrşad*, *İkbal*, *Terakki*, *Tekâmül*, *Yoldaş*, *Mekteb*, *Dirilik* ve diğer basın organları kendi sayfalarında sosyal, siyasi, milli sorunlara dikkat çekerek uzun yıllar ana dilinde matbuatın olmamasından yakınan halkın manevi ihtiyaçlarını kısmen de olsa karşılamaya çalışmışlardır.

20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da realizm ve romantizm akımları döneme uygun edebî gelişim sürecinin temel ilkelerini ihtiva ediyorlardı. Celil Memmedkuluzade'nin editörlüğünde Tiflis'te yayımlanan *Molla Nasreddin* dergisi realist düşünceli şair ve yazarları bir araya getirmişti. Romantiklerin düşünsel ve estetik görüşleri Ali Bey Hüseyinzade'nin başmuharrirliğinde Bakü'de yayımlanan *Füyûzat* dergisinde yer almıştır. Edebî dil sorunuyla ilgili bu iki ekol

arasında belli görüş ayrılıkları vardı. Molla Nasreddinciler edebî dili yerel halkın kullandığı mahalli dil ekseninde geliştirmeden yana idiler. Füyûzatçılar ise ortak Türk dilinin oluşturulması gerektiğine inanıyor ve bu konuda Osmanlı Türkçesini temel almayı öneriyorlardı.

Birinci Rus Devrimi'nin hedefe ulaşmazken Azerbaycan'da özgür düşünce üzerine yapılan baskı ve şiddet sonucunda birçok kalem sahibi ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştı. 1908-1910 yılları arasında Mehmet Emin Resulzade, Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Bey Ağaoğlu yurt dışına iltica etmiş, böylece Azerbaycan muhaceretinin ilk dalgası oluşmuştur. M. E. Resulzade önce İran'da, ardından Türkiye'de, Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Bey Ağaoğlu ise Türkiye'de edebî-kültüroloji ve sosyal-siyasi faaliyetlerini devam ettirmişlerdir.

1905-1911 yılları İran Meşrutiyet hareketinin zaferi, bölgenin sosyal ve siyasi hayatını yakından etkilemiş ve edebî gelişmelere ciddi tesir göstermiştir. Bu hareketi yakından izleyen M. E. Resulzade yazdığı makalelerle milli basında toplumsal eğilimlere yön vermiş ve yurttaşlık düşüncesinin gelişmesine ivme kazandırmıştır. Ali Bey Hüseyinzade *Siyaset-i Fürûsât* adlı eserinde Güney Azerbaycan'da cereyan eden olaylara dikkat çekmiştir. Bu dönemde Azerbaycan'da faaliyet gösteren *Sefa, Nicat, Edeb Yurdu, Neşr-i Maarif, Cemiyet-i Hayriyye* ve başka cemiyet ve birlikler edebî-medeni muhitin canlanmasında önemli rol oynamıştır. Onların desteği ile birçok kitap yayımlanmış, jübile etkinlikleri düzenlenmiş ve dram eserleri sahneye konulmuştur.

2 Ekim 1915'ten itibaren M. E. Resulzade'nin editörlüğünde yayımlanan *Açık Söz* gazetesi Azerbaycan basın tarihinde önemli rol oynamıştır. Milli düşüncenin şekillenmesinde müstesna önem taşıyan bu gazetenin sayfalarında Azerbaycan edebiyatı ve kültürüne dair yazılar da yer alıyordu.

1917 Ekim Devrimi sonucunda Romanovlar hanedanının üç yüzyıl devam eden hâkimiyetinin son bulmasıyla bölgelerde milli bağımsızlık hareketi açık mücadele mecrasına yönelmiştir. Halkı milli birliğe, bütünlüğe, hürriyet ve istiklal uğruna mücadeleye çağıran yazılar, o dönemin edebî-estetik düşüncesini belirliyordu. Firudin Bey Köçerli, Celil Memmedkuluzade, Mehmet Emin Resulzade, Seyid Hüseyin, Yusuf Vezir Çemenzeminli, Üzeyir Bey Hacıbeyli, Abdulla Şaik, Hüseyin Cavid ve başka şair, yazar ve edebiyat bilginlerinin yazıları bu açıdan dikkat çekmektedir. Büyük mütefekkir Celil Memmedkuluzade, editörü olduğu *Molla Nasreddin* dergisinde (27 Kasım 1917, No: 24) yayımladığı *Azerbaycan* adlı makalesinde şöyle yazıyordu:

“Ax, unudulmuş vətən, ax, yazıq vətən!”²

...Bezi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikre gedirəm, xeyalata cumuram, özümə soruşuram ki:

- Menim anam kimdir?
- Öz-özümə də cavab verə bilmirəm ki:
- Menim anam rəhmətlik Zöhrebanu bacı idi.
- Dilim nə dilidir?
- Azərbaycan dilidir.
- Yeni vətənim haradır?
- Azərbaycan vilayətidir.

Dəmək, çünki dilimin adı türk – Azərbaycan dilidir. Bəle məlum olur ki, vətənim də Azərbaycan vilayətidir.

- Haradır Azərbaycan?
- Azərbaycan çox hissəsi İrandadır ki, mərkəzi ibarət olsun Tebriz şəhərindən; qalan hissələri də Gilandan tutub, qədim Rusiya hökumətilə Osmanlı hökuməti daxillərindədir ki, bizim Qafqazın böyük parçası ilə Osmanlı Kürdüstanından və Beyaziddən ibarət olsun.

... Ax, gözəl Azərbaycan vətənim! Harda qalmısan?.. Ay torpaq çöreyi yéyən tebrizli qardaşlarım, ay kəçepapaq xoylu, məşginli, serablı, goruslu və moruslu qardaşlarım, ay bitli marağalı, merəndli, gülüstanlı quli-biyaban vətəndaşlarım, éy erdəbilli, xalxallı bəradərlerim! Gəlin, gəlin, gəlin mənə bir yol göstərin! Vallah ağılım çəşib! Axır dünya və ələm dəyişildi, hər bir şey qayıdıb öz əslini tapdı, hər mətəlbə əl vuruldu, gəlin biz də bir dəfə oturaq və kəçə papaqlarımızı ortalığa qoyub, bir fikirləşək haradır bizim vətənimiz?!”³

20. yüzilyılın siyasi gerçəkliğı çərçəvesində Azərbaycan’ın imparatorluklar arasında parçalanmasına diqqətin çəkildiğı bu yazıda, Cəlil Məmməd kuluzadə’nin yurttaş olaraq duyduğı endişə, mahiyətinə uyğun bir şəkildə ifadə edilmiş, halkan birlik və bərabərliğı onun mevcudiyətinin ən zaruri şərtlərindən biri olaraq bəildirilmişdir.

2 Metnin orijinallığını korumak amacıyla Azərbaycan alfabesinde yer alan “q” (kalın sesli arka damak ünsüzü), “x” (hırıltılı gırtlak ünsüzü) harfləri dəğıştirilməmişdir. Sadəcə “ə” (açık “e” için) harfi “é” şeklinde ifade edilmişdir. (ed.n.)

3 Cəlil Məmməd kuluzadə, *Əsərləri, Dörd cildə, III cild*, Öndər nəşriyyatı, Bakı 2004, s. 4-5.

Bilindiği gibi Çar hâkimiyetinin yıkılmasından sonra Kafkasya’da Azərbaycan, Gürcistan ve Ermenistan’dan ibaret bir Maveray-yı Kafkas Seymi oluşturulmuş, fakat birtakım siyasi ve etnik sorunlar yüzünden bu kurum uzun süre ayakta kalamayarak dağılmıştı. Bu gelişmeler sonucunda 28 Mayıs 1918’de Azərbaycan Halk Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Kuşkusuz her bir halkın tarihinde bağımsız devlet olgusu büyük önem taşımaktadır. Bu anlamda Azərbaycan’ın milli-manevi düşünce tarihinde Azərbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) kendine özgü bir yere sahiptir. Azərbaycan halkının bu cumhuriyete erişmesi hiç de kolay olmamıştır. M. E. Resulzade, bu süreçte ne kadar büyük ve zorlu bir mücadeleden geçildiğine dikkat çekerek şöyle yazacaktı: “Ah, Azərbaycan! Biz senin hakkını talep etmek değil, yalnız adını söylemek için ne kadar müarızlarla karşılaştık, ne kadar töhmetlere maruz kaldık!”⁴

Bu yıllar Azərbaycan Türklerinin hayatında özel bir dönemdi ve milletin istikbaline ciddi tesir göstermiştir. Cumhuriyetin kuruluşu Azərbaycan Türklerinin yüz yıldan fazla devam eden kölelik zincirini kırması ve bağımsız yaşam hakkını elde etmesi sadece sosyal ve siyasi alanda değil, edebî ve medenî alanlarda da köklü değişikliklere zemin hazırlamıştır. Türk diline devlet dili statüsünün kazandırılması, milli basının yayın olanaklarının genişlemesi, Türk dünyası ile bağların kurulması ve ilişkilerin geliştirilmesi içtimaî ideallerle zengin bir edebiyatın oluşmasına ivme kazandırmıştır. 1919 yılında Bakü Devlet Üniversitesi’nin kurulması Azərbaycan’ın ilim, kültür ve eğitim tarihinin en parlak sayfalarından biridir. Azərbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kurucusu M. E. Resulzade üniversitenin açılışında önemli rol oynamış, üniversite faaliyete başladıktan sonra kendisi Tarih-Filoloji Fakültesi’nde bir süre Osmanlı Edebiyatı Tarihi dersini okutmuştur. Azərbaycan Devlet Tiyatrosu, Tiyatro Hâdimleri Cemiyeti, Müslüman Muharrir ve Edipler Cemiyeti, Yeşil Kalemler Edebî Derneği’nin tesis edilmesi ve faaliyete başlaması da bu döneme rastlamaktadır.

Cumhuriyet yıllarında Azərbaycan’da milli basının gelişiminde de belli başlı başarılar elde edilmiştir. Bu dönemde *Azərbaycan* (Rusça ve Türkçe), *Azərbaycan Hükümetinin Ahbarı*, *İstiklal*, *Al Bayrak*, *Basiret*, *İttihad*, *Gelecek*, *Şeypur*, *Doğru Yol*, *El* [Halk–ed.n.], *Evrak-ı Nefise*, *Halk Sözü*, *Hürriyyet*, *Zahmet Sedası*, *Meşel* [Meşale–ed.n.] ve diğer gazete ve dergiler yayımlanmıştır. 1918-1920 yılları Azərbaycan matbuatı en yüksek gelişim düzeyine ulaşmıştır. 1875 yılında Azərbaycan’da matbuatın oluşmasından sonraki 45 yıl içinde 40 kadar gazete ve dergi çıktığı hâlde Cumhuriyet döneminde iki yıl içinde bu sayı yaklaşık 200’e ulaşmıştır.⁵

4 M.Ə.Rəsulzadə, Azərbaycan Cümhuriyyəti, Elm nəşriyyatı, Bakı, 1990, s.3

5 *Azərbaycan dövrü mətbuatı (1892-1920) bibliografiya* (Tərtib edən M. Axundov), Bakı 1987, Alıntı: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu)*, (məsul redaktor: Yaşar Qarayev) Elm nəşriyyatı, Bakı 1998, s. 197.

Azerbaycan tarihinin şerefli sayfalarından birini teşkil eden Cumhuriyet dönemi edebiyatı (1918-1920 yılları) konu, sorun ve üslup bakımından kendine özgü özelliklere ve renk tonlarına sahiptir. Bu özgünlük her şeyden önce bağımsız devletin ortaya çıktığı toplumsal ve siyasi havadan kaynaklanmaktadır. O dönemde:

“[...] edebî ürünler mazmunca birkaç öncül sosyal konu etrafında birleşiyordu: Bayraktaki renklerin – Türklük, İslam ve çağdaşlık ülküsünün – methi, Türk ve İslam tarihinin terennümü, çağdaş modelde ilk bağımsız, egemen milli devletin desteklenmesi, onun yaratılış salnamesinin, milli devlet ideolojisinin ifadesi, tespiti, ordunun askeri başarılarının sanatsal teminatı; Ermenilerin Karabağ Savaşı, Azerbaycan’da sivil ahalinin vahşice katli ve toprakların yağmalanması, Taşnakların Bakü’de tarihi abideleri, ilim ve medeniyet kurumlarını yakıp yıkması, 28-31 Mart olayları, milletin Türk geçmişinin ve İslam tarihinde şehitlik ve kahramanlık sayfalarının methi ve hatırlanması; Kuzeyden yaklaşan kara dumandan ve vatanın başı üstünü almakta olan tehlikeden doğan heyecan ve teşvişin ifadesi.”⁶

Kuşkusuz seçilen konu ve ele alınan sorunlar Cumhuriyet dönemi edebiyatının içerik ve biçim olarak rengârenkliğini ve çok boyutluluğunu belirlemektedir.

2. Şiir Sanatı

Cumhuriyet döneminde edebiyatın diğer dallarına kıyasla şiirde daha ciddi başarılar elde edilmiştir. Burada kuşkusuz, gelenekten kaynaklanan etkenlerin yanı sıra şiir sanatının dinamikliği, değişkenliği, tür özellikleri ve diğer faktörler de söz konusudur. O dönemde Mehemed Hâdi, Hüseyin Cavid, Abdulla Şaik, Cafer Cabbarlı, Ahmet Cevad, Ümgülsüm Sadıqzade ve diğer şairlerin gazete ve dergilerde yayımlanmış şiirleri dönemin ruhunu yansıtan sanat örnekleri olarak dikkat çekmektedir. Mehemed Hâdi’nin *Elvâh-ı İntibâh yahut İnsanların Tarihi Faciası*, Ahmet Cevad’ın *Dalga*, Hacı Kerim Sanılı’nın *Yeni Şarkılar*, aslen Türkiye’den olan Feyzullah Sacid’in *Feryad* isimli kitapları, ayrıca *Milli Şarkılar* adlı almanak edebî çevrelerin ilgisini çekmiştir.

Azerbaycan romantizminin kudretli temsilcilerinden olan Mehemed Hâdi (1879-1920) *Şühedâ-yı Hürriyyetimizin Ervâhına İthâf, Askerlerimize-Gönüllülerimize, Mefkure-yi Âliyemiz* başlıkları altındaki ve diğer şiirlerinde halkı milli hürriyetinin, istiklalinin korunması, yaşatılması uğruna mücadeleye çağırıyordu. Mart 1918 kırımları sırasında Türk/Müslümanlara karşı işlenmiş dehşetli katliam Hâdi’yi bir sanatkâr olarak derinden sarsmıştır. Şairin bu faciannın

6 Yaşar Qarayev, *Tarix: yaxından ve uzaqdan*, Sabah nəşriyyatı, Bakı 1996, s. 367.

teessüratı altında kaleme aldığı *Şühedâ-yı Hürriyyetimizin Ervâhına İthâf* şiiri şehitlerin ölmez hatırasına okunan bir ağıttır:

*Sizin mezarınız işte külubi-millettir,
Bu sözlerim yüreğimden gelen hakikattir.
Sizi unutmayacak şanlı milletim asla,
Emin olun buna, ey ziynet-i cihan-i fena.
Sizinle buldu bu millet hayati-pürikbal,
Sizinle buldu bu millet şerefli istiklal.⁷*

Hâdi'nin *Askerlerimize – Gönüllülerimize* adlı şiiri onun bu dönemdeki yaratıcılığının parlak bedii örneklerinden sayılabilir. Vatan evlatlarına hitaben kaleme alınmış bu şiirde şair hürriyet ve istiklal mücadelesini ön plana çıkarmaktadır:

*Bil ki, vatanın sevgili bir mader-i candır,
Verme bunu düşman eline, rahmet amandır,
Hürriyyetimiz hûr-ı füsûn-sâz-ı cihandır,
Bak bir, ne güzeldir; nice candır, ne civandır,
Biz vermeriz elden bunu, düşmanlara kandır!⁸ [anlat-ed.n.]*

Şair *Mefkûre-yi Âliyemiz* ana başlığı altındaki şiirde vatan evlatlarını ilke, inanç ve mefkûre uğruna mücadeleye sesliyordu:

*Mefkûremiz yolunda ne lazımsa etmeli,
Maksude doğru azm-i hüruşanla gitmeli.
...Çıksın dilerse karşımıza hep mezarımız,
Dönmez mezariden bu dil-i azmkârımız.⁹*

Genel olarak şairin Cumhuriyet dönemi yaratıcılığı vatan, yurt sevgisinin özgünlüğü benzersiz estetik örnekler olarak dikkat çekmektedir. Şairin bu yıllarda yazdığı poetik örneklerde, onun yaratıcılığına özgün felsefilik, hayatilik, düşündürücülük, vatandaşlık ruhu daha dolgun şekilde yansıtılmıştır.

Mehammed Hâdi cumhuriyetin yıkılmasından sonra Rus-Sovyet işgaline karşı Gence ayaklanmasına katılmış ve orada hayatını kaybetmiştir.

7 Alxan Bayramoğlu, *Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat*, Elm nəşriyyatı, Bakı 2003, s. 116.

8 Bayramoğlu, s. 118.

9 Bayramoğlu, s. 117.

Türkçülük, Turancılık mefkûresinin yorulmaz mücahitlerinden biri de Abdulla Şaik (1881-1859) idi. Vatan ve yurt mücadelesi onun şiirlerinde geniş ve çok boyutlu ifadesini bulmuştur. Onun *Yeni Ay Doğarken, Marş, Niçin Böyle Geciktin, Vatanın Yanık Sesi, Araz'dan Turan'a* ve başka şiirleri Azerbaycan edebiyatının değerli incilerindedir. Şairin yaratıcılığında önemli yere sahip bu eserlerin ruhuna Cumhuriyet sevgisinin hiçbir zaman sönmeyecek ışığı, sıcaklığı sirayet etmiştir. Şairin büyük hacimli *Vatanın Yanık Sesi* adlı şiiri onun bir yurttaş duyarlılığı ile ülkede gelişen olaylarla ilgili hassas tutumunu ortaya koymaktadır:

*O eller ki seni bu gün kurtarmaz,
O diller ki seni bu günde anmaz,
O yürek ki senin için çırpınmaz,
O ayak ki vatan için koşamaz
Al kanına boyansın.¹⁰*

Abdulla Şaik'in Cumhuriyet dönemi yaratıcılığında bahsederken *Marş* adlı şiirini de hatırlatmak gerekir:

*Haydi, yola çıkalım, haksızlığı yıkalım,
Turan'da gün doğunca zulmetle çarpışalım!
Arş ileri, ileride cennet gibi çimen var,
Güneş orda hep doğar, saadet orda parlar.*

*Türk fırkası Müsavat
Açalım kuş tek kanat.
Sarılıp hürriyete,
Bulalım şanlı hayat.¹¹*

Şair, Azerbaycan'a istiklal kazandırmış Türk-Adem-i Merkeziyet Fırkası-Müsavat'a hasrettiği bu şiirde Türkçülük ve Turancılık düşüncesini ön plana çıkarırken halkı milli birlik, bütünlük ve seferberliğe seslemektedir. Şair şiiriyetin imkânları çerçevesinde yurttaşlarına hürriyet ve istiklalin kıymetli ve vazgeçilmez milli servet olduğunu anlatmaya çalışmıştır.

Cumhuriyet dönemi şiirinin önemli konularından biri olan istiklal düşüncesi, şiir sanatının güzel numunelerinde ifadesini bulmuştur. Bu özellik Ahmet

10 Bayramoğlu, s. 153.

11 Bayramoğlu, s. 151.

Cevad'ın, Cafer Cabbarlı'nın, Ümgülsüm Sadıqzade'nin, Ali Yusuf'un şiirlerinde açık şekilde görülmektedir.

Milli edebiyat tarihinde “istiklal şairi” olarak tanınan Ahmet Cevad'ın (1892-1937) Cumhuriyet dönemi yaratıcılığı konu ve içerik zenginliği ve biçim rengârenkliği ile seçilmektedir. Onun sanat biyografisinin Cumhuriyet tarihinin edebi kroniği olarak anlaşılabılır. Ahmet Cevad *Ben Kimim* adlı şiirinde bir sanatkâr olarak kendi misyonunu şu şekilde ifade etmiştir:

*Soranlara, ben bu yurdun
Anlatayım nesiyim:
Ben çiğnenen bir ülkenin
“Hak” bağıran sesiyim!¹²*

Şairin birbirinin ardınca yazdığı *Türk Ordusuna, Şehitlere, Milli Bayrağımıza, Élin Bayrağı [Halkın Bayrağı–ed.n.], Gelme, Bakü Diyor ki..., İngiliz, İstanbul, Bismillah* ve başka şiirlerinde Azerbaycan halkının milli bağımsızlık mücadelesi, istiklal hareketi terennüm edilmiş, hürriyet ve istiklal yolunda engel oluşturan düşmanların gerçek yüzü ifşa edilmiştir. *Milli Bayrağımıza* şiirinde şair milli devletin sembolü olan bayrağı överek onunla gurur duyduğunu ifade eder:

*Türkistan yelleri öpüb alını,
Söylüyor derdini sana, bayrağım!
Üç rengin aksini Kuzgun denizden
Armağan yollasın yâre, bayrağım!¹³*

Sadece içerik açıdan dolgunluğu ile değil, aynı zamanda kendine özgü sanatsal niteliği ile seçilen *Bismillah* şiiri Bakü'nün Ermeni Taşnaklardan temizlenmesine hasredilmiştir:

*Ey harbin taleyi, bize yol ver, yol!
Sen ey güzel deniz, gel Türk'e ram ol!
Sen ey sağa, sola kılıç vuran kol,
Kollarına kuvvet gelir, bismillah!¹⁴*

Bismillah Cumhuriyet dönemi edebiyatında kendine özgü düşünsel ve estetik ruhu ile seçilen güzel şiir örneğidir. Şiirin mısralarına yansımış onur, kararlılık ve

12 Əhməd Cavad, *Seçilmiş əsərləri*, Şərq-Qərb nəşriyyatı, Bakı 2005, s. 296.

13 Bayramoğlu, s. 163.

14 Bayramoğlu, s. 162.

isyankârlık ruhu, okuyucuyu vatanın istiklal, hürriyet ve kurtuluş mücadelesine seferber etmektedir.

Cafer Cabbarlı'nın (1899-1934) *Azerbaycan Bayrağına, Sevdiğim, Sevimli Ül-kem, Selam* ve başka şiirlerinde vatanseverlik duygusu şiirsel ifadesini bulmuş, cumhuriyetin simgesi olan milli bayrak terennüm edilmiş, Türkçülük, Turancılık mefkûresi ön plana çıkarılmıştır. *Azerbaycan Bayrağına* adlı şiiri şairin hürriyet ve istiklal sevgisini özgün bir biçimde aksettiren eserlerindendir:

*Bu gök boya gök Moğol'dan kalmış bir Türk nişanı,
Bir Türk oğlu olmalı!
Yeşil boya İslamlığın sarsılmayan imanı,
Yüreklere dolmalı!
Şu al boya azatlığın, teceddüdün fermanı,
Medeniyet bulmalı.
Sekiz uçlu şu yıldız da sekiz harfli Od Yurdu,¹⁵
Esaretin gecesinden fırsat bulmuş kuş gibi
Seherlere uçmuştur.¹⁶*

Cafer Cabbarlı *Sevdiğim* adlı şiirinde üç renkli bayrak üzerinden vatan sevgisinin yüceliğini, yüksekliğini ve mukaddesliğini yansıtmayı başarmıştır:

*Can alıcı bir görkemle dağ başında durunca,
Okşadıkça bahar yeli açık dağlık tellerin.
Nazlı elin omuzunda saçlarına vurunca,
Birce-birce okşayırsan bütün Turan éllerin [él – il – yurt, ed.n.]
Altaylardan, Altun dağdan doğma sesler geliyor;
Yaşıl donlu, mavi gözlü, al duvaklı sevdiğim.¹⁷*

Şairin Mirza Bala Mehmetzade'ye ithaf ettiği *Selam* şiiri sadece düşünce ve içerik açısından değil, sanatsal yönüyle de dikkat çekmektedir. Şiirde kalbi, ruhu Turan aşkı ile çırpınan şairin hasret ve ıstırapla karışmış arzu ve idealleri poetik tecessümünü bulmuştur:

15 Eski alfabede Od Yurdu kelimesi sekiz harften oluşuyor. Od Yurdu - [Ateş Ülkesi] derken Azerbaycan kastedilmektedir [ed.n.]

16 Bayramoğlu, s. 133.

17 Bayramoğlu, s. 132.

*İntizar gözlerden Hazar doğuldu,
Hasret yüreğimiz yanar dağ oldu.
Dillerimiz Turan diye yoruldu
Turan ellerine selam söyleyin.¹⁸*

Cafer Cabbarlı'nın kaleme aldığı *Dün O Gözlerde, Yaşamak* ve başka şiirler de Cumhuriyet döneminin eserleridir.

Mehmet Emin Resulzade'nin *Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı* eserinde rağbetle zikredilen, cumhuriyetin eğitim almak için yurt dışına gönderdiği öğrencilerden olan genç şair Ali Yusuf'un şiirlerinin de ana motifini istiklal konusu oluşturmaktadır. Yazarın kaleminden çıkmış *Azerbaycanlıya, Bayrak, İdeal, Gitme, Öper, Kim Bilir, Belki Bir Hülya, S. Bey'e, Bir Türk Yolcusu Diyor ki, Karabağ Hainlerine* ve başka şiirler kendine özgü üsluba sahiptir.

M. E. Resulzade'nin yakın dava arkadaşı Nesib Bey Yusufbeyli'ye hasredilmiş *Azerbaycanlıya* adlı şiirde bağımsız Azerbaycan devletinin her bir yurttaş için övünç ve güvenç yeri olduğuna vurgu yapılır:

*Ey vatanış, bu gün senin talevine,
Bir ebedi sönmeyecek yıldız doğur.
Bundan sonra Azerbaycan ülkesinde,
İstiklalın, hürriyetin gölgesinde
Senin dahi bir mukaddes vatanın var,
Bayrağın var, bulutlardan yüce kalkar!¹⁹*

Şairin Ceyhun Bey Hacıbeyli'ye ithaf ettiği *Gitme* adlı şiiri de orijinal üslup özellikleriyle dikkat çekmektedir.²⁰

Ali Yusuf'un şiirini karakterize eden başlıca özellik; canlı duygu ve izlenimlerden beslenmesi ve yüksek mücadele azmini yansıtmasıdır. Bu özellik bir taraftan şairin yeteneği ile doğrudan bağlantılıyken diğer taraftan şiirlerinin cumhuriyet ülküsünden esinlenmesinden ileri gelmektedir.

İlerleyen tarihlerde Stalin'in tasfiye politikasının mağduru olmuş, suçsuz olduğu halde yedi yıl ceza evinde kalmış Ümgülsüm Sadızkade'nin (1900-1944)

18 Bayramoğlu, s. 134.

19 Bayramoğlu, s. 198.

20 Bayramoğlu, s. 201.

Asker Anasına, Çekil, Def Ol, Bir Mayıs Gününde ve başka şiirlerinde istiklaline yeni kavuşmuş vatanın istikbali dikkat merkezindedir:

*Anneciğim, benim bu yaşıl dağlar,
Bensiz neşe bulmaz çiçekli bağlar,
Bensiz bülbül ötmez, çiçekler ağlar,
Yurduma bırakmam alçak düşmanı...
[...]Ey buzlu şimalden kopan ruzigâr,
Dokunma kalbime, ateşi parlar.²¹*

Cumhuriyet döneminde Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'a yaptığı halaskârlık seferine bir hayli şiir ithaf edilmiştir. Bunların arasında Ahmet Cevad'ın Bakü'nün kurtuluşundan bahseden *Bismillah*, Halil Paşa'ya ithaf edilmiş *Rüyasını Görmüştüm*, Selman Mümtaz'ın Nuri Paşa'ya hasrettiği *Övün Millet*, Abbas Ağa Gayıbov Nazir'in *Miralay Cemil Cahit Bey Methinde*, İbrahim Şakir'in *Türk Ordusuna*, Ümgülsüm'ün *Yolunu Beklerdim* ve başka eserler özellikle seçilmektedir. *Yolunu Beklerdim* şiiri içerik, sanatsal özelliği ve duygusallığı ile dikkat çekmektedir. Şiirin başında şair "Bu şiir bir sene önce kanlı Mart hadise-yi elimesinde Azerbaycan Türk İslamcılarının yakasını düşman elinden almak ve ölümden kurtarmak için 'gardaş', 'arkadaş' diyerek, dere tepe, dağ taş aşarak yardıma gelen şanlı Türk ordusuna ithâfen yazılmıştır" şeklinde bir not düşmüştür:

*Kalbi yanık sızlayarak gezdim vahşi çölleri,
Göksümde uyutturdum büyük arzu, büyük kâm.
Boğularak, inleyerek rübabımın telleri,
Hep dağlar da seslenirdi hep: intikam, intikam.
Dinledikçe o sesleri bana karşı anlardım,
Bir kurtuluş ümidiyle izlerini aradım.²²*

Şiirde Azerbaycan'ın istiklaline kavuştuğu ilk günlerde yaşanan zor ve meşakkatli günlerin canlı manzarası verilmiş, halkı düşmandan kurtarmak için gelmiş Türk ordusu iftiharla yâd edilmiştir. Şiirde kardeş Türk Ordusu'nun yolunu bekleyen Azerbaycan Türklerinin duygu ve heyecanı samimi bir dille kaleme alınmıştır. Şaire göre Türk Ordusu'nun yardımı Azerbaycan Türklerini düşman elinden kurtarmakla bitmemiş, aynı zamanda halkın ruhunda, hafızasında ve maneviyatında derin izler bırakmıştır.

21 Bayramoğlu, s. 144.

22 Bayramoğlu, s. 146.

Cumhuriyetin yıkılışından sonra yazmış olduğu *Bayrağım İnerken* şiirinde Ümgülsüm Sadıkhzade halkın yüzleştiği musibetlerin, uğradığı facia ve haksızlıkların canlı tasvirini isyankâr mısralarla aksettirmiştir:

*Yazık seni bayrağım, indirdiler, öyle mi?
Seni yıkıp deviren o zehirli ruzigâr:
O hak diyen haksızlar, vahşiler, Tanrısızlar,
Yanar ocağımı da söndürdüler, öyle mi?*

Cumhuriyet döneminin şiir sanatından bahsederken o dönemde kaleme alınmış asker marşları, nağme ve şarkılarından da söz etmek gerekir. Orduda ve gençler arasında hürriyet ve istiklal düşüncesini yaymak ve pekiştirmek amacıyla kaleme alınan bu marş ve şarkılar değişik gazete ve dergilerde yayımlanmış, ayrıca kitapçıklarda neşredilmiştir. O dönemde yazılmış milli marşların bir kısmının 1919 yılında B. Settaroğlu tarafından *Ordu Marşları* adı ile neşredilmesi bu şiir türüne olan ilginin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Kuşkusuz, Cumhuriyet dönemi şiir sanatı, adı geçen ve şiirlerini kısaca tahlil ettiğimiz şairlerle sınırlı değildir. Memmed Said Ordubadi, Alikulu Gamküsar, Feyzulla Sacid, Ali Şövgi, Mürşüd Balagardaş, Davud Ağamirzade ve başka ediplerin eserleri dönemin şiir sanatının manzarasını tamamlamaktadır.

3. Nesir

Azerbaycan nesri, Cumhuriyet yıllarında özgün bir gelişim yolu geçmiştir. O dönemde gerek düşünce gerekse sanatsallık boyutuyla seçilen birçok eser ortaya çıkarmıştır. Kuşkusuz kısa bir zaman zarfında büyük nesir eserlerin yazıldığı iddiasında bulunmak yanlış olurdu. Buna rağmen Cumhuriyet döneminde edebî nesir tekâmül sürecinin yeni aşamasına dâhil olmuş, içerik ve biçim açısından Azerbaycan edebiyatının birçok eşsiz eseri bu yıllarda yazılmıştır.

Bilindiği gibi şiir sanatı ile mukayese edildiğinde edebî nesir, toplumda yaşanan sosyal ve siyasi gelişmelere ani tepki verme özelliğinden uzaktır. Nesrin görece pasifliği bir yandan milli edebiyatımızda şiir geleneğinin güçlü olmasından, diğer yandan poetik özelliğinden kaynaklanmaktadır. Cumhuriyet dönemi nesrinde bu özellik kendini açık şekilde göstermektedir. Bu yüzden söz konusu dönemin nesir eserleri daha çok geleneksel konulara öncelik vermiştir.

Kuşkusuz, Cumhuriyet dönemi kısa sürdüğünden belli bir edebî ve estetik konsept oluşmamış ve bu faktör genel olarak edebiyatın içerik ve yaratıcı yönünü etkilemiştir. Cumhuriyetin yıkılmasından sonra Cumhuriyetçilik mefkûresinin

ciddi siyasi yasaklarla karşı karşıya kalması bu konseptin yeşerebilecek tohumlarını verimsiz bir zemine atmıştır. Fakat bu türden bazı nesir örnekleri dönemin ruhunu yansıtmaması ve gelişen olaylara tepki vermesi açısından dikkat çekmektedir. Cumhuriyet dönemi nasirleri değişik edebî kuşağın mensuplarıdır. Bunların içinde Celil Memmedkuluzade, Abdurrahim Bey Hakverdiyev, Yusuf Vezir Çemenzeminli, Abdulla Şaik, Seyid Hüseyin, Takî Şahbazi gibi yazarların eserleri daha çok dikkat çekmektedir.

Celil Memmedkuluzade'nin *Nigârancılık, Konsolusun Avradı, Hanın Tespihi, Kasap, Rus Kızı, Zırrama* [Gerzek–ed.n.] ve başka öyküleri²³ Cumhuriyet döneminin sosyal ve siyasi havasını mizahî bir üslupta yansıtan edebî eserler olarak ilgi çekmektedir. Yazarın yaratıcı üslubunun bir nevi devamı olarak karakterize edebileceğimiz bu öykülerde insanların zihniyeti ve toplumsal şuurda yaşanan gericiğin kalıntıları ve ifrat muhafazakârlığı tenkit ve ifşa hedefi haline getirilmiştir. Çarlık rejiminin yıkıldığı, bağımsız Azerbaycan devletinin kurulduğu dönemde yazılan bu eserler yazarın dünyaya bakışını ve düşünsel estetik görüşlerini yansıtıyordu.

Celil Memmedkuluzade gerek *Konsolusun Avradı* gerekse *Kasap ve Hanın Tespihi* öykülerinde kadın hürriyeti ve onların toplumsal yaşama katılım sorununu ele almıştır. *Hanın Tespihi*²⁴ öyküsünde Molla Münşi'nin kimsesiz bir kadın olan Peri'yi muta nikâhına aldığı olayda bir taraftan toplumda kadın hukuksuzluğu sorunu ve bu durumun doğurduğu ağır manevi fesatlara dikkat çekerken, diğer taraftan gericiğin kalıntısı olan muta geleneğine karşı koymaktadır. Öyküde, olayın Güney Azerbaycan'da yaşanması sembolik anlam taşımaktadır. Farklı bakış açısıyla kaleme alınan *Rus Kızı*²⁵ öyküsünde ise yazar gülüş hedefi haline getirdiği Gulam Hüseyin'in şahsında toplumdaki gelişmelerden habersiz olan, milli siyasi olaylara kayıtsız tutumuyla seçilen bir tiplere yaratarak, onun iç dünyasının cılız tezahürlerine dikkat çekmektedir. Yazarın öyküleri arasında önemli bir yere sahip *Zırrama*²⁶ eserinde toplumsal ahlakın olumsuz yönlerini benimsemiş, dâhili manevi dünyasının nahoşluğu ile seçilen, tutum ve davranışlarıyla gülüş ve hayret doğuran aydın tiplere tasvir edilmiştir.

Molla Nasreddin edebî mektebinin diğer bir temsilcisi Abdurrahim Bey Hakverdiyev'in Cumhuriyet döneminde kaleme aldığı *Şair* adlı öyküsü yazarın edebî arayışlarının özgün özelliklerini aksettiren bir eserdir. Önce bir kısmı yayımlanmış bu öykü sonradan *Mirza Sefer* adı ile okurlara takdim edilmiştir.

23 Celil Məmmədquluzadə, *Seçilmiş əsərləri*, Çarşoğlu nəşriyyatı, Bakı 2004, s. 156-176.

24 Məmmədquluzadə, *Seçilmiş əsərləri...*, s. 164-167.

25 Məmmədquluzadə, *Seçilmiş əsərləri...*, s. 172-177.

26 Məmmədquluzadə, *Seçilmiş əsərləri...*, s. 168-171.

Cumhuriyet dönemi nesrinin tekrarsız numuneleri arasında yazar Seyid Hüseyin'in iki parça halinde neşredilen *Hazin Bir Hatura* ve *İsmailiyye* öyküleri önemli yere sahiptir. Son derece merakla okunan bu eser aslında geleneksel hikâyeden farklı olarak anı tarzında kaleme alınmıştır. Yazar Azerbaycan'ın siyasi ve kültürel hayatında müstesna rol oynamış İsmailiyye binasının tarihçesini incelemiş, bu tarihçenin istiklal ve hürriyet hareketiyle bağlantılı yönlerine dikkat çekmiştir. Aslında İsmailiyye'nin simasında yazar bütün ruhu ve kalbiyle bağlı olduğu Azerbaycan'ı simgelemiştir. Bu öyküler canlı izlenimlere dayandığı için doğal ve etkileyicidir. Öykülerde geçen olaylar o kadar ustalıklı kurgulanmıştır ki onların sınırlarını belirlemek mümkün değildir. Yazarın *İsmailiyye* öyküsü şu veciz ve manidar ifadelerle son bulmaktadır: “Biliyor musunuz, İsmailiyye'nin yakılamadığını âleme ispat eden hakikat hangisidir? Azerbaycan Parlamentosu üzerinde üç renkli ve sekiz köşe yıldızlı temevvüc için Azerbaycan bayrağı!”²⁷ Öykünün bu sözlerle tamamlanması tesadüf değildir. Yazar bununla her bir milletin mukaddes bildiği tarihi ve manevi değerlerinin milli devlet inşası ve istiklal mefkûresiyle ilintili olduğu sonucuna varmaktadır.

Cumhuriyet döneminde değişik edebî türlerde kalemini sınamış Cafer Cabbarlı'nın *Parapet'ten Şamahı Yoluna Kadar* adlı öyküsü mizahî özelliği ile bilinmektedir. Öyküde *Azerbaycan* gazetesinde çalışanların mesai sonrası eve giderken güçlü yağmura yakalanmaları ve yol boyunca başlarından geçen türlü maceralar tasvir edilmiştir. Yazar bu öyküde şehir yönetiminin beceriksizliğini açık şekilde eleştirmektedir.

Abdulla Şaik'in çok daha önceden okuyuculara parça parça hâlinde takdim ettiği *Asrımızın Kahramanları* romanının bir kısmı Cumhuriyet döneminde kaleme alınmıştır. Azerbaycan edebiyatında roman türünün ilk numunelerinden sayılan bu eserde Büyük Harp, Çar Rusyası'nın yıkılması, Ekim Devrimi döneminde yeni kuşağı düşündüren ve endişelendiren sorunlara dikkat çekilmiştir. Romanda geçen Eşref, Ahmet ve Zeki karakterleri iç dünyaları, hayat tarzı ve düşünceleriyle birbirilerinden farklıdır. Yazar, onların her birini bağlı olduğu muhit düzleminde canlandırmağa çalışmıştır. Yazar karakterleri bu şekilde takdim ederken bir taraftan muhitin gerçekçi edebî manzarasını çizmiş, diğer taraftan bu muhitin müspet idealleriyle yaşamının önemine vurgu yapmıştır.

Genel olarak Abdulla Şaik'in *Asrımızın Kahramanları* adlı romanında her gencin kendi milletinin acısıyla yaşaması ve ülkesinin istikbaline kayıtsız kalmaması gerektiği öne çıkarılmıştır. Eser, milletin istikbalinin vatanın istikbaline bağlı olduğu mefkûresini savunmaktadır.

27 Bayramoğlu, s. 222.

Yazar Ağababa Yusufzade'nin *Sınık Kanat* (*Kırık Kanat* – ed.n) romanı da Cumhuriyet dönemi nesrinin edebî örneklerindedir. Geçen yüzyılın başlarında yazılmış küçük hacimli romanlardan seçilmeyen bu eserin ana konusu aşktır. Bunun yanı sıra eserde kapalı şekilde de olsa dönemin sosyal-siyasi olaylarına değinilmiştir.

Genel hatlarıyla ele aldığımız bu eserler kuşkusuz ki Cumhuriyet döneminin edebî manzarasını tam olarak ortaya koymak açısından yeterli değildir. Edebiyatımızın tanınmış nasirlerinin yanı sıra adları, imzaları bugünün okuyucuları tarafından çok fazla bilinmeyen M. Refizade, İ. Oruçzade, İ. Gamberoğlu ve diğer ediplerin o yıllarda gazete ve dergilerde ışık yüzü gören eserleri konu ve gündeme getirilen sorunun önemi bakımından dönemin ruhunu yansıtmaktadır.

4. Sahne Eserleri

Cumhuriyet dönemi Azerbaycan edebiyatının önemli kollarından birini de sahne eserleri oluşturuyordu. O dönemde yazılmış piyesler gerek nazım gerekse nesirle mukayesede daha canlı olup profesyonellik açısından daha öndedirler. Cafer Cabbarlı'nın *Edirne Fethi*, *Trablis müharibəsi və ya Ulduz, Aydın*, Hüseyin Cavid'in *İblis*, Celil Memmedkuluzade'nin *Anamın Kitabı*, *Kamança* piyesleri bu tespiti doğrulamaktadır. Cumhuriyet dönemi dram eserlerinin içerik olarak dolgunluğu her şeyden önce, zaman ve muhitin sosyal ve siyasi havasından etkilenmiştir. Bu eserlerde çağdaşlık ruhunun coşkun ifadesi toplumsal sorunlar karşısında edebiyatın duyarlı tutumu ve müdahalesinden kaynaklanmıştır. O dönemde sahne eseri yazarı olarak verimli çalışmalarını sürdüren Cafer Cabbarlı tarafından kaleme alınmış eserlerin düşünsel karakteri ve içeriği dikkat çekmektedir. Onun Cumhuriyet öncesi kaleme aldığı *Trablus Muharebesi*²⁸ ve *Edirne Fethi*²⁹ piyesleri Türkiye konusunu öne çıkaran olgun eserler olarak karakterize edilebilir. Her iki piyeste tasvir edilen olaylarda genç Cabbarlı'nın Türkiye'de yaşanan milli kurtuluş mücadelesine rağbeti açık şekilde hissedilmektedir. Dramatik olaylar sırasında tarihi karakterle edebî tiplmelerin birbirini tamamlaması bu eserlere canlılık ve doğallık kazandırmıştır. Diğer taraftan yazar, piyesleri okunaklı kılmak için, olay örgüsünü; sosyal ve siyasi içerikli hadiselerin yanı sıra eseri lirik psikolojik epizotlarla da zenginleştirmiştir.

28 Cafer Cabbarlı, *Əsərləri*, Çarşıoğlu nəşriyyatı, Bakı 2004, s. 113-142.

29 Cabbarlı, s. 143-176.

Yazarın *Aydın* piyesi (1919-1921) de onun Cumhuriyet dönemi yaratıcılık numunesi olarak değerlendirilebilir.³⁰ Genel olarak Azerbaycan sahne eserlerinin benzersiz örneklerinden olan bu piyeste şahsiyetin arzu ve idealleri ile toplumun sert kanunları arasındaki çatışma, “altınlar dünyası”nın manevi fesat ve çelişkileri büyük ustalıklarla yaratılmış tiplmelerin karakteri doğrultusunda ortaya konulmuştur:

Cabbarlı piyeslerinin bir özelliği de müspet kahramanlarının kudretini göstermek için karşılıklarına çıkan menfi tipleri yetkin bir şekilde ve kuvvetli olarak tasvir etmesidir ki bununla da şeytanlara galebe çalabilen kahramanların ilahi güçleri hakkında takdir ve tasavvur edilebilir.³¹

Cafer Cabbarlı'nın Cumhuriyet döneminde yazmış olduğu *Bakü Muharebesi* ve Mirza Bala Memmedzade'nin *Bakü Uğruna Muharebe* eserlerinin el yazması günümüze kadar ulaşmamıştır. Fakat adlarından da görüldüğü gibi bu eserler Mart 1918 faciası ve aynı yılın 15 Eylül 1918 tarihinde Bakü'nün Ermeni Taşnak güçlerinden kurtuluşunu konu almıştır. *Zahmet Sedası* gazetesinde (14 Eylül 1919, No: 11) “Azerbaycanımızın payitahtı Bakü şehrinin Mart hadise-yi elimesinden sonra düşmanlar elinde kalıp sonradan Türk ordusu tarafından muhasara edilip halas olmasının bir yıllığı münasebetiyle” kaleme alınmış *Bakü Muharebesi* (Cafer Cabbarlı) piyesinin 16 Eylül'de, *Bakü Uğruna Muharebe* (Mirza Bala Mehmetzade) piyesinin ise 17 Eylül'de Abbas Mirza Şerifzade'nin yönetmenliğinde Azerbaycan Devlet Tiyatrosu'nda sahneleneceği haberi yer almıştır.

Büyük edip Hüseyin Cavid'in Cumhuriyet döneminde kaleme aldığı *İblis* piyesi sanat yönü, romantik karakteri, şiirselliği ile şairin zengin yaratıcılığında özel bir yere sahiptir. Savaşa karşıtlığıyla seçilen bu eserde iyilik ve kötülük karşı karşıya getirilerek dönemin sosyal-siyasi ve manevi yozlaşması ifşa edilmiştir. *İblis* piyesinin satır aralarından yazarın dünya, zaman, toplum ve insanlık hakkında içtimai-felsefi görüşleri okunabilmektedir. Eserin yazılma nedeni dönemin gergin ve karmaşık olaylarının ruhu ve mahiyetiyle doğrudan ilintilidir. Yazar, Birinci Dünya Savaşı'nın doğurduğu ağır siyasi buhran ve Ermeni Taşnak örgütlerinin işledikleri Mart cinayetinin onun şuru ve dünya görüşünde yarattığı güçlü izlenimlerin etkisiyle böyle bir eseri kaleme almanın önemli olduğunu düşünmüştür. Bu duruma dikkat çeken Abdulla Şaik *Hüseyin Cavid* adlı anısında şöyle yazmaktadır:

30 Cabbarlı, s. 177-216.

31 Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı*, Gənclik nəşriyyatı, Bakı 1991, s. 72. Bu kitapta Rəsulzadə'nin üç eseri bir arada yer almaktadır: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə *Əsrinin Sayavuşu*, *Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı*, *Çağdaş Azərbaycan tarixi*, Gənclik nəşriyyatı, Bakı 1991.

“Cavid’in İblis faciasını ideolojik açıdan eleştirenlere onun ne gibi tesir altında yazıldığını hatırlatmak için şairin başından geçtiği müthiş bir felaketi yazmak mecburiyetindeyim. Cavid Bakü’de Nikolayevski caddesindeki ‘Tebriz’ otelinde yaşıyordu. 1918 yılı Mart olaylarından sonra yazar ve münekkit Hüseyin Sadik ile beraber bize gelmişti. Cavid’in rengi bembeyazdı. O, son derece neşesiz ve müteessir görünüyordu. Ahvalini sordum. Hüseyin Sadik, Cavid’in esir düştüğünü ve ölümden kurtulduğunu söyledi... Cavid Azerbaycan sahnelerinden olan İblis faciasını bu acı tesirler altında yazmıştır.”³²

Cavid yaratıcılığının en hayati ve canlı sahne eseri olarak değerlendirilen *İblis*’te savaş bağlamında Türklüğün yaşadığı facialar yankı bulmaktadır. Yazarın yarattığı İblis, Melek, Arif, Rana ve başka karakterler farklı düşünceye ve ahlak tarzına sahiptirler. Faciada Arif karakteri maneviyatı, İblis ise maddiyatı temsil eder. Yazar birbirine karşı tezat teşkil eden bu tiplerin karakterlerini karşılıklı kurgulama yoluyla açmaya çalışmıştır.

İdealist ve romantik düşünceli bir genç olarak Arif, hayata bakışı ile yaşadığı muhitin gerçekleri arasında çelişkiler yaşar. Daha ziyade duygularına hâkim olan Arif kendi muhitini değiştirmeyi arzu etse de bu onun imkânları dışındadır ve bu yüzden eser boyunca duygularıyla mücadele etmek zorundadır. Arif’in hayat ülküsü ve dünyaya bakışı, onun monologunda açık bir şekilde ifade edilmektedir:

*Ya Rab, bu cinayet, bu hıyanet, bu sefalet,
Bulmaz mı nihayet?*

*İnsanları halk etmede var belki de hikmet,
İblis’e ne hacet?!³³*

Facianın başka bir karakteri olan İblis ise Arif’ten farklı olarak daha gerçekçi bir izlenim bırakır. İnsanların felaketlerinden, ıstıraplarından zevk alan İblis eser boyunca yakıp yıkmak, kan dökmek arzusuyla yaşar:

*Deryalara hükmetmede tufan,
Sahraları sarsıtmada volkan,
Seller gibi akmakta kızıl kan,
Canlar yakar, evler yıkar insan...³⁴*

32 Abdulla Şaiq, *Xatirələrım*, Uşaqgəncnəşr, Bakı, 1961, s. 205-206.

33 Hüseyin Cavid, *Əsərləri, 3 cildə, II cild*, Azərbaycan Mədəniyyət Fondu, Bakı 2003, s. 145.

34 Cavid, *Əsərləri, 3 cildə, II cild...*, s. 143.

Şunu da vurgulamak gerekir ki yazar, İblis karakterinde mitolojik unsurları kullansa da hayati çizgilere daha çok üstünlük vermiştir. Eserin sonunda yazar İblis'in karakter ve kişiliğini onun monologunda şöyle ifade etmektedir:

Ben terk ederim sizleri el'an, neme lazım!

Hiçten gelerek hiçliğe olmuştum azim.

İblis nedir? – Cümle hıyanetlere bâis...

Ya her kese hain olan insan nedir? – İblis!..³⁵

Görüldüğü gibi bu satırlarda *İblis* faciasında öne sürülen başlıca sorun edebî biçimde özetlenmiştir.

Celil Memmedkuluzade'nin *Anamın Kitabı*³⁶ piyesinde Azerbaycan halkının yaşadığı facianın dâhili manevi yönü dramatik ifadesini bulmuştur. Sovyet ideolojik sisteminin şiddet ve baskısı altında bulunan edebî tenkit ve edebiyat teorisi bu eserin milli mefkûre ışığında tahlil edilmesine fırsat vermediğinden piyes son döneme kadar objektif bir değerlendirilmeye tabi tutulmamıştır. Bu eserde Celil Memmedkuluzade realist kalemin gücüyle milli birlik ve beraberlik sorununu gündeme getirerek orijinal çözüm sunmaktadır. Büyük edibin fikrinde, birlik ve beraberliği olmayan milletlerin iktisadi, siyasi, manevi güç ve kudrete sahip olması, tarih sahnesinde uzun süre duruş getirmesi imkânsızdır. Yazar, piyeste bir ananın evlatları olan Rüstem Bey, Mirza Mehemed Ali ve Samet Vahid'in şahsında kölelik ve esaretin bir milletin karakterine vurduğu acı nişanelere dikkat çekmektedir. Aynı zamanda, yazar milletin ruhuna işlemiş yabancı hasleti dikkat merkezine koymakla yetinmemiş, bu belalardan kurtulmanın yollarını da göstermiştir. *Anamın Kitabı*'nın Cumhuriyet yıllarında yazılması tesadüf değildir. Zira bu dönemde milli birlik ve manevi bütünlük sorunu Azerbaycan halkı için tarihin tüm çağlarında olduğundan daha fazla önem arz etmiştir.

Celil Memmedkuluzade'nin eserleri arasında yer alan başka bir önemli eser de *Kamança*³⁷ öyküsüdür. Bu eserde Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasında yaşanan ihtilafın psikolojik katmanlarına ışık tutulmuş, facianın ilk bakışta görünmeyen taraflarını yansıtmıştır. Yazar, tasvir ettiği olayların arka planında çatışmanın doğurduğu etnik sorunları değil onu unutturmuş olan evrensel değerleri ve insani ilkeleri öne çıkarmaya çalışmıştır. Büyük edibin eserde ustalıklı yaratmış olduğu Kahraman Yüzbaşı, Bahşı ve Zeynep karakterleri Rus emperyalizminin eliyle Azerbaycan halkının sürüklendiği etnik çatışmanın mahiyetini tüm

35 Cavid, *Əsərləri, 3 cildə, II cild...*, s. 252.

36 Məmmədquluzadə, *Seçilmiş əsərləri...*, ss. 271-306.

37 Məmmədquluzadə, *Seçilmiş əsərləri...*, ss. 307-313.

yönleriyle ortaya çıkarmaktadır. Yazar bu eserde Azərbaycan Türklərinin; ona düşmən kesilənlərin iddia etdikləri kimi kisasçı və gəddar olmalarını yoğun çatışmalar ışığında gelişen ibretəməz olayların finalinde gerçəkçi çizgilerle ortaya koyabilmiştir.

5. Tenkit və Edebiyat Araştırmacılığı

Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920) döneminde edebiyatın yanı sıra edebî tenkit və edebiyat teorisi alanları da belli gelişim yolu katetmişlerdir. Bir taraftan klasik edebî mirasın tetkiki istikametinde adımlar atılırken çağdaş edebî gelişim süreci yeterince değerlendirilmiş, ayrıca teorik-estetik sorunların araştırılması yönünde birçok çalışma yapılmıştır.

Cumhuriyet döneminde milli sorunların aydınlatılmasının yanı sıra klasik edebî ve ilmî mirasın neşri ve yeni kuşaklara iletilmesi toplumsal edebî fikrin önemli vazifelerinden biriydi. Bu sorunlar henüz profesyonel eleştirmenler tarafından değil ayrı ayrı edip ve düşünce adamları tarafından dile getirilmiştir. Bu durum edebî tenkite sanatsallık ve gazetecilik tarzına benzer bir renk katıyordu. Bunun yanı sıra dönemin edebî teorik düşüncəsi derin ilmî, toplumsal ve milli konuları ele alma tutkusuna sahipti.³⁸

Cumhuriyet döneminde tanınmış eleştirmen ve yazar Seyid Hüseyin'in başkanlığındaki Yeşil Kalem edebî-ilmî cemiyetinin faaliyet göstermesi milli edebiyat alanındaki gelişmeleri yakından etkilemiştir. Yeşil Kalem Cemiyeti'nin çatısı altında Mehmet Emin Resulzade, Hüseyin Cavid, Seyid Hüseyin, Necef Bey Vezirov, Üzeyir Bey Hacıbəyli, Abdulla Şaik, Ahmet Cevad, Cafer Cabbarlı, Selman Mümtaz, Ali Yusuf gibi nüfuzlu şair ve yazarların yer alması edebiyata verilen önemin bir göstergesiydi. Programında yazıldığı gibi "Cemiyetin amacı Azərbaycan halkının fikrî yükselişine çalışmak ve Azərbaycan edebiyatında müşahide edilmekte olan yeniliyi kuvvetlendirmek, onu Türklüğe ve sadeleşmeye teşvik etmektir." Kısa süreli faaliyeti sırasında Yeşil Kalem Cemiyeti'nin toplantılarında Mirza Alekber Sabir, Hüseyin Cavid, Abbas Sehhet, Təvfik Fikret gibi ediplerin yaratıcılığı müzakere edilmiş, ayrıca *Hop-hopname*'nin neşri konusu ele alınmış, İsmailiyye binası konusunda yazı müsabakası düzenlenmiştir.³⁹

Yeşil Kalem Cemiyeti, aynı zamanda, edebiyat tarihinin araştırılması ve edebî tenkitin gelişmesine önem vermiştir. Fakat Cumhuriyetin yıkılmasından sonra bu faaliyetler son bulmuştur.

38 Bayramoğlu, s. 101.

39 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu)*, (məsul redaktor: Yaşar Qarayev), Elm nəşriyyatı, Bakı 1998, s.285.

Hüseyin Cavid ve Abdulla Şaik'in birlikte neşre hazırladıkları *Edebiyat Dersleri* (1919) kitabı dönemin teorik-estetik görüşlerinin incelenmesi açısından önemlidir. Ders kitabı olarak yazılan bu eserde yazarlar bir taraftan edebiyat kurallarına ilişkin teorik bilgiler vermiş, diğer taraftan edebî yaratıcılık yöntemlerini yorumlamaya çalışmışlardır. Kitabın *Önsöz*'ünde vurgulandığı gibi yazarlar, İstanbul edebiyat öğretmenlerinden Mehyeddin Bey'in (Muhittin Birgen)⁴⁰ *Yeni Edebiyat* kitabının⁴¹ önemli kısımlarını aynen özetleyerek ve başka eserlerden numuneler ekleyerek neşrine ve mekteplerde tedrisine karar vermişlerdir.⁴²

Hüseyin Cavid ve Abdulla Şaik'in *Edebiyat Dersleri* kitabında edebiyat, yazı yazma yöntemi (konu, meal, tertip, ifade), üslup, mecaz, teşbih, istiare, kinaye, tariz, teşhis, nida, mübalağa, tezat, nazım ve nesir, vezin, serbest nazım, kafiye, redif, beyit hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Eserde edebî yaratıcılığı halk edebiyatı ve yazılı edebiyat adı altında iki türe ayıran yazarlar edebiyatı epik, lirik ve dramatik gibi geleneksel üç kısma ayırarak onların her birini kısa şekilde sunmuşlardır. Teorik bir yöntemle kaleme alınan *Edebiyat Dersleri* kitabı aynı zamanda dönemin edebiyatına dair isabetli müşahedelere yer veren bir araştırma olma özelliği ile dikkat çekmektedir. Burada Türkiye ve Azerbaycan edebiyatının estetik özellikleri teorik çerçevede yorumlanmıştır. Eserde; ilmî ve teorik mülahazalar düzleminde Mevlana Celaleddin Rumi, Muhammed Fuzuli, Ömer Nef'i, Ahmet Nedim, Ziya Paşa, Mirza Fethali Ahundzade, Namık Kamal, Mirza Alekber Sabir, Tevfik Fikret, Abdülhak Hamit, Halit Ziya Uşaklıgil, Rıza Tevfik, Hüseyin Cahit, Mehmet Emin Yurdakul, Celal Sahir Bey, Halide Edib (Adıvar) ve başka ediplerin yaratıcılığı bu veya diğer açıdan değerlendirilmiş, hatta bazen Hüseyin Cavid'in eserlerine de atıfta bulunulmuştur.

Bu dönemin edebiyat araştırmaları içerisinde Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin Azerbaycan'ın Türkiye'de büyükelçisi olarak görev yaptığı dönemde kaleme aldığı ve 1921'de İstanbul'da neşrettirdiği *Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar* adlı monografik araştırması önemli bir yere sahiptir. Bu eserden sonra Firidun Bey Köçerli'nin 1903 yılında Tiflis'te Rusça neşredilmiş *Azerbaycan Tatarlarının*

40 Muhittin Birgen (1885-1951) İkinci Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin tanınmış yazar, jurnalist ve fikir adamlarından biriydi. İttihat ve Terakki cemiyetinin sol kanadına mensup Muhittin Bey yazarlık, gazetecilik, tercümeçilikle birlikte, ayrıca edebiyat öğretmeni olarak faaliyet göstermiştir. O, İkinci Meşrutiyet döneminde Çorum (1914-1918), Cumhuriyet döneminde ise Mardin (1939-1941) milletvekili seçilmiş, meclisteki aktif faaliyeti ile Türkiye'nin siyasi hayatında kendine özgü yer işgal etmiştir. Muhittin Bey uzun süre *Tanin* gazetesinin başyazarı olmuştur. Bkz: Zeki Arkan, *Tarihimiz ve Cumhuriyet: Muhittin Birgen*, Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.

41 Muhiddin Birgen, *Yeni Edebiyat: Mekâtibi-İdadiye, Sultâniye ve Darulmuallimin Sınıflarına Mahsus Olmak Üzere Tertib Edilmiştir*, Kitabhaneyi-İslam ve Askeri Yayınları, İstanbul 1330 (1914), s. 244.

42 Hüseyin Cavid, Abdulla Şaik, *Ədəbiyyat dərsləri*, Çaşıoğlu nəşriyyatı, Bakı 2010, s. 6.

*Edebiyatı*⁴³ adlı eseri Azerbaycan edebiyat tarihini konu alan en önemli çalışmalardan biridir.⁴⁴

Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin “*hem sözlü, hem de yazılı edebiyatın birçok karanlık meselelerini aydınlatmış*”⁴⁵ olan *Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar* eseri edebiyat tarihi dalının oluşturulması yönünde atılan önemli bir adımdı. Bu her şeyden önce araştırmanın umumileştirme yönteminin öne çıkmasında, edebiyat tarihinde temsil olunacak ayrı ayrı şair ve yazarların edebî tutumunun kesin şekilde belirlenmesinde ve edebî tekâmül tarihinin kesintisiz izlenmesinde kendini göstermektedir.

Bilindiği gibi Y. V. Çemenzeminli her bir halkın edebiyat tarihinin ana dilinde yazılmış eserlerle başlatılması gerektiğini savunuyordu. Bu anlamda o, Azerbaycan'ın Farsça yazan şairlerinin hizmetlerini itiraf etse de edebiyat tarihinin bu şairlerin eserleriyle başlatılmasını doğru bulmuyordu. Bu tezini savunmak için dünya edebiyat tarihinden örnekler vererek şöyle yazıyordu: “Alman şairi Heinrich Heine ırken Yahudi idi. Fakat hiç kimse ona Yahudi şairi demiyor. Çünkü eserlerini Alman dilinde yazmıştır.” Yazar hatta biraz da ileri giderek değişik nedenlerden dolayı eserlerini Osmanlı Türkçesinde yazan şair ve yazarların bile Azerbaycan edebiyatı tarihine dâhil edilmeye manevi haklarının olmadığı sonucuna varmıştır.

Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar eserini İmadeddin Nesimi ile başlatan yazar onu kudretli kalem sahibi, “edebi dönemin önderi” olarak tanımlamıştır. Çemenzeminli'ye göre Nesimi'ni tüm yönleriyle idrak etmek için Hurufilik ve bu yolun rehberi Fazlullah Nâimî'nin düşüncelerini derinden bilmek gerekir.⁴⁶ İmadeddin Nesimi'nin etkisiyle yazarlar arasında Şah İsmail Hatayi'ye büyük değer atfeden yazar, onun şiirlerini sınıflandırarak (dinî, felsefi ve aşk) felsefi içerikli şiirlerinin daha başarılı olduğunu vurgulamıştır.⁴⁷ Çemenzeminli, Fuzuli sanatını yüksek kıymetlendirmiş, onun tesiriyle büyük bir edebiyatın şekillendiğini vurgulamıştır. O aynı zamanda Fuzuli şiirinin ilmiliği ile ilgili tespitlerde bulunmuş, bu olguyu onun sanatkârlığının önemli özelliği olarak görmüştür. Çemenzeminli, Gibb'in tespitine katılarak Türk dünyasında Fuzuli'den kudretli şair olmadığı sonucuna varmıştır.⁴⁸ Araştırmada Molla Penah Vakıf “güzellik şairi”

43 Söz konusu dönemde Azerbaycan Türkleriyle ilgili “Kafkasya Tatarları”, “Azerbaycan Tatarları” vs. tanımlamalar yapılmıştır (ed.n.)

44 Firudin Bey Köçerli'nin *Azerbaycan Tatarlarının Edebiyatı* 'nın yeniden işlenmiş nüshası olarak *Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı* eseri 1908 yılında tamamlanmışsa da yalnız 1925-1926 yıllarında neşredilmiştir.

45 Saraçlı, s. 400.

46 Yusif Vəzir Çəmənzəminli, “*Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər*”, *Əsərləri, III Cild*, Avrasiya Press, Bakı 2005, s. 124.

47 Çəmənzəminli, s. 127.

48 Çəmənzəminli, s. 129.

olarak tanımlanmış, onun eserlerinde dil ve üslup sadeliği, akıcılığı ve oynaklığı özellikle vurgulanmıştır.⁴⁹

Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar eserinde Abbaskulu Ağa Bakıhanov, Mirza Fethali Ahundov, Kasım Bey Zakir, Mirza Alekber Sabir ve başka şair ve yazarların hizmetlerini sıralayarak onların her birinin Azerbaycan edebiyatı tarihinde sahip olduğu mevki belirlemeye çalışmıştır. Özellikle Mirza Fethali Ahundov'a büyük değer veren yazar onun tiyatro eserlerinin Azerbaycan'da ve Doğu'da büyük devrimsel etkisine vurgu yapmıştır. Çemenzeminli'ye göre milliyet duygusu ilk kez bu ediple uyanmış ve intibahın delili olan kritisizm de Mirza Fethali'nin eserleriyle başlamıştır.⁵⁰

Kasım Bey Zakir'le Mirza Alekber Sabir'i karşılaştırarak bu iki kudretli sanatkar arasındaki farka dikkat çekmektedir:

“Sabir, Zakir'in hicivlerinden doğan bir şairdir. Aralarındaki fark budur ki, Zakir hasta milletin bir azası ile meşgul olmuş, onu mahveden mikropları göstermiş; Sabir ise bütün millet vücudunu teşrih edip onun çürümüş cihetlerini meydana çıkarmıştır. Zakir mahalli şairdir, onun eserlerinde provinsializm (eyaletçilik) çoktur. Sabir ise başka bir zamanda vücuda gelip, umum Şark'ın intibahının şahidi olduğu için mevzularını geniş sahalardan alır. Bu yüzden bazen Sabir Azerbaycanlıktan çıkıp umum İslam ve belki umum insanıyet şairi olur. Sabir ruhen Şarklıdır, temayülen Avrupa medeniyetinin ifadesidir.”⁵¹

Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar eseri milli edebiyat tarih yazımının mühim kaynaklarından biri olarak bugün de ilmî değerini korumaktadır.

Ünlü siyaset adamı Adilhan Ziyadhan'ın *Azerbaycan* (1919) eseri de Cumhuriyet döneminin edebiyat araştırmaları açısından ilgi çekicidir. Kuşkusuz, *Azerbaycan* eseri özel olarak edebiyat teorisini konu alan bir eser değildir ve yazar, edebiyat tarihini araştırmayı amaç edinmemiştir. Yeni istiklaline kavuşan Azerbaycan'ı tarihî, siyasi, iktisadî ve edebî-kültüroloji yönleriyle tanıtmaya çalışan bu çalışma bilimsel ve akademik nitelikli bir eser olarak kaleme alınmamıştır. Buna rağmen yazarın Azerbaycan edebiyatıyla ilgili fikir ve mülahazaları söz konusu dönemin edebiyat teorisi araştırmalarının gelişim çizgisine ilişkin belli bilgiler vermesi açısından önemlidir. Eserde Nizami Gencevi, Ebü'l Üla Gencevi, Hakani Şirvani, Feleki Şirvani, Mehseti Gencevi, Mirza Fethali Ahundzade ve diğer şair ve yazarlar hakkında belli bilgiler verilmiştir.

49 Çemənzəminli, s. 132.

50 Çemənzəminli, s. 133.

51 Çemənzəminli, s. 141.

Ziyadhan, yüksek değer verdiği, 12. yüzyılın büyük mütefekkeri Nizami Gencevi hakkında şöyle yazmaktadır:

“Şeyh Nizami'nin ‘Leyla ve Mecnun’ adlı eseri bugüne dek ne Avrupa’da ne de Şark’ta kıymetten düşmeyibdir. Birkaç vakit bundan akdem İngiltere’de ‘Leyla ve Mecnun’un tercümesi güzel surette tab’ ve neşr olunub ve el [halk–ed.n.] tarafından artık derecede beğenilmiştir. ‘Leyli ve Mecnun’un mazmunu meşhur cihan şairi Şekspir’in ‘Romeo ve Cülyetta’ adlı eseri ile bir derecede tutulur, her iki eserde iki meşhur âşık olduğu görsenir, hangileri ki, öz aşklarının nurlarını dört bir tarafa yayıp dağıtırlar.”⁵²

Yazar aynı zamanda Rus bilim adamı Profesör Aleksey Veselovski'nin yazdıklarına istinaden Alman şairi Friedrich Schiller'in *Turandot* eserinin Nizami Gencevi'nin *Heft Peyker* (Yedi Güzel) eserinin etkisiyle yazıldığını bildirir.⁵³

Gence edebî muhiti hakkında etraflı bilgi veren araştırmacı tespitlerine şöyle devam etmektedir:

“Gence şehri yalnız Şeyh Nizami’ni edebiyat âlemine çıkarmayıb. Nizami’den ilave dahi büyük bir üdeba ve şuara destesi de meydana çıkarmıştır. Metlepten uzaklaşmamaktan ötürü bunların birkaçının adlarını çekmekle yetineceğim. Ben Genceli Mehseti Hanım’la ilgili bunu diyebilirim ki bu hanımın şiirlerinin güzelliği ve şirinliyi bütün ediplere malûm ve özü de necip bir hanevadedendir. Onun güzel ve tatlı kelimeleri ‘Ateşgede’ (Lütfali Bey Azer’in eyniadlı tezkiresi – V.S.) adlı kitapta hazırdır. ... Bundan sonra Ebü’l Üla Gencevi’ni yaza bilirim ki, üstad’ül-şuara lakabıyla lakaplanıp ve vaktinin en büyük şairi idi. Hakani Şirvani ile Feleki Şirvani her ikisi Ebü’l Üla’nın şakirdi olup, dersi ondan okuyubdurlar.”⁵⁴

Azerbaycan edebiyatını edebî muhitler ve bölgeler bağlamında takdim etmeye çalışan Adilhan Ziyadhan, Şirvan’da edebiyat ve medeniyetin gelişim tarihine özel önem atfetmektedir:

“Ben burada Azerbaycan’ın bir parçası olan Şirvan mahalinden zikretmeden geçemeyeceğim. İnsafın, adaletin hükmüne göre kabul etmeliyiz ki Şirvan mahali şiir ve edebiyatta Azerbaycan’ın her bir noktasından şöhretli ve revnaklı imiş. Meğer Şirvan değil mi ki dokuz asır bundan önce bize Hakani, Feleki, Mevlana İzeddin, Seyid Zulfikar Bedr ve gayrilerini yetiştirmiş.”⁵⁵

52 Adilhan Ziyadhanov, *Azərbaycan, Azərbaycan nəşriyyatı*, Bakı, 1993, s. 60.

53 Ziyadhanov, s. 60.

54 Ziyadhanov, s. 60.

55 Ziyadhanov, s. 61.

Milli edebiyat ve medeniyet tarihinin önemli şahsiyetlerinden biri olarak Abbaskulu Ağa Bakıhanov'un hizmetleri, yazarın kaleminden şöyle takdim edilmektedir:

“1794 yılında büyük asil ve necip bir hanevadeden Mirza Mehemed Han oğlu Abbaskulu Ağa dünyaya gelmiştir. Hansı ki, Azerbaycanımızın en derin bir fikir sahipleri ile omuz omuza durabilir. Abbaskulu Ağa Arapça, Farsça, Türkçe söylediği şiirlerinden ve tarihi eserlerinden ilave birçok ilmî ve felsefeye dair eserler yazıp koymuştur. Teessüf olsun ki merhumun eserleri bu çağa kadar tab' olunmamıştır.”⁵⁶

Yazar Karabağ edebî muhitinde Molla Penah Vâkıf, Kasım Bey Zakir, Abdulla Bey Âsi, Mehdikulu Han Vefa, Fatma Hanım Kemine, Hürşidbanu Natevan; Revan edebî muhitinde Mirza Ağası Fahri, Mirza Ali Lali; Nahçıvan edebî muhitinde Ebdülrahim Kutsi, Muhammed Takî Sıtkî; Şeki edebî muhitinde Hüseyin Han Müştak, Ağa Ali Asger Karra, Kerim Ağa Fatih, İsmail Bey Nakâm ve “bütün dünyada meşhur olan Azerbaycan'ın yegâne namdar oğlu, birinci temsilatnevis” Mirza Fethali Ahundzade'nin yetiştiğini vurgulayarak milli edebiyatın bütüncül manzarasını yaratmağa çalışmıştır.⁵⁷

Adilhan Ziyadhan Azerbaycan edebiyatının muasır temsilcileri sırasında Mehmet Emin Resulzade, Ahmet Cevad, Mehemed Hâdi, Ahmet Bey Ağayev, Ali Bey Hüseyinzade, Firidun Bey Köçerli, Hüseyin Cavid, Abdulla Şaik, Selman Mümtaz ve diğerlerinin adlarını zikrederek onların yaratıcılığının vatanseverlik ruhuna dayandığını vurgulamıştır.⁵⁸

İlginçtir ki Adilhan Ziyadhan bu araştırmasında Türklerle Avrupalılar arasında yaptığı karşılaştırmalara dayanarak tarihin medeniyete yansıyan farklılıklarını karakterize etmeye çalışmıştır. Onun fikrince Avrupa'ya hâkim olan Rumlar kendilerinden sonra “bugüne dek en muktedir hukukçuları hayran bırakan” Roma kanunlarını, diğer taraftan ise Yunanların nakkaşkârlığı ve edebiyatı”nı getirdi. “Türkler de Asya'da iki medeniyet akımına düşer oldular. Bunların birincisi Rumların yerine geçen Arapların mükemmel hukukçularının şeriat kanunları, diğerleri ise Yunanların yerini alan İran'ın şiiri, gazeli ve güzel edebiyatı olmuştur.”⁵⁹

56 Ziyadxanov, s. 60-61.

57 Ziyadxanov, s. 62.

58 Ziyadxanov, s. 62.

59 Ziyadxanov, s. 64.

Mülâhazalarını devam ettiren yazar tespitlerini şu şekilde sonuçlandırmaktadır:

“Elbette Türk milleti bu iki medeniyet akımına giriftar oldukları sebepten dillerinde ve edebiyatlarında birçok Arap ve Farsî sözler vücuda gelmiştir. Tefavüt ancak burada oldu ki Avrupa milleti Rum milletinin karşısında mağlup olmakla Latin ve Yunan medeniyetinin tesiri altında bâkî kaldılar. Bize gelince Arap ve Farslara galip olduğumuz halde yine onların medeniyetinin tesiri altında kaldık.”⁶⁰

Şunu da vurgulamak gerekir ki Adilhan Ziyadhan Yusuf Vezir Çemenzemini’den farklı olarak yalnız ana dilli edebiyattan bahsetmemiş, Azerbaycanlı şair ve yazarların Arapça ve Farsça yazmış oldukları eserleri de milli medeniyetin ayrılmaz bir parçası olarak tetkik etmiştir. Çalışmada ayrı ayrı klasikleri, onların içinde buldukları edebî, kültüroloji ve sosyal-siyasi muhit bağlamında araştırılması genel olarak milli edebiyatın bölgesel renklerinin ortaya çıkarılmasına fırsat vermiştir.

Büyük mütefekkir Ahmet Bey Ağaoğlu’nun Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde kaleme aldığı *Üç Medeniyet* adlı felsefi içerikli çalışması edebiyat teorisi bağlamında özgün bir eser olarak dikkat çekmektedir. Yazar bu çalışmasını 1919-1920’li yıllarda Malta sürgününde yazmış, fakat ilk kez 1927’de İstanbul’da yayımlamıştır.

Üç Medeniyet eserinde dünya uygarlıklarının Buda-Brahman, Batı veya Avrupa ve İslam gibi üç büyük uygarlık kollarına dayandığını karakterize eden yazar, onların ortak ve farklı yönlerini açıklamıştır. Medeniyette dil ortaklığını Doğu ve Batı örneğinde karşılaştıran edip şöyle yazmaktadır:

“[...] bugün en aşağı üç Avrupa dilini – Fransızca’yı, İngilizce’yı, Almancayı – bilmeyen ciddi bir Avrupalı âlim ve edibine hemen hemen rastlanmaz. Bunlar zaten ortak olan ve Avrupa medeniyeti amillerinden bulunan eski Yunan ve Latinceyi de ta çocukluklarından öğreniyorlar. Bir zamanlar bu iki dil, İslam âleminde Arapça ve Farsça gibi, Batı âleminde ortak ilim ve edebiyat diliydi. Bütün âlimler Latince yazarlardı.”⁶¹

Ahmet Ağaoğlu üç medeniyetin benzer ve farklı yönlerini karakterize ederken bugün Batı medeniyetinin galip, İslam ve Buda-Brahman medeniyetlerinin ise mağlup durumda oldukları ve bu mağlubiyetin maddi ve manevi tezahürlerine dikkat çekmektedir: “İslam cemiyetleri birbiri ardınca ve gürültülü bir tarzda yıkılmakta ve mahvolmaktadır.”⁶²

60 Ziyadxanov, s. 64-65.

61 Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, 3. Baskı, Doğu Kitabevi, İstanbul 2013, s. 21.

62 Ağaoğlu, s. 22.

Üç Medeniyet eserinde milletin ahlakının şekillenmesinde dinden sonra en çok edebî ve felsefî eserlerin rol oynadığını belirten Ahmet Ağaoğlu'na göre daha düne kadar taklit ettiğimiz edebiyat ve felsefe eserlerinin örnekleri Arap ve Acem kaynaklarından alınmış olup bunlar arasında çağın ruhunu tatmin edecek tek bir eser göstermek mümkün değildir.⁶³

Ahmet Ağaoğlu yüzyıllardan beri okullarda okutulan Sadi Şirazi'nin *Gülistan* ve *Bostan* eserlerinin çağı tatmin edecek mahiyette olmadığını vurgulamaktadır. Bunun başlıca nedenini Şeyh'in felsefesinde arayan yazar onun mutliğe, kanaate, tevekküle, dilsiz olmaya ve hükümdara mutlak itaate sesleyen fikirlerinin yanlış olduğuna dikkat çekmektedir. Sadi'nin görüşlerinin orijinal değil, ecdadından alınmış bir miras olduğuna vurgu yapan mütefekkir, bu tür idealleri "*bütün Doğu hayatı üzerine yapmış olduğu yıkıcılık*" olarak görmektedir. Ağaoğlu milli terakki için Batı medeniyetinin en güzel numunelerinin Türkçeye çevrilip okullarda okutulması gerektiğine inanmaktadır.

Ahmet Ağaoğlu "sanat hayat içindir" ilkesinden hareketle edebiyatın ayrı ayrı yazarların bireysel duygularını değil, toplumun talep ve ihtiyaçlarını aksettirmeye borçlu olduğu kanaatine varmaktadır:

"Bizim eski edebiyatta hayata ait büyük bir şey bulamazsınız. Zaten hayatı özellikle konu yapan hikâye, roman, trajedi, komedi ve benzeri gibi edebî şekiller, edebiyatımıza hemen tamamıyla yabancıdır. Hâkim olan şekiller kaside, hiciv ve gazeldir. Gerçi ta en eski Fars ediplerinden beri, Hüsrev ve Şirin, Ferhat ve Şirin, Leylâ ve Mecnun, İskendernâme gibi romanımsı bazı eserler varsa da, bunların adları bile hayattan pek uzak olduklarını gösteriyor."⁶⁴

Ağaoğlu, Doğu'da zamansız ve mekânsız nazire edebiyatının alabildiğince yayıldığını ve edebî mefkûreye gerçek anlamda herhangi bir yenilik getirmediğini, hatta kudretli söz ustalarının yaratıcılığının bile bu anlamda istisna teşkil etmediğini yazmaktadır:

"Aralarında birkaç yüzyıllık zaman geçtiği halde çeşitli çevrelere mensup şairler, yazarlar aynı konuyu almış ve hayatı değil, hayallerinde kurmuş oldukları bir aşkı ve o aşkı taşıyan tamamıyla asılsız ve hayali insanları tasvir edegelmışlerdir. Nizami'nin Leylâ-Mecnun'u ile Fuzûlî'nin Leylâ-Mecnun'u arasında ne fark vardır?"⁶⁵

63 Ağaoğlu, s. 54.

64 Ağaoğlu, s. 80.

65 Ağaoğlu, s. 80.

Fransız ve Rus devrimlerinin yetişmesinde edebiyatın müstesna hizmeti olduğunu hatırlatan yazar, Doğu ile ilgili “İslam edebiyatında buna benzer bir şey aramak boşunadır” diyor. Ağaoğlu edebiyatı sanatsal edebî-estetik tutumuyla içtimai siyasi mefkûrenin kavuştuğu bir süreç kapsamında değerlendirdiği için edebî gelişmelere de bu bakış açısından bakarak Namık Kemal’in yaratıcılığını takdir etmektedir. Ağaoğlu’na göre kendisine “ilk evvel Kafkasya’yı sevdiren, Kafkasya’nın güzelliklerini anlatan Lermontof’la Puşkin’in tasvirleri” olmuştur. Almanya’da küçük çocukların bile tabiata duydukları saygıyı Goethe aşlamıştır. Namık Kemal’in kudreti de “memlekete İslam aşkını” getirmesi, “Ruhlara bu aşkın güzelliğini, heyecanlarını aşlamış olmasıdır.” Ağaoğlu, Namık Kemal’in yaratıcılığı ile yeni bir edebiyatın şekillendiğine dikkat çekerek şöyle yazar: “Bu edebiyat idealisttir. Çünkü aldığı konuyu idealize ediyor. Millidir. Çünkü konusu Türk hayatıdır, Türk vatanıdır. Tabiatçıdır. Çünkü tabiatı sevmeye, sevdirmeye başlamıştır.”⁶⁶ Yazar, yeni edebiyatın temsilcileri arasında dört kişinin ismini zikretmekte ve onları yüksek kıymetlendirmektedir: Namık Kemal, Mehmet Emin Yurdakul, Mehmet Akif ve Reşat Nuri Güntekin.⁶⁷

Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde Cafer Cabbarlı, Mehemed Hâdi, Abdulla Şaik, Abbas Sehhet, Ahmet Cevad, Alikulu Gamküsar, Abbas Ağa Nazır ve başka ediplerin yaratıcılığına hasredilmiş çeşitli makaleler edebî estetik düşüncenin milli mefkûreye öncelik verdiğini göstermektedir.

Kuşkusuz, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kısa ömürlü olması bu dönemde daha ciddi ve sistemli araştırmaların yapılmasına fırsat vermemiştir. Ayrıca söz konusu dönemin zorlukları, siyasi gerilimler, devlet inşası ve toprak bütünlüğü uğruna verilen mücadeleler, edebî tenkit ve edebiyat teorisi ile uğraşanların faaliyetlerini ciddi şekilde etkilemiştir. Buna rağmen Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde edebî tenkit ve edebiyat teorisi alanında yapılan çalışmalar ilmî ve metodolojik açıdan kayda değer niteliktedir.

Sonuç

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminin edebiyatı, kendinden önceki gelişim sürecinin bir devamı olup dönemin sosyal ve siyasi gelişmelerinden etkilenmiştir. 20. yüzyılın başlarında gelişen edebî akımlar, ağırlıklı olarak milli kimlik inşasına vurgu yapan farklı ideolojik görüşler, *Hümmet*, *Hayat*, *Molla Nasreddin*, *Füyûzat*, *İrşad*, *İkbal*, *Terakki*, *Tekâmül*, *Yoldaş*, *Mekteb*, *Dirilik* vd. gazete ve dergiler

66 Ağaoğlu, s. 83.

67 Ağaoğlu, s. 83.

Cumhuriyet döneminin edebiyat, edebî tenkit ve edebiyat teorisi alanlarındaki gelişmelere önyak olmuştur. Ayrıca bağımsız cumhuriyetin kuruluşu öncesi yaşanan Büyük Harp'te imparatorluk çıkarları doğrultusunda gelişen büyük Rus milletçiliği, liberal değerlerin iflası sonrası iki büyük devrimin neden olduğu dönüşümler Azerbaycan Türk aydınlarında milli şuurun yükselişine ivme kazandırmıştır. Cumhuriyet dönemi; edebiyatta, edebî yaratıcılıkta yeni ufuklar açmış, ülkenin hürriyet ve istiklali, bağımsız cumhuriyet vurgusu, ulus inşası, milli mücadele, aynı zamanda genel olarak Türklük konularına gösterilen hassasiyet ile dikkat çekmektedir. Cumhuriyetin kuruluşu Azerbaycan Türkleri üzerinde uygulanan ve yüz yıldan fazla devam eden sömürge sisteminin son bulması, Türk kimliğinin tasdiki, sosyal siyasi, ekonomik ve kültür alanlarında “millileşme” sürecinin yaşanması zengin edebî birikime yol açmıştır. Keza bu dönemde oluşan edebiyat üslup ve konu bakımından özgün bir karaktere sahiptir. Devletin bayrağında simgelenen Türkleşmek, İslamlaşmak ve Çağdaşlaşmak ülküsü dönemin düşünce yapısı, siyaseti, kültür politikaları ve edebiyatına derinden sirayet etmiştir. Cumhuriyet döneminde edebî tenkit ve edebiyat teorisi alanlarında yapılan çalışmalar, ayrıca Yeşil Kalem Cemiyeti'nin faaliyetleri takdire şayan gelişmelerdir.

Yirmi üç ay gibi kısa bir süre ayakta kalmış olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bu dönemde kendine özgü bir yön ve yol belirlemeye çalışmıştır. Fakat Azerbaycan edebiyatı cumhuriyetin yıkılmasının ardından yeni rejimin baskı ve şiddeti altında, ideolojik kalıplar içine itilerek sosyalist yönetimin direktiflerine uymak zorunda kalmış, muhalif tutum içinde bulunan, hatta böyle bir görüntü sergileyen edipler tasfiye politikalarının kurbanı olmuşlardır.

Vəqif SULTANLI

Kaynakça

- Ağaoğlu Əhməd, *Üç mədəniyyət*, Mütərcim nəşriyyatı, Bakı 2006.
- Arıkan Zeki, *Tariximiz və Cumhuriyyət: Mühittin Birgen*, Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.
- Bayramoğlu Alxan, *Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat*, Elm Nəşriyyatı, Bakı 2003.
- Birgen Muhiddin, *Yeni Edebiyat: Mekâtibî-İdadiye, Sultâniye ve Darulmuallimîn Sınıflarına Mahsus Olmaq Üzere Tertib Edilmistir*, Kitabhaneyi-İslam ve Askeri Yayınları, İstanbul, 1330 (1914).
- Cabbarlı Cəfər, *Əsərləri*, Çarşıoğlu nəşriyyatı, Bakı 2004.
- Cavad Əhməd, *Seçilmiş Əsərləri*, Şərq-Qərb nəşriyyatı, Bakı 2005.
- Cavid Hüseyn, *Əsərləri, 3 cildə, II Cild*, Azərbaycan Mədəniyyət Fondu, Bakı 2003.
- Cavid Hüseyn, Şaiq Abdulla, *Ədəbiyyat Dərsləri*, Çarşıoğlu nəşriyyatı, Bakı 2010.
- Çəmənzəminli Yusif Vəzir, *Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər, Əsərləri, III Cild*, Avrasiya Press, Bakı 2005.
- Əliyeva Aybəniz, *“Azərbaycan” qəzetində ədəbiyyat məsələləri*, Gənclik nəşriyyatı, Bakı 2002.
- Qarayev Yaşar, *Tarix: yaxından və uzaqdan*, Sabah nəşriyyatı, Bakı 1996.
- Məmmədquluzadə Cəlil, *Seçilmiş əsərləri*, Çarşıoğlu nəşriyyatı, Bakı 2004.
- Məmmədquluzadə Cəlil, *Əsərləri, Dörd cildə, III Cild*, Öndər nəşriyyatı, Bakı 2004.
- Rəsulzadə M.Ə., *Əsrinin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi*, Gənclik, Bakı 1991.
- Rəsulzadə M.Ə., *Azərbaycan Cümhuriyyəti*, Elm nəşriyyatı, Bakı 1990.
- Saraçlı Əflatun, *Azərbaycan yazıçıları Cümhuriyyət dönəmində*, Elm nəşriyyatı, Bakı 2007.
- Şaiq Abdulla, *Xatirələrim*, Uşaqgənclik nəşriyyatı, Bakı 1961.

Azərbaycan Halk Cümhuriyeti Döneminde Edebiyat

Ziyadxanov Adilxan, *Azərbaycan*, Azərbaycan Nəşriyyatı, Bakı 1993.

Azərbaycan dövrü mətbuatı (1892-1920) bibliografiya (Tərtib edən M. Axundov), Bakı 1987.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu), (məsul redaktor: Yaşar Qarayev), Elm nəşriyyatı, Bakı 1998.

Üç Dönem Kesitinde Azerbaycan Tiyatrosu: Aydınlanma, Bağımsızlık ve Sosyalizm Evrelerine Bir Bakış

Ali ASKER*

Mahire ASKER**

Giriş

Milletlerin ve toplumların gelişimi ve modernleşmesinde önemli role sahip kültür alanlarından birisi de tiyatrodur. Azerbaycan halkının tiyatro gelenekleri; eski dönemlerden itibaren halk oyunları, meydan gösterileri, dini ve folklorik nitelikli oyunlar biçiminde oluşarak gelişmiştir. Fakat Azerbaycan'da modern anlamda tiyatro sanatının ortaya çıkması 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan edebi süreçlerle ilişkilidir. Bu dönemde Mirza Fethali Ahundzade'nin başlattığı oyun yazarlığı maarifçilik (aydınlanma) ve yenilenme sürecinde milli tiyatronun ana malzemesini oluşturmuştur. Bu eserler sonraki dönemlerde de Azerbaycan ve yabancı ülke tiyatrolarının sahnelerinde oynanmıştır.

Tiyatro, geleneksel Müslüman toplumunda yenilenme hareketinin en zor ilerlediği alanlardan birisidir. Gerici ve bağınaz kesimlerin tepkisi, sömürge yönetimi ve istibdat rejiminin baskı ve engelleri, kuşkusuz ki düşünce hayatı,

* Karabük Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi, Prof.Dr.

** Karabük Üniversitesi SMYO öğretim görevlisi, Bakü Koreografi Akademisi doktorantı.

maarifçilik hareketi, basın, edebiyat ve tiyatro üzerinde olumsuz etkisini göstermiştir. Tiyatro sanatını gelenek ve göreneklere, ahlak ve din anlayışına aykırı ve yabancı bir sanat olarak gören ve bu yüzden hazmedemeyen kesimlerin ciddi baskılarına rağmen Bakü, Şuşa, Şamahı, Lenkeran, Guba, Şeki, Nahçıvan, Revan ve Tiflis'te tiyatro sanatının doğup gelişmesi Azerbaycan'da modernleşme sürecinin önemli olaylarındandır.

Köhneden sıyrılarak yeni değerler inşa etmek ve topluma aşılacak tarihin hiçbir döneminde kolay olmamıştır. Yeni değerleri toplum nazarında tehdit değil bir kültür vakıyası olarak tanıtmak, şüphesiz ki aydın insanların ve düşünürlerin emeği sayesinde mümkün olmuştur. Ayrıca, bu yöndeki yenilenme süreci sosyo-politik ve ekonomik etkenlerin tesiri altında gelişmiştir. Bu anlamda kültürel dönüşümlerin yaşanmasında şahsiyet ve tarihi olaylar birbirini tamamlayan iki önemli unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Azerbaycan'da geleneksel Müslüman toplumunun dönüşümü, aydınlanma ve modernleşme süreçleri belli başlı tarihi, sosyal ve ekonomik koşulların etkisi altında gelişirken bu süreçlerin öncülüğünü yapmış cesur ve fedakar aydınların rolünü özellikle vurgulamak gerekir. Mirza Fethali Ahundzade ve Hasan Bey Zerdabi'nin Azerbaycan modernleşmesindeki çok boyutlu faaliyetleri tiyatro sanatının da doğup gelişmesinin önünü açmıştır. Bu büyük kültür olayında Azerbaycan realist edebiyatının banisi Mirza Fethali Ahundzade'nin 1850-1855 yıllarında yazdığı altı komedinin önemini vurgularken, yazıları, telkin ve tavsiyeleriyle tiyatro sanatının gelişmesine büyük emek veren Hasan Bey Zerdabi'nin de ismini saygıyla anmak gerekir.

Azerbaycan tiyatrosunun ortaya çıkması ve gelişmesinde Avrupa, ayrıca Rus tiyatrosunun etkisi ve önemi kesinlikle sarfı nazar edilemez. Bunun yanı sıra Azerbaycan tiyatrosunun yerel, milli ve halkın kültür hazinesinden süzülüp gelen manevi, ahlaki ve kültürel değerlerden beslendiğini de vurgulamak gerekir. Dolayısıyla Azerbaycan profesyonel tiyatrosu milli karakterli, gerçekçi, aynı zamanda evrensel ve insani değerleri öne çıkaran, ideolojik cenah ve akımların değil, kelimenin gerçek anlamıyla halkın sözcülüğünü yapan bir kültür müessesesi olarak doğup gelişmiştir.

Tiyatronun meydana gelmesi fikrî tekâmülün bir ürünü ve maarifçilik adıyla bilinen büyük kültürel dönüşümün önemli olayıdır. Azerbaycan tiyatrosu edebi-içtimai düşünceden siyasi düşünceye, oradan da bağımsızlığa doğru uzayan uzun soluklu ve inişli çıkışlı bir yoldan geçmiştir. Milli uyanış ve millet inşasının gelişmesinde diğer kültür alanları gibi milli tiyatro da önemli bir yer işgal etmektedir. Büyük edebiyat tenkitçisi Yaşar Karayev'in çok isabetli şekilde ifade ettiği gibi;

Üç Dönem Kesitinde Azerbaycan Tiyatrosu: Aydınlanma, Bağımsızlık ve Sosyalizm Evrelerine Bir Bakış

Genelde milletin ve medeniyetin tarihleri birbirinden hiçbir zaman ayrı olmamıştır. İstiklal ve bağımsızlık fikri her zaman önce edebi-medeni düşüncede şekillenmiş, daha sonra devlet tefekkürü, sosyal-idari kurum ve siyasi rejim gerçeklik kazanmıştır.¹

20. yüzyılın başlarında Azerbaycan tiyatrosu yeni oyunların sahnelenmesi, dekor ve oyunculuk sisteminin gelişmesi açısından kayda değer bir ilerleme sağlamıştır. Milli tiyatronun gelişmesindeki en önemli dönüm noktası ise 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu olmuştur. Sadece 23 ay yaşayabilmiş Cumhuriyette derin siyasi, ekonomik ve sosyal sorunların mevcudiyetine rağmen tiyatronun kurumsallaşması istikametinde önemli adımlar atılmış, Azerbaycan milli hükûmeti tiyatro sanatının gelişmesini kültür politikalarının önemli gündem maddesi olarak her zaman dikkat merkezinde tutmuştur.

Azerbaycan'da Bolşevik işgali sonrası kurulan yeni rejimde bilim ve sanat alanında olduğu gibi tiyatro üzerinde de ciddi ideolojik baskı ve sansür dönemi başlatılmış, birçok yazar ve sanat adamı Stalin tasfiyelerinin mağduru olmuş, hapslere atılmış, sürgün edilmiş veya kurşuna dizilmiş, bu yüzden 1920-1940'lı yıllar Azerbaycan tiyatrosunda bir repertuar kıtlığı yaşanmıştır.

1. Geleneksel Toplum, Aydınlanma ve Tiyatro

Azerbaycan halk tiyatrosu çok eski dönemlerden başlayarak çeşitli oyun ve meydan temaşaları şeklinde sergilenmiştir. Bu gösteriler bayram oyunları, matem merasimleri ve yarışmalar şeklinde yapılan bu gösteriler aynı zamanda halkın yaşam gerçeklerini yansıtan, ahlaki değerleri öne çıkaran ve eğitici işlevselliği ile dikkat çekmiştir. Çok eski dönemlerden halk arasında, bünyesinde birçok tiyatro unsurlarını ihtiva eden Godu-Godu (veya Dodu-Dodu), Kevsec, Çütçü (Çiftçi) Şümü, Yel Baba, Güdül, Sayacı, Garavelli, Hokka vs. adlarla bilinen değişik oyunlar yaygındır.² Azerbaycan'ın ve genel olarak Doğu halklarının en kadim bayramlarından olan Nevruz'da oynanan çeşitli oyunlar ve düzenlenen yarışmalar halk tiyatrosunun gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Azerbaycan'ın ünlü piyes yazarı Abdurrahim Bey Hakverdiyev çok eski zamanlardan halkın yas merasimlerinden olan "yuğlama" hakkında bilgi vermektedir. Yazara göre kadim Azerbaycan'da ölen kahramanlar için ağlamak bir gelenektir. Kahramanın öldüğü

1 Yaşar Karayev, Nesrin ve Sahnenin Acılı Hafızası Celil Memmedguluzade (Aktaran: Sabahattin Çağın), İçinde: *Belli Başlı Dönemleri ve Zirve Şahsiyetleriyle Azerbaycan Edebiyatı* (Yayına hazırlayan: Yavuz Akpınar), Ötügen, İstanbul 1999 (ss. 191-209), s. 191.

2 Bkz: İlham Rəhimli, *Azərbaycan teatri*, TEAS Press, Bakı 2018, s. 16-27.

gün insanları bir araya toplayarak “yuğlama” (ağlama) merasimi yaparlardı. Bu merasime davet edilmiş yuğcular ikitelli “kopuz” çalarak oynarlardı. Yuğcu, önce merhum kahramandan övgü ile söz eder, daha sonra üzüntülü bir muhit oluşturur ve ağıt okur, böylece merasime iştirak eden insanlar da ağarlardı. Abdurrahim Bey bu ayını Yunanların Dionis veya Cava halklarının Buda için ağlaşmalarına benzetmektedir.³ Azerbaycan Türklerinin İslam’ın Şii mezhebini kabul etmesinden sonra “Kerbela musibeti” olarak bilinen olayları yansıtan merasimler halkın sosyal-dini hayatında önemli yer işgal etmiştir. Muharrem ayı boyunca yapılan etkinliklerde rovezahanlar⁴ mescit ve camilerde rovezha okur ve “ihsan” verilir. Aşure Günü’nde bu etkinlikler doruğa ulaşırdı. “Kerbela musibeti”ni anlatan ve adeta bir açık hava tiyatrosu olarak karakterize edebileceğimiz “Şebih” gösterisi profesyonelliğe yakın unsurlarıyla dikkat çekmektedir. Keza bu gösteride tarihi olay üzerine kurgulanmış bir oyun, rejisör işlevini yapan yönetici (sebihgerdan), zalim ve mazlum karakterlerinin canlandırıldığı bir oyunculuk söz konusuydu.⁵ Her şeye rağmen “Şebih”i bir profesyonel tiyatro olarak görmenin pek sağlıklı bir tespit olmadığını vurgulamak gerekir. Sovyet sonrası dönemde tiyatro üzerine yapılan yayınlarda Şebih’in tiyatro yönünü öne çıkaran, onu olumlu yönden karakterize eden abartılı yorumlara rastlamak mümkündür. Kuşkusuz, Kerbelâ olayı Azerbaycan Türklerinin önemli bir kısmının sosyal hayatında simgeleşmiş bir olay⁶ olarak etkisini her dönem hissettirmiştir. “Şebih” oyununun bu anlamda etkisine dikkati çeken Hüseyin Baykara şöyle yazmaktadır:

“Bu oyun ve Azerbaycan şairleri tarafından yazılan bu konudaki mersiye ve kasideler, ilerici reformatörlerce, dini taassubu yaydığı sebebi ile tenkit edilmişse de bu yönde Azerbaycan halkına faydası dokunmuştur. Çarlık

3 Öbdürrehim bəy Haqverdiyev, *Azərbaycanda teatr*. İçində: Öbdürrehim bəy Haqverdiyev. *Seçilmiş əsərləri*. İki cildə (Tərtib edən və ön sözüün müəllifi: Kamran Məmmədov). II cild. “Lider nəşriyyat”, Bakı 2005 (ss. 357-370), s. 359-360.

4 Şii mezhepli Müslümanlar “Kerbela müsibeti”yle ilgili öteden beri anma merasimleri düzenler. Fakat Safeviler döneminde (H.905/ M.1499-H.1164/M.1750) bu merasimlere yenileri eklenmiştir. Bunlardan biri de rovezha okumaktır. Kendisi de bir Sünni olan Hüseyin Vâiz-i Kâşifi’nin Kerbelâ olayını anlattığı Farsça Ravzatü’ş-şühedâ adlı eseri Safeviler döneminde ağlama ve zikir toplantıları sayesinde yaygın bir hale gelmiştir. Muharrem ayında tekrarlanan matem toplantılarında okunan bu kitap, zamanla adı ile ilişkili olarak “rovezha” denilen matem toplantılarında “rovezahan”lar tarafından ezbere sunulmuştur. Bkz: Ethem Ruhi Fiğlalı, İsnâşeriyye, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (ss. 142-147); Metin And, *Ritüielden Drama, Kerbelâ-Muharrem-Ta’ziye*, Yapı ve Kredi Yay., İstanbul 2002, s 35; Güngör Şeyma, *Tarihi Olaydan Menkıbeye, Menkıbeden Şahesere* [Kerbela Olayı ve Hadikatu’s-Sueda], 38. *ICANAS* (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi), 10-15.09.2007, *Bildiriler Kitabı*, I. Cilt, Ankara 2008 (ss. 769-788).

5 Bu tespit Azerbaycan tiyatro tarihine dair araştırmalarda yaygın bir şekilde yer almaktadır.

6 Abdurrahim Bey Hakverdiyev, “yuğcuların” yerini artık “Rovzahan”ların aldığını, tüm Muharrem ayı boyunca camilerde ve varlıklı kişilerin evlerinde taziye merasimleri düzenlediklerini yazar. Muharrem ayının 10. günü (Aşure) “Şahsey-Vahsey” merasiminde binlerce adam caddelere çıkarak çağırıp bağırır, ağlar ve vedce gelerek başlarını yarmaya, zincir vurmaya, “sine dövmeye” başlarlardı. Öbdürrehim bəy Haqverdiyev, *Azərbaycanda teatr*, s. 360.

*Üç Dönem Kesitinde Azerbaycan Tiyatrosu:
Aydınlanma, Bağımsızlık ve Sosyalizm Evrelerine Bir Bakış*

Rusyası'nın, Azerbaycan halkını Ruslaştırma siyasetine karşı dini şebihler, mersiyeler ve kasideler, bir geçilmez sed teşkil etmiştir. Sonra Ruslarla her çağda yapılan bu çarpışma, ister isyan, isterse bir istiklal mücadelesi olsun, bu Kerbelâ mücadelesinden ilham almıştır.”⁷

Yine Baykara'ya göre dini romantizmin en üstün anlamıyla yapılan ve halkı etkileyen bu oyunun gerici vasıfları Mirza Fethali Ahundzade, Hasan Bey Zerdabi, Seyid Azim Şirvani ve diğer ilerici reformatörler tarafından eleştirilmiştir.⁸ Gerçekten de bu gösteriler halkın sadece Şii mezhepli kesimine hitap etmesi, mezhep ayrışması güdülerini tetiklemesi, modern anlamda millet şuurunun gelişmesine olumsuz etki yapması bakımından tenkite şayan bir niteliği haizdir.

19. yüzyılın başlarında Kaçarlar ve Rusya arasında yaşanan savaşlar sonucunda Azerbaycan toprakları bu iki imparatorluk arasında taksim edilmiş, halkın sosyal ve kültürel bütünlüğü bozulmuş ve birçok açıdan belirgin ayrışmalar ortaya çıkmıştır. Burada bütünlük kavramıyla kültürel ve etnik bir bütünlüğe işaret edilmektedir.

“[Zira] Çarlık Rusyası 19. asrın başında Azerbaycan'ı istilaya giriştiği zaman karşısında, sözün asrî manasında milli birliğini anlamış bütün halinde bir Azerbaycan değil, birbirinin mukadderatına lakayt hanlıklardan ibaret zayıf bir memleket bulmuştu... Fakat [...] Azerbaycan derebeylikten evvel asırlar uzununu devam eden siyasi-devleti bir birlik hayatını dahi yaşamış olduğunu hatırlıyordu. Bu zengin siyasi geçmişle yan-yana Azerbaycan beş-altı asırlık koca bir edebiyata, maddi ve manevi bir medeniyete malikti.”⁹

Azerbaycan'ın 19. yüzyılın ortalarından itibaren modernleşme süreci ekseninde gelişen maarifçilik düşüncesi, yeni dönemde şekillenmeye başlayan edebiyat ve kültür inşası bu zengin medeniyetten besleniyordu. Fakat Ali Sultanlı'nın da vurguladığı gibi maarifçilik döneminin başlarında matbaa ve basının yokluğu ve yeniliğe açık toplumsal altyapının olmaması bu harekete kitlesel nitelik kazandıramamıştır. Keza maarifçilik hareketinin meramı içerik itibarıyla tek taraflı ve çelişkili idi. Mirza Fethali Ahundzade bu meramı aydın ve yüksek seviyeye yükselterek bir dönüş noktası yaratmıştır. Bu dönüş noktası

7 Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri: XIX. Yüzyıl*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları: 16, Seri: IV, Sayı: A1, Ankara 1966, s. 56.

8 Baykara, s. 56.

9 Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi* (Yayına hazırlayan: Ahmet Karaca), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları No: 40, Ankara 1991, s. 9.

Azərbaycan'ın içtimai və bedii-felsefi fikir tarixində belli bir dönməi təşkil etmişdir.¹⁰ “Puşkin'in Ölüümünə Şark Poemi” adlı manzum eserin və birçok küçük şiirin yazarı olan M.F. Ahundzadə sahne oyunlarına üstünlük vererek birbirinin ardınca piyeslər yazmaya başlamıştı. Bu olay sadəcə Ahundzadə yararıcılığında değıl, belki de Azərbaycan edebiyat və tiyatro tarixində, aynı zamanda Azərbaycan halkının efkâr-ı umumisinde mühim edebi və içtimai önemi haiz bir gelişme idi.¹¹

Mirza Fethali Ahundzadə'nin klasikleşen ve günümüze kadar devam eden *Temsilat*'ında¹² - *Hikayet-i Molla İbrahimhalil Kimyager* (Hicri: 1267, Miladi: 1850),¹³ *Hikâyet-i Mösyö Jordan Hekim-i Nebatat ve Derviş Mesteli Şah Câdikün-ü Meşhur* (Hicri: 1267, Miladi: 1850),¹⁴ *Sergüzeşt-i Vezîr-i Han-ı Lenkeran* (Hicri: 1267, Miladi: 1850-1851),¹⁵ *Hikâyet-i Hırsi Guldurbasan* (Hicri 1268, Miladi 1852),¹⁶ *Sergüzeşt-i Merd-i Hasis [Hacı Kara]* (Hicri: 1269, 1852),¹⁷ *Mürâfîe Vekillerinin Hekâyeti* (Hicri: 1272: Miladi: 1855)¹⁸ komedilerinde yazarın yaşadığı dönemin gerçekteçi manzarası tasvir edilmiştir.

“Gori Seminaryası'nı okuyup bitirmiş gençlerin gücüne istinaden M.F. Ahundov bu seminaryaya bağılı Azərbaycan şubesinin açılması talebinde bulunmuştur. Burayı bitirenlerden Seferali Bey Velibeyov, F. Köçerli, R. Efendiyev, Abdullah Bey Sübhanverdihanov (Divanbeyoğlu), İsa Bey Abakarov, İbrahim Bey Musabeyov, Teymur Bey Bayramaliyev, Süleyman Sâni Ahundov vs. bu faal kültürel gücün ilk çekirdeğini oluşturan güçlerdi hem edip hem de tiyatro teşkilatçıları idiler. Onlar maarif ve medeniyet ordusunun ilk bayraktarı oldular. [...] Azərbaycan'da yeni tahsilin, yeni medeniyetin temeli atıldı. Böylece M.F. Ahundov'un ilk üç arzusu birbirinin ardınca hayat bulmaya başladı: yeni mektep, matbuat ve tiyatro.”¹⁹

10 Əli Sultanlı, *Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1964, s. 130.

11 Sultanlı, s. 75.

12 Ahundzadə'nin tüm eserlerinin yer aldığı kaynak için bkz: Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, Üç cildə, “Şərq-Qərb”, Bakı 2005.

13 Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, Üç cildə, I cild, “Şərq-Qərb”, Bakı 2005 (ss. 31-44).

14 Axundzadə, *Əsərləri*, I cild (ss. 45-68).

15 Eserin ilk adı *Sergüzeşt-i Vezir-i Han-ı Serab*'dir. Ahundzadə'nin 1874 yılında Farsça nəşredilmiş eserlerinde ilk kez *Sərgüzeşt-i vəzir-i xani-Lenkeran* olarak geçmiştir. Axundzadə, *Əsərləri*, I cild (ss. 98-120)

16 Axundzadə, *Əsərləri*, I cild (ss. 69-97).

17 *Sərgüzeşt-i mərdi-xəsis [Hacı Kara] Hicri 1269, Miladi 1852 tarixində yazılmışdır*. Axundzadə, *Əsərləri*, I cild (ss. 121-157)

18 Axundzadə, *Əsərləri*, I cild (ss. 158-186)

19 Sultanlı, s. 130.

Mirza Fethali Ahundzade'nin realist edebiyatın ilk numunelerini teşkil eden piyeslerinin en önemli özelliği sade halk dilinde yazılmış olması, eserin konusu ve piyeslerde yer alan tiplerin hayatın içinden gelmesidir. Bu eserlerde “Orta Çağ feodal cemiyetinin çürümesi, adetlerin geriliği, göreneklerin yıkıcılığı, âlim görünenlerin safsatacılığı ve karacehaletin mevhuma ve taassupla bağdaş olması canlı surette tasvir ve amansızca tenkit olunuyor.”²⁰ Büyük tenkitçi Yaşar Karayev milli edebiyatın kaderine ve tarihine tesir bakımından Mirza Fethali Ahundzade'nin büyüklüğünü, onun 19. yüzyılda yaptığı işin sınırlarını 12. yüzyılda Nizami, 16. yüzyılda Fuzuli dehasıyla karşılaştırılabileceğini, fakat onlardan farklı olarak Ahundzade'nin milli edebiyatın karşısında duran meselelere ferdi ve milli bir belirginlik getirdiğini ifade etmektedir.²¹ Yaşar Karayev, Mirza Fethali Ahundzade'nin Azerbaycan aydınlanmasındaki hizmetlerinin yanı sıra, Doğu aleminde kültürel inkılabı hareketlerdeki rolünü kapsamlı bir şekilde tanımlamaktadır:

“Profesyonel milli tiyatro sanatının, realist bedii nesrin, demokratik felsefi ve estetik fikrin, ilk alfabe değiştirme fikrinin, genellikle manevi medeniyetimizin bütün sahalarında “yeni çağ”ın mimarı olan Mirza Fethali'nin zengin ve çok yönlü yaratıcılığı, bölgesel milli çerçeveleri aşip bütün İslam toplulukları boyutunda, bütün Doğu ve bütün insanlık için tarihi bir mana ve önem kazanıyor... Kendisinin çok yönlü ve olağanüstü yeteneğini, zorbalığın hem doğulu hem de batılı örnekleri aleyhine, dini yobazlığa ve dünyevi siyasi mutlakiyete (totaliter rejime), sultana, çara, şaha ve din adamlarına karşı çevirir; Asya'nın uyanması idealinin öncüsü olan, ilk defa Doğu'yu ayağa kaldırmayı kendisine maksat edinen eğitimci, inkılapçı, demokratın, bedii-felsefi mirasının çağdaşlığı, Afrika'da, Yakın ve Orta Doğu'da genişleyen milli ve medeni-inkılapçı hareketlerdeki ilk etken, birinci dalga olma rolü, bugün özellikle dikkati çekmektedir.”²²

Azerbaycan Türk/Müslüman aydınlanmasında Mirza Fethali Ahundzade'nin açtığı çıkır zaman geçtikçe yeni kuşaklar önünde daha bariz şekilde kendini göstermiştir. Onun kaleminden çıkan eserler; yeniliğe kapalı, Orta Çağ karanlığından kurtulmakta zorlanan, geleneksel toplum düşüncesine kuvvetli bir dokunuş yapmıştır; bu cesur dokunuşun yankıları bugün bile etkin bir şekilde hissedilmektedir. Mehmet Emin Resulzade'nin vurguladığı gibi

“Şark medeniyeti ile mükemmel surette mücehhez ve Rusça vasıtasıyla da Garp medeniyetinin esasatı ile aşına bulunan Mirza Fethali Ahundzade ile

20 Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Kültür Gelenekleri ve Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları: 18, yy., s. 25-26.

21 Yaşar Karayev, Ahundzade ile Başlayan Estetik Hafıza: Azerbaycan Türk Uyanışı (Aktaran Sabahattin Çağın), İçinde: *Belli Başlı Dönemleri...*, (ss. 174-190), s. 175-176.

22 Karayev, Ahundzade ile Başlayan..., s. 176-177.

başlayan tiyatro edebiyatı Necef Bey Vezirov, Abdurrahim Hakverdiyev, Sultan Mecid Ganizade, Neriman Nerimanov, Celil Memmedguluzade gibi muharrirler tarafından tanzir ve idame edildi.”²³

Daha önce bahsettiğimiz birçok engel, ayrıca toplumsal ve yapısal sorunlar nedeniyle Ahundzade'nin eserleri Azerbaycan sahnese çok geç tarihlerde çıkmıştır. Keza uzun süre böyle bir sahne yoktu. O döneme kadar Kafkasya'da tiyatronun önünü açan bazı adımlar atılmıştır. 1848 yılında Tiflis'te G. Yatsenko'nun yönetiminde Rus tiyatrosu faaliyete başlamıştır. Kafkasya Naibi M.S. Vorontsov bu tiyatroyu siyasi hedefleri doğrultusunda kullanacağı için açılmasına da müsaade etmiştir. Tiyatroda sahnelemek amacıyla Ahundzade kendi eserlerini Rusçaya tercüme etmiş ve 1851'de *Hikâyet-i Mösyö Jordan Hekim-i Nebatat ve Derviş Mesteli Şah Câdükün-ü Meşhur* eseri Petersburg'da amatör oyuncular tarafından oynanmıştır. 1852 yılında yazarın *Hikâyet-i Hırsi Guldurbasan* eseri ise Tiflis'teki Rus tiyatrosunda oynanmıştır. Sahnede yerel Rus oyuncularının yanı sıra Petersburg ve Moskova'dan gelmiş sanatçılar da yer almıştır.²⁴ Tiyatronun açılışı bir taraftan Rus ve Avrupa oyun yazarlarının eserlerinin halk tarafından izlenmesine fırsat sunarken diğer taraftan oyun yazarlığının gelişmesine ivme kazandırmıştır. Bu tespit Ahundzade yaratıcılığı bağlamında da geçerlidir.

Geleneksel bir toplumda olumsuz değer yargılarından arınmak ve yenilenme önündeki engelleri aşmak o kadar da kolay değildi. Bu süreç Azerbaycan aydınlarının zorlu çabaları sayesinde yavaş yavaş ilerlemiştir. Nitekim Mirza Fethali Ahundzade'nin komedileri milli tiyatronun oluşumu için paha biçilmez fırsatlar sunmasına rağmen ilk tiyatro oyununun gösterime girmesi için 1870'lere kadar beklemek gerekecekti. 1870'lerden itibaren büyük sanayi merkezi olarak hızlı yükselişe geçen Bakü'de Türk/Müslüman aydınların sayısı gittikçe artıyordu. Bu aydınlar mektepler açıyor, kıraathaneler teşkil ediyor, ayrıca milli dilde tiyatrolar tesis etmeye ve ana dilinde oyunlar sergilemeye çalışıyorlardı. Ana dilinde bir tiyatronun kuruluşu aynı zamanda dönemin demokratik düşünceli aydınlarının halka hizmet isteğinden ileri geliyordu.²⁵

Kuruluşundan bugüne kadar zengin bir sanat yolu geçmiş Azerbaycan milli tiyatrosunun temeli, 10 (20) Mart 1873 tarihinde Mirza Fethali Ahundzade'nin

23 Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*, (Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın), Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları: 1, Birinci Baskı, İstanbul 1990, s. 15.

24 İnkılab Kərimov, *Azərbaycan peşəkar teatrının tarixi və inkişaf mərhələləri*, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı 2002, s.11-22.

25 Kərimov, *Azərbaycan peşəkar teatrının...*, s.11-12.

Sergüzeşt-i Vezîr-i Han-ı Lenkeran eserinin sahnede oynanmasıyla²⁶ atılmıştır. Eser, Hasan Bey Zerdabi'nin yönetiminde, Bakü'de “realnı mektep” öğrencileri tarafından oynanmıştır. Bu eserde feodalite sistemi şiddetle eleştirilmekte, Lenkeran hanının cehaleti ve münasebetsiz hareketleri, Vezirin ikiyüzlülüğü ve dalkavukluğu maharetle ifşa edilmektedir.²⁷ Aynı yıl Haziran ayında ikinci bir oyun – *Hacı Kara* piyesi oynanmıştır. Yazar, bu eserde 19. yüzyıl Azerbaycan toplumunun birçok sorununu, yönetim ve memurların halka karşı tutumunu, cehalet ve haydutluğu, kadın hukuksuzluğunu vs. bir arada ele alarak keskin bir mizah üslubuyla eleştirmektedir. Eserin başkahramanı Hacı Kara son derece cimri bir tacir tiplemesidir.

“Onun hasisliği, bütün hayatına hâkim bir ihtiras halini almıştır. Bu ihtiras onu gülünç bir duruma düşürmektedir. Fakat bu hasisliğin içtimai kökünü yine 1830-1840 senelerinde Azerbaycan'da hüküm süren iktisadi şartlarda aramak icap eder. Komedyanın dikkate değer kahramanlarından biri de Haydar Bey'dir. Haydar Bey, tarihe karışmakta olan feodalite devrinin mütefessih son kalıntılarını temsil etmektedir. Rus efendilerine bendecilik eden bu mütefessih unsurlar; kaçakçılığı, hırsızlığı ve haydutluğu kendilerine birer geçim kaynağı yapmışlardı. Onların bu yolsuzluklarında ikiyüzlü ve mürteşi [rüşvetçi – ed.n.] Rus memurları, kendilerine destek oluyorlardı.”²⁸

Mirza Fethali Ahundzade'nin yarattığı karakterler yaşam tarzı, sosyal statüsü, şuur seviyesine uygun şekilde tasvir edilmiştir. Bu karakterler temsil ettikleri tabakaların dünya bakışını, içtimai-siyasi ve kültürel anlayışlarını karakterize etmektedir. M. F. Ahundzade'nin eserlerinde yer alan tipler öncelikli olarak milli zemin üzerinde doğmuş, belli tarihi şartların ve içtimai kurumların mahsulü olup kendi muhit ve zamaneleriyle ilgili aydın tasavvur yaratan canlı ve ifadeli insan

26 Şunu da vurgulamak gerekir ki uzun süre kadar Azerbaycan'da profesyonel tiyatro oyununun nerede ve kaç yılında oynandığına dair görüş ayrılıkları söz konusu idi. İlk tiyatro oyunu için resmi makamlardan alınan izin belgeleri ve tiyatro afişlerinden bu oyunun 10 (20) Mart 1873 tarihinde gerçekleştiği görülmektedir. Fakat Hayat gazetesinin 13 Aralık 1905 tarihli sayısında Zerdabi'nin “Müslüman Tiyatrosunun Binası” adlı makalesinde, ayrıca Necef Bey Vezirov'un hal tercümesinde ilk temaşanın Hacı Kara olduğu belirtilmiştir. Bu çelişkili bilgiler uzun süre Azerbaycan edebiyat tarihi çalışmalarında etkisini göstermiş, bu konudaki eserlerde farklı bilgilerin yer almasına sebebiyet vermiştir. 1965 yılında Ahundzade'nin hayat ve yaratıcılığı alanında önemli çalışmalarıyla tanınan N. Memmedov'un “Azerbaycan” dergisinin No: 9 sayısında yayımladığı makalede tiyatro oyununun oynandığı dönemde Kavkaz gazetesinde (25 Mart/7 Nisan 1873) yer alan bilgilere dayanarak bu tartışmaları sonlandırmıştır. Böylece ilk temaşa olarak 10 (20) Mart 1873 tarihinde Mirza Fethali Ahundzade'nin *Sergüzeşt-i Vezîr-i Han-ı Lenkeran* oyunu sahnelenmiştir. Bu konudaki tartışmalarla ilgili kapsamlı bilgi için bkz: Kərimov, *Azərbaycan peşəkar teatrının...*, s.13-17.

27 A. Vahap Yurtsever, *Mirza Fethali Ahuntzadenin Hayatı ve Eserleri*. Azerbaycan Kültür Derneği'nin teşebbüsüyle 18 Mart 1950'de Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde verilen konferans, Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara 1950, s. 11.

28 Yurtsever, *Mirza Fethali Ahuntzadenin...*, s. 12.

portreleridir.²⁹ Karakterlerin kullandığı lisan sunilikten uzak olup sosyal çevrede kullanılan dilin aynısıdır. Ahundzade'nin eserlerinde dönemin Azerbaycan muhiti tüm olumlu ve olumsuz yönleriyle seyircinin gözleri önünde canlanmaktadır. Taklit ve şematizmden uzak bir yazar olarak M. F. Ahundzade'nin eserleri samimi ve hayati bir dille ve realist görüşle yazılmıştır.³⁰

“Mirza Fethali piyeslerinde eski Şark skolastik görüşü, hayat tarzını, fanatik çürük gelenekleri, bir sözle toplumun her yönünü ele alarak bütün gülünçlükleri ile sahneye göz önüne sererken, o çağda toplumun esir durumda indirilmiş önemli bir üyesini ve varlığını ele alıyor ve ona toplumda öz hakiki yerini gösteriyor. Toplumun bu üyesi “kadın”dır.[...] O kadının her şeyden önce insan olduğunu ve kadının da güzel, samimi, akıl sahibi ve cesur olabileceğini, seçtiği kadın tiplerinde gösteriyor.”³¹

Mirza Fethali Türk/Müslüman kadının içinde bulunduğu ağır şartları, üzerindeki aile ve toplum baskısını, aynı zamanda eğitimsizliğin vermiş olduğu gericiği şiddetle tenkit etmiş, mizahî ve gerçekçi bir üslup kullanarak topluma önemli mesajlar vermiştir. Onun eserlerindeki kadınların hepsi namus, ismet ve kabiliyet sahibidir ve hatta bazıları erkeklerden daha zeki ve yeteneklidir. Bu eserlerde kadının sosyal yaşamda faydalı ve aktif bir birey olabileceği, zekâ, dirayet ve yetenek bakımından erkeklerden hiç de aşağı seviyede bulunmadığı kuvvetle vurgulanmıştır.³²

Daha önce de belirttiğimiz gibi Azerbaycan'da modernleşme sürecinin gelişmesinde en çok engellerle karşılaşan kültür alanı tiyatro olmuştur. Bakü'de gösterilen ilk temaşa sonrası gerici kesimler tiyatro gösterisini teşkil edenleri tehdit etmiş, hatta Hasan Bey Zerdabi'ye aşağılayıcı ifadelerle dolu mektuplar göndermişlerdi. Buna rağmen gerek Hasan Bey Zerdabi gerekse takipçileri geri adım atmamış, tiyatronun gelişmesi uğruna mücadeleden vazgeçmemişlerdir.³³

Ahundzade piyeslerindeki tipler çok çeşitli olup Azerbaycan toplumunun geniş sosyal yelpazesi kapsamındaki değişik kesimleri temsil etmektedir. Burada han, vezir, toprak ağası, değişik makam sahibi Çar memurları, din adamları, tüccar, sanatkâr, esnaf, meslek sahipleri, mahkeme hâkimleri, vekiller, aydınlar, dervişler, köylüler, hizmetkârlar ve 19. yüzyıl Azerbaycan toplumunun diğer zümrelerinin mensupları yer almaktadır.³⁴ Yazar, menfi insan tiplerini bile tek taraflı sunmaktan

29 Xalid Əlimirzəyev, *M.F. Axundovun ideal və sənət dünyası*, “Nurlan”, Bakı 2017, s. 85.

30 Yurtsever, *Mirza Fethali Ahuntzadenin...*, s. 13.

31 Baykara, s. 156.

32 Yurtsever, *Mirza Fethali Ahuntzadenin...*, s. 14-15.

33 Kərimov, *Azərbaycan peşəkar teatrının...*, s. 17.

34 Sultanlı, s. 85-86.

kaçınmış ve bireyi iyi ve kötü yönleriyle, bir bütün olarak meydana koymuştur. Mesela, *Sergüzeşt-i Merd-i Hasis [Hacı Kara]* eserindeki Hacı Kara tipi cimri, ikiyüzlü, korkak ve yalancı biridir, bu özelliklerinin yanı sıra hazır cevaplı, uyanık ve tedbirlidir. Buna karşılık kendisine haydutluk ve kaçakçılığı meslek edinmiş Haydar Bey cömert ve dürüst bir kişiliğe sahiptir.³⁵

İlk sahne oyunundan sonra Azerbaycan tiyatrosunda belli bir durgunluk gözlemlenmiştir. Keza tiyatro grubunun en aktif üyelerinden Necef Bey Vezirov'un Moskova'ya eğitim almaya gitmesi, Hasan Bey Zerdabi'nin ise *Ekinci* gazetesinin neşriyle ilgili çalışmalara öncelik vermesi sebebiyle bir müddet tiyatro oyunları oynanmamıştır.³⁶ Bu gerileme dönemine rağmen Azerbaycan milli tiyatrosunu kurma yönünde Hasan Bey Zerdabi ve Necef Bey Vezirov'un başlattıkları faaliyetler neticesiz kalmamıştır. Birçok Türk öğretmenin gayretiyle Mirza Fethali Ahundzade'nin eserleri zaman zaman sahnede oynanmıştır. Gori Seminaryası öğrencilerinden Reşit Bey Efendiyev'in girişimiyle Hacı Kara piyesi 1879'da Şeki'de, 1884'de öğretmen Yusuf Haknazarlı'nın öncülüğünde Şuşa'da sahneye konmuştur.³⁷

Azerbaycan tiyatro sanatında toplumsal yaşamı çok boyutlu ve geniş surette tasvir eden, değişik türlerde eserler yazmış bir başka yazar Necef Bey Vezirov'dur. Mirza Fethali Ahundzade'nin halefi olan Vezirov, henüz okul yıllarında Ahundzade'nin "Temsilatı" ile tanışmış, onun izinden gitmiş ve sanat geleneklerini devam ettirmiştir. Ayrıca, Moskova hayatı ve Rus edebiyatı Vezirov yaratıcılığını yakından etkilemiştir.³⁸ Necef Bey, Moskova'da Toprakbilim ve Ormancılık Akademisinde eğitim aldığı sırada Moskova Malıy Tiyatrosu (Moskova Küçük Tiyatrosu)'na giderek Rus klasiklerinin, aynı zamanda A.N. Ostrovski'nin piyesleri üzerine sahnelenen oyunları izlemiş, Bakü Duması'nda katip görevinde çalıştığı müddette (1903-1907) edebiyat ve tiyatro meseleleriyle uğraşmıştı. Ahundzade ekolünün devamcısı olarak Necef Bey, Azerbaycan sahne sanatında realizmin güçlenmesi, romantizmin teşekkülü, yeni profesyonel sahne ustalarının, rejisör ve aktörlerin yetişmesi için büyük emek sarf etmiştir.³⁹

"M. F. Ahundzade'den sonra Necef Bey Vezirli'nin simasında maarifci-realist Azerbaycan dram sanatı muhteva, tür, üslup özellikleri ile daha da

35 Yurtsever, *Mirza Fethali Ahundzadenin ...*, s. 14.

36 Kərimov, *Azərbaycan peşəkar teatrının...*, s. 19; A. Vahap Yurtsever, *Azerbaycan Dram Edebiyatı*. Azerbaycan Kültür Derneği'nin teşebbüsü ile 26 Kasım 1950'de Ankara Halkevinde verilen konferans, Azerbaycan Kültür Derneği yayınları, Bayur matbaası, Ankara yy., s. 5.

37 Yurtsever, *Azerbaycan Dram Edebiyatı*, s. 5.

38 Sultanlı, s. 135.

39 Kərimov, *Azərbaycan peşəkar teatrının...*, s. 28.

zenginleşir. [...] Maarifçi tiyatronun gelişmesinde yeni aşama [hem tür ve üslup hem de fikir bakımından] herkesten önce Necef Bey Vezirli'nin edebi kişiliği ile başlıyor. Vezirli, her şeyden önce maarifçi tiyatronun hayatı saran çerçevesini genişletiyor, ona yeni şekil, üslup, dil özellikleri getiriyor. İlk defa olarak 'hayatın nesri' günlük yaşayışın teferruatı, gerçek akışı kendini sahnede böylesine serbest gösteriyordu."⁴⁰

Necef Bey Vezirov, eserlerinin çoğunu 19. yüzyılın sonu yazıp tamamlamıştır: *Ev Terbiyesinin Bir Şekli* (1875), *Daldan Atılan Taş Topuğa Değer* (1890), *Sonraki Pişmanlık Fayda Vermez* (1891), *Adı Var Özü Yok* (1891), *Yağıştan Çıktık Yağmura Düşük* (1875-1894), *Müsibet-i Fahreddin* (1896), *Pehlevan-i Zamane* (1900), 20. yüzyılın başlarında *Vay Şeleküm Meelleküm* (1909), *Ne Ekersen Onu Biçersen* (1911), *Geçmişte Kaçaklar* (1912), *Taze Asrın İptidası* (1920), *Pul Düşkünü Hacı Ferec* (1912) eserleriyle edebi faaliyetini devam ettirmiştir. İktibas eserleri olarak Molier'in *Cimri* eserinden Azerbaycan muhitine uyarlanmış *Ağakerim Han Erdebili* (1908), yine Fransız halk dramı *Avukat Pathelin*⁴¹ piyesi doğrultusunda yazılan *Deleduz* eseri⁴² (1909) Vezirov kaleminin mahsulüdür. Ahundzade ekolünün bir mensubu olarak halkın ağır durumunu gözler önüne sermek, ataerkil toplumun kusurlarını şiddetle tenkit etmek ve halkın terakkisine yardım etmek Necef Bey Vezirov yaratıcılığının temel gayesini oluşturmuştur.⁴³ Onu en çok meşgul eden ve eserlerinin ana temasını oluşturan sorunlar toprak ağalığı sistemi ve bu sistemin ıslahı imkânsız mensupları idi. Vezirov bu karakterleri gülünç, arsız veya korkunç tiplmelerle ifade ederek hem genç hem yaşlı kuşak mensuplarını eleştiri kapsamına almıştır.

"Dramaturga göre ancak tahsil, yeni medeniyetle tanışlık, herhangi bir tabakadan olursa olsun, insanları necip duygulara, müterakki görüşlere, kısacası hakiki manada insanlığa getirip çıkarır. Tahsil görmüş şahıslar Vezirov piyeslerinde çoğu zaman yazarın mefkûre carcısı olarak ortaya çıkarlar. Edip herhangi bir sınıf farkı gözetmeden onları idealize ediyordu. [...]. Dramaturgun ana düşüncesi tahsil ve terbiye işlerini yeni usulle kurmak, azat sevgi temelinde mutlu aile kurmak, gericiliğin membası olan cehaletle mücadele etmek, içtimai ıslahata nail olmak, Azerbaycan köyünü medenileştirmek, diğer medeni toplumlara ayak uydurmak."⁴⁴

40 Yaşar Karayev, Hafızanın Kederde ve Güllüşte Uyanışı: Necef Bey Vezirli, (Aktaran: Sabahattin Çağın), İçinde: *Belli Başlı Dönemleri ...*, (ss. 309-326), s. 313.

41 1457 yılında Fransa'da yazılmış olan "Avukat Pierre Pathelin farsı" 1457-1464 yılları arasında yazıldığı ihtimal edilen ama yazarı bilinmeyen fars (kaba güldürü) türünde yazılmış eser (ed.n.)

42 Sultanlı, s. 137.

43 Sultanlı, s. 138-139.

44 Sultanlı, s. 140-141.

1880’li yıllardan başlayarak Azerbaycan tiyatro sanatının gelişiminde büyük emek sarf eden aydınlardan biri de Habib Bey Mahmudbeyov idi. 1872’de Bakü realnı mektebinde, 1883-1887 yılları Tiflis’teki Aleksandrinski Öğretmenler Enstitüsünde eğitim almış Habib Bey Bakü’ye geldiği ilk günden tiyatro sanatının gelişmesi için yoğun çaba sarf etmiştir. Bakü’de Üçüncü Rus-Tatar okulunun müdürü, yetenekli pedagog olarak halk arasında saygınlık kazanan Habib Bey; Sultan Mecid Ganizade ve Necefku Veliyev’le birlikte tiyatro grubunu⁴⁵ güçlendirmeye çalışmıştır. S.M. Ganizade tiyatro kültürünün gelişmesinde teşkilatçı, rejisör ve oyun yazarlığının yanı sıra tiyatro üzerine yazdığı makalelerle de bu sanat türünün gelişmesine hizmet etmiştir.⁴⁶ 1890’larda oyun yazarlığı alanında yaşanan hareketlenmede N. Vezirov, N.Nerimanov, A.Hakverdiyev, A. Gorani, R. Efendiyev, S.M. Ganizade, S.S. Ahundov’un hizmetlerini özellikle vurgulamak gerekir. Bu hareketlenme tiyatronun gelişimini de yakından etkilemiştir. Tiyatro gruplarının rejisörlük işlevini de bu yazarlar üstlenmişlerdir.⁴⁷

Azerbaycan tiyatrosunun gelişiminde A. Hakverdiyev’in hizmetleri kayda değerdir. Hakverdiyev 1890’da Şuşa realnı mektebinde altı sınıf okuduktan sonra, Tiflis realnı mektebinde (son sınıf) eğitim almış, ardından Petersburg’a giderek Yol Mühendisleri Enstitüsüne dâhil olmuştur. Petersburg’da bulunduğu sekiz yıl boyunca üniversitenin Şarkiyat bölümünde açıktan eğitim alırken dil ve edebiyat meseleleriyle de yakından ilgilenmiştir. Petersburg muhiti onun sanata ve tiyatroya olan hevesini daha da artırmış, genç yazar *Yeyersen Gaz Etini, Göfersen Lezzetini* (1892) ve *Dağılan Tifag* (1896) adlı ilk eserlerini Petersburg’da yazmıştır.⁴⁸ Hakverdiyev Azerbaycan’a döndükten sonra *Bahtsız Civan, Peri Cadu, Millet Dostları, Ağa Muhammed Şah Kacar, Kimdir Mukassır, Aç Herifler, Hayalet* gibi sahne eserlerini yazmış, Sovyet döneminde de faaliyetlerini devam ettirmiştir.⁴⁹ Hakverdiyev’in tiyatro eserleriyle ilgili olarak Mehmet Emin Resulzade şöyle yazmaktadır:

“Azerbaycan facia’sının daha mütেকâmil nümûnesini (...) Abdürrahim Bey vermiştir. Saf ve temiz bir Azerbaycan nesri ile yazılan Dağılan Tifak çok

45 Tiyatro grupları için Rusça bir terim olarak “truppa” sözcüğü kullanılıyor. Truppa, Fransızca troupe – kumpanya anlamına gelmektedir.

46 Kərimov, *Azərbaycan peşəkar teatrının...*, s. 31-34.

47 İnkilab Kərimov, *Azərbaycan peşəkar teatrının...*, s. 54.

48 Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. *Seçilmiş əsərləri*. İki cildde “Lider nəşriyyatı”, Bakı 2005 kitabına Kamran Məmmədov’un Önsöz”ü, s. (ss.6-25).

49 A. Hakverdiyev’in hayat ve edebi faaliyetlerini konu alan Türkçe bir çalışma için bkz: Hüseyin Ahmadov, Abdürrahim Bey Hakverdiyev: Hayatı-Sanatı ve Tiyatro Eserleri (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2016.

kuvvetli, orijinal ve ahlakî bir eserdir. Hayatî piyeslerinden ma'ada Abdürrahim Bey, Ağa Mehemed Şah Kaçar gibi tarihî piyesler, Peri Cadu gibi efsanevî fanteziler de yazmıştır.”⁵⁰

Sekiz yıl Petersburg’da eğitim alan, Rus tiyatro yaşamına yakından aşına olan Hakverdiyev Azerbaycan’a geldiğinde sahne sanatının inceliklerine yeteri kadar vakıf birisiydi. 1901-1904 yıllarında Bakü’de sahnelenen tiyatro oyunlarının tümü onun yönetmenliğinde sahneye konmuştur. Son derece ciddi ve titiz çalışma kültürüne sahip Hakverdiyev’in önemli bir özelliği oyun yazarı olarak tiyatro ile yakın ilişki içinde olmasıydı.⁵¹ Hakverdiyev’in bir başka hizmeti de ayrı ayrı faaliyet gösteren amatör tiyatro oyuncularını bir araya getirerek tiyatro ekibi oluşturmasıydı. Ekipte Cihangir Zeynalov, Murad Muradov, Salah Bey Sadikbeyov, Ebilfeth Veli, Muhammed Bey Elvend, Samet Mansur, Mehdi Bey Hacinski ve diğer oyuncular vardır. Başka milletlerin mensuplarından az çok Türkçe konuşabilen Alma Hanım, Leyla Mislavskaya (Tamara Bogatko), Stepanova (Minare Hanım adıyla), bir müddet sonra Kastorskaya, Bronskaya, Gişner-Mihaylova, Tamarina-Gruzinskaya, Şura Hanım (Aleksandra Olenskaya) da topluluğa katılmışlardır.⁵²

Toplumun tiyatro kültürünü benimsemesi o günün şartlarında son derece yavaş, ayrıca baskı ve engeller eşliğinde ilerliyordu. Çevre baskısı, yenilik karşıtı, bağnaz ve gerici güruhların şiddete başvurmaları tiyatro çalışanlarının çok fazla emek, çaba ve cesaret sergilemelerini gerektiriyordu. Tiyatroyu; değil halka sevdirmek, en azından tanıtmak bile büyük dirençle karşılanıyordu. Hüseyinkulu Sarabski döneme ilişkin anılarında şöyle yazmaktadır:

“Her zaman temaşa öncesi tiyatronun ne olduğuna dair bir konuşmacı belirlerdik. Zavallı konuşmacı perde önüne çıkarak ağzını açmadan salondan laf atmalar başlıyordu. [...]. Biri ‘Oha’ derdi. [...] Biri derdi: ‘Bıyığına...!’ O yüzden birisine ‘çık konuşma yap’ dediğimizde o kişi ‘ne isterseniz yapayım, beni ölüme gönderin, ama perde önüne çıkarmayın!’ derdi.”⁵³

Azerbaycan tiyatrosunun en büyük sorunlarından biri kadın oyuncu yetersizliği idi. Dönemin geleneksel Müslüman toplumunda tiyatro sanatının dini kural ve geleneklere aykırı olduğu düşüncesi hâkimdi. Bu telakki toplumun yenileşme süreci önündeki en büyük engellerdendi. Böyle bir muhitte kadınların sadece

50 Mehmed Emin Resulzade, *Kafkasya Türkleri* (Haz. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım-Sebahattin Çağın), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993, s.30.

51 Kərimov, *Azərbaycan peşəkar teatrının...*, s. 66.

52 İlham Rəhimli, *Azərbaycan teatri*, s. 63-64.

53 Hüseyinqulu Sarabski, *Köhnə Bakı*, “Yazıçı”, Bakı 1982, s. 42.

oyuncu olarak değil hatta izleyici olarak tiyatrolara girmesi akıl almaz bir işti. Sarabski anılarında şöyle yazmaktadır:

“Sahnede kadın olmadığı için kadınların özgür olması meselesi bizim öncelikli fikrimizdi. Bir defasında toplanıp konuştuk, afişlerde ‘kadınlara özgü kapalı localarımız bulunuyor’ yazısını yazmaya karar verdik. Kararımızı ilk kez uygulayarak afişlere yazdık. Bundan dolayı Bakü’de büyük hengâme koptu. Caddeye, çarşıya çıkamaz olduk. Bize rast gelen herkes başladı: ‘[...] Gençlerimizi mezhepsiz yaptınız, dinmedik, şimdi de avratlarımızı ahlaksız yapmak mı istiyorsunuz.’ Bizde selamet yer bırakmazlardı. Öyle küfürlerle aşağılıyorlardı ki onları yazmaktan hayâ ederim.”⁵⁴

1920’lere kadar Azerbaycan sahnesinde kadın rollerini esasen ecnebi [kadın] oyuncuların yanı sıra yazarlardan Necef Bey Vezirov, Süleyman Sâni Ahundov, Neriman Nerimanov, oyuncularından Bağır Cabbarzade, Mirza Muhtar Memmedov, Mirmahmud Kazımovski, Alekber Süheyli, Hüseyinağa Hacıbababeyov, Hacıbey Ahundov (genelde Lale Hanım adıyla), Ahmet Ağdamski (Bedelbeyli), Nurmhammed Muhammedov, amatör tiyatroculardan Dadaş Bünyadzade, Tiflis’te Yunis Nerimanov (Bakü’de de oynamıştır), Mirzahan Guliyev, Revan’da Ayakçı Sadık, Meşedi Hüseyinoğlu oynamıştır.⁵⁵ Necef Bey Vezirov oyunculuğu meslek edinmese de, bunu büyük bir heves ve sevgiyle yapmıştır. O, 1873 yılında *Hacı Kara* oyununda kadın karakteri olan Sona Hanım, *Sergüzeşt-i Vezîr-i Han-ı Lenkeran* oyununda Şule Hanım, 1905 yılında yönetmenliğini yaptığı *Dağılan Tifak* oyununda Peri Hanım, *Müsibet-i Fahrettin*’de Hürü Nine karakterlerini ustalıkla canlandırmıştır.⁵⁶ Leyla ve Mecnun operasında Leyla rolünde, 17 yaşlı Ebdürrahim Ferecov oynamıştır. Mecnun rolünü oynamış H. Sarabski anılarında şöyle yazıyordu:

“Çalışmalara başladık. Koro, İbn-i Selam, Nofel, Leyla’nın ve Mecnun’un babası ve anasını oynayacakları zar zor bulduk. Ama Leyla bulunmadı. Sağı solu aradıktan sonra bir aşçı çırağına rastladık, soyadı Ferecov, adı Ebdürrahim idi. Buna çok yalvardıktan sonra Leyla rolünü oynamaya onay verdi. Fakat tek şartı, kendisinin Leyla rolünü oynadığını hiç kimse bilmeyecekti...”⁵⁷

54 Sarabski, s. 41.

55 Rəhimli, *Azərbaycan teatri* s. 64.

56 Kərimov, *Azərbaycan peşəkar teatrının...*, s. 30.

57 Sarabski, s. 44.

Sonraki yıllarda Ü. Hacıbeyli'nin opera ve operetlerinde kadın rollerini Ahmet Ağdamski oynamıştır. O yapılan takip ve tehditler dolayısıyla soyadını ve ikamet yerini değiştirmek zorunda kalmıştır (Mesela, Miri adı altında saklanmıştır).⁵⁸ Türk/Müslüman kadınların seyirci ve ilerleyen tarihlerde oyuncu olarak tiyatroya girmeleri zamanla ve son derece ağır toplumsal baskılar altında gerçekleşiyordu. 1906'da ilk kez tiyatro afişlerinde Müslüman kadınlar için kapalı localar teşkil edilmiştir. Hacı Zeynelabidin Takîyev'in eşi Sona Hanım bu locaların birinde *Nadir Şah* oyununu izlemişti. Bu olay Müslüman kadınların tiyatro oyunlarına izleyici olarak katılmasının önünü açmıştır. Kadınları, tiyatro oyunu izlemeye özendirmek amacıyla değişik organizasyonlar yapılıyor, özel olarak kadınların katıldıkları gündüz seansları düzenleniyordu. Yelizavetpol'da (Gence'de) sadece kadınlar için açık ücretsiz tiyatro oyunu sergilenmeye başlamıştır. 1907'de Nahçıvan, Revan, Tiflis'te kadın drama dernekleri organize edilmiştir. 1910 yılında Tiflis Türk Tiyatrosunda sahneye konulan *Müsibet-i Fahreddin* temasında ilk kez bir Türk kadını, Güvercin adıyla tanınan Gövher Hanım Ganizade (1887-1960) rol almıştır.⁵⁹ Gövher Hanım'ın ardından Dilefruz Abbasova, Bike Guliyeva, Nigar Hasanova, Reyhan Takîyeva, Necibe Behbudova, Sara Zeynalova vd. sahnede rol almışlardır. Türk/Müslüman kadınların sahnede rol almasında Azerbaycan'ın ilk kadın oyun yazarı, Sekine Hanım Ahundzade'nin (1865-1927) faaliyetleri takdire şayandı.⁶⁰ Azerbaycan aydınları büyük zorluklara rağmen Türk/Müslüman kadınların tiyatroya kazandırılacağına inanıyorlardı. 1916 yılında Mirzağa Aliyev Necef Bey Vezirov'a, yazdığı eserlerde kadın rollerin fazla olduğuna dikkat çekerek serzenişte bulunmuştur. Necef Bey'in Mirzağa Aliyev'a verdiği yanıt son derece manidardır: "*Zaman gelecek, bilim ve kültür o kadar ilerleyecek ki sahnemizde kadınların sayısı erkeklerden fazla olacak.*"⁶¹

Toplumsal çağdaşlaşma, seküler toplum ve millet inşası süreçlerine edebî ve kültürel yönden önemli katkı sağlayan yazarlardan biri de Celil Memmedguluzade (1866-1932) idi. Celil Memmedguluzade, 22 Şubat 1869'da Azerbaycan'ın eski yurtlarından olan Nahçıvan şehrinde sade bir ailede doğmuş, iptidai tahsilini dönemin tecrübeli pedagoğ ve öğretmenlerinden almıştır. Yazarın kendi tabirince, iptidai tahsil yılları Celil Memmedguluzade için "ışıklı âleme ilk adım" idi. 1882-1887 yıllarında Gori Öğretmenler Seminaryası'nı bitirdikten sonra Nahçıvan ve Revan'da öğretmenlik yapmış, ayrıca kısa süre memurluk görevlerinde

58 N. Rəhimbəyli, *İncəsənətdə keçən ömür*, "Adiloğlu" nəşriyyatı, Bakı 2004, s. 18-19. Naklen: Эмира Вагабова, *Культурные процессы в Азербайджане (вторая половина XIX - начало XX вв.)* Издательство, "Авгора", Баку 2018, с. 348.

59 Вагабова, с. 337.

60 Вагабова, с. 339-340. Azerbaycan sahnesinde kadın oyuncu sorunu ve Türk/Müslüman kadın oyuncularla ilgili bkz: Kərimov, *Azərbaycan peşakar teatrının...*, s. 216-226.

61 Вагабова, с. 341.

bulunmuştur. 1901 yılında Kafkasya'nın idari ve kültürel merkezi olan Tiflis'e gelmiş, burada yazarlık faaliyetleriyle matbuat dünyasına adım atmıştır. Güçlü kalem sahibi olarak Celil Memmedguluzade'nin gazetecilik alanındaki şaheseri 1906 yılında editörlüğünde neşredilen Molla Nasreddin dergisi olmuştur.⁶² Hayatının sonuna kadar kalemiyle gericiliğe, cehalete karşı mücadele eden Celil Memmedguluzade halkın aydınlanması ve uyanışı yolunda yorulmadan çalışmış, zaman zaman karşılaştığı baskı ve haksızlıklara rağmen ilkeli duruşundan asla vazgeçmemiştir.⁶³

Ali Sultanlı'ya göre Celil Memmedguluzade Azerbaycan edebiyatında sanatı ve edebi tesir dairesinin genişliği, gülüşlerin sürekliliği ve keskinliği itibariyle Mirza Fethali Ahundzade'den sonra ikinci büyük mizah yazardır.⁶⁴ 19. yüzyıl oyun yazarlığı alanında M.F. Ahundzade yüzyılı ise, 20. yüzyıl Celil Memmedguluzade yüzyılıdır. Keza Celil Memmedguluzade oyun yazarlığını halka yaklaştırmış, demokratikleştirmiş ve ona muasır ruh vermiş, gülüşün hedef ve mazmununu belirlemiş, oyun yazarlığını içtimai hitabet kürsüsüne dönüştürmüştür.⁶⁵

Araştırmacı Yaşar Karayev Celil Memmedguluzade'nin Azerbaycan edebiyatındaki rolünü, vatan duygusu ve dil konusundaki hassasiyetini, ayrıca günümüzdeki milli-manevi etkisini ve önemini şöyle değerlendirmektedir:

“Azerbaycan'ın [...] manevi mimarları [...] içerisinde Celil Memmedguluzade'nin ismi özel bir yer tutar. 20. yüzyılın en büyük sloganını daha yüzyılın başında herkesten önce o ilan etmiştir: Vatan, vatan, vatan! Millet, millet, millet! Dil, dil, dil! Bizim edebiyatımızda aklın destanına zirve Nizami'dir; aşkın ve gamın faciasına ölçü Fuzuli'dir, gayretin acısına, namus yangısına örnek Celil Memmedguluzade'dir! [...]. ‘Anamın kitabı’ bütün devirlerin ‘ana kitabı’ olarak duruyor. ‘Küçük insanları’ ve ‘lüzumsuz adamları’, ‘ölüleri’ ve ‘delileri’, ‘sakallı çocukları’ da millete dönüştüren, halka kendi ‘ben’ini genetik değil, milli seviyede kavratılan ibretli eserleri son yüzyılda herkesten keskin, Celil Memmedguluzade yazıyor. ‘Bir millet

62 Celil Memmedguluzade'nin hayat ve faaliyetleri konusunda bkz: İsa Həbibbəyli, Ustad Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə, İçinde: Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri, Dörd cilddə (Tərtib edən və izahların müəllifi: İsa Həbibbəyli), I cild, “Öndər” nəşriyyatı, Bakı 2004 (ss. 4-38).

63 Sovyet döneminde, Azerbaycan Komünist Partisi Merkezî Komitesinin 9 Nisan 1929 tarihli kararıyla Molla Nasreddin dergisini “din aleyhine okunaklı, kütleli, ucuz dergi gibi yeniden teşkil etmek” adı altında Mücadeleci Allahsızlar İttifakı'nın yayın organına dönüştürmek istemişler. Her türlü telkin ve baskılara rağmen bu kararı kabullenmeyen Celil Memmedguluzade'ye karşı dönemin Sovyet basınında topyekûn savaş açılmış, haksız “eleştiriler” yapılmış ve kelimenin tam anlamıyla bir manevi terör uygulanmıştır. Tüm bunlara rağmen Celil Memmedguluzade, kararlı duruşundan vazgeçmemiştir. 1931'de devlet tarafından dergiye sağlanan kaynak durdurulmuş ve Celil Memmedguluzade derginin baş editörü görevinden ayrılmıştır.

64 Sultanlı, s. 208.

65 Sultanlı, s. 196.

gerekir ki, bir kitaba, bir gayeye tapsın.’ Yüzyılın başındaki bu Mirza Celil öğretisi, 1990’lı yılların da aktüel felsefi-ilmî öğretisi, ‘millî ideolojisi’ olarak geçerliliğini sürdürüyor.”⁶⁶

Celil Memmedguluzade ilk kalem tecrübesi olan *Çay Destgahı* eserinden başlayarak, yazarlık faaliyeti boyunca diğer alanlarla birlikte tiyatroya da ilgi göstermiş ve Azerbaycan edebiyatına çok önemli eserler vermiştir. Onun çeşitli konulardaki piyesleri; şekil ve konusu, karakterlerinin çeşitliliği ve sanatsal mükemmelliğinden dolayı millî tiyatro tarihinde önemli yere sahiptir.⁶⁷ Celil Memmedguluzade bir hikâye yazarı ve muharrir gibi ün kazanmadan önce hem oyuncu hem de tiyatro kurucusu, aynı zamanda oyun yazarı olarak da tanınmıştır. Tiyatro ve oyun yazarlığı onu tüm yaşamı boyunca meşgul etmiştir. Keza Celil Memmedguluzade basın kadar tiyatroya da önem vermiştir. O ileri görüşlü düşüncelerin yayılmasında basına nispeten tiyatronun daha uygun ve aktif bir araç olduğunun farkındaydı.⁶⁸ Celil Memmedguluzade ilk edebî faaliyetine, 1889’da Baş Noraşen köyünde, iptidai mektep öğretmeni olarak çalıştığı dönemde başlamıştır. Aynı yılda, mezkûr *Çay Destgahı* eserini mektebin öğretmen ve öğrencileriyle sahneye koyması bir tesadüf değildir.⁶⁹

Celil Memmedguluzade’nin edebî yaratıcılığının birinci dönemini oluşturan 1889-1906 yıllarında Ahundzade yaratıcılığının etkisi görülmemektedir. Memmedguluzade, yaratıcılığının verimli dönemi olarak bilinen ikinci dönemde halkın aydınlanmasında, cehalet ve hurafeye karşı mücadelede daha keskin ve etkin bir çizgi takip ederek Azerbaycan tiyatro sanatına çok sayıda kalıcı eser kazandırmıştı. Bu eserler arasında *Ölüler* (dört perdeli mizah, 1909), *Anamın Kitabı* (dört perdeli drama, 1919),⁷⁰ *Kemança* (bir perdeli trajedi, 1920), *Danabaş Köyünün Mektebi* (dört perdeli mizah, 1921), *Lâl* (bir perdeli senaryo, 1921), *Deli Yiğıncağı* (beş perdeli komedi, 1926) , *Yiğıncağ* (bir perdeli bitmemiş mizah),⁷¹ ayrıca, *Lanet*, *Oyunbazlar* adlı küçük sahne eserleri (1921), *Er* (1930) trajikomedisi.⁷²

66 Yaşar Karayev, Nesrin ve Sahnenin..., s. 191-192.

67 İlham Rəhimli, *Azərbaycan teatr tarixi*, “Caşoğlu” nəşriyyatı, Bakı 2005, s. 80.

68 Sultanlı, s. 210.

69 İsa Həbibbəyli, Baş Noraşen məktəbində tamaşa, *Ədəbiyyat qəzeti*, 4 Mart 1994, No: 10.

70 Bu konudaki çalışmalarda eserin yazıldığı tarih 1919 veya 1920 olarak belirtilmiştir. Bu tartışmalar eserin hiçbir neşrinde bu zamana kadar herhangi bir tarihin belirtilmemesinden kaynaklanmaktadır. Bkz: Afina Barmanbay, *Doğumunun 150. Yılı Anısına: Celil Memmedguluzadə’nin Anamın Kitabı Piyesinde Azerbaycan İdeali, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı/Issue: 48 (Güz), Ankara 2019 (ss. 83-113), s. 90.

71 Sultanlı, s. 212.

72 Həbibbəyli, *Ustad Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə*, s. 12.

Ölüler eserinin esas karakterlerinden biri İsfahan'dan gelmiş, dolandırıcı, düzenbaz, ahlaki duygulardan yoksun sahte şeyh – Şeyh Nasrullah'tır. O dini bir haydut silahı gibi kullanarak Horasan'dan Araz kıyısına, Nahçıvan'a kadar şehir ve köyleri dolaşarak “mucize” göstermektedir. Fakat her yerde konuşulan sözde mucizeleri hiç kimse görmemiştir; hiç kimsenin inanmama hakkı yoktur, bu mucizeler sorgulanmaz, aksi bir durum ise kâfirlik anlamına gelmektedir. Yazar, Şeyh Nasrullah'ın macerasını edebi bir üslupta sıradan ve gerçekçi bir Müslüman muhitiyle ilişkilendiriyor.⁷³

29 Nisan 1916 tarihinde Bakü'de sahnelenen bu eserde yazarın gündeme getirdiği trajik durum aslında hayatta canlı olarak yaşayan ama ahlaki ve manevi yönünden yozlaşan, karaktersiz, ölü adlandırabileceğimiz kişilerin faciasını gündeme getirmiştir. Eserin bir başka kahramanı Kefli [sarhoş] İskender'in monoloğu bu acı gerçeği yüksek sesle dile getirmektedir:

“Hayır, hayır, o benim işim değil. O, yiğit işidir. Sizin gibi bir halkın yiğidi benim gibi olur. Hele beni bir tarafa bırakın. Şimdi bakalım siz kimsiniz? Benim ismim keyifli İskender'dir; peki sizin adınızı ne koyalım? Ben dağları, taşları, kuşları, felekleri, ayları, yıldızları ve dünya-alemleri bura şahit çekerim ve bu kızları onlara nişan veririm, sorabilirim ki, bu halka ne ad koyulabilir? O anda hepsi tek ses olup cevap verecek: “Ölüler.” Ben cümle milletleri buraya toplayıp temenni ederim ki Şeyh Nasrullah'ın haremine baksınlar; o anda bütün yeryüzündeki kavimler aşiretleri tek ses olup sizi adlandıracaktır: “Ölüler!” ve bizden sonra gelenler yıllar boyu sizi hatırlayıp bir tek ses olup söyleyecekler. ‘Ölüler.’”

Ölüler eseri yazarın, toplum hayatındaki ahlaki yozlaşma, cehalet, hurafe, eğitimsizlik ve gelişmemişlik sorunuyla ilgili uzun yıllar devam eden gözlem ve tepkilerinin bir mahsulü olarak ortaya çıkmıştır. Bu olumsuzluklara yönelik Molla Nasreddin dergisinin “üç senelik kesintisiz devam eden vuruşları ve sürekli gülüşlerinden doğan” olan bu eser “dirileri öldürmek için değil, yaşatmak için yazılmıştır.” Bu anlamda, “*Ölüler* sadece Celil Memmedguluzade'nin değil, aynı zamanda bütün Azerbaycan oyun yazarlığının şah eseri” olarak değerlendirilebilir.⁷⁴ Celil Memmedguluzade'nin yarattığı eserler Ahundzade'de olduğu gibi yaşamın ve muhitin içinden gelmektedir. Eşi Hamide Hanım anılarında Celil Memmedguluzade'nin kendisine anlattığı gibi, Şeyh'in ölüleri diriltmesi olayının asla uydurma olmadığını, bir zamanlar Revan vilayetinde böyle bir olayın yaşandığını ve piyeste yer alan tiplerin tümünün Nahçıvan ahalisinden alındığını yazar.⁷⁵ Benzeri durum *Danabaş Köyü Olayı* için de geçerlidir. Celil

73 Mir Cəlal, Firidun Hüseynov, *XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı*, “Elm və təhsil”, Bakı 2018, s. 90-91.

74 Sultanlı, s. 216.

75 Həmidə xanım Cavanşir, *Xatirələrim*, II nəşr (Ruscadan çevirən və nəşrə hazırlayan: Mehriban Vəzir), “Apostroff”, Bakı 2012, s. 128.

Memmedguluzade *Hatıratım*'da bu konuda doğrudan bilgi vermektedir. Eserde geçen olaylar, yazarın öğretmen olarak çalıştığı, Nahçıvan'ın Nehrem köyünde yaşanmıştır. Celil Memmedguluzade şöyle yazar:

“Miladın bin sekiz yüz doksanınıcı yıllarında Nehrem köyünde öğretmen olduğum zaman köylerimizde garip haller görüyordum ve gördüklerimi yazıya alıyordum. “Danabaş köyü olayı” başlık altında Muhammed Hasan emminin eşeğinin kaybolmasını ilk kez hikâye biçiminde yazdım. Burada Danabaş köyünün yüzbaşı Hüdayar koha Muhammed Hasan adlı gariban bir adamın eşeğini götürüp şehirde nasıl sattığından ve o paraya orada muta nikâhla birisini avrat edindiğinden bahsediyor. Ve hâlbuki Muhammed Hasan emmi varını yoğunu satıp bu eşeği almıştı ve bir aydır besliyordu ki, binip gitsin Kerbelâ ziyaretine.”⁷⁶

Azerbaycan'da sahne sanatının gelişimi halkın tiyatro kültürüne olan ilgisini artırırken opera sanatının gelişmesine de önyak olmuştur. Bu işin öncüsü, milli bilincin uyanışında büyük hizmetleri olan yazar, gazeteci ve besteci Üzeyir Bey Hacıbeyli'dir. Onun 12 (25) Ocak 1908 tarihinde *Leyla ve Mecnun* operasını bestelemesi Azerbaycan medeniyetinde son derece önemli bir tarihi olaydır. *Leyla ve Mecnun*'un sahne başarısıyla Hacıbeyli yeni eserler üzerinde çalışmaya başlamış ve sonraki beş yıl içinde üç müzikal komedi yazmıştır: *Er ve Avrat* (1909), *O Olmasın Bu Olsun* (1910), *Arşın Mal Alan* (1913). Hacıbeyli ayrıca *Şeyh Sanan* (1909), *Rüstem ve Söhrap* (1910), *Şah Abbas ve Hurşit Banu* (1912), *Aslı ve Kerem* (1912) ve *Harun ve Leyla* (1915) adlarıyla operalar bestelemiştir. Azerbaycan milli musiki janrının oluşumu ve gelişmesinde Üzeyir Bey Hacıbeyli ile omuz omuza çalışan bir başka sanatkar Müslüm Magomayev'di. Tiyatro orkestrasında kemancı olarak faaliyete başlayan Magomayev kısa süre sonra orkestra şefi görevini üstlenmiştir. 1916 yılında Magomayev'in bestelediği *Şah İsmail* operası 1919'da sahneye konmuştur.⁷⁷

Azerbaycan'da tiyatro sanatının gelişmesi aynı zamanda edebi tenkit ve tiyatro tenkidinin gelişmesine vesile olmuştur. Keza tiyatro oyunları, opera ve operetlerle ilgili yapılan olumlu veya olumsuz yorumlar tenkidin önünü açmıştır. Sahne eserlerini ve tiyatro alanındaki gelişmeleri yakından takip eden gazeteci ve düşünürlerden biri de Mehmet Emin Resulzade idi. Batı ve Doğu edebiyatına yakından vakıf olan, edebi alandaki eğilimleri büyük ustalıkla gözlemleyen Mehmet Emin Resulzade sahne eserleriyle ilgili yazdığı yazıların yanı sıra oyuncu ve rejisör faaliyetleri üzerine de yorumlarda bulunmuştur. Resulzade, profesyonel

76 Celil Məmmədquluzadə, *Xatıratım*, 2-ci nəşr, Xan nəşriyyatı, Bakı 2015, s. 147.

77 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq)*, “Qoliot Qkup” QSC nəşriyyatı, Bakı 1998, s. 181.

oyuncular olarak Hüseyin Ereblinski, Hüseyinkulu Sarabski, Abbas Mirza Şerifzade ve genç oyunculardan Sıtkı Ruhulla'nın sahne faaliyetlerini yakından izlemiş ve oyunculuk yeteneklerini takdir etmiştir.⁷⁸ 1908 yılında Nicat Cemiyetinin Başkanı olarak tiyatroya, ayrıca sanatkarlara yönelik saldırılara karşı koyan Resulzade; C. Zeynalov, H. Ereblinski, H. Sarabski ve diğerlerini iftira ve asılsız "tenkit"lerden korumuştur.⁷⁹

Tiyatro sanatının gelişmesiyle ilgili vurgulanması gereken hususlardan biri de aydın ve burjuva kesimin edebi ve kültürel alanların gelişmesine önemli katkılarda bulunmalarıdır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'da kapitalizmin gelişmesi ve milli burjuva sınıfının ortaya çıkışı içtimaî uyanışa ve bu bağlamda eğitim ve kültür politikalarının gelişmesine ivme kazandırmıştır. Türk/Müslüman iş adamları değişik hayır kurumları, cemiyet ve dernekler yoluyla milli kültür ve sanat faaliyetlerine maddi ve mali yönden destek sağlamışlardır. Milli sermaye çevrelerinde okul, basın, kültür ve sanat konularında en duyarlı iş adamlarından birisi petrol zengini Hacı Zeynelabidin Takîyev idi.⁸⁰ Onun bu alana verdiği maddi destek diğer zenginler için de bir numune niteliğinde olmuştur. Takîyev, sadece kendi ülkesinde değil, Müslüman coğrafyasının değişik bölgelerinde birçok hayır işi ve eğitim çalışmalarına yardımda bulunmuştur. Takîyev, İsmail Gaspiralı'nın çalışmalarını, İran ve Mısır'daki eğitim ve basın-yayın faaliyetlerini desteklemiş, İslam coğrafyasındaki gelişmeleri yakından takip etmeye çalışmıştır.⁸¹ Takîyev, birçok alanda olduğu gibi tiyatro faaliyetlerinde de maddi ve manevi yardımdan kaçınmamıştır. Azerbaycan tiyatrosunun gelişim sürecinde Takîyev'in inşa ettirdiği tiyatro binasının önemi son derece büyüktü.

2. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) Döneminde Azerbaycan Tiyatrosu

Azerbaycan tiyatro tarihinin önemli merhalelerinden biri Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) dönemidir. Azerbaycan profesyonel tiyatrosu 1873 yılında meydana gelirken devlet tiyatrosu hüviyetine Cumhuriyet döneminde kavuşmuştur. 23 aylık kısa bir süre zarfında AHC hükûmeti ve parlamentosunun kabul ettiği düzenlemelerin bir kısmı demokratik yaşamın, bilim ve kültürün

78 Tahirə Həsənzadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə - teatrşünas, *Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında mövzusunda III Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları*, 13 iyun 2018-ci il, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı 2018 (ss. 16-18), s. 16.

79 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq)*, s. 189.

80 Tağıyev'in hizmetleri konusunda bkz: Nəriman Nərimanov, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin 50 illiyi. Məişətə və cəməətə xidmətləri, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, Bakı 2019.

81 Bu konuda bkz: Okan Yeşilot, *Hacı Zeynelabidin Tağıyev*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.

geliştirilmesiyle ilgili olmuştur. Bu dönemde toplumun kültürel yönden kalkınması, bilim, eğitim ve sanat alanlarının gelişmesi açısından kayda değer çalışmaların yapıldığı dikkat çekmektedir. Azerbaycan Devlet Tiyatrosunun açılışı ve faaliyete başlaması Cumhuriyetin kültür hayatının en önemli olaylarından idi. Devlet tiyatrosu teşkil edildikten sonra tiyatro repertuarı zenginleşmiş, Mirza Fethali Ahundzade, Neriman Nerimanov, Abdurrahim Bey Hakverdiyev, Necef Bey Vezirov, Celil Memmedguluzade, Hüseyin Cavid, Cafer Cabbarlı ve diğer yazarların yanı sıra dünya klasiklerinin eserleri de sahneye konmuştur.⁸² 22 Ağustos 1919'da Bakü'de "Türk Oyuncuları İttifakı" idaresi ile "Hacıbeyli Kardeşleri Müdüriyeti"nin ortak toplantısında profesyonel oyuncular hazırlamak amacıyla dört şubeden oluşan "bedaye kursları" (dram, komedi, musiki, edebiyat) şubeleri açılmasına karar verilmiştir. Kurslarda Türk/Müslüman aktörler ve değişik milletlerden aktrisler kabul edilecekti. 17 Kasım 1919'da Bakanlar Kurulu'nun kararıyla Türk Opera-Dram Tiyatrosu kurulmuştur.⁸³ Azerbaycan sahnesini zenginleştiren klasik eserlerin yanı sıra o dönemde yazılmış birçok eser sahne hayatına girmiştir. Tiyatroda istiklal, hürriyet ve bağımsızlık mücadelesi, kahramanlık ve vatanseverlik ruhunda yazılmış eserler de sahneye konulmuştur. *Demirci Gâve, Nadir Şah, Ölüler, Yağıştan Çıktık Yağmura Düştük, Bahtsız Civan, Elli Yaşında Civan, Şamdan Bey, O Olmasın Bu Olsun, Ağa Muhammed Şah Kacar, Şah İsmail, Peri Cadu, Othello, Kaçaklar, Dağılan Tıfag, Hacı Kara, Bedbaht Milyoncu, Vatan veya Silistre, Ev Terbiyesinin Bir Şekli, Evliyken Bekar, Arşın Mal Alan* ve diğer eserler milli tiyatro repertuarının en iyi oyunlarıydı.⁸⁴

Cumhuriyet döneminde Azerbaycan tiyatro grupları sıkça hayır amaçlı temâşalar düzenliyordu; bu etkinliklerden toplanan para ihtiyaç sahibi kesimlere ve hayır kurumlarına dağıtılıyordu. Tiyatro repertuarında bağımsızlık tarihine hasredilmiş dram eserleri önemli yer işgal ediyordu. Mirza Bala Mehmetzade'nin *Bakü Uğruna Mücadele*, İsa Bey Aşurbeyov'un *Azerbaycan*, Cafer Cabbarlı'nın *Bakü Muharebesi*, *Edirne Fethi* gibi eserler bu türdendi.⁸⁵

Mehmet Emin Resulzade'nin doğrudan inisiyatifi ile dünya edebiyatı numuneleri, ayrıca Rus ve Azerbaycan klasik eserleri sahnede oynanıyordu. *Asrımızın Siyavuşu* eserinde Resulzade'nin vurguladığı gibi

"Azerbaycan, Türk tiyatrosu ile musikisinin inkişaf eden bir göstericisidir.
Cumhuriyet zamanında tiyatro sanatı oldukça ilerledi. Hükûmet himayesine

82 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, I cild. "Lider" nəşriyyatı, Bakı 2004, s. 88.

83 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, s. 90.

84 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq)*, s. 182; *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, s. 90.

85 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, s. 90.

Üç Dönem Kesitinde Azerbaycan Tiyatrosu:
Aydınlanma, Bağımsızlık ve Sosyalizm Evrelerine Bir Bakış

alınan Türk sahnesi ile musikisi kendisine tahsis olunan devlet tiyatrosunda on yıllık bir ilerleme eseri gösterdi. Dekor, oyun, raks, ses ve ifa cihetine parlak numuneler, zengin çiçekler verdi. Az zamanda Azerbaycan sanatı Avrupavari bestekâr, trajedi, komedi, opera, operet, aktör ve aktrisleri ile ümit veren ressamalara sahip olduğunu ispat etti.”⁸⁶

Tiyatro faaliyetlerinin artması ve toplumun çeşitli tabakalarına hitap etmesi her düzeyde kültürel uyanış ve yükselişi teşvik ediyordu. Azerbaycan sanatçıları yurt içinde olduğu gibi ülke sınırları dışında da Azerbaycan tiyatrosunu en iyi şekilde temsil ediyorlardı. 1918 yılının Ekim ayında Azerbaycan tiyatro grubu Türkiye’ye sefer etmiş, sadece İstanbul’da üç aydan fazla kalarak değişik sahnelerde birçok oyun sergilemiştir.⁸⁷ 1919 yılında İstanbul’da birçok sahnede yer alan Azerbaycan tiyatro grubuyla ilgili dönemin profesyonel tiyatro yorumcuları değişik dergi ve gazetelerde övücü yazılar yazmışlardır. Azerbaycan tiyatro grubu İstanbul’un Millet, Odeon, Kadıköy sahnelerinde birçok piyesi başarılı bir şekilde oynamışlardır. İstanbul’da çıkan *Temâşâ* mecmuasında İbrahim Bey İsfahanlı, Mir Seyfeddin Kirmanşâhî, Eşref Bey Yüzbaşızade, Mustafa Bey Merdanov, Paşa Bey Memmedov, Muhsin Bey Caferov, tar sanatçısı Hüseyin Bey Kasımov vd. hakkında fotoğraflı yorumlar yer almıştır.⁸⁸ Mecmuanın 1 Nisan 1335/1919 tarihli No: 15 sayısında tiyatro grubuyla ilgili şöyle bir yoruma yer verilmiştir:

“[...] Avrupa’yı hiç taklit etmeden hazâin-i maziye-mizden çıkartılan eserlerle ruhumuzun temâyülât-ı tabi’yesine tâbi’ olarak temsiller yapabileceklerini gösteriyorlar. Bu sanatkârlar üstünde yürüdükleri bu çukurda daha mükemmel bir zemîn ve vesâitle hiç şüphesiz pek ziy’ade câlib-i dikkat ve şâyân eserler vücûda getirebilirler. İçlerinde son derece sevimli mâhirâne raksları sahnede hiç soğuk bir tesir uyandırmayan evzâ’ıyla arkadaşlarının arasında tebâruz eden birkaç sîmâ var ki cidden Kafkaslı meslektaşlarımız için kıymetdâr birer va’d-i istikbaldir.”⁸⁹

Ünlü tiyatro oyuncusu Mustafa Merdanov. *Arşın Mal Alan*’ı İstanbul’da 43 kez oynadıklarını yazar. Bunun yanı sıra İstanbul’un değişik sahnelerinde *O Olmasın, Bu Olsun, Nadir Şah, Aslı ve Kerem, Ağa Muhammed Şah Kacar, Peri Cadu, Bahtsız Civan, Almansor* (Heinrich Heine “Almansor”, 1821), *Demirçi Gâve, Elli Yaşında Civan, Evliyken Bekar* temalarıyla birlikte birkaç küçük

86 Mehmet Emin Resulzade, *Asrımızın Siyavuş’u* (Eseri yayına hazırlayan: Arasoğlu), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları: 39, Ankara 1989, s. 50. 159.

87 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, s. 91. Tiflis tiyatrosu (ed.n.)

88 *Temâşâ* dergisinin ağırlıklı olarak 14. ve diğer sayılarında

89 *Temâşâ*, Sayı: 14, 1915, s. 12, 15.

hacimli vodvilleri⁹⁰ de gösterilmiştir. İstanbul'da buldukları sırada tiyatro grubu Üzeyir Hacıbeyli'nin *Aslı ve Kerem* operasının metnini ayrı bir kitapçık halinde bastırmıştır. Bu çalışma, Türkiye'de neşredilen ilk opera eseri metniydi. *Azerbaycan Musikili Dram Kumpanyası* markasıyla, bin adet tirajla basılan bu kitapçık bir hafta içinde satılıp tükenmiştir.⁹¹ *Temâşâ* dergisinin 1 Mart 1335/1919 tarihli ve No: 14 sayısında Muhsin Ertuğrul'un "Azerbaycanlılar Münasebetiyle" başlıklı makalesinde Azerbaycan tiyatro topluluğunun Türkiye'de sergiledikleri oyunculuktan övgüyle bahsedilmiştir.⁹² Aynı derginin kapağında Azerbaycan'ın ünlü rejisörü "Azerbaycan Türk Operet Dram Kumpanyası" rejisörü Mir Seyfeddin Kirmanşâhî'nin (Mirseyfeddin Kirmanşahlı) fotoğrafı yer almıştır. Azerbaycan Türk-Dram Tiyatrosu'nun İstanbul'da verdiği temsiller sonuna kadar izlenmiş, oyuncu, yönetmen ve saz sanatkârlarının biyografileri ayrıntı bir şekilde yayımlanmıştır.⁹³ Şehzadebaşı'nda oynanan bir temaşa sırasında bazı seyircilerin nahoş davranışlarda bulunmaları üzerine Mir Seyfeddin Kirmanşâhî tarafından kaleme alınan yazıda Azerbaycan sanatçısının tiyatroya ilişkin bakış açısı hassas bir şekilde ifade edilmiştir:

"Herkesin bir gâyesi olduğu gibi biz de bir gâye ile nice aylardır ki sahnelerde çalışıyoruz. Ona göre mecburum mâlum etmeye ki biz Azerbaycan'dan buraya dans etmeye yahut komik yapmaya gelmedik. Bu kadar zahmete tahammül etmeliğimizin sebebi Azerbaycan hissiyatını ve tiyatrosunu göstermek içindir ve tiyatro eğlence yeri değildir. Tiyatroya eğlenmek maksadıyla gelenler de büyük sehvederler. [...] bizim maksûdumuz cemaati eğlendirip para kazanmak olsaydı geldiğimiz zaman birkaç dansöz bulup tiyatromuzdan evvel yahut sonra danslar ettirmekle ahâlîyi daha özümze ragıb edip hem onları eğlendirirdik hem özümüz para kazanırdık."⁹⁴

90 Vodvil- toplumsal sorunları, mizahi bir yaklaşımla eleştiren tiyatro türüdür (e.n.).

91 Məni ayaqqabı ilə qarşılayın, Mustafa Mərdanov -120, *Ədəbiyyat qəzeti*.- 2014.- 9 may.- s.10. <http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2014/may/371133.htm>

92 Makalenin asıl amacı Azerbaycan tiyatrosunu takdir etmenin yanı sıra "İstanbul'un sanata bigâne halkına" sitem etmektir. Muhsin Ertuğrul şöyle yazıyordu: "Azerbaycanlılar [...] bize Kafkas'ın ötesinden, ırktaşlarımızdan eser-i sanat getiriyorlar. Lisanlarını, zevklerini, musikilerini, rakslarını, hiç olmazsa adi bir hiss-i merak ve tecessüse atfen hepimizin görmesi lazımken adeta ihmal ediliyor...[...]. Öteden beri biz kendimizin değil diğerlerinin her şeylerini alkışlar, takdir eder görünür fakat öz sa'yimizi bir türlü benimsemek istemeyiz. Kendi kendimize bir hüsn-ü zevkimiz yoktur. [...] Azerbaycanlılar bundan dolayı müteessir olmamalıdır. Çünkü onların vazifesi uyuyan diyarın halkına bir parça zevk, bir parça neşe, bir parça sanat, bir parça güzellik getirmektir. Onlar bize kâfi derece bunları getirdiler. Bin teşekkür ederiz."Muhsin Ertuğrul, Azerbaycanlıların İstanbul'u Ziyaretleri Münasebetiyle, *Temâşâ*, Sayı: 14, 1919, s. 1-2.

93 Ali İhsan Kolcu, *Temâşâ Mecmuası (İnceleme ve Edebiyatla İlgili Metinler)*, (Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas 1992, s. 17.

94 *Temâşâ*, Sayı: 15, 1919, s. 15.

Azerbaycan tiyatrosuyla ilgili o dönemin İstanbul gazete ve dergilerinde son derece kıymetli makale ve yorumlara yer verilmiştir. Azerbaycan tiyatro grubunun gösterisini izleyen Reşat Nuri Güntekin'in *Büyük Mecmua* dergisinde yayınladığı yorumu birçok açıdan dikkat çekmektedir:

“İstanbul'daki kumpanya, rivayet edildiğine göre, daha ziyade amatörlerden mürekkep bir heyettir ve bhusus aktrisler pek yenidir. Son senelerde Azerbaycan'ı ziyaret edenler orada hemen Avrupa tiyatrolarına yakın tiyatro kumpanyaları olduğunu söylüyorlar. Bunu söylemekten maksadımız şehrimizdeki kumpanyayı küçük ve ehemmiyetsiz görmek değildir. Bilakis buradaki kumpanyayı - Darülbedayi heyeti müstesna olmak üzere- şimdiye kadar İstanbul'da teşekkül etmiş yaşamış kumpanyaların hepsinden iyi bulduk. Azerbaycan'ın orta kıymette bir kumpanyası bu kadar iyi olursa oradaki yerli ve teşkilatlı tiyatro heyetlerinin herhâlde mükemmel şeyler olması lâzım gelir ki anlatmak istediğimiz de bu idi. Gerek piyesler ve gerek temsillerin bizde uyandırdığı fikir, Azerbaycanlıların tiyatrosu gayet sedid ve ehemmiyetle telakki etmeleri ve bu hususta Türkiye'yi geçmiş olmaları oldu... İstanbul halkı, sokak sürdürücülerinden eski devrin muhteşem kordonlu yaverlerine varıncaya kadar kırk seneden beri bu ahmak şeyleri dinlerken Azerbaycanlılar boş durmuyorlar, çalışıyorlarmış.”⁹⁵

Reşat Nuri Güntekin'in dikkatini çeken önemli hususlardan biri temaşaların “derin bir zevk ve san'at kokusu, munis bir ağır başlılık” niteliği taşımasıdır. “Azerbaycan komedilerinde Molier'in eserlerini düşündüren sade ve metin bir mizah” söz konusudur. Şüphesiz Avrupa piyeslerini kıyasla Azerbaycan komedilerinde “iptidai ve işlenmeye muhtaç” bir özellik söz konusuysa da “saffet ve sadelik, bu eksikliklerini ihmal ettiren ve unutturan meziyetlerdendir.” Bir başka husus ise Azerbaycan tiyatrosunun millilik, kendi toprağına, ülkesine ve toplumuna bağlılığının sahne oyunlarında belirgin bir şekilde öne çıkmasıdır.

“Azerbaycan Türkçesini, Azerbaycan artistlerinin ağzından işitmek bir zevktir. Kulağıımıza, memleketimizin bazı kısımlarında konuşulan Türkçeden daha munis ve tatlı gelen bu lehçeyi, Azerbaycan tiyatrosu için bir zarar addedenler, fikrimizce doğru düşünmüyorlar. En manasız söz onların diliyle telaffuz edildiği halde hoş bir şey oluyor. Meselâ ‘maymun sensin’ sözünü Mesedi İbad'in uzatarak, tuhaf bir ahenk vererek (meeymun senin üzündedü) diye bir telaffuz etmesi var ki gülmek mümkün değil.”

Zaman gazetesinin 8 Şubat 1335 tarihli no: 305 sayısında, Vekil Hüseyin Fahri imzalı yazıda Azerbaycan oyuncularının sanat anlayışı, tiyatro sunumu ve

95 Reşat Nuri Güntekin, *Azerbaycan Tiyatrosu, Büyük Mecmua*, 6 Mart 1919. İçinde: Cumhuriyet Turan, *Çırpınır Karadeniz'in Bestecisi Üzeyir Hacıbeyli*, İleri Yayınları, İstanbul 2015, ss. 29-31.

profesyonelliği takdir edilirken Azerbaycan'da yazılan tiyatro eserleriyle ilgili Türkiye'de pek az malumat bulunduğuna dikkat çekilmektedir:

“Yakın vakitlerde Azerbaycan’ı görmüş olanlar, şehrimizdeki tiyatronun bu memleket sanatını hakkıyla temsil edecek bir kıymette olmadığını söylüyorlar. Dünyanın bu kadar büyük buhranlar ve mahrumiyetler içinde bulunduğu bir sırada ba-husus Azerbaycan gibi en elim hayat mücadeleleri içinde çırpınan bir memleketin İstanbul’a mükemmel bir kumpanya göndermesini bekleyemezdik. [...] Şehrimizdeki Azerbaycan tiyatrosu sanat-ı inzibati noktazarından çok iyi fikir veriyor. Bizim en güzide sanatkârlarımızdan biri onlardan bahsederken, “kumpanyalarında öyle bir ahenk ve intizam var ki şimdiye kadar bila-istisna hiçbir tiyatromuza nasip olmadı, taksim-i vezaif gayet iyi.[...]”. Azerbaycan’da yazılan tiyatro eserleri hakkında pek az malumatımız vardır. Yalnız gördüğümüz birkaç eserden istidlal ettiğimize ve şayan-ı itimat bazı ashab-ı vukuftan öğreneceğimize göre millî bir sanat hayatı bu memlekette epeyce zamandan beri başlamıştır.”⁹⁶

Söz konusu etkinliklerin yapıldığı dönemde *Alemdar, Ati, İkdam, İstiklal, Muvakkit, Sabah, Tasvir-i Efkar, Tercüman-ı Hakikat, Türk Dünyası, Zaman* basın organlarında Azerbaycan tiyatrosuyla ilgili değişik yazılar yayınlanmıştır.⁹⁷

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Azerbaycan halkının tarihi, siyasi ve manevi hayatında, aynı zamanda, dönemin edebi-sanatsal düşüncesinde silinmez izler bırakmıştır. Cumhuriyet döneminin şiir sanatı, nesir, oyun yazarlığı, gazete yazarlığı, tiyatrosu, kültür ve sanatı yeni toplum inşası sürecinde millet bilincinin yükselişi, sosyal eşitlik, seküler toplum, kadın-erkek eşitliği ve vatandaş duyarlılığı gibi konularda halkın bilinçlendirilmesi açısından son derece önemli rol oynamıştır.

3. Sovyet Rejimi ve Tiyatro

Sovyet rejiminin siyasi, ekonomi ve kültür alanlarında izlediği politikalar şiddete dayalı, tek partili siyasi sistemin inşası, her türlü muhalif sesin boğulması ve çoğulcu düşünce yapısının temelden tasfiyesi üzerine kurulmuştur. Sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamın her alanında Komünist Parti ideolojisinin mutlak egemen olduğu bu süreç baskı, şiddet ve tasfiye eşliğinde devam etmiştir. Yeni rejime uygun yeni kültür ve sanat inşa etmek vazifesinin bir gereği olarak kültür

96 *Zaman*, no: 305 (8 Şubat 1335), s. 2; Bkz: *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında: 1918-1920 (Gazete Haberleri ve Köşe Yazıları)*, (Neşre hazırlayanlar: Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov), TEAS Press, İstanbul 2018, ss. 476-478.

97 Bu yazılar için bkz: *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında...*

kurumları da “millileştirme” adıyla devletin tekeline devredilmiştir. Ülkede edebiyat, sanat, tiyatro, dolayısıyla ilmi ve kültürel alandaki her şey hâkim ideolojiye hizmet etmekle yükümlü kılınmıştır. Hiçbir kültürel mesele “parti yönetimi” dışında halledilemezdi. Partinin ana görevi; kültürü kendi ideolojisi kapsamında “halkın serveti” haline getirmek, emekçi kitleleri medeni-tarihi inşa sürecine çekmekti. Fakat “büyük amaç” bir partinin diktatörlüğünü inşa etmek, V. İ. Lenin’in tabiriyle bir parti diktatörlüğü üzerinde karar tutmak ve bundan vazgeçmemektir. Böylece yeni politikanın amacı; toplumda her şeyi proleter sınıfı ve Komünist Parti’nin çıkarlarına tabi kılmak ve halka bu şuuru aşılardı.⁹⁸ Bu bağlamda, kültür ve sanat politikaları parti direktifleri, karar ve talimatları doğrultusunda geliştirilerek uygulanacaktı. Yeni toplum inşasında ülkenin eğitim ve sanat alanındaki politikalarının uygulanmasından sorumlu kurum Halk Eğitim Komiserliği idi. Eğitim, ilim, edebiyat ve sanat alanları parti ve devlet yönetiminin sıkı denetimi altına alınırken “kültürel devrim”in Komünist ideolojisi ekseninde hayata geçirilmesi Sovyet hâkimiyetinin asıl amacını oluşturmuştur.⁹⁹ Yeni sistemin kültürel kodları sözde beynelmilel, özde Rus hegemonyası altında oluşturulmuştur. Şubat Devrimi’nin (1917) ardından bağımsızlığa kavuşmuş devletlerin varoluş süreci kısa sürmüştü, bu devletler işgal yoluyla bir araya getirilmiş, büyük Rus kardeşliğine dayalı “halkların sarsılmaz ittifakı” şeklinde yeni bir devlet inşa edilmiştir. “Birlik cumhuriyetleri” adı altında Moskova’nın iradesine tabi kılınmış, manevi ve kültürel yönden aşınmış bu cumhuriyetler bağımsız devlet niteliği ile asla ilgisi olmayan birer eyalet haline getirilmiş, 1920-1940 yıllarında uygulanan siyasi, ekonomik ve kültür politikaları sonucunda Sovyet totaliter sisteminin inşa süreci tamamlanmıştır. 28 Mayıs 1949 tarihinde “Azerbaycan Kültür Gelenekleri” adıyla verilen konferansta Mehmet Emin Resulzade şöyle diyordu:

“Bütün Kafkasya ile beraber, Azerbaycan Cumhuriyeti de Bolşevizmin demir perdesi arkasına alındıktan sonra memleketin siyasi coğrafyası gibi, manevi kültür muhiti de değişmiştir; burada rol oynayan tarihi kültür amilleri normal seyirlerinden kalmış, Rus komünizmi ile totalitarizminin büyük engelleriyle karşılaşmışlardır. Şimdi orada resmen hâkim olan kültür ideali “Büyük Rus milleti ile birleşmek” idealidir; fakat 28 Mayıs 1918 tarihinde milli ve medeni veçhesini almış, istiklal devrinde gidilecek yolu belirlemiş bulunan Azerbaycan, bu istila baskısı altında dahi hakiki yolundan çıkmamış, var kuvvetiyle varlık mücadelesine devam etmiş ve ediyor.”¹⁰⁰

98 T.H. Musayeva, Mədəni quruculuğun başlanması, İçinde: *Azərbaycan tarixi*, Altıncı cild (aprel 1920-iyun 1941), “Elm” nəşriyyatı, Bakı 2000 (ss. 201-249), s. 201-202.

99 T.H. Musayeva, Mədəni quruculuğun başlanması, s. 202.

100 Mehmet Emin Resulzade, *Azərbaycan Kültür Gelenekləri...*, s. 25-26.

Azerbaycan'da aydınlanma ve bağımsızlık döneminde büyük hizmetleri olan birçok yazar, şair ve sanat adamı Sovyet işgali sonrası edebiyat, kültür ve sanat alanlarında faaliyetlerini devam ettirmeye karar vermiştir. S.S. Ahundov, C. Memmedguluzade, A. Hakverdiyev, A. Şaik, Y.V. Çemenzeminli, N. B. Vezirov, C. Cabbarlı, Ü. Hacıbeyli, M. Magomayev, A. Azimzade vs. bu aydınlardandır.

1921 yılı ocak ayında Halk Eğitim Komiserliğine bağlı olarak tiyatro, musiki, tasviri sanat ve foto-sinema alt şubeleri bulunan İncesanat Şurası oluşturulmuştur. Musiki ve tiyatro kurumlarının oluşturulmasında Ü. Hacıbeyli, M. Magomayev, A. Azimzade, A. Hakverdiyev gibi sanatçılar yer almışlardır. 18 Mayıs 1920'de Azerbaycan Devrim Komitesi kararnamesiyle tüm sanat ve kültür kurumları "millileştirilmiş" ve Mayılov Tiyatrosu bünyesinde Devlet Tiyatrosu oluşturulmuş, tüm dram ve opera kolektifleri bu çatı altında toplanmıştır Zira Ermeniler Mart 1918'de Bakü'de yaptıkları katliam sırasında H.Z. Takîyev'in tiyatro binasını ateşe vererek yakmışlardı. 1920 yılı temmuz ayında Bakü'de Azerbaycan Devlet Dram Tiyatrosunun ilk çekirdeğini oluşturacak tiyatro grubu tesis edilmiştir. Azerbaycan SSC Halk Eğitim Komiserliğinin 1 Mart 1921 tarihli kararıyla diğer (Rus dilli tiyatrolar ve diğer) tiyatrolardan bağımsız şekilde Azerbaycan Tiyatro Grubu kurulmuş, 1921 yılında hükûmet kararıyla Türk Devlet Tiyatrosu adını almıştır.¹⁰¹ 1922'de Takîyev tiyatrosu onarılarak kullanıma açılmıştır. Yeni binada faaliyete başlayan Azerbaycan Devlet Dram Tiyatrosunda M. Aliyev, M. Davudova, İ. Hidayetzade, A. Kurbanov, Sıtkı Ruhulla, R. Tahmasp, Ulvi Recep (U.R. Şaşıhaşvili), A. M. Şerifzade, M. Sanani gibi sanatkârlar ve sahne ustaları göreve başlamışlardır. Hizmetleri ve profesyonelliği ile ünlü A. A. Tuganov'un 1924 yılında Baş Yönetmen görevine atanmasından sonra tiyatrodaki stüdyolar oluşturulmuş, sahne davranışı, dans ritmi, psikoloji ve diğer uygulamalı eğitim verilmeye başlanmış, tiyatronun ismi Devlet Akademik Dram Tiyatrosu olarak değiştirilmiştir.¹⁰² 13 Kasım 1921'de "Tenkit-Tebliğ" tiyatrosunun açılışı ülkenin kültür hayatında önemli bir olay olarak kayda geçmiştir. Bu tiyatrodaki günlük yaşamsal olayları konu alan küçük hacimli oyunlar oynanıyordu. Bir veya iki perdeli bu oyunlarda sade ve halkın anlayabileceği bir dil kullanılıyordu.¹⁰³

101 Tiyatro, kuruluşundan itibaren birkaç defa resmi olarak değişik adlar altında tanımlanmıştır. 17 Ocak 1922'den Birleşmiş Devlet Tiyatrosu. Dadaş Bünyadzade Türk Devlet Tiyatrosu, 24 Nisan 1923'te Yoldaş Dadaş Bünyadzade Devlet Malı Tiyatro, 1924'den Yoldaş Dadaş Bünyadzade Devlet Türk Akademik Dram Tiyatrosu, 21 Ekim 1929'dan Yoldaş Dadaş Bünyadzade Devlet Türk Bedaye Tiyatrosu, 5 Mart 1933'ten Meşedi Azizbeyov Azerbaycan Devlet Dram Tiyatrosu, 16 Aralık 1959'dan Meşedi Azizbeyov Azerbaycan Devlet Akademik Dram Tiyatrosu, 27 Aralık 1991'den Azerbaycan Akademik Milli Dram Tiyatrosu. 2010 yılında tiyatro binası tam şekilde onarıldıktan sonra ismi Azerbaycan Devlet Akademik Milli Dram Tiyatrosu şeklinde yazılmıştır. Bkz: Rəhimli, *Azərbaycan teatri*, s. 226-229.

102 T.H. Musayeva, Mədəni quruculuğun başlanması, s. 241.

103 İnkilab Kərimov. *Pyes. Teatr əhvalatları. Hekayələr. Rəvayətlər*, "Avrasiya Press", Bakı 2011, s. 97.

Sovyet döneminde Azerbaycan tiyatrosunun en büyük sorunlarından biri “sosyalist cemiyeti kurma” taleplerine cevap verebilecek repertuar oluşturmaktı. Basında yer alan yazılarda klasik edebi mirası kabul etmeyerek onun yeni sosyalist ideolojisine uygun olmadığı yönünde iddialara rastlamak mümkündü. Bu dönemde tiyatro repertuarlarında tesadüfi ve sanata yabancı konular kendine yer bulabiliyordu.¹⁰⁴

1928’de Halk Eğitim Komiserliğine bağlı olarak, tüm tiyatrolar üzerinde “düşünce rehberliğini” üstlenen bir kurum olarak Temaşa Müesseseleri İdaresi kurulmuştur. İdarenin denetimi altında Komünist Parti, sendikalar, sivil toplum örgütleri, basın ve yazar teşkilatları temsilcilerinden oluşan Sanat Şuraları (Bedii Şuralar) faaliyete başlamıştır. Tiyatro oyunlarının sahne hayatı ve genel olarak repertuar seçimi bu şuraların kararına bağlıydı. 1920-1930’lu yıllarda kurumsal yapılanmanın yanı sıra ideolojik ve propaganda faaliyetlerinin güçlendirilmesi yönünde parti ve hükümet tarafından birçok karar alınmıştır. Tüm-Birlik [Sovyetler Birliği – e.n.] Komünist (Bolşevikler) Partisinin 23 Nisan 1932 tarihli “Edebi-Sanatsal Kurumların Yeniden Kurulması Hakkında” kararı tiyatro sanatı çalışanlarını “formalist” sanattan kurtulmaya, “gerçekliğe” yönelmeye çağırıyordu. Bu karar yaratıcı ruhu ve orijinal düşüncüyü boğarak sahnede sadece “sosyalist” yenilikleri göstermeyi emreliyordu. Sıkça düzenlenen parti toplantılarında tiyatro repertuarları müzakere edilirken, tiyatro sahnesi Komünist ideolojiyi ve parti politikalarının propagandasını yapan bir kürsü haline gelmiştir.¹⁰⁵ Tiyatro sanatının ideolojik kıskaç altına alınması oyunların kalitesine, yönetmen ve oyuncuların sahne davranışlarına olumsuz etki göstermiştir. Oyunlardaki üslup dağınıklığı, tür karışıklığı, tiyatro kurumu ve parti yöneticilerinin sanat ilkeleriyle örtüşmeyen tutumu, kişisel çıkarların ön plana çıkarılması tiyatrodaki atalet doğururken, repertuar sorununu da bariz şekilde ortaya çıkarmıştır.¹⁰⁶ Genel olarak 1920-1940’lı yıllarda klasik eserler dışındaki repertuar ihtiyaçları Cafer Cabbarlı ve Hüseyin Cavid eserleriyle giderilmeye çalışılmıştır. 1929-1934 yıllarında Azerbaycan tiyatrosunun gelişimi ve olgunlaşmasında Cafer Cabbarlı’nın oyun yazarı, rejisör, ayrıca tiyatro teorisyeni olarak hizmetleri büyüktür. Sovyet döneminde Azerbaycan tiyatrosunun dikkat çeken özelliği güçlü oyuncu ifasına güvenmiş olmasıdır. Yönetmenlerin zayıf ve solgun performansı oyuncu ifası sayesinde telafi edilmiştir. Bu anlamda Azerbaycan tiyatrosunu kudretli oyuncu tiyatrosu olarak nitelendirebiliriz.¹⁰⁷

104 T.H. Musayeva, Mədəni quruculuğun başlanması, s. 241.

105 T.H. Musayeva, Mədəni quruculuq. İçinde: *Azərbaycan tarixi*, Altıncı cild (aprel 1920-iyun 1941), “Elm” nəşriyyatı, Bakı 2000 (ss. 343-367), s.350-352.

106 Rəhimli, *Azərbaycan teatri*, s. 254-255.

107 Kərimov, *Azərbaycan peşəkar teatrinin...*, s. 345-346.

Azerbaycan Dram Tiyatrosunun 1926-1933 yılları dönemini değerlendiren ünlü tiyatro tarihçisi İnkılap Kerimov'a göre ideolojik ve metodolojik açıdan olumsuz yönlerine rağmen bu dönemde belli ölçüde verimli ve ciddi faaliyetler yürütülebilmiştir. Fakat "sol" akımların etkisi altında tiyatroya şematizm, slogancılık ve formalist unsurlar getirilmiş, "içtimai metod", "konstrüktif realizm", "diyalektik materyalizm" vs. adlar altında sanatın tabiatına zıt yöntemler benimsenmiştir. Bu olumsuz etkiler tiyatronun gelişimi önünde engel oluşturmuştur. 1933'ten sonraki dönemde Azerbaycan tiyatrosunun olgunlaşma sürecine girdiğini söyleyebiliriz.¹⁰⁸

1920-40'lı yıllar Sovyetler Birliği genelinde olduğu gibi Azerbaycan'da da Komünist Parti hegemonyası ve totaliter sistemin olduğu, ağır şiddet, baskı ve tasfiyelerin yaşandığı dönem olmuştur. Komünist Parti ideolojisinin hâkim kılınmasının yanı sıra, sözde proletaryanın çıkarlarını koruyan, işçi ve köylü dayanışmasına dayalı emekçi sınıfın refahı ve mutluluğu için çalışan, Çarlık Rusya'nın "haklar hapsedilmesinden kurtulmuş" toplumların "sarsılmaz birliğini kuran" bu sistemde, ayrıca "Stalin kültü"nü inşası tek kalıba sokulmuş sanat muhitini çekilmez hale getirmişti. Bu dönemde edebiyat, sanat ve kültür alanında faaliyet gösteren çok sayıda aydın Pantürkçü, Panislamcı adıyla, ayrıca Bolşevik karşıtı sol örgütlenmelere, Komünist Partinin revizyonist cenahlarına mensup oldukları gerekçesiyle hapsedilmiş, sürülmüş veya kurşuna dizilmiştir. Tüm olumsuzluklara rağmen 1920-40'lı yıllarda Azerbaycan tiyatrosunda rejisör, oyuncu ve piyes yazarlarının yetiştiğini, sahne tertibatı, dekor, oyunculuk teknikleri ve tiyatro eğitimi alanında kayda değer olayların yaşandığını vurgulayabiliriz.

Sonuç

Hakların ve milletlerin modernleşme ve aydınlanma süreçlerinde önemli kültür alanlarından biri tiyatro sanatıdır. Azerbaycan'da tiyatro sanatının kökeni halkın kadim gelenek, merasim ve törenleriyle ilgili unsurlar üzerine inşa edilerek gelişmiştir. Bu unsurlar meydan gösterileri, dini ve folklorik nitelikli oyunlarda kendini göstermiştir. Modern anlamda tiyatro sanatı daha geç tarihte, Azerbaycan'da aydınlanma döneminde ortaya çıkmıştır. Bu süreçte Azerbaycan'da profesyonel tiyatronun oluşum ve gelişim süreci Avrupa ve Rus tiyatrosundan etkilenirken, yerel, milli ve halkın kültür hazinesinden süzülüp gelen manevi, ahlaki ve kültürel değerlerden beslenmiştir.

108 Kerimov, *Azərbaycan peşəkar teatrının...*, s. 346.

*Üç Dönem Kesitinde Azerbaycan Tiyatrosu:
Aydınlanma, Bağımsızlık ve Sosyalizm Evrelerine Bir Bakış*

Azerbaycan modernleşmesinin mimarlarından olan Mirza Fethali Ahundzade'nin kaleminden çıkan sahne eserleri tiyatro sanatının gelişmesinin önünü açmıştır. Geleneksel Müslüman toplumunda yenilenme hareketinin en zor ilerlediği bir alan olarak tiyatronun toplum nezdinde kabulü birçok objektif ve sübjektif engeller eşliğinde gelişmiştir. Özellikle, tiyatro olgusunun halka yabancı, örf, gelenek ve ahlaka aykırı bir sanat dalı olarak algılanması bu engellerin aşılmasını bir hayli zorlaştırmıştır. Kadın izleyici, kadın oyuncu sorunu da tiyatro sanatının gelişmesi önündeki büyük problemlerdendi. Bu zorluklara rağmen 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan tiyatrosu yeni oyunların sahnelenmesi, dekor ve oyunculuk sisteminin gelişmesi açısından kayda değer ilerleme sağlamıştır. Tiyatro sanatının gelişmesi oyun yazarlığını hızlandırırken, edebî ve tiyatro kritiğinin de doğup gelişmesine yol açmıştır.

Ulus bilincinin olgunlaşması ve millet inşası sürecinin hızlanması, nihayetinde Rusya İmparatorluğunda yaşanan önemli siyasi dönüşüm ve devrimlerin etkisi altında 28 Mayıs 1918 tarihinde Müslüman Doğu dünyasında ilk bağımsız cumhuriyet olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulmuştur. Cumhuriyet dönemi Azerbaycan Türklerinin toplumsal çağdaşlaşma tarihinin en önemli aşamasını teşkil etmektedir. Bu dönemde Azerbaycan tiyatrosu müstesna önemi haiz bir rol üstlenmiştir. O zamana kadar ileri görüşlü, milli duyarlılığı yüksek ve vatansever aydınların gayretleriyle belli bir seviyeye yükselen tiyatro, Cumhuriyetin kurulmasıyla devlet himayesine alınmıştır.

28 Nisan 1920 tarihinde 11. Kızıl Ordunun müdahalesiyle bağımsız cumhuriyetin yıkılışından sonra diğer kültür ve sanat alanları gibi Azerbaycan tiyatrosu da yeni rejimin siyasi ve ideolojik baskısı altında varlığını sürdürmeye çalışmıştır. Özellikle totaliter sistem inşası sürecinde baskı ve şiddetin artması Azerbaycan tiyatrosunu ciddi şekilde etkilemiş ve dar ideolojik çerçeveye sıkıştırılmıştır. Bu baskı ve şiddet sürecinin zirve noktası 1937 yılı, yani tasfiye ve toplu infaz sürecinin en yoğun şekilde yaşandığı yıldır. "Büyük Tasfiye" olarak adlandırılan bu süreçte sürgün edilen ve öldürülen aydınlar arasında edebiyat, kültür ve tiyatro alanında tanınmış birçok parlak şahsiyet vardı. O dönemde Sovyet totaliter sisteminin ağır şartları altında ezilmesine rağmen tiyatro sanatının, eğitim ve kritiğinin gelişmesi yönünde kayda değer adımlar atılmış, değişik kuşaklara mensup yetenekli sanatçılar yetişmiştir. Yetmiş yıllık Sovyet rejiminin ardından yeniden bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan'da millet inşası, toplumsal aydınlanma ve çağdaş düşüncenin gelişmesinde Azerbaycan tiyatrosu kendi misyonunu kaldığı yerden devam ettirme fırsatı yakalamıştır.

Kaynakça

- Ahmadov Hüseyn, Abdurrahim Bey Hakverdiyev: Hayatı-Sanatı ve Tiyatro Eserleri (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2016.
- Ali İhsan Kolcu, Temâşâ Mecmuası (İnceleme ve Edebiyatla İlgili Metinler), (Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas 1992, s. 17.
- And Metin, *Ritüelden Drama, Kerbelâ-Muharrem-Ta'ziye*, Yapı ve Kredi Yay., İstanbul 2002.
- Axundzadə Mirzə Fətəli, *Əsərləri*, Üç cildə, “Şərq-Qərb”, Bakı 2005.
- Azərbaycan Cümhuriyeti Osmanlı Basınında:1918-1920 (Gazete Haberleri ve Köşe Yazıları)*, (Neşre hazırlayanlar: Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov), TEAS Press, İstanbul 2018
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq)*, “Qoliot Qkup” QSC nəşriyyatı, Bakı 2009.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, I cild. “Lider” nəşriyyatı, Bakı 2004.
- Barmanbay Afina, Doğumunun 150. Yılı Anısına: Celil Memmedguluzâde'nin Anamın Kitabı Piyesinde Azərbaycan İdeali, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı/Issue: 48 (Güz), Ankara 2019 (ss. 83-113).
- Baykara Hüseyn, *Azərbaycan'da Yenileşme Hareketleri: XIX. Yüzyıl*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları: 16, Seri: IV, Sayı: A1, Ankara 1966.
- Cavanşir Həmidə xanım, *Xatirələrım*, II nəşr (Ruscadan çevirən və nəşrə hazırlayan: Mehriban Vəzir), “Apostroff”, Bakı 2012.
- Əlimirzəyev Xalid, *M.F. Axundovun ideal və sənət dünyası*, “Nurlan”, Bakı 2017.
- Ertuğrul Muhsin, Azərbaycanlıların İstanbul'u Ziyaretleri Münasebetiyle, *Temâşâ*, Sayı: 14, 1919, s. 1-2.
- Fığlalı Ethem Ruhi, İsnəşəriyyə, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (ss. 142-147).
- Güngör Şeyma, Tarihi Olaydan Menkıbeye, Menkıbeden Şahesere [Kerbela Olayı ve Hadikatu's-Sueda], 38. *ICANAS* (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika

- Çalışmaları Kongresi), 10-15.09.2007, *Bildiriler Kitabı*, I. Cilt, Ankara 2008 (ss. 769-788).
- Güntekin Reşat Nuri, Azərbaycan Tiyatrosu, *Büyük Mecmua*, 6 Mart 1919. İçinde: Cumhuriyet, *Çırpınırdı Karadeniz'in Bestecisi Üzeyir Hacıbeyli*, İleri Yayınları, İstanbul 2015 (ss. 29-31).
- Haqverdiyev Əbdürrəhim bəy, Azərbaycanda teatr. İçində: Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. *Seçilmiş əsərləri*. İki cild. II cild. "Lider nəşriyyat", Bakı 2005 (ss. 357-370).
- Haqverdiyev Əbdürrəhim bəy. *Seçilmiş əsərləri*. İki cild. II cild. "Lider nəşriyyat", Bakı 2005 (ss. 357-370).
- Həbibbəyli İsa, Ustad Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə, İçində: Cəlil Məmmədquluzadə. *Əsərləri*, Dörd cild (Tərtib edən və izahların müəllifi: İsa Həbibbəyli), I cild, "Öndər" nəşriyyatı, Bakı 2004 (ss. 4-38).
- Həsənzadə Tahirə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə - teatrşünas, *Azərbaycan əlyazmaları dünyə kitabxanalarında mövzusunda III Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları*, 13 iyun 2018-ci il, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı 2018 (ss. 16-18).
- Karayev Yaşar, Ahundzadə ilə Başlayan Estetik Hafıza: Azərbaycan Türk Uyanışı (Aktaran: Sabahattin Çağın), İçində: *Belli Başlı Dönəmləri və Zirvə Şahsiyyətləri ilə Azərbaycan Edebiyatı* (Yayına hazırlayan: Yavuz Akpınar), Ötügen, İstanbul 1999 (ss. 174-190).
- Karayev Yaşar, Hafızanın Kederde ve Gülüşte Uyanışı: Nəcəf Bey Vəzirli, (Aktaran: Sabahattin Çağın), İçində: *Belli Başlı Dönəmləri və Zirvə Şahsiyyətləri ilə Azərbaycan Edebiyatı* (Yayına hazırlayan: Yavuz Akpınar), Ötügen, İstanbul 1999 (ss. 309-326).
- Karayev Yaşar, Nesrin və Sahnənin Acılı Hafızası Cəlil Məmmədquluzadə (Aktaran: Sabahattin Çağın), İçində: *Belli Başlı Dönəmləri və Zirvə Şahsiyyətləri ilə Azərbaycan Edebiyatı* (Yayına hazırlayan: Yavuz Akpınar), Ötügen, İstanbul 1999 (ss. 191-209).
- Kərimov İnkilab, *Azərbaycan peşəkar teatrının tarixi və inkişaf mərhələləri*, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı 2002.
- Kərimov İnkilab. *Pyes. Teatr əhvalatları. Hekayələr. Rəvayətlər*, "Avrasiya Press", Bakı 2011.

Ali ASKER - Mahire ASKER

Mehmetzade Mirza Bala, *Milli Azərbaycan Hareketi* (Yayına hazırlayan: Ahmet Karaca), Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları No: 40, Ankara 1991.

Məmmədquluzadə Cəlil, *Xatiratım*, 2-ci nəşr, Xan nəşriyyatı, Bakı 2015.

Məni ayaqqabı ilə qarşılayın, Mustafə Mərdanov -120, *Ədəbiyyat qəzeti*, 2014, 9 may, s.10.

<http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2014/may/371133.htm>

Mir Cəlil, Hüseynov Firidun, *XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı*, “Elm və təhsil” , Bakı 2018.

Musayeva T.H., Mədəni quruculuğun başlanması, İçinde: *Azərbaycan tarixi*, Altıncı cild (aprel 1920-iyun 1941), “Elm” nəşriyyatı, Bakı 2000 (ss. 201-249).

Musayeva T.H., Mədəni quruculuq. İçinde: *Azərbaycan tarixi*, Altıncı cild (aprel 1920-iyun 1941), “Elm” nəşriyyatı, Bakı 2000 (ss.343-367).

Rəhimbəyli N., *İncəsənətdə keçən ömür*, “Adiloğlu” nəşriyyatı, Bakı 2004.

Rəhimli İlham, *Azərbaycan teatr tarixi*, “Caşioğlu” nəşriyyatı, Bakı 2005.

Rəhimli İlham, *Azərbaycan teatri*, TEAS Press, Bakı 2018.

Resulzade Mehmed Emin, *Kafkasya Türkleri* (Haz. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım-Sebahattin Çağın), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993.

Resulzade Mehmet Emin, *Asrımızın Siyavuş'u* (Eseri yayına hazırlayan: Arasoğlu), Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları: 39, Ankara 1989.

Resulzade Mehmet Emin, *Azərbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*, (Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın), Azərbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları: 1, Birinci Baskı, İstanbul 1990.

Resulzade Mehmet Emin, *Azərbaycan Kültür Gelenekleri ve Çağdaş Azərbaycan Edebiyatı*, Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları: 18, yy..

Sarabski Hüseynqulu, *Köhnə Bakı*, “Yazıçı”, Bakı 1982.

Sultanlı Əli, *Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1964.

Temâşâ, Sayı: 14, 1915.

Temâşâ, Sayı: 15, 1919.

*Üç Dönem Kesitinde Azerbaycan Tiyatrosu:
Aydınlanma, Bağımsızlık ve Sosyalizm Evrelerine Bir Bakış*

Yeşilot Okan, *Hacı Zeynelabidin Tagiyev*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.

Yurtsever A. Vahap, *Azerbaycan Dram Edebiyatı*. Azerbaycan Kültür Derneği'nin teşebbüsü ile 26 Kasım 1950'de Ankara Halkevinde verilen konferans, Azerbaycan Kültür Derneği yayınları, Bayur matbaası, Ankara yy.

Yurtsever A. Vahap, *Mirza Fethali Ahuntzadenin Hayatı ve Eserleri*. Azerbaycan Kültür Derneği'nin teşebbüsüyle 18 Mart 1950'de Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde verilen konferans, Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara 1950.

Вагабова Эмира, *Культурные процессы в Азербайджане (вторая половина XIX - начало XX вв.)*, Издательство, "Аврора", Баку 2018.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Yıkılışı, Sovyet Düşünce Sistemi ve Kimliğinin Şekillenmesi (1920-1940'lı Yıllar)

Şelale MEMMEDOVA*

(Azerbaycan Türkçesinden aktaran: Ülviye FİLİYEVA)

Giriş

20. yüzyıl, Azerbaycan'daki halkların tarihinde dramatik, zorlu ve karmaşık olayların yaşandığı bir dönemdir. İlk kez Kafkasya'da "Azerbaycan" isimli bir devleti kurmayı başarmış siyasi seçkinler, bu devletin gözle görülen ve haritaya aktarılabilecek sınırlarının belirlenmesi, bu sınırlar içinde meskûn halklara uygar, medeni hak ve özgürlüklerin sağlanması, barışçıl ortam, istikrarlı yaşam ve ekonomik yapı inşa etmek uğruna büyük azim ve gayretle mücadeleye kalkmışlardı. Dış dünya bu azim ve gayreti yeterli düzeyde değerlendirmemiş, ayrıca kendi çıkarları doğrultusunda bu devleti sadece *de-facto* olarak tanıyabileceklerini beyan etmişlerdi. Büyük mücadeleler sonucunda ortaya çıkmış Azerbaycan Cumhuriyetini kuran siyasi liderlerin ve aydınların liberalizm ve milli devlet ülküsü Kızıl Ordu'nun süngüleri ile kana boyanmıştı.

Bu yazıda, 20. yüzyılın başlarında milli ve siyasi düşünce tarzı keskin şekilde değişmiş, sömürge yönetiminden demokrasiye, demokrasiden otoriter ve totaliter

* Woodrow Wilson International Scholars Center, ABD, Washington DC, Kıdemli Araştırmacı, Doç.Dr.

rejime geçmiş Azerbaycan toplumunun, 1920-1940'lı yıllar arasındaki dönemde milli, manevi, sosyal ve siyasi değerlerinin şekillenmesinde Sovyet sisteminin rolü ve etkisi ele alınmıştır.

1. Milli Liberalizme Karşı Devrimci Entelektüalizm (1920'li yıllar)

20. yüzyıl Azerbaycan toplumunun şekillenmesinde ve düşünce yapısında yeni bir dönemin başlangıcı, halkın siyasi yönden aktifleştiği, sosyo-ekonomik başarıların elde edildiği, manevi değerlerin zenginleştiği ve aynı zamanda sosyal gerginliğin tırmandığı, etnik ve milli zeminde çatışmaların yaşandığı bir dönemdir. Ne kadar paradoksal olsa da bu değişikliklerin tümü doğrudan Bakü petrolü ile ilgiliydi. 19. yüzyılın sonlarından itibaren Bakü petrolünün üretimi bölgede kapitalist yapının dönüşümüne, ciddi sosyo-ekonomik ve siyasi gelişmelere neden olmuştur. Petrol endüstrisinin gelişimine bağlı olarak, yoksul köylülerin şehirlere akışı ve hızlı kentleşme, kentsel alt yapının modernizasyonu ve geliştirilmesi, ticari ve finansal sektörlerin oluşumu, toplumsal katmanlaşma ve uluslararasılaşma süreci yaşanıyordu. Böyle bir gelişme, sonuç olarak serbest piyasa ilişkilerini destekleyen yasal alt yapıya, endüstriyel, teknik ve finansal çevrelere, uzman ve eğitilmiş kadrolara olan ihtiyacı arttırırken, bilim ve eğitimin gelişmesini de zaruri kılıyordu.

Bilim ve eğitim geliştikçe aydınların Batı düşüncesi ve uygarlığıyla tanışması, bu düşüncelerin önce seçkinler, daha sonra halk arasında yayılma potansiyelini arttırıyordu.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Batı'da yaygın olan iki düşünce akımı zihinleri daha çok meşgul ediyordu: milletçilik ve vatanseverlik. 20. yüzyılın ilk yıllarında Kafkasya'nın Türk halkları için vatan kavramı belirsiz bir sözcüktü. Her bir halk için vatan, kendisinin doğup büyüdüğü toprak veya mahalle ile sınırlıydı. Bu kavramın boyutu, halkların yaşadıkları tarihi toprakların dışına çıkmıyor veya onu tam olarak kapsamıyordu. Yurtseverlikle kıyaslandığında milletçilik, tamamen farklı bir olguydu ve bu kavram aydınları, milli devlet düşüncesiyle ilgilenen siyasetçilere halkı etnik kimlik, köken, mensubiyet duygusuna dayanan tek bir düşünce etrafında bir araya getirmeye yardımcı olabilirdi.

Kapitalizmin gelişimi sadece olumlu sonuçlar doğurmamış, aynı zamanda sosyal gerginliği, ekonomik ve mali rekabeti arttırmış ve çıkar çatışmalarını güçlendirmişti. Rekabetin tarafları, farklı dünyaları, farklı kültür ve uygarlığı temsil ettikleri zaman durum daha keskin bir şekil alıyordu. Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya'yı işgal etmesinin ardından bölgedeki nüfus

hareketliliği sıradan bir gelişme hâline gelmişti. Petrol sanayisinin gelişimi, halkların nüfus hareketliliği ve yer değişmesine özel ivme kazandırdı. Çar Rusya'sında 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren uygulanan reformlar genel olarak ilerici bir bakış açısına sahipti ve petrol endüstrisinin, kapitalist ilişkilerin gelişmesinde ve Bakü vilayetinin kalkınmasında fevkalade önemli rol oynuyordu. Ayrıca bu gelişmeler halkın umumi refah düzeyinin artması bakımından olumlu etki gösteriyordu.

Büyük sermaye birikimine sahip yabancılar ellerindeki sermayeyi büyük fırsatlar şehrine, yani Bakü'ye yatırıyorlardı. Bu sayede durmadan fakirleşen köylüler petrol madenlerine akın ediyorlardı. Özellikle de Bakü şehrinin gerek üst gerekse alt zümrelerinin sosyal ve etnik yapısında ciddi değişiklikler yaşanıyorlardı. İmparatorluk yasalarının getirdiği ciddi kısıtlamalar yerel Müslüman ahaliyi ekonomik, mali, askerî ve hatta kültürel faaliyetlerin dışında bırakıyordu.

20. yüzyılın başlarında Bakü guberniyası (*eyalet – ed.n.*) ve Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu diğer guberniyalar gayrimüslimler tarafından yönetiliyordu. Ekonomik ve mali kurumlar büyük miktarda sermayeye sahip olan gayrimüslimlerin ve Türk olmayanların elinde idi. Bakü çok milletli bir şehre dönüşmesine rağmen uluslararası nitelikte bir şehir değildi. Bu şehirde her bir azınlığın kendi mahallesi, okulu ve etki alanı vardı. Halkların birbirleriyle teması sadece günlük yaşamsal ihtiyaçlarla sınırlıydı, din, eğitim ve kültürel açıdan dünyaya bakışları, onların aralarındaki farkı keskin bir şekilde ortaya koyuyordu. Müslüman nüfusun aksine Hristiyanlar etnik kimlik ve milli aidiyet duygularına daha fazla hâkimlerdi. Hristiyanlık, Rus, Gürcü ve Ermeni nüfusa kendi alfabelerini yaratma, bu alfabeyle kendi dillerinde yazılmış kutsal dinî metinleri yazabilme imkânı sunuyordu. Ayrıca bu metinleri okumak ve anlamak için kilise civarında okullar tahsis edilmişti.

Kafkasya'nın Müslüman ahali ise tüm Müslümanlar gibi kutsal kitap olan Kur'an-ı Kerim'i sadece Arapça okuyor, bunun için Arap alfabesini öğreniyor, Arapçanın öğretildiği medreselere gidiyordu. İslam medeniyeti ve uygarlığı, İslam eğitimi veren kurumlar tarafından sunuluyordu. Bu uygarlıkta, çeşitli dilleri konuşan, farklı tarihsel düşünce ve hafızaya sahip halklara, etnik grup ve milletlere yer yoktu. Keza tek din, tek kitap, tek kültür vardı ve herkes bu kültürün bir parçasıydı. Herkes bu kültürden faydalıyor, bu kültüre katkıda bulunuyordu.

19. yüzyılın sonlarından itibaren Müslüman aydınları, Hristiyanlarla kendi aralarında olan farkı daha derinden anlamaya; ümmet ve halk, Müslümanlık ve millet kavramlarını birbirinden ayırmaya başladılar. Bu fikirler 20. yüzyılın başlarında her ne kadar ilginç olsa da, etnik temelde Müslüman ile Hristiyanlar, özellikle de Ermenilerle Türkler arasında meydana gelen silahlı çatışmalar

sırasında daha önemli hâle geliyordu. Türkçe konuşan Müslüman halkın kimliğini idrak etmesi dinî değil, etnik çatışmanın sonucu olarak ortaya çıkmıştı. 6-9 Şubat 1905 tarihleri arasında Bakü şehrinde Ermenilerle Türkler arasında dört gün süren kanlı çatışma yaşandı. Bu çatışmalar daha sonra Mayıs 1905'te Nahçıvan'da, aynı yıl Ağustos ayında Şuşa'da, Kasım'da ise Yelizavetpol'da (şimdiki Gence şehri) devam etti.

Bu olaylardan bir yıl sonra Mart 1906'da çatışan taraflar, Rus İmparatorluğu'nun Kafkasya Naibi İllarion Vorontsov-Daşkov'un da katılımıyla çatışmanın nedenlerini araştırmak ve gelecekte izlenecek siyasi çizgiyi müzakere etmek için Tiflis şehrinde bir araya geldiler. Müzakereler sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nda özgürlük mücadelesi verdiğini iddia eden Ermeni Taşnaksüyun Partisi'nin hangi amaçlarla Kafkasya'da silahlı birlikler oluşturduğu ve terör yaptığı, Rusların Tatar diye adlandırdıkları Türklerin saldırganlığının neden Kafkasya'yı işgal eden ve yöneten Ruslara karşı değil de, Ermenilere karşı yöneldiği soruları yanıtız kaldı. Oysa cevap, her iki taraf için de açıktı. Taşnak Partisi üyesi Konstantin Hatisov'un konuşmasına yanıt olarak Karabey Karabeyov "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni halkının durumunun iyileştirilmesi için mücadele eden Taşnaksüyun'un amaçlarını bir demokrat olarak anlayışla kabul ettiğini, fakat toplam sayısı bir milyon olan Ermenilerin Kafkasya'da dar milli siyasi amaçlarının" kabul edilemez olduğunu vurgulamıştı.¹ Karabeyov, 1906 yılında Ermenilerin son hedefinin Kafkasya'da milli devlet kurma planı olduğunu açıkça söylemese de Naiplik, Kafkasya Müslümanlarına, özellikle de Türklere Ermenilerin bu hedefine ulaşmaları için hazırlık içinde olduklarını söylemeyi kendine bir vazife biliyordu. Karabeyov'un sormadığı soruları Ermeniler on üç yıl sonra 1918 yılı Mart ayında Ermeni-Türk çatışmasının ikinci aşamasında cevapladılar. Bu sefer Batı tarihçilerinin "siyasi çatışma", Ermenilerin "Bolşevik hâkimiyeti uğruna mücadele", Azerbaycanlıların ise "soykırım" olarak adlandırdıkları daha sert ve trajik çatışma meydana geldi.² Azerbaycan'da *Müsavat Partisi* lideri Mehmet Emin Resulzade Mart 1918 olaylarını "Mart olayları sırasında katledilen insanlar Azerbaycan halkının vatanımızın bağımsızlığı uğruna verdiği ilk kurbanlardır" şeklinde değerlendiriyordu.³ Sıradan halk için bu çatışma, toprak ve iktidar uğruna iki topluluk arasındaki bir mücadeleydi. Bu mücadele

1 Армяно-азербайджанский съезд. Каспий, 28 февраля 1906, s. 3.

2 Firuz Kazemzadeh, *Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, Philosophical Library, New York 1951; Ronald Grigor Suny, *The Baku Commune, 1917-1918: Class and Nationality in the Russian revolution*, Princeton University Press 1972; Tadeusz Swietochowski, *Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition*, Columbia University Press 1995; Audrey L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks: power and identity under Russian rule*. Hoover Press 1992; Айдын Балаев, *Февральская революция и национальные окраины. Мартовские события 1918 года в Азербайджане*, Флинта, Москва 2008 vs.

3 Второй съезд партии Мусават, *Азербайджан*, 6 декабря, 1918, 1.

1921 yılında geçici olarak Güney Kafkasya'nın tamamen Sovyetleşmesi ile sona erdi.⁴ Sovyet Rusyası'nın cumhuriyetler arasında “sınırların kaldırılması ve tüm toprakların Sovyet hâkimiyetine ait olduğuna” dair kararnamesiyle çatışmalar geçici olarak askıya alındı.

1918 yılı Mart olayı Türk sosyal-demokratlarının en güçlü teşkilatı olan *Hümmet*'in çöküşüne, başta N. Nerimanov olmak üzere bir grup siyasetçinin Kafkasya'dan gitmesine, diğer grubun ise Menşeviklerle birleşmesine neden oldu. Fakat 1919'un başında *Hümmet* teşkilatında Bolşevik görüşler üstünlük kazanmaya başladı ve sonunda, tüm Türk sosyal-demokratlar artık “Bolşevikleşmiş” örgütün çatısı altında bir araya geldiler. Şubat 1920'de *Azerbaycan Komünist Partisi*'nin kurulmasının ardından tüm sol görüşlü örgütler bu teşkilata katıldılar. 1920 yılı Nisan ayının sonunda Sovyet Rusyası'nın 11. Kızıl Ordusu'nun Azerbaycan Cumhuriyetini işgali ile bu örgüt sözde hâkim partiye dönüştü.

Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi oldukça sancılı bir süreçti. İlk zamanlar halkın Bolşeviklere umutla baktığını söyleyebiliriz. Ülkenin işgali sırasında halkın yeteri kadar tarafsız davranması bu olguyu doğrulamaktadır. 11. Kızıl Ordu'ya karşı koymamanın, sıradan insanların bağımsız milli devleti etkin bir şekilde savunmamasının arkasında derin tarihî, siyasi ve sosyal nedenler vardı. Öncelikle I. Dünya Savaşı sonrası başlayan ve devam etmekte olan ekonomik kriz, siyasi ve sosyal gerginlikler, endişeler, etnik temelli kanlı çatışmalar istikrar ve huzur arayan halkın pasifliğini nitelendiren faktörlerdi. Köylüye toprak, işçiye fabrika, insanlara barış ve huzur, halklara kendi kaderini tayin hakkı vadeden Sovyet Rusyası'na olan umutlar çabuk tükenmişti. Azerbaycan'ın işgalinden birkaç hafta sonra, Mayıs 1920'de Gence isyanını bastırırken Ermenilerin Bolşevikleri desteklemesi, isyanı bastırınlar arasında Türk Komünistlerin de olması, Sovyet hükûmetinin sloganları ile yaptıklarının örtüşmediğini kanıtlıyordu.

Askerlerinin yaklaşık %70'i Ermeni olan Gürcü alayının da dâhil olduğu 11. Ordu'nun halkı yağmalaması, şehirlerin tamamen viran edilmesi ülke çapında protestolara neden oldu. Bu direnişin en ilginç yönü önceleri Bolşevik hükûmetini destekleyen Ermenilerin şimdi de “Müslüman kardeşleri”yle birlikte mücadeleye katılmaları ve “Komünistlerin yaptıkları vahşete itiraz ederek onları ‘ortak vatandan’ kovma” çağrısında bulunmaları idi.⁵

4 Решение Закавказского Чрезвычайного Комитета, 22 августа, 1992; Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi (AC MDA), f. 379, liste 40c, dosya 45, v.2.

5 AC MDA, f. 27, liste 4s, dosya 20, v.22. Kızıl Ordu birlikleri Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra Bolşevikler o ana kadar destekledikleri, bağımsız Ermenistan'ı korumak niyetinde olan Taşnaklara karşı da operasyonlara başladılar. Bu operasyonlar önce Karabağ, Zengezur, ardından Nahçıvan'ın Ermeni silahlı birliklerinden temizlenmesi ile sonuçlanmıştır. Ermeniler bu operasyonlar sırasında ciddi zarar gördüğü için Bolşeviklere karşı savaşta Türklerle bir arada hareket etmeye karar verdiler.

Halkın Sovyet hükûmetine karşı itirazı herhangi bir siyasi nitelik taşımıyordu. Sovyet hükûmetiyle siyasi alanda mücadele yürüten kesim, aydınlar ve tekelci kapitalistlerden maddi destek alan ve ülkede faaliyeti yasaklanmış siyasi parti mensupları idi. 1920 yılının başlarında Sovyet siyasi organlarının resmi raporlarında hükûmete karşı en etkili muhalefet güçleri olarak *Müsavat*, *İttihat ve Siyonist* örgütlerinin isimleri geçiyordu. Bunun yanı sıra siyaset alanında yerli Türklerle birlikte Nisan darbesinin ardından ülkeyi terk etmemiş olan Türk subay ve askerlerin de aktif katılım sağladıkları *İttihad-ı Terakki*, *İttihad-ı İslam*, *İslam el-Kuran*, *İslam Fırkası*, *Güneş Kafkas*, *Halkçı* ve *Azadiye* isimli partiler mevcuttu.⁶ Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti, özel mülkiyete saygı, din özgürlüğü, medeni hak ve özgürlükler uğruna mücadele eden muhalif partileri o zamana kadar siyasete katılmamış Bakü ve eyalet köylülerini bile siyasi mücadeleye çekmeyi başarmıştı.

Fakat Sovyet kolluk kuvvetlerinin tasfiyeci yöntemleri, toplu tutuklamalar ve tehditler 1920’li yılların sonuna doğru bu partilerin kapatılması ile sonuçlandı. 1927 yılında Azerbaycan Merkezî Yürütme Komitesi (AzMYK) komünist yanlısı olmayan tüm basın organlarının neşrini ve ülkeye girişini yasaklayan, “Beyaz-muhacir basınına aboneliği” durduran kanunu imzaladı.⁷ Bu durumda aktif siyasi mücadele ülke sınırlarını aştı. Bu mücadeleyi destekleyen ve mali yardım sağlayanlar ise büyük devletlerdi. 1920’li yılların ortalarında Azerbaycan siyasi muhacirleri Sovyet hükûmetine karşı mücadelede artık İran ve Türkiye olarak iki merkez oluşturabilmişlerdi. Devlet Siyasi İdaresi Gizli Enformasyon Bölümü’nde, Türkiye’de faaliyet gösteren İstanbul ve Trabzon gruplarının adı geçiyordu. Trabzon’daki “Azerbaycanlı-Dağlı Komitesi”nin yalnız Kafkasya’daki değil, İran’daki muhalif partileri de yönettiği belirtiliyordu.⁸ Aynı kaynakta şöyle yazıyordu:

“Hazırda Türkiye’de bulunan Müsavat hükûmetinin bazı eski üyeleri Türkleri Sovyet Rusyası’na karşı kışkırtmakta ve Türkiye’nin yardımıyla bağımsız Azerbaycan devletinin kurulmasının kaçınılmaz olduğunu ispatlamaya çalışmaktadırlar.”⁹

Ağırlıklı olarak *Müsavatçılardan* oluşan muhacir muhalif partiler arasında stratejik konularda ciddi uyuşmazlıklar vardı. Faal muhacirlerden birisi olan

6 Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İşler İdaresinin Siyasi Belgeler Arşivi (AC CİİSBA), f.1, liste 2, dosya 98, v. 1-20, liste 85, dosya 581, v.196.

7 AC MDA, f.169, liste 2, dosya 40, v.5.

8 *Совершенно Секретно: Лубянка Сталину о положении в стране (1922-1934-е годы)*, т. I, часть I, ИРИ РАН Москва 2001, с.272

9 *Совершенно Секретно: Лубянка ...*, с. 90.

Hüsrev Bey Sultanov, bu uyuşmazlıkları ortadan kaldırmak ve Sovyetlere karşı mücadeleyi harekete geçirmek amacıyla 1926 yılında Tebriz'de bulundu. Burada Taşnaksütyun Partisi'nin İran'daki bazı üyeleri ile bir araya gelindi ve Sovyetlere karşı ortak mücadele planı hazırlama girişiminde bulunuldu. Ermeniler, böyle bir planın içinde yer almayı kabul etmeseler de Türklerin Sovyetlere karşı mücadeleyi başlatmaları durumunda tarafsızlıklarını koruyacaklarını vadettiler.¹⁰ Fakat H. Sultanov amacına ulaşamadı. Bir süre sonra İran ve Türkiye hükümetleri ülkeleri içindeki sorunlardan dolayı Kafkasya politikacılarının faaliyetine karşı dikkatli olmaya başladılar. Bu durumda muhacirlerin bir kısmı ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Sovyet yönetimi güçlendikçe muhacirlerin gücü de tükenmeye başladı ve siyasi mücadele giderek ideolojik mücadelenin bir parçasına dönüştü. Sovyet yönetiminin ülke içinde güçlenmesi hâkim çevrelerde uyuşmazlıklar, karşı koyma, gerilim ve çatışmalarla birlikte geliyordu. Azerbaycan Komünist Partisi yavaş yavaş iktidarı ele geçirmeye, hükümet ve yargı sistemi üzerinde denetim sağlamaya çalışıyordu. Azerbaycan Komünist Partisi Kafkasya Bürosu'na (daha sonra ismi Kafkasya Vilayet Komitesi ve Transkafkasya Parti Komitesi olarak değiştirildi), Kafkasya Bürosu ise Rusya Komünist Partisi'ne bağlıydı. Bakü'de parti teşkilatının gücü bir guberniya teşkilatı statüsüne sahip olan Bakü Komitesi'nin elinde toplanmıştı. Fakat toplumsal yaşamın bütün alanlarında, devlet yönetiminde rehber konumu hiçbir kanun ve hukuki belgeyle tasdik edilmemiş bir partinin iktidarını kurmak, o kadar da kolay değildi. Merkezde ve çevrede yürütme erki kurumları, parti hegemonyasına karşı ciddi şekilde direniyordu. Merkezi parti organlarında genelde gayrimüslimlerin, bölgelerde ise Türk Müslümanların ağırlık teşkil etmesi bu siyasi çatışmaya dinî-etnik renk katıyordu. Yerel kadroların azlığı ve Sovyet Rusyası'nın onlara yeteri kadar güvenmemesi iktidar, otorite ve gücün yabancıların elinde tutulmasını sağlıyordu. Bağımsız Sovyet Azerbaycan'ı fikrine inanmış milli Bolşevikler, bu durumdan rahatsızdı. İşte bu nedenle başta N.Nerimanov olmak üzere milli ilkelere öncelik veren bir grup Bolşevik, Azerbaycan Komünist Partisi'nde sağ kanadı oluşturuyordu. Bu grup mümkün olduğu kadar Azerbaycan'ın devlet bağımsızlığını ve sosyalist sistem inşasında milli özellikleri korumaya çalışıyordu. Sol kanat ise kendilerini enternasyonal adlandıran ve genel olarak gayrimüslimlerle ittifaka girmiş kesimdi. 1920'li yılların başlarında Azerbaycan'da siyasi duruma sol kanat hâkimdi. Sol kanada katılan milli Bolşevikler sağ kanattan farklı olarak daha iyi eğitim görmüş, genellikle orta sınıf ve genç kuşağın temsilcileriydi. Onlar, sağ kanadı milletçilik ve şovenizmle suçlarken, yerelleştirme (*korenizatsiya*) ve bağımsız Azerbaycan düşüncesine karşı idiler. Azerbaycan Komünist Partisi'nde gruplar arası mücadele ve rekabet Merkez

10 AC CİİSBA, f.1, liste 85, dosya 568, v.185-191.

[Moskova'nın – ed.n.] tarafından sıkı kontrol altında tutuluyordu. Çatışmalar kritik düzeye ulaştığında sürece müdahale ediliyordu.

Ülkenin tamamını kontrol altında tutmaya çalışan Merkez, hiçbir siyasinin büyük güç ve güven kazanmasına müsaade edemezdi. Aksi takdirde bu durum, Merkez'le çatışma ve “milletlerin kendi kaderlerini tayin etme hakkı”ndan yararlanma girişimiyle sonuçlanabilirdi. N. Nerimanov'un faaliyetleri, onun Azerbaycan'ın devlet bağımsızlığını yeniden kazanması, toprak bütünlüğünün temin edilmesi ve yönetimin millileştirilmesi uğruna verdiği mücadele bu tespiti doğrular niteliktedir. N. Nerimanov, “Merkez'den gelenlerle yerliler arasında” başlamış olan çatışmanın yerel kadroları parçaladığını, onların arasında derin görüş ayrılığına neden olduğunu söylüyordu. Milliyetçi kanadın yürütmüş olduğu bu mücadele Azerbaycan parti ve devlet organlarının Türkleştirilmesi, daha doğrusu siyasi iktidara sahiplenme mücadelesiydi. Parti ve devlet organları ve kolluk kuvvetlerinin yetki ve görevlerinin kesin olarak belirlenemediği 1920'li yılların başlarında genel olarak devlet organlarında temsil edilen milli Bolşevikler siyasi üstünlüğü ele geçirmeye çalışıyordu. Azerbaycan Geçici Devrim Komitesi ve Sovyet Azerbaycanı Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı görevini yürüten N. Nerimanov resmi olarak hükümet başkanıydı. Onun imzaladığı belgeler ve emirler kanun hükmünde olmalıydı. Ancak fiiliyatta söz sahibi gayri Türk temsilcilerden oluşan ve onlar tarafından yönetilen Bakü Komitesi'ydı. Hükümetle Bakü Komitesi arasında meydana gelen gerginlik, 1921 yılında Kafkasya Bürosu'nun Azerbaycan'ın parti meseleleriyle ilgili özel bir karar alması ve bir grup solcunun (aralarında Hamit Sultanov da vardı) Bakü'den geri çağırılması ile sonuçlandı. Ancak bu karar, milletçi kanada hiçbir fayda sağlamadı. Hükümet tarafından desteklenen Ermeni-Rus bloğunun daha da güçlenmesinden, yerel halkın çıkarlarına aykırı kararlara karşı koyamayacağından endişe eden N. Nerimanov “bu şartlar altında çalışmanın mümkün olamayacağını” düşünüyordu.¹¹ N. Nerimanov iktidarın devlet organlarından parti organlarına kaydığını görerek buna karşı geliyordu. Aslında bir komünist olan N. Nerimanov'un partinin güçlenmesinden yana olması gerekiyordu. Fakat kendisi partiyi değil hükümeti temsil ettiği için süreçten memnun değildi. Ekim 1921'de Rusya Komünist Partisi “Bakü meseleleri” hakkındaki kararıyla sol kanada darbe vurdu. R. Ahundov ve M. D. Hüseyinov'un Merkez'e çağrılmalarından bir süre sonra Mart 1922'de Nerimanov da Azerbaycan'dan uzaklaştırıldı ve milli komünistler arasında süregelen çatışma geçici olarak durdu.

Görece sakin bir dönemde Nerimanov'un endişe ettiği sorunlar öne çıktı: Azerbaycan yönetim sistemindeki yoğun Ruslaştırılma ve ülkenin toprak

11 DanilQuliyev, “İ. Lenin: ‘Necə lazım bilirsinizsə... eləcə edin’. *Kommunist*, Bakı 1990, 30 mart, s.1.

bütünlüğünün ihlali. Aslında, Rus İmparatorluğu eski tebaası olan milli azınlıklara vad edilen “kendi kaderini belirleme” hakkı sözde kalıyordu. Rus Bolşeviklerinin fikir babası ve devrimin lideri Lenin, defalarca konuşma ve yazılarında federatif değil, tek merkezli devlet için savaştıklarını belirtiyor, dil politikasına gelince halkların kendi dillerinde eğitim almalarına itiraz etmediklerini söylüyordu. Fakat Lenin, eğitim müfredatının Merkez tarafından belirleneceğini vurguluyordu. Bu, “kendi dilinizde eğitim alabilirsiniz, ancak nasıl ve hangi eğitimi alacağımıza biz karar veririz” anlamına geliyordu. Lenin’in ardından uzun süre Sovyetler Birliği’ni yönetmiş Stalin’in milli meselede tutumu daha sertti. Stalin’e göre millet; ortak köklere ve kadere sahip öznel bir birliktelik değil, gerçek özelliklere sahip bir birliktir. Milli topraklar ise “halkların gelişimi ya da çöküşü sonucunda objektif kültürel özelliklerin yarattığı veya mahvettiği boş bir kutuydu.”¹² Daha sonradan “velikoros şovenizminde” suçlanacak olan Stalin’e göre, Kafkasya’nın oldukça ilkel kültüre sahip küçük halklarını geliştirmeye gerek yoktu. Fakat milli mesele çok milletli Azerbaycan için oldukça önemliydi. Sovyet hükûmetinin gerçekleştirdiği ilk genel nüfus sayım sonuçlarına göre 1920’li yılların başlarında ülkede yaşayan 2 milyondan fazla nüfusun %59’nu Türkler oluşturuyordu.¹³

Çoğunluk olmasına rağmen Türkçe konuşan Müslüman kesim, ülke nüfusunun en kırılgan ve savunmasız halkasını oluşturuyordu. Yüzyıllarca farklı devletlerin esareti altında yaşamış, son yüzyılda Hristiyan Rusya’nın yürüttüğü ayrımcı politikalar sonucunda sosyo-politik ve askerî hayattan tamamen soyutlanmış Türkler, diğer Müslüman halklardan farklı olarak tam anlamıyla İslam diniyle tanımlanıyor, kendilerini etnik, milli kimliklerine göre değil, dinî kimliklerine uygun şekilde “Müselman/Müslüman/Magometyanın” olarak tanıtıyorlardı.¹⁴

Türkçe konuşan nüfus arasında okur-yazarlık düzeyinin Rus, Ermeni, Gürcü ve Yahudilere oranla düşük olması; siyasi partilere, özellikle de Ermenilerin çoğunlukta olduğu siyasi partilere güvensizlik duyulması 1920’li yılların başlarında Türklerin aktif politikaya katılımını engelliyordu. Fakat vatan toprağı ve milli toprak bütünlüğü söz konusu olunca bu engelleri ortadan kaldırmak bir zorunluluk haline geliyordu.

Kafkasya’da toprak uyuşmazlıklarından kaynaklanan çatışmaların şiddetlenmesi, 20. yüzyılın başlarından itibaren gözlemlenmeye başlanmıştı. A. Kerenski’nin başkanlığındaki Geçici Hükûmetin halkların ve milletlerin kendi kaderlerini tayin etme politikasının sonucunda Güney Kafkasya’da 1918 yılında

12 Sheila Fitzpatrick, “New Perspectives on Stalinism”, *The Russian Review*, XLV, 4, October, 1986, p.403.

13 AC CİİSBA, f.1, liste 235, dosya 303, v.176.

14 AC MDA f.169, liste 1, dosya 610, v.14, 20.

karma nüfuslu 10 tartışmalı bölge (Ahıska, Borçalı, Karayazı, Zagatala, Zengezur, Gazah, Karabağ, Batum-Kars, Nahçıvan-Şerur-Dereleyez, Signah) mevcuttu.

22 Ağustos 1922 tarihinde Transkafkasya Olağanüstü Komitesi Başkanı Pankratov'un imzasıyla Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan hükümetlerine gönderilen ve iç sınırların kaldırılması kararından sonra Gürcistan Zagatala bölgesiyle (okrug) ilgili iddiasından vazgeçti. Borçalı, Karayazı ve Ahıska Gürcistan'a katıldı.¹⁵ Gürcülerle olan toprak sorunlarını karara bağlamak kolay oldu. Fakat bu konuda Ermenilerle yapılan görüşmelerde oldukça gergin bir hava hâkimdi. Nerimanov'un da tahmin ettiği gibi Zengezur ve Karabağ sorununun çözümüyle ilgili yaşanan gerginlik ve Ermenilere tavizde bulunulması, hükümet ve parti liderlerini rahatsız ediyordu.

Zengezur ve Karabağ sorununun çözümü sırasında Nerimanov'un Lenin'e gönderdiği istirham ve tehdit dolu mektupları ülkenin toprak bütünlüğünün korunması uğruna çalışan ve mücadele eden bir liderin yapabildiği son çırpınışlardı. Karabağ ve Nahçıvan sorunu Nerimanov'un ülkeyi terk etmesinin ardından, 1923-1924 yıllarında karara bağlandı. Ayrıca Merkez'in talimatıyla Sovyet Azerbaycanı'nda Karabağ'ın dağlık kısmını kapsayan ve "Kırmızı Kürdistan" olarak adlandırılan özerk bir oluşum tesis etmek amacıyla bir komisyon oluşturuldu. Toprak uyuşmazlıkları ve taksimi Azerbaycan-Ermenistan sınırı boyunca tırmanan gerginlik ortamında gelişiordu.

1920'li yılların başlarında yabancı insani yardım kuruluşları tarafından Amerikan Yardım Komitesi temsilcisine gönderilen raporda Azerbaycan'da 140.000 mültecinin olduğu vurgulanıyordu. Mültecilerin 60.000'i Revan, 15.000'i Kars, 65.000'i ise Zengezur ve diğer bölgelerdendi.¹⁶ Durumları son derece ağır olan mülteciler bulaşıcı hastalık, açlık, yılan ve zehirli haşere sokması ve İran taraftan yapılan eşkıya saldırıları sonucunda hayatlarını kaybediyorlardı. Merkezi Komite'ye gönderilen raporlarda, annelerin aç bebeklerini Aras nehrine attıklarını yazan Halk İçişleri Komiserliği mensupları acil yardım talep ediyorlardı. Fakat 1922 yılında hükümet "olumsuz hava koşulları ve salgın hastalıklar nedeniyle" sınırların kapatılmasını beyan eden, mültecilerin Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti topraklarına girişini yasaklayan" bir karar aldı.¹⁷ Parti ve devlet kurumlarının neredeyse yarısının Rusların ve Ermenilerin elinde olduğu Sovyet Azerbaycanı'nda bu türden kararlar almak o kadar da zor değildi. Fakat milli Bolşevikler teslim olmak istemediler. Kısa bir süre sonra devletin bağımsızlığı,

15 AC MDA f.379, liste 40s, dosya 2, v.4.

16 AC MDA f.27, liste 4s, dosya 43, v.8.

17 Совершенно Секретно..., с. 199.

parti ve devlet organlarının millileştirilme mücadelesi yeniden ivme kazandı. Bu sefer mücadeleye, Azerbaycan Olağanüstü Komisyonu Eski Başkanı Eyüp Hanbudagov da katıldı. Azerbaycan'da Bolşeviklerin resmî politikasına ilk kez muhalefet eden Eyüp Hanbudagov, 1920'li yılların başlarından itibaren partinin milletler politikasını, “velikorosşovenizmi”ni, ayrıca devlet ve parti organlarının Ruslaştırılmasını eleştirerek, bunun olumsuz sonuçlara neden olacağı konusunda uyarılarda bulundu. 1924 yılında A. Hanbudagov'un milli meseledeki tutumu “hizipçilik” olarak değerlendirildi ve Merkez'e çağırılarak, Azerbaycan'daki konumu etkisiz hâle getirildi. Aynı yıl S. Kirov'un Azerbaycan parti teşkilatının başına getirilmesinden sonra parti içi tartışmalar kısmen azaldı. Fakat gerek Merkez (Moskova) gerekse yerli parti liderleri bu durumun uzun sürmeyeceğini anlıyorlardı. Azerbaycan Komünist Partisi (KP)'nin sadece %20'sinin yerli Türklerden oluşması (Azerbaycan KP gerçek bir Rus-Ermeni partisiydi), devlet yönetiminin komünistlerin elinde bulunması nedeniyle bu sorunu çözenin tek yolu Türk olmayanların partiye kabulünün durdurulması ve milli politikada değişiklik yapılmasıydı. 1920'li yılların ortalarından itibaren Merkez, Türk olmayan amele ve köylülerin partiye kabulünün durdurulmasına ilişkin sözlü talimat vermiştir. 1926'da ise Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (AzSSC) Merkezi Yürütme Komitesi (MYK) ve Halk Komiserleri Sovyeti (HKS) tarafından “Sovyet yönetiminin ivedilikle Türkçeleştirilmesinin uygulanmasına dair önlemler hakkında” ortak kanun tasarısı hazırlanmıştır. Bu tasarının bazı hükümleri Bolşevik iktidarı açısından yeteri kadar cesur sayılabilir:¹⁸

1. 1927 yılı ocak ayına kadar Türkçe kullanımına geçmemiş tüm devlet daireleri ve devlet sanayi ve ticaret kuruluşları her türlü işlemlerinde Türkçeye geçecektir;
2. AzSSC genelinde tüm devlet daireleri, ayrıca devlet sanayi ve ticaret kuruluşlarında yazışmalar Türkçe yürütülecektir; [...]
14. Türkçe bilmeyenlerin işe alımı durdurulsun...
15. Devlet daireleri, ayrıca sanayi ve ticaret kuruluşları çalışanlarının Türkçeye saygısız muamelesi ve belli süre zarfında Türkçe öğrenmeye gayret etmemesi tazminat ödenmeden işten atılmalarına neden olabilecektir; [...]
18. Türkleşmeyle ilgili alınan yeni kurallar taşrada yaşayan milli azınlıkların dilleri için de geçerlidir ve oradaki işlemler söz konusu dillerde yürütülecektir.

18 AC MDA f.379, liste 40 s, dosya 187, v.71-72.

Parti ve devlet kurumlarının Türkçeleştirilme politikası, milli azınlıklar, özellikle de Ruslar ve Ermeniler arasında hoşnutsuzluğa neden oldu. 1920'li yılların ortalarından MK görevlilerinin Moskova'ya yazdıkları raporlarda Türkleştirme politikasının Malakan ve Ermeni köylülerinin itirazına neden olduğu, bu itirazlara parti çalışanlarının da katıldığına dair vurgu yapılıyordu.¹⁹ Aynı dönemden itibaren Azerbaycan hariç tüm Birlik ülkelerinde Rus dili, parti ve devlet yönetim organlarının yegâne resmî dili konumuna geldi. SSCB'nin her yerinde parti ve sendikalarda önemli toplantı ve kongreler iki dilde düzenlenirken Azerbaycan'da bu tür etkinlikler sadece Türkçe yapılıyor, belgeler sonradan Rusçaya tercüme ediliyordu.

1920'lerin ortalarında, Moskova'nın Azerbaycan'a yönelik milli meselelerde tavizde bulunmasının birçok nedeni vardır. Komünist Partisinin taşrada pek fazla nüfuza sahip olmaması, siyasi seçkinler arasında yaşanan çekişmeler, parti kurumlarında Türklerin düşük temsil oranı vs. bu nedenler arasında sayılabilir. Parti, yetişmekte olan genç kuşağı sosyal ve siyasi açıdan kendi tarafına çekmeye, milli azınlıkları siyasi süreçlere katmaya ve siyasi liderlerin merkezkaç eğilimini zayıflatmaya mecburdu.

Bolşevikler, milletler politikasını rehber edinerek bölgelerde bir takım önemli kültürel ve eğitim projelerinin, Sovyet mevzuatı ve parti belgelerinin milli azınlıkların diline tercüme edilmesi, ücra bölgelerde yerel dilde okulların açılması, okulların milli pedagojik kadro ve ders materyalleriyle donatılması, basın organlarının neşri gibi uygulamaları başlattı. 1924 yılında SSCB'de 25 dilde, 1934 yılında ise 104 dilde ders kitabı basıldı.²⁰ 1931 yılında Azerbaycan muhacirlerinin İstanbul'da çıkardığı *Bildiriş* gazetesi, Sovyet hükûmetinin Türkçeden başka bir dil bilmeyen 610 bin Kürt için özel bir yazı tipi oluşturduğunu, ders kitapları hazırladığını, eğitim ve kültür merkezleri açtığını yazıyordu.²¹

1920'li yılların başlarında Sovyet hükûmeti, Birlik cumhuriyetinde okuryazarlığın artması amacıyla bir alfabe reformu başlattı. Reform ilk olarak 1921 yılında Arap alfabesi kullanan Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da gerçekleşti. 1922 yılında Azerbaycan'da Türkçe temelli Latin alfabesi oluşturuldu, 1924 yılında Azerbaycan'da resmî dairelerde sadece Latin alfabesinin kullanılmasına başlandı. 26 Şubat-5 Mart 1926 tarihlerinde Bakü'de Türkçe konuşan halkları "rahatsız eden" en temel meselelerin tartışıldığı Birinci Türkoloji Kurultayı düzenlendi. Kurultayın açılış konuşmasını yapan AzSSC MYK Başkanı

19 AC CİİSBA, f.1, liste 125, dosya 290, v.22.

20 *Революция и национальность*, 1936, N 4, с. 75-85.

21 Andrey Bukşpan, *Azərbaycan kürdləri*, Azərbaycan Dövlət Tədqiqat İnstitutu, Bakı 1932, s. 83.

Samedaga Ağamalıoğlu, kudretli Sovyetler Birliği'nin özgür yurttaşları olarak Türkçe konuşan halkların kendi kaderlerine sahip olmaları için kimliklerini, geçmişlerini ve bugünlerini idrak etmeleri ve geleceğe yönelik hedeflerini belirlemeleri gerektiğini, Latin alfabesine geçişin bu halklar açısından yeni ufuklar açacağını vurguladı.²² Kurultay, Azerbaycan'ın bu "ileri görüşlü tecrübesinin" diğer Türkçe konuşan cumhuriyetlerde de tatbik edilmesinin uygun olacağına dair karar aldı. 1927 yılında Yeni Türk Alfabesi Birlik Merkez Komitesi 34 harften oluşan yeni ortak Türk alfabesi taslağını kabul etti. 1922 yılında Azerbaycan'da alfabenin Latinleştirilme süreci, 1930'lu yılların sonunda azınlıkta olan altmış dokuz küçük halkın alfabesinin de Latinleştirilmesi veya Latin yazısına dayalı yeni alfabenin oluşturulmasıyla sonuçlandı.

Kültür ve eğitim alanında alfabe reformuyla başlatılan bir dizi eylem, Azerbaycan'ın Türkçe konuşan ahalisi arasında okuryazarlığın artmasını, nüfusun büyük bir kısmının parti ve çeşitli sivil toplum kuruluşlarına katılımı yoluyla siyasilşmesini, dinî hurafelere karşı mücadeleyi, dünyevi değerlerin yüceltilmesini ve Sovyet hükûmetine sadakatle hizmet edecek kadroların hazırlanmasını öngörüyordu. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan düşünürlerinin de ağır şekilde eleştirdiği din adamları ve dinî kurumlar, okuma-yazma çalışmalarına engel oluyordu. Sovyet hükûmeti kurulduğu ilk günden itibaren bu engelin ortadan kaldırılması amacıyla din karşıtı propagandaya başladı. Rusya'nın Hristiyan Ortodoks kilisesine oranla pek fazla etki ve güce sahip olmayan Müslüman ruhban zümresinin Sovyet sistemi ilkelerine boyun eğmesi çok da zor olmadı. Öncelikli olarak Sovyet devletinin millileştirme politikasıyla (5 Mayıs 1920 tarihli kanun) dinî kurumlar ve din adamlarının mali ve iktisadi kaynakları kurutuldu. Ayrıca el konulan malvarlığı karşılığında herhangi bir tazminat ödenmedi. Sovyet toplumunun sosyal yapısını inşa etmek amacıyla alınan kararlar din adamlarına tanınan tüm ayrıcalıkları iptal etti. Din adamları hem sosyal hayattan (nikâh, boşanma, ölüm, iltizam işlemleri, kiralama süreçlerinde iştirak vb.), hem de eğitim kurumlarından uzaklaştırıldı. Kabul edilen kararlar sadece din görevlilerinin kendilerini değil aile bireylerini de kapsıyordu. Sonunda 1920'lerin başlarında, Sovyet hükûmetinin politikalarına karşı gelen din adamlarının infaz edilmesine veya sürgüne gönderilmesine başlandı.

Alınan sert önlemlerle birlikte Sovyet hükûmeti dinî kurumların ve ruhban kesimin "Bolşevikleştirilmesi/Sovyetleştirilmesi" politikasını uyguluyordu. 1920 yılında Ufa'da Tüm-Rusya Müslüman din adamlarının ilk kurultayı yapıldı, Müslümanların Merkezi Din İdaresi (MMDİ) kuruldu. Kurultayın ardından

22 Первый Всесоюзный Тюркологический съезд, *Бакинский рабочий*, Баку 1926, с. 6-8.

Sibirya ve Azerbaycan'ın din adamları Müslümanlara Sovyet iktidarını savunma çağrısında bulundular. Kısa süre sonra Sovyet yönetimine bağlı *İslam* adlı dergi yayımlanmaya başladı. Sovyet hükûmeti Şii ve Sünnileri aynı safta birleştirmek için girişimlerde bulundu. Azerbaycan'dan özellikle Şeyh Behlül'ün bu yöndeki faaliyetleri dikkat çekiyordu. Hatta bu amaçla Ankara'da Müslüman Kurultayı'nın yapılması da öngörülmüştü. Fakat İran Şiiilerinin sert tepkileri bu politikanın devam ettirilmesine müsaade etmedi.²³

Sovyet hükûmeti dinî eğitim için İran, Irak ve diğer İslam ülkelerine giden din adamlarının eğitim ihtiyaçlarını karşılamak için Özbekistan'da yüksek eğitim kurumu tesis etti. Azerbaycan Şiiileri için önemli bir tören olan Muharremlik ayındaki ibadetin cami ve zikir evlerinden başka yerlerde icra edilmesi yasaklandı, dinî eğitim için yaş sınırı getirildi. Yalnız 14 yaşına gelmiş ve ilkokulda Sovyet eğitimi almış olanlara camilerde dinî eğitim verilebilirdi. Camilere bağlı kurslarda dini eğitimle birlikte ana dilinin öğretilmesi yasaktı.²⁴

1920'li yıllarda dinî kurumlara ve din adamlarına karşı saldırıyla birlikte sosyal alanda bazı liberal adımlar da atılıyordu. Mart 1923'de Transkafkasya parti organının kabul ettiği karara göre İş Kanunu'nun 112. maddesi uyarınca nisan ayında kutlanacak dinî bayramlarda dinî cemiyetlerin istekleri dikkate alınıyordu. Ortodokslar, Ermeni-Gregoryanlar ve Lüteranlar için 7, 8 ve 9 Nisan, Katolikler için 1 ve 2 Nisan, Yahudiler için ise 1 ve 8 Nisan tarihleri bayram tatili olarak belirlendi. Mayıs ayında ise Müslüman işçi ve memurlarına Ramazan Bayramı'nda ücretli tatil hakkı tanındı.²⁵

1923 yılında kabul edilen başka bir yasayla Azerbaycan'da çok eşlilik yasaklandı. Yerel yürütme komiteleri vatandaşların medeni durumlarına dair işlemler konusunda yetkilendirildi.²⁶ Bu kanunlar yalnızca dinî kurumlar ve ruhban kesimin itibarını sarsmadı, aynı zamanda toplumun en savunmasız, hiçbir hakka sahip olmayan, aynı zamanda önemli bir parçasını oluşturan kadınların özgürleştirilmesi ve sosyal hayata entegrasyonuna neden oldu. 1920'li yılların başlarında Merkez'de ve bölgelerde tüm kaza komiteleri bünyesinde kadınlarla ilgili özel bölümler faaliyete başladı. Bu bölümler kadınların karşılaştıkları sorunların çözümünde, kadın haklarının savunulmasında önemli rol oynuyor, çocuk yaşta evlenmeyi, eğitim hakkından yoksun bırakılmayı ve kadına karşı şiddeti önlemeye çalışıyordu.

23 Совершенно Секретно..., т. I, с. 926.

24 ЦК ВКП(б) и национальный вопрос, книга 2-я, 1933-1945, РОССПЕН, Москва 2009, с.537-538.

25 АС ЦІІСБА, ф.1, листе 125, досья 300, в.187.

26 АС ЦІІСБА, ф.1, листе 125, досья 319, в.7.

1920'li yılların sonuna doğru Azerbaycan SSC'de dinî kurumlar ve din adamlarının statüsünü ve toplumun sosyal değerlerini düzenleyen bir dizi önemli kararlar alındı. 1928 yılında AzSSC MYK dinin devletten ayrılması hakkında kanunu kabul etti. 1928 yılında Türk komsomolcu (*Komünist Gençler Birliği üyesi*) kadınların başörtüsünü çıkarmasıyla ilgili kararnamenin kabul edilmesi için AzMYK'de müzakerelerin başlatılmasına karar verildi. 1929 yılında kabul edilmiş Dinî Cemiyetler Kanunu ise dini toplulukların ekonomik faaliyetini, onlara mali yardım sağlanmasını, kadın ve çocukların dini törenlere katılmasını ve her türlü dinî eğitimi yasakladı.²⁷ 1928 yılı sonundan itibaren parti organlarının baskısı altında ülke çapında camilerin kapatılması kampanyası başlatıldı. 1929 yılı başlarında ülkede 461 cami kapatıldı veya yıkıldı. Yıkılan camilerin yerinde kültür ve eğitim kulüpleri, tiyatroların inşa edilmesi planlanmıştı. Alfabe reformu, milli azınlıkların maddi kültürlerinin geliştirilmesi ve din karşıtı propaganda, etkin Ruslaştırma siyasetiyle bir arada yürütülüyordu. Artık 1920'li yılların ortalarından itibaren Azerbaycan'da Rus şovenizminin yükselişi açıkça görülüyordu. A. Hanbudagov'un milliyetçilikte suçlanarak ülkeden kovulmasından birkaç yıl sonra parti ve devlet kurumlarının Türkleştirilmesi meselesi bu kez Halk İçişleri Komiseri, AzSSC Devlet Siyasî İdaresi'nin (DSİ) Müdürü Mircafer Bağirov tarafından gündeme getirildi. 1926 yılında S. Kirov'un Bakü'yü terk etmesi ile siyasi iktidar A. Karayev, S. Ağamiryan ve L. Mirzoyan'dan oluşan üçlünün eline geçti. A. Karayev resmî olarak siyasi iktidarda temsil olunsa da yeteri kadar etkili değildi. Ermenilerin fiilen devleti yönetmesi H. Cebiyev ve M. Bağirov'un başını çektikleri bir grup milli Bolşevik'in onlara karşı cephe almasına sebep oldu. H. Cebiyev Transkafkasya Vilayet Komitesi'ne gönderdiği mektupta L. Mirzoyan yönetimini ifşa ederek şöyle yazıyordu:

“Siz, (yani, Mirzoyan) partinin milli mesele ile ilgili kararını çarpıyorsunuz. Siz sadece var olan elverişli koşullar sayesinde şu an iktidardasınız. 1918-1919, 1920 yıllarının yanlışlarını dikkate almadan yürüttüğünüz politika sonucunda durum gerginleşirse, Sovyet iktidarının mevcudiyeti tehlikeye girecektir.”²⁸

H. Cebiyev'in ardından M. Bağirov da Transkafkasya Vilayet Komitesi'ne L. Mirzoyan'ın Azerbaycan karşıtı faaliyetini ifşa eden iki mektup gönderdi. Fakat tarih tekerrür ediyor, Merkez yine milli Bolşevikleri değil L. Mirzoyan'ı savunuyordu. H. Cebiyev “Genç Türk kadroları eski kadrolara karşı kıskırtmakla”, M. Bağirov ise “Azerbaycan DSİ'de partiye karşı entrika yaratmakla” suçlandılar ve böylece milli muhalefet yeniden yenilgiye uğradı.²⁹ Her zaman olduğu gibi bu

27 *Законы РСФСР*, Статистическое управление РСФСР, Москва 1929, с. 35, 353.

28 AC CİİSBA, f.1, liste 88, dosya 6, v.2.

29 AC CİİSBA, f.1, liste 74, dosya 257, v.91.

defa da milli muhalefetin yenilgisine milli komünistlerin kendileri, bu kez M. Bağirov'a karşı çıkararak iktidarı ele geçireceğini zanneden A. Karayev destek verdi. Fakat M. Bağirov'a karşı mücadele A. Karayev'in siyasi kariyerini sonlandırdı. 1929 yılında Azerbaycan KP MK A. Karayev, S. Ağamiryan ve L. Mirzoyan üçlüsüne görevlerini bıraktırdı ve ardından N. Gikalo, R. Ahundov ve G. Rahmanov'dan oluşan yeni sekreterlik oluşturuldu. A. Karayev'in Bakü'den gitmesi Merkez'le güçlü ilişkileri olan L. Beriya ve Stalin'in şahsen güvendikleri M. Bağirov'a ülkeye geri dönme fırsatı sundu. Fakat bu defa da Gikalo ile Bağirov arasında çatışma başladı. Ağustos 1930'da Tüm-Rusya Komünist Partisi Merkezi Komitesi "Azerbaycan meseleleri hakkında" karar kabul etti. Gikalo Tüm-Rusya Komünist Partisi Merkezi Komitesi'nde şube müdür yardımcısı görevine atandı. Bağirov ise eğitimini devam ettirmesi adıyla Marksizm-Leninizm Enstitüsü'ne gönderildi. 1930 yılında Yahudi kökenli Vladimir Polonskiy, Azerbaycan parti yönetimine getirildi.

2. Stalin'in Otoriterizmine Karşı Sosyal Liberalizm (1930'lu Yıllar)

1930 yılının başlarında AzSSC Devlet Siyasi İdaresi (ADSİ) "Azerbaycan Milli Merkezi" (AMM) davasıyla ilgili soruşturma başlattı. Adli soruşturma dosyasında Azerbaycan Milli Merkezi'nin 1924 yılında milletçi Türk aydınları, eski bey, bakan ve devrim karşıtı Müsavat ve İttihat partileri mensupları tarafından oluşturulduğu belirtiliyordu. Azerbaycan Milli Merkezi davası, Komünist Partisi'nin "yabancı, siyasi açıdan güvenilir unsurlar" olarak adlandırdığı kişilere yönelik üçüncü dalga tasfiye operasyonlarının habercisiydi. Sovyet Rusyası topraklarında ilk toplama kampları 1920'li yılların başlarında Lenin'in iktidarı döneminde oluşturulmuştu. Sovyet Azerbaycan'ında ilk tasfiye kurbanları sınıf düşmanları olarak adlandırılan beyler, ağalar, kapitalistler, tüccarlar, ruhban zümresi ve siyasi parti mensupları idiler. 1920'li yılların ilk yarısında Rus Sosyalist-Devrimciler Partisi üyeleri, *Halkçı*, *İttihat*, *Müsavat* partilerinin Lenkeran, Gence, Karabağ, Şamahı ve Nahçıvan şubeleri tahrip edildi. Kolluk kuvvetleri 1923 yılında "Müsavat" Partisi Merkezi Komitesi'ne yönelik birinci dalga tasfiye operasyonun,³⁰ 1926 yılında ise ikinci dalga tasfiye operasyonun yapıldığına dair bilgi verdi. Tutuklanan muhalif parti üyelerinin bir kısmı kurşuna dizildi, çoğu ise ceza kamplarına gönderildi.

Ekim 1926'da AzSSC Halk Komiserleri Sovyeti tarafından yüksek zümreye mensup kişilerin mal varlıklarına el konulması şartıyla ülkeden sürgün

30 Makalede anlatıldığı gibi Müsavat Partisine karşı birkaç defa tasfiye ve şiddet eylemine başvurulmuştur. Belgelerde bu eylemle ilgili "birinci [ikinci, üçüncü vs.] terkinin [veya heyetin] tasfiyesi" terimi kullanılmaktadır (ed.n.).

edilmelerine karar verildi. Devrim yasalarına uygun olarak sürgün 20 gün içerisinde gerçekleştirilecekti. Sağlıklı olanlar ülkenin kuzey bölgelerine, sağlık sorunları olanlar ise Özbekistan'daki SAZULON³¹ ceza kampına gönderildi. Genel olarak 1920'li yılların sonuna doğru Sovyet Azerbaycanı “yabancı ve siyasi açıdan güvenilirmez” unsurlardan tamamen temizlendi. Alınan önlemler ve kabul edilen kararlar sayesinde ülke genelinde tek partili ve kapalı siyasi sistem oluşturuldu.

1920'li yılların sonlarında ikinci dalga tasfiye operasyonları başlatıldı. Bu sefer hedef Trotskyci olarak adlandırılan muhalif gruptu. Trotsky Sovyet Birliği'nde Komünist Partisi'nden daha geniş sosyal desteğe ve siyasi deneyime sahip tek kuruluş olan Sendikalar Birliği'nin desteğiyle Stalin'e karşı ciddi muhalefet platformu oluşturabilmişti. Trotsky, Stalin'e göre daha pratik, mantıklı ve ileri görüşlü bir politikacıydı. O, Stalin'in oluşturmakta olduğu tek adam iktidarının Marksizim-Leninizm ilkelerine, sosyalizmin siyasi ideolojik temellerine meydan okuma olarak değerlendiriyor ve onu açık tartışmaya davet ediyordu. Fakat Stalin muhalefet cephesinin Sovyet basınında haber olmasından bile endişe ediyordu. Stalin bu tartışmada kaybedeceğini biliyordu. Trotsky'ye karşı tutumunun bazı Bolşeviklerce yasa dışı ve keyfilik olarak değerlendirildiği bu ortamda Stalin, dokunulmazlık statüsü elde etmekle kendisini güvence altına almaya çalışıyordu. Bunun için ona toplumda en yüksek mevki, yasadan öte bir makam gerekiyordu. Bu amacına ulaşmak için Stalin 1929 yılında Odessa limanından eski “II. Nikolay” gemisiyle Türkiye'nin Marmara denizindeki Büyükada'ya sürgün edilen, 1932 yılında Sovyet vatandaşlığından çıkarılan (1940 yılında ise Halk İçişleri Komiserliği'nin gizli ajanı tarafından Meksika'da öldürülen) Trotsky'nin taraftarlarını siyasi sahneden uzaklaştırmaya ve fiziksel olarak yok etmeye başladı.

Artık bu dönemde Azerbaycan'da şekillenmiş yapı bir grup milli komünist tarafından gerici ve yok olmaya mahkûm edilmiş rejim olarak nitelendiriliyordu. Milli komünistler mevcut durumdan iki çıkış yolu belirlemişlerdi. Bunlardan biri Azerbaycan'da Bolşevik diktatörlüğünün silahlı isyan sonucu devrilmesiydi. Herkes bunun zor ve neredeyse imkânsız olduğunu anlıyordu. Yerli Bolşevikler, Bolşevik diktatörlüğünün devrilmesinin SSCB'nin herhangi bir Avrupa ülkesi ile savaşta yenilgiye uğraması veya Rusya işçi ve köylülerinin silahlı isyanı sonucunda mümkün olabileceğini düşünüyorlardı. İkinci yol Bolşevik diktatörlüğünün barışçıl yolla demokrasiye geçişi idi. Milli Bolşevikler bu yolu Azerbaycan için en uygun yol olarak kabul ediyorlardı.

31 SAZULON - Orta Asya Özel Amaçlı Kamplar Müdürlüğü (Rusça: Sredneaziatskoe Upravleniye Lagerey Osobogo Naznacheniya)'nın kısaltılmış ismi.

Parti içinde özgür düşünen ve cesur fikirler seslendiren insanların olması Merkez'in çıkarlarını aykırıydı. 1930'lu yılların başlarında başlayan üçüncü dalga tasfiye operasyonları tamamen "Trotskyeci muhalefet" olarak değerlendirilen ideolojik düşmanlara karşı değildi. Bu dalga Komünist Partisi'nin eski liderlerini, eski Bolşevikleri, aydınları, hatta kolektifleşme politikası bağlamında sıradan halkı, özellikle köylüleri de kapsayan bir ceza tedbiri idi. "Azerbaycan Milli Merkezi" davası ile ilgili tutuklananların bir kısmı Sovyet devlet kurumlarında çalışan eski Müsavatçılar idi. Onların arasında 1918 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 5. hükûmetini kurma teklifini almış Mehmet Hasan Hacinski de vardı. Soruşturmaya dâhil edilenlerin büyük kısmı Azerbaycan Milli Merkezi adlı örgütün AzDSİ tarafından uydurulduğunu, bu heyette bir örgütün olmadığını ifade etmişlerdi.³² Tutuklanarlardan genç iktisatçı Rıza Hakkı Şabanov ise savunmasında yaşadığı dönemi analiz ederken hâlâ güncelliğini koruyan bazı konulara değinmiştir:

"Bana göre Müsavat Azerbaycanı hiçbir zaman Sovyet Azerbaycanı'ndan daha bağımsız olmamıştır. Şöyle ki Müsavat döneminde ayrı ayrı kapitalist devletlerin Azerbaycan'da hükümlanlığından haberdardım. Ayrıca, siyasi, ekonomik ve coğrafi konumundan dolayı Azerbaycan'ın hiçbir zaman bağımsız olamayacağı kanısındayım. Azerbaycan halkı özgürlük hayaline kapılmak yerine, sırtını Moskova veya Avrupa'ya dayamalıdır. Benim tercihim her zaman Moskova'dan yana olmuştur. Azerbaycan, tarım ve kültürün gelişimi için herhangi başka sistemde bu gibi fırsatlara sahip olmayacaktır."³³

Üçüncü dalga tasfiye operasyonlarından en çok etkilenenler kolektifleştirme politikasına muhalefet eden köylülerdi. Ceza kamplarındaki dayanılmaz yaşam koşulları, açlık ve işkence sonucunda insanlar toplu olarak kampları terk edip ormanlara kaçarak eşkıyalık yapıyorlardı. Kolektifleşme ve zengin köylülere karşı mücadele 1930'lu yılların ortalarında muhalif güçlerin direncinin tamamen kırılmasıyla sonuçlandı. Temmuz 1935'te SSCB MK ve HKS kolhozculara karşı suçlamaların kaldırılmasına karar verdi. Binlerce köylü kamplardan serbest bırakıldı.

Aralık 1934'te Azerbaycan KP eski lideri, o sırada Leningrad (bugünkü St. Petersburg) parti teşkilatının başında bulunan S. M. Kirov öldürüldü. Aynı yıl Azerbaycan KP yönetimine getirilmiş ilk Türk siyasetçi M. Bağirov, parti muhalefetine savaşı açtı. Ocak 1935'te AKP Politbürosu "Bakü'nün vagon-tamir

32 Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Güvenlik Biriminin (eski Milli Güvenlik Bakanlığı) Arşivi (AC DGBA), PS-7525, v.10.

33 AC DGBA, PS-7525, v. 286.

fabrikasında Trotskyci karşı devrim unsurlarının konuşmaları” hakkında meseleyi müzakere etti. Azerbaycan’ın birçok siyaset adamı, A. Karayev, G. Musabeyov, H. Sultanov, R. Ahundov ve diğerlerine karşı ciddi suçlamalar ileri sürüldü. Nisan 1936’da Azerbaycan’da yasa dışı devrim karşıtı Trotskyci örgütünün faaliyetleri ifşa edildi. Bunu takiben “Müsavat Partisi’nin bayrağı altında faaliyet gösteren” “Keşifçi” adlı casus örgütü mensupları tutuklandı. Tutuklananlardan 66’ı gerçek eski Müsavatçı, çoğunluğu ise işçi ve köylülerdi.

1936 yılında kolluk kuvvetleri Müsavat Partisi’ne karşı dördüncü dalga tasfiye operasyonun yapıldığını açıkladı. 1935-1936 yıllarında Taşnaksütyun Partisi’nin bir grup üyesi tutuklandı. M. Bağirov bir zamanlar milli meselelerde görüş birliği içinde olduğu R. Ahundov ve H. Cebiyev’e karşı ağır ithamlarda bulundu. Keza Cebiyev; Bağirov’a gönderdiği mektupta Müsavat Parlamentosu eski üyeleri A. Sefikürdski, M. Hacinski ve A. Pepinov’dan övgüyle söz etmiş, onların siyasi tecrübesi ve entelektüel yeteneğini yüksek değerlendirmiştir. Bu mektupta yer alan ifadeler Cebiyev’e karşı kullanılarak “Sovyet Azerbaycanı’nın istikbalinin Müsavatçılara devredilmesi girişimi” olarak değerlendirildi.³⁴

Temmuz 1937’de Politbüro “devrim karşıtı unsurlara karşı” yeni mücadele planı hazırladı. Planda cumhuriyetler üzere tasfiye edilecek kişi sayısı belirtilmişti. Bu plan gereğince Azerbaycan’da 4 ay içerisinde 5250 kişi tutuklanacaktı. Ermenistan için bu rakam 1500, Gürcistan için ise 5000 kişiydi.³⁵ Plana göre ilk tutuklamalar Azerbaycan Milli Merkezi ile ilgili yeniden başlatılmış soruşturmaya bağlı olarak gerçekleştirildi. Bu kez Milli Merkezin teşkilatçıları olarak AzSSC’nin bir grup parti ve devlet adamları, G. Musabeyov (AzSSC HKS ve Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti HKS Başkanı), R. Ahundov (Azerbaycan KP MK Sekreteri), S. Efendiyev (AzSSC Merkezi Yürütme Komitesi Başkanı), H. Sultanov (AzSSC Halk Ekonomik Konseyi Başkanı, A. Sultanova (G. Musabeyov’un kız kardeşi, H. Sultanov’un eşi, AzSSC Halk Adalet Komiseri), T. Aliyev (AzSSC Halk Maliye Komiseri), M. Kuliyeve (AzSSC Halk Eğitim Komiseri), M. Kadirli-İsrafilbeyov (AzSSC Halk Sağlık Komiseri) tutuklandı. Onlardan alınan ifadeler doğrultusunda A. Karayev (Azerbaycan KP’nin eski başkanı), G. Vezirov (Azerbaycan Tümen Komutanı, General), H. Vezirov (G. Vezirov’un öz kardeşi, AzSSC Halk Arazi Komiseri), D. Bünyadzade (AzHKS eski başkanı), M. Nerimanov (N. Nerimanov’un akrabası, AKP MK sekreteri), Orta Asya’nın bazı parti yöneticileri vb. üst düzey parti ve hükümet yetkililerine karşı ithamlarda bulunuldu:

34 AC CİİSBA, f.1, liste 74, dosya 99, v. 525.

35 *Белый Омск. Справочник-путеводитель по фондам ГАОО*,
www.ic.omskreg.ru [Erişim tarihi: 20.06.2018]

“İlk günlerden AzDSİ’deki duruşmalarda ben, Azerbaycan Milli Merkezi adlandırılan ve Azerbaycan’da Sovyet hâkimiyetinin devrilmesi ve burjuva demokratik iktidarın kurulmasını amaç edinmiş örgüt üyesi olmakla suçlandım. Daha önce bunu, Devlet Plan Komitesi’nde tespit edilen zararın kaynağının belirlenmesi için partinin Bolşevik olmayan komite çalışanlarına karşı güvensizlik olarak değerlendiriyordum. Fakat Doktor Ordubadlı, Melik-Aslanov ve Tâkiyev’in ifadeleri benim için beklenmedik bir durum oldu.”³⁶

Azerbaycan Milli Merkezi’nin işi ile ilgili hukuki süreç, Ahmet Bey Pepinov’un ona karşı verilen ifadelere şaşırması, Sovyet kolluk ve soruşturma organlarının sert, yasa dışı çalışma yöntemleri ile açıklanabilir. Tutukluların ifadeleri işkence altında alınıyordu. Onlar, bazı insanlara karşı ithamlarda bulunmaya mecbur ediliyorlardı. İşkencelere maruz kalanlar yalnız yakın arkadaşlarına, meslektaşlarına karşı değil yakın akrabalarına, hatta aile bireylerine karşı da bu tür ithamlarda bulunabiliyorlardı. İlk milli muhalefetçi A. Hanbudagov ve C. Yıldırım, işkence altında öz kardeşleri ve yakın akrabalarını suçlayıcı ifadeler vermişlerdi. İlginçtir ki, mahkeme salonunda verdikleri tüm ifadeleri inkâr eden, bu ifadelerin işkence altında alındığını söyleyen, Sovyet yargı sistemini sert şekilde eleştiren bu insanların söyledikleri hukukun üstünlüğünü korumakla yükümlü insanları zerre kadar ilgilendirmiyordu. 1930’lu yılların ortalarına doğru siyasi iktidarda yeteri kadar etki gücüne sahip Stalin, ülke genelinde farklı sosyal zümrelere saldırıyordu. Azerbaycan’da siyaset adamları, parti ve devlet yöneticilerine karşı sert tasfiyelerle uygulanan “Büyük Terör”³⁷ kısa sürede dini kurumları, din adamlarını ve sıradan halkı da kapsadı. 1936 yılından itibaren Azerbaycan’da cami ve ibadet evleri yeniden kapatıldı, yabancı ülkelere casuslukta, Sovyet karşıtı isyanların hazırlanmasında, Panislamizm ve Pantürkizm’le suçlanan din adamları katledildi. 1938 yılında dinle ilgili tüm meseleler Halk İçişleri Komiserliği’ne havale edildi.

Halkın manevi dayanağı olan dini kurumların tamamen tasfiye edilmesi ve toplu şekilde ateistleştirme politikası orduda zorunlu askeri hizmetle pekiştirildi. 1939 yılında SSCB Yüksek Sovyeti’nin kararı ile askerlik; din, dil ve milliyetine bakılmaksızın herkes için zorunlu hâle getirildi. Müslüman bölgelerden askerlik hizmetine çağırılanlar Müslümanların olmadığı bölgelerde, Hristiyanlar ise Müslüman bölgelerinde hizmet edeceklerdi. Zorunlu askeri hizmet SSCB’de eğitimin Ruslaştırılmasına sebep oldu. Tüm-Birlik Komünist (Bolşevikler) Partisi MK ve HKS cumhuriyet ve vilayetlerin milli okullarında Rusçanın zorunlu tedrisine ilişkin ortak kararı kabul etti. Kararda Rus dilinin Sovyetler Birliği’nde

36 AC DGBA,PS-7525, s.286.

37 1937-38 yıllarında Sovyetler Birliğinde uygulanan ve “Repressiya” adıyla bilinen baskı ve tasfiye dönemi

milletler arası iletişim aracı olarak kullanılacağı, halkların kültürel ve ekonomik açıdan entegrasyonuna yardım edeceği, milli kadroların niteliklerinin artırılması yönünde geniş fırsatlar açacağı, ordu dili Rusça olduğu için askerlik hizmetine çağrılacak gençlerin durumunu iyileştireceği belirtiliyordu.³⁸ Eğitimin Ruslaştırılması alfabe konusunu yeniden gündeme getirdi. Arap alfabesinden yenice vazgeçmiş Azerbaycan toplumu artık Kiril alfabesine geçiş reformu ile karşı karşıyaydı. 1939 yılı yazında Kiril alfabesine dayalı yeni Azerbaycan alfabesinin hazırlanması için HKS tarafından özel bir komisyon kuruldu. Komisyonun çalışmaları sonucunda aynı yılın sonunda yeni alfabe resmen kabul edildi. Yeni alfabenin olgunlaştırılması ve Azerbaycan yazım kurallarına uyarlanması tam yirmi sene sürdü. Azerbaycan eğitim sistemi ve alfabesinin Ruslaştırılmasına paralel olarak “eski aydınların, eski sistem uzmanlarının”, “eski düşünceli milletçilerin” yüksek eğitim kurumlarından atılması, onlara karşı tasfiyeci yöntemlerin uygulanması devam ediyordu.

Bu süreç 1936 yılında “Sovyet karşıtı muhalefetin fikir babaları” sayılan Ruhulla Ahundov, *Komünist* gazetesi editörü Arnavut kökenli, eski Osmanlı tebaası Ahmet Triniç'in tutuklanmasıyla başladı ve “Pantürkizm, milletçilik” ithamlarıyla yüzlerce yazar, şair, bilim ve sanat insanının kurşuna dizilmesi veya ceza kamplarına uzun süreli gönderilmesiyle sonuçlandı. Tasfiye edilenler arasında hem Rusya İmparatorluğu ve bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti dönemini iyi hatırlayan yaşlı kuşak, hem de Sovyet sisteminin yetiştirdiği genç kuşak temsilcileri bulunuyordu. Bu aydınlar arasında herhangi bir siyasi partiye üye olmamış, Sovyet döneminin her hangi parti ve devlet etkinliğine katılmayarak, susarak itiraz eden şair, filozof, dönemin tanınmış düşünce adamı Hüseyin Cavid, Müsavat Partisi eski üyesi, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Marşı'nın yazarı Ahmet Cevad, genç, yetenekli şair, Sovyet sistemine samimiyetle inanan Mikail Müşvik, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Osmanlı Devleti'ndeki ilk diplomatik misyonunun başı, yazar Yusuf Vezir Çemenzeminli, Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin rektörü, yazar, MİK Sekreteri Tâki Şahbazî-Simurg, İttihat Partisi kurucularından, yazar Sultan Mecid Ganizade, M. Bağirov'un Azerbaycan'da “Pantürkizmin en parlak temsilcilerinden” biri olarak adlandırdığı Türkolog âlim Bekir Çobanzade, tarihçi, şarkiyatçı G. Gubaydullin, şair ve edebiyat bilimcisi Selman Mümtaz, Azerbaycan'ın ilk arkeologu ve etnografi Alesger Alekperov, dilbilimci İdris Hasanov, Gulam Bağirov, Bakü Şark Konservatuvarı kurucularından birisi Hatice Gayıbova, Azerbaycan'ın emektar oyuncusu Ülvi Recep, Opera ve Bale Tiyatrosu başyönetmeni Abbas Miza Şerifzade vardı. İlginçtir ki 1930'lu yılların sonlarına doğru Azerbaycanlı

38 ЦК ВКП(б) и национальный вопрос, книга 2-я, 1933-1945, РОССПЕН, Москва 2009, с.391-394.

aydınların tasfiyesinde aydınların kendilerinin de rolü az değildi. Tutuklama, soruşturma ve ithamlar genel olarak R. Ahundov'a karşı başlatılan kampanya çerçevesinde organize edilmiş olsa da kişisel ilişkiler, entrikalar, oç alma duyguları ve çatışmalar onların birbirlerini suçlama, iftira atma ve yalan ifade vermelerine neden olmuştu.

1930'lu yıllarda yaşanan açlık, kolektifleşme ve Büyük Terör, İkinci Dünya Savaşı öncesinde SSCB'de nüfus sayısını önemli ölçüde azaltmıştı. 1937 yılında yapılan nüfus sayımı sonuçları, 10 gün sonra iptal edildi. Sovyet hükûmeti kurulduktan sonra Azerbaycan SSC'de ilk nüfus sayımı 1921 yılında yapılmıştı. Sayım sonuçlarına göre o yıl Azerbaycan'da 1.213.570'i Türk olmak üzere 2.053.692 kişi yaşıyordu. İstatistik belgeler 1921 yılında ülkede 16'dan fazla milli azınlığın yaşadığını gösteriyordu.³⁹

1926 yılı ilk Sovyetler Birliğinde yapılan Genel Nüfus Sayımı verilerine göre Azerbaycan ahalisinin sayısı 2.314.571 olarak belirtilmişti. Türklerin sayısı 1.437.977 idi. 1937 yılında Sovyetler Birliği çapında yapılan nüfus sayımının sonuçları iptal edildikten sonra 1939 yılında tekrar sayım yapılması kararı alındı. Bu sayımda öncekilerden farklı olarak Azerbaycan'ın esas ahalisi "Türk" değil, "Azerbaycanlı" olarak belirtilmiştir. Bu konu 1936 yılında SSCB'de yeni anayasa tasarısı müzakere edilirken ülke ahalisinin millet ve halklarının adları ile ilgili etnik terminolojinin değiştirilmesi sırasında gündeme getirilmiştir.

"Azerbaycanlı" terimi Azerbaycan topraklarında yaşayan Türklerin kimliğini doğrulamak için kullanılan yeni bir terim değildi. 19. yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğu Güney Kafkasya'yı işgal ettikten sonra bu topraklarda yaşayan Türkçe konuşan halkı Tatarlardan ayırmak için "Azerbaycanlılar" ve "Azerbaycan Tatarları" terimini kullanmıştır. 19. yüzyılın sonunda bu terim Rusça yayımlanan *Brockhaus* ve *Efron Ansiklopedik Sözlüğü*'nde de geçmektedir.⁴⁰ 19. yüzyılın sonlarında "Azerbaycanlılar" terimi *Keşkül*, 20. yüzyılın başlarında ise *Kaspi* gazetesinde kullanıldı. 19. yüzyılda birçok Batılı şarkiyatçı Güney Kafkasya'nın Türkçe konuşan ahalisiyle ilgili "Kafkasya'nın Türkçe konuşan İranlıları, Azerbaycanlılar", "Azerbaycanlılar" terimini kullanmışlardır.⁴¹ İlginçtir ki Türkçe konuşan ahali "Azerbaycan milleti" olarak ilk kez İran topraklarında 1905-1911 yılları arasında Meşrutiyet Devrimi sırasında tanımlanmıştır. O dönemde eyalet encümeni ülkenin tüm büyük şehirlerine "Millet-i Azerbaycan'ın" Muhammed Ali Şah'ın iktidarını tanımadığını bildiren bir telgraf göndermişti.

39 AC CİİSBA, f.1, liste 235, dosya 303, v.176.

40 "Персы", *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, Т. 23, СПб 1898.

41 Joseph Deniker *The races of man: an outline of anthropology and ethnography*. Walter Scott Limited, London 1900, s.377; Clement Huart. Kara-Bakh, *Encyclopedia of Islam*, 1913-1936.

Milletin kimliğinin değiştirilmesi bu süreci durdurmadi. 1930'lardan itibaren Azerbaycan tarihinin yeni konsepti oluşturulmaya başlandı. Azerbaycan'la ilgili yapılan çok boyutlu çalışmalar, 1920'li yılların başlarında N. Nerimanov'un başkanlığında oluşturulmuş ve Y. Hakverdiyev'in yönetiminde faaliyet gösteren Azerbaycan Tetkik ve Tettebbu Cemiyeti tarafından gerçekleştirilmiştir. Cemiyetin Tarihi Etnografi Şubesi ülke tarihi, arkeoloji ve etnografi alanında birçok önemli projeyi gerçekleştirdi. 1925 yılında şubenin bir bölümünün bünyesinde Türkoloji Şube olarak kuruldu. Azerbaycan'ın Antik ve Orta Çağ tarihine ait yazılı kaynaklarının araştırılması, bu kaynaklara dayanarak Azerbaycan tarihinin yazılması, Azerbaycan Tetkik ve Tettebbu Cemiyeti'nin en büyük başarısı sayılabilir. Bu dönemde akademisyenlerden V. Barthold'un, A. Krımsky'nin, ünlü arkeologlardan V. Sisoyev'in ve Y. Pahomov'un yaptığı araştırmalar, Azerbaycan halkının etnik kökeninin, tarihi kimliğinin, maddi ve kültürel anıtlarının incelenmesi açısından önemli başarılarıdır.⁴² Fakat 1930'lu yılların tasfiye dalgası, ileri görüşlü birçok tarihçinin infazıyla sonuçlandı ve Azerbaycan tarih yazımı yeniden inşa edilme sürecine girdi.

3. Komünist Ahlakı ve Sosyalist Realizmi (1940'lı Yıllar)

1939 yılı istatistiklerine göre Azerbaycan'ın nüfusu 3.205.150 idi. Bu sayının 1.870.471'i (%58.3) Azerbaycanlılardan oluşuyordu. Ülke nüfusunun 1.205.127'si (%37.5) Sovyet döneminde doğmuş veya Sovyet döneminde eğitim almış insanlardı. 407.247'sinin (%12.7) sosyo-politik faaliyetleri Ekim Devrimi ve Azerbaycan'ın istiklali dönemine denk geliyordu.⁴³ Sosyal açıdan 1920-1930 yıllarıyla kıyaslandığında 1940'lı yıllarda Azerbaycan SSC parti ve devlet organları ağırlıklı olarak Sovyet rejimi döneminde oluşan sosyal tabakayla çalışma imkânı elde etti. Sovyet rejimi tarafından eğitilen yeni kuşak yönetimin, ayrıca siyasi güç ve idari sistemin omurga kemiğini oluşturuyordu. 1920-30'lu yıllarda düzenli olarak yapılan "parti temizliği" sonucunda parti ve devlet kurumlarının sosyal yapısı tamamen değişti. Gerek Merkez'de gerekse Birlik cumhuriyetlerinde parti saflarında Ekim Devrimi öncesi veya sonrası parti üyesi olan kişi sayısı ya en aza indirildi ya da tamamen ortadan kaldırıldı. Bu durum siyasi hayatta parti

42 Василий Бартольд, *Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира*, Общество обследования Азербайджана, Баку 1925; Евгений Пахомов, "Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана", С.Ф. Ольденбургу. К 50-летию научно-общественной деятельности (Сборник), Москва-Ленинград, 1934; Василий Сысов, *Тюркское население Азербайджана в XVII веке*. Общество обследования Азербайджана, Баку 1926.

43 Всесоюзная перепись населения 1939. Национальный состав населения СССР и союзных республик. Возрастной состав населения СССР и союзных республик.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_age_39.php?reg=4&gor=3&Submit=OK, [Erişim tarihi: 21.06.2018]

içi tartışmaları mümkün kılan, devrim faaliyeti ve geçmişiyle ilgili aynı ideolojinin taşıyıcıları olan yoldaşlar arasında belli bir güce sahip insanların olmadığı anlamına geliyordu. Böyle bir ortamda partide tek sesli ve tek programlı bir ideoloji sistem oluşurken ifade özgürlüğü ve çoğulculuğa son veren ciddi hiyerarşik yapı inşa ediliyordu.

1939 yılında İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması, iki yıl sonra ise SSCB'nin bu savaşa katılması Azerbaycan toplumunda derin ve köklü değişimlere yol açtı. Sovyet tarih yazımında "Büyük Vatan Savaşı" adıyla anılan bu savaşa Azerbaycan'dan yaklaşık 700.000 kişi (ülke nüfusunun %22'si) katıldı. Bu savaş, Sovyet iktidarının uzun yıllardır meşrulaştırmaya çalıştığı bir takım sosyal sorunların çözümünü de hızlandırmış oldu. Bunlardan ilki ve en önemlisi eğitimde Rus dilinin hegemonyasını tesis etmekte. Savaşın ilk günlerinden Azerbaycanlıların Rusça bilmemeleri yüzünden karşılaştıkları zorluklar parti organlarını bu sorunu ivedilikle çözmeye zorladı. Bu sorunu savaşçıların kendileri de anlamaya başlamıştı. Azerbaycan'ın şehirlerinde, bölgelerde ve köy okullarında haftada en az dört saat olmak kaydıyla 150 saatlik Rusça kursları verilmeye başlandı.⁴⁴

Savaşın ilk günlerinden ilan edilen genel seferberlik, diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi Azerbaycan'da ekonomiye ağır darbe vurdu, sanayi ve tarım işletmelerinde çalışan işçi sayısında ciddi düşüş yaşandı. Bu durum kadın ve çocuk iş gücünün yaygın kullanımını zorunlu hâle getirdi. Savaş koşulları son yirmi yılda Müslüman kadınlara eşit haklar tanıma ve onları sosyal hayata entegre etmeye çalışan Sovyet politikasına yeni bir ivme kazandırdı. Azerbaycan'dan seferberliğe katılanların 11.000'ini kadınlar teşkil ediyordu. İş gücüne duyulan ihtiyaç kadınları kentlerde hafif ve ağır sanayide, silah üretimi fabrikalarında, petrol kuyuları ve işletmelerinde, ulaşım ve demir yollarında, köylerde ise kolhoz ve sovhozlarda, genelde erkek mesleği olan tarım makinesi operatörü olarak çalışmaya zorluyordu. Savaş yıllarında sadece petrol endüstrisinde 25.000 kadın çalışıyordu. Ülkedeki 10.000 tarım makinesi operatörünün yarısı kadındı.⁴⁵ Beş yıllık savaş dönemi Azerbaycan kadınına eşit haklar verilmesi ve sosyal hayata entegrasyon sorununu tamamen çözmüş oldu. Ekonomik sorunlar kadınların gönüllü surette bu sürece katılmasını sağladı. Daha önce bu sürece engel olmaya çalışan Müslüman erkekler, artık destek vermek zorunda kaldılar.

İkinci Dünya Savaşı ülkenin kültürel hayatını da yakından etkiledi. Azerbaycan'ın önde gelen sanatçı, şair ve yazarları sık sık cepheye giderek askerlere moral verilmesi, mücadele azmi ve zafer ruhunun güçlendirilmesi amacıyla organize edilen çeşitli kültür etkinliklerine katılıyorlardı. Parti ve devlet

44 *Azərbaycan tarixi*, Yeddi cildə, Cild: 7, "Elm", Bakı 2008, s.11.

45 *Azərbaycan tarixi*, Cild: 2008, s.17.

organları yılbaşı, devrim yıl dönümleri gibi ortak bayramları görkemli bir şekilde kutlarken, oluşum sürecini yaşayan yeni “Sovyet milleti” için ortak değerler ve tarihi hafıza inşasına çalışıyordu. Bu bayramlarda cephe için özel hediyelerin toplanması ve askerlere gönderilmesi kampanyası birlik ve beraberlik duygularını güçlendirmeye hizmet ediyordu. İkinci Dünya Savaşı'nın getirdiği ıstırap ve sıkıntılar değişik milletlerden olan insanların duygusal olarak yakınlaşmasına, Sovyet devleti ve parti etrafında daha sık birleşmesine neden oluyordu. Bu durum onların tek Merkez'den yönetilmesi, aynı emre tabi olması, aynı bayramları kutlaması ve aynı mutfaktan beslenmesi anlamına geliyordu. 1930'lu yılların Stalin tasfiyeleri Sovyet insanlarını parçalamış, manevi açıdan yozlaştırmış ve yoksullaştırmışsa da savaşın vurduğu yaralar bu insanların bir araya gelmesine vesile olmuştur. Ağır savaş ortamında Komünist Partisi dinin toplumdaki yeri ve rolünü yeniden gözden geçirmek zorunda kaldı. 1944 yılının yazında SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumu Transkafkasya Müslümanları İdaresi'nin kurulmasına karar verdi. İdarenin tüzüğü gereği başkan Şiiler, yardımcı ise Sünniler arasından seçilecekti. İdarenin ilk şeyhülislamı görevine Ağa Alizade, yardımcısı görevine ise Hacı İbrahim Efendi Efendizade atandı. Ağa Alizade Bakü'nün merkezindeki Taze Pır Camisi'ndeki ilk hutbesinde Müslümanları hükümetin emirlerine uymaya ve İslam değerlerini korumaya çağırdı.⁴⁶ Böylece, Sovyet hükümeti Müslüman din adamları ve dinî kurumlarla iş birliğinin temelini pekiştirmiş oldu.

1943 yılının kışında insanlık tarihinin hem askerî kuvvet kapasitesi (Sovyetler Birliği'nin bir milyondan fazla, Almanya ve müttefiklerinin ise yaklaşık bir milyon askeri vardı), hem beşeri kayıplar açısından (iki taraftan da birer milyondan fazla insan öldü) en korkunç çatışması olan Kafkasya uğrunda Stalingrad Muharebesi Sovyet Ordusu'nun zaferiyle sonuçlandı. Yedi ay süren muharebede kazanılan zafer Wehrmacht'ın zengin tarım bölgesi Volga boyu toprakları, Kafkasya'yı, özellikle de Bakü petrol madenlerini ele geçirme planlarını alt üst etti. Almanya ve müttefiklerinin muharebeden zaferle çıkacaklarına olan umutları azaldı, en önemlisi Sovyet birlikleri zamanla savaşı SSCB'nin sınırları dışına çıkarmayı başardı. Stalingrad Muharebesi'ne Kafkasya'nın farklı milletlerinden kurulmuş askeri birlikler, 223, 406 ve 416. Azerbaycan tümeni, 89, 408 ve 409. Ermeni tümeni, 276, 392 ve 414. Gürcü tümeni ve çok sayıda karma birlik katılmıştı. Savaşın doğurduğu ağır koşullar ve ortak sorunlar farklı milletlerin birbirilerine yaklaşmasını sağlamıştı. Stalingrad Muharebesi aynı zamanda siyasi rakipleri, Sovyet hükümetinin muhalifleri olan bağımsız milli devlet uğruna mücadele eden halkların temsilcilerini, parti ile siyasi rakipleri, Müsavatçıları ve İttihatçıları karşı karşıya getirdi. Stalingrad Muharebesi'nde Almanya ve müttefikleri ile birlikte Sovyet Ordusu'na karşı SSCB'nin işgal olunmuş topraklarındaki sakinler ve esir

46 *Azərbaycan tarixi*, Cild: 2008, Bakı, 2008, s.18.

düşmüş Sovyet askerlerinden zorunlu veya gönüllü şekilde oluşturulmuş “*Hivi*” (Almanca Hifsvillige, yardım etmek isteyenler ve Ost-Hifsvilliger Şark’ın gönüllü yardımcıları) adlandırılan askerî birlikler de vardı. Esir düşmüş Sovyet askerlerinin Sovyet ordusuna karşı kullanılması fikri, Almanya’nın çeşitli kurumları tarafından dile getirilse de Adolf Hitler buna karşıydı. Fakat Wehrmacht askerî komutanlığı sorumluluk üstlenerek ve Sovyet karşıtı muhacirlerin desteğine güvenerek 1941 yılı sonundan itibaren bu tür birlikler oluşturmaya başladı. Ağustos 1942’de Wehrmacht’ın Kara Kuvvetleri Komutanı, Genelkurmay Başkanı F. Halder’in (N8000), Nisan 1943’te ise Genelkurmay Başkanı General Kurt Zeitzler’in (NP/5000) emriyle Almanya askerî kuvvetlerinde gönüllü Müslüman birliklerin teşkil edilmesi resmîleştirildi.

İlk zamanlar destek gruplarında görevlendirilen savaş esirleri doğrudan operasyonlara gönderilmiyorlardı. Daha sonra onları partizan hareketine karşı operasyonlarda kullandılar. 1942 yılı başlarında Hitler, Sovyet esirlerinin cephede kullanılmasını yasaklayan bir emir imzaladıysa da askeri komutanlık bu emre uymayarak zamanla savaş esirlerini ve esir alınmış Sovyet vatandaşlarını askeri operasyonlara göndermeye başladı. Azerbaycanlı esirlerin de yer aldıkları Kafkasya Müslüman Lejyonu (Almanca Kaukasisch-Mohammedanische Legion) da bu birlikler arasındaydı.⁴⁷

Toplamda, İkinci Dünya Savaşı sırasında esir düşmüş yaklaşık 40.000 Azerbaycanlıdan 14 tabur oluşturulmuştu.⁴⁸ Bu taburlar Kafkasya, Ukrayna, Polonya, Kırım, Beyaz Rusya ve diğer bölgelerdeki savaşlarda Sovyet ordusuna karşı savaştılar. Eski Sovyet subayı, Binbaşı Abo Fethalibeyli’nin (Düdinginski) komutasında savaşan 804. Tabur, Kuban civarındaki muharebelerde Sovyet ordusunun 153. Motorize Tümeni’nin 40 ve 119. Motorize Tugayı’na, eski Rus İmparator ordusu subayı Albay M. İsrafilbeyov’un komutasında savaşan 162. Türk Piyade Tugayı ise Belarus’ta Sovyet ordu birliklerine ağır darbe indirmişti.

1941 yılında, 1 yıl sonra Wehrmacht’ın “Güney” ordular grubunun komutanı atanacak olan General feldmarschall Fedor von Bock, Türk General Hüseyin Erkilet’i Kırım’a davet ederken ona Azerbaycanlı savaş esirlerinden oluşan askerî birlikler hakkında bilgi verdi. Kısa bir süre sonra, Adolf Hitler’le bir araya gelerek Doğu cephesindeki durumu analiz eden Hüseyin Erkilet, Azerbaycanlı Lejyonerler hakkında *Şark Cephesinde Gördüklerim* adlı kitap yazdı.⁴⁹

47 Олег Валентинович Романько, *Мусульманские легионы третьего рейха: Мусульманские добровольческие формирования в германских вооруженных силах (1939-1945)*, Таврия-Плюс, Симферополь 2000.

48 Сергей Дробязко, Андрей Карашук, *Восточные легионы и казачьи части в Вермахте*, АСТ, Москва 2000, с.3-4.

49 Н. Emir Erkilet, *Şark Cephesinde Gördüklerim*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1943.

Siyasi muhaceretin önde gelenlerinden M. E. Resulzade, H. Hasmammedov, N. Şeyhzamanlı ve diğerleri Almanya ve müttefikleri zafer kazanacakları takdirde Azerbaycan'ın devlet bağımsızlığının tanınması meselesini müzakere etmeyi düşünüyorlardı. Bu doğrultuda, 1943 yılının baharında, Berlin'de Milli Azerbaycan Komitesi kuruldu. Fakat Wehrmacht bağımsızlık iddiasında olan Komite'yi tanımak istemiyordu. Birkaç ay sonra Stalingrad Muharebesi'ndeki yenilgi Kafkasya cephesindeki Müslüman Lejyonun, Batı Cephesine gönderilmesine neden oldu. 1945 yılında savaş bittikten sonra İtalya'nın Padova kentinde teslim olmuş 162. Türk Tümeni'nin askerleri dâhil binlerce savaş esiri, Sovyet ordusuna karşı gönüllü veya zorla savaşmış askerler SSCB'ye teslim edildi. İkinci Dünya Savaşı'nda esir düşmüş insanların kesin sayısı bilinmemekle birlikte bu rakam SSCB ve Wehrmacht genelkurmayları belgelerinde yaklaşık 4-5 milyon olarak belirtilmiştir. Ocak 1942'de SSCB Halk İçişleri Komiseri (HİK) L. Beriya “Esirlikte ve düşman kuşatmasında bulunmuş Kızıl Ordu askerlerinin HİK'in özel kamplarında tutulmaları hakkında” talimat verdi. 1944 yılında SSCB askerî birliklerinin Avrupa hudutlarına çıkmasıyla SSCB'ye dönen ve teslim edilen askerî esir ve geri dönüşçülerin sayısı önemli ölçüde arttı. HİK, Halk Devlet Güvenlik Komitesi (HDGK) ve askerî istihbarat servisi “SMERŞ” (*Casuslara Ölüm*) geri dönen herkesi ciddi şekilde kontrol etmekle görevlendirildi. Askerî suçlarla ilgili kanun, esir düşmüşlerin “vatan haini” ilan edilmesini, mal varlıklarına el konularak en ağır cezaya çarptırılmasını, ayrıca ağustos 1941'de Genelkurmay Başkanlığı'nın 270 sayılı emriyle esir düşmüşlerin hain ilan edilerek aile bireylerinin tutuklanmasını öngörüyordu. Aralık 1941'de Devlet Savunma Komitesi'nin (DSK) kararıyla esir düşmüş ve kuşatma altındaki yerlerde bulunmuş askerlerin kontrolü için özel denetim ve ayıklama kamplarının oluşturulması karara alınmıştı.⁵⁰

Savaşın bitmesinden hemen sonra Stalin'in otoriterizminin “sert ceza makinesi” harekete geçti. Bu defa tasfiyenin ilk hedefi esir düşmüş ve işgal olunmuş topraklardan sürgün edilmiş insanlardı. 1946'dan itibaren devam eden çeşitli yargı süreçlerinde yüz binlerce insan vatana ihanet, düşman devletlere casusluk, Sovyet hâkimiyetine karşı provokasyon vb. suçlamalarla yirmi beş yıl hapis cezasıyla GULAG'a (Rusça, *Çalışma ve Islah Kamp ve Kolonileri Genel Müdürlüğü*) gönderildi. 162. Türk Piyade Tümeni'nin 314. Piyade Alay Komutanı Albay M. İsrafilbeyov, SSCB'ye teslim edildikten sonra Temmuz 1945'de Bakü Askerî Mahkemesi'nin kararı ile ölüm cezasına çarptırıldı. Orduda görev yapan eski Binbaşı Abo Düdenginski, Mart 1945'de HDGK'nin casusu tarafından Berlin'de öldürüldü. 1940'lı yılların sonuna doğru Stalin rejimi ve Sovyet ceza

50 Государственный Комитет Обороны. Постановление Н ГКО-1069 сс, 27 декабря 1941 г., Москва, Кремль, <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/1069.html>, [Erişim tarihi: 20.06. 2018]

organları; ifade özgürlüğüne, demokratik düşünceye karşı mücadele amacıyla SSCB sınırlarının ötesine geçenler ve yükseköğrenim öğrencileri üzerindeki denetimini arttırdı. Bilim, edebiyat ve sanatta hâkim ideolojiyi güçlendirmek için bir dizi önlem alındı. Sosyal ve fen bilimleri alanında yazılmış eserler ve yürütülen araştırmalar yeniden gözden geçirildi. Bu önlemler birçok bilim insanı, şair ve yazarların cezalanması ile sonuçlandı. Azerbaycanlı filozof Haydar Hüseyinov “Azerbaycan’da 20. Yüzyıl İçtimaî ve Felsefi Fikirler Tarihinden kitabına yapılan asılsız ve önyargılı eleştirilere dayanamayarak intihar etti. Türk dünyasının tarihî kahramanlık destanı *Dede Korkut Kitabı* “gerici feodal-han destanı” adıyla yaftalandı, destanla ilgili araştırma yapanlar ise cezalandırıldı.

Toplumun ileri görüşlü kesimleri, aydınlar, öğrenciler savaşın zor şartları altında devlete bağlılığını gösteren Türk halkına karşı olan bu tutumu kabul etmiyorlardı. Hâkim rejimin yapısal sorunları, sosyalist gerçekçilik teorisi ve uygulaması arasındaki tezatları kabullenemiyor ve bu tür uyumsuzluklara karşı mücadele ediyorlardı. Bu güçler tarafından Azerbaycan’ın bağımsızlığının geri kazanılması, gerçek demokrasi, liberalizm uğruna savaşmak için “Yıldırım” isimli bir gizli örgüt kurulmuştu.

Savaş sonrası dönemde milletçilik duygularının güçlenmesi şovenizm ve etnik zeminde çatışma ve uyuşmazlıkları da beraberinde getirdi. Baskıcı Stalin rejiminin ağır koşulları altında bu eğilimin ortaya çıkması sadece partinin müsaadesiyle mümkün olabilirdi. Böyle bir havanın oluşmasının bazı nedenleri vardı. Öncelikle, İkinci Dünya Savaşı başladıktan sonra İran’ın tarafsızlığına saygı duymadan ülkenin kuzey kısmını ele geçirmiş Sovyetler Birliği savaşın bitmesine rağmen bu topraklardan çekilmeyi düşünmüyor, aksine, İran’ın kuzey bölgelerini ilhak ederek güney sınırlarını biraz daha genişletmek istiyordu. Bu nedenle Sovyet yönetimi İran Azerbaycanı’nda milli demokratik hareketi canlandırarak ve “bölünmüş milletler” sorununu öne çıkararak Azerbaycan için İran sınırları içinde idari ekonomi ve kültürel özerklik talep eden C. Pişeveri önderliğindeki Azerbaycan Demokrat Partisi’nin kurulmasını destekledi. Öte yandan Sovyet devleti savaştaki zaferini ve “dünyaya dağılmış kalabalık Ermeni nüfusun potansiyelini” kullanarak “Sovyet basınında ezeli Ermeni ve Gürcü toprakları olarak adlandırılan Türk topraklarının SSCB’ye terk edilmesi konusunda eski müttefikleri ABD ve Büyük Britanya’nın rızasını almaya çalışıyordu.”⁵¹ Bu hedefe ulaşmak için Sovyet hükûmeti dünyanın farklı bölgelerinden Ermenistan’a Ermeni yerleşimcilerin getirilmesini sağlayan düzenlemeler yaptı. 1946’da SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumu tarafından bir kararname çıkarıldı. Buna paralel olarak 1947’de SSCB Bakanlar Kurulu “Ermenistan SSC Kolhozcularının ve

51 Эльдар Исмаилов, *Власть и народ. Послевоенный Сталинизм в Азербайджане. 1945-1953*, Адильоглу, Баку 2003, с. 219.

Azerbaycanlıların Kür-Aras Ovasına Göç Ettirilmesi Hakkında” karar kabul etti ve tarımda iş gücü sıkıntısı yaşayan Azerbaycan’a Ermenistan’dan kolhozcular göç ettirilmeye başlandı.

Ermenistan’da Azerbaycan Türklerinden boşalan topraklara Ermeni yerleşimcilerinin iskânı öngörülmüştü. Bu durumu fırsat bilen bir grup Ermeni politikacı ve aydını yeniden Dağlık Karabağ’ın Ermenistan’a katılması meselesini gündeme getirdi. Ermeni temsilcilerin Dağlık Karabağ’ın eski Ermeni toprakları olmasıyla ilgili hazırladıkları rapor ve özerk vilayetin Ermenistan’a birleştirilmesiyle ilgili resmi yazı M. Bağirov’a gönderildi. Buna karşılık M. Bağirov kendi şartlarını ileri sürdü: Şuşa Ermenistan’a terk edilmeyecek, Dağlık Karabağ’ın terkine karşılık Azerbaycanlıların toplu halde yaşadıkları iki ilçe, ayrıca değişik dönemlerde Ermenistan, Gürcistan ve Rusya’ya terkedilmiş tüm topraklar geri istenecektir. Bundan sonra Ermeniler toprak taleplerini geçici olarak askıya aldılar. 1949’da Ermenistan yurt dışında yaşayan Ermenilerin “vatana dönüşü”nün durdurulmasına karar verildi.

1946-1949 yıllarında planlandığı üzere Ermenistan’a 300-350 bin kişi değil sadece 90 bin Ermeni göç ettirildi. 1946 yılında SSCB ile eski müttefiklerin İran eksenli rekabeti Sovyet askerinin Kuzey İran’dan çıkarılmasıyla sonuçlandı. Böylece iki Azerbaycan’ın birleşmesi fikri unutuldu. Ermenistan’dan Azerbaycan’a göç ettirilen Azerbaycanlı kolhozcular, bir süre sonra geri döndü. SSCB’nin toprak iddialarını kesin şekilde reddeden, ABD ve Büyük Britanya tarafından desteklenen Türkiye, 1952 yılında NATO üyeliğine kabul edildi. Böylece SSCB’nin güney sınırlarını komşu İran ve Türkiye devletleri sayesinde genişletme planı sekteye uğradı, aynı zamanda Azerbaycanlıların birleşme arzusu, Ermenilerin ise “Büyük Ermenistan” hayalleri boşa çıktı.

Azerbaycan topraklarında İkinci Dünya Savaşı’nın muharebelerinin yaşanmamasına rağmen ülke genelinde savaşın olumsuz etkileri açık şekilde görülmekteydi. Savaşın sonuna doğru 1939 yılıyla kıyaslandığında nüfusta %18, sanayi ürünlerinin üretiminde %22, petrol üretiminde %50 düşüş vardı. Tarımın tüm alanlarında ciddi bir gerileme söz konusuydu. Savaş sonrası ekonominin askerî rejimden sivil rejime geçmesi hakkında birtakım kararlar kabul edildi. Sanayi tesisleri, ulaşım ve tarımda onarım çalışmaları başlatıldı.

SSCB ülke ekonomisinin onarımı için 1946-1950 yıllarını kapsayan dördüncü beş yıllık planı kabul etti. Bu dönemde Azerbaycan’da Mingeçevir Hidroelektrik Santrali, Hazar Denizi içinde “Neft Taşları” adlı ilk petrol platformu, Sumgayıt Boru Fabrikası, Sumgayıt Sentetik Kauçuk Fabrikası, Taşkesen Filiz-Maden Endüstrisi gibi önemli ekonomik projeler hayata geçirildi. Halkın sosyal refahını yükseltmek için 1947 yılında açık gıda satışı (ondan önce erzak özel bir kartla

dağıtılıyordu) başlatıldı ve para reformu gerçekleştirildi. Genel olarak Sovyet halkı barış dönemine ayak basmış bulunuyordu.

Sonuç

20. yüzyılın ilk yarısı Güney Kafkasya’da radikal sosyal ve politik değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Bu dönem, ilk kez bölgede milli kimliğini, etnik kökenini, tarihi hafızasını yenileyerek “Azerbaycan” adlı bağımsız bir devlet kurduğunu dünya toplumuna beyan etmiş Türk halkının tarihinde acılarla dolu, aynı zamanda gurur duyulacak bir sayfa açıldığına işaret ediyordu.

Bu sayfa aslında 20. yüzyılın değil, 19. yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğu’nun iki savaş ile İran’ın Hazar havzası vilayetlerinin işgali ile başlanmıştı. Rus yöneticileri ve aydınlarının uzun süre “Basurman”, “Tatar”, “Aderbeycanskiye Tatarı” (Azerbaycan Tatarları”, “Kafkazskiye Tatarı” (Kafkasya Tatarları”, Sovyet Rusyası’nın ise bir süre “Tyurki”, “Turki” isimlendirerek sonunda dünyaya “Azerbaydjantsı” (Azerbaycanlılar”) gibi sundukları Azerbaycan Türklerinin milli kimlik, vatanseverlik kavramlarıyla tanışması da, yüzyılların tarihî kaynakları ve yazılarında kaybolan, unutulmuş tarihî hafızanın yenilenmesi de 19. yüzyılda Rus ve Avrupalı oryantalistler, dilbilimciler, etnograf-arkeologların çabası sonucunda gerçekleşmiştir.

Kuşkusuz, bu yönde İmparatorluk tarafından gerçekleştirilen projeler, işgal altındaki insanların sosyal bilincini geliştirmek ve kültürel kalkınma amacına değil işgalci rejimin amaçlarına hizmet ediyordu. Fakat her bir tarihî süreçte olduğu gibi burada da beklenen amaçların karşıt etkileri kendini gösteriyordu. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Kafkasya halklarıyla ilgili tarih, etnografi, arkeografi, dil ve kültür araştırmaları yaparak elde edilen tarihî belge ve kaynakların toplu şekilde yayımlanması için Kafkasya Arkeografi Komisyonu’nu finanse eden İmparatorluk yönetimi de, İmparatorluk kurumlarında çalışmak niyetinde olan gayrimüslimlerde yerli “Tatar” dilini bilme şartını arayan ve özel dil kursları açan Kafkasya Naipliği, de ayrıca 1905-1907 yıllarında ilk Rus burjuva devriminin ardından milli azınlıklara mülkiyet, milli basın, siyasi parti ve örgüt kurma hakları tanıyan Rusya İmparatoru da gerçekleştirdikleri projelerin, yönetimi altında bulunan milli ve dinî azınlıkların manevi dünyalarında oluşturdukları çalkantıların derinliğinden haberdar idiler. Fakat bu çalkantıların ne kadar derin yankı uyandıracığı ve onları yönetenlerin kaderlerinde nasıl bir rol oynayacağını tahmin etmek kolay değildi.

Tarihçiler, 1914 yılında Rusya İmparatorluğu’nun Büyük Savaş olarak adlandırılan I. Dünya Savaşı’na katılmasını, Çar yönetiminin en büyük yanlışı ve

telafisi imkânsız hatalara neden olmuş facia olarak nitelendiriyorlar. Bu savaş 300 yıllık Romanov Hanedanı'nın çöküşünü hazırlarken İmparatorun ve aile bireylerinin infazıyla sonuçlanmış, aynı zamanda eski Rusya'da yaşayan milyonlarca insanın daha korkunç ve insanlık dışı bir rejim olan Bolşevik hâkimiyeti altına geçmesine neden olmuştur.

20. yüzyılın ilk 20 yılında son derece trajik olaylar yaşanmıştır.1904-1905 yılları Rusya için yenilgiyle sonuçlanan Rus-Japon Savaşı'nın derinleştirdiği sosyal gerilimin baskısı altında başlamıştır. 1905-1907 Devrimi'nin etkisini ana hedeften saptırmak için gerçekleştirilen Ermeni-Müslüman katliamları buna örnektir. 1914'te başlayan ve milyonlarca insanın ölümüne neden olan I. Dünya Savaşı ve arka planda doruk noktasına ulaşan etnik zemindeki kanlı çatışmalar da bu türdendi. Rusya İmparatorluğu'nun çöküşüyle milli azınlıkların bağımsızlık umutları Sovyet Rusyası'nın 11. Ordusu'nun süngüleri altında boşa çıkmıştır.

Bu trajedileri yaşamış eski Rus İmparatorluğu'ndaki tüm insanlar gibi Azerbaycan halkının da barış ve istikrara ihtiyacı vardı. Fakat barış, huzur ve refah vadeden Bolşeviklerin sosyal deneylerine tasfiye ve infaz eylemleri eşlik etti. Böyle ağır bir ortamda Azerbaycan siyasetçileri ve aydınları ne Sovyetler Birliği'nde ne de yabancı ülkelerde milli kimliklerini doğrulamaktan, bağımsız milli devlet, medeni haklar ve sivil toplum uğruna mücadele etmekten yorulmamışlardı.

Кайнакча

Altstadt Audrey L., *The Azerbaijani Turks: power and identity under Russian rule*, Hoover Press 1992.

Azərbaycan Cumhuriyyəti Cümhurbaşkanı İşlər İdaresinin Siyasi Belgeler Arşivi (AC CİİSBA), f.1, liste 2, dosya 98, v. 1-20, liste 85, dosya 581, v.196.

Azərbaycan Cumhuriyyəti Devlet Güvenlik Biriminin (eski Milli Güvenlik Bakanlığı) Arşivi (AC DGBA), PS-7525, v.10.

Azərbaycan Cumhuriyyəti Merkezi Devlet Arşivi (AC MDA), f. 379, liste 40c, dosya 45, v.2.

Azərbaycan tarixi, Yeddi cildə, Cild: 7, “Elm”, Bakı 2008.

Bukşpan Andrey, *Azərbaycan kürdləri*, Azərbaycan Dövlət Tədqiqat İnstitutu, Bakı 1932.

Deniker Joseph, *The races of man: an outline of anthropology and ethnography*. Walter Scott Limited, London 1900.

Erkilet H. Emir, *Şark Cebhesinde Gördüklerim*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1943.

Fitzpatrick Sheila, “New Perspectives on Stalinism”, *The Russian Review*, XLV, 4, October, 1986.

Huart Clement, Kara-Bakh, *Encyclopedia of Islam*, 1913-1936.

Kazemzadeh Firuz, *Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, Philosophical Library, New York 1951.

Quliyev Danil, “İ.Lenin: ‘Necə lazım bilirsinizsə... eləcə edin’”, *Kommunist*, Bakı 1990, 30 mart, s.1

Suny Ronald Grigor, *The Baku Commune, 1917-1918: Class and Nationality in the Russian revolution*, Princeton University Press 1972.

Swietochowski Tadeusz, *Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition*, Columbia University Press 1995.

Армяно-азербайджанский съезд, *Каспий*, 28 февраля, 1906, 3.

Балаев Айдын, *Февральская революция и национальные окраины. Мартовские события 1918 года в Азербайджане*, Флинта, Москва 2008.

Бартольд Василий, *Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира*, Общество обследования Азербайджана, Баку 1925.

Белый Омск. Справочник-путеводитель по фондам ГАОО, www.ic.omskreg.ru
[Erişim tarihi: 20.06.2018]

Всесоюзная перепись населения 1939. Национальный состав населения СССР и союзных республик. Возрастной состав населения СССР и союзных республик.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_age_39.php?reg=4&gor=3&Submit=OK, [Erişim tarihi: 21.06.2018]

Второй съезд партии Мусават, *Азербайджан*, 6 декабря, 1918, 1.

Государственный Комитет Оборона. Постановление Н ГКО-1069 сс, 27 декабря, 1941 г., Москва, Кремль,

<http://www.soldat.ru/doc/gko/text/1069.html>, [Erişim tarihi: 20.06. 2018]

Дробязко Сергей, Каращук Андрей, *Восточные легионы и казачьи части в Вермахте*, АСТ, Москва 2000, с.3-4.

Законы РСФСР, Статистическое управление РСФСР, Москва 1929.

Исмаилов Эльдар , *Власть и народ. Послевоенный Сталинизм в Азербайджане. 1945-1953*, Адильоглу, Баку 2003.

Пахомов Евгений, “Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана”, *С.Ф.Ольденбургу. К 50-летию научно-общественной деятельности (Сборник)*, Москва-Ленинград 1934.

Первый Всесоюзный Тюркологический съезд, *Бакинский рабочий*, Баку 1926, с. 6-8.

“Персы”, *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, Т. 23, СПб 1898.

Революция и национальности, 1936, N 4, с. 75-85.

Решение Закавказского Чрезвычайного Комитета, 22 августа, 1992.

Романко Олег, *Мусульманские легионы третьего рейха: Мусульманские добровольческие формирования в германских вооруженных силах (1939-1945)*, Таврия-Плюс, Симферополь 2000.

Сысоев Василий, *Тюркское население Азербайджана в XVII веке*. Общество обследования Азербайджана, Баку 1926.

Şelale MEMMEDOVA

Совершенно Секретно: Лубянка Сталину о положении в стране (1922-1934-е годы), т. I, часть I, ИРИ РАН Москва 2001.

ЦК ВКП(б) и национальный вопрос, книга 2-я, 1933-1945, РОССПЕН, Москва 2009.

Arşiv Belgeleri

AC CİİSBA, f.1, liste 125, dosya 290, v.22.

AC CİİSBA, f.1, liste 125, dosya 300, v.187.

AC CİİSBA, f.1, liste 125, dosya 319, v.7.

AC CİİSBA, f.1, liste 235, dosya 303, v.176.

AC CİİSBA, f.1, liste 235, dosya 303, v.176.

AC CİİSBA, f.1, liste 74, dosya 257, v.91.

AC CİİSBA, f.1, liste 74, dosya 99, v. 525.

AC CİİSBA, f.1, liste 85, dosya 568, v.185-191.

AC CİİSBA, f.1, liste 88, dosya 6, v.2.

AC DGBA, PS-7525, v. 286.

AC MDA f.169, liste 1, dosya 610, v.14, 20.

AC MDA f.27, liste 4s, dosya 43, v.8.

AC MDA f.379, liste 40 s, dosya 187, v.71-72.

AC MDA f.379, liste 40s, dosya 2, v.4.

AC MDA) f. 27, liste 4s, dosya 20, v.22.

AC MDA, f.169, liste 2, dosya 40, v.5.

Dizin

DİZİN

17 Ekim 1905 Manifestosu, s. 112, 123, 124, 136.

1861 Manifestosu, s. 8, 179,

1905 Devrimi, s. 22, 25, 61, 62, 136, 181, 183.

A

Abbas Ağa Nazır, 310.

Abbas Mirza Şerifzade , s. 335.

Abbas Sehhet (Sihhat), s. 61, 96, 84, 97, 302, 310.

Abbaskulu Ağa Bakühanov (Bakıhanov), s. 16, 17, 44, 47, 72, 145, 305, 307.

Abdulla Şaik (Abdullah Şaik), s. 50, 61, 84, 86, 87, 89, 97, 283, 285, 288, 290, 296, 297, 299, 302, 303, 307, 310, 342,

Abdurrahim Bey Hakverdiyev, s. 47, 50, 52, 80, 84, 87, 91, 241, 296, 317, 318, 322, 327, 328, 336, 342, 373.

Açık Söz gazetesi, s. 21. 25. 60, 63, 87, 88, 103, 145, 203, 285,

Adilhan Ziyadhan (Adil Han Ziyadhan), s. 152, 250, 305, 306, 307, 308,

Adskaya pocta, s. 95.

Ahmet Bey Ağaoğlu (Ağayev), s. 18, 19, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 44, 48, 52, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 66, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 85, 128, 131, 145, 241, 246, 250, 251, 254, 283, 285, 307, 308, 309, 310,

Ahmet Bey Pepinov, s. 66, 369, 370.

Ahmet Cevad, s. 288, 291, 294, 302, 307, 310, 371.

Ahmet Cevdet, s. 87, 97.

Ahrar Partisi, s. 63, 150, 269, 271,

Alban (Albanya), s. 13, 14, 159, 162, 222, 223, 225,

Alekber Bey Refibeyli, s. 129.

Alekber Süheyli, 329.

Aleksandr, II, s. 7, 179, 181, 189.

Alesger Alekperov, s. 371.

Ali Abbas Müznib, s. 80, 84, 86, 89, 95, 97.

Ali Bey Hüseyinzade, s. 19, 20, 22, 23, 28, 29, 32, 44, 52, 54, 55, 57, 60, 61, 62, 63, 66, 76, 82, 83, 85, 79, 80, 145, 229, 241, 254, 283, 284, 307,

Ali Haydar Karayev, s. 235, 264, 265, 266, 365, 366, 369.

Ali İskender Caferzade, 96, 97.

Ali Nazmi, s. 61, 77, 91, 05, 97.

Ali Şövgi, s. 295.

Alikulu Gamküsar, s. 97, 295, 310.

Alimerdan Bey Topçubaşı (Topçubaşov), s. 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 44, 52, 57, 61, 62, 76, 78, 124, 125, 126, 145, 150, 162, 198, 254, 255, 257, 283.

Anarşi (örgüt), s. 122.

Anayasal Demokratlar, s. 24, 123.

Arı dergisi, s. 93.

Asger Ağa Gorani, s. 50, 72, 327.

Ayna Sultanova, s. 369.

Azad grubu, s. 122.

Azadiye, s. 356.

Azerbaycan (gazete), s. 77, 89.

Azerbaycan Akademik Milli Dram Tiyatrosu, s. 342.

Azerbaycan Devlet Akademik Milli Dram, s. 342.

Azerbaycan Devlet Dram Tiyatrosu, s. 342.

Azerbaycan Devlet Tiyatrosu, 287, 342, 299, 336.

Azerbaycan Devrim Komitesi, s. 342.

Azerbaycan Hükûmetinin Ahbarı, s. 287.

Azerbaycan Yurt Bilgisi, s. 101.

Azeri Türk, s. 101.

Azim Azimzade, s. 66, 89

B

Baba-yı Emir dergisi, s. 63, 92, 95,

Bakinskiy proletariat, s. 98.

Bakinskiy rabociy, s. 97.

Dizin

- Bakinskiy torgovo-promıslenny listok, s. 75.
Bakinskiye gubernskiye vedomosti, s. 75.
Bakinskiye izvestiya, s. 74, 75, 114.
Bakinskiye strelı, s. 95.
Bakinskoe gore, s. 95.
Baksovet, s. 245.
Baku gazetesi, s. 74.
Bakü Hayatı, s. 1000.
Bakü Şark Konservatuarı, s. 371.
Baraban, s. 95.
Baron Grigori Rozen, s. 188.
Behlül, s. 63, 92, 93.
Bekir Çobanzade, s. 371.
Bic, s. 95.
Bildiriş gazetesi, s. 101, 362.
Birleşik Müslüman Aydınlarının Halk Savunma Komitesi, s. 121.
Büyük Terör, s. 370, 372.

C

- Cabbar Askerzade, s. 94.
Cafer Bünyadzade, s. 94.
Cafer Cabbarlı, s. 95, 288, 291, 292, 293, 297, 298, 299, 302, 310, 336, 342, 343.
Celaledin Ünsizade, s. 73, 74, 145.
Celil Memmedkuluzade (Memmedguluzade), s. 48, 50, 58, 60, 61, 62, 77, 90, 91, 283, 284, 286, 285, 296, 298, 301, 322, 330, 331, 332, 333, 334, 336, 342, .
Cemaleddin Efgânî, s. 54, 55, 133.
Ceyhun Hacıbeyli, s. 83, 89, 152, 254.
Cigit, 95.
Cihangir Zeynalov, s. 62, 325, 328.

Ç

Çernyayevski, s. 50.

Çingiz Yıldırım, s. 370.

D

Dadaş Bünyadzade, s. 93, 100, 329, 342, 369,

Darü'l-Muallime Mektebi, s. 11.

Davet-Koç, s. 97, 98, 99, 116.

Davud Ağamirzade, s. 295.

Debistan dergisi, s. 62, 95, 96.

Denikin, s. 147, 253, 260, 261, 262, 263, 267, 270.

Devlet Duması, s. 52, 125, 126, 129, 136, 161, 183, 184, 186.

Difai, s. 27, 112, 128, 130, 131, 132, 136.

Dilek, s. 101.

E

Ekinci gazetesi, s. 18, 19, 49, 62, 72, 73, 74, 75, 77, 95, 101, 103, 229, 325.

Emin Abid, s. 89, 95.

Enver Paşa, s. 131, 248, 249.

Es-Er, s. 119, 120, 121, 134, 185.

Eş-Şems (Güneş), s. 121, 356.

Evrak-ı Nefise, s. 63, 89, 287.

F

Ferhad Ağazade, s. 60, 81.

Fethali Han Hoyski, s. 131, 195, 200, 246, 247, 250, 253, 263, 267, 268, 269, 270, 276.

Feyzulla Sacid, s. 288, 295.

Firudin Bey Köçerli, s. 47, 60, 61, 75, 80, 81, 86, 89, 96, 145, 229, 241, 285, 303, 304, 307, 320.

Fuat Sabit, s. 269.

Füyûzat, s. 11, 29, 51, 62, 63, 64, 82, 83, 102, 229, 284, 310,

Dizin

G

- Gayret Matbaası, s. 89, 90, 91.
Gayret Partisi, s. 112, 126, 127, 134, 136.
Gazenfer Musabeyov, s. 369.
Gaziz Gubaydullin, s. 371.
Gence Adem-i Merkeziyet Partisi, s. 136.
Georgi Çiçerin, s. 256, 261, 262, 263, 268, 270.
Gövher Hanım Ganizade (Güvercin), s. 330.
Gudok, s. 98.
GULAG, s. 377.
Gulam Bağirov, s. 371.
Gülistan Antlaşması, s. 173, 220.
Güneş gazetesi, s. 63, 84.

H

- Habib Bey Mahmudbeyli, s. 48,
Hacı İbrahim Efendi Efendizade, s. 375.
Hacı İbrahim Kasimov, s. 85, 87, 93, 94.
Hacı Mir Kasım Hamzayev, s. 129.
Hacı Zeynelabidin Takiyev, s. 11, 23, 48, 61, 64, 76, 78, 82, 83, 129, 161, 198, 283, 330, 335, 342.
Hak gazetesi, s. 97, 101.
Hak Yolu, s. 86.
Hakikat gazetesi, s. 63, 84, 85, 101, 340.
Hakkın Sesi, s. 101.
Halil Bey Hasmemmedov, s. 377.
Halil İbrahimov (Halil İbrahim), s. 87, 89.
Halil Paşa, s. 269, 294.
Halk Komiserler Sovyeti, s. 366.
Halk Özgürlük Partisi, s. 123.

Halkçı, s. 63, 356, 366.

Hamid Sultanov, s. 100, 358, 369,

Hamit Bey Yusufbeyov, s. 129.

Hamle, s. 101.

Hasan Bey Ağayev, s. 198.

Hasan Bey Melikov (Zerdabi), s. 16, 18, 19, 20, 21, 44, 47, 48, 49, 58, 61, 72, 73, 74, 75, 76, 86, 101, 103, 145, 229, 241, 283, 316, 319, 323, 324, 325.

Haşim Bey Vezirov, s. 80, 83, 84, 85, 94.

Hatice Gayıbova, s. 371.

Hatice Hanım (Sübhankuliyeva) Alibeyova, s. 91.

Hayat gazetesi, s. 11, 23, 51, 62, 63, 64, 78, 79, 80, 81, 82, 102, 310,

HDGK, 377.

Hınçak, s. 122, 135.

Hümmet (Hümmeççi), s. 64, 81, 97, 98, 99, 100, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 132, 134, 247, 264, 265, 266, 267, 268, 284, 310, 355.

Hüseyn Cavid, s. 87, 283, 285, 288, 298, 299, 300, 302, 303, 307, 336, 343, 371.

Hüseyn Mirzacamalov, s. 87.

Hüseyn Sadik, s. 86, 87, 300.

Hüsrev Bey Sultanov, s. 357.

I

Işık gazetesi, s. 96.

İ

İbrahim Bey Musabeyov, s. 47, 320.

İbrahim Bey Musabeyov, s.47, 320.

İdris Hasanov, s. 371.

İlham Kaynağı, s. 101.

İran-ı Nov, s. 116, 119.

İrşad gazetesi, s. 23, 51, 57, 58, 62, 63, 64, 80, 81, 82, 83, 85, 90, 128, 130, 284, 310.

Dizin

- İsa Bey Aşurbeyov, s. 86, 115, 336.
İslam el-Kuran, s. 356.
İslam Fırkası, s. 356.
İsmail Bey Gaspiralı, s. 19, 24, 54, 80, 92, 124, 125, 335.
İsmail Bey Kutkaşınlı, s. 16, 44, 46.
İsmail Han Ziyadhanov, s. 52, 129, 131,
İstiklal Beyannamesi, s. 65, 143, 146, 149, 178, 193, 202, 207, 246, 258, 273, 275.
İstiklal gazetesi (mecmuası), s. 63, 101, 155, 228, 287, 340.
İttifak gazetesi, s. 63, 84, 85, 107,
İttifak örgütü, s. 120,
İttifak-ı Müslimin, s. 21, 124, 125, 136.
İttihad (İttihat) gazetesi, s. 63, 287.
İttihad (İttihat) partisi, s. 150,
İttihad-ı İslam, s. 63, 88, 356.
İttihad-ı Terakki, s. 356.

K

- Kadet (Kadetler), s. 24, 123, 124, 125, 136, 185,
Kafkasya Naibi (Naibliği), s. 4, 60, 124, 128, 131, 179, 180, 181, 183, 188, 189, 193,
322, 354, 354, 380.
Kafkasya Tatarları, s. 4, 225, 304, 380.
Kafkasya Terakki Cemiyeti, s. 249.
Kafkasya Terakki Cemiyeti, s. 249.
Kardaş Kömeği, s. 88.
Kaspi gazetesi, s. 23, 24, 27, 48, 58, 62, 64, 74, 75, 76, 77, 82, 86, 88, 120, 372.
Kavkaz,, s. 48, 323.
Kavkazskoye slovo, s. 120.
Kelniyet, s. 93, 94.
Kerim Bey Mehmandarov, s. 72, 129.
Keşkül, s. 20, 54, 58, 62, 73, 74, 75, 145, 372.

Kızıl Ordu, s. 87, 101, 200, 260, 262, 263, 267, 269, 270, 272, 273, 345, 351, 355, 377.

Knez Baryatinski, s. 180, 189.

Kornilov, 185.

Köylü Esasnameleri, s. 4.

Krasnaya sotnya (Kırmızı Yüzler), s. 122.

Krasnaya sotnya, s. 122.

Krasnoe znamya (Kızıl Bayrak), s. 122.

Kurtarıcı Çar, s. 7, 8, 179.

Kurtuluş dergisi

Kurucu Meclis, s. 31, 121, 133, 135, 149, 184, 186, 195, 197, 198, 200, 253, 269.

Kutlu Od, s. 101.

L

Lavrenti Beriya, s. 366, 377.

Leylek (Lek-Lek), s. 94.

M

Mahmut Nedim Karagözov, s. 87.

Mavera-yı Kafkaz Seymi, s. 186.

Mayılov Tiyatrosu, s. 342.

Mazot Anayasası, s. 115,

Meclis-i Mebusan, s. 197, 198, 233.

Mehdi Bey Hacınski, s. 66, 86, 87, 250,

Mehemmed Hadi, s. 80, 81, 84, 89, 97, 283, 288, 289, 307, 310.

Mehemmed Mir Fetullayev, s. 94.

Mehmet Ali Resulzade (Resuloğlu), s. 115, 132.

Mehmet Emin Resulzade, s. 20, 21, 22, 23, 25, 29, 30, 31, 32, 44, 55, 57, 58, 60, 61, 66, 80, 81, 83, 85, 86, 87, 88, 98, 115, 116, 119, 132, 133, 134, 144, 145, 146, 148, 153, 154, 155, 156, 157, 162, 163, 164, 166, 196, 197, 199, 202, 203, 205, 206, 228, 230, 234, 241, 246, 247, 249, 250, 252, 258, 259, 271, 272, 274, 275, 276, 283, 285, 287, 302, 307, 321, 327, 334, 335, 336, 341, 354, 377.

Dizin

- Mehmet Emin Yurdakul, s. 303, 310.
- Mehmet Hasan Hacinski, s. 115, 246, 254, 263, 268, 269, 368.
- Mekteb dergisi, s. 61, 95, 97, 284, 310.
- Memmed Said Ordubadi, s. 77, 91, 94, 118, 295.
- Memmedtağı Aliyev, s. 52.
- Meşedi Ali Refiyev, s. 129.
- Mezeli dergisi, s. 63, 94, 95.
- Millet Andı, s. 101.
- Milli Ateş, s. 101.
- Milli Şura, s. 65, 78, 135, 143, 148, 149, 164, 186, 195, 196, 197, 198, 203, 245, 246, 247, 251, 252, 273, 274.
- Milli toprak özerkliği, s. 31, 133, 134,
- Milli-kültürel özerklik, s. 31, 123, 125,
- Mir Seyfeddin Kirmanşâhî (Mirseyfeddin Kirmanşahlı), s. 337, 338.
- Miraz Alekber Sabir (Mirza Elekber, Mirza Ali Ekber), s. 61, 62, 77, 80, 81, 91, 96, 97, 241, 302, 303, 305.
- Mirza Bala Mehmetzade, s. 20, 25, 44, 49, 87, 91, 115, 202, 246, 292, 299, 336.
- Mirza Fethali Ahundzade (Ahundov)
- Mirza Kazım Bey, s. 46.
- Mirza Şefi Vazeh, s. 16, 44, 46, 47, 51,
- Misak-ı Milli, s. 178, 193, 202.
- Mizan gazetesi, s. 97.
- Molla Nasreddin, s. 51, 58, 62, 63, 82, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 103, 229, 284, 285, 296, 310, 331, 333.
- Mondros Mütarekesi, s. 149, 196, 250.
- Mukaddes Odlar Ülkesi, s. 101.
- Murtuza Muhtarov, s. 11, 48, 64, 83.
- Musa Nakîyev, s. 48.
- Müdafaa Partisi, s. 112, 131, 132, 136,
- Müsavat (gazete), s. 63, 88.
- Müsavat (Müsavatçı), s. 25, 31, 63, 86, 87, 101, 112, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 150,

159, 162, 163, 198, 200, 202, 205, 233, 251, 254, 258, 264, 265, 269, 271, 274, 277, 290, 354, 356, 366, 368, 369, 371, 375.

Müslüman Anayasal Partisi, 112, 125, 126.

Müslüman Hayır Cemiyeti, s. 25, 61,

Müslüman Muharrir ve Edipler Cemiyeti, s. 287.

Müslüman Müdafaa Komitesi, s. 128.

Müslümanlar Arasında Maarifi Yayma Cemiyeti, s. 25.

N

Nakî Şeyhzamanlı, s. 377.

Namık Kemal, s. 310.

Necef Bey Vezirov, s. 49, 50, 80, 83, 84, 85, 302, 322, 325, 326, 327, 329, 330, 336, 342.

Neriman Nerimanov, s. 47, 48, 50, 57, 60, 61, 76, 77, 80, 81, 87, 97, 98, 100, 117, 118, 145, 261, 266, 267, 272, 273, 322, 327, 329, 336, 355, 357, 358, 360, 369, 373.

Nesib Bey Yusufbeyli, s. 21, 44, 131, 134, 200, 234, 247, 250, 254, 260, 267, 268, 293.

Nikolay, I, s. 3, 4, 7, 13, 178, 189.

Nikolay, II, s. 179, 181, 367.

Nuri Paşa, s. 148, 195, 196, 246, 247, 252, 294.

O

Odlu Yurt, 101.

Opera ve Bale Tiyatrosu, 371.

Ö

Ömer Faik Numanzade, s. 56, 58, 61, 77, 80, 81, 87, 89, 90, 91, 229.

P

Paris Barış Antlaşması, s. 7, 179.

Dizin

R

Rehber dergisi, s. 63, 95, 96.

Reşat Nuri Güntekin, s. 310, 339.

Reşid Bey Efendiyev

Reşit (Reşid) Bey Efendiyev, s. 47, 50, 60, 61, 325, 327 .

Rıfat Bey, s. 269.

Rus tiyatrosu, s. 316, 322, 344.

Rus-Japon Savaşı, s. 10, 22, 52, 78, 181, 229, 284, 381.

Rusya İmparatorluğu'nun Kanunlar Mecellesi, s. 187, 190.

Rusya Müslüman İttifakı, s. 124.

Rusya Sosyal-Demokrat İşçi Partisi (RSDİP), s. 113, 114, 115, 116, 117, 118.

Ryadovoy, s. 98.

S

Said Ünsizade, s. 73.

Salman (Selman) Mümtaz, s. 91, 94, 95, 294, 302, 307, 371.

SAZULON, s. 367.

Seda-yı Hak gazetesi, s. 85.

Seferali Bey Velibeyov, s. 60, 320.

Sekine Hanım Ahundzade, s. 330.

Sentrokaspi, s. 245.

Severnıy Kavkaz, s. 74.

Seyid Azim Şirvani, s. 16, 47, 51, 72, 74, 241, 319.

Seyid Cafer Pişeveri, s. 378.

Seyid Hüseyin, s. 86, 93, 285, 297, 302.

Sıtkı Ruhulla, s. 62, 335, 342.

SMERŞ, s. 377.

Sosyal-Demokrat ve Sosyal-Devrimci Grup, s. 119.

Sosyal-Federalist Derneği, s. 127.

Sosyal-Federalist Parti, s. 126.

Sosyalist-Devrimci Parti, s. 121.

Sovremennaya jizn, s. 98.

Stalin, s. 115, 221, 237, 239, 265, 266, 293, 317, 344, 359, 366, 367, 370, 375, 377, 378.

Sultan Mecid Ganizade, s.16, 47, 48, 49, 50, 60, 61, 76, 77, 80, 96, 322, 327, 371.

Süleyman Sâni Ahundzade (Ahundov), s. 60, 61, 327, 342.

Ş

Şark-i Rus (Şark-ı Rus), s. 20, 26, 77, 78, 89, 90.

Şefi Bey Rüstembeyli, s. 89.

Şefika Hanım Efendizade, s. 87, 96.

Şemsi Esedullayev, s. 48, 129.

Şeypur, s. 92, 95, 287.

Şubat Devrimi, s. 119, 127, 133, 134, 135, 146, 184, 185, 210, 341.

T

Takî Şahbazî-Simurg, s. 88, 296, 371.

Tam Kanunlar Külliyatı, s. 187.

Taşnaksütyun (Taşnak), s. 78, 88, 122, 130, 135, 146, 148, 149, 150, 163, 196, 202, 252, 288, 291, 299, 354, 355, 357, 369.

Taze Hayat, s. 63, 83, 84.

Tekâmül, s. 63, 97, 99, 100, 116, 284, 295, 310.

Temaşa Müesseseleri İdaresi, s. 343.

Temaşa, 337, 338.

Temel Devlet Yasaları, s. 182.

Tenkit-Tebliğ Tiyatrosu, s. 342.

Terakki, s. 62, 64, 83, 97, 284, 310.

Tercüman, s. 21, 24, 51, 62, 80, 92,

Terör, s. 122.

Tevfik Fikret, s. 302, 303.

Dizin

- Thompson, s. 147, 150, 196, 250, 251, 252, 253, 254.
Tiflis Türk Tiyatrosu, s. 330.
Tifliskoye obyavleniye, s. 74.
Tiflisskiy vestnik, s. 74.
Tiyatro Hâdimleri Cemiyeti, s. 287.
Tiyatro Oyuncuları Cemiyeti, s. 25.
Transkafkasya Müslüman İttifakı, s. 129.
Tuti, s. 63, 92, 94.
Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası-Müsavat, s. 290.
Türk Adem-i Merkeziyet Halk Fırkası, s. 25.
Türk Adem-i Merkeziyet Partisi, s. 127, 134.
Türk Devlet Tiyatrosu, s. 342.
Türk Ocağı, s. 60, 66.
Türk Sosyal-Federalist Komitesi, s. 127.
Türk Yurdu, s. 27, 55, 60.
Türkmençay Antlaşması, s. 1, 13, 17, 173, 178, 209, 220.

Ü

- Üzeyir Bey Hacıbeyli (Hacıbeyov), s. 47, 50, 60, 61, 62, 80, 81, 145, 149, 241, 283, 285, 302, 330, 342, 334.

V

- Vatan Sesi, s. 101.
Vay-vay, s. 95.
Vladimir Polonskiy, 366.
Vorontsov-Daşkov, s. 60, 78, 124, 128, 183, 354.

Y

- Yakup Bey, s. 269.
Yeni Füyûzat, s. 63, 85.

Yeni Kafkasya, s. 101.

Yeni Turan, 101.

Yeşil Kalem, s. 66, 287.302, 311,

Yeşil Yaprak, s. 101.

Yoldaş, s. 97, 100, 116, 284, 310.

Yusuf Vezir Çemenzeminli, s. 87, 145, 157, 283, 296, 304, 305, 308, 342, 371.

Z

Zakavkom, s. 186.

Zenbur, s. 62, 92, 93.

Zeynelabidin Meragalı, s. 47.

Ziya-yı Kafkaziyye, s. 20, 62.

Zülfikar Hacıbeyli, s. 89.

